

ΛΕΞΑ
ΥΚΡΑΪΝΙΚΑ

ΠΙΛΟΣ Β

ЛЕСЯ УКРАЇНКА

6

ХУДОЖНЯ ПРОЗА

ВОЛИНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ЛЕСІ УКРАЇНКИ

ЛЕСЯ УКРАЇНКА

**Повне академічне
зібрання творів**

У ЧОТИРНАДЦЯТИ ТОМАХ

Том 6

ХУДОЖНЯ ПРОЗА

ЛУЦЬК · 2021

УДК 821.161.2'05-3

У45

Редакційна колегія: Віра Агеева, Юрій Громик, Оксана Забужко,
Ірина Констанкевич, Марія Моклиця, Сергій Романов

Редакторка тому: Віра Агеева

Передмова: Ольга Полюхович

Упорядкування, коментар: Світлана Кирилук, Вікторія Сірук

До повного академічного зібрання творів Лесі Українки в 14 томах увійшли всі знайдені на сьогодні тексти письменниці. Відновлено фрагменти й матеріали, вилучені цензурою в попередніх виданнях. Додано розлогі текстологічні, історико-літературні та реальні коментарі.

Том 6 об'єднав прозові твори Лесі Українки, написані на зламі століть. Серед представлених текстів — понад два десятки оповідань і нарисів, а також фрагменти і плани незавершених творів.

Видання присвячене 150-річчю з дня народження Лесі Українки, підготовлене за сприяння Міністерства культури та інформаційної політики України та Українського інституту книги.

Розраховане на широку читацьку аудиторію та призначене для безоплатного розповсюдження.

ISBN 978-966-600-731-8

ISBN 978-966-600-721-9

(Т. 6)

© Волинський національний
університет імені Лесі Українки,
2021

ЗМІСТ

Передмова	7
-----------------	---

ХУДОЖНЯ ПРОЗА

Така єї доля (Образок з життя)	33	417
Святий Вечер! (Образочки)	37	422
Метелик	40	425
Весняні співи (Спогад)	42	429
Біда навчить	47	436
Чашка	52	438
Лелія (Казка для дітей)	56	441
Жаль (Оповідання)	67	443
Пізно	136	458
Одинок (Оповідання)	139	462
Притча про чотири перстені	162	470
Щастя (Легенда)	165	474
Волинські образки	168	479
«Місто смутку» (Сілуети)	176	485
Голосні струни (Нарис)	183	496
Ein Brief ins Weite	196	505
Лист у далечінь (Переклад Я. Погребенник)	199	506
Над морем (Оповідання)	203	512
Мгновение	238	524
Сліпець (Нарис-pendant)	242	527
Примара	248	530
Приязнь (Оповідання з життя волинського Полісся)	251	535
Розмова	310	574
Враги	330	580

ДОДАТОК

Чот[ирі] каз[ки] зел[еного] ш[уму]	335	581
[Жаль. План IV—XII розділів]	337	585
[Жаль. VI—VII розділи]	339	586
[Одинак. План VI—XII розділів]	353	589
«<...> от вона, тая жадана рівність...»	354	590
З людської намови	356	593
«Беруть у двір Євцю...» (План оповідання)	361	594
Помилка (Думки арештованого)	368	595
«Очі»	389	601
«А все-таки прийди!» (Утопічна фантазія)	390	601
Спогади тітки Люсі	395	605
Ненатуральна мати	397	606
Утопія	404	608
Interview	406	610
Турчин і Вірменочка	408	614
«...Чисте рівне плесо моря...»	409	615
Екбаль-гáнем	410	617
Коментарі та примітки	417	

Номери сторінок, на яких починаються коментарі до відповідних творів, подано курсивом у стовпці праворуч.

ПЕРЕДМОВА

Прозі Лесі Українки, яка складається із близько двох десятків оповідань і нарисів, а також незавершених фрагментів, приділено значно менше читацької та дослідницької уваги у порівнянні з її поезіями й драмами. Оповідання Лесі Українки належать до періоду зламу ХІХ–ХХ століть та означають розквіт цього прозового жанру. Якщо у ХІХ столітті найбільше уваги приділяли роману, то у 1880–1890-х його поступово витісняє оповідання, яке розвивається та стає популярним у подальші десятиліття. На контрасті з великим реалістичним романом другої половини ХІХ століття та об'ємними вікторіанськими романами, «сюжети яких традиційно закінчувалися заміжжям героїні або її смертю», «оповідання пропонувало гнучкість і свободу від традиційних сюжетів» та «наголошувало психологічну інтенсивність та формальну інновацію».¹ Зі зміною жанрово-естетичної парадигми у малій прозі, дослідники фіксують і головну роль жінок у цих процесах: «Жінки-письменниці перебували у центрі його [оповідання. — О. П.] розвитку, і перевинали його як підходящу форму, котра визволяла від усталених поглядів».¹¹

Окрім зміни жанрової форми, відбувалися зміщення у гендерних підходах. Герой-декадент періоду зламу ХІХ–ХХ століть традиційно асоціюється з постаттю чоловіка. Французькі письменники Жоріс-Карл Гюїсманс та Шарль Бодлер не тільки

¹ Showalter E. Introduction// *Daughters of Decadence: Women Writers of the Fin de Siècle*/ed. by E. Showalter. New Brunswick, N. J.: Rutgers University Press, 1993. P. viii-ix.

¹¹ Forward S. Introduction// *Dreams, Visions and Realities: An Anthology of Short Stories by Turn-of-the-Century Women Writers*/ed. by S. Forward. Birmingham: University of Birmingham Press, 2003. P. xi.

традиційно зображували у своєму письмі тип фатальної жінки, але й були знаними антифеміністами. А Оскар Вайльд і Генрі Джеймс у своїх текстах піддавали нищівній сатири митців-жінок.¹ В українському контексті амбівалентним ставленням до жіночих тем із письменників багато у чому декадентської естетики вирізнялися два приятелі Лесі Українки, її незмінні адресати — Агатангел Кримський та Іван Франко. У їхній творчості теж домінували образи декадентів-чоловіків.

Час *fin de siècle* означився виходом на літературну авансцену письменниць-жінок. Сьогодні ми добре знаємо ці канонічні імена: Кетрін Менсфілд, Вірджинія Вулф, Гертруда Стайн, Дороті Річардсон, Ребекка Вест, Ада Негрі, Марія Конопницька, Зінаїда Гіппіус, Марина Цветаєва та багато інших. В Україні це були передовсім — Леся Українка й Ольга Кобилянська. Але, окрім них, цей період означається дотепер маловивченою творчістю Наталії Кобринської, Олени Пчілки, Уляни Кравченко, Ганни Барвінок, Дніпрової Чайки (Людмила Василевська), Людмили Старицької, Грицька Григоренка (Олександра Судовщикова), Наталії Романович-Ткаченко, Анни Павлик та інших.

Кінець XIX століття характеризувався виходом на авансцену нового літературного типу — «нової жінки»; вона розкута, рішуча, смілива, не боїться говорити про свої бажання та вільна від патріархальних конвенцій та моделей поведінки. Такою стала Нора, головна героїня п'єси «Ляльковий дім» норвезького драматурга Генріка Ібсена. Прем'єра цієї вистави відбулася в Копенгагені 21 грудня 1879 року й означила вихід «нової жінки» на світові сцени у 1880–1890-ті рр.

Перебуваючи на операції у Берліні, Леся Українка подивилася там 1899–1900 рр. постановку модної п'єси. Про свої враження вона пише Ользі Кобилянській: «Бачила я недавно Ібсенову “Нору” тут на сцені і — страх подумати! — вона мені не сподобалась. Ся Нора таке наївне звірятко, що я надивуватись

¹ Див.: Showalter E. Introduction// Daughters of Decadence: Women Writers of the Fin de Siècle. P. viii–ix.

не могу, як могла вона вкінці обернутись у Frau Ibsen. Але ж таки обернулась, при Божій та авторовій помочи, бо остатню сцену була такою проповідницею, що аж злість на неї брала— es klang gar zu erbaulich und es roch nach Oel».¹

Леся Українка була гарно обізнана із канонами нової драми та могла бачити найсучасніші постановки Генріка Ібсена та Гергарта Гауптмана, але такий тип героїні, як Нора Ібсена, її, як бачимо, не приваблює. Українська письменниця конструює власний тип «нової жінки» у своїй прозовій творчості. Проза Лесі Українки постає плідним тереном для дослідження як жіночої психології, так і чоловічої, їхніх бажань, прагнень, імпульсів, внутрішніх конфліктів, а також для власного пояснення гендерних ролей і зв'язків.

Письменниця була талановитою й у прозі, проте, як і, зрештою, кожен митець, керувалася критичними відгуками, і за життя її проза меншою мірою цікавила критиків. Наприкінці життя Леся Українка, вже визнана авторка «Лісової пісні», «Камінного господаря» та інших шедеврів, пише: «Закінчу те, що мушу кінчити, і вдамся до лехшої, прозової роботи (коли взагалі зможу робити), хоча мої критики і не славлять моєї прози, ну, та всеж воно може буде “корисне”, а я так мало корисного написала в своєму житті...».¹¹

* * *

Для прози Лесі Українки домінантними темами стають інтелектуальні виклики часу *fin de siècle*: феміністична і гендерна проблематика, витонченості митця і непорозуміння із середовищем, проблеми істерії, божевілля та фізичної норми.

Як і інші світові авторки її покоління, Леся Українка у своїй прозі «проблематизує перформативність гендеру та

¹ «Це звучало надто повчально і відгонило оливою» (нім.); Леся Українка. Листи: 1898–1902. Київ: Комора, 2017. С. 185.

¹¹ Лист до Ольги Кобилянської від 8(21).ІІІ.1913 // Леся Українка. Листи: 1903–1913. Київ: Комора, 2018. С. 663.

гендерних відносин».¹ Причому українська письменниця робить це у такий рішучий спосіб, що голос жінки, багато у чому випереджає свій час. Чи не всі оповідання Лесі Українки стосуються становища інтелектуальної жінки-мисткині та потреби її переосмислення. Найяскравіше ця проблематика явлена в оповіданні «Розмова» (1908). Попри те що сама назва вже говорить про діалог і порозуміння, його так і не досягають головні герої. Сюжет доволі простий: відставлена акторка на порозі смерті розказує історію свого життя молодому та запальному поетові, її шанувальнику. Сюжет оповідання, наснажений психологічними нюансами, концентрується довкола життєвої поразки у коханні успішної акторки. Прима сцени закохується у посереднього театрального критика. Вона, у душі модерної та незалежної жінки, пропонує йому жити разом на її гонорари, яких вистачить для них обох. Критик, свідомо чи несвідомо відданий принципам патріархального світосприйняття, вважає таке становище принизливим для себе. Чоловік одружується з іншою, у них з'являються діти, а акторка, не в змозі пережити втрату хисту та стерпіти душевний біль чи подолати його чи подорожами, чи наркотичними речовинами, помирає.

У цьому оповіданні Леся Українка майстерно переплітає гендерну та мистецьку проблематику, оскільки показує не лише неможливість віднайдення порозуміння між статями, а й розірваність життя та мистецтва та їхню принципову несумісність. Після пізнання гіркоти справжнього кохання, хвора акторка зізнається: «Поки я не знала власного великого нещастя, горя, що заповоняє всю душу до останку, я могла “вживатися” щиро в свої ролі... Я жила тим писаним горем на сцені, а поза сценою я відпочивала від нього і набиралася нової сили <...> Коли я пізнала на собі, в живому житті, що то є горе і як робляться людські жертви, мені якось одразу збайдужіли мої ролі». Проблематика у «Розмові» цілком суголосна

¹ Forward S. Introduction// Dreams, Visions and Realities: An Anthology of Short Stories by Turn-of-the-Century Women Writers. P. viii.

з романом «Портрет Доріана Грея» (1890) денді-естета європейського модернізму Оскара Вайлда. Його героїня, молода акторка Сібіла Вейн, спочатку не свідомо того, що володіє потужним талантом, а щойно закохавшись в Доріана, назавжди втрачає свій хист, оскільки її ролі вже здаються їй блідою копією справжнього кохання. Натомість героїня Лесі Українки є більш зрілою особистістю: попри життєве та мистецьке фіаско вона не втрачає здатності до критичної рефлексії. Коли її світ так швидко руйнується через патріархальні табу, вже приречена героїня-акторка прискіпливо осмислює ситуацію та здатна запропонувати альтернативи, що засвідчує її здатність до глибокої рефлексії та віднаходження причинно-логічних зв'язків. Така сповідальна та відкрита манера письма Лесі Українки викликає довіру.

Подібний ракурс осмислення образу жінки-мисткині у творчості Лесі Українки є унікальним та відповідає вимогам не лише часу письменниці, а й нашому. Головна ідея у тому, що попри те, що жінка здобула освіту й опинилася на вершині блискучої кар'єри, патріархальна система все одно руйнує її. У той час, коли на зламі XIX–XX століть і у значно пізніші десятиліття, основним феміністичним закликком була жіноча незалежність та самостійність, котра гарантувалася передовсім через освіту, здобуття фаху та можливість заробляти собі на життя, Леся Українка ішла далі й дивилася, яка доля чекає на таку жінку у патріархальному суспільстві. І до порозуміння ще далеко, воно не досягнуте, навіть молодому поетові ніяк не вдається збагнути драму життя акторки, що і поготів казати про загал?

Оповідання Лесі Українки стає лабораторією почуттів акторки, котра так і не змогла знайти омріяного порозуміння. Що ж, вона догоряє, а «Він [молодий поет. — О. П.] схилився, взяв її тонку бліду руку, ще марнішу, ніж її обличчя, і поцілував наче релігійно». У цьому епізоді Леся Українка вже пародіює «духовний шлюб» чоловіка та жінки (прописаний у її першій драмі «Блакитна троянда») та без прикрас показує комунікативну прірву між геніальною акторкою та коханим.

Акторка каже:

«— Хоч би який він був у літературі, моє найближче товариство того не вміло б зміряти і дорівняти до мого становища. Нехай би навіть він був остатнім у редакції, або хоч і зовсім без професії, та за кулісами в нас він був би тільки моїм чоловіком, а не попихачем театральним.

— Надзвичайно миле становище: “муж цариці!” — таки не втерпів поет.

— Нічим не гірше, ніж “жінка свого мужа”.

Вони обоє переглянулись гостро, ворожо. Настало знов мовчання, довше від попередніх».

Як бачимо з цього оповідання, рішучість та сміливість у постановці інтелектуальних питань та загостреннях різних світоглядних позицій, які письменниця практикувала у драматичній творчості, не зраджують Лесю Українку й у прозі.

Проблему виживання витонченої юної мисткині поставлено й в іншому оповіданні (чи за авторським визначенням — нарисі) «Голосні струни» (1897). У ньому зображено дівчину тонкого мистецького чуття 21-літню Настю Гриценко. Люди звертають увагу на її довгу розкішну русу косу, великі сині очі та на її фізичну ваду — горб. «Трудно зважити, на що найбільше задивлялись перехідні люде, — чи на ті очі сині, чудові, чи на ту русу косу хвилясту, напіврозплетену, чи... ні, лишім се тяжке слово!». Люди дивляться на неї здебільшого з жалем. А тим часом вона має своє життя, присвячене музиці (майстерно грає твори Шопена та Бетховена) і своєму кохання, другу дитинства Богдану. Його бездушні листи, хоча дівчина впевнена, що Богдан має почуття до неї, доводять її до розпачу: як горда особистість Настя обирає мовчання у такій прикрий і трагічній життєвій ситуації. «Жебраний хліб, кажуть, руку пече, але жебране слово кохання — душу морозить. У мене стане одваги з голоду вмерти, не простягаючи руки за хлібом...» — пояснює вона собі.

За рівнем стоїцизму проти життєвих негараздів та волею ця героїня Лесі Українки нагадує Софію Дорошенко із новели «Меланхолійний вальс» Ольги Кобилянської. Не маючи

шансів на реальне втілення, несповнений роман Насті розростається в уяві дівчини, а музика й культура стають надійним прихистком у життєвих катастрофах.

Настя згадує, як кілька років тому вона разом із Богданом розучували романс Шумана «Ich grolle nicht»: він співав, вона грала. «Сей романс, — думала тепер Настя, — був для мене тим, чим був для Паоло й Франчески роман про Ланчелота і Джіневру; але шкода! — мій Паоло бачив у думці своїй іншу Франческу!». Естетизуючи власні почуття та надаючи їм ціннісного звучання бодай для себе, Настя порівнює їх із сюжетами світової літератури про заборонене і трагічне кохання.¹

Давні спогади мучать піаністку, привиди мрій про її власне несповнене щастя переслідують її. Вона дивиться на свого брата Павла і його кохану Олесю — вона намагається радіти щастю брата і відганяти думки, що її жаль бере за чуже щастя.

У цьому тексті зображується обдарована молода дівчина із фізичною вадою і Леся Українка обирає техніку відстороненого наративу від третьої особи. У центрі конфлікту перебувають бажання та мрії дівчини та спротив соціуму через її ваду, тож в оповіданні показано, як Настя іде своїм шляхом, а світ — своїм. Її фізична вразливість перетворюється на життєву катастрофу. Неможливість належати до так званого «нормального» світу та несповненість життя стає екзистенційною драмою дівчини. Вразливість тіла стає визначальною для соціальної рецепції Насті.

Сучасні дослідниці-феміністки звертають велику увагу на вразливість тіла іншого, більш маргінального та незахищеного суб'єкта. Зокрема, Джудіт Батлер стверджує: «Буття тіла, до якого відсилає ця онтологія, — завжди в руках інших, та є залежним від норм, соціальних та політичних структур, що

¹ Леся Українка переклала з італійської на українську «Божественну комедію» Данте Аліґ'єрі, а саме частину «Пекло», пісню 5, у якій ідеться про нещасливих коханців Франческу та Паоло.

розвинулися історично з метою збільшення прекарності одних, та зменшення прекарності інших».¹

Вразливість та мистецька витонченість Насті (російський поет декадентської естетики Семен Надсон є «наймилішим поетом» для героїні Лесі Українки) робить із неї справжню героїню *fin de siècle*. До усього, вона наділена моральним стоїцизмом та аристократизмом. У цей образ Леся Українка заклала і свої переживання через ставлення інших людей за свій фізичний стан. Загалом обмежені фізичні можливості не ставали на заваді для Лесі Українки брати участь у суспільному, культурному та громадсько-політичному житті. Вона не втрачала соціальних зв'язків зі світом. Очевидно, такого ж права вона прагнула для всіх, незалежно від форми та особливостей тілесної будови. Звісно, ми можемо лише здогадуватися, якою ціною завойовувала собі це право українська письменниця, але завісу над її психологічним станом, «портретом мисткині замолоду», привідкриває саме це оповідання. До того ж у ньому закладений інший автобіографічний мотив — більше, ніж приязнь, до «несудженого друга» Нестора Гамбарашвілі (Гамбарова), який одружується з іншою того ж року, коли й були написані «Голосні струни».²

Цей твір Лесі Українки був нагороджений золотим жетоном на конкурсі Київського літературно-артистичного товариства, а також був перекладений німецькою мовою та опублікований у віденському журналі «Ruthenische Revue» («Русинський огляд»; 1903, №9, 10) під назвою «Das Lied ohne Worte» («Пісня без слів»). На пропозицію німецького письменника Людвіга Якобовського дати твір до збірника, Леся Українка воліла, щоб саме цей текст був перекладений та представляв її творчість за кордоном. Вона пояснює, чому вона обрала саме це оповідання, попри те, що Якобовський сподівався на щось із

¹ Батлер Дж. Фрейми війни. Чиї життя оплакують? Київ: Медуза, 2016. С. 38.

² Див.: Шукіна І. «Голосні струни» Лесі Українки: Музика в рядках і між ними // Слово і час. 2016. №2. С. 10–17; Мірошніченко Л. Леся Українка. Життя і тексти / передм. М. Коцюбинської. Київ: Смолоскип, 2011. С. 86–111.

народного життя: «Врешті се (перекладне) оповіданнячко типічніше для мене, бо воно наскрізь ліричне, його б можна поемою в прозі назвати, а я ж власне лірик par excellence».¹

До галереї освічених жінок-інтелектуалок у прозі Лесі Українки потрапляє також і Настя Порицька, героїня оповідання «Ненатуральна мати» (датується кінцем 1900-х рр.). У цьому тексті протиставлено двох сестер — молодшу Ольгу, безжурну жінку, котра має трьох дітей, та вчительку Настю, 40-літню вагітну жінку, підхід якої до материнства є більш осмисленим. Вона сподівається дитини у пізньому віці, коли суспільство вже поставило хрест на її ролі матері. У оповіданні зауважується зміна настрою та психологічного стану жінки: Настин зазвичай холодно-байдужий погляд змінюється зі сподіваннями дитини, тепер він «блищить вогким промінням щирих, аж болючих, радощів».

Пані Порицька трепетно ставиться до свого нового стану, вона ховає шитво (оскільки шие для немовляти) від сторонніх очей і накриває його книжкою, удаючи читання. (Ситуація, обернена до Вірджинії Вулф, котра, навпаки, закривала книжку шиттям чи вишиванням.) Проте, коли прийшла її сестра, вона знайшла спосіб виявити своє становище — сестрі незвично було бачити її з голкою замість книжки. З її відвідин дізнаємося, що Настя пізно вийшла заміж, у 30 років за «губаня Порицького», а дитини сподівається у 40. Вона має певні вади у здоров'ї, адже «яка ж інтелігентна жінка буває ідеально здорова». Пані Порицька хвилюється за своє здоров'я і дитини, вона просить сестру не казати нікому про вагітність, а Ольга сміється, і думає, що її сестра набралася народних пересудів, коли вчителювала у селі.

Здається, у родині Порицьких жевріє надія на зміну стосунків: чоловік приносить подарунок для дружини, книжку «Мать и дитя», а Настя переконує себе поставитися більш приязно до чоловіка та відігнати недобрі думки, адже «се ж батько

¹ Лист Лесі Українки до Ольги Кобилянської від 9–21.VI.1899 // Леся Українка. Листи: 1898–1902. С. 150.

мого перепелятка!». Жінка втішає себе і сподівається щасливого материнства для себе, хоча і патріархальний світ має для неї своє означення — «ненатуральна мати».

* * *

У своїх оповіданнях, таких як «Така її доля (Образок з життя)» (1888), «Одинок» (1894) чи «Школа» (1895), Леся Українка звертає увагу на селянську тематику та образи жінок-селянок, які, однак, у її пізнішій творчості зазнають глибинних трансформацій та набудуть сучасного та сміливого переосмислення.

Вже сама назва тексту 17-літньої письменниці «Така її доля (Образок з життя)» є програмовою і говорить сама за себе. Це слова матері-селянки, яка занастила дочку, віддавши її заміж за п'яницю проти її волі. Назва, очевидно, сучасними читачами сприймається іронічно або, принаймні, критично щодо долі дочки, котра виявляється заручницею патріархального світу, у якому винних немає. Сама ж матір, яка насильно видала дочку заміж за чоловіка, котрий любив заглядати у чарку, навіть не усвідомлює своєї вини, а навпаки, мовляв, що вона може вдіяти проти долі жінки?.. У цьому оповіданні Леся Українка фіксує становище селянки у патріархальному суспільстві, котра не має важелів для протидії проти фізичного та психологічного насильства з боку чоловіка.

Можливо, юна авторка і сама відчувала деяку безпорадність і ступор перед таким ставищем селянки — мовляв, уже «така її доля». З іншого боку, у цьому оповіданні Леся Українка як тонка спостерігачка точно фіксує становище безправної жінки-селянки у патріархальному світі. Та сама ситуація описана в оповіданні «Школа» (1895), яке було написане під враженням від візиту до села Піддубці (неподалік Луцька) навесні 1891 року, де на той час там вчителювала Марія (Маня) Биковська, подруга Лесі Українки. У цьому оповіданні жінка-вчителька у селі стає заручницею сваволі священника, коли ідеться про заробітну платню. Не отримуючи платню, вчителька їде з села, кидаючи працю у школі. Проте ситуація в селі все ж

приречена на повторення і після цієї зміни й просвіту не видно: «Порожня школа, порожня хата і порожня сулія zostалися чекати нового вчителя».

На початку 1895 року Леся Українка мала задум написати більше нарисів під загальною назвою «Волинські образки» для журналу «Народ», проте цей задум, на жаль, залишився нереалізованим. Леся Українка надіслала тільки один нарис «Школа» Михайлу Павлику, редакторові та її приятелю, із Софії, де вона гостювала у її улюбленого дядька Михайла Драгоманова.

У прозі Леся Українка повернеться до селянської теми через 10 років в оповіданні «Приязнь» (1905) і ця тема звучатиме набагато сміливіше, ніж у попередніх її оповіданнях на цю тему. Цей поступ відбувся, очевидно, не без впливу її внутрішніх драм, а також під враженням від новел Ольги Кобилянської про емансипованих, розкутих, сміливих селянок-гуцулок. 18 січня 1900 року у листі до Кобилянської Леся Українка пише: «Що то за пишне оповідання, ота “Некультурна”! Я не вмю розказати Вам, яке чудове вражіння справила вона на мене. Які типи, які пейзажі! <...> Що до самого характеру Параски, то, даруйте, я не сподівалась від австрійської русинки такої щирости і одваги, з якою змальований і самий тип і ситуація; читаючи, я раз у раз покликувала в думці: браво, панно Ольго! es lebe die Kunst! es lebe die Freiheit!». ¹

Лариса Косач високо цінувала новелу «Некультурна» (1897) своєї подруги, у якій головна героїня гуцулка Параска «емансипована не за розумом, а за інстинктом». ¹¹ Демонстрацією розширення мистецької чутливості та зображення різних типів селянських жінок у прозі Лесі Українки засвідчує оповідання з життя волинського Полісся «Приязнь» (1905). У ньому головна героїня наймичка-селянка Дарка, як і Параска

¹ Леся Українка. Листи: 1898–1902. С. 180; «Хай живе мистецтво! Хай живе свобода!» (нім.). Там само.

¹¹ Див.: Гундорова Т. *Femina Melancholica*: Стаття і культура в гендерній утопії Ольги Кобилянської. Київ: Критика, 2002. 271 с.

Кобилянської, емансипована за інстинктом. Окрім цього, «Приязнь» розкриває тему жіночої дружби в інтимному сенсі як особливої беззаперечної довіри. На шляху її стають різні життєві програми подруг, також невизначеність та зрада однієї з них. Щиру приязнь Юзі, багатой панни, та Дарки Бідолашихи, яка працює як наймичка, змальовано в ідилічних тонах на тлі поліської природи: подруги разом бавляться, розмовляють, мріють. До їхніх таємних забавок належать «жидівська гойдалка» і «совгання» по сіні».

Юзя боронить Дарку від владної матері й повисає на її руці, коли та хоче вдарити дочку. Це не допомагає і від видовища жорстокого поводження зі своєю найщирішою подругою — Юзя захворіла. І замість ковдр, хіни, нарікань та надмірної батьківської опіки воліла би полежати десь із Даркою на сіні.

Згодом серце 13-літньої Юзі полонила 16-літня панночка Зоня, котра була її опікункою. Юзя швидко забуває про Дарку. Товаришування з Зонею було бажаним для родичів дівчини — і план спрацював. «І Юзя почала зраджувати в душі свою Дарку для Зоні, але разом з тим їй мулило серце якесь невиразне почуття... Юзі часто пригадувалась її остатня лялька в той день, коли Юзя зважила вже не гратись в ляльки, бо в дванадцять літ — то вже “сором”». Зоня всіляко намагається позбутися суперниці Дарки, їй це вдається, подруги обійнялися, поцілувалися і в цей момент у вікно заглянула Дарка...

Юзя перед олтарем заприсяглася на вічну приязнь до «бідної сиротини» Зоні, до якої часто почала заглядати її приятелька Октуся, витискаючи Юзю. Юзя злилася і її мучили докори сумління. У цьому моменті оповідання Лесі Українки сягає до процесу дорослішання та виховання почуттів: «Невже я зраджу її так, як зрадила Дарку? — це Юзя вперше сама перед собою зважилась назвати свою зміну до Дарки зрадою. — Так, Дарці ж я не присягалась, справді ж, нічого не обіцяла, а Зоні перед олтариком заприсяглась! Яка я недобра, яка зрадлива!».

На пишному святкуванні 17-роковин «панни на виданні» Юзі й для челяді грає музика, відбуваються частування.

Оповідання закінчується тим, що іменинниця роздає стрічки селянкам. Підходить Дарка—її мати Мартоха улесливо зазначає, що вона ровесниця пані, вони народилися в один день і тій теж сьогодні 17. Юзя вдала легке здивування, ласкаво-поблажливо, «і чогось поглянула на біле, дуже зашуроване убрання Дарчине».

Без цього оповідання Лесі Українки сьогодні навряд чи можна прочитати «Дівчаток» Оксани Забужко. Потужний вплив прози Лесі Українки у сучасній письменниці відчутний бодай на рівні імені головної героїні—Дарка, а також тем жіночої дружби, соціальної нерівності, котрі осмислювала Леся Українка у своїй прозі.

* * *

Вимушені мандри Лесі Українки у пошуках сприятливого клімату для здоров'я та лікування сприяли спостереженню за становищем та психологією жінок інших національностей. Особливим у цьому плані є її оповідання «Над морем» (1898), події якого відбуваються у Криму. У листі до матері від 1 жовтня 1897 року 26-літня Леся Українка, яка вже не раз побувала у Криму нарікає: «Тут в Чукурларі все Москва зібралась, кого не спитай: звідки ви? зараз відповідь: “ізъ Масквы”. Я досі не стріла нікого земляків. Що воно за знак?».¹

Оповідачка знайомиться із манірною розбещеною панночкою з Москви Аллою Михайлівною, котра також приїхала на лікування до кримського містечка. Спілкування із дамою з Москви, її нянею та загалом спостереження за курортною публікою наводять оповідачку на такі фантазії: «Часто, лежачи над самісіньким морем, під навислим каменем, і дивлячись на фаланги хвиль, на ясний горизонт, здавалось мені, що я опинилась у такій країні, де ще не було чи вже нема людей. Мушу признатись, така мрія була мені мила. Мізантропія не

¹ Леся Українка. Листи: 1876–1897/упоряд. В. Прокіп (Савчук). Київ: Комора, 2016. С. 461.

в моїй натурі, але часом буває, що хочеться на який час втекти від людей власне для того, щоб не почати ненавидіти їх».¹

Оповідаччин «мізантропічний» настрої нав'язаний спілкуванням з Аллою Михайлівною та її бабусею-нянькою, котра говорить із нею у фамільярному тоні, «властивим старим слугам, надто московським». Алла Михайлівна закохується у чоловіка-красеня пана Анатоля, який нехтує жінками та використовує їх. Оповідачка не сприймає такий тип: «Його не знаю, але таких, як він, бачила доволі, “серцеїд” — се далеко не новий і не оригінальний тип». У цих словах вже відчуваються ноти авторки драми про Дон Жуана «Камінний господар», написаної 1912 року, тобто через 14 років від оповідання «Над морем». Анатоль — загадковий та нерозкритий герой у цьому оповіданні: він з'являється епізодично як частина манірної курортної публіки у пошуку нових вражень та пригод, проте, очевидно, не без спостереження за таким типом в українській літературі з'явився «Дон Жуан».

Юна манірна розбещена Алла Михайлівна не здатна протистояти «кримському Дон Жуану», проте його чари ніяк не впливають на оповідачку, котра протиставляє себе курортній масі та шукає більш тривких утіх. Порожні балачки про інтриги, підступи, зраду та план мізерної помсти втомлюють оповідачку, вона радить своїй ситуативній приятельці покинути Анатоля. У цьому оповіданні змальована українська мисткиня на тлі філістерської юрби: «Тут же, коло мене так близько, понад камінним бар'єром скверу снувалася рухома юрба люду, жадібна втіхи, гомону, чаду, — а я ще марила про спокійні, стихійні радощі! Марна мрія!».

За допомогою образів інших та чужих власне «Я» набирає чіткіших обрисів та контурів. У оповіданні «Над морем» змальовано московських відвідувачок Криму, яким протиставляє

¹ В есеї Сьюзен Зонтаг «Хвороба як метафора» недуга в період раннього модернізму трактується як належність до більш витонченого, вищого світу, натомість здоров'я тлумачиться як щось вульгарне та обивательське (див.: Sontag S. *Illness as Metaphor*. New York: Farrar, Straus and Giroux, 1978. 87 p.). Ця тема втілена в оповіданні Лесі Українки «Над морем».

себе оповідачка. Проте у Лесі Українки є й оповідання на більш екзотичні східні теми.

Часто буваючи в Єгипті, вона зацікавилася життям жінок-арабок. А у своєму передостанньому листі до Ольги Кобилянської від 21 березня 1913 року з Гелуана Леся Українка пише про свої творчі плани, пов'язані із темами єгипетського побуту: «Хочеться комусь написати одну новельку і одно дитяче оповідання на єгипетські теми, але не стародавні, а теперішні. Заінтересувало мене життя, а радше психологія тутешнього мусульманського гаремного жіноцтва (сього року я мала нагоду його пізнати близьше), і тутешніх “дітей вулиці”, що зростають зовсім таки “під голим небом” і напрочуд уміють дати собі раду».¹

До нашого часу дійшло оповідання Лесі Українки «Екбаль-ганем» (1913), яке задумувалося як повість. Події відбуваються у Єгипті, недалеко від Каїра. У цьому короткому, проте психологічно інтенсивному та насиченому тексті, авторка ставить питання про канони краси й пише про темношкіру жінку-арабку, котра хоче відповідати європейським стандартам і, відтак, стати більш привабливою в очах свого чоловіка.

Головній героїні, Екбаль-ганем, тридцять років, вона спостерігає зміни у своїй зовнішності, і її бентежить відсутність справедливості. «Звісно, аллах справедливий, але нащо потрібно його справедливості, щоб ті розпусні біляві франки здавались молодими часом і понад сорок літ, а бідна арабка хіба чудом задержить красу до тридцяти, як от задержала вона, Екбаль. Може б, те чудо ще кілька років протривало, коли б... коли б не стала на дорозі франка! Ой тії франки!». Вона хотіла би бути подібною на французьку жінку, «хоч би колоніальну». Однак, скільки не намагалася Екбаль бути схожою на європейку, «однак мусила скоритись Африка перед Європою».

До проблем із красою додаються й інші: живе вона не в гаремі, як має бути у поштивої мусульманки, а у скромному будинку без садка. А добираючи дитяче вбрання, вона дбає про

¹ Леся Українка. Листи: 1903–1913. С. 663.

те, щоб вона була подібна на дітей англійок. Намагаючись вибілити шкіру, Екбаль-ганем стає заручницею у намаганні досягти європейського ідеалу. Проте чи допоможуть «найтривкіші білила» втримати колір шкіри білим? Для героїні Лесі Українки це стратегія виживання і спосіб бути «видимою» для свого чоловіка.

Широта за своїм звучанням є цілком постколоніальною — із часом ця тематика пролунає на повний голос в авторок ХХ століття, передовсім Тоні Моррісон і Зеді Сміт, які у своїх романах пишуть про політику ідентичності щодо інших жінок і що загалом значить для жінки існувати у ролі іншої.

Як не намагається Екбаль, вона розуміє марність своїх зусиль відповідати «паризькому шаблону». У цьому незавершеному оповіданні звучить тема маргінальності та питання, як його сформувала Джудіт Батлер, «що визначає Європу та сферу модерності як привілейовану зону».¹ Справді, ця війна з несправедливістю за упривілейоване місце відкидає жінку-арабку на маргінес, змушує її сумніватися у своїй красі й цінності. Еталоном модерності постає жінка-французка, яка є привабливішою і на яку звертає увагу її чоловік. Європа для Екабаль-ганем, справді, постає як взірець модерності та упривілейованого становища. Ця Європа не визнає чужинців, вона всуціль біла і цього статусу намагається досягти героїня Лесі Українки, купивши у торговки найкращі білила. У цьому оповіданні показано, як безкомпромісно Європа диктує ідентичність для жінки та стає головним джерелом для її самовизначення та цінності.

* * *

Модерною темою зламу ХІХ–ХХ століть стали питання мистецтва, істерії та божевілля. Така тематика була нав'язана не в останню чергу масовим європейським читивом та увагою до тем неврозу та мистецького божевілля. У період *fin de*

¹ Батлер Дж. Фрейми війни. Чиї життя оплакують? С. 167.

сієкле великою популярністю користувалися книжки Чезаре Ламброзо «Геній та божевілля» (1863) та Макса Нордау «Виродження» (1892). Не оминула їх увагою і Леся Українка: вона цікавилася питаннями надприродного, проте застерігала Кобилянську від надмірного захоплення спіритизмом.

Як згадують сучасники, вона збирала історичні матеріали для своїх текстів зі справжньою дослідницькою скрупульозністю. Як пише Агатангел Кримський, їй навіть не вистачало фахової літератури: вона все хотіла знати більше.¹ Як згадує чоловік Лесі Українки Климент Квітка, письменниця в останні десятиліття свого життя хотіла написати драму на сюжет «Бондарівни», проте у цьому намірі її спинила відсутність «матеріалів про історичний побут українського міщанства і цехового люду. Мріяла написати сю драму з знанням цього побуту». Також вона мала задум написати драму «Кармелюк», проте вона вважала, що неможливо написати на цю тему, не маючи судових актів того часу.¹¹

Тема божевілля звучить у першій драматичній спробі Лесі Українки «Блакитній троянді» (1896), а також і у її прозі — у оповіданні «Місто смутку» (1896). Матеріал до цих текстів Леся Українка збирала методом «польових досліджень». Олександр Драгоманов, її дядько, працював лікарем у психіатричному закладі у місті Творки (Польща). Саме він, її «дядя Саша», ввів свою племінницю у справи психіатричної норми та божевілля. У епіграфі до оповідання «Місто смутку» авторка ставить наукове питання: «Де та границя, що відділяє нормальне від ненормального?». У лікарні оповідачка споглядає пацієнтів, серед яких переважають жінки, до того ж — пов'язані із місцевістю. Справді, достовірність та правдивість фактів,

¹ Як написав Агатангел Кримський про Лесю Українку, котра консультувалася з ним з питань раннього християнства і просила поради щодо книжок: «Без перебільшення можу сказати, що Леся Українка була справжнім ученим, дослідником» (Кримський А. Зі спогадів щирого друга// Твори в 5-ти тт. Київ: Наукова думка, 1972. Т. 2. С. 689).

¹¹ Квітка К. На роковини смерті Лесі Українки// Спогади про Лесю Українку/ вид. 2-ге, доп. Київ: Дніпро, 1971. С. 228, 238–239.

поєднані з науковою спостережливістю вибагливої літературки, не зраджують Ларисі Косач. Як через майже століття доведе та обґрунтує Елейн Шовалтер у своїй класичній праці «Жіноча хвороба: жінки, божевілья та англійська культура, 1830–1980» (перше видання англійською — 1985), в середині XIX століття статистика довела, що більшість пацієнтів державних психіатричних закладів становили жінки, і у XX столітті жінки були більшістю клієнтів як державних, так і приватних психіатричних лікарень, амбулаторій та психотерапевтичних практик.^I

Оповідачка нарису «Місто смутку» порівнює себе з італійським співцем пекла Данте Аліґ'єрі, який опинився в «місті скорботи»: «І здається мені, що я, мов Данте, опинилась nella città dolente...». Це алюзія до третьої пісні першої частини «Божественної комедії» («Пекло»), що є написом на брамі при вході до пекла: «Per me si va ne la città dolente, // per me si va ne l'eterno dolore» («Крізь мене йдуть до міста мук найтяжчих, // Крізь мене йдуть до мучень і заков»).^{II} Текст Данте є одним із ключових до прочитання «Міста смутку», оскільки стан приреченості та безнадії передається через образ замкненого міста-лікарні для душевнохворих (пекла), у якому марно чекати на порятунок.

Однак у цьому творі зображуються образи митців, які страждають не так за свої гріхи, як за гріхи недосконалого світу. До божевілья молоду поетесу привела банальна життєва ситуація — нещасливе кохання. Згідно із Мішелем Фуко, умовою божевілья є пристрасть. Один із видів божевілья він означає як «божевілья відчайдушної пристрасті», яка пережила розчарування.^{III}

^I Showalter E. *The Female Malady: Women, Madness, and English Culture, 1830–1980*. New York: Penguin Books, 1985. P. 3.

^{II} Переклад з італійської Євгена Дроб'язка.

^{III} Foucault M. *Madness and Civilization: A History of Insanity in the Age of Reason*/trans. from the French by R. Howard. New York: Vintage books, 1988. P. 30.

Мішель Фуко пише, що в безумстві присутній як елемент космічний (як складова світовідчуття), так і критичний (як іронічний погляд збоку на безумство).¹ Такі складники присутні в безумстві молоді поетеси, оскільки хвороба є маркером її трагічного світовідчуття, але водночас вона іронічно дивиться на себе збоку та розказує свою історію без зайвих прикрас. Божевілля молоді мисткині — це одна з форм розуму, в який інтегрована її хвороба. Тому наукове питання про «границю», яка відділяє нормальне від ненормального залишається без відповіді. Сальвадор Далі, чий стиль життя вважатиметься епатажем-викликом суспільству, наважиться сказати: «Єдиною відмінністю між мною та божевільним є те, що я не є божевільним». Такою впевненістю не володіють витончені мистецькі натури, хоча і здатні до критичної рефлексії щодо власного становища.

Пізніше у своєму оповіданні «Емальована миска» (1947) Віктор Петров-Домонтович продовжить тему психічної хвороби, намалювану Лесею Українкою у її оповіданні «Місто смутку». Структурно та тематично ці твори мають багато спільного: основним мотивом є сумнів у божевіллі та шизофренії, оскільки пацієнти видаються зовсім нормальними. Українські письменники проблематизують межу норми та хвороби у своїх творах, залишаючи це питання як інтелектуальний виклик для читачів.

До тем божевілля та істерії додається і тюремна тематика. У незакінченому фрагменті «Помилка (Думки арештованого)» (1905), який за широтою творчого задуму цілком міг би перерости у повість чи роман, розвивається тюремна одіссея свідомості головного героя.

Це оповідання стилізоване під щоденник арештованого, який постає фрагментарним письмом, що сигналізує про неможливість цілісного наративу. Не дарма оповідання охоплює широкий спектр тем: мистецтво, відповідальність,

¹ Там само.

моральний обов'язок митця, громадське життя, родина, побратимство тощо.

Головний герой, арештований, громадський діяч, займається прискіпливим самоаналізом і намагається здолати комплекс вини перед товаришами: він не втік від куль, нікого не зрадив, на допитах не проговорився, водночас він не може згадувати тих, хто загинув у боротьбі... Нервовий розлад чи посттравматичний синдром, як зараз можна було би сказати, доповнюється невлаштованістю з іншими сферами життя.

Головний герой — істерик (відлуння героя Агатангела Кримського Андрія Лаговського однойменного роману?), який намагається приборкати свій нервовий стан, породжений не в останню чергу спогадами про нещасливе кохання. Чоловік постає не зовсім відповідним маскулінному ідеалу сильного і мужнього чоловіка, його радше приваблює той тип поведінки, який традиційно у західній культурі асоціюється із жінками. «Ох, коли б мені хоч сльози! Як я заздрю жінкам, що в них завжди сльози готові!.. А ще ся вічна комедія перед самим собою, сей страх “сентиментальності”, “бабства”, як се безглуздо! Епічні давні герої плакали, не соромлячись, і проте були справжніми, щирими героями, а ми? Тільки над сльозами і маємо владу, більш ні над чим...».

Герой Лесі Українки — неврастенік, проте, поза сказаним, його записи демонструють і критичні роздуми щодо власного становища.¹ Тож істеричний та суїцидальний настрій головного героя не стають перешкодою для аналітичного погляду на власне письмо. Він міркує про свій стиль: «іде границя межі щирим і нещирим — адже я не дарма літератор, — ми так уже зопсовані усякими “стилями”, “настроями”, “напря[ма]ми”, що втратили справді всяке “почуття дійсності”. Буду писати,

¹ Як пише французький філософ Паскаль Брюкнер, «Західний розум — це унікальний процес саморефлексії, що валить усіх кумирів, розбиває усі традиції та авторитет. Тільки-но народившись, Європа повстала проти себе й поставила ворога у своєму серці, підпорядкувала себе всякчас оновлюваній перевірці». Брюкнер П. Тиранія каяття / пер. з фр. Петра Тарашука. Київ: Темпора, 2013. С. 34.

як мені хочеться, і перш усього на те, щоб не зійти з ума — се така мета, що може оправдати всі способи». Ці роздуми героя, очевидно, можна тлумачити у контексті полеміки Лесі Українки із Сергієм Єфремовим, який у статті «В поисках новой красоты» (1902) розкритикував представників «модерни».

З позиції розподілу ґендерних ролей у цьому тексті сюжет є оберненим до оповідання «Розмова». У «Помилці» головна героїня, кохана арештованого чоловіка Галя, — рішуча, як і її відмова, котру чоловік не у змозі прийняти. Тепер вже герой Лесі Українки відчайдушно пропонує варіанти співжиття й налагодження побуту: міркуючи про «повну рівноправність», він, відповідно до типу модерного чоловіка вільного від патріархальних норм, пропонує взяти на себе хатні обов'язки. Після відмови Галі на цю пропозицію чоловік пропонує більш злободенні варіанти, взяти служниць для хатньої роботи чи що їхнє господарство могла би взяти на себе мати чоловіка. Жінку не влаштовує жоден із запропонованих варіантів, вона не може вийти заміж за нього. «Волію я, щоб мене саму зруйнувала любов, ніж щоб її зруйнували дрібниці», — говорить Галя, відкидаючи всі запропоновані чоловіком виходи із ситуації. За розмислом чоловіка, вони позбавлені «права на людське щастя», оскільки зобов'язані бути «мучениками», «героями».

Окрім подружнього життя, порозуміння також є неможливим у літературному житті: чоловік — літератор, а Галя навіть нормального листа написати не вміє, її стиль, позбавлений будь-якої елегантності, є суто прагматичним і сухим. Відтак мрії про злиття «в одну літературну душу, як брати Гонгури», виявляються марними. Чоловік марніє з любові, а вихід, як показує Леся Українка у цьому оповіданні, — божевілля. Поруч із прогресуючою *mania litteraria* у в'язня починається манія самовбивства.

До цієї манії, відчайдушне хапання за письмо додається також і тема громадського служіння митця. Героя Лесі Українки гнітять обов'язки не як вільного літератора, а як члена партії редагувати здебільшого бездарні твори («авгієві стойла»), що забирає його час, який він би міг присвятити своїм творам.

Галя обурюється й мучиться тим, що чоловікове «уперте перо не хоче служити нашій справі так, як би повинно».

З іншого боку, тиранія каяття і комплекс провини через неможливість служити громаді мучать чоловіка: «Тут я дав волю своєму почуттю, я говорив, що хочу жити роботою партійною, бо мені сором “тільки писати” в той час, як люди “живуть і гинуть”, мені прикро, що моя робота занадто безпечна, рівняючи до роботи пропагандистів, перевозчиків та іншої ризикованої роботи, на яку йде переважно зелена молодь, тим самим служачи немов щитом нам, “старшим”». Леся Українка, яка брала участь у діяльності Групи УСД, сама часто відчувала почуття провини перед товаришами, що не пише власне для справи, «для практичного вжитку». Ось як цей епізод згадує її чоловік Климент Квітка: «Леся завжди дуже тяготилася сими настоюваннями, казала, що не вміє зовсім нічого писати популярного і для практичного вжитку, що се її дуже томить, далеко більше, ніж писання белетристики і поезії, але сама ж ніколи не мала рішучості відмовити». Коли вона довго не писала нічого для справи, «згадки про невиповнений довг труїли її...».¹

Будучи учасницею Групи УСД, Леся Українка пишучи власні оригінальні твори, тексти для заробітку, та ведучи «тридцятилітню війну із туберкульозом» ще і допомагала цій групі перекладами пропагандивної літератури. Вона переклала «Казку про несправедливого царя» Семена Волховського та брошуру «Хто з чого живе?» польського соціаліста Симона Дікштейна. З одного боку, вона хотіла допомогти побратимам, проте з іншого, вона гостро усвідомлювала, що така робота вриває ті незначні години для письма (які залишили їй лікарі). «...от і як же нам стати “слов'яньськими Шекспірами”?!» — нарікає вона на брак часу у побутовому та громадському шарварку своїй подрузі Кобилянській.²

¹ Климент К. На роковини смерті Лесі Українки // Спогади про Лесю Українку / вид. 2-ге, доп. Київ: Дніпро, 1971. С. 241.

² Лист Лесі Українки до Кобилянської від 4–5.Х.1899 // Леся Українка. Листи: 1898–1902 / упоряд. В. Прокіп (Савчук). Київ: Комора, 2017. С. 159.

Мотиви служіння музі та громаді, рівновагу чи баланс між якими не може знайти оповідач «Помилки», розвивалися у поезії Лесі Українки у другій половині 1890-х років. Справді, як зазначала Віра Агеева: «Прагматичне жадання безпосереднього діла, мотиви слова-зброї, слова-криці розвиваються паралельно з мотивами служіння музі-винозірці, влада якої могутніша за всі інші спонуки й пориви. Авторка якийсь час іще намагається поєднати ці концепції, прислужитися й богові, й кесарю».^I Проте в прозовій творчості психологічний герой стає нестерпним через розірваність між словом-ділом і словом-мистецтвом.

Чому саме чоловікові Леся Українка віддає цей голос, котрий міркує і про особисте, і про подружнє життя, і про мистецьке, і про громадське, і про власну неврастенію, божевілля та манію самогубства?^{II} Українська письменниця вдається до творчого експерименту у прозі. Якщо поміркувати щодо її драматичних творів, то таким типом чоловіка, розіраного між мистецьким та громадським служінням, є скульптор Річард Айрон («У пуці») та співець Орфей («Орфеево чудо»).

Іншу відповідь, чому Леся Українка обирає героя цього оповідання саме чоловіка, варто шукати в історико-соціальному контексті. Як вже довела американська феміністка Елейн Шовалтер на прикладі сприйняття істерії в публічному дискурсі впродовж останніх кількох століть, ця хвороба конструювалася як жіноча, що було пов'язано із патріархальним розподілом гендерних ролей.^{III} Справді, істерія та божевілля жіночих персонажів у прозовій творчості Лесі Українки пов'язані здебільшого із крахом особистого життя, тут додається мистецька

^I Агеева В. Поетеса зламу століть. Творчість Лесі українки в постмодерній інтерпретації: монографія. Київ: Либідь, 1999. С. 51.

^{II} Подібна ситуація із зміною гендерних ролей є прикметною для оповідання Менделя Розенбаума «Великдень у тюрмі», яке Леся Українка переклала українською 1902 року. Оповідання написано від імені жінки Наді, котра вже 10 років сидить у в'язниці внаслідок політичних переслідувань.

^{III} Див.: Showalter E. *The Female Malady...* та Showalter E. *Sexual Anarchy: Gender and Culture at the Fin de Siècle*. London: Virago, 1992. 242 p.

тематика та професійна невлаштованість героїнь-жінок («Розмова», «Жаль», «Приязнь», «Місто смутку», «Пізно»). На відміну від жіночих персонажів, істерія оповідача-чоловіка в оповіданні «Помилка» ще і пов'язана із революційною та громадською роботою.

Напрямок розвитку психіатрії у гендерному аспекті перевернув досвід Першої світової війни. Істерія та нервові розлади стали атрибутами чоловіків у війні. Висновок Шовалтер такий: «Не фемінізм, а психологічний розлад від жахів війни, викликаний снарядним шоком, започаткував еру психіатричного модернізму».¹ Отже, у чоловічої істерії та нервових розладів причиною є не інтимний компонент, а суспільний — пережитий досвід війни. Отже, чоловічі розлади асоціюються із війною, революційними змінами, спрямованими на політичні та суспільні зміни. Відтак, змінюється уявлення про маскуліність. Такий самий стан речей безпомилково схоплений Лесею Українкою. У цьому оповіданні до мистецької та гендерної проблематики доєднується і громадська. Ця тематика відсутня у зображенні жіночих типів.

Проза Лесі Українки є цікавою у передачі психологічних станів та нюансів, вона позбавлена табу патріархального світу, вона відверта та сповідальна, а подекуди і екзотична, що не може не захоплювати та не викликати довіру читачів. Жінки та чоловіки у прозі письменниці шукають альтернативних моделей поведінки, шлюбу та мистецького й громадського служіння. Нехай ці пошуки й не завжди плідні для героїв, проте їхній шлях до свободи накреслено виразно й переконливо.

Ольга Полухович

¹ Showalter E. The Female Malady... P. 164.

**Художня
проза**

ТАКА ЄЇ ДОЛЯ

Образок з життя

Невелика хата у Пріські Чугаїхи, але зате порядна, біла, не гірш, як у людей. Та й нащо їй велика хата? Сама вона живе в ній із своїм старим: ні діток не має она, ні родини; от хіба тільки сусідка або кума забіжить часом на попрядки¹ чи так у свято прийде одвідати; а то Пріська все сама та сама. Тепер же вона має гості; не які й гості: з свого таки села прийшла до неї кума її, Мотря, давня приятелька (ще дівчатами товаришували). Сидять вони собі та й прядуть, розмовляють; та розмова ведеться помалу, щораз уривається; веретена² шпарко ходять; видно, не для забавки та робота взята.

— Чи давно, кумо, навідувались до дочки? — пита Пріська.

— А от, мабуть, тижнів зо два, як була в неї.

— Ну, що ж? Як там вона?

— Ей, вже єї жите! Відомо, не було їй добра, то й не буде...

Розмова затихла, і знов шумлять веретена. Мотря похилила журливо голову і ще пильнійше взялась до роботи. Пріська почала стиха поспівувати:

Чи ти мене, моя мати, в барвінку купала,
Що ти мені, моя мати, долі не вгадала?..³

— Так, кумо, так! Не вгадала я долі своїй донечці: втопила єї головоньку за п'яницю; я ж думала, як лучче. Ви ж, кумо, знаєте, які мої достатки; а то ж богатирь, цілий ґрунт має, одинак у матері!

— Чи ви не знали его вдачі, що він п'є?

— Ой, чому ні! Казали мені люде, вже по заручинах, що бачили его в місті п'яного. Бився з москалями; а мати его ходила

за ним та просила, щоб додому їхав. Та де! Не вважає на матір, ні на людей; там такій, як уп'ється, то й на матір не раз кидається бити. Чула я, кумонько, чула тее все; та що ж? — Думаю: — як там раз щось трапилось, то чи то оно завжді так буде! От, може, з хлопцями загулявся або хто підпоїв! А може, ще й брешуть люде, так, із заздрощів. Та хоч би й правда тому була, що любить гуляти, то що ж уже! Дівчина вже заручена; одмовити — треба сплатити за безчесте;⁴ та й горілка, що люде випили на заручинах, теж его була; а де ж мені, бідній, було те все посплачувати! Та ще й то думаю собі: він парубок молодий, то й гуляє; а оженився, то, може, ему той шум з голови вийде. Жінка, господарство, то те, то се, та й забудеться.

— А дочка ваша як на те пристала?

— Та що! Дочка, звісно, не хотіла, цілий тиждень від заручин до весілля все було плаче та просить: «Матіночко рідна, не топіть ви моєї головоньки!» Та не слухала я її, бо она молода, ледве шістнадцять минуло; що она ще знає!

— От бачте, якби були послухали тоді, то й не нарікала б на вас дочка тепереньки.

— А чого она має на мене нарікати? Хіба ж я винна? Я ж думала, як лучче; що ж, коли її доля така!

— Що там, кумо! Доля долею; а якби таки ви лучче людей розпитали, чи що... А то так уже зовсім, немов з мосту та в воду.

— Що ж мені людей питати? Чи то люде знають, яка кому доля суджена? Таж от я: пішла замож; ні я свого чоловіка перед весілем не бачила, ні він мене; батьки заручили і повінчали; та й що ж? Чи мені зле було, чи що? Хвалити Бога, ми з старим жили не гірш, як люде живуть. Не без того, щоб часом не посварив, не раз було і попоб'є; а все ж я за ним лиха не зазнала, не то що тепер, що хіба хто не хоче, той не обидить! Ото тільки покійна свекруха було не раз допече до живого, та й то: я було змовчу, все корюся, то она й подобрішає. Ще коли б моїй дочці така доля, як мені була!

І знов замовкли обидві. Мотря пильно пряде; тільки часом одведе руку від мички,⁵ щоб хустку поправити, а може, й сльозу втерти потайну. Пріська знову завела пісні:

Дала мене мати далеко від себе,⁶
Наказала не бувати аж сім літ до себе.
А я, молодая, того не стерпіла,
Сивенькою зозулею у рік прилетіла...⁷

— Ох, прилітала й моя сива зозуленька до мене. Як допекли їй там оті прокляті, не витримала моя голубонька: втікла до своєї матінки! Приходить ото она до мене, така змарніла, аж я злякалася, глянувши на неї. «А то ж що тобі, моя дитино?» — кажу я та аж заплакала. «Вже, — каже она, — мамо, хоч ви мене бийте, хоч ви мене проганяйте, не піду я від вас до тих недовірків; краще в ополонку, як до них!» — «Бог з тобою, моя дитино, — кажу я їй, — чи ж я тебе проганятиму, моя доню! Тільки ти роздумайся гаразд: може, то ще так! Чи то раз бува, що чоловік із жінкою сваряться? Ще таки, може, погодитесь; може, оно й минеться!..» — «Ой, ні, не минеться! — каже она. — Не можу я того більш терпіти! Не піду я туди, не пійду!» Та що думаєте? Прийшов єї чоловік та й почав просити та перепрошувати. «Я, каже, не дам єї нікому і пальцем зайняти; а матір, коли она їй хоч слово скаже лихе, далєбіг, і з хати вижену, не то що!» Що ж! я подумала, подумала: «Іди, кажу, дочко, може, тобі й справді ліпше буде; аж бач, як присягається!» Та й що мені було робити? То таки чоловік: як же я можу жінки до него не пускати? Пішла вона; та що ж? Спершу то таки чоловік трохи шанував, а потім то ще гірше бити почав та ще й докоряє, гризе по цілих днях. Ой, доню моя безталанная!..

— Що ж, може, її хоч свекруха жалує?

— Де там! Коли вже чоловік збиткується, то свекрусі... Сказано: чужа мати!.. Ой, кумо, засиділась я у вас, вже й нерано; а я ще хотіла у Будища⁸ пійти, одвідати мою безталанну та хоч розважити єї трошечки...

— Ідїть, кумо, йдїть! Просїть єї там, щоб до нас коли приїшла; вже давненько я єї не бачила.

— Она б і раднійша; та чи ж пустять єї? Там такі...

— Ой, кумо, кумо, занапастили ви свою дочку!

— Ні, кумо, не кажіть ви сего мені! Що я винна? Хіба я своїй дочці ворог? Така вже єї доля!

— Може!

Мотря взяла гребінь, поцілувалася з кумою і подалась до дверей.

— Будьте здорові!

— Ідіть здорові!

СВЯТИЙ ВЕЧЕР!

Образочки

1.

Сім'я сидить за столом, вечеряє, — вже й кутя, й узвар¹ на столі. В хаті так ясно, світло горить якимось надзвичайно весело і разом урочисто. Вся сім'я гомонить, кожному хочеться сказати щось радісне, кожний почуває себе щасливим і повним надій, хоч ніхто не знає, чого, власне, сподівається він і чи справдяться его надії... Тая радість перелітає з одного обличчя на друге, мигтить, мов зірниця, в очах, бренить чарочками, лунає в дзвінкому дитячому сміхові. І гомін, і сміх; але не той-то буйний, непевний гомін, коли люде гомонять і сміються надто голосно, щоб заглушити своє горе й сльози, — ні, се гомін спокійний, хоч і веселий. Як любо, урочисто-спокійно лунає те спільне: «Святий Вечер!.. Будьмо здорові з Святим Вечером!»

2.

Пишно убрана кімната; видно, що багаті люде живуть, — а за для свят прибрано той покій ще пишнійше. На столі білий, як сніг обрус, добірні страви й напитки. І тут ясно, і тут урочисто, та веселість не така щира, — мов трохи з примусу говоряться ті веселі речі, не зовсім вільно грає усмішка на устах. Край стола, на м'ягкому оксамитному фотелю, сидить молодий хлопець; його вродливе обличчя бліде, як воскове, брови надто виразно чорніють, уста усміхаються, але усміх той мимоволі виходить якійсь журливий, хоч хлопець силкується

¹ З сушених овочей.

сховати ту ю журбу, та й інші удають, мов не бачать її... Часом серед розмови хлопець затримається, утопить свої чорні очі в просторінь і замислиться. Ох, як весело було торік у сю пору! він був повний життя, повний надій — а тепер... Тепер він сидить без сили, слабкий... Чи діжде він другого Святого Вечора?.. Що ж се? знов тая журба, знов той жаль? Ні, годі! Он усі так приязно, весело (занадто весело!) бажають йому щастя-здоров'я!.. Нині ж бо «Святий Вечер»!..

3.

Біле, біле поле. Ледве видніє шлях, що в'ється й зникає у нічному морозному тумані. Швидко біжать легкі саночки, як тільки можна швидко, — але якою тихою здається та їзда молоденькому вандрівникові! То їде малий школярь додому з далекої школи, — та й спізнилося бідне хлоп'я! Пильно вглядається школярик у тую мглу, — чи не мигтить вже вогник де-небудь?.. Ох, як довго їхати! Коли б швидче, коли б ще застати дома вечерю, щоб разом з братами й сестрами їсти кутю та кликати мороза! А у полі мороз таки добре діймає, — школярик міцно тре руки, перебирає ногами, — холодно! Та нема часу кутатись: он, здається, вже рідне село!.. Так, се оно!.. он один за другим виринають з темноти огники, мигтять веселенько, мов очка дитячі, они мов вітають хлопчика: «Святий Вечер! Святий Вечер!»

4.

Малесенька тісна кімнатка. Коло стола, при невеличкій лампочці, сидить молода дівчина; вона схилилась над шитом, над пишною білою шовковою сукнею. Пильна робота! Голка жваво поблискує в швидких руках. Остатній вечір перед святами, а сукня балева багаті панни не буде скінчена! У великому магазині не були б прийняли тої роботи, — там і без неї стілько шиття, — а коли б і прийняли, то надто дорого прийшлась би панні та ласка; ну, а бідна швачка взяла роботу — й перед

самим святом, та ще мусить і за малу плату бути вдячна! Тихо в хаті, тільки чути проникливий шелест шовку та часом зітхане робітниці. Яка она самотня тепер, тая робітниця, як тихо в її хатині! А колись?.. Робота спинилась, голка випала з рук, і шите посунулось додолу. Що се? Чи тепер потопати в мріях? Остатній вечер! До роботи!

От робота вже й скінчена. Швачка встала, випростала свій зігнутий стан, підійшла до вікна, притулилась чолом до холодної шибки й дивиться втомленими очима на улицу. В сусідньому будинку видно крізь вікна рух, — маленькі постаті в ясних уборах, — либонь, там різдяне деревце вже засвітили. А в другому домочку тепер видно ясне світло, — вечеряють, либонь... Швачка пильно задивилась на те віконце і на те світло лагідне, на віях у неї затремтіла сльоза... У людей Святий Вечер!.. А у неї? Ба! у неї теж Святий Вечер!..

МЕТЕЛИК

Бідний нічний сірий метелик⁹ сидів в темному вогкому льоху за бочкою з капустою. Сидів він сумно, стуливши свої темні крильця. Так смутно йому було, дарма що не був він там самотнім, — мав-таки сусіда; сусід той був лилик;¹⁰ та з того сусідства невелика була користь для метелика: лилик був неговіркий, понурий собі, та до того ще з якимсь призи́рством дивився на бідного метелика, — сказано, нерівня!

Лилик сидів тихо в своєму кутику, ні за чим він не жалкував, та нічого й не бажав, хіба тільки кутка ще темнішого, щоб міг сидіти там спокійно і ніколи того прикрого, разливого світла не бачити. Правда, тут у льоху тее світло не дуже докучало, — а все-таки часами дехто надходив зо свічкою, навіть часом і над бочкою нахилявся, набираючи капусти, — і се було дуже прикро лиликові; коли б сила, він би тее світло крилами згасив навіки.

Метелик на своїм недовгім віку ще не бачив світла, душею тільки чув він, що десь-то єсть сторона краща, ясніша, ніж его рідний льох, бо часом з малого віконця, що було в льоху, падав блідесенькій промінь, та не міг метелик і розібрати, що то оно таке тее світло і яке оно повинно бути. У темному куточку промінець той був ледве примітний — тоненькій, як ниточка, та блідий, мов погляд недужої дитинки. Сидить, було, метелик та все шле свої думоньки на світ той ясний; — але де? того ні думка, ні серце не знали, а порадитися ні з ким, бо де ж та порада? (Хіба — лилик, так знаєте сами, з него поради було мало!) Летіти шукати того світла метелик не мав відваги і сили.

Хто знає, може, наш метелик так і вік свій короткий звікував би у темряві самотній, — та инша доля судилася ему. Якось

прийшла служниця по капусту до льоху та поставила свічку долі, якраз навпроти метелика. Боже! яким величним, блискучим, повабним здалося метеликові те світло! Він затріпотів крильцями й хотів кинутись на світло, але служниця в ту хвилину взяла світло й подалася геть з льоху. Не втерпів метелик, забув своє безсиле, забув свою несвідомість. «Світло, світло!» — і полинув за ним; лилик тільки свиснув ему услід, потім заліз ще далі за бочку й заснув; нічого ему ніколи не снилось. А метелик полетів та й полетів за тою свічкою так швидко, скільки сили було в его бідних крильцятах.

Аж ось він опинився у великій кімнаті — там сиділо за столом велике товариство. На столі була ясна-ясна лампа, — метелик аж оторопів від того блискучого проміння і безсильний впав на стіл, тріпочучи крильцями. Хтось із товариства хотів його прогнати з стола, але він, опам'ятавшись, знов зірвався і почав кружляти понад лампою, щораз то меншими й меншими кружками: хотів він бачити якнайближше те ясне сонце, яким ему здавалась лампа. Чи думав же він, що там життя стратить? Хто ж бачить смерть у сяєві? Оно горить, миготить, міниться, — там світло, там тепло, там жите! Метелик летить все ближше, ближше до згубливого світла. Ох, то ж его згуба! Даремно всі відганяли его від світла. І от — метелик влетів у самий полемінь. Трісь! отее ж ему й смерть! Лампа спалахнула, а далі знов почала горіти з такою самою ясністю, як і перше. «Дурне сотворіне! — мовив дехто з товариства. — Хто велів йому летіти на огонь? І женуть его, так ні, таки лізе! дурному дурна й смерть!»

А хіба ж розумніша була б его смерть, якби він навіки заснув у темнім льоху? Те світло спалило его, — але він рвався на простір! Він шукав світла!

Волинь, 1889 р.

ВЕСНЯНІ СПІВИ

Спогад

Зіма була надворі, давно вже сніг покрив зелену руту, а мені в думці чогось весняні спогади стоять, весняні співи бренять!.. Чого се так? — не знаю. Хто знає, чого йому часом веселого літнього ранку з очей сльоза покотиться або чого йому суворого зімового вечора весняний подих згадається? чого? Хто знає?..

Згадалось мені, як тихого весняного вечора сиджу, було, я в своїй самотній хатинці на хуторі, серед степів харківських, та згадую свою рідну Волинь і шлю до неї свої думки сумні. Сонечко стоїть низько на заході й червонить своїм світлом гарячим спечений степ. Ось пройшла череда й на дорозі курява встала, — червона, мов дим пожегу, здається вона проти західного сонця. Хуторяне заметушилися: гукають, заганяють товар. Малі хлопці стовпились біля криниці, коней напувають. Гомін, гамір... Далі все стихло, тільки у мене під вікном я чую якісь тихі голоси. Отож хуторяне збираються «на колодки».¹¹ Щовечора так вони збираються під моїм вікном і ведуть розмови, не раз аж до пізнього вечора.

— Хоч би Господь дощику послав! — чую я початок розмови. Щовечора завжди розмова починається тими словами, й слова ті бrenять зовсім не так байдужо, як звичайна розмова «о погоді», — ні, я чую глибокі зітхання при тих словах. Видно, що то говориться зовсім не «для годиться».

— Еге ж! якби-то дав Бог! А то хто його зна, що й робить, хоч бери та переоруй все поле вдруге! — обізався журливо один господарь.

— Пізно вже переорувать! — додав другий.

— Оттак буде, — вкинула одна молодиця, — і так того поля, мов украдено, а тут ще все вигорить, та й що ж будем робить?

— Що? Прийдеться знов у пані здіймати ґрунти.

— У пані? Знов у неї? Щоб так було, як торік, що більше було потім позову за гроші, ніж самих тих грошей?

— А що ж маєм робить?..

Спільна розмова затихла, тільки чутно було уривчасті слова, з якими часом одна сусіда оберталась до другої. Здалека доносились різні співи — то співали парубки та дівчата, сходячись на «вулицю».

Ось пройшов парубок вулицею. Йшов він тихо, недбало похитуючись; подерта свитина висіла у нього на однім плечі. Проходячи біля хати, він завів пісні:

Гей! та виріс я в наймах, в неволі,¹²
Та не знав я долі ніколи!
Та гей!..

Виспівуючи, він ішов до греблі. Там, біля греблі, під вербами були другі колодки, отам-то й збиралась молодь на «вулицю».¹³ На колодках під моїм вікном збирались тільки старі. Сиділи, правда, тут дві ще зовсім молоді молодички і журливо поглядали вони в той бік, де шуміли верби над греблею.

Єсть у полі дві зірниці.¹⁴
Отож мої брат-сестриці! гей!.. —

пронеслось немов на відповідь тій бурлацькій пісні, що тільки що замовкла. Се співав молодий москаль, що прийшов «на побивку» в своє село, але в тім селі, окрім землі та старої хатини, нікого рідного у нього не було. Почувши пісню свого товариша, наймита, москалик і собі подав голос, виходячи з хати. От вони зустрілись і пішли вдвох до греблі. Було здалека чутно, як пара молодих голосів виводили:

Ані роду, ні родини,¹⁵
Ані вірної дружини!
Гей!..

Розмова під моїм вікном знову розпочалась.

— А чули ви, що на завтра кликано до волости?

— Чого?

— Та, кажуть, що там мають читать щось таке про той позов за наші ґрунти. Наша пані таки не дарує свого!

— Свого? коли б же то було її! а то ж воно наше було за дідів, за прадідів!

— Еге! за дідів було так, а за внуків буде інак! От іще нас перше попотягають по судах добре за ту дідівщину!

— Попотягають, бодай їх чорти тягали!

Голосний гомін знявся в цілій громаді. Не можна було розібрати течії розмови, тільки часом з гомону спільного виринали слова, викриknуті чийсь грубим, зважливим голосом: «Ні, годі!.. таки того не буде!.. Що моє, то не твоє!»...

А співи все більше, все голосніше лунали по хуторі. Он іде дівчина швидкою ходою. Її огрядна постать гарно вирізується в світлі молодого місяця, що вже зійшов на тихому небі. Стрічка має за віночком вродливої дівчини, її гарне убрання та ясне намисто і ввечері здалека видно. Вона дівчина бідна, але завжді вбірається краще від господарських дочок, бо їй дбати нема на кого, вона робить сама на себе.

Ой хоч же я убогая,¹⁶

Візьмуть мене люде.

А вже ж тобі, вражий козаче,

Пароньки не буде!.. —

якось надто голосно і зважливо виспівує вона.

Ой дай же нам, Боже, та на рушничку стати!...¹⁷ —

задзвеніли зненацька тоненькі голоски трьох подруг, дівчат молоденьких, що бігли швиденько на вулицю, немов утікаючи від когось.

Хутко замовкли одинокі співи, а під вербами загули співи двох великих гуртів дівчат і парубків. Розлягаються тії хори по хуторі і линуть далеко-далеко, в степ розлогий, перебивають один другого, то спільно лунають, то знов затихають,

і чуто тоді тільки спів соловейків, що по садочках щебечуть. Потім знов те дзвінке голосне щебетання заглушають ще голосніші співи челяді.

Сидить голуб на дубочку, голубка на вишні,¹⁸
Скажи, скажи, серце, правду, що в тебе на мислі?.. —

виводить парубочий гурт.

Порадь мене, дівчинонько, як рідная мати,¹⁹
Ой чи мені женитися, чи на тебе ждати... —

перебивав дівочий гурт. Далі обидва гурти збилися і, замість пісні, залунав дзвінкий сміх.

Стара громада затихла; хто прислухався до співів на «вулиці», хто думав якісь поважні думи, а деякі вже й по хатах розійшлися, і тільки молоді молодички провадили стиха якусь жалібну розмову, либонь, якесь хатне лихо одна другій розказували.

А соловейки в садках щебетали голосно-дрібно і радісно, і немов тужливо тая пісня котилась-лилась та єдналася з співами. Спільне щось було в обох тих співах.

Коли се з вулиці понеслись поважні гуки. То співали обидва гурти разом:

Набирали некрутоньків в неділеньку вранці...²⁰

Ох, либонь, не одно серце між старою громадою затремтіло при тій пісні...

Через який час під вікном на колодках не було вже нікого. Громада тихо розійшлась поединці. Молодь ще довго виспівувала під вербами, але й вона втомилась нарешті і почала розходитись. На різних кутках одгукувалися ще довго легкою луною пісні дівчат, що вертались додому.

Місяць так ясно блищав на темному небі. Темніли верховіття верб там далеко над греблею. Соловейки притихли на хвилину, теж умовкли. Все кругом уже спало. Тільки якийсь парубок, ідучи вулицею, співав:

Ой не спиться, не лежиться, і сон мене не бере!..²¹

Его пісня так виразно лунала серед нічної тиші і розходилась по мовчазному степу. Хлопець іде і зникає у вечірній сутінні. От і не видно його. Тільки з-за греблі здалека лине его пісня:

Світи, світи, місяченьку, і ти, ясна зоря!²²
Та просвіти доріженьку аж до милої двора!..

1-го грудня 1889 р. Волинь

БІДА НАВЧИТЬ

Був собі горобець. І був би він нічого собі горобчик, та тільки біда, що дурненький він був. Як вилупився з яйця, так з того часу нітрошки не порозумнів. Нічого він не тямив: ані гніздечка звити, ані зерна доброго знайти, — де сяде, там і засне; що на очі навернеться, те і з'їсть. Тільки й того, що завзятий був дуже, — є чого, нема чого, а він вже до бійки береться. Одного разу літав він з своїм товаришем, теж молодим горобчиком, по дворі в одного господаря. Літали вони, гралися, по смітничку громадили та й знайшли три конопляні зернятка. От наш горобчик і каже:

— Мої зернятка! Я знайшов!

А чужий і собі:

— Мої! коли мої! коли мої!

І почали битися. Та так б'ються, та так скубуться, аж догори скачуть, аж пір'я з них летить. Бились, бились, поки помились; сіли один проти одного, надулись і сидять; та вже й забулись, за що була бійка. Коли згадали: а де ж наші зернятка? Зирк, аж зернят вже й нема! По дворі ходить курка з курчатами, квокче та промовляє:

— Дурні бились, а розумні поживились, дурні бились, а розумні поживились!

— Що ти кажеш? — питають горобці.

— Та то я дякую вам, що ви такі дурні. От поки ви здуру бились, то я з моїми курчатками поснідала вашими зернятками! Що-то, сказано, як хто дурний!.. Нікому було вас бити та вчити! Якби вас хто взяв у добру науку, то, може б, з вас і птахи були!..

Чужий горобчик розсердився за таку мову.

— Вчи своїх дурних курчат розуму, а з мене й мого розуму досить! — підскаочив, тріпнув крильцем, цвірінькнув та й геть полетів. А наш горобчик зостався і замислився.

«А правда, — думав він, — краще бути розумним. От, курка розумна, собі наїлася, а я мушу голодний сидіти».

Подумав, подумав та й почав просити курку:

— Навчіть мене розуму, пані матусю! Ви ж такі розумні!

— Е, ні! — каже курка. — Вибачай, серденько! Маю я й без тебе клопоту доволі, — он своїх діточок чималенько, поки то всіх до ума довести! Шукай собі інших учителів! — та й пішла собі в курник.

Зостався горобчик сам.

«Ну, що робить? Треба кого іншого питати, бо вже я таки не хочу без розуму жити!» — і полетів у гай.

Прилетів у гай, коли бачить, сидить зозуля на калині та все: «Куку! куку!» От він до неї:

— Тіточко, що я вас проситиму! Навчіть мене розуму! У вас же нема своїх дітей; а то курки просив, то вона каже, що в неї й так багато клопоту.

— А я тобі от що скажу, — відповіла зозуля, — як у мене свого клопоту нема, то чужого я й сама не хочу! От не мала б роботи — чужих дітей розуму вчити! Се не моє діло! А от коли хочеш знати, скільки тобі літ жити, то се я можу тобі сказати.

— Аби ти була жива, а за мене не турбуйся! — відрізав горобець і полетів геть.

Полетів він геть аж на болото, а там ходив бузько і жаб ловив. От підлетів горобчик до нього та й каже несміло:

— Пане, навчіть мене розуму. Ви ж такі розумні...

— Що, що, що? — заклекотів бузько. — Тікай-но ти, поки живий! Я вашого брата!..

Горобчик мерщій від нього, ледве живий від страху. Бачить він, сидить на ріллі гава і сумує. От він до неї:

— Дядино, чого ви так зажурились?

— Сама не знаю, синочку, сама не знаю!

— Чи не можете, дядиночко, мене розуму навчити?

— Та ні, синочку, я й сама его не маю. А от коли ти вже так хочеш, то полети до сови: вона, кажуть, вельми розумна-розумна, то, може, вона тобі що порадить. А я до того розуму не дуже, Бог з ним!..

— Прощавайте, дядино! — сказав горобчик.

— Щасливо!

Полетів горобчик питати, де сова сидить; сказали ему, що она в сухому дубі в дуплі мешкає. От він туди, — бачить, справді сидить сова в дуплі, тільки спить. Горобчик до неї:

— Пані! чи ви спите? пані! пані!

Сова як кинеться, як затріпоче крилами.

— Га? що? хто? — кричить, витріщаючи очі.

Горобчик і собі трошки злякався, а все-таки хоче свого дійти.

— Та се я, горобець...

— Горобець? Який горобець? Не бачу! Чого притирився? І яка вас лиха година по дневі носить? Осе напасть! і вдень не дадуть заснути!..

І сова знов заснула.

Горобчик не посмів її вдруге будити, сів собі на дубі та й почав ждати ночі. Ждав, ждав, аж ему обридло. Коли се, як стало вже добре темніти, прокинулась сова та як заведе: «Гу-у-у!.. Гу-гу-гу-у-у!..» Горобчик аж отерп зо страху; хотів уже втікати, та якось утримався. Вилізла сова з дупла, глянула на горобчика, а очі в неї світять! Страх, та й годі!..

— Ти тут чого? — спитала.

— Та я, вибачайте, моя пані, ще зранку тут сиджу...

— І чого?

— Та чекаю, поки ви встанете...

— Таж я встала! ну, чого тобі треба? чого стримиш?

— Я хотів би вас просити, — вибачайте ласкаво, — чи не могли б ви мене розуму навчити? Адже ви такі мудрі...

— Не на те я мудра, щоб дурнів розуму навчати! Хто дурнем вродився, той дурнем і згине. Тікай-но ти, а то я голо-о-дна! — гукнула сова та як засвітить очима...

Горобчик миттю як схопиться, полетів світ за очі, десь у гущавину заховавсь та там і проспав аж до самого ранку. Спить

горобчик, та так міцно, коли се у нього над головою щось як заскрегоче: «Че-че-че!» Горобчик прокинувся, аж дивиться, сидить на сучку сорока-білобока та так скрегоче, аж очі заплющила.

— З ким ви, панянку, так розмовляєте? — спитав її горобець.

— А тобі що до того? Чи ба, який цікавий! А хоч би й з тобою!

— Та я дуже радий, як зо мною. Я б вас просив, моя панно, щоб ви мене розуму навчили.

— А нащо тобі, мій молодчику, розум? Без розуму легше в світі жити, та таки й веселійше! А ти, голубчику, ліпше краси вчися, от як я, то тоді й розуму не треба. З великого розуму не тяжко й з глузду зсунутись; ти ось поговори зо мною, то я тебе навчу, як і без розуму прожити... — і заскреготала сорока, та що далі, то все хутчіш та все дрібніш...

— А бодай тобі заціпило, скреготухо! — крикнув горобчик. — Ото глушить! цур тобі! — та скоріш від неї геть.

Сів собі горобчик на полі та й думає: «Де я того розуму навчуся? Скільки світу злітав, а щось небогато навчився, хіба вже воно так і зостанеться...» Зажурився він, поглядає сумно по полю, а по полю чорний крук ходить, та так поважно.

«Ну, ще в сього поспитаю; се вже останнє», — подумав горобчик.

— Навчіть мене розуму! — звернувся він просто до крука. — Я вже давно його шукаю, та ніяк не знайду.

— Розум, молодче, по дорозі не валяється, — мовив поважно крук, — не так-то його легко знайти! А я тобі от що скажу: поки біди не знатимеш, то й розуму не матимеш. От тобі моя наука. А тепер іди, мені ніколи.

Полетів горобчик, засмутився. «Що то мені така наука?» — гадає собі; однак більше ні в кого розуму не питає, — обридло вже. Посумував трохи, що мусить без розуму жити, а потім і забув. Почав знов гуляти веселенько. Ні гадки йому.

І не зоглядівся горобчик, як і літечко минуло. Настала осінь з вітрами холодними, з дощами дрібними, а дедалі й сніжок став перепадати. Біда горобчикові, — холод, голод! Вночі, де не

сяде, спати не може, так холодний вітер і пронизує; вдень їсти нічого, бо все зібрано в клуні, а якщо й знайде, то за сваркою втеряє. От і почав наш горобчик до розуму приходити, — годі сваритися! Куди горобці летять, і він за ними; що вони знайдуть, то і він поживиться, та все без сварки, без бійки, то горобці его й не женуть від себе, — а перше то й близько не підпускали. Побачив горобчик, як інші пташки в теплих гніздечках сидять, почав він і собі придивлятися, як то гнізда будуються. Почав він пір'ячко до пір'ячка збирати, соломку до соломки складати та гніздечко звивати. Так статкує наш горобчик, так дбає! Дедалі всі горобці почали его поважати; куди зберуться на раду, то й его кличуть, так він вславився між ними своїм розумом. Презимував він зиму щасливо, а на весну вже став великим та мудрим горобцем; сидів він у гніздечку не сам, а з горобличкою, і четверо ячок в гніздечку лежало. Як виклюнулись гороб'ята, то горобцеві новий клопіт — годувати діточок, та вкривати, та глядіти, та од хижого птаства боронити, — не до гуляння було! А вже що господарний був горобець, то, було, аж сусіди-горобці дивуються: «Які ви, пане сусідоньку, мудрі! і де ви того розуму навчились?» — питають, було, его. А він, було, тільки голівкою кивне: «Біда навчила!» — каже.

Волинь, 1890 р.

ЧАШКА

17-го вересня! Свято Софії, Віри, Надєжди і Любови. Скільки іменін, скільки імениниць, скільки подарунків, візитів, прийомів!.. Панна Надєжда теж сегодні імениниця, — їй минув 21 рік. Так, 21 рік... А далі почнуться критичні роки для панни. Про сі критичні роки мама сегодні вже натякнула раз, хоч іще досить делікатно, в формі поздоровлення: «Поздоровляю тебе, Надічко! от ти вже й повнолітня, — бажаю ж тобі якнайскоріше півного щастя!..». «Як то півного щастя?» — думала Надічка, вбіраючись у нову рожеву сукню — подарунок мамин. Однак її думка ненадовго спинилась над маминими словами, бо сегодні її думка взагалі не могла ні над чим довго спинятись. От Надя починає в думці перебірати своїх знайомих, що мають прийти сегодні поздоровляти її. «Сегодні повинно прийти багато гостей... А полковник Трубацький вже й букета прислав через лакея... Чи прийде-то Василько? Ну, напевне! А що то він мені подарує? Адже ж повинен він що-небудь мені подарувать!» ... Наді чогось-то зробилось трохи смішно при сій думці, ні, не те щоб смішно, а так якось весело і... і таки трохи смішно!.. Отже, панич Василько справді мав щось подарувать. Ох, він уже цілий тиждень думав про той подарунок. «Ну, що б мені подарувати Наді?» — він, бачте, все ще звав у думці панну Надєжду Надею, дарма що їй минув 21 рік, та він же друг її дитячих літ... Так, він друг її дитячих літ. «Чого-то завжді, коли я починаю говорити якось поважніше, вона завжді сміється, — думав Василько, — взагалі вона дуже часто сміється, надто часто, невже ж таки друг дитячих літ не може... однак, що ж я їй подарую? От, от питання!.. Боже правий, аже ж то сегодні вже її іменіни!..»

Панич хутенько вбрався і вийшов на місто. Він вийшов на найбільшу вулицю, тихо проходив біля магазинів та роздивлявся по вітрінах. Ні, не може, не може він нічого знайти «достойного». А, ось ювелірний магазин, — може, тут? Він пильніше почав придивлятись. «Он цілий рядок брошок. Он досить гарненька, і ще й з якимсь написом, що ж то? Amore!..^I Ні, се не підходить. Он серце з стрілою, — надто сентиментально. Ах, ось чудова брошка, і якраз-якраз для неї!» Брошка була справді гарна, то була філігранна срібна галузка, немов лавровий вінок, над нею рубінова зоря з золотим промінем, а посередині слово *Speranza!*^{II} «От і добре!». Василько увійшов у магазин і казав подати собі ту брошку з написом *Speranza*. «Яка їй ціна?» — «25 р.» Василько раптом почервонів. «Що він собі думав? Боже правий, де ж у нього такі гроші?!» Промовивши щось невиразне, либонь, що не візьме, він хутко вийшов з магазину. Магазінер провів его іронічним поглядом. Василько йшов, схиливши голову, і вже не заходив у ювелірні магазини. Підвівши знічев'я голову, він побачив вітрину з посудом. «А що якби купити їй, наприклад, чашку?.. Що ж, се нічого! Справді, добре!» Він увійшов у магазин і знайшов собі чашку по своїх коштах, але таки досить гарненьку. Були на ній виписані гірлянди квіток, зо два метелики і золотистий напис: *Souvenir.*^{III} Тепер Василько певною ходою пішов просто до Наді. У Наді вже було скілька гостей і скілька подарунків, однак все більше букети. Василько подав їй свою чашку, примовивши тихо і несміло якесь поздоровлення. Вона прийняла, подякувала і усмінулась. Василькові здався той усміх дуже ласкавим, а може ж він і був таким. Після того усміху Василько почув себе сміливішим, він рад би був поговорити з Надею, розмовитись більше, але ті гості, візити, подарунки... ах, тої найнудніша річ на світі... Надя поставила чашку біля себе, найближче. Інші подарунки вона ставила далі або віддавала меншій сестрі сховати,

^I Любов (італ.). — Тут і далі примітки редактора, якщо не зазначено інше.

^{II} Надія (італ.).

^{III} Подарунок на спогад (фр.).

а чашку все тримала біля себе близенько. А скільки у неї гостей сьогодні!.. От іде полковник Трубацький, високий, огрядний вояк. Ось він поздоровляє Надю таким певним голосом, з таким штучним військовим поклоном і подає якусь малесеньку скринечку. О, небо! се ж брошка з написом *Speranza*. Василько аж зів'яв. Надя простягла руку полковникові, коли се раптом — трісь! От і по чашці!.. Так, широкий рожевий рукавець скинув її зо столу. «Пане Василю! погляньте, що сталося з вашим подарунком!» — жалібно скрикнула Надя і нахилилась, щоб позбирати черепки. Василько встав, щоб допомогти їй, але полковник перейняв його, і Василькові нікуди було доступитись. Надя з полковником позбирали черепки безталанної чашки. Надя встала і журливо дивилась на розбиту чашку: «Ах, як мені шкода! Пане Василю, ну, що ж се таке? що ж мені робить?.. Ох, піду хоть черепки сховаю!» І Надя пішла, сховала черепки у свій туалетний столик, ще й старанно загорнула їх у вату. Разом з чашкою розбилась і веселість Надіна. Цілий день вона була якась немов смутненька. То ж той подарунок був для неї такий дорогий, то ж від друга її дитячих літ... Так, від друга її дитячих літ!..

Знов 17 вересня! Надя знов іменинниця, їй 22 роки. Але мама торік недаром бажала їй «певного щастя». Сьогодні будуть її заручини. Вона знов стоїть, як і торік, перед свічадом, вбірається. Ба ні, — вже вбралась, тільки шукає ще чогось пильніш у туалетному столику. «Ах, де вона поділася, і якраз, коли найпотрібніше, я конечно хочу, щоб він побачив свій торішній подарунок, щоб він побачив, як я доховую его подарунки... Але де ж се вона?.. А, ось, певне, вона у сему пуделочку!». І Надя витягла з шухлядки чимале пуделочко, де були різні її покраси; перебіраючи у єму, вона надибала щось загорнуте у вату: «Що се ще таке?» Надя почала розгортати вату і витягла звідти — черепок! так, черепок безталанної торішньої чашечки власне з тим золотистим написом: *Souvenir*. Надя зморщила брівки,

непевно якось поглянула на черепки, далі зібрала їх всі в одну руку і кинула за вікно геть у садок... Далі нахилилась і почала шукати знов. Ось вона підвелась і поглянула у свічадо. На грудях у неї блищала брошка з написом Speranza!.. У садку на до-ріжці лежав черепок і блищав золотистим написом: Souvenir... Але на его ніхто не дивився...

ЛЕЛІЯ

Казка для дітей

У невеличкій кімнаті лежить на ліжку слабий хлопчик. Лежить він, не спить, дивиться, широко розкривши оченята, на вікно, заслонене хустиною: хустина не зовсім заслонила вікно, збоку трохи видко шибку й видко, як палає смужка блакитного місячного світла аж додолу.

— Павлусю, куди ти так дивишся? — спитала мама хлопчика, бо то ж мама сиділа й гляділа свого слабого синочка.

— Та я дивлюся на ту смужку. Мамо, звідки вона? З чого вона? — сказав хлопчик.

— То місяць так світить, Павлусю, то світло, а заслонити вікно, то й не буде смужки. Може, заслонити? — спитала мама.

— Ні, не треба, — так гарно.

— Не дивись, Павлусю, краще засни, — ти ж слабенькій, тобі треба заснути.

— Мамочко, я ще не хочу спати, мені так гарно, так гарно... Я не буду спати, краще ти мені казочку розкажи.

— Яку ж тобі, моя дитино, казочку розказати?

— А от ти колись мені розказувала про тих маленьких діток, що то живуть у квітках, вони звуться ельфи:²³ ти казала, що в кожній квітці живе маленькій ельф або ельфа, що вони щодня виходять з квіток і грають, танцюють, співають. Мамо, а яка найстарша ельфа? Ти ж казала, що у них є цариця. Яка вона?

— Вона, Павлусю, зветься Лелія²⁴ бо живе у самій найкращій лелії в світі. В якій квітці ельф живе, то так і зветься, як та квітка.

— Мамочко, голубочко, — почав просити Павлусь, — розкажи мені що-небудь про тих ельфів, я так люблю, як ти про них розказуєш!

— Ні, Павлусю, вже пізно ті казки казати, нехай-но завтра вдень, а то тепер тобі спати пора. Се казка довга, все одно тепер не скінчу, то ти все будеш думати про неї та й до світу не заснеш. От краще я заслону від тебе свічку, то ти собі спатимеш, а завтра встанеш здоровенькій, будемо тоді й казки казати, і все гаразд буде. Спи, моє любе хлоп'ятко!

Мама заслонила свічку великою книжкою, щоб світло не падало Павлусеві в очі, поцілувала Павлуса, мовивши «добраніч!», а сама сіла на крісло біля его ліжка з шитом в руках, ждала, поки він засне. Але Павлусь не спав, він дивився, як мама шие: от як вона хутко шие! Голка все блись, блись!.. Тепер вже не так хутко...

Далі Павлусь почав знову дивитись на ту ясну смужку, що падала з вікна. Він все думав про мамині казки: «Як то шкода, що мама не схотіла казати мені казки. Тепер так нудно! Коли там ще я засну... А яка та Лелія? Чи така маленька, як усі ельфи? Мама каже, що ельфи такі, як метелички маленькі... Яка тая Лелія?» Павлусь дивився на смужку і все думав, думав, довго так...

І от здалось ему, що смужка та затремтіла, почала темніти, мовби хто заслонив її тінню. Павлусь підвівся трохи, глянув, — коли бачить, аж проти его стоїть якась постать, немов людска. Він спершу злякався трохи, потім же бачить, що то щось зовсім не страшне, — таке маленьке, немов якась дівчинка малесенька; от він і нічого, перестав боятись. Дивиться на ту дівчинку, а вона така гарнесенька: очиці ясні, кучері довгі, сріблясті, сама в білій прозорій шаті, на голівці малесенька золота коронка, ще й крильцята має хороші та барвисті, як у метелика, так і міняться різними барвами, немов тая веселка. В рученятах у дівчинки довге стебло, квітка білої лелії, і пахне вона на всю хату. Павлусь глянув на дівчинку і зараз якось пізнав, що то цариця Лелія, — а він же так хотів її побачити!

— Ти Лелія? — спитав він у дівчинки.

— Так, я Лелія. Я чула, як ти про мене розпитував, от я й прийшла до тебе. Ти радий?

— Радий, дуже радий! — покликнув Павлусь і простяг до неї обидві руки.

Лелія усміхнулась, та так любо, аж в хаті ясніше стало і місячна смужка порожевіла.

— Може, ти хочеш зо мною куди полетіти? — спитала у Павлуса Лелія.

— Як же я полечу? Хіба в мене є такі крила, як у тебе? — сказав Павлусь. — Я не вмю літати.

— Ну, то я тебе візьму на руки.

— Ти?.. ти ж така маленька, а я більший від тебе, я тяжкій.

— То нічого! — сказала Лелія і знов усміхнулась, потім торкнула Павлуса квіткою своєю, і раптом Павлусь почув, що він сам зробився квіткою, тільки не лелією, а рожевим маком. От Лелія взяла его в ручку, притулила до себе і швиденько вилетіла з хати в садок. Всі квіти в садочку склонились перед нею і захитались, з них почали вилітати маленькі діточки — ельфи.

— Спіть, спіть! — сказала їм Лелія. — Сеї ночі я не маю часу бути з вами.

Ельфи повлітали знов у квітки, квітки постулялися і послули.

— Ну, Павлусю, куди ж ми полетимо? — спитала Лелія.

— Куди хочеш! — відповів Павлусь, бо він, хоч і зробився квіткою, однак міг словами говорити.

— Понесу ж тебе он у той панській садок, що то на горі: там ростуть мої сестри, молодші лелії, може, вони нам що цікавого розкажуть.

І Лелія знялась угору, швидко-швидко полинула, далі спустилась у панській великій сад. В саду стояв пишний палац, у деяких вікнах в палаці було світло: видно, пани ще не спали. Але в саду не було нікого. Лелія стала просто у квітнику, а там же то лелій білих — сила! Тихо-тихо так стоять і не хитаються.

— Ото сплять! — гукнула на них Лелія, — і не чують, що ми коло них. А вставайте лишень, ви! — і Лелія торкнула їх своєю квіткою.

Раптом всі лелії захитались і заговорили, з кожної квітки виглянуло бліденьке личко ельфа.

— Вибачай, царице-сестрице! — забреніли вони, — якби ти знала, як ми пізно послули!

— А чого ви пізно засипляєте? Хто ж вам спати не дає? — гнівно Лелія спитала.

— Ох, нам же нема спокою ні вдень, ні вночі! Ох, бідні ми квіти!

— Що вам таке? Чого ви бідкаєтесь?

— Та де ж нам не бідкатись! Удень нас полять, руками займають, листе обривають, а часом і віку збавляють, гострим ножем стинають, несуть нас у велику хату, у панську палату, поставлять у воду, гублять нашу вроду. Ох, сестрице, скільки нас погинуло, любий світ покинуло!.. От було недавно свято, — кільки ж нас було потято!

— Бідні, бідні мої сестриці! — мовила журливо Лелія, і в очицях слізеньки заблиснули. — Що ж, мої любі, за те маєте вигоду: глядять вас, жалують, втішаються вами, поки ви в садочку — жите ваше красне.

— Ой, не красне воно, не красне, — жите наше нещасне! Скільки в садочку стояли, щастя-долі не знали... Темненької ночі ми до сну охочі, головеньки схилимо біленькі, — де візьметься панство вельможне, заможне, паничі й панянки молоденькі. Веселі співи гучні, музиченькі бучні не дають нам спати до півночі... Нащо нам вигода та така догода! Ми зовсім до неї неохочі!..

Замовкли бідні лелії і низько поскиляли свої білі головеньки.

Коли се одчинилися в палаці великі шкляні двері, і вийшла молода панна, убрана в хорошу білу сукню. Вона сіла на ганку і якось неохоче дивилась на той садок, залитий місячним сяйвом.

— Ах, як голова болить, — мовила она сама до себе, — навіть по ночах спати не можу! А се все з нудів, я знаю. Де ж таки! Гину тут на безлюдді, в селі. Сиди цілий день, як заклята, нема з ким і слова мовити. Правда, увечері гості

приїздять, але то такі гості!.. вони вже мені обридли. Та мені тут все обридло: і сей садок, і сей дім, і квітки. Все у нас таке нецікаве, от хоч би й сі квітки. Хто ж видав, насадити таку силу тих лелій, та ще й білих! Якби хоч лелії які цікавіші — рожеві чи пасасті,²⁵ а то!.. Вже білі лелії можна знайти у кожному міщанському та навіть і в хлопському садку. А пахнуть як! Аж в голові морочиться, жадної делікатности нема в тих квітках. Піду звідси, а то ще гірше голова розболиться!.. І панна пішла знов у палац, причинивши з досадою двері.

Лелії так стало шкода своїх погордованих сестриць.

— Шкода мені вас, дуже шкода, — мовила вона до них, — та що робити, коли я не маю сили перенести вас звідси куди инде. Нічого я вам не пораджу, мої безталанні!..

Лелія пройшла стиха біля всіх лелій, журливо дивлячись на них, коло крайнього кущика вона спинилась.

— А де ж моя сестра наймолодша? — спитала, показуючи на порожнє місце скраю.

На відповідь лелії знову забреніли:

— Немає сестриці, немає, — в іншому садочку процвітає. Віддала сестрицю наша панна: випросила дівчина Мар'яна, за щирю свою роботу влітку випросила щонайменшу квітку. Немає сестриці, немає, — в іншому садочку процвітає!

— Треба буде її відвідати, як там вона в іншому садочку мається, — мовила Лелія і хотіла ще про щось розпитати, але Павлусь попросив летіти далі. Сказав, що ему тут невесело, — лелії засмутили своїми розповідями.

— Ну, то полинемо у велике місто, там, може, щось веселішого побачимо!

Лелія знялась високо вгору, і в одну мить Павлусь побачив велике місто, широкі вулиці, блискуче світло, розкішні крамниці, а на вулицях, — що того люду! Люди метушаться, — ті сюди, ті туди, аж в очах миготить! Павлусь і Лелія тихо линули понад юрбою і придивлялися до крамниць, там-бо у вікнах було виставлено багато всякого дива, там і ляльки, там і цяцьки, там і ласощі різні, і золоті оздоби, і сукні коштовні,

і книжки з малюнками... та де! Всего ані списати, ні переказати, що там було!

Лелія спинилась біля одної дуже великої крамниці, там в освіченому вікні стояло багато квітів. Хороші то були квіти! Яких тільки там не було, — всякі були, які лиш є на світі! Були навіть такі, яких нігде не буває... Рожі, лелії усяких барв, конвалії, фіялки та ще якісь дивні сріблясті й золотисті квіти, хто їх зна, як і звуться. І всі ті квіти у віночки звиті та в пучечки пов'язані, а деякі так галузками порозкладані: та все такі розкішні та красні, аж сяють.

Павлусь аж руками сплеснув.

— Ох, які ж красні квітки! Я таких ще й не бачив! Куди леліям, що там у саду!.. Леліє, поговори з ними, нехай вони тобі що-небудь розкажуть.

— Ні, Павлусю, вони нічого не розкажуть, вони не можуть говорити, бо неживі.

— Неживі? Як же вони вирости такі гарні, коли неживі? А чому ельфи не сидять в них?

— Ельфи, серденько, не сидять ніколи в таких квітках, бо сі квітки не справжні, вони зроблені, через те не пахнуть і листе мають грубе, шорстке, а ми не любимо таких квітів і сидіти в них не хочемо, хоч би як були майстерно зроблені.

— То вони зроблені?.. — якось невесело мовив Павлусь, — А хто ж її робить, з чого, як?

— А от я тобі покажу, коли хочеш, де їх роблять, — і Лелія знялася вгору з Павлусем, аж на четвертий поверх тої ж таки самої камениці. Павлусь глянув, бачить — якась кімната з голими стінами, брудними, серед хати довгій стіл, нічим не накритий, а на столі купа різних шматок, дротів, бавовни, ниток, стоять слоїки з клеєм, в них повстромлювані квачики, в мисочках розпроваджені фарби різні, позолота, і всего того так багато, всюди такій нелад! За столом, на лавках, сидять дівчата, убрані по-мійському, але надто вбого, зап'яті брудними хвартушками; кожда дівчина має ножички і багато маленьких шильців, колодочок, лещаток; перед кожною дівчиною лежить купа отого шмаття та дріб'язку.

Одні дівчата витискають гострою машинкою листя та пелюсточки, другі вправляють дроти в те листя, треті фарбують, четверті крохмалять, завивають та розправляють, п'яті роблять серединки з бавовни та ниток, а остатні вже клеють пелюсточки до купи й роблять з них квітку, востатнє підмальовують, поправляють, закручують — і квітка готова!

Дівчата роблять мовчки, хутко, не одриваючись від роботи. Вони не уважають, що кругом такій бруд і нелад, що одежа, руки у них забруднені фарбою та клеєм, — їм нема часу на то уважати, вони звикли до сеї роботи. Вони не уважають, що важко потомились, поблідли від сидні в душній хаті за марудною роботою, що в хаті тхне фарбою та клеєм, аж дихати важко — їм нема часу на то уважати! Аби робота йшла хутко, аби їм більше зробити, — бо яка робота, така й плата! Та якби ж так, а то плата ще й менша від роботи. А он біля дівчат походжає найстарша робітниця, вона настановлена, щоб глядіти, аби хто чого не зіпсував чи не вкрав, аби робота йшла сквапно та справно, — треба статкувати!

В кінці стола дві дівчини, схилившись над роботою, стиха розмовляють, бо найстарша далеко, не почує.

— Ой серце Катрусю, — говорить одна, вправляючи дріт в зелений листок, — ой, як мені хочеться їсти, — просто аж руки трясуться! Тож то від самісінького ранку нічого не їла! Прийшла я сьогодні пізно на роботу, — і сама не знаю, як се я так спізнилась! Та от, мене не пустили обідати, та ще й кажуть, що не заплатять за сей день нічого. Нащо, мовляв, спізнюєшся! Ой біда, та й годі...

— Правда, що біда, — відповіла друга дівчина, — а от я то вже ніколи не спізнююся на роботу, хіба що вже... Ой мені лишенько! — скрикнула раптом і оглянулася на той куток хати, де була найстарша.

— Що тобі, Катрусю? — запитала товаришка.

— Цить, цить, а то ще почує! Ой лихо, що я наробила, — та ж я миску з фарбою перекинула, скільки шмаття поплямила! Що ж мені тепер буде? Пропала моя плата!.. Мовчи, серденько, нікому не кажи, може, воно так минеться!

Але найстарша побачила, що там в кінці стола щось нега-разд, і вже бігла до дівчат.

— А що тут уже накоїли?! Га?! — гукнула вона, та так грізно та голосно, що Павлусь аж затремтів.

— Ой Леліє, — скрикнув він, — неси мене звідси, я не хочу тут бути. Тут погано, бридко, страшно.

Лелія миттю спустилась на землю.

— Може, хочеш знов на квітки подивитися, на ті, що у вікні виставлені? — спитала вона.

— Ні, ні, не хочу, я зовсім тут не хочу бути, в сему місті, не треба мені сих бридких квіток, я хочу додому, до мами!

— Ну, добре, додому, то й додому, а от тільки я ще хотіла би полинути до своєї молодшої сестриці, що то росте у селянки в садочку, — як то вона там мається!

— Мені, Леліє, вже не хотілось би нікуди летіти, але як вже ти так хочеш... Тільки не будьмо там довго!

— Ні, ми туди ненадовго.

Лелія полинула швидко-швидко; Павлусь бачив, як миготіло світло по вулицях мійських у него під ногами, як поспішала та метушилась юрба людей... Хвилиночка, мить — і вже зникло місто. Здається, хутко летіли, однак Павлусь побачив, що вже день займається і світло рожеве ранньої зорі бореться з блакитним світлом місяця. Лелія тихо спускається додолу біля якоїсь маленької, низенької, похилої хатинки. А, се ж хатина знайомої дівчини Мар'яни, — Павлусь зараз пізнав. Се ж его рідне село, а дівчина — їх сусідка. Павлусь не раз у неї бував. Он і грядочка з квітками — така малесенька, а чого там тільки нема! — і чорнобривці, і тоя, і любисток, і рута, й канупер, і мнята кучерява, ще й повної рожі кущик невеличкій, та все те барвінком хрещатим обплетено. Посередині росте біла лелія. Видко, що господиня за лелію дбає, — обполола чистенько, ще й прутиками обтикала для захисту. А лелія ж то розцвілася, — напрочуд! Онде ж і господиня сама, дівчина Мар'яна, вона походжає проміж квітками, а за нею ходить її братик, білоголовий хлопчинка, і носить збан з водою. Мар'яна показує ему, де поливати, а він поливає. Могла би вона і сама тое

зробити, та знає, яка то утіха для малого брата, коли вона дозволить собі помагати.

— Слухай, Івасю, — озвалася Мар'яна до брата, — ти ж добре полий оцю білу квітку. Вона зветься лелія — знаєш? єї треба добре поливати, бо вона недавно пересажена, то треба, щоби прийнялась. Та тільки ти помалу, щоби не зломив часом. Або дай краще я сама поллю!

Івась не хотів було дати збанка, але Мар'яна таки полила сама свою дорогу квітку.

— А правда, Івасику, як моя лелія хороше пахне? Правда, хороше?

— А невже ж ні! — мовив хлопчик, нахилиючись обережно над квіткою. — Вона краще пахне за всі квітки.

— Отож-то, — втішно сказала Мар'яна, — отже, слухай, Івасику, я от зараз піду на роботу, як поснідаємо, а ти тут наглядай, щоби кури в квітках не греблися та щоби хлопці часом не зломали моєї лелії. Будеш глядіти?

— Буду.

— Ну, то добре ж! Як будеш глядіти, то я тобі яке пуделочко або цукру від панів принесу, а як не глядітимеш, то буду гніватися на тебе, бо ти знаєш, яка то квітка! Як сю зломлять, то де я другу дістану?

— Добре, добре, буду глядіти.

Мар'яна з братом розмовляючи пішли в хату снідати. Тоді Лелія з Павлусем приступили до білої лелії.

— Здорова, люба сестрице, Леліє-царице! — забренила вона, вгледівши їх, — де ти літала, де ти бувала? Чи моїх сестричок не видала?

— Видала, видала і про тебе розпитала.

— Як же вони маються, мої сестриці, мої любі жалібниці? Чи згадують про сестру молоденьку, про лелію біленьку?

— Згадують, згадують, щодня плачуть по тобі.

— Нехай же не плачуть, нехай не ридають, тільки нехай добрим словом спогадають. Я ж тут маю таку вигоду, як ще не мала зроду. Ще мені в дівчини краще, ніж у княгині, мені в цій квітниці краще, ніж цариці, — красую, пишаю,

лишенька не знаю! Моя любя Мар'яночка краща мені, як сестричка, — як на неї подивлюся, мов до сонечка всміхнуся. А дівчинонька Мар'яна щовечора і щорана мене поливає, поле, доглядає. Ще сонце не сходить, а вже моя господинька з хатини виходить. Вийде мое серце, ухопить відерце, біжить до криниці, набере водиці, щоби було чим поливати квіточки в квітниці. Як нас поливає, то кожного ранку співає веснянку:

А в тому саду чисто, метяно,²⁶
ще й хрещатим барвіночком
дрібно плетяно!..

Бренить голосочок, як срібний дзвіночок, по садочку лунає, та вже й соловейко, що співа раненько, так співати не здолає! Пісня до роботи додає охоти, а Мар'яні вдень не до гуляння — на роботі з ранку до смеркання. На чужому полі ніжки натомила, на чужій роботі ручки натрудила, на чужих горах цілий день полола, бур'яном колючим руки поколола. Ой то ж натомилася, як прийшла додому, то аж похилилася. Стала приступать їй до серця досада... Глянула на мене: «Ти ж моя відрада! Ой ти ж моя мила, лелічко біла, як же ти цвітеш пишно, як подивлюся, аж усміхнуся, так мені з тебе втішно! Я ж тебе, квіточко мила, за свою працю заслужила, на свою долю посадила, — рости ж, леліє, розкішна, красна, щоби була моя доленька щасна!».

Так співала, розповідала молоденька лелія, а цариця Лелія слухала та всміхалася радісно, так-то вже вона раділа, що єї сестриця така щаслива і така мила своїй господині. Приступила вона до сестри, торкнула єї своєю квіткою, що мала в руках, і промовила:

— Рости ж, леліє, розкішна, красна, щоби була доля щасна!

Раптом та молоденька лелія виросла висока, висока, квітки на ній дивно розцвілися і спалахнули світлом сріблясто-рожевим, на листі засвітилася діамантова роса і різними барвами замиготіла, заграла і зникла. Павлусь глянув, аж він у своїй кімнатці, лежить на ліжку.

— Леліє! — скрикнув він. — Я ще не хочу додому, я хочу знов у той садочок, неси мене!

Лелія стояла перед ним рожева, мов хмарка на сході сонця.

— Ні, любий, — мовила, — нехай иншим часом, на сей раз досить, мені ніколи, ще маю багато роботи. Он вже день. Прощай! Будь здоров!

Лелія торкнула его квіткою, потім нахилилася, поцілувала, кивнула голівкою і зникла. Павлусь простяг до неї руки, хотів голосно гукнути і... прокинувся.

Дивиться, аж сонячний теплий промінь палав просто ему в очі, а над ним стоїть его мама і цілує его в чоло, промовляючи:

— А, ти вже встав, прокинувся! Моя люба дитино. Ну, як же маєшся?

— Добре! — відповів Павлусь, обіймаючи її. — Зовсім добре... А знаєш, мамочко, який мені гарний сон приснився? Мені снилася Лелія!

ЖАЛЬ

Оповідання

«Ой жалю мій, жалю!..»²⁷

I

В господі паньства Турковських чималий рух сьогодні. Оце тільки задля обідньої години трохи втихомирилось, хоч і не зовсім, — у сусідній кімнаті чистять підлогу, і через те там панує чималий шарварок. Та й у тій кімнаті, де обідають пани, теж нєлад: сюди знесені деякі стільці, старі нависки та різні дріб'язки. Потрави подаються нашвидко, абияк, бо слуги не мають часу, то за прибираннем, то за іншими клопотами. Пан сидить трохи понурий, однак нічого не каже, не сварить-ся за те безладде, бо знає, що тепер справді не час вигадувати вигадок: адже сьогодні у них «вечер», — має бути великий збір гостей, та ще яких гостей! Вже ж треба господиням господу причепурити.

Пані та обидві панночки, дочки, зовсім мало вважають на обід; та не який там той обід: собі картофльова юшечка та якась там печеня, не конечне дбано за той обід. Воно-то в кухні порання чимало сьогодні: печуть, варять, смажать, та все то не на обід, а на вечерю. Ох, та вечеря ще завдасть клопоту господині! Пані схоплюється не раз посеред обіду та біжить у пекарню довідатись до чоґо.

— Ах, коли б мені не зопсувались тісточка! Що я тоді робитиму? — клопочеться пані.

— Ну що ж, пошлеш купити, — відрікає пан байдуже.

— Ет, тиї куповані вже всім обридли! Ні, краще піду нагляну, а то там справді попсують.

— Та ти б уже перше скінчила обід, чи що.

— А, що там обід! — і пані зникла.

— Хоч би ти, Софійко, допомогла мамі справлятися, а то вона зовсім з ніг збилась сьогодні, — каже пан старшій дочці.

— Ох, татку, я сама тепер так не маю часу! Та й що там я можу допомогти? Я на тому зовсім не знаюся!

Але панночка, говорячи се, не зовсім правду казала, бо перше всього не через те не хотіла вона йти до кухні, що не мала часу (час би ще знайшовся), але хто ж може вимагати від вродливої, тендітної панночки, щоб вона перед таким вечором ішла смалити своє личенько та рученята в пекарні? Одначе й не зовсім неправду сказала, бо справді не мала вільного часу: не розміркувала ж іще одної дуже пильної справи: досі не зважила, яку сукню має надіти увечері — чи блакїтну, чи кремову? Блакїтна сукня дуже зграбненько пошита і, здається, їй до лица, але кремова по свіжійшій моді зроблена, і Софії здається, що вона має в тій сукні «поетичнійший» вигляд.

— Надю! Чи пішов Павлусь до столярні довідатись про канাপку? — спитала Софія в молодшої сестри.

— Адже бачиш, що Павлуся нема за столом...

— Чом се її не несуть! От іще й не поспіє вона сьогодні на вечер. І що було раніш казати її зробіть?

— Та чого ж ти так журишся? — розважав Софію батько. — Ще до вечора далеко.

— «До вечора далеко!» То що ж? Власне й треба, щоб її раніш принесли, а то ще так буде, що канাপку в одні двері нестичуть, а гості в другі йтимуть. Та що вже там!.. Пізно розпочали тее все, то пізно й буде.

— А я б на твоєму місці уже б мовчала, — обізвалась Надя, — через твою канাপку (потрібна вона дуже!) тепер у хаті холоднеча така, що аж руки подубіли: мама казала, що мало дров купила, бо дуже багато грошей стратила на тую канাপку.

— От тобі й маеш! — покликнула Софія. — А як же буде сьогодні? Гості теж будуть мерзнути, чи що?

— Ну, вже ж для гостей напалять! — відказав пан Турковський.

— А завтра будемо зубами цокотіти! — кинула прикро Надя.

Хто зна, до чого дійшла б тая розмова у двох сестер, якби не надійшла мати з кухні. Вглядивши матір, Надя замовкла, не змінила, однак, зухвалого виразу лица. Софія, ображена, закусила губку і зсунула темні брови; встала, підійшла до вікна і почала виглядати, чи не йде Павлусь від столяра.

— Іде, іде! — і Софія побігла братові назустріч. — Ну, що? як? Що вони тобі казали? — Готова? Принесуть? Швидко?

— Та пожди, пожди! не даєш і слова сказати! Мамо, дайте мені, на милість Бога, їсти! — говорив, роздягаючись, молодий хлопець.

— Ах, який-бо ти, Павлусю! — защебетала знов Софія. — Кажи-бо вже скоріш! Готова?

— Та... не знаю... я її не бачив, — відказав Павлусь, уже сидячи за столом і з великим смаком заїдаючи картофльову юшечку, трохи застиглу.

— От тобі й маєш: «Не знаю!» Добре сказано! Пощо ж ти ходив, коли так? — приступала до нього Софія.

— Та стій-бо. Я прийшов, — хазяїна не було вдома.

— Ну, а ти і пішов?! — перебила Софія.

— Я сів і почав дожидати хазяїна. Лихо його знає, куди він подівся. Прийшов хазяїн, я зараз і спитав у нього, чи готова канапка? Він мені сказав, що забувсь, про яку я канапку говорю...

— Як забув? Се що таке?!

— Ну, так він сказав. Потім сказав, що згадав, яка то канапка, тільки не знає, чи вона готова. Потім пішов подивився, вийшов і сказав мені: «У половині восьмої увечері вам принесуть канапку».

— А багато ж там треба кінчать? — спитала мати.

— Та я не знаю.

— То чом же ти не спитав у нього?

— Що ж там я мав питать, він же сказав: «принесуть», ну, то чого ж! Мамо, нема ще юшки?

— Нема.

— Мамо, ну що ж то буде? А як вони не принесуть у половині восьмої? — розпачливо питала у матері Софія. — Тії

майстри завжди тільки дурять...— їй в голосі бренила досада, навіть сльози.

— Та чого ж ти, справді, Софійко, в таку безнадійність вдаєшся? А може, й не одурять, — розважала дочку пані Турковська. — От іди лишень вибиратись, бо вже пора, — поки се та те, а воно вже й не дуже рано.

— Ох, не рано! — зітхнула Софія...

— Та йди вже, йди! — мовила мати.

Софія пішла.

— А мені пора одягатись? — спитала Надя.

— Тобі?.. та... як хочеш. Або пожди, ще поспієш! От пішла б допомгла Марії фортеп'яно витирати, а то вона не дуже тямить, то щоб чого не зопсувала.

Надя з великою неохотою пішла до сальону. За кілька хвилин було чути, як вона біла по клавішах і тріпала стіркою по струнах фортеп'яно.

Софія тим часом уже вбиралась у своїй кімнаті. Вона стояла перед великим свічадом і кінчала причісування: злотисті кучері були вже врихтовані, майстерно-зальотно підшпилені над чолом і притримані гребінцем-діадемою; скільки кучерів на плечі недбало спускалось. Ох, всі ті кучері завдали панні Софії немало роботи! Ще й тепер вона не зовсім певна, чи так вони лежать, як би слід. Вона граціозно схиляє своє кругленьке свіже личко, поетично-невинний усміх грає на рожевих устах, блакитні очиці трошки скоса, трошки немов здивовано, наївно дивляться в свічадо. Так, так, сії кучерики над чолом бездоганні.

Софія ще раз дивиться в свічадо, очиці блиснули огнем утіхи, і вона тихо відступала від зеркала, не змінючи пози і виразу лиця. В сю хвилину увійшла Надя, швидко, скоса поглянула на сестру й почала мовчки собі вбиратись.

А Софія все поралась; вона поклала велику увагу на свою туалету сьогодні. Адже сього вечора має бути у них сам князь, господарь того дому, що ним управляв її батько. Чи ж не варто подумати о собі?

От Софія вже і вбрана. Знов стоїть вона перед свічадом, поправляючи на собі зграбненьку кремову сукню. «Як то

багато значить, коли сукня зроблена у доброї модістки, не то що у якої-небудь нещасної швачки або, крий Боже, вдома!» — думає Софія. Софія не дуже висока, ще б трошки, і її можна було б назвати навіть низькою, — тим вона тримається завжди просто і ходить на високих корках. Вона не зовсім рада з свого зросту, — їй хотілось би бути трохи вище. Зате вона дуже зграбна, а своїми рученятками навіть дуже втішається, дарма що Надя називає їх котлетками.

От обидві сестри виходять з своєї кімнати, щоб показатись матері. Вони стоять поруч: на старшій сукня штучна, ясної барви, старанно добрана до лица; на меншій убрання не конечне свіже, якоїсь міньоної барви, либонь, перешите з маминої сукні, та й пошите не дуже зграбно: трохи коротке (се дуже дражнить Надю!) і якогось дитячого крою; не видно, щоб те убрання шилося у дорогої модістки.

Пані Турковська, вглядівши дочок, підійшла зараз до Софії й почала її оглядати з поважним видом і критичним, дуже пильним поглядом.

— Ти б, Софійко, наділа на шию рожеву сінельку.²⁸ треба, щоб у твоєму убранні було щось рожеве, а то трохи вже одностайно виходить. Пожди: я тобі ще принесу нову брошку... Так буде добре. Ти сьогодні гарненько причесана, тільки — Надю, принеси лишень гребінця! — і пані Турковська почала поправлять на чолі Софії дрібно фризвану гривку.

Потім, оглянувши Софію ще раз, вона поглянула на Надю.

— Нічого собі. Добре. От тільки — нащо то завжди настрембічувать²⁹ тее волосся? Наче така вже доросла особа! До чого то дівчині в тринадцять літ такі куафюри?!³⁰

— Мені, здається, вже чотирнадцять! — мовила Надя ображено.

— Ну, нічого, нічого там сперечатись. Іди причешись гладенько.

Надя пішла надувшись.

— Слухай-но, Софійко: як тобі здається моя наколка? Не спортила її швачка?

— Ні, нічого; і вона вам, мамочко, дуже до лица!

— Ну, щó там вже мені добирати до лица! Я так тільки питаю, чи варто купувати у тому магазині.

Пані скінчила свою туалету.

— Слухай, Софійко, — обізвалась пані Турковська знов до дочки, — я піду в свою хату та трошки там поприбираю; а то ті панії завжди ходять по всіх хатах. Я б тобі радила трохи і в твоїй прибрати. Поклич Марію.

— Добре.

Софія увійшла в свою хату. Наді вже не було там. Давши трохи лад, Софія сіла й замислилась: «Який то буде сей вечір? Мама казала, що князь обіцяв прибути... Кажуть, він старий, той князь... А яка в нього карета гарна! Я бачила, як він їхав раз улицею... Він дуже багатий. Татко казав, що в нього, опріч будинку, єсть ще й маєток десь там... Багатий!.. О, добре бути багатим!..» Софія глибоко задумалась. Вона навіть не чула, як принесли канапку.

Канапка вже стояла в сальоні, — новісінька, модного фасону, оббита рожевим атласом. Отже, Надя, що була на той час у сальоні, власне, ще хотіла випробувати пруткість пружин, — сиділа на канапці і гойдалася, здіймаючи руки та весело всміхаючись.

Якраз у ту хвилину увійшла Софія, глянула і руками сплеснула.

— Ну, скажіть, на милість Бога, що се ще таке? — покликнула вона до Наді. — Тільки що принесли канапку, а вона вже й розсілася!

— Чого ж ти розкричалася? Що я зроблю твоїй канапці? Золота вона, чи що?

— Золота чи ні, а псувати нової речі я не позволю!

— Заспокійся, прошу тебе! От, не бачила твоєї канапки! Думаєш, як уже твоя канапка...

— Авжеж моя, звичайно, не твоя.

— Ну, добре, добре, втішайся собі нею, а я на неї й дивитись не хочу!

І Надя, розгнівана, вийшла з сальону, гримнувши дверима.

Софія зосталась сама і любовалася новою канапкою. Незабаром почувся перший дзвінок, і почали сходитися та з'їздитись гості. Софія розмовляла з гостями, але між веселою розмовою у неї все снувалась думка: «А що ж то князя нема?»

Пані Турковська була зовсім заклопотана. Вона метушилась по цілій господі: то в сальон заїде поговорити з гостями, то в кухню забіжить: просто зовсім зморилась. Добре, що Софійка вміє забавити гостей, а то вже прийшлося б розірватись. Пан Турковський щось не має таланту бавити гостей: повагом собі похожає по сальону або сяде й поведе якусь поважну розмову з одним гостем, а за інших забуде. Зате ж Софійка звивається, мов ластівка: і з паннами пощечече, і з паніями чемненько поговорить, і паничам щось закине. Дуже їй весело сьогодні, вона любить велике товариство. Чому се тільки той князь не їде? Пора б уже!..

Гостей все більше та більше прибува, а князя як нема, так нема. Се почало непокоїти навіть і пані Турковську. «Що, як він зовсім не приїде? Се вже Бог зна що буде! Адже тоді панії висміють, бо всі знають, що князь мав приїхати. Правда, аристократи пізно приїзжають, але ж і для аристократа вже пора б!..»

Аж ось залунав дзвоник... Так, се він прибув, князь!

Князь повагом увійшов до сальону. Він був чоловік вже немолодого віку, але ще бадьорий, обличчя мав досить приємне, довге сивувате волосся зачісував так зручно, що его не здавалось дуже мало. Був невеликого зросту, ціла его постать була дуже аристократична, рухи зграбні й поважні.

Господарь і господиня пішли назустріч князеві. Господарь надто низько вклонився князеві, господиня теж надто ввічливо повітала його. Князя попровадили до сальону і рекомендували декого з гостей (звичайне не всіх!); меншої дочки теж не рекомендували (нащо там ще з дітьми докучати князеві?). Тільки Софію підвели до нього.

— Наша дочка...

— Дуже приємно!

«Вона досить миленька!» — подумав князь.

Софія знов повернулась до пань, а князя почав бавити господарь. Князь сидів на чільному місці, але ему було видко звідти рожеву канапку і на ній Софію. Софія чогось іще більше оживилась. Її очі сіяли, обличчя злегка зашарілось. Вона то легенько сиділа на канапці, то зривалася з неї і миготіла поміж гуртом панночок. «Чистий метеличок», — подумав князь; очі його все звертались до постаті Софії. Нарешті, якось увільнившись від господаря, він почав поступати на той куток, де стояла нова канапка. Софія, власне, сиділа на ній і розмовляла з якоюсь панею, граціозно відкинувшись на спинку канапки і склавши ручки. Її постать в ясній сукні гарно відбивала на рожевому атласі. «Далебі, вона премиленька!» — знов подумав князь.

Власне, тепер та пані, що розмовляла з Софією, встала, і князь постарався зайняти її місце.

Князь повів з Софією розмову: він зняв річ про мійські зимові забави, концерти, театри і таке інше. Далі річ зійшла на музику (се тема досить звичайна в розмовах з панночками). Князь просив Софію заспівати що-небудь; вона довго відмагалась, далі згодилась.

Софія попросила якусь негарну панну провадити на фортеп'яно, далі заспівала французкий романс «Si tu m'aimais!»,¹ досить чисто вимовляючи слова. Голос її не був дуже сильний, але, як то говорить, «для дому» дуже прийнятний; в її співі не було якогось великого виразу (та й сам романс не дуже вимагав того), але виспівала вона свою п'єску досить миленько. Під час того співу обличчя мало вираз невинний, але трошечки зальотний, вона разів зо два скося поглянула на князя.

При перших нотах романсу князь усміхнувся і подумав: «А, і сюди залетіло тее “Si tu m'aimais”! О, князь чував той романс не раз! чув і в концертах від модних сопрано, чув его і в елегантних товариствах... Отже, прийшлося почути ще й тут. “Однак вона гарненько співає, справді, нічого собі! Чиста пташечка!” — думав князь, не зводячи з Софії очей.

¹ «Якби ти мене кохав!» (фр.)

— Дуже дякую! Ви вчинили мені правдиву втіху вашим співом. *Vous chantez et enchantez,*¹ — мовив князь по скінченню того співу.

Софія тільки злегка всміхнулась на відповідь, скромно спустивши очиці. Князь просив іще співати, але Софія не схотіла, одмовившись утомою. Вона відійшла від піаніно і сіла знов на канапці. Князь сів біля неї знов, та щось уже й не відходив.

Пані Турковська з великою втіхою поглядала на ту пару. Проходячи біля дочки, вона кинула на неї уважний погляд, Софія одмовила їй тріумфаторським поглядом. «О, вона у мене розумна дитина!» — подумала пані Турковська.

Раз було князь поглянув на годинник: дванадцята година. «Чи не піти вже додому?» — подумав він, однак зостався.

Незабаром покликано було гостей до вечері. Князеві прийшлося сидіти поруч із Софією. Він їв небагато і мало звертав уваги на кулінарні заходи господині, але зате молодій господині, своїй сусідці, увагу немалу оказував. Пані Турковська не була в претенсії на князя. «Справа налажується добре!» — думала вона.

Через який час після вечері гості почали розходитись. Прощаючись, князь обіцяв одвідувати часами Турковських, «їх милу сім'ю». Нічого й казати, що сім'я та одповідала дуже радо на милу обіцянку.

Ледве зачинились двері за остатніми гостями, як Софія припала на канапку і, усміхаючись, замислилась.

— А що, мамочко, добре ми з канапкою поводились сього вечора? — питала вона у матері, лукаво поглядаючи.

— О, ти у мене розумниця! — одмовляла пані Турковська, теж усміхаючись. — Ну, що ж тобі князь там говорив? — запитала вона.

— Що?.. нічого... так, всякі речі! — одповіла Софія. Пані Турковська любо поглянула на неї.

— Ну, добраніч, моя дитино! Ти, певне, дуже втомилась? — і мати надто щиро поцілувала свою любу доню.

Заснувши, Софія потопала у золотих снах.

¹ Ви співаєте і чаруєте (фр.).

II

Від того дня, коли відбувся вечер, Софія стала дуже прихильна до канапки. Навіть щодня стирала порошок із неї, ще й надто старанно, такою роботою вона перше ніколи не займалась. Хто б то з її знайомих міг собі в'явити панну Софію та зо стіркою в руках? Правда, не з брудною, але все ж таки з стіркою! Ну, та ніхто ж того й не бачив, як тиї тендітні рученята звивалися біля канапки, обмітаючи порошок. От і тепер стоїть вона коло неї з стіркою; стоїть Софія і дивиться на свою канапку: вона ніяк не може надивитись на свою милу, зграбненьку канапочку.

У тому спогляданні застала Софію Надя, увійшовши в сальон.

— Що ж то, знов до роботи берешся? — спитала вона в сестри не без іронії в голосі.

Взагалі від тої пори, як канапка стала в хаті, сестри зробились якось менше прихильні одна до другої. Надя майже завжди оберталась до сестри з якимсь посміхом, а та одповідала їй гордо або з прикрістю. Так само й тепер Софія одповіла на те запитання не дуже мирним тоном:

— А що ж? Хіба й мені так, як тобі, треба сісти та скласти ручки? Адже сьогодні теж будуть гості, то, здається мені, не пошкодило, якби й ви взяли стірочку та хоч би з того піаніно трошки пил змели!

— Змітай сама, коли вже тобі так до сподоби тая робота! А мені не потрібна ні тая робота, ні тиї гості! — і з тим словом Надя вийшла з хати.

Софія мало звернула уваги на тиї слова, єї тільки вразив тон, з яким Надя вимовила те слово: гості.

«Що вона собі думає? Завжди, як має князь прибути, то вона мені якісь штуки строїть! Що я їй винна?.. Ну, та дарма!..»

Софія скінчила роботу, старанно сховала стірочку, потім вернулась і сіла на канапці. Вона так любила сидіти на тій рожевій канапочці і потопати у рожевих мріях. Тут їй ніхто не заважав марити досхочу. Сливе по цілих днях вона сиділа там,

і тільки які-небудь гості перебивали її мрії, — найчастіше то був князь.

«Він досить приємний, той князь. По всьому видно, що аристократ: і манери, і вирази, і поведінє — все те в нього так тонко, аристократично виходить. Тільки, що не дуже молодий, але які ті молоді, що я бачила: ні один з них не вмє так гречно розмови повести, так до ладу все сказати, як той князь... Що-то як чоловік багатий: якось зовсім інший вигляд має, навіть рухи немов якісь вільнійші... от як у князя... Сьогодні мама спитала мене: чи хотіла б я бути багатою? Я думаю!..»

Сі розмаїті мрії перебив князь. Софія з усміхом встала до нього на вітання. Той прихід її не здивував зовсім і не збентежив. Князь бував у них майже щодня і часами сидів досить довго, надто в остатні дні: не раз було скільки годин пробуде у них. Але сьогодні князь був якийсь немов збентежений, та й було-таки чого: сьогодні не для звичайних відвідин прибув він в господу паньства Турковських, ні! Сей день мав рішити всю його прийдешність. Так, князь наважив зробити освідчення панні Софії. Не обійшлося тут без вагань: все ж таке одружіння похоче на *mésalliance*,¹ рід Турковських не належить до аристократії. Але ж князь почував, що жите без Софії стало для нього неможливим, і думка одружитися з нею запаувала над ним безповоротно. «Що ж, — вона хоч і не іменитого роду, але чесноі сім'ї. Турковська — дуже миленька фамілія. Та така врода, як у Софії, може скрасити всяку фамілію, вона врожена бути княгинєю!.. Але як то вона прийме мое освідчення? Вона така молодесенька... правда, без посагу, але все ж!.. Ну, та якось-то воно буде! *Il faut bien courir le risque!*»^{II}

З такими думками увійшов князь у господу Турковських. Серце його дуже билось, але він повів справу, як належить чоловікові поважного віку і високого роду: говорив тихо, з великим шанованням, але голосом чоловіка, певного в собі. Скінчивши свою річ, він схилив голову і ждав відповіді.

^I Нерівний шлюб (фр.).

^{II} Варто ризикнути! (фр.)

— Я згоджуюсь, — тихо забрехала та жадана відповідь.

Щасливий князь не зважився глянути в очі Софії і... добре зробив!

Незабаром він попрощався і пішов додому, не тямлячись від втіхи.

Софія зосталась сама... коли се раптом увійшла, майже вбігла, в сальон пані Турковська.

— Ну, що? що тобі князь казав?

— Освідчився. Просив сповістити его, коли має бути весілля.

Про те, як Софія прийняла те освідчення, не було й речі. Сама Софія навіть не згадала про те, а пані Турковська не вважала потрібним питати. Мати з дочкою без слів порозумілися.

За годину сім'я Турковських сиділа за столом і радилася. Пан Турковський був дуже втішений; він казав, що се задля его дочки «блискуча партія», пані, як видно, теж була такої думки. Софія сиділа гордо і посеред розмови давала зрозуміти, що скорійш вона робить ласку князеві, ніж він їй. Одначе видно було по її обличчі, що вона почувала себе щасливою.

— От так-то: наша Софійка буде княгинею. Хто б сподівався! — мовив пан Турковський.

— Я завжди сподівалась для неї неабиякої партії. Хоч звичайне: князь Борис такий чоловік... Так як же ти думаєш: коли ми могтимем справити весілля? Треба б уже щось певне сказати князеві, — питала пані Турковська.

— Ну що ж: я думаю, нема чого довго уводити. Князь, певне, посагу не вимагатиме...

— Я думаю! — кинула Софія.

— Запевне! — додала Турковська. — А все ж треба дещо справити, спорядити.

— Мені здається, що можна не завдавати собі великого клопоту з виправою. Ще буду мати час до справляння строїв. Може, по весіллі поїдемо за границю, то там далеко краще могтиму все купити, — говорила Софія, а думками вже літала по великих заграничних містах і потопала в прийдешніх

розкошах. О, се були крилаті мрії, тільки князь займав у їх величкє місце...

— Коли ще тая подорож буде, а ти вже купувати строї збираєшся! — мовила Надя, що сиділа увесь час немов трохи сердита.

— Чого коли? Се від мене залежить! — одповіла Софія.

Надя не відказала на се нічого. Вона при матері не сміла змагатися з сестрою, бо знала, що мати завжди стане в обороні Софії. А вона б знала, що сказати, якби можна... «І чого та Софія йде за того старого?.. Не знаю, він такий противний! Нащо тато запросив его тоді на вечір?..» І багато таких думок снувалось в Надиній голові. Вона з першого разу щось не вподобала князя, а трохи ще й те додало досади, що її не рекомендовали князеві разом із Софією, та й потім він майже не звертав на неї уваги.

Тим часом нарада була скінчена. Зважено було, що шлюб має відбутися через два тижні, і князя сповістили про те.

Цілих два тижні князь щодня заносив або засилав дарунки різні, і ті коштовні дарунки надто тішили Софію. Вона була і весела, і задумана, довгенько просиживала на своїй канапці, думаючи та розважаючи. Канапка стала для неї другом, і вона наважила не розставатися з нею: її одну мала взяти Софія з батьківської хати, більш ніяких речей не брала: нащо вони! матиме всього доволі, чого забажає.

А от і шлюбний день! Умовлено було не справляти дуже бучного весілля, але все ж гостей було скликано чимало. Не справляти ж весілля коханої дочки зовсім буденно! Та й з ким же шлюб бере, — хай бачать всі!

Софія була дуже гарна в шовковій шлюбній сукні. Вона похожала поміж панночками-товаришками, говорила з ними ввічливо, але мимо того почувалося щось инше в її поведінню. Їй здавалось, що для неї вже починається якесь инше жите і що вона чужа сему околові. Вона думкою буяла вже по тому новому розкішному світі, потопала в нових розкошах та забавах і раз по раз усміхалася. Деякі з панночок стиха говорили: «Радіє, радіє! Тішитесь, не тямиться: а молодій слід би

поважнійшою бути, до того ж по шлюбі молоді мають виїхати за границю, і вона розстанеться з родиною, може, надовго». Софія тих розмов не чула і з ясним чолом походжала по рідній оселі.

В домі панував шарварок. Збирали річі Софіїні, вкладали. Пані Турковська була заклопотана і хутко звивалась біля Софіїних річей. Але по сальоні вона похожала спишна і розповідала паніям знайомим про те, що Софія має зараз по весіллю поїхати «за границю». Пан Турковський ходив собі, як завжди, повагом по сальону і розпочинав поважні розмови з ким-небудь з гостей. Тільки сьогодні у тих розмовах частіше зминався князь і його статки.

Аж ось приїхав князь — і рушили до церкви. Софія сидить в екіпажі і радісним поглядом дивиться на місто, вона проїзжає давно відомими вулицями, але тепер їй здається, що ці вулиці мають святочний вигляд, будинки, маґазіни — усе те сьогодні немов якесь трохи інше. Навіть сонце світить так любо, немов приязно усміхається їй на вітання. І Софії так легко, так весело на душі... А от і церква, навстежи відчинені двері, і видно велику юрбу народу, що стовпилась там. Софія виходить з екіпажа і йде в церкву, назустріч їй лунає спів: «Гряди, гряди!..» Як багато народу зібралось, скільки знайомих і незнайомих, і всі вони прийшли на неї дивитись. При сій думці очі Софії грають гордим втішним вогнем. Софія не хоче вгадувати, яке вражінє робить жених. «Вони не дивляться на нього, вони дивляться на мене!» І Софія сяє від втіхи, стоячи під вінцем. От уже й скінчена відправа... Софія — княгиня, її поздоровляють, вона на всі боки киває головою, щаслива, стурбована. Чи ж не гарна вона, чи ж не «ясна» вона?

Після шлюбу в господі гостям подали по чашці шоколаду, і вони почали розходитись. В господі повсталала заметня,³¹ розмова була уривчаста, про збори, про подорож, про річі, потрібні для подорожі. Нема часу до лірики, коли б не спізнитись на поїзд. Половина гостей подалась випровожати Софію з князем на вокзал. Паньство Турковські теж поїхали.

Поїзд уже стояв. Хутко влагодили справу подорожі. Молоді подались до вагону. За хвилину Софія вже стояла у вікні вагону першого класу і, прощаючись, махала шлюбним букетом...

III

Князь і княгиня вернулися з шлюбної подорожі. Софія відпочивала після втіх заграничних і поки що мало виходила з дому. От вона сьогодні лежить у розкішному *négligé*¹ і недбало шие якесь тендітне шиттячко. Князь сидить біля неї на фотелі з якоюсь не зовсім розрізаною книжкою в руках, але не читає: і князь, і Софія забули про те читання, — вони розмовляють.

— Ну, що ж, *Sophie*, я думаю, час би нам вже деякі візити поробити?

— Звичайне, що можна б на сих днях почати виїзди. Я туалети маю, — ти знаєш, — щонайсвіжійші. Як же ти думаєш, до кого нам подібніше найперше поїхати?

— А я думаю, що слід би до тітки найперше: вона ж моя найблизша родичка і може образитись, коли її обминемо. А потім треба до баронесси поїхати, конечно треба. Вона поважна пані і має зв'язки в світі, не слід нехтувати знаємостю з нею.

— Та я ж нічого не кажу, чом же й не поїхати, — мовила Софія байдужим тоном, але її таки непокоїли тії візити, найгірше візит до баронесси. Вона вже не раз чула про ту баронессу, про її свідомість, про достотне знатте всіх звичаїв панських; казали, що баронесса «справжня аристократка», яких тепер і поміж правдивим панством небагато.

— Так, так, пора тобі вже вступити в світ... — промовив князь і замислився. Єго теж непокоїла думка: як прийме світ его *Sophie*? Все ж на неї трохи скрива дивляться в товаристві. *Sophie* вродлива, зграбна, навіть едукована³² не гірш від інших пань, але все ж... ніби чогось бракує.

— До тітки можем навіть сьогодні поїхати, — провадив далі князь, — ще не пізно.

¹ В ранковому одязі (фр.).

— Е, ні вже, сьогодні я не можу: поки вберуся, поки що, то буде пізно, — краще вже завтра. А сьогодні я хочу докінчити оце саше,³³ — і Софія показала свою роботку з тоненьких рожевих та блакитних стрічечок.

— Як завтра, то й завтра — як хочеш, — згодився князь.

Візити поробили на другий день. Потім одного дня князь сам, без Софії, поїхав до баронесси; власне, хотів він дізнатись, яке враження справила Софія на баронессу; з того можна було бачити, як прийме її світ.

Баронесса прийняла князя привітно, вона була его давня знайома, знала, який має вплив на нього, і се їй було приємно.

— Bonjour!^I Я дуже рада, що ви зібрались так хутко мене вдруге відвідати! — мовила вона, вітаючи князя.

— Що ж, я завжди радий бачитися з вами якнайчастійше. Ви знаєте, яку повагу...

— Так, так! але я думала, що ви тепер роз'їздитесь по баях та по забавах з молодою жінкою, а про старих друзів забудете...

— О ні! як можна!.. Звісно, треба буде Sophie показати світ. Вона така ще несвідома дитина... Скажіть по щирости, як вам здалася моя Sophie?

— Вона дуже мила особа... дуже мила... Тільки... вам слід зайнятись нею... Так, так, — слід зайнятись... Така моя думка.

Потім, побачивши, що князь, похиливши голову, замислився, вона додала:

— Вибачайте, що я з вами так говорю sans gêne,^{II} але, я думаю, ви не образитесь за мою щирість, я кажу вам се по праву давньої дружби...

— Звичайно, звичайно, баронессо, і я вам дуже вдячен за ту щирість, приймаю за честь!

Далі розмова звернулась на інші теми. Незабаром князь почав прощатись. На відході баронесса мовила йому ще раз:

— Так, так, — я б радила вам зайнятись вашою Sophie.

^I Добридень! (фр.)

^{II} Безцеремонно (фр.).

Їдучи додому, князь міркував над тими словами: «Треба зайнятись добре Sophie...» Вона правду каже. Sophie багато дечого бракує. Звісно, з часом то все прийде, але все ж треба, щоб вона як можна скорійш привикла до світових звичаїв. Треба її частійше в люди вивозити.

З такими думками князь увійшов до своєї господи. Він обвів критичним поглядом свій сальон, в думці рівняючи його до сальону баронеси. «Так, у нас багато дечого слід би змінити... Наприклад, постанова в нашому сальоні: все нове, добре старанно, але все чогось немов бракує... щось немов не до ладу; нема тієї distinction,¹ як то в інших... як би от у баронеси».

Справді, в сальоні щось немов не так було, як би повинно. Не видно там було пильної руки господині, не видно було різних petits riens,² що додають такої зграбности кімнаті і так оживляють її. Була ще там одна річ, — спинившись на ній, погляд князя прибрав якийсь чудний вираз, — ся річ була рожева софка. «Нащо Sophie поставила її тут? Вона тут зовсім не до ладу. Правда, з нею зв'язані такі милі спогади... — князь усмінувся, і погляд его на хвилину злагіднів, але ненадовго. — А все ж вона тут не на своєму місці. Ну, нехай би Sophie поставила її у себе в будуарі, чи що, — се інша річ, там вона, може б, і краси додала... але тут!..» — і князь наважив усунути канапку з сальону. В розмовах з дружиною він часто звертав річ на тее.

— Слухай, Sophie, — мовив одного разу він, — я давно мав тобі сее казати: мені здається, що краще було б, якби канапку деінде постановити.

— От як? — мовила Софія.

— Не думай, моя люба, що я хочу тобі щось неприємного сказати. Ти знаєш, як я сам люблю сю канапочку: вона мені нагадує найщасливіші хвилини мого життя. Але тут вона не підходить до всієї постанови і буде вражати чуже байдуже око. Якби вона стояла в твоєму будуарі, в тому милому рожевому кубелечку...

¹ Добре виховання (фр.).

² Дрібничок (фр.).

— Ну що ж, коли ти вже так хочеш...

— Та ні, може, тобі се прикро...

— Ні, що ж, може, воно й справді так буде краще. Нехай вона стоїть в будуарі.

Софія згодилась на се скоріше, ніж князь думав, і на другий день канапка вже стояла «в рожевому кубелечку», де могли її бачити тільки близькі знайомі Софії. Там вона справді додавала краси і вигоди. Князеві траплялось бачити часом досить милі картини.

Одного ранку сиділа Софія на канапці в білому *négligé frou-frou*,¹ сиділа так легко і граціозно, як той весняний метеличок... зовсім як колись. На устах і тепер був колишній чарівний усміх, і погляд той самий, що колись, — та звертався він не до князя... Біля канапки на фотелі сидів молодий гарний панич і провадив якісь дотепні речі. Єго розмова, єго постава, єго погляд — все нагадувало князя в той колишній незабутній вечір. Князь увійшов у будуар, глянув і трохи насупивсь; либонь, він подумав, що канапці доладніше було стояти в сальоні... Та що ж! так завжди в світі ведеться, не замикають же своєї жінки, — хіба він турок?

— Се ти, Борисе? — обернулась до нього Софія. — Знаєш, m-г Анатоль приніс мені запрошення від княгині Карабазі. У неї має відбутися невеличкий спектакль. На добродійні ціли... здається, на користь якогось приюту?..

— Так, на користь приюту робочих дітей, княгине, — додав m-г Анатоль.

— Отож княгиня запрошує мене до участі в сьому ділі. Сподіваюсь же, з твоєї сторони не буде перешкод?

— Запевне, коли се тебе так забавляє, — твоя воля, — говорив князь, усміхаючись, хоч і не дуже був з того догодний, бо княгиню Карабазі він не вважав за особу *de la bonne société*,^{II} вона була якогось непевного орієнтального роду.

^I В ранковому легкому вбранні (фр.).

^{II} З доброго товариства (фр.).

— Після спектакля мають бути живі картини. Так, здається, ви казали? — знов звернулась Софія до панича.

— Так, княгине.

— Де ж, власне, має те все відбутися? — питав князь.

— В домі самої княгині Карабазі. Се буде зовсім приватна, домова забава, — мовив панич, потім запитав Софію: — Так я можу сказати княгині, що ви зможетеся?

— Так, я зможуюсь!

Панич попрощався і вийшов. Ледве що він вийшов, Софія встала і подалась до дверей в иншу кімнату.

— Куди ти? — спитав князь.

— Піду вбиратись. Мені треба сьогодні в різних магазинах бути, вибрати матерії, та потім треба до модістки заїхати тощо.

— Що ж, то, може, для спектакля маєш справляти костюми?

— А так! Ох, матиму я з ними клопоту досить, найгірше з тим турецьким костюмом, — хто его зна, що й робити! Треба хіба в перський магазин заїхати.

— З яким турецьким костюмом?

— То ж має бути жива картина «одаліски».

— А ти хіба і в живій картині будеш?

— Отож, власне!.. Се повинно бути дуже цікаво — живі картини! Яка то ще буде картина, окрім «одалісок»?.. Треба буде заїхати до княгині розпитати про все та порадитись про ті костюми. Ох, коли б не спізнитись!.. — і Софія швиденько вибігла з кімнати.

«Яка вона весела! Як їй теє все цікаво!» — подумав князь. Далі сів на фотелі і замислився. Ох, мав він над чим думати: его справи грошові з якого часу були не в найліпшому стані. Збирався він навіть і з Софією про се поговорити, та все якось часу не виходило. «Та що її тим смутити? Вона молода, прагне втіхи, забав, нащо єї журити? Що то мені казав Турковський недавно? Якись непорозуміння, якись поплутані рахунки з комірниками моїх домів... Я щось добре не розібрав. Треба буде навідатись до нього. Та нехай потім, тепер щось не хочеться.

Добре, що Sophie забавилась тими костюмами, може, сьогодні не прийдеться нікуди їхати з нею... Добре було б. Щось мене сьогодні знов тая астма бере...»

І заспокоївшись, що ніхто йому не перешкодить, князь сів, щоб на дозвіллі розібрати численні рахунки своїх кредиторів. Пильна, сутужна робота. Князь так поринув у тому хаосі рахунків, що не чув, як слуга світло приніс, як дзвонила Софія, він відривався від своєї роботи тільки тоді, коли приступи астми змушували його, потім знов брав перо і ще пильніше брався до роботи.

За роботою застала його Софія.

— Чом не збираєшся їхати, Борисе? Вже час! — промовила вона, торкнувши его за плече.

— Що? Куди їхати? — спитав непритомно князь, дивлячись на неї затуманеним поглядом.

— Як куди? В оперу! Ти забув, чи що?

— Ні, ні, не забув, правда, ми мали їхати в оперу. А що... що там сьогодні?

— Боже правий! «Джіоконда»!³⁴ Сьогодні ж перший виступ знакомитого³⁵ тенора, що то про его було стільки мови у баронесси... Та що се з тобою робиться? Якийсь ти... Може, тобі не хочеться їхати зо мною, то m-г Анатоль обіцяв мене провести, якщо тобі ніколи.

— Ні, мені нічого! Чого ж би я мав не хотіти? То я так, щось замислився, я зараз...

За пів години князь уже слухав знакомитого тенора, але серед чудових італ'янських арій князева думка зненацька відлітала далеко. «А що то буде завтра? — думалось князеві. — Боже! Термін векселя Зільберштейна!...»

IV

— Слухай, Sophie! Я тобі давно збираюсь про се казати, та все якось...

— А що там таке? Ти маєш такий чудний, таємничий вираз! — і Софія при тих словах усміхнулась.

— Та не то, щоб таємниця якась, а все ж...
— Та кажи, що там вже таке!
— Бачиш: нам прийдеться, може, ощаднійше жити.
— А то чому? — запитала Софія, здивовано підвівши брівки.
— Наші грошові справи того вимагають.
— Хіба вони так уже надто погано стоять, тиї справи?
— Поки що то ще не надто погано, але нам слід ощаднійше жити, принаймні хоч який час.

Софія здвигнула плечима і почала дивитись у просторінь.

— Я, здається, і так живу ощаднійше, ніж багато інших з нашого стану, але ж не можна, хотівши бувати в світі і приймати у себе товариство, вбиратись *comme une bourgeoise*^I і утримувати свій сальон *comme une mansardel*!..^{II} Я думаю, ви б самі не хотіли, щоб я замкнулась дома, немов та черниця.

— Та ні, — хто ж тобі про се говорить? Я зовсім не проти тебе самої се говорив...

— А коли так, то що ж, власне, я можу у сих «справах» порадити?

Князь не знав, що йому одповісти на таке запитане, і сидів який час мовчки. Далі він знову несміло зняв річ:

— Я хотів тільки сказати, що нам би пора...

— Їхать до баронесси, — перебила Софія, — сподіваюсь, «ощадність» не перешкодить нам у сьому?

— Але ж, *Sophie*...

— Я думаю, нашу розмову ми можем і потім докінчити, а тепер я піду вбиратись, бо й так пізно.

Але князь більш не важився кінчати тієї розмови. Софія теж не верталась до неї, князь шукав поради між своїми рахунками. Тим часом справи все гіршали, дедалі кредітори почали навідуватись частенько.

«Що тут робити? Що робити? — в розпачі питав сам себе князь, ходячи шпарко туди й сюди по кімнаті. — Ні, так не можна! Я мушу їхати до Турковського на пораду, — він

^I Як міщанка (фр.).

^{II} Як мансарду (фр.).

чоловік свідомий, він мусить мені порадити, хоч би задля своєї дочки! Не може бути, щоб з моїх домів не було мені користі. Я їду до нього!..» — і князь подався було до дверей, але йому назустріч входив слуга і зараз же подав якийсь лист князеві.

— Поклади на столі, — мовив князь, не глянувши на той лист.

— Ясний пане! Якийсь хлопець приніс сього листа і казав, що пан Турковський просив якнайскорійше доручити листа ясному панові.

— Добре, можеш собі йти!

Слуга вийшов. Князь сів і почав пильно читати, зсунувши брови. На лиці видно було дивування, далі неспокій, сливе жах.

Турковський просив у листі вибачення, що не прибув сам до князя, аби розмовитися з ним особисто. Потім він доносив князеві, що полишає службу через те, що літа й здоров'я не дозволяють ему клопотатись такими трудними справами. Далі до листа додані були рахунки плати комірної, яку зміг зібрати Турковський; взагалі плати вийшло дуже мало, але Турковський поясняв се тим, що деякі з комірників давнійш поплатили, з другими знов вийшли якісь «непорозуміння», до того ремонт потребував немало грошей. В кінці Турковський додавав, що виїжджає в село, недавно куплене, — як то відомо князеві, — пильні справи того вимагають. Одначе пан Турковський сподівався, що матиме ще не раз втіху побачення з князем, хоч до літа се навряд чи буде можливим.

Дочитавши листа, князь устав і міцно задзвонив. Слуга миттю з'явився на порозі.

— Де той, що листа приніс? — запитав князь.

— Він пішов, ясний пане, — казав, що відповіді не треба.

— Ти сам занесеш панові Турковському листа.

— Ясний пане, — перебив несміло слуга, — той хлопець казав, що пана Турковського нема...

— Знаю! іди собі! — одмовив гнівно князь, і слуга зник.

Князь кинувсь на фотель і впав у тяжку задуму.

Далі встав і відчинив вікно. Астма душила його. Остатнього часу надто часто вона приступала до нього. Розпач і гнів робили приступ ще тяжчим.

— Стара лисиця той Турковський! А я? Де мої очі були?! Ах, що робити? Що робити?

— Ясний пане! Зільберштейн і Фліттергольд просять побачитися з ясним паном.

— Хай пождуть! — ледве мовив князь, не обертаючись до слуги.

Через хвилину слуга знов увійшов.

— Розовський і Мошицький бажають на одну хвилину побачитися з ясним паном!

Князь обернувся і хотів поступити до дверей, але не міг і в знесиллі впав на фотель.

— Клич... пані!.. — здавленим голосом вимовив. Софія стурбована вбігла в кімнату. Схопила за руку князя, раптом зблідла і затремтіла.

— Лікаря! — скрикнула.

Але вже лікар не приніс ніякої потіхи. Софія стала вдовою!

Раптова смерть чоловіка вразила її. Так хутко, так несподівано вдовою зостатись! Вона стояла, дивилась непритомно і мов хотіла щось пригадати, щось зрозуміти. «Як се? що се? що се буде?» — питав її безпорадний погляд. Раптом погляд її знов упав на мертвого чоловіка, вона затремтіла, неначе від жаху, закрила руками лице і зомліла. Слуги кинулись до неї, подаючи поміч, і потім довго розмовляли між собою і дивували з горя молодій княгині.

Софію занесли в будуар ледве притомну і положили на канапці. Перша її думка, як прийшла вона до тямку, була: «Ах, що буде зо мною?..»

Похорони князя були тихі, не дуже бучні. В світі мало говорили про його смерть, далеко більш говорилось про несподівану руїну його маєтку: «Ce pauvre comte s'était donec ruiné!»¹ —

¹ Отже, цей бідний граф розорився (фр.).

говорили одні. «Хто б міг сподіватись?»—казали другі. «Ainsi va le monde!»¹—додавали інші, а врешті хутко се ні для кого не було більш цікавим.

V

Софія сиділа на канапці в чорній жалобній сукні. Вираз її обличчя не зовсім відповідав смутковому убранню, — на лиці скоріш дивування видко було, аніж смуток. «Що ж буде далі?»—говорив її погляд.

— Вибачайте, ясна пані!—мовила, увійшовши, служниця—єдина, що зосталась при Софії,—вибачайте, там якісь панове бажають бачити ясну паню.

— Я не приймаю нікого.

— Вони кажуть, що конечне мусять бачитись. Казали, що готові цілий день ждати.

— Ах, як се нудно! Ну, добре, я вийду.

В сальоні її дожидало трое людей. Елегантний сальоник, певне, ніколи не бачив таких гостей. Обличчя тих людей були виразно орієнтального типу, їх чорні гострі очі пильно оглядали всі речі в кімнаті і немов міряли саму кімнату. Вони стояли тихо і тільки часами мінялись уривчастими швидкими фразами.

— Ну, і довго нам ще ждати?—запитали вони у служниці, що верталась від Софії.

— Ясна пані зараз вийде,—одмовила служниця, кинувши на їх погляд, повний презирства.

Вони якимось дивно переглянулись при слові «ясна пані», однак не сказали нічого. В ту хвилину вступила Софія. Глянувши на тих людей, Софія змінилась на виду: вона відразу догадалась, що то кредітори.

— Чим могу служити?—спитала вона їх трохи непевним голосом.

¹ Такий світ (фр.).

— Сподіваємось, що пані відомо, які стосунки мав з нами покійний князь? — замість відповіді спитав Софію один з кредиторів.

— Так, я знаю. Але... ті справи...

— Ми, власне, прийшли, щоб скінчити з тими справами.

— Але я не знаю достотне тих стосунків, скільки того довгу... і взагалі...

— Ну, ми будем зараз то показувати! — і з тими словами один з кредиторів витяг з кишені спору пачку вексельових рахунків; потім, бачачи, що Софія не зважається і взятись до тієї папуші, додав: — А от і загальна сума всіх довгів.

Софія глянула на ту «загальну суму», і в очах їй блиснув розпач.

— Коли ж я повинна сее сплатити? — спитала.

— Зараз! — відказали в один голос кредитори.

— Але ж... се неможливо! Я не можу сплатити вам такої суми зараз! — тремтячим голосом вимовила Софія.

— То ми будем описувати ваш дім, — спокійно одповіли кредитори.

Потім вони перекинулись між собою скількома незрозумілими словами і вийшли з хати, не глянувши на скаменілу Софію.

Софія стояла нерухомо, безвладно опустивши руки, обличчя її мало вираз дитячої безпорадності. Але зненацька їй в очах прокинувся якийсь промінь надії. «Я пошлю телеграму татові! — пронеслась у неї думка. — Так, він певне може допомогти мені! Він мусить допомогти!» Вона швиденько написала скільки слів на клаптику паперу, хутенько вбралась і поїхала сама на телеграф. Спершу вона нікого, нічого не бачила навкруги себе і власні думки снувались без ладу в голові, але потім, під впливом ясного, свіжого, зимового ранку і тієї веселої, гучної юрби, що снувалась бадьорно вулицями, думки її стали спокійніші. «Так, так, напевне татко визволить мене з сеї напасті!» — думала вона і дивилась перед себе з надією.

Вернувшись від телеграфу додому, вона застала вже там кредиторів, що похажали по всіх кімнатах певною, вільною

походкою і наглядали, як описують всі річі. Софію се вразило страшенно. «Вже! Так хутко!.. Боже! Куди ж я подінусь!» — вона з жахом вибігла знов на вулицю. Вона йшла, бігла, сама не знала куди. «Що робити? Поки-то прийде відповідь таткова, а тут!.. Ні, треба кудись іти, когось порадитись! Кого ж? Хіба піти до тітки? Ні, — вона завжди була непривітна до мене, — не піду... До кого ж я вдамся? — Софія спинилась... — Піду до баронесси!» — несподівано зважила вона. Софія сама не знала, звідки прийшло їй те на думку і чого, власне, має вона там шукати поради, але не час було розважати над тим. Хутко прийшла до дому баронесси, раптово, поривчасто подзвонила і спитала, чи дома баронесса і чи приймає. Слуга пішов і вернувся з відповіддю, що баронесса нікого не приймає. Одначе Софія, мовивши, що конечне мусить бачити баронессу, швидко подалась у кімнати. Не заставши нікого в сальоні, вона вступила до будуару.

Баронесса була сама в будуарі. Вона сиділа перед коминком на великому вигідному фотелі; сее вона дозволяла собі тільки без сторонніх людей, знати ж було, що вона нікого не ждала. Сиділа вона, відкинувшись на спинку фотеля, але постать її була випростана (горбитись вона не звикла). Вбрана вона була тепло і закутана була в не менше теплім шалі, хоча у кімнаті і так було тепло, а перед коминком навіть гаряче. Очі єї дивились на вогонь, на гордому, колись гарному обличчі панувала сувора задума. Від тих дум брови зсунулись, очі дивились надто поважно, а вид здавався ще старійшим.

Зненацька увійшла Софія. Баронесса здригнулась і прикро споглянула на Софію.

— Ах, ви так несподівано увійшли! — мовила, розтягаючи слова, то ж було знаком прикрого настрою.

— Вибачайте, баронессо! — озвалась до неї Софія збентежена. — Я ніколи б не відважилась турбувати вас, але тепер... в таку хвилину...

— Чим могу служити? — запитала знов так само баронесса.

— Ви знаєте мої нещасні обставини!.. Чи сподівалась я, що се так може далеко зайти... ах, се так несподівано!..

— Почасті, я думаю, се могло бути сподівано. Певне ж, для вас не були таємницею справи небіжчика вашого мужа: il n'était pas un richard.^I Велика шкода, що так сталося, але треба було б завчасу подумати о тім. Il fallût être un peu économes.^{II}

— Ох, так!.. тоді!.. хто ж знав... Тепер нещасте, така руїна... все описують!.. — і Софія слізьми умилася.

Баронесса насупилась і почала дивитись в другий бік. «Voilà une scène bien bête!»^{III} — думала вона.

— Заспокійтесь, немає чого так надто десперувати,³⁶ — вдалась вона знов до Софії, — хоч, справді, не знаю, чим би могла вам порадити.

Софія трохи стишилась від холодного тону баронесси.

— Я думаю, ви, баронессо, яко давній друг князеві, і при тому ваші зв'язки в світі...

— Що ж, се тут не pomoже! Я не знаю, що б вам сказати... Хіба вже при таких обставинах, si votre situation est si extrême,^{IV} вам прийдеється, може, подумать о місці...

— О якому місці? — запитала Софія.

— О якому-небудь обов'язку, наприклад — місце гувернантки...

— Я? За гувернантку? — перепитала Софія наче непригодно, мов не розуміла значіння речей баронесси.

— Так, за гувернантку. Врешті, ви, може, й справді не в стані бути нею, — votre éducation n'est pas si faite.^V Адже ж ви, певне, не можете давати лекцій музики? Ви учились музики?

— Я вчилась тільки співу!.. Та ні, се неможливо, я про се не можу навіть думати! — сказала Софія, вставши стурбована, сливе ображена. — Не можу! та й не хотіла б!

— Ну, в такім разі, коли ви не можете бути за гувернантку, — провадила далі баронесса байдужим голосом, незважаючи на турботу Софії, — то в такім разі вам прийдеється хіба шукати

^I Він не був багатієм (фр.).

^{II} Треба було бути ошаднішими (фр.).

^{III} Ото дурна сцена! (фр.)

^{IV} Якщо ваше становище таке скрутне (фр.).

^V Ваше виховання не таке (фр.).

місця компаньонки, се не потребує великої едукації. Та от, наприклад, — я їду хутко на води за границю і, власне, бажала б мати при собі яку особу pour la compagnie.^I При ваших крайніх обставинах...

— Так, мої обставини лихі, але врешті не такі вже крайні. Я послала телеграмму до батька і хутко збираюся їхати сама.

— А, коли так!.. — баронесса теж встала з фотеля. — Бувайте здорові! — і вона подала руку Софії, що рушила до неї прощатись.

— Одначе радила б вам подумати... — додала баронесса, коли Софія вже зовсім відходила.

— Спасибі! Adieu!^{II} Сьогодні я їду до батька! — і Софія вийшла з будуару.

VI

Пан і пані Турковські сиділи собі сами в своїй сільській господі. В цілому домі було тихо і якось самотно, бо й не було в ньому нікого, окрім старих, навіть Наді не було, вона зосталась в місті в інституті.

Обое старі сиділи мовчки, пані плела панчошу, пан читав якусь газету.

— Слухай-но, щось ніби заїхало до двору! — зненацька обізвалась пані до чоловіка.

— Хто ж би то? — пан Турковський встав і хотів вийти подивитись.

Коли се якась постать жіноча швидко вбігла в хату і кинулась до пані Турковської.

— Софійко! Се ти? — скрикнули разом батько й мати. — Так несподівано!

— Ах, мамочко! — і Софія заридала, припавши на плече матері.

— Що тобі, моя Софійко? Заспокійся, на Бога!

^I За компаньонку (фр.).

^{II} Прощайте! (фр.)

— Ви одержали мою телеграмму? — спитала Софія, трохи заспокоївшись. — Ви знаєте мое лихо?

— Знаємо, знаємо, але що ж мали робити? Чим же ми могли тобі порадити? — Далі, трохи згодом, мати додала: — А що ж ти думаєш тепер робити?

Софія з дивом глянула на матір.

— Що ж? я не знаю!..

— Ну, потім вже про те подумаєм, а тепер ти, Софійко, либонь, втомилася з дороги, відпочинь!

Софія пішла з матір'ю в другу хату. Хата нагадала Софії власну її хату, що вона жила панною. І свічадо те саме, і постанова.

— А де ж Надя й Павлусь? — згадала Софія.

— Вона в місті, в інституті, а Павлусь в гімназії! Де ж їх тут тримати? Яку можуть вони осягнути едукацію і кар'єру в сій глушині? Се тільки для нас, старих, добре. Нам уже що! Аби спокій!

Слово «глушина» вразило Софію прикро. Пані Турковська пішла наглянути, як і куди будуть зносити річі Софії.

— А тобі я радила б заснути трохи: ти така здорожена та журена, — мовила вона дочці, відходячи.

Софія не думала спати лягати. Приступила до вікна і стала дивитись. Вікно виходило в садок, садок був невеличкий, але в ньому було скільки старих дерев, що стояли, сумно схиливши віти під тяжким навісом снігу. За садком видко було чиясь хатину стареньку, снігові намети підходили їй аж попід віконечка. Далі видко було вулицю і громадську криницю з журавлем високим. По той бік вулиці стояла церковця з зеленим дахом, навколо неї мріли крізь туман зимовий похилі хрести на сільському цвинтарі. На вулиці не було ніякого руху, тільки часом яка молодиця прийде по воду до криниці, тихо, риплячи, нахилиться журавель, потім знов випростається, і знов вулиця самотня. В близьких хатах ще не світилось, хоч надворі вже смеркало.

«Правдива глушина!» — подумала Софія, відступила од вікна і вийшла геть з хати...

Скільки жила Софія на селі, то більш не задивлялась на той краєвид.

— Слухай, Софійко, — мовила їй мати через скілька день, — одначе, як же ти думаєш далі бути?

Тепер се питання не здивувало Софії.

— Не знаю! треба щось думати, — одповіла, — звісно, що тут я нічого не діждусь.

— Хто его зна! — вкинув пан Турковський. — І лихо знало того князя, що він так хутко вмре! Ну, хоч він і старий був, а все ж міг би ще жити. І де він свої гроші подів? Здається ж, мав і доми, і маєтки.

— Та що вже там! — з досадою мовила Софія. — Тому нічого не порадиш. Треба — що мені тепер почати, бо що ж: от я прожила тиждень, проживу ще тиждень, а далі що?

— Та що ж, Софійко, — одмовив знов Турковський, — тобі треба вдруге заміж вийти, та й годі! Що ж, не нажилась за князем, то, може, наживешся за графом! Ти ще молода, не вік же тобі zostаватись удовою.

— Заміж! Цікаво, за кого б то я тут могла вийти заміж?

— Ну, за кого! звісно, так хутко не може ніхто знайтись, але поживеш, пождеш...

— Ждати! Та й що ж я діждуся? Я, здається, усіх тут у вас бачила, кого могла побачити.

На тім розмова кінчилась. Софія пішла у свою кімнату, сіла й задумалась. Не в перший раз була між ними така розмова. «Мама правду каже: я мушу думати щось, бо тут жити я не можу, — з самої нудьги можна пропасти! Сумно, глухо!.. Татко каже: заміж. Але хто ж справді тут єсть? Хіба той відставний майор, що то приходить до татка і кожний раз такого диму з тютюну напустить на всю хату, що я аж млію? Або той акцизник, що тільки й мови у нього про собаки та про горілку? Фе! аж бридко!.. А з путніх людей хто ж мене тут знайде? Та й де б він тут узявся!..»

Тут увійшла мати і торкнула Софію за плече.

— Софійко, там пан Шпачинський приїхав. Може, вийдеш?

— Ні! Пощо маю виходити? Що я з ним говоритиму? Про карти, про коні чи про ярмарки?..

— Але що ж ти всіх цураєшся? Не можна так, — що ж з того буде, як ти будеш ховатись від усіх?

— А що ж з того, як буду виходити?

— Ну, все ж роздивишся на людей. Сама ж нарікаєш, говориш: нудьга, глушина!

— Хіба ж не правда?.. Що ж мені ваші люде допоможуть?

— Бачиш, Софійко, якщо не хочеш вік бути вдовою, то треба щось думать. Удруге трудно сподіватися такої партії, як покійний князь, — тепер і аристократи дивляться за посагом, а твій титул тут небагато pomoже.

— Та що ж? Невже мені за якого-небудь Шпачинського йти?.. Воліла б уже згинуту у сій глушині. От подумаєш — партія!

Пані Турковська подалась до дверей.

— То не вийдеш? — спитала.

— Ні!

Пані Турковська вийшла до гостя сама.

Софія почала турботно ходити по хаті. «Ні, мушу сама собі ради шукати! — розважала вона. — Перш усього треба вирватися з сієї глушини, — що, справді? Якої долі я можу тут сподіватись? Треба в ширший світ, там, може, знов у люде вийду. А ні, то хоч знатиму, що не засниділа я у Ведмежому Куті (от іще назва!), не поховала себе живою!..»

Увечері за чаєм Софія мала зважливий вираз лица. Знати, що вона мала щось на думці і от-от хтіла вимовити його.

— Знаєте що, тату? — обізвалась вона зненацька. — Я хутко поїду від вас.

— Що ти кажеш? Куди? — запитали батько й мати в один голос.

— Знов у місто. Що ж я тут робитиму? Нічого я тут не діждусь, а тільки зануджуся марне. Я тільки вам тут заважаю.

— Ну, се пусте!.. тільки вже коли ти думаєш, що тута марне час уводиш, то звичайне... Але що ж ти робитимеш в місті? Де ти подінешся?

— Де? Коли вже инакше не можна, то мушу стати десь на службу.

— Ти — на службу? Подумай, що ти кажеш!

— Ну, а що ж, що ж маю робити? У місті я хоч можу мати надію на ліпше, там хоч людей бачитиму, світ, нудьги тутешньої збудуся! Та й невже я навіки йду в службу? і я ж вільна яку хочу службу вибрати.

— Ба, уважай сама — ти вже не дитина... Тільки як же так їхати? Треба б щось певного знати, бо де ж так відразу можна службу знайти?

— О, я об тім не журюся! Мене одна баронесса запрошувала за компаньонку до себе, ще тоді, як мала до вас їхати. Аби моя хіть!

— Хіба ти хочеш їхати до неї?

— Я мушу їхати до неї.

Батько й мати не затримували довго дочки. Другого ж таки дня Софія почала збиратись, а за три дні була вже в місті. Першого дня вона вдалась до баронесси.

— А, се ви!.. — мовила на вітання баронесса, і ледве примітний посміх чувся в тих словах.

— Так. Я роздумалась, порадилася з родиною і зважила, що можу прийняти ваші запросини.

— Се добре, бо я от хутко виїзжаю за границю. Якби ви трохи спізнились, то б не застали мене. Якщо ви стаєте у мене, то збирайтесь у дорогу.

— Я готова.

— Коли можете переїхати до мене?

— Хоч зараз.

— То переїздіть. Тоді поговоримо про всі умови. Поможете мені збиратись.

— Добре. Я зараз переїду.

От Софія і в баронесси. На службі!.. Відразу мусить взятись до роботи: треба вкладати річі баронесси, — хутко виїздити. Софія пішла до будуару, аби взяти деякі річі, потрібні в дорозі. Ступивши на поріг, вона спинилася нагледі і відкинулася цілою постаттю, немов угляділа щось дивне чи страшне.

— Боже, моя канапка!.. — скрикнула вона стиха, але спотвореним голосом.

Так, у кутку в будуарі стояла її рожева канапка. Софія стала і з жалем дивилась на тую канапку... Коли се з другої хати почувся голос баронесси: «Eh bien!..»¹

Софія кинулась, хутко пройшла по будуарі і, зітхнувши, взялась до роботи. Знайшла несессер³⁷ баронессин і почала вкладати у нього різні «найпотрібніші» дріб'язки. З нервовим поспіхом поралась вона, хутко справилась і, віддавши несессер служниці, пішла в свою кімнату. Там вона заломила руки і заридала: «Ах, яка се мука, бачити свою колишню найдорожчу річ тепер!.. Як сей будуар похожий до мого... Ох, коли б вже скорійше виїхати звідси, чи що!..» Софія мусіла знов іти вкладатись. За роботою вона в думці боролася з своїм жалем. «Ну що ж, поїду за границю, нічого сього бачити не буду, не буде часу журитися... А може, там і доля знайдеться...»

За день, за два все було влагоджено, і рушили в дорогу.

«Богу дякувати! Хоч далі від сього міста! — думала Софія. — Хоч мене жаль той гризти не буде!»

Шкода, жаль не зостався у рідному місті.

VII

Швидко, швидко летить поїзд! Красні краєвиди, мов у сні, змінюються. Високі гори, квітчасті долини, швидкі річки — все так швидко повстає і зникає, немов у тій казці, що то від помаху чарівної хусточки вставали й гинули гори та долини. Далі почалися великі темні луги. Стрункі високі дерева снуються перед очима, неначе водять який чарівний танок. Он веселее коло молодих сосонок, — як чудово грає між ними багрянний промінь західного сонця!

Софія стоїть у вагоні першого класу і дивиться у вікно так пильно, насупивши брови. Єї не чарують розкішні картини, будять вони в серці жаль пекучий! «Тут я проїздила

¹ Ну! (фр.)

тоді! — пригадує вона. — Князь казав мені: “Як будеш проїздити вдруге сею стороною, то пригадуй містини знайомі!..” Пригадую, пригадую!..»

— Sophie, зачиніть вікно — протяг! — обізвалась баронесса, лежачи в другому кутку вагона. — Поки доїду до тих вод, то зовсім розхоруюся!

Софія закусила губу і ще більш насупилася, однак причинила вікно. Стала знов і дивилась та поринала у спогадах.

— Sophie, подайте несессер! — знов баронесса озвалась.

Софія не чула того. «Тут я згубила тоді свою обручку. Я так за нею журилась, а князь казав: «Не журись, не варт, кращу куплю». У Відні купив мені обручку; ох, де вона тепер? Нема, та й на що б здалася!..»

— Подайте мені несессер! — гукнула баронесса. — Що се з вами сьогодні робиться? Нічого не чуєте!.. Чи мушу сама встати?

Софія мовчки подала баронессі жадану річ і подалася знов до вікна.

— Годі вже вам там стояти. Збирайте краще всі річі, щоб чого не забути, бо хутко нам треба буде виходити. Чуєте?

— Зараз! — і Софія почала раптово збирати та складати різні дріб'язки, що порозкидала баронесса навколо себе.

Став поїзд. Усі рушили до вокзалу. Софія вела баронессу під руку, бо та казала, що їй голова морочиться після їзди. У другій руці Софія несла несессер та коробку з капелюшем, носильщики несли за ними силу коробочок, пакуночків і всякої всячини. «Ах, мій Боже! лізе, як той слимак!» — думала Софія, ведучи свою пані, їй було сором, і вона не сміла звести очей на юрбу людей подорожніх.

В дамській кімнаті баронесса безвладно опустилась на канапу.

— Дайте мені спірту! — мовила вона до Софії слабим голосом.

Софія кинулась до несессера, подивилась там, потім пошукала у саквояжі і там не знайшла спірту. Вона стурбовано глянула на баронессу.

— Вибачайте! при нас нема спирту, — мовила тихо.

— А де ж? — запитала баронесса голоснійше і трохи вже прикро.

— Я вложила его в скриню, — ще тихше одповіла Софія.

— Сього тільки недоставало!.. І про що ви думаете? Скажіть мені, нащо у вас голова на плечах? *C'est une affreuse négligeance!*¹ Принесіть води.

Несучи воду, Софія глянула убік і побачила двох панночок, що дивились просто на неї, одна усміхаючись, а друга журливо. Софія зчервонілась, і сльози стали їй в очах.

— Ідіть влагодьте, щоб ми могли швидче їхати до готелю, — мовила баронесса, не глянувши на неї.

Софія пішла, їй уперше приходилось клопотатися подорожніми справами, однак якось-то влагодила все, і рушили до готелю. В готелі баронесса лягла в ліжко, а Софії казала вийняти зараз же все зо скрині і знайти спирт. Була то справа досить довга.

— Тепер можете йти. Поставте спирт біля мене. Вкрийте мене ліпше, тут холодно. Ах, як ви се незручно робите! Добре вже. Не забудьте ж: ми завтра рано далі їдем, — щоб не спізнитись. Щоб усе було на місці.

Софія пішла в свою хату, але спати ще не лягала. Після всіх турбот вона не могла хутко заснути. Сіла до столу і почала писати лист:

«Дорога мамо!

Правду кажучи, нічого писати тепера, бо ми ще не доїхали до тих вод. Але я хочу поділитися з вами своїм жалем. Мені здається, що гірше, як мені тепер, то вже не може бути. Здумайте собі: я ще не побула й півмісяця у баронесси, а скільки прикрости завдала вона мені! Боже, що ж то буде далі!.. Сьогодні я цілу дорогу стояла край вікна, дивилась та спогадувала колишні часи. Чи давно те було? Мені здається, що та шлюбна подорож давно-давно минула, але я пам'ятаю кожную дрібницю з того часу. Цілий день я рвала собі серце тими спогадами:

¹ Це жахлива недбалість! (фр.)

тільки що заспокоюсь трохи, зараз якась дрібниця збудить знов мої спогади, і так мені жаль стане! Ох, здається, краще було б, якби я була тее все навіки забула!.. Баронесса вередує без перестанку. Сьогодні мені на цілий вокзал сорому наробила: привселюдно пекла мене за якийсь нікчемний спирт. Ще мені тії спирти, та оцти, та еліксири! Все то вона, бачте, свою вдачу показує: *mae des nerfs dérangés!*¹ А гризти та капризувати нерви не заважають. Здається, могла б подумати, що не тільки вона має нерви. Вона так зо мною обходиться, наче б я зроду була її слуга: те подай, те принеси, того не забудь! Як я з тим клопотом справляюсь — і сама не знаю! Сьогодні мусила з її пакунками носитись, і карету наймати, і в готелі розкладатись, — не знаю, де в мене сили на те все стало. Втоплена, змучена, я ще мусила їй той спирт зо дна скрині добувати. Боже, чи я коли думала, що та сквасніла стара кокетка буде надо мною вередувати? Не можу я з сим помиритись і буду старатись як можна скорійше вирватись з сеї бридкої служби. Побачу, як мені пощастить на водах, може, там краще буде, там повинно бути весело: на заграничних водах повинно бути весело, там не буває нудно. Потім ми поїдемо в Паріж. Я вже готова багато витерпіти, аби тільки побачити Паріж! Ви знаєте, що мені так і не прийшлося бути в Паріжі; я так жалувала! Аж ось коли побачу его! Не сподівалась... Тільки й потіша мене надія, що недовго буду у баронесси, що, може, вернеться до мене доля. Сьогодні маю нерви роздраженні і через те мені все видається сумнійше. Побачу, як далі буде. Писатиму вам про все, що буде зо мною. Пишіть і ви до мене частійш. Не забувайте

вашу бідну дочку Софію».

¹ Розладнані нерви! (фр.)

VIII

Подорож скінчена. Баронесса та Софія зажили на який час досить спокійно (надто спокійно! — думала Софія). Справи з лікарями скінчились, курація³⁸ пішла звичайним ходом.

— Ma chère amie!^I — сказала баронесса до Софії зараз по візиті лікаря, що таки частенько навідував її. — Прошу вас, пам'ятайте про мої ліки, порошки та води. Ви чули, як говорив лікар, коли й що треба заживати. Я, власне, кажу, щоб ви пам'ятали. Je suis si distraite maintenant!^{II} — А тим часом найменше занедбання може багато зашкодити моему здоров'ю.

«То сама б уже й дбала про нього!» — подумала Софія.

— Чи бажаєте зараз іти до купелю? — спитала вона баронессу.

— Не бажаю, а мушу. Я завжди в одну пору ходитиму до купелю. Прошу пам'ятати сее. Ідіть приготуйте все, що треба.

За годину Софія і баронесса вийшли до купелю стежкою парку, що був насаджений навколо готелю для слабих, де жила баронесса. Софія вела баронессу під руку, а в другій мала кошик з речами, потрібними при купелю. Се був той самий нессесер, що завдав Софії вже немало прикрости, тим вона його дуже ненавиділа; до того ще він мав-таки неестетичний вигляд: був замалий, через те в ньому ледве зміщались простирали і випиралися, ясно біліючи на темному, трохи злинялому оксамиті того нессесера. Але баронесса любила його і не могла обійтись без нього, дарма що він немодного фасону і злинялої барви. Либонь, то був який souvenir!

— Як ви хутко йдете! — обізвалась баронесса.

«Ще й то хутко! — подумала Софія. — Ах, а тут мені ще сей проклятий кіш! Чи є що смішніше від мене в сю хвилину?.. Чом я хоч вуаля не наділа, — так і вийшла на сміх людський!» Вона спинилась і силкувалась поправити як-небудь одною рукою «теє нещасливе простирало».

^I Моя любя! (фр.)

^{II} Я тепер така неуважна! (фр.)

— Ну, що ж ви вже зовсім стали? Est ce que je dois être rôtie?¹

— Ви ж казали тихше йти.

— Йти, але не стояти!

Софія мовчки подалась далі.

Ось вони стали перед понурою нудною будовою, де були купелі.

— Sophie, поки я буду купатись, підіть купіть мені тії води, що лікар сьогодні казав. Та глядіть, не баріться, бо нема гірше, як отут ждати.

— Добре, — одповіла Софія, а тим часом подумала: «От ще нова потіха! ще тую воду волочитиму! Не досить простирала!»

Заклад мінеральних вод був не дуже далеко, йти було недовго, але не конче приємно, — спека була чимала!

«Ах, яка се мука! — стогнала Софія в думці. — Ще ж се тільки початок мого лиха! Ще три місяці матиму сюю приємність!»

Вернулась вона з водами ще завчасу і мала ще довгенько ждати на баронессу. Вона сіла на лавці під якимсь кущиком, що посаджений був ніби для затінку. Навколо скрізь був жовтий сипкий пісок і всі рослини були тонкі та хворі, немов їх якась гірка туга зсушила. З купельової будови насувались душні хмарища чорного диму і з ними доносився пах якихсь ліків та есенцій, пах, властивий усім будинкам для слабих.

Стежкою раз у раз проходили пани, а найбільш панії в туалетах легких поранніх, досить штучних, хто б сказав, навіть надто штучних, але на порядних водах завжди так ведеться, бо поміж люди йти опудалом не подобає й слабим.

Софія накидала оком на кожну пані. «Ото вирядилась! Видно, що слаба! А ся!.. І чого таким їздити на води? Та якби моя воля, я б зроду на таку нудоту не поїхала! Якби воля, — та тоді б, може, і ся нудота не була б така нудна! Он люди бавляться, вбираються, мають собі втіху... А я!.. Он пані, — Боже мій, зранку як ушнурувалась! А сукня, а капелюш! матінко! Он пані, як і я, в жалобі, — але ж і фасон!.. Однак як се нудно — ждати! Як гаряче! А тут іще сей дим!..»

¹ Невже я мушу тут спектись? (фр.)

Софія встала і пішла стежкою, прямуючи до курзалу.³⁹ Вона йшла, неважаючи куди. Зненацька з курзалу залунали гуки фортеп'яно. «А, хтось грає, — піду послухаю, все ж музика», — подумала Софія і пішла до курзалу. Увійшовши, сіла собі на фотелю перед столом, недалеко від фортеп'яно. При фортеп'яні сиділа пані поважного віку, вбрана якимось чудно, з претензією, але без смаку; при ній сиділа молоденька панночка в простенькому убранні *a l'enfant*.¹ То була княгиня з Росії і княжна, дочка її. Вони грали увертюру з «Норми»⁴⁰ в чотири руки; грали вправно, старанно, дотримували такту, але музика виходила так, немов хто стукав раз у раз молотком по каміню; надто камінна гра була у пані княгині, що грала басову партію.

В салі була ще одна особа, власне, вона звернула на себе увагу Софії. То була особа немолода і якась «лихом пририта», так подумав би кожний, хто б глянув на неї. Вона ходила по залі з кутка в куток автоматичною, розбитою походою, похитувалась наперед при кожному ступні, голова її, схилена набік, теж похитувалась журливо, на лиці був розлитий глибокий, безнадійний смуток, тонкі губи стулені скорбно, очі з тремтливими віями спущені в землю. Часами вона зводила погляд затуманений, повний туги-нудьги, дивилась безтямно у просторінь, потім знов спускала погляд і все ходила, ходила... Вбрана вона була в чорній сукні Бог зна колишньої моди і в чорній старосвітській мантильці, все те убрання розпачливо обвисало на тій маленькій похилій постаті. Сухі, малі руки стиха шарпали край мантильки. Софія дивилась на ту постать і не могла відвести очей від неї. «Що вона думає? — гадала Софія. — Що вона може думати? Чи вона що спогадує? Чи за ким журиться? Я знаю, хто вона, — вона, певне, компаньонка сеї княгині, знати по ній, що стара компаньонка... Ні за ким вона не журиться, а за собою, над своєю долею пропашою... Яка у неї сукня! Боже, колишня вона? А се обличчя теж було колись молоде і, може, навіть гарне... У неї блакитні очі, тонкі риси лица,

¹ По-дитячому (фр.).

волосся русяве... так, як у мене... постать — може, й постать була коли зграбна... Чого вона похитується? Боже, який у неї погляд!.. Нещасна. Хто вона: пані, стара панна? Панського чи простого роду? Чим вона була колись?.. так, колись, тепер вона ніщо, вона стара компаньонка... Яке слово! Що може бути гірше — зватися старою компаньонкою!..» Софія думала і все дивилась на ту бідну похилу постать, але стара компаньонка не зважала на ті погляди; вона, здається, нічого перед собою не бачила, вона була затоплена у тяжкі, журливі думки, чи мрії, чи спогади, хтозна, як звалися ті гадки, але знати було, що гадки тій тяжко невеселі... Вона все ходила, ходила... На фортеп'яні взяли остатній гучний аккорд. Княжна хотіла ще заграти «Casta diva»,⁴¹ але княгиня встала і поглянула на компаньонку, тая стрепенулась і раптом збудилася від своїх думок, на лиці з'явився вираз тупої покірності. Вона зрозуміла мовчазне бажання княгині, підійшла до столика, взяла парасоль, шаль і несесер («такий, як у нас», — подумала Софія), подала княгині палицю, княжні капелюшик, потім всі трое подалися геть з курзалу; позаду всіх компаньонка несла шаль і несесер. Софія глянула ще раз услід тій похилій постаті, потім встала і собі вийшла з курзалу. Ідучи стежкою до купельового будинку, вона все думала-гадала. «Стара компаньонка, стара компаньонка! — брєніло їй в думці. — Боже, яка гірка доля! Отак зостарітись, заснидіти у ярмі... чи то життя? Як вона дійшла до такого стану?.. Ба, що ж! Чи я коли думала, що мені судиться бути компаньонкою? Отже, може... ох, може, й «старою компаньонкою» судиться бути!.. О ні: се надто, надто страшно, сього не буде, я не допущуся до сього!.. Але що ж, хто знає?.. Невже, невже і я отак змарнію у кормизі? О, краще мала б утопитись!..»

За думками-гадками не зогляділась, як дійшла до будинку, де вже на неї ждала баронесса.

— Ах, Sophie! Де ви запропастились?!

— Була в курзалі, — тихо одповіла Софія.

— Саме час! — і баронесса гнівно здвинула плечима. — Води купили?

— Купила.

— Дайте мені, я повинна тепер одну пляшку випити.

Баронесса випила воду, що подала їй Софія.

— Тепер треба прохожуватись. Дайте мені руку. Де ж ви йдете? Там вогко в затінку, вчора був дощ. Ідїть он великою стежкою.

Велика стежка теж була піскувата, по нїй стояли такі самі лавки, як біля купелів, і такі самі кущі росли. Людей ходило мало. «Хоч то добре!» — думала Софія. От слуга везе пані в кріслі на коліщатах; он старенький пан іде на милицях; он молода недолуга панна на одній милиці. Все тихий сумний гурт недужих, що прохожуються поневолі.

Баронесса спинилась і на лавку сіла.

— Дайте другу пляшку. А потім підем додому.

Пішли додому.

На людніших стежках, ближче до готелю, Софії знов стало ніяково, бо до простирали, що все-таки ніяк не хотіли вклада-тися як слід, ще прилучились дві пляшки і стриміли чорними горлами по обидва боки несессеру.

Баронесса прийшла до хати, впала на канапу і мало не зомліла, тільки при помочі спірту та різних оцтів прийшла до пам'ятку. Потім встала і спитала, чи прийшли газети.

— Прийшли. Ось «Figaro»,⁴² ви питали за нього. Може, обідати бажаєте?

— Мені не можна так скоро після води обідати. Та я й не хочу.

«Я просто гину з голоду!» — подумала Софія.

— Прочитайте мені що-небудь тим часом, — сказала баронесса.

— Що ж? Може, ось в «Revue des deux mondes»...⁴³

— Ах, там, певне, знов яка-небудь нудота! Ще, може, не дай Господи, який переклад з російського! От уже перекладів тих ніколи не читаю — досить тієї нудоти і вдома. Французи повинні бути французами, а вони напустили на себе якусь філософію. Навіть Золя⁴⁴ такий роман написав, що я від нього й не сподівалась, — я не могла до кінця дочитати,

такий нудний! І сюжети у них такі низькі, вище буржуазії не йдуть. Нічого в теперішніх романах нема: ni esprit, ni grandeur!^I Візьміть «Figaro». Політики не треба, — я її не розумію, та й не хочу розуміти! Такі якісь там слова: шовіністи, опортуністи, та хоч би й легітимісти... крайня права, крайня ліва... Знайдіть там у «Figaro» хроніку балів, се тепер тільки й можна читати з приємністю, c'est là où je reconnais l'esprit français.^{II}

Почалось читання хроніки. Якийсь аристократичний балъ описувано там з тим esprit français, що ним так тішилась баронесса. Кожній пані сказано комплімент, одначе так, щоб і другі не образилися. Софія читала і впивала в себе тонку отруту заздросців та гіркого жалю. Їй голос часами тремтів і французька вимова не конечне чисто виходила.

— Ах, Sophie! — перебила їй баронесса. — Як же можна так вимовляти слово rayon?!^{III} Перечитайте остатню фразу ще раз, бо я навіть як слід не розібрала.

Софія перечитує.

— M-me la baronne C. avait une robe couleur rayon du soleil...^{IV} — тут Софія спинилась і замислилась: «Що ж то за сукня була? Що за барва: rayon du soleil — сонячний промінь... певне, щось надзвичайне! злотисто-рожеве, може? або червоне? Ні, ні, напевне, злотисто-рожеве!..»

— Що ж ви, Sophie? Далі!

— ...C'était une toilette vraiment harmonieuse. M-me la comtesse K. etait toute en velour noir semé des étoiles dorées. C'était comme si la déesse de la nuit...^V «Ах, як се чудово: чорний оксаміт і зорі, зорі!.. Однак треба читати, а то ясновельможна вже кривиться!»

^I Ні дотепності, ні величі! (фр.)

^{II} У цьому я пізнаю французьку дотепність (фр.).

^{III} Промінь (фр.).

^{IV} На баронесі С. було вбрання кольору сонячного проміння (фр.).

^V Туалет був справді гармонійний. Графиня К. була в чорному оксаміті з розсипаними по ньому золотими зорями. Вона була зовсім як богиня ночі (фр.).

— ...C'était comme si la déesse de la nuit elle même...^I

— Ах, як се поетично. Правда, Sophie? Ну, що там далі?

— ...Il y avait une grande richesse dans des couleurs grises: gris perle, gris tourterelle...^{II} «Я мала колись чудову сіру сукню і якраз gris tourterelle, я її купила у Відні тоді, коли...»

— Sophie, що се з вами сьогодні? Ви ще ніколи так бридко не читали.

— Мені голова болить.

— Давно б сказали, а то тільки мені нерви дражните таким читанням.

Тут увійшов слуга.

— Ясновельможна пані, пан Тур[б]ов.

— Проси.

Увійшов високий пан, надто чепурний, з надто ввічливою міною, гречно вклонився баронессі, а на Софію поглянув не без цікавості.

— Bonjour! Я дуже рада. Як се ви сюди заїхали?! Sophie, можете собі йти.

Софія вийшла, вражена до живого.

— Що то за пані? — питав гість. — Дуже інтересна особа.

— Се моя dame de compagnie,^{III} вдова по князеві Борисові, я її взяла par charité.^{IV}

— І що ж? Задоволені?

— Ні-ні... так уже мушу терпіти, теж par charite. Все то, знаєте, щось собі гадає, що вона й досі княгиня. Клопіт з нею... Сама вона не з високого роду.

— А! такі завжди високо несуться...

Софія тим часом в нестямі ходила по своїй хаті. Вона була глибоко, тяжко ображена, серце їй стукотіло, густа краска покривала вид. «Мов покоївку, прогнала з хати! при чужому чоловікові! Боже, який сором! та чим вона краща від мене? Хіба я

^I Вона була як сама богиня ночі (фр.).

^{II} Яке багатство відтінків сірого кольору: сірий перлистий, сірий із блакиттю (фр.).

^{III} Компаньйонка (фр.).

^{IV} З ласки (фр.).

не була княгинею? Я й тепер княгиня! Сього ніхто не може відібрати від мене!..»

Софія сіла кінець стола і затулила вид руками, потім раптом зірвалась, упала на ліжку і голосно розпачливо заридала: «Ох, я нещасна, нещасна!..»

IX

— Sophie, котра година?

— Третя!

Баронесса жажнулась.

— Боже! а я ще не пила порошків! Що ж се таке? Хіба ж ви не знаєте, що я повинна завжди пити їх о другій годині?

— То, може, тепер дати?

— Тепер, тепер... Тепер я не питаюсь у вас і сама вип'ю. Що ж тепер? а через годину знов? Які ж ліки підуть на користь, коли їх пити як попало?

— Якби ви мені сказали, я б дала... — промовила Софія собі на лихо, бо тим роздрочила баронессу вкрай.

— «Якби ви мені сказали!» — *Voilà ce qui me plaît!* «Якби ви мені сказали!» А ваша голова де була, що ви думали? Завжди ви поринаєте в якихсь мріях, фантазіях! Ще недоставало, щоб я вам нагадувала про всяку дрібницю! Та скажіть, на ласку Божу, навіщо б мені здалась компаньонка така, що я їй мушу все нагадувати? Якщо ви не бажаєте сповняти своєї повинності, то сповістіть мене о тім, будьте ласкаві.

Софія стоїть мовчазна, бліда, нерухома. В серці їй кипить образа й досада. От-от горде, гостре слово злетить з її уст... «А потім що? — раптом блиснула їй думка. — Що? Вернутись до батька у Ведмежий Кут? За покоївку найняти? Чи збожеволіти?»

¹ Ось що мені подобається! (фр.)

— Pardon, madame!^I — мовила вона, схиливши голову й спустивши очі в землю. — Се остатній раз таке занедбання! я буду завжди пам'ятати... мені так боліла голова... вибачайте!..

— Голова боліла... — вкинула баронесса, але вже лагідніше, бо їй сподобалась покірність Софіїна, — на сей раз уже нічого, але щоб сього більш не було, бо я тепер, ви знаєте, слаба, j'ai des nerfs horriblement déranges.^{II}

«Ой, вже мені тиї nerfs!» — подумала Софія, втопивши лютий погляд в землю.

— Принесіть мені порошки й теплу шаль.

Софія пішла.

«От сьогодні трошки холодніше, — думала Софія, — люди радіють, а тая вже мерзне. Така руїна, просто розсипається від старости, а все їй ліки потрібні та купелі... Чи вона думає, що люди безсмертні? Живе на світі, тільки чужий вік заїдає!»

Софія принесла шаль і вкрила баронессу. Загорнувшись в шаль, сіла баронесса на вольтерівське крісло і суворо, мовчки задивилась у вікно. Надворі сіявся дрібненький дощик і безнадійні сиві хмари все небо застинали. В таку негоду завжди баронесса була «в лихім гуморі», — сі хмари, сей дощик, либонь, нагадували їй власну безнадійну старість і будили багато спогадів минулого; спогадів баронесса не любила. В такі днини єї не можна було нічим загодити. Софія не зважилась, а може, й не схотіла озватися до баронесси словом, сіла край вікна на стільчику і теж замислилась: «От і дощ іде... Нудота! а все ж немов не так досадно. От учора була райська днина, а тут сиди дома та кисни при ясновельможній пані. Вона віджила своє, тепер скніє та возиться з ліками тими бридкими. Спитала я в неї вчора, чи не хоче піти в парк на музику, — вона скривила кислу міну і спитала: “Пощо?” Забуває, що не всі такі руїни, як вона. Не йти ж мені самій на музику! Можна б тута де з ким познайомитись і було б з ким ходити, але де мені про се думати!..»

^I Пробачте, пані! (фр.)

^{II} В мене страшенно розладнані нерви (фр.).

— Sophie, чи є у нас яка книжка?

— Нема.

Книжка була, але Софії хотілось хоч у бібліотеку піти, дарма що дощик ішов, щоб хоч на яку годину здихатись баронессою, їй хотілося хоч трохи походити по волі, не тягнучи за собою «старої руїни», — так вона завжди звала в думці баронессу.

— То підіть у бібліотеку. А може, краще послати слугу?

— Ні, я сама можу, дощ невеличкий. Що кажете взяти: французську чи німецьку книжку?

— Запевне, французську. Візьміть «Les aventures des trois parisiennes».^{1, 45}

«Дивись ти! все їй тії *aventures* потрібні, пора б уже і про смертний час подумати».

Софія хутенько зібралась, узяла парасолік і пішла в бібліотеку. Вона йшла не дуже хутко, хоч дощ таки добрий сівся, а парасолік у неї був маленький, легенький. Вона була рада побути хоч малу часину на волі, і їй шкода було, що ніхто не зустрівся на дорозі, бо всі слабії сиділи вдома задля дощу, а здорові люди були усі при більярді, за картами, в бібліотеці або в курзалі.

Ось вона в бібліотеці. Не питаючись книжки, сіла вона край стола; там були розкидані різні газети та журнали, вона взяла й собі газету, яка попалась під руку і почала читати її. Однак мало, більше розглядалась по хаті, скоса позираючи з-під газети. Людей було дуже багато, за столом не стало місця для всіх, і дехто читав стоячи. Місце, де сіла Софія, перш було зайняте, сидів там якийсь панич, але як тільки приступила Софія до стола, панич схопився і почав читати стоячи. Софія стиха промовила «дякую» і сіла. Читаючи, раз по раз кидала погляд на панича. «Яка в нього аристократична постань, певне, він справжній панич... — думала вона, — не з німців певне, чорнявий, блідий, кароокий... і знов, така ввічливість... он з тих, ніхто ані рушив з місця!» — і Софія з погордою глянула на трьох старкуватих та гладких німців, що сиділи

¹ «Пригоди трьох парижанок» (фр.).

близько неї та читали «Deutsche allgemeine Zeitung». Читали вони мовчки, з великою увагою, насупившись, і тільки від часу до часу котрий з них пересував газету товаришеві і, показуючи грубим пальцем який-небудь уступ, мовляв ображено або втішно: «Sieh' mal!..»^I

Софія читала і не розуміла читаного, перечитала двічі, тричі і знов не зрозуміла, погляд самохіть звертався до панича. «Хто він такий? Може, француз? — Так вони ж не їздять на німецькі води. Італіянець? Може. Але ж його волосся хутчій каштанове, ніж чорне. Але що не німець і не руський — се певне».

Замислена Софія не завважила, як газета впала їй з рук. Панич побачив се, кинувся, здійняв газету і подав її Софії, вона раптом спаленіла і ледве промовила «дякую!». Панич уклонився і відступив знову до вікна. За хвилину він взяв свою шапку і палку, вклонився сьому товариству і подався геть з бібліотеки. Софії здалося, що, вклоняючись, панич глянув на неї карими очима. Ледве зачинились двері за паничем, Софія раптом згадала, що година, либонь, вже пізня і час додому. Вона хутенько приступила до пані бібліотекарки і спитала — замість «Les aventures des trois parisiennes» — «Les aventures des trois parisiens».^{II} В бібліотеці була і така книжка: Софія взяла книжку, не дивлячись, і хутко вийшла з хати. Ідучи парком, вона придивлялась поперед себе і кидала поглядом в бочні аллеї, немов сподівалася побачити когось; не було нікого. Тихою ходою йшла вона додому, схиливши голову й спустивши очі в землю. От уже й сіра будова, готель той; Софія йде на довгу веранду, зрідка повиту диким виноградом, ось вона береться за клямку до дверей, в ту хвилину погляд її звернувся ще раз кудись у далечінь, вона зітхнула і зникла в темних дверях сірого будинку.

Баронесса була темніша від ночі.

Мовчки взяла книжку від Софії, розгорнула — і сплеснула руками.

^I Подивись-но!.. (нім.)

^{II} «Пригоди трьох парижан» (фр.).

— Mon Dieu!¹ Sophie! що з вами сьогодні? Я ж вам казала: «Les aventures des trois parisiennes!», розумієте: parisiennes! Vous etes impossible, madame! C'est une negligence...¹¹

Софія апатично дивилась набік у вікно. «Починається казань! знов!..»

Х

«Остатній концерт знакомитої співачки Зембріх».⁴⁶ Се оголошення прочитала Софія, йдучи одного ранку по мінеральні води. «Ох, якби хоч на сей концерт піти! Невже я так цілісіньке літо пронидію, нічого не бачивши й не чувши? Спробую сьогодні попроситись у ясновельможної, може, з того що й буде. Побачимо».

Софія цілий день збиралася просити баронесси, але все ніяк не зважалась, та вже по обіді, як почала наближатись концертна година, її обгорнула одвага розпачу, і вона озвалась до баронесси:

— Madame, я хотіла вас просити, чи не можна б мені піти сьогодні в концерт?

— Що? Куди? — спитала баронесса з дивом, немов то були якісь нечувані в світі слова. Але Софія наважила не звертати уваги на «тиї тони», їй пізно було вертатись назад.

— Я прошу, чи не позволите мені піти на концерт Зембріх, се остатній концерт, я б так хотіла...

— Дивно! З ким же ви думаєте піти?

— Якби можна, я пішла б... (А справді, з ким я піду?) Тут одна пані збирається йти...

— Яка пані?

— Тут одна... Я з нею в бібліотеці пізналась.

— Якесь таємнича знаємість... Сей концерт пізно має скінчитись?

¹ Боже мій! (фр.)

¹¹ «Пригоди трьох парижанок». Парижанок! Ви нестерпні, пані! Це недбалість... (фр.)

— Я думаю, в одинадцятій, не пізніше.

— А як же будуть мої води, порошки?

— Я все приготую, воно буде тут, коло вас, я хутко вернусь.

— Ну, вже раніш кінця концерту не вернетесь... — тон баронесси дедалі все холоднів, Софія вже почала жалувати на себе, що завела ту розмову.

— Ясновельможна пані, пан Турбов! — озвався зненацька слуга, ставши в дверях.

Баронессі вид прояснів.

— Прози, прози. Ви, Sophie, можете йти.

Софія стояла і не знала, чи має радіти, чи ні, бо куди ж, власне, має йти?

— Можете йти туди, на той концерт... — мовила без уваги баронесса, не дивлячись на Софію.

Софія миттю вийшла з кімнати. Стала в себе в хаті й замислилась: «Що ж я вберу на себе? Ах, що ж! Знов ту саму жалобну сукню! Нема що довго й збиратись...» Справді, що збори були недовгі. Он Софія вже сходить широкими сходами в парк. Зійшла, стала на стежці і знов замислилась: «Одначе, справді, з ким же я піду? невже сама? Та так же, сама. Що ж маю робити, — на те я *dame de compagnie*. Не зоставатись же мені вдома. Піду... одначе все-таки седуже прикро... Ні, таки піду. Тож мене тут ніхто не знає!» І Софія подалась хуткою ходою стемнілою стежкою до курзалу. Там вона купила швиденько білета, спішилась, бо чути вже було музику, либонь, концерт вже почався. От вона і в концертній салі, сая невеличка, та людей чимало, навіть дуже багато: вичепурені пані, виглянсовані панове, вицяцьковані діти. Софія поглянула на свою чорну просту сукню. Дві пані, сусідки, зглянулись на неї і стиха перемовились між собою. Софія теж подивилась на їхні сукні, що ряхтіли та брєніли від модних *rassemanteries*,¹ — еї обгорнув жаль...

— Вибачайте, пані! — озвався хтось до неї стиха.

Софія кинулась... Се був той самий панич, що вона бачила сього ранку в бібліотеці. Він подавав їй хусточку, що вона

¹ Оздоблень (фр.).

поклала край себе на порожній стілець. Софія усміхнулась і взяла хусточку. Панич сів край неї на своє місце, але не сказав більш нічого. На естраді співали якогось дуета, дует був довгий, нудний, але вельми чулий, та Софія того не завважила, бо не слухала дуета. Далі була якась оркестрова штука, потім арія з «Тангейзера»,⁴⁷ — Софія слухала тее байдуже. Коли виходить на естраду співачка, сама Зембріх, і співа «Si tu m'aimais!». Софія зблідла. Се її вразило. Блискавкою свінули їй в думці спогади з минулого блискучого життя. От вона в батьківській хаті літає «метеличком»... «Si tu m'aimais!»... Ох, се ж вона колись його співала. Той спів причарував і князя, і його багатство, і всі розкоші... От вона в «рожевім кубелечку», весела, безжурна... Коли се було? Ох, давно, давно! Ні, торік ще... Спогади зникли, якийсь туман застелив очі, Софія низько похилилась і затулила очі хусточкою.

— Вибачайте, пані, мені здається, що вам недобре? Може, води? — озвався голос панича сусіда.

— Ох, ні, спасибі. Се так, нічого... сей романс... нічого, нічого, вже пройшло.

— Се вже остатній номер. Ох, ні, ще має бути серенада. Ви зостаєтесь?

— Ні, я піду. Тут так душно і... сей концерт такий довгий... — Софія встала.

— Чи позволите, пані, провести вас? — питав панич.

— Ах, задля мене ви маєте кидати концерт!

— Я щось не маю охоти слухати тії серенади. Якщо ви позволите...

— Я буду вам дуже вдячна, якщо для вас...

— О пані!..

Софія з паничем вийшли в парк. Ніч була надзвичайно ясна, тиха. Дерев, удень такі нещасні та хворі, тепер здавалися зграбні та стрункі, мов постаті русалок. Тонкі граціозні тіні тремтіли сіткою на блакитно-білій стежці. Вітер зітхав у кущах так полохливо, таємничо. Дерев шепотіли кохані речі темним верхів'ттям. Здалека лунало срібне, палке, тужливе щebetання соловейка.

Софія йшла тихою ходою поруч з паничем. Єї не заспокоїла тая тиха, тепла, немов чогось прагнуча ніч. Софії роїлись думки-гадки та мрії, але вже не ті, що погляд їй сльозами застиляли там, у концертній салі. Що вона думала, про що гадала, сама вона не могла б того сказати. Мовчки йшла вона поруч з паничем, усміхалася, прислухалася до співу соловейка. Si tu m'aimais! — вчулось їй улюбім щебетанні, і не було їй прикро... Si tu m'aimais!

— Що ж? Як вам тепер? — запитав панич.

— О, добре, зовсім добре!

— Вибачайте, — може, се прикре питання, — для чого носите жалобу?

— Я — вдова, — тихо відказала Софія.

Панич глянув на неї, як їй здалось, якомсь надзвичайно, вона спустила очі і зітхнула.

Розмова порвалася, якомсь не велась вона тії ночі. Кроки Софії та панича ставали щораз тихше, — чим ближче додому, все тихше. Тож тая дома була темницею, а тепер Софія чула, що темниця та здасться ще тісніщою. Дарма! Софія усміхалась та слухала соловейка...

Ох, знов сей готель, знов сям темниця.

— До побачення! — мовив панич, вступивши в довгі сіни.

— До побачення! Дуже дякую панови, що провели-сьте мене і зреклись для мене серенади.

— Ах, пані! — тільки промовив панич і зник.

Софія глянула йому вслід і постояла ще кілька хвиль у сінях. У неї в голові був все той рух і тон, з якими панич вимовив тее: «Ах, пані!» З тих двох коротеньких слівць повсталала ціла плетениця мрій. «Як дивно, надзвичайно тремтів йому голос... Невже сі проводи — тільки так, марне залицяння, та й годі?.. Йому цікаво, по кім ношу я жалобу... Як він глянув тоді! О, не може бути, щоб...» — зненацька Софія кинулась. В нічній тиші виразно загуло з мійської башти: бов!.. се північ. Раптом зникли всі блискучі мрії. Софія провела рукою по чолі і подалась до своєї хати; тихо скрадаючись, минула вона двері до хати баронесси і пішла просто до себе. Там стала

перед свічадом і стала розбиратися. Раптом забренів гострий, дражненний дзвінок — то баронесса кликала Софію. Софія знала добре той дзвінок, він вразив її, аж кров кинулась їй до обличчя, але вона навіть ані рушила, щоб іти на нього. «Не діжде вона, щоб я бігла на єї дзвінки!» — і Софія гордо підвела вгору чоло. Дзвінок озвався ще раз, ще гостріше, ніж перше. Софія стояла. За кілька хвилин прийшла служниця від баронесси.

— Ясновельможна пані просять вас до себе.

— Зараз, — одповіла Софія і пішла, мусіла йти.

Баронесса лежала на ліжку, коло неї на столику стояла свічка під абажуром, долі лежала кинута часопись. Коли Софія увійшла, баронесса на неї не глянула, тільки ворухнула віями і підвела брови. Софія мовчки стала біля столика, баронесса таки не дивилась на неї, мов і в хаті єї не було. Далі Софія озвалась:

— Я прийшла...

— А, так, ви прийшли. Справді, не сподівалась я бачити вас сього вечора, однак маю ту честь.

— Я думала, ви спите, боялась вам перешкодити.

— В чім? Здається, з мого дзвінка могли пізнати, що не сплю?

— Я не чула, — одповіла Софія тихо, спустивши очі.

— Не чули!.. — протягла баронесса. — Будьте ласкаві, скажіть, котра тепер година?

— Перша, — одмовила Софія ще тихше.

— Пізно тепер кінчаються концерти. Дивно.

Софії погляд запалав при тих словах. «Що вона думає сказати своїм «дивно»? Яке має право говорити такі слова і таким тоном?!»

Баронесса помовчала, потім знов озвалась:

— Сього вечора я допевнилась, що концерти і сповнення обов'язку не можуть разом ужитись. Що-небудь одно.

— Але ж ви самі дозволили...

— Я сама, так, і що ж з того?

Софія не знала, що на те одповісти.

— Що з того, питаю? Я дозволила сама і тепер жалую. Ви мені казали, що прийдете, — не прийшли; казали, що зайдете до мене, — не зайшли. Я ждала вас, не гасила світла, нудилась, читала при свічці, а се все, як ви те знаєте, шкодить моему здоров'ю, нервам і очам. Ще скільки таких вечорів...

— Се остатній, будьте певні.

Баронесса глянула з дивом на Софію і подумала: «Як вона сказала сее? Ще якісь обіди строїть! Ça me plaît!»¹— однак сказала тільки:

— Дай-то Боже! Можете йти.

Софія пішла, та не в свою хату, а на веранду. Тільки що мала вона дуже прикру сцену, якби перше, вона б досі вже плакала, але тепер... тепер її се не діймало, вона думала про інше, їй світили інші мрії, інші надії. «Яка чудова ніч! — думала вона. — І тут бувають гарні ночі!» Вона всміхнулась, звернула погляд з тихою мрією на широку аллею, що мов річка лисніла при місячнім сяйві.

З тремтячої темряви лунав соловйовий спів. Софія знов усміхнулась, либонь, щось пригадала. «Si tu m'aimais!..»

Зблід місяць, притих соловейко, а Софія все на веранді сиділа у мріях та дивилась на ту аллею, що ледве рожевіла від ранньої зорі.

XI

От швидко й сезону кінець. «Слава тобі Господи! — думала Софія, йдучи по мінеральні води. — Скінчиться та дурна курація, не буду вже тут скніти!» Так, вона раділа, дуже раділа, одначе... зненацька Софія засмутилась і похилила голову, їй таки жаль звідсі їхати, чогось — когось жаль. Стояла в задумі та й не завважила, як несессер упав їй з рук додолу. Вона стояла і писала парасоліком по піску, журливо підвівши брівки.

— Ох! — скрикнула вона раптом. — Перед нею стояв панич Станіслав (вона знала вже його ймення з готельового списку),

¹ Це мені подобається! (фр.)

він подавав їй несессера. Вона збентежено взяла той несессер і зітхнула.

— Я, здається, злякав вас? Вибачайте ласкаво! — мовив паннич.

— О ні, нічого, я так щось... не сподівалась. Дякую.

— О пані!.. Але де ж ви йдете?

— Я... так, на проходку. — Софія не призналась би зроду, що йде за покупом для баронесси.

— Чи позволите собі товаришити? — спитав Станіслав.

— Чому ж ні, се, може, остатній раз ми з вами стріваємось... — мовила Софія, а в голосі бренив смуток.

— Як? Чого в остатній раз?

— Тож хутко сезону кінець, я виїду звідсі.

— Куди? В Росію?

— Ні, перше поїду в Паріж.

— Ах, я теж збираюся їхати звідсі в Паріж! Може, якраз ще побачимось.

Промінь блиснув у погляді Софії.

— А, коли так, то певне, навіть напевне.

— Де буде ваша домівка в Паріжі?

— Та я ще сама не знаю... се буде залежати... — Софія замовкла.

— Я б вам радив зостановитись при вулиці Rivoli.

— Не знаю ще, — як вийде.

— А хутко од'їзжаєте?

— Так от, може, за тиждень.

— Я теж за тиждень збираюся виїздити. Дуже радий був би служити вам, чим можу, при подоріжжі, якщо позволите.

— Я дуже вам вдячна, ви так гречні.

— О пані!.. — але тут несподіваний випадок не дав паничеві докінчити гречної фрази: якось несессер зачепився за куц, вибився з рук, упав додолу, і по стежці покотились пляшки з води мінеральної та дрібні гроші. При помочі Станіслава Софія швидко збрала тее все у несессер, але вже добрий настрої зовсім зник після того випадку. Софія згадала, що баронеса давно її жеде і, певне, досі тяжко люта. Вона завважила, що

проминула заклад мінеральних вод, що вже третя година, — час, коли баронесса обідає.

— Ох, час мені додому! — швиденько мовила вона.

— Вже додому? Як мені шкода, пані...

— Вже пізно. Прощайте.

— Прощайте? — переказав Станіслав з докором.

— Ну, до побачення! — Софія подала йому руку і зашарілась.

— До побачення — тут або там, в Паріжі!

Панич міцно стиснув ручку Софії. Софія усміхнулась і не знайшла, що одповісти.

Забігши в аптеку, вона хутко прийшла додому.

— Enfin!¹ — зостріла її баронесса.

— Я забарилась, там мусила ждати; не було свіжих вод.

— Не було? Гаразд! — баронесса дивилась проникливо Софії в вічі. — Ну, та вже що з вами споритись, не хочу перед виїздом собі нерви дражнити, ранішні поїзди потребують багато сили.

Софія в диві глянула на баронессу. «Що вона каже? Який виїзд? Які ранішні поїзди?»

— Ах, правда, я вам не сказала, — я завтра їду звідси ранішнім поїздом. З сих купелів жадної користі, тільки шкода. Так от: щоб на завтра на ранішній поїзд всі річі були влагоджені і рахунки оплачені.

— На ранішній поїзд? Адже, здається, поїзд паріжський відходить вночі?

— Я не їду в Паріж.

Софія не стямилась, — се було надто несподівано й тяжко.

Зібравшись на силі, вона спитала:

— А куди ж поїдем?

— В моє село, в Самарську губернію. Там на степах я, може, поправлюсь, питиму кумис...

«Господи Боже!.. Ні, се вже надто!..» — Софія вибігла з хати, не вважаючи на баронессу.

«Яка вона підла! Яка вона черства егоїстка! — думала Софія, шпарко ходячи в себе по хаті та вмиваючись гіркими

¹ Нарешті! (фр.)

слізьми. — І як вона могла мені кинути се так просто, раптом? Та се ж однаково, що сказати людині: «Завтра тебе втоплять, — приготуйся!..» Дивно мені, де тільки беруться в мене сили, щоб терпіти оте все!.. Ох, коли б він знав, яка я нещасна!»

Увійшла служниця-німка.

— Ясновельможна пані питає, чи ви вже вкладаєте річі?

Софія нагле спинилась посеред хати, обличчя в сльозах, погляд лютий, палкий:

— Скажіть вашій пані, що я... їй...

— Was befehlen Sie, gnädige Frau?¹ — спитала здивовано німка.

— Скажіть пані, — сказала Софія спокійніше по-німецьки, — що хутко буде все готове, нехай не турбується.

— Ще ясна пані казала, щоб ви купили п'ять пляшок мінеральної води на дорогу.

— Добре.

Служниця пішла. Софія тремтячими руками почала вклати річі. Сльози туманили їй очі, серце тремтіло від гніву й досади. «Хоч би написати до мами, чи що!.. Ой, чи маю я час?! Та й навіщо? вона не зрозуміє його лиха, моєї гіркої біди!..»

Софія заходила від сліз. Серед плачу, ридання та клопотів провела вона цілу ніч без сну. Однак на ранок було все готове.

Ранком наші пані виїздили в Россію. Баронесса була закутана, «немов на Сибір вибралась», — мовляла Софія, бо день був сірий, сльота страшенна. Софія закрила вид щільним вуалем, бо мала змарнілий вид і червоні, заплакані очі. Панича вона сьогодні не бачила, та навіть не сміла бажати побачити його, їй було смутно, гірко, тяжко, вона була «лихом прибита». Хто б міг бачити її обличчя в той час, то, певне, сказав би, що й вона «немов на Сибір од'їзжала».

¹ Що зволите, шановна пані? (нім.)

XII

«Дорога мамо!

Здумайте тільки, як я прожила сей час: цілих два місяці в страшенній глушині, в Самарській губернії, де, окрім диких мужиків, ні душі нема...» — так писала Софія до матері, вернувшись з села в місто.

Вже смеркало, в хаті робилося щораз темніше, а Софія сиділа і ретельно писала. В місті їй було трохи вільніше, отож могла вибрати час до писання. Так, — було вільніше, але чи краще? В місті все дражнило її спогадами, на щό не подивиться — такий її жаль обгорне!.. Тепер баронесса має гості, Софія знає усіх тих гостей, і вони її добре знають... знали колись! А тепер? О, які вони всі подлі, нікчемні люде!

Софія сиділа замислена, підвівши руку з пером над листом та сумно задивившись в просторінь. Юрба прикрих думок заважала їй писати.

— Ясна пані просять вас до себе, — зненацька хтось промовив.

Софія кинулась і озирнулась: на дверях стояла служниця баронесси.

— Гості ще є? — запитала Софія.

— Тільки сама княгиня Карабазі.

На ту звістку Софія трохи скривилась, не сказала, однак, нічого і подалась до сальону.

В сальоні сиділа баронесса з княгинею Карабазі. Не можна було сказати, що княгиня була гарна, але що вона вміла здаватися гарною, — се признав би кожний. Убрана вона була гарно, але ексцентрично: в чорній сукні з ярко-червоним убранням. Через ту сукню обличчя княгині було біліше, ніж звичайне бувало. Очі мала блискучі і чудні: з першого погляду вони здавались дуже великі, але потім далеко менші. Брови та вії були дуже чорні, непевно чорні. Безперечно, княгиня Карабазі була аристократкою, але при єї рухах та французькій вимові баронесса якось примружувала очі. Одначе баронесса дуже

привітно розмовляла з княгинею, вони вели шпарку, цікаву розмову, коли Софія увійшла в хату. Софія стиха вклонилася княгині, але та тільки подивилась на неї, примруживши очі. Софія спаленіла на хвилину, але потім прийняла гордовито-байдужий вираз і підійшла до баронесси.

— Ви мене кликали? — запитала коротко.

— Mais oui!^I — одповіла баронесса. — Сьогодні перше представлення Сари Бернар,⁴⁸ — княгиня мене сповістила, — я буду сього вечора в театрі, так ви збирайтесь, та скорійш, бо ви мені потрібні.

— Добре, я зараз, — мовила Софія і вийшла повагом з хати, не глянувши на княгиню; ступивши за поріг, вона раптом затремтіла, — вона почула, що княгиня питала у баронесси тихо, але досить виразно:

— Що се за особа приходила? Я ще в вас єї не бачила ніколи.

Софія не чула відповіді баронесси, але почула, як залунав згодом вульгарний сміх княгині. Кров ударила Софії в голову, тремтячи, хитаючись, ледве дійшла вона до своєї хати. Увійшовши в хату, з грюком кинула дверима за собою. Стала серед хати, до болю заломила руки, потім раптово стисла собі чоло і, ридючи вголос, промовляла:

— Як вона сміла? Як вона сміла так образити мене? Вона мене не пізнала — вона!.. Пройдисвітка! Хто її в люди вивів, нехай згадає? Чи не підлещувалась колись до мене? Чи не звивалась гадючкою? Я, дурна, жалувала, що нею всі нехтували, — так їй і треба було, пройдисвітці! Я ж її за вуха з грязі витягла, в люди вивела!» О, тепер вона вгору пішла, де ж — моя ясно-вельможна волить їй другом бути! Ясній пані, либонь, не цікаво знати, яким способом забагатіла колишня «*parvenue*»!^{II} Та їй то сказати: п'ятак пара! либонь, мають спільних секретів чимало!.. — Софія погордливо крізь сльози засміялась, далі гукнула: — Та нехай вони згинуть обидві! Я маю плакати через їх? Не діждуть!

^I Так! (фр.)

^{II} Вискочка (фр.).

Софія тупнула і ще гірше заридала. Коли тут зненацька кинулась їй в очі її власна постать, одбита в свічаді, що висіло проти неї на стіні. В свічаді одбивалися заплакані очі, розтріпане волосся, лютий, непритомний погляд і щоки, червоні від сліз та гніву. «Гарна ж я буду в театрі!» — подумала Софія, скорійш кинулась умиватись, причісуватись, далі кинулась, добула свої перстні та браслети, що вже давно лежали під замком, видобула всі свої оздоби, які дістались їй від колишніх розкошів, вибрала з тих оздоб щонайкращі і взяла на себе. Глянула в свічадо: «Ох, яка я ще й досі червона! — раптово схопила пуделочко з пудрою. — Ну, тепер, здається, вже нічого!» Хотіла вже йти, але вернулась ще раз, дістала оздобний штучний гребінець і всадила собі у волосся. Стояла, обертаючи голову перед свічадом, аби краще бачити красу куафюри, коли се залунав проникливий дзвінок з кімнати баронесси. Не хочачи дражнити собі нервів, Софія пішла зараз на той дзвінок до кімнати баронесси.

Баронесса стояла серед хати, а долі при ній стояла на колінах швачка та упинала їй на сукні оксамітну драперію. Софія прийшла і стала в дверях, не знаючи, що має тут робити.

— Чого ж ви так стоїте? — озвалась до неї баронесса.

— А що ж мені робити?

— Як що? Помагати мені вбиратись. Подайте корсаж, дістаньте шкатулку з діамантами, знайдіть бінокль, улагодьте несесер та не забудьте льорнетки! та швидче! Пождіть, пождіть!

Софія спинилась: «Чого ще їй треба?»

— Sophie! до чого то стільки уборів? Цілий ювелірний магазин! Де ви їх набрали? Браслети, перстні, гребні, брошки et que sais je encore.^I Що ви собі думаєте? Ви забуваєте себе і свій стан. Otez moi vite toutes ces grelottes là!^{II} Я не хочу, щоб на нашу ложу всі пальцями показували. І як можна так пудритись?!

^I І не знаю що іще (фр.).

^{II} Ану скиньте швиденько всі ці брязкотельця! (фр.)

Софія, не дослухавши її тіради, вибігла в свою хату, там люто почала зривати з себе всі покраси, але потім схамінулась і залишила-таки при собі один перстень, брошку й гребінець.

Як Софія з баронессою прибули до театру, там було вже сила людей, як то кажуть: ніде й голкою ткнути. Тільки деякі ложі були ще тим часом не зайняті. В баронессиній ложі сиділа вже княгиня Карабазі з двома паничами.

— А, ви вже тут? — мовила баронесса весело до княгині, далі почала скидати ротонду, шапочку і незчисленні хустки, хусточки, шарфи, шарфики, кидаючи те все безуважно на руки Софії. Софія склала те все в *derrière-loge*,¹ потім вернувшись до баронесси. Баронесса обернувшись і стиха сказала: — Ви б, *Sophie*, пішли собі в *derrière-loge*, вам тут сидіти не приходитьсь, в театрі є люди, що знали вас, *et qu'en dira-t-on?*^{II}

Софія спалахнула і хутко вийшла в *derrière-loge*.

«Так, мені тепер соромно показуватись між людьми!.. Що ж, вона правду каже!.. А може, вона боїться мати біля себе молоду компаньонку?» — зненацька подумала Софія; ся думка заспокоїла її, і вона налагодилася слухати, — хоч не бачивши, — гру знаменитої артистки. Вона слухала, а в думці все зринали спогади, і сльози не раз туманили її погляд.

В антрактах в ложу заходили паничі, хто до княгині, хто до баронесси; проходячи через *derrière-loge*, дехто з них кидав побіжний погляд на Софію, вона ж сиділа, гордо здійнявши голову, так, мов її зовсім не обходили ні паничі, ані їхні погляди. Коли се прийшов у ложу молоденький графчик, братанець баронесси, біленький, тоненький і, либонь, напудрений. Проходячи близько Софії, він усміхнувся і привітненько, зальотно кивнув головою. Софію скребнув по душі той уклін. Паничка того вона бачила не раз у баронесси, він завжди вклонявся їй, а часом ще й зачіпав своєю пустою розмовою, але обходився без належної поваги, «як з компаньонкою».

^I За ложею (фр.).

^{II} І що вони скажуть? (фр.)

Панич покрутивсь коло баронесси, сказав комплімент княгині, — вона не мала часу звернути на нього увагу, — потім вернувся до Софії, став біля одвірка і задивився на неї, вона зсунула брови і спустила очі в землю. Панич усміхнувся.

— Здорові! — обізвався. — Чи мене не пізнаєте?

— Не вважаю потрібним, — одказала Софія, не дивлячись на нього.

— О, дружба, — се ти!

— Між нами зроду жадної дружби не було!

— Ах, за що така неласка? Чим можу заслужити прощення?..

— Ідіть геть! — в нестямі глухо крикнула Софія, схопившись і блиснувши на нього палким поглядом.

Сього панич не сподівався, несамовитий вид Софіїн злякав його, і він миттю зник. Софія впала знов на своє місце і затулила обличчя руками.

На сцені кінчався п'ятий акт. По театру лунали істеричні крики. Княгиня Карабазі теж примусила себе до істеріки, кавалери заходились біля неї, баронесса хотіла кликнути Софію, щоб подала несесер, але раптом з *derrière-loge* почувся страшний крик правдивої істеріки. То плакала Софія, але не гра геніальної артистки, не п'ятий акт роздираючої драми викликали ті ридання, ні! Софія не чула того нічого. В риданні тому вибухнула вся образа, весь жаль, що гнітив цілий день душу Софії. Софія ридала тяжко, невгамовно... аж тут раптом замовкла, мов голос їй порвався. Вона почула над собою бляшаний голос баронесси:

— *Sophie! pas de bêtises!*¹ — Далі баронесса мовила до одного з паничів: — От доказ того, як геніально грає Сара Бернар, що, навіть не бачивши її, падають в істеріку!

¹ Без дурниць! (фр.)

XIII

Другого дня Софія сиділа в себе в хаті і кінчала вчора початий лист.

— Вибачайте, пані, може, я вам перешкодила? — озвався чийсь голос несмілий.

Софія обернулась.

— А, се ви, пані Кошицька! Ходіть, ходіть. Ні, ви мені не перешкодили, я ще поспію з листом.

Особа, названа панею Кошицькою, тихенько, на пальцях підійшла до Софії. Вона була людина середнього віку, убрана убого, але дуже чистенько, волосся мала причесане простенько, гладенько, але старанно, трималась вона так, наче хотіла займати як можна менше місця в світовім просторі, тільки вже на тому малесенькому місці мати певну повагу. Вона тримала в руках якесь шиття.

— Чи ясна пані ще при гостях? — спитала вона стиха.

— Так. А вам що?

— Я, бачте, забулася, як то ясна пані казала: чи тут треба зробити шлярочку⁴⁹ з головкою, чи лиштовочку⁵⁰ наложити?

— Та що там! Хіба не все одно, — ну, наложіть лиштовку, — сказала Софія без уваги.

— А може ж, ясна пані хоче, щоб то руркувалося,⁵¹ то, може б, краще з головкою?

— То нехай буде й з головкою, — і Софія в задумі дивилась на швачку. Кошицька спустила очі і ждала дальшої поради, далі здвинула плечима ледве примітно і подалась до дверей. Софія взялась знов до пера, потім апатичним рухом кинула його на стіл і підвела голову.

— Пані Кошицька! — недбало промовила вона.

Швачка глянула трохи здивовано, поступила, однак, ближче до Софії і ждала, що та казатиме. Софія ще раз глянула на ту сіреньку постать і подумала: «Нащо я кличу її?.. Отак, — все-таки людина, хоч словом перемовлюся! Обридло вже так сидіти...» Софія глянула на швачку приязніше.

— Пані Кошицька, чи вам не скучно? — спитала несподівано.

— Що, пані, кажете? — спитала швачка.

— Невже вам не скучно?

— А чого ж мені має бути скучно? Слава Богу, маю роботи досить.

— Роботи досить, — сідайте, пані Кошицька, — роботи досить... а от мені-то дуже нудно, — і Софія, мов сонна, прижмурила очі.

— Бог знає що! І чого ж таки вам нудитись, пані? Богу дякувати маєте таке місце.

— Вже мені тее місце!

— Та ви такі молоді, вродливі.

— А, пожалься, Боже!

— Ну, і завжди ж — тут такий дім...

— А! то мені!

— Щодня товариство, гості.

— Ой, — і Софія погордливо махнула рукою. — Коли б ви тільки знали їх, які то люде! Боже, що то за люде!

— Ох, все то люде! — проказала швачка з якимсь надзвичайним виразом.

— Ні, ви їх не знаєте! От, наприклад, вчора в театрі... та ні, я не можу про се й говорити! Або он тая, що вчора приходила, ота пройдисвітка, княгиня Карабазі, я її добре знаю, я ж бо її і в люде витягла, а тепер, — подумайте! — вона «не пізнає мене»! Спитала в баронесси: «Хто се така?» Звісно, я тоді й виду не показала перед нею, що була вражена, але потім я довго плакала. Чи стоїть же ота змія?.. Але що ж? я не камінна, я не можу мовчки терпіти поневірки такої!

— Та бійтеся Бога, пані, яка там поневірка? Може, то вам так здалось?

— Що здалось? Хіба я не чула? А тиї міни, а погляди!..

— Та що ж, які там погляди! Звісно — княгиня.

Софія раптом спаленіла.

— Княгиня? Ото мені! Я така сама княгиня, як і вона! Я не забула, як вона у мене пороги оббивала. Княгиня!

— Ох, пані, то давно було, що то споминати?

— Чому ж не споминати? Хто може своє життя забути? О, я знаю, — наша ясновельможна пані хотіла б, щоб я забула про все та стала низенькою слугою єї мосці! Але ні, таки того не буде. Зовсім я не думаю заснидіти навіки в компаньонках!

— Ох, пані, гріх вам так казати. Я б раділа, коли б мені трапилось таке місце, як у вас. Та що казати, я дякую Богові, що маю собі певний шматок хліба.

— Шматок хліба! Невже у вас завжди тільки й бажання було, аби шматок хліба мати?

— Що то, пані, згадувати, хто чого хотів! — мовила швачка якось дивно, ніби смутно, ніби прикро.

— Невже ви тепер не маєте жадних пориваннів? — допитувалася Софія.

— Ей, які там мої поривання!.. Воно, правду сказати, пані, не маю я часу про ті поривання думати.

«Нужденна ти натура! — подумала Софія і замовкла. — І нащо я їй тее все провадила? Чи вона може мене зрозуміти? Отак, на безлюдді з ким попало говориш! Чисте безлюддя тут, дарма що людей тих вештається чимало!»

Обидві замовкли. Софія замислено поглядала на свій недописаний лист, швачка дивилась на неї та всміхалась ніби журливо, ніби насмішливо. Потім швачка знов обізвалась:

— Так як же, пані, зробити з тією шлярочкою?

— З якою?

— Ось подивіться! — швачка показала свою роботу.

Софія подивилась затуманеним поглядом.

— Далєбі, не знаю, — проказала тихо, мов не тямлячи сама, що говорить, — не знаю... як-небудь...

Швачка подивилась на неї, покивала головою, вклонилась і вийшла з хати. Софія того не бачила, бо сиділа тяжко замислена. Розмова ся розстроюдила їй в серці незагоєну рану. Софія пригадувала вчорашній прикрий вечір. «Ох, то ж то, що не година, то образа... та чи тільки ж сей вечір?! А цілий сей рік? Як тільки можна було прожити такий страшенний

рік?..» Софія раптом устала, схопилася за голову і промовила, сливе простогнала: «Ні, далі так вестися не може... не може! Годі!».

XIV

Софія сиділа в будуарі баронесси. Тяжко було їй на серці, як сиділа в тому будуарі: там стояла єї рожева канапка, вона будила спогади, сказав би, наймиліші, та чи ж були для Софії милі спогади тепер? На канапці розляглася баронесса, а вона, Софія, сидить скраю на стільці і має оце зараз читати тій своїй пані якусь нудоту, либонь, якийсь *voyage*.^I А колись?.. то-рік? Чи могла ж Софія тоді здумати собі, що руїна якась лежатиме на тій рожевій канапочці, та ще й вередуватиме, як пані? О, якби-то баронесса могла читати Софії в серці — вона б жахнулася. Але баронесса не знає нічого, та їй і не цікава психологія єї компаньонки. Правда, баронесса помічає, що та компаньонка робиться дедалі якась дражненна, але дарма: стоїть тільки показати їй свою владу, і «ті примхи минуться хутко!»

— Читайте, *Sophie!* — наказала голосно баронесса.

Софія чула, що не зможе читати, бо нерви їй аж тремтіли.

— Вибачайте, я сьогодні не можу читати, трохи охрипла.

— Не помічаю того. *Lisez donc!*^{II}

Софія схопила книжку, розгорнула її раптово, не читаючи, дивилась на букви, що мішались їй в очах, мов у тумані.

— *Sophie! Mais lisez done!*^{III}

— Я не пам'ятаю, де ми вчора спинились.

— *Chapitre quatrième.*^{IV}

^I Подорож (фр.).

^{II} Читайте ж! (фр.)

^{III} Та читайте ж! (фр.)

^{IV} Розділ четвертий (фр.).

Софія заломила пальці під книжкою, аж вони хруснули, далі почала непевним голосом: «C'était un matin superbe. La brise matinale ridait légèrement la surface de la mer, qui reluisait en or fondu sous les rayons ardents du soleil tropical...»¹

— Вельможна пані! Лист від княгині Карабазі. Просять відповіді, — служниця перебила тими словами прикре читання і подала баронессі записку. Баронесса почала читати, її розсерджене обличчя стало випогоджуватись, либонь, щось приємне читала. Далі вона підвела голову і сказала до служниці:

— Кажі, хай подають карету.

Служниця хутко вийшла. Баронесса встала з канапки і мовила до Софії:

— Ходіть допоможете мені вбиратись. Ви зо мною не їдете... Дайте шаль... Так, добре...

Баронесса хутко зібралась і поїхала. Софія знов вернулась у будуар. Стала на порозі і, суворо зсунувши брови, роздивлялась по хаті: будуар був ясний, розкішний, вигідний. «От, проклята! розкошує!» — подумала Софія, потім підійшла до стола, що стояв біля канапки. На столі було чимало порцелянових ляльок, штучних вазочок, кошичків та різних тих petits riens, що в них так дуже кохалася баронесса і — колись — Софія! Скраю стояла величенька бронзова група: Венера та Адоніс. Софії погляд запалав: «Се моя група! вона купила сю річ на тому руйновищі, а тепер поставила мені перед очима, аби я дивилась та гинула з жалю! О, як се подло!» Софія, хитаючись, приступила до канапки і впала на неї в знесиллі. Лежачи, вона все думала, думала, а погляд її, палкий, непритомний, блукав.

«Боже! яка ся баронесса нікчемна, безжалісна людина... А я ж вдалась до неї, як до щирого друга мого чоловіка, у мене ж нікого не було, окрім неї, — о лихо моє! — нікого... Я думала, вона обійдеться зо мною, як друг, не потопить, не

¹ Ранок був чудовий. Від ранкового вітерця переливалось легкими хвилями море, що блищало, як розтоплене золото, під пекучим промінням тропічного сонця... (фр.)

загубить мене, а вона!.. О, коли б я була знала, та краще б я!.. але що ж би я зробила? куди ж я мала кинутись? Вона знала се добре і скористала з того: обернула мене в свою покоївку, ні, ще гірше, в свою невільницю! Коли б вона хотіла, то могла б поставити мене инакше в своєму домі, а якби вона обходилась прихильніше, то й другі б инакше мене поважали, і тоді... тоді хто знав, як би могло бути! Але вона не зробила сього, ні, вона щохвилини знущається надо мною, вона у всьому стає мені на перешкоді, вона губить мене, дихати не дає. Отам на водах... той Станіслав... хтозна, що б з того вийшло: концерт, проводи, остатня розмова наша... так, хто знає... Так вона усе знищила: моє щастя, мої надії, мою долю! Вона багата, розкошує, а я? Вона мучить, пече мене своїми розкошами! Чи я ж на те росла, чи того сподівалася? — бути підданою сії гадини! О, се не людина, се мій злий дух!.. Боже! що мені робити? Що почати? Куди кинутись? я пішла до сього нелюда задля шматка хліба, але ж сей хліб мені в горлі став! Шматок хліба, кинутий, як собаці, з погордою! А скільки за нього приймаю знущання! Ні, краще пропасти, ніж такий хліб їсти!.. Чого ж мені ще ждати? Я досить ждала. Як я могла думати, що виб'юся в люди, сидячи у сієї відьми? Та вона не то що не помагає знайти кращу долю, вона мене ще в ярмо запрягає, на посміх людський виставляє! І приймати сю наругу, їсти сей хліб ганебний? Ні, годі! я не можу обернутися в покірну машину, як ота швачка, і затлумити в собі всі поривання, або як ота стара компаньонка, що там на водах... Та, Боже мій, краще не жити, ніж доживати вік такою безсловесною рабинею, таким нещасним попихачем, безнадійним послугачем, як ота безталанниця! А однак мені зостається або се, або... або що? погибель? Та що ж — краще загинути, ніж так жити! краще загинути, краще загинути!» — промовляла Софія в якомусь палу. Вона кидалась несамовито на канапці, погляд її палав, брови були зсунуті, ридання кипіло в грудях, але вона плакати не могла. Гіркий, гострий жаль проймав їй серце.

Зненацька з'явилась на порозі баронесса. Угледівши Софію на канапці, стала наче вкопана і руками сплеснула.

— Dieu! que vois je! Sophie!^I Що се таке? Оце то так! Тільки сього бракувало! Тільки я за поріг, а моя пані вже на моїй канпці, та ще й з ногами! З комфортом, нема що казати!

При першому вигуку Софія схопилась. Вона слухала ту гризню мовчки, тільки губи їй тремтіли. Стояла мовчазна, похмура і блідла щораз то все гірше. Часами судорожно кидалась від якого надто доразливого слова. В знесиллі прихилилась до стіни біля стола. Голова їй морочилась, вона світа перед очима не бачила. Безтямно взяла зі стола групу Адоніса й Венери⁵² і нервно крутила її в руках.

— Що ви собі справді думаете? — вигукувала баронеса, розлютившись. — Остатнього часу ви стали собі дозволяти страшенні імпертіненції.⁵³ огризаєтесь що не слово, забуваєте свої обов'язки, сидите цілий день у себе в хаті — не дозвонишся вас! Ви мені сорому завдаєте! Вчора, перед княгинею, як ви до мене озвались: «Ви мене кликали?» Що за слова? Est-ce qu'on ne peut dire plus poliment?^{II} Ви гадаєте, що ви мені рівня? Де ж, наприклад, — компаньонка падає в істеріку, а пані мусить біля неї заходитись! Чистий сміх! Ні, годі, я б хотіла, щоб ви залишили свої панські, княжі примхи раз назавжди. Чуєте? Що ж ви мовчите? стоїте як стовп? Ви глуха чи німа? Кажіть! Відповідайте! parlez done...^{III} Та дайте спокій моїй статуетці!

Статуетка ще більш заходила Софії в тремтячих руках. Баронеса ще гірш розлютилась.

— Чуєте! поставте! — гукнула вона хриплим, спотвореним голосом. — Чуєте, що я кажу? Поставте статуетку! Що за міщанська звичайка вічно крутить щось в руках?

— Чого ви до мене причепились? Відчепіться! — мовила Софія уривчасто, глухо.

— Ах ти ж хамка нікчемна! — вереснула баронесса. — Ти смієш мені так говорити?! — і, стиснувши кулаки, вона підступила до Софії, кричачи: — Я тобі кажу, покинь, покинь мою річ!

^I Боже! що я бачу! (фр.)

^{II} Хіба не можна сказати ввічливіше? (фр.)

^{III} Кажіть же... (фр.)

При сих словах Софія раптом кинулась і в нестямі, розмахнувшись, кинула бронзову групу просто в голову баронессі.

Голосно, гостро скрикнула баронесса і впала додолу мертва, вся в крові.

На той невітський крик миттю прибігли слуги баронесси. Вбігши, вони на хвилину спинилися, з острахом схилившись над баронессою, потім всі кинулись на Софію, що стояла нерухомо, не змінивши постави.

— Що сталось? Що ви тут зробили? — крикнув лакей. — Беріть її! вона забила пані!

Софія скрикнула і з жахом закрила лице руками. Чийсь дужі руки вхопили її. В ту хвилину в думці їй блиснуло: «От тепер я вже зовсім пропала! зовсім!»

Пізно

Дзигар ударив раз і замовк... Сумно одбився сей гук в серці жінки, що сиділа за столом над розкритою книжкою. Вона вже давно сидить над книжкою, але не читає, погляд її дивиться в просторінь, на змарнілому обличчі смуток і покірне ждання, чорне убрання і гладко причесане волосся, чорне, з чималою сивизною, надають жінці чернечий вигляд. Коли б хто порівняв її тепер з тим великим портретом, що висить тут же в салоні на стіні, то навряд чи догадався б, що ота пишна красуня в бальовій сукні, з погордливим усміхом на коральових устах, з буйними кучерями над марморовим чолом і ся пов'яла, зжурена жінка — одна й та сама особа. Сама жінка давно вже привикла дивитись на той портрет об'єктивно, мов на картину або портрет незнайомої особи. Тільки все ж не могла вона привикнути до того тону, з яким її чоловік говорить перед гостями: «Як би ви думали, чий се портрет?» — і, натішившись ваганням гостей, вимовляв: «Се моя жінка! ха-ха!» Сей короткий сміх просто вражав украй серце його жінки.

І згадує вона, як, бувало, її перший чоловік говорив ті самі слова: «Здумайте собі, се моя жінка!», але то говорилося так, що кожний бачив, як безмірно вище стояв оригінал від портрета в думці того, хто вимовляв ті слова. Бідний той перший чоловік, як він її любив, — ні, він ледве смів любити її, він молився на неї. Вона тепер часто спогадує той погляд, з яким він стежив за нею, коли вона, бувало, летить в танці, сіяючи очима і діамантами. Тільки тепер вона розуміє тую старанно ховану тугу, що часом все ж таки пробивалась в тих глибоких очах. Бідний чоловік! *C'est une bonne pâte!*¹ — от найбільша

¹ Він добряк! (фр.)

хвала, якої він вдостоювався від своєї блискучої дружини. Вона дозволяла йому любити себе і вважала се за велику ласку. Коли він умер, вона була ще гарна, — *une femme de trente ans*,¹ — настільки гарна, що могла зчарувати молодого доцента, свого теперешнього чоловіка. О, сей уже не був *bonne pâte*! Врешті, жінка йому не давала ніякого призвища, вона не розуміла його натури, спочатку він любив її — вона була ще гарна — і тоді немов хотів добрати усіх способів, щоб вона не була гарною, йому хотілось, щоб вона укупі з ним сиділа над політичною економією, робила переклади для нього, вона ніколи не могла зрозуміти, навіщо йому се, коли найшлося би багато далеко кращих перекладачів, аби тільки він захотів. Балів і танців він не любив, але він не заважав їй ходити на них, тільки, бувало, з великим юмором розказував, як його жінка «блистаєт!» Ох, той юмор, — сей чоловік ради юмору і рідної матері не пожалував би. Сей чоловік не стежив за нею сумними очима, поки вона танцювала до білого світу, ні, він просто сидів дома за книжкою або у товариша за розмовою і стрівав її словами: «А! ти вже вернулась? Хіба вже пізно?» — «Моя жінка вільна розпоряджувати своїм часом, як хоче», — говорив він, бувало, і широко прикладав се правило до самого себе. Жінка щораз раніше верталася з балів, а потім зовсім перестала їздити на них. Потроху вона перейняла чорне убрання і гладке чesання волосся від чоловікової сестри, молоді панночки, про яку, бувало, чоловік каже, що вона ідеал жінки, але ся зміна помогла тільки тому, що пан перестав пізнавати свою жінку в тому великому портреті, що висів на стіні. Чоловік її мав чималий вплив межи молоддю. Не раз, було, каже, вертаючись пізно додому: «Пізенько! ну, нічого, треба ж просвіщати молоде покоління, дарма що аж горло болить, стільки я його дер сьогодні, — чей же красномовність не марне пропаде!»

Пані професорка (чоловік її вже став справжнім професором) надумала урядити у себе журфікси⁵⁴ для молоді... Але то вийшли справжні «журфікси» і довго служили темою для

¹ Тридцятилітня жінка (фр.).

дотепів пана професора: «Се було в ті часи, коли моя пані була Аспазією». ⁵⁵ Се значило, коли були журфікси. Нема що й казати, що се тревало недовго. Одного разу жінка попросила чоловіка сказати, які книжки треба читати для того, щоб набути відомостей по політ. економії, — він засміявся і одповів: «Перше всього треба які-небудь книжки читати, окрім романів Гур'а... ⁵⁶ а врешті, прочитай Капітал Маркса ⁵⁷ по-німецьки, коли хочеш...» Такі і подібні фрази перекидались в думці бідної жінки в той час, як сиділа вона над розкритою книжкою, при тому як живе ставало перед нею обличчя її чоловіка з тонким усміхом на устах і з безжалісним юмором в искристих карих очах... Дзигар пробив уже й два, і три, а чоловік не вертався. Врешті, коли стрілка от-от мала торкнутись до чотирьох, зазвенів звонок, і жінка хутко побігла одчиняти двері, не ждучи слуги.

— Боже, як пізно, — сказала вона чоловікові з ніжним докором, — ну, як-таки можна так нищити своє здоров'я... — і довго вона говорила йому на сю тему. Чоловік дослухав, потім позіхнув і сказав:

— Все оце дуже чуло сказано, але не до речі, а от саме перше слово було до діла, — справді, вже пізно — ergo, ¹ я йду спати, добраніч! — і, гречно вклонившись, пан професор подався у свій кабінет.

¹ Отже, значить (лат.).

ОДИНАК

Оповідання

I

Смутно сьогодні в Івановій хаті, чути знадвору, як стара Іваниха часом заголосить, аж страшно слухати. Ба! не дивниця, — тож єї одинак завтра на призви⁵⁸ стає, а сьогодні оце до міста виражається. То ж то веселі збори!

— Сядь, мій синойку! сядь, моя дитиночко! та хочь я надивлюся на тебе востанне в батьковій хаті! Ой, моя годинойко темная!.. — та й залилася знову слізьми.

— Мамо! та годі-те вже. І чого там? Ще нема нігде нічого, а ви вже... — говорить син, що сидить при столі смутний та насуплений. — І чого ж ви журитесь? Може ж, мене й не приймуть, я ж у вас одинак.

— Доле ж моя нещеслива! Одинак! А Петро? А Грицько?

— То що? то не рідні...

— Ей, не рідні! Хочь і не рідні, то все одна семня.⁵⁹ Ходила ж я оце до пана, питала, чі то тебе можуть взети, що ти одинак, то казав, що коли є в чоловіка сини, а всі сидимо вкупі, в одній хаті, то то вже одна семня. Я кажу: «Та мій же у мене оден, то ж чужі!» А пан каже: «То що, коли є у чоловіка... то... то... можуть прий-ня-ти!» Ой лишейко ж моє тежкее!..

— Мамо! та бійтеся Бога!

— Синойку мій, Корніечку мій дорогий! та вже ж мені тебе не бачити. Ой, нащо ж я за той заміж пішла. Ліпше ж би мені бути вік удовою, як тепер без мого синойка, без мого сокілойка...

— Мамо! онде батько йде.

Іваниха втерла очі рукавом, важко зітхнула і почала поратись коло снідання, та все мов нежива.

У хату вступив Іван з хлопцями. Глянув суворо на жінку, потім на Корнія, далі сів і собі при столі.

— Ну що, стара? час би вже й поснідати, а там і з Богом в дорогу.

— Зараз. Та чого спішитися? ще час.

— Вже хлопці збираються.

Іваниха нічого не відповіла, бо тяжко було їй слово промовити. При чоловікові ж не могла вона уголос плакати, — не любить він того. Вже він їй і так раз пригадав, чому то вона не плакала, як його Петра на призви ставили. Вона поралась коло печі, а очі все звертались на сина коханого, що сидів там суворий, сумтний та немов непривітний.

«Геть батькова вдача! — думала Іваниха. — Як той, було, небіжчик, усе такий неговіркий та сумний, так і Корній. А таки він мене ліпше пожелує, як оті два. Відомо, що то, як нерідні діти, хоч ти їм що хоч, а таки вони серця до мене не мають!..» Очі їй зайшли сльозою, а руки затремтіли, що аж ледве крупнику з рук не впустила, несучи до стола; хутенько постановила крупник,⁶⁰ а сама стала при стіні напроти сина та все дивилась та головою хитала, а сльози котились їй по виду, як горох.

— Сідайте, мамо, — обізвався Корній стиха.

— Нема чесу, синойку, та вже хіба сяду, — вона сіла, взяла ложку крупнику, піднесла до губи, але раптом кинула ложку на стіл, припала синові на плече і заридала. Син сидів, спустивши очі в землю та стиснувши губи. Петро та Грицько їли помалу та скося поглядали на мачуху.

— Ей, то вже стара! — обізвався Іван. — І чого так заводити? Чі то тобі з того поможеється, чі що? От, як мають взети, то...

— То ти й радий! — гукнула Іваниха, раптом схопившись на ноги; заплакані очі палали нестриманим гнівом. — Ти радий здихатись моєї дитини! Він тобі сіль в очах! Мають взети, кажеш? А не діждеш ти з твоїми дітьми! А дасть же Господь милосердний!..

— Мовчи, стара! — тихо, з притиском промовив Іван.

— Годі-те, мамо, — ще тихше промовив Корній, подивився пильно вітчимові в очі, а той їх додолу спустив. У хаті стало тихо.

— Помагай-бі!

Всі глянули на двері. То прийшов старшина по Корнія.

— Хліб-сіль! — мовив, глянувши, що снідають.

— Просимо, — озвалась крізь сльози Іваниха.

— Сідайте та посидьте, — додав Іван.

— Нема часу сідати, добрі люде. Оце я прийшов, чі не чес вже...

Іваниха в тривозі мимохить приступила ближше до сина і глянула на старшину зляканими очима.

— Бо то, бачте, воно вже тее, нерано, — провадив старшина, немов чимсь заклопотаний, — поки те, то треба б збиратись, щоб до ночі в місті стати, а то... Збирайся-но, хлопче!.. — з тими словами вийшов з хати.

Корній встав і, не дивлячись на матір, хотів вийти з-за стола.

— Ой, синойку ж мій! — раптом крикнула мати розпачливо і обняла його міцно руками.

— Мамо! Господь з вами! чого ви вбиваетесь? ще то я тільки на призви стаю, ще то мене не прийняли, може, й не приймуть, — втихомирював Корній матір, — от ліпше лагодьте мені хліба на дорогу та вирадьте...

Іваниха все плакала, припавши синові на плече, дедалі, однак, тихі синові речі немов її трохи вгамували, вона відступила від нього і почала збирати йому дещо в клунок на дорогу, поралась помалу, немов без тямку, та раз у раз втирала рукавом очі, вже й так червоні та напухлі від сліз. Скінчила порання, стала, заложивши руки, і дивилась на той клунок затуманеним поглядом.

— Ну, що, стара? готове все? — обіззався Іван. Корній взявся за шапку. Іваниха кинулась і вхопила клунок обома руками.

— Я піду за Корнієм! — несподівано сказала зважливо.

— А то куда? — спитав старий.

— До міста. Хоч проведу його, мого сокілойка.

— Як же! без тебе не обійдеться! А тільки не думай собі, щоб я тобі дав коні морити.

— А не тра мені, не тра твоїх коней! щоб тебе ними на цвинтар завезли! щоб тобі їх вовк з'їв до вечора! Таки ж я проведу свого голубойка і без твоїх коней паршивих, таки проведу, хоч ти мене бий, хоч заріж!

— Мовчи, коли хоч! От роздерла губу од уха до уха! Який тебе чорт різатиме, бідо напрасна? Та лізь собі не то до міста, а хоч у пекло до чорта! — гукнув Іван дужим голосом.

Іваниха злякалася за саму себе: що се їй сталося? Таж се вона уперше насмілилась так озватись до чоловіка гостро та з проклинами. Але-бо сьогодні він доїв їй до живого. Врешті сьогодні вона ні на що не вважала... Вона хутенько накинула серм'ягу,⁶¹ зав'язала хустку і вийшла з хати, за нею пішов син. У дверях він спинився, обернувся до вітчима і промовив:

— Прощайте, тату!

— Та чого там прощатися? таж іще прийдеш, — суворо відказав вітчим.

Корній глянув на Грицька та Петра, вони сиділи все там за столом, розмовляли між собою і не дивились на нього; він же, либонь, хотів їм щось сказати, але махнув рукою і вийшов слідом за матір'ю.

Вийшли за ворота і спіткалися на вулиці з громадкою хлопців, що простували теж до волості, за хлопцями йшов гурток жіночий, — то матері, що відпроваджували своїх синів. Іваниха пристала до них, а Корній пішов з хлопцями. Подались вулицею до волості. З вікон у хатах частенько визирали дівочі обличчя, деякі ніби заплакані. З одної хати шпарко вибігла дівчина з черепком в руці, либонь до сусідки жару набрати, та стала на воротах, задивилася. Корній оглянувся на неї, вона прикрила очі рукою — либонь, від сонця. Хлопці почали вступати до волості, остатнім увійшов Корній; на порозі ще раз оглянувся. Дівчина махнула рукавом, потім, низько похиливши голову, тихо повернула до хати, без жару.

II

Перед чималою брудною каменицею, на тісному та бридкому дворі, що видавався наче смітисько, стояв великий гурт людей, — чоловіки й жінки, молоді й старі, найбільше жінки. То все були люде, що прийшли проважати своїх хлопців «у присутствіє». ⁶² А там же, у тому присутствію, вже йде та непевна справа — розбірання жеребків. Хлопці вже там. Провідники, хто тільки міг, доступилися в сіни, щоб поглянути через скляні двері на те розбірання, але там не давали стояти, проганяли, щоб не було натовпу. Отже, всі стояли на дворі та тільки поглядали сумними очима на вікна в другому поверху камениці, там же, власне, й було «присутствіє». Деякі з жінок вже заздалегідь сльози втирали, другі ще бадьорились та інших потішали: «Ей, кумо! та чого-бо ви? ще наплачетесь, ще буде час!..»

Перед ганком стоїть стара жінка і тихим голосом умовляє панську служницю. Тая слухає замислена і, здається, готова на згоду.

— Та вже заведіть, заведіть мене, Ганнусю! — просить жінка. — Я собі там стану де в куточку за малими панночками. Пані не гніватимуться, вони добрі, таже ваші панни мене знають...

— Та пані з панночками то нема чого боятись, а от пан, він не любить, щоб ходили до покоїв.

— Ей, та пан, чі він бачитиме? Він собі сидить з панами за паперами. Я собі стану в куточку...

— Що вже з вами робити, Іванихо! ідіть, але глядіть, як пан буде гніватись...

— Та ні, ні, не бійтеся! Спасибі вам, Ганнусейко, спасибі. Та ще прошу, голубочко, проведіть мене до покоїв, бо якось я сама не смію вступити.

Остатні слова Іваниха промовила вже на сходах, ідучи за служницею. Ідучи, раз у раз зострівалися з хлопцями, що верталися веселі або смутні, дивлячись по тому, хто який жереб узав. Деякі ще йшли шпарко, обганяючи Іваниху.

Ось Іваниха в покоях. В першому покої стояла пані і краля щось розстелене на столі. Іваниха тихенько на пальцях

підійшла до пані, нахилилась і поцілувала руку, що тримала ножиці. Пані здригнулась і випустила ножиці.

— Ох, як ви мене злякали, Іванихо! І нащо то ви завжди мені руки цілуєте, адже знаєте, що я не люблю того, — мовила пані трохи гнівно і разом з тим збентежено.

— Та як же ж, пані, не можна ж... — вимовлялась Іваниха. — Вже простіте, пані, мене, що я так влізла до покою, але я таки буду просити, чи би не дозволили мені постояти трошки в пановому покою, подивитися. То ж мій хлопець сьогодні жереб тегне.

— Та чом же, можна, можна, підіть, там і панночки стоять. Ганнусю, проведи.

— Спасибі вам, пані, — Іваниха знов хотіла поцілувати в руку, але пані сховала руку і з докором глянула на Іваниху. Іваниха подалась до порога, але спинилась і знов завернулась до пані. Несміло глянула на неї питаючим поглядом. Пані підвела [очі] і покинула краяти.

— А що, Іванихо? Ви хочете що спитати?

Іваниха раптом підійшла до пані, склонилась їй низенько, ухопила її руку, поцілувала і швидко заговорила, перериваючи мову слізьми:

— Пані моя, голубочко моя! Поратуйте мене, бідну, поратуйте хоч ви! Ви ж таки добре серце маєте. Ви-те ж сами маєте діти, сами знаєте, як матері за ними серце болить. А я ж... а у мене ж він оден як палець, та я ж без нього всиротію!.. Ой Боже ж мій милостивий...

— Іванихо! Бог з вами! Чого ви плачете? ще ж він не ставився... Я вже казала панові, що ж, як тільки можна буде, то не візьмуть, але ж ні я, ні пан не можемо тут нічого порадити, пан же там не найстарший, для нього закону не змінять.

— Ой, таки б, може, їх там ліпше послушали, якби вони яке слово сказали. Панійко, моя рибойко!..

Іваниха втерла сліози і дивилась на пані, немов чого ждучи. Далі вона почала щось виймати з-за пазухи, вийняла горіхи, зав'язані в хустину, і скілька яець.

— Може, ласка ваша, не погордуєте...

Пані зчервонілась.

— Що се ви? Бог з вами! навіщо? Ні, ні, я не хочу! з якої речі? Заберіть собі назад.

Іваниха собі збентежилась і не знала, що робити.

— Та нехай, пані, діточки зідеть. Спожійте на здоров'ячко. Або ж то що?

Врешті пані мусила прийняти горіхи, але яйця Іваниха таки повинна була забрати. Прикру розмову перебила служниця, вона сказала, що як так будуть гаятись, то там ще й жереби всі розберуть.

Іваниха тихесенько увійшла до кімнати, де стояли молоді панночки і діти при дверях, що виходили у присутствіє. Звідти добре було видно усю оруду, тее розбірання жеребів. Видко було великий стіл, накритий червоним сукном, страшенно сплямленим чорнилом, видко було і панів, що сиділи у великій нудоті і старались мати поважний вираз обличчя. Онде «зерцало» серед стола, а онде скраю і «колесо» тее з жеребами. Маленький сухий панок трохи гугнявим голосом викликає хлопців. Хлопці йдуть поединці, розваженим кроком, усі мають байдужий вид, так неначе вони беруть той папір, щоб собі ним люльку запалити, наче і не знають, що тим папером доля рішається.

Панок викликає:

— Іван Бондарчук!

Виходить молодий огрядний хлопець. Пан військовий, що сидить, теж «присутствує», оглядає того хлопця таким поглядом, немов хоче сказати: «А лепський би москалик вийшов з нього!»

Читають номер:— 5!

Хлопець, мов не про нього річ, взяв жереба, обернувся і повагом пішов у дальший куток до товаришів.

— Що ж то, приймуть його? — питає стиха Іваниха служниці.

— Та вже ж. Тож чуєте — п'ятий номер, — він, значить, п'ятим піде. В кого малий номер, того приймають, а в кого великий, то ще, може, й ні.

— Господи, яке в тих хлопців серце! — шепотить молода панночка. — Хоч би тобі на лиці змінився! А то мов і не його приймають. Чисто як камінь!

— Ой горейко мені! — зітхає Іваниха.

— Семен Веселий! — іде тим часом викликання.

— Нумер 385!

Хлопець так само повагом відходить без жадного признаку радощі.

— Петро Війтик!

Війтика нема, він слабкий і не прийшов на призви. За нього має брати старшина. Старшина, високий гладкий чоловік, виходить з гурту, тихо, навспинячки, щоб не грюкати великими чобітьми, він похитується, спинаючись на пальці. Панночки хихотять, дивлячись на ту смішну фігуру: «Оце, наче ведмідь!..» Обережно, немов бере якусь надзвичайне тендітну річ, виймає старшина жереба і так само обережно передає панові, що викликає.

— 390!

— Не піде, — рішають панни.

— От кому щастя без потреби, — мовить Іваниха, — Війтик таки з нашого села, я знаю його, там такий, — Господи! Який з нього рекрут? рука йому зроду всохла, — каліка, та й годі. От, як кому Бог дає!

Ідуть, ідуть хлопці, самий цвіт, молоді парубки. Ідуть, мов стадо, неначе не знають, куди, на що. Одно по одному молоді обличчя з'являються і зникають, томлячи погляд, вражаючи серце. Важке повітря, насичене димом панського тютюну, немов колишеться над їхніми головами. Свічки на столі ледве-ледве світять серед того сивого туману, освічують червоні від задухи лиця, сірі серм'яги, шапки сиві смушеві або рогаті поліські та золоті рами на царському портреті. Важко дихати, млосно. В хаті чутно тільки викликування та шелест паперу.

Іваниха шукає поглядом обличчя свого сина, та нічого не видко за сивою мглою.

— Корній Удовин!

Гостро одбилось те ймення в материнім серці.

Корній виходить так само твердо, повагом, як і всі, так само байдуже виймає жереб. Він і не глянув на двері, де стояла мати. Він собі дивиться в землю і жде ви року.

— З!

— Ой, мені темно!.. — розтявся крик зненацька. Нема гуку, до якого можна дорівняти сей поклик з розпачі, але хто його чув, то, певне, не забуде.

Корній стинувся, кинув поглядом на двері, але матері вже не було. Тихо, не хапаючись, виходить Корній геть з присутствія. Тільки в сінях прискорив ходу, неважаючи на зачепки товаришів, на питання та жалі. Хутко збіг зі сходів на подвір'я. Мати вже чекала на нього там. Без слів ухопила вона його в обійми, тісно притулила до себе, немов хтіла сховати, оберегти від якоїсь лихої потужної сили. Корній мовчав, не мав чого казати.

— Ні, Корнію! ходім, ходім, я зажду пана, як буде виходити, я впаду йому до ніг, проситиму, молитиму, може, вблагаю, може, тебе визволить.

— Не треба, мамо! Пан нічого не порадить. Я не хочу.

— Ну, то ходім просім кого написати прошення, подаси завтра їм, може...

— Не хочу, мамо. Та вже й пізно тепер з прошеннями, — завтра прийом.

— Завтра! ох, завтра! Ходім, синочку, ходім до пана! — одно провадила Іваниха, заливаючись слізьми. Син взяв її за руку і попровадив з двора на вулицю. Вона йшла, не тямлячи куди, не змагаючись.

Надворі йшов дрібний осінній дощ. Темрява. Небо заволочене. На розі вулиці одинокий ліхтар одбивався в калюжі сумною жовтою плямою. Вітер бив дощем у лице. Вогко, мокро, сумтно. Люде плакали, і небо плакало.

III

Що того люду на дворі перед присутствієм! А що крику, заводу, сліз! Ціла громада жінок на дворі, та ще й на вулиці чимало.

Одні ждуть з тривогою своїх синів од прийому, а другі вже плачуть-ридають, немов у труну кладуть тих синів. А надто жидівки, аж мліють, нещасні, до землі припадаючи. Іваниха вже зраня плакати почала, плаче і тепер, дожидаючи сина. Кажуть їй сусідки щось, либонь, на потіху, та вона вже й не слухає. Нема вже в неї надії. Сьогодні раненько пішла-таки вона до пана, дарма, що син не пускав. Але ж правда, — пан нічого не може порадить, та ще й насварився на неї і на служницю, нащо впустила; таке-то серце у нього! Та що казати? чи то мало тих людей з просьбами перекинеться за день... От ще остатня надія, — може, буде негідний на службу. Та на лихо собі Корній вдався парубком гарним, — високий, дужий, у плечах широкий, — жадної догани. Пожалься, Боже, парубоцької вроди!..

— Ой, ліпше б я його калікою породила! — голосить Іваниха.

— Не гнівись, кумо, Бога, — почала було говорити сусідка та потім махнула рукою, — досить їй було й свого.

Виходять хлопці з прийому, — дедалі плачу більше. Дехто з хлопців і собі плаче в обіймах материних, але більш таких, що байдужі, або навіть веселі, або, може, вдають з себе таких. Безрідні новобранці, зібравшись гуртом, потягли до шинку з голосною піснею. Жонаті додому збираються. Сини отечькі — хто куди. Все більшає гомін та заметня, голосніше лунають ридання жіночі.

Іваниха вже плакати втомилася, Стоїть, дивиться пильно на ті двері, звідки хлопці виходять. Ось один виходить — прийнятий, другий, жидок, — прийнятий, і ще, і знов. Корнія все нема. Аж ось він виходить. Блідий, брови зсунуті, очі дивляться гостро, безнадійно. Глянула мати, подивилася, руками сплеснула та й упала додолу як нежива, як підкошена, без слова, без гуку. Здійняв син її з долу, положив її голову собі на плече, дивиться на те бліде старе обличчя, скам'яніле від жалю. Так вони обоє нерухомі, що сказав би, постаті камінні, поста-ті жалю німого.

— Корнію, бійтеся Бога, та заведіть матер до нас, що ви думаєте з нею? — загомоніла зненацька якась маленька чорнява

жіночка, убрана по-міщанськи. Вона побачила з свого вікна, як зомліла Іваниха, і ото прибігла дати ратунок. Вона була жінкою сторожа, мешкала на тому-таки дворі і тепер, не маючи що робити, сиділа по цілих днях край віконця та дивилася, що робилось на дворі. Іваниху знала вона давно, та й шкода їй стало старої, що так убивається.

— Се ви, Євдокіє? здорові! — озвався Корній. — То допоможть, спасибі вам, я заведу їх до вас.

Іваниха тим часом вернулась до чуття, глянула на сина спершу немов непритомно, потім одразу все пригадала.

— От тепер же я пропала! Сину мій, сину єдиний!.. Ой, нема ж мене живеї! Ой, нема ж меї дитинойки!

Корній з Євдокією взяли її, ридаючи, попід руки і завели до хати, де мешкала Євдокія. Там Іваниха сіла на стілець, припала головою до стола і заголосила так, що аж сторож вибіг з канцелярії, почувши той голос.

— А Господи мій! а що ж то тут такое? Се ви, Іванихо!.. — сторож став, задумався і хитав журливо головою. В канцелярії рипнули дверима. Сторож кинувся.

— Цитьте-но, цитьте, Іванихо! Вже-бо нічого не поможеться. А то тут, знаєте... пани... ще хто нахопиться, буде й мені, й вам. Годі-те, годі. А Боже мій!

Іваниха потроху втихла неначе. Але тільки підвелася, глянула на сина і знов заголосила.

— Корнію, — озвалася Євдокія, — ви б, може, вийшли собі на який час з хати, не завдавали жалю матері, та й сами розвеселились би з чужими людьми.

— Еге ж! розвеселюся, певне! — мовив Корній, однак вийшов з хати.

Вийшов Корній з двору за ворота, став, прихилився до стовпа, дивиться абикуди, нічого не бачить, нічого не чує, ні на що не зважає. Думає сумні свої думи, що вже забраний він та завданий, що вже його воля парубоцька поламана. Думає він, як то мати тепера сама з немилими пасинками зо-станеться, хто її, бідну, тепер поратує від напасного вітчи-ма. Та ще він гадає про тую дівчину, що мав її взяти, та вже

тепер те весілля в туман повилося, а за шість років хтозна-що трапитись може... Опанували його думки, як морок осінній, і просвітку нема... Ідуть люде дорогою та зглядаються: «Ого, безмаль новобранчик вхопив уже з горя чарчину, аж до стовпа прихилився!» Корній не чує людської обмови, та й дарма йому, хоч би й почув.

Коли се хтось сіпнув його за рукав. Корній кинувся, опам'ятався. Біля нього стояв Семен Климчук, товариш його, теж новобранець.

— Корнію, брате! ходім, голубе, хоч вип'ємо з горя!

— Ходім, все одно, — одповів Корній байдуже.

Подалися до шинку. Та то й недалеко було, тут-таки зараз напроти присутствия жидок шинка виставив. О, сьогодні мав добрий зарібок! Хто п'є з горя, хто на radoщах, а все шинкареві п'ятак брязне. Тепер в шинку людей повнісінько, ті входять, ті виходять, а деякі позасядали вже надовго, либонь, на цілу ніч. Визволені ставлять горілку родичам та новобранцям. Новобранці гуртом посідали, скинулись по п'ятаку, п'ють собі громадкою та пісень рекрутських співають. Там співи, там плач, там сварка, а в іншому кутку вже й до бійки береться.

— Гей ти, сало! — гукав якийсь новобранець на парубка в сірій вишитій свиті. — Стався-но на горілку, давай могорич, чортов сину, що то — ми дарма за вас одслужувати маємо?

— Який чорт за мене одслужує? — гукає собі хлопець в сірій свиті.

— А ми! хто ж? Думаєш, ніхто не знає, яка сумка в твого батька? Ніхто не знає, як твоя мати панські пороги оббивала? Го-го! багацького сина і чорт не бере. Та давай же, холеро, горілки!..

Між парубком і новобранцем почалася звада.

— Гей, люде, хто до мене? Гуляю! — репетує визволений з иншого кінця. — Хто в коршмі, хто поза коршмою, — до мене, за все плачу! Пийте, хоч лусніть, слова не скажу!

— Про-о-о-пала моя голова! — заводить прийнятий серед гурту новобранців.

Увійшли Семен з Корнієм. В гурті між новобранцями і між визволеними було багато товаришів їхніх. Всі загукали, закликаючи їх, кожні до себе. Семен звернув до новобранців.

— Ну, вже я, братики, до вас, будемо разом волю пропивати. Жиде! горілки!

Корній сів поруч із Семеном до гурту. В гурті пили й співали:

Посіяли, поорали, нікому збирати,
Як погнали наших хлопців в місто присягати...

Сумний урочистий спів дивно лунав серед п'яних викриків, гармидеру та брязкоту «порцій» і шісток.

..Чи ми в бога заслужили, чи в свої громади,
Що нас, хлопців молоденьких, забито в кайдани...

Семен пив чарку за чаркою, Корній не відставав. Семенова голова клонилась, Корнієва ще вище здіймалась. Семенові очі туманом заходили, Корнієві ще гостріше блищали, тільки немов ще чорніші стали. Семен мляво похитував головою під лад пісні, Корній сам співав дужим голосом, зсунувши брови, та від часу до часу стукаючи кулаком по столі, коли хто з товаришів зачіпав його недотепним жартом.

Громадка співала:

...Которі хлопці-молодці—
П'ють-гуляють,
Которі жонаті—
Плачуть-ридають...⁶³

Семен припав головою до стола і заплакав.

— Ей ти, голово капустяна! Ти ж якого лиха зарумався? Ти ж не жонатий! — гукнув на нього один товариш.

— Ой, не жонатий, братики мої, не жонатий! Ой, хто ж мене пожелує на чужій стороні! Матьонко ж моя ріднейкая,

пожелуй хоч ти мене! Родинойко рідная, чим я тобі не вдався!.. Дівчино моя зарученая!..

Гомін ще побільшав, одні сміялися з Семена, другі вмовляли та потішали, інші знов і собі плакати заходилися. Корній мовчав, покинув співати, дивився на Семена з жалем і з досадою, чорні очі тугою палали. Далі стукнув рукою по столі, аж чарки забряжчали, аж Семен замовк.

— От мовчав би! — озвався Корній до Семена тремтячим здавленим голосом. — І чого заводиш, як тая баба? Хоч би мене різали, я б не плакав!..

Встав, кинув чаркою об землю і подався геть з коршми.

IV

Другого дня рано Корній з матір'ю вернулися додому. Вони йшли знов у гурті, як і тоді, коли Корній вирушав до прийому, тільки тепер гурт був менший: деякі хлопці zostалися ще в місті «волю пропівати», інші вернулися раніше, діставши доброго жереба. Іваниха мовчки йшла поруч із сином, розмова у них не велася, та й не тільки у них, у цілому гурті було мало розмови. У селі люде почали відставати від гурту, громадка меншала, розмова ще тихша ставала, далі вже всі порозходились по хатах, і Корній з матір'ю дійшли сами до своєї хати, бо вона стояла скраю села над озером.

Перший увійшов у хату Корній. Вітчим з синами сиділи за столом і снідали сухим хлібом з часником. Вітчим зирнув на Корнія і тільки спитав:

— А що?

— Прийняли, — одповів суворо Корній.

— Таки прийняли, — сказав вітчим, — а ще багато наших хлопців узяли?

— А чимало, от Семена взяли, Павла взяли, єсть їх...

— Що ж там стара, ходила безмаль до панів? — спитав Іван, скося глянувши на жінку.

— Та ходила, — одповів Корній, дивлячись вбік.

— Ну, що ж з того?

— Нічого.
— Я так і думав...
— Думки у тебе вовчі, — обізвалась Іваниха.
— Аби ти своїх думок по дорогах не розгубила! — одказав Іван, потім обернувся до Корнія, лагідніше: — Сідай та поснідай.

Корній сів, укроїв хліба і почав їсти.
— Чекай, синочку! чи ж ти будеш сухий хліб їсти? — промовила Іваниха.

— А ти хіба що наварила? — вкинув Іван.
Іваниха не відповіла, — не хотіла вже заводитись, — і почала розпалювати в печі та приставляти куліш. Іван встав, перехрестився, дістав шапку з полиці і вийшов з хати.

— А коли вам тра збератись до міста? — спитав Грицько в Корнія.

— На тамту неділю, за два тижні.
— Не чув, куди вас поженуть? — спитав Петро.
— Або я відаю? — недбало відповів Корній. Він сидів, одвернувшись, і дивився в вікно на озеро, що невиразно видніло вдалині. Ледве примітний дощик сіявся, мов крізь тонке сито, чи то був дощ, чи так мрака, трудно було розібрати. Крізь туман Корній угледів якусь постать, що йшла через вигон до озера, здалека вона ціла здавалася сивою, тільки хустка червоніла на голові. Корній придивлявся який час до тої постаті, далі встав і подався до дверей.

— Куди ти, синку? — спитала мати.
— От так, пройдуся, поки снідання, однак без діла, — мовив Корній і повагом вийшов з хати.

— Не бався ж довго, — мовила мати услід.
Корній вийшов за хату і подався до озера. Там на березі мріла дівоча постать. Корній надійшов ближче, постать виразніша стала, — то була молода дівчина, убрана в білу спідницю з свого полотна і в білу свитину, у руці мала відро. Вона нахилилась, набіраючи воду з озера.

— Варко! — озвався Корній, приступивши до неї.
Дівчина обернулась.

— Се ти, Корнію! вернувся? Ну, що, як там з тобою? — питала турботно.

— А що зо мною? піду в маскалі...

— Ой моя долейко... — відро випало дівчині з рук і покотилось. — А що ж тепер будемо робити? — дівчина заломила руки і з слізьми на очах дивилась на Корнія.

— Що будемо робити?.. От що, Варко... — тут Корній спинився, — дві молодичі надходили від села до озера. — Слухай, тут не розмовимось, люде ходять, ліпше я прийду до тебе увечері, — як стукну в стіну — виходь. Бувай здорова, — і він повернув додому.

Варка нахилилася здійснити відро і втерла хустиною очі. Хутко набрала води і пішла додому вигоном, обминаючи здалека дві жінки, що йшли до озера.

Корній прийшов додому. Петра та Грицька вже не було в хаті, мати сама поралась. Корній сів знов до вікна і дивився безтямно на вигон. Важко і прикро було йому на серці, він мовчав, не озивався до матері.

— Синочку! — озвалася врешті мати до нього. — Що ти все мовчиш? Хоч би наостанку поговорив зо мною.

— Що ж я вам скажу, мамо?

— Чі тобі хоч жель мене кидати?

— А як жель, то що pomoже?

«Геть як батько!» — подумала Іваниха.

— Чі ти ж хоч приходитимеш до мене коли в гості з того войска? — питала знов Іваниха, і слъози вже бренили в голосі. — Чі тебе пускатимуть?

— Як де недалеко поставлять, то, може, коли прийду, а як заженуть куди далеко, то вже хіба аж за п'ять років вернуся.

— Може, ти мене вже й не застанеш, дитино моя!

— Ей, не гнівить Бога, мамо! нащо таке говорити?

Іваниха ще хтіла щось промовити, та замовкла, бо слъози душили її. «А вже я безмаль і так набридла йому тими слъозами», — подумала вона.

Іваниха дала сніданок. Поснідавши, Корній не встав від стола, а сидів, спершись на руку, і курих, мовчазний, смутний.

— Ти б, Корнію, пішов де на люде, — озвалась мати, — десь би погуляв собі трохи, щó тобі зо мною, старою? ні мови, ні розмови.

— Де я там погуляю? — сказав Корній, але подумав і встав од стола. — Та хіба до Семена піду.

Йдучи до Семена, він погадав собі, що, певне, парубки гуляють у коршмі на музиках, бо то ж неділя, та й так, наостанку... Він подався до коршми. Там грали музики, скрипка та рещітка, було багато парубків та дівок. Корній глянув по дівках, Варки між ними не було, — сувора удова, мати Варчина, не часто пускала дочку на гулянки. Семен танцював з Гапкою, своєю зарученою; сьогодні він був трохи потішений, — Гапка поговорила з ним «по добрости», обіцяла конечне ждати на нього тих чотири роки, не йти за иншого. Що ж, Семен був парубок багатого роду, Гапка була ще молода, заміж не хапалась.

Відтанцювавши «крутяха»⁶⁴ з дівками, хлопці почали сами без дівок «коло гаю похожаю»: тихо, повагом проходились вони по двое, похитуючись в лад пісні, і співали:

Коло гаю похожаю, в гаю не буваю,
А я свою дівчиночку по голосу знаю.⁶⁵

Дівчата стояли, дивилися, инші пересміхувались, инші стояли смутні. Були й такі, що сами зачіпали хлопців жартами та приспівували їм:

Погоріли болота, zostалися купи,
Женітеся, парубойки, аби не рекрути.⁶⁶

Ся пісня не сподобалась парубкам, вони покинули «похожати» і почали брати дівок до «крутяха». Знов закрутились по двое, по трое у танці, миготіли червоні хустки та білі спідниці, червоним натикані; обертались поміж старшими і дівчата-підлітки, їх ще не брали хлопці в танець, то вони собі в парі з товаришками літали в танці, мов ті пари метеликів ясных, дрібненько, шпарко та все на місці.

Корнієві хутко обридли танці, він їх і зроду не дуже любив. Походив він собі поміж челядею, посповигавав по селі, не дуже-то розвеселився, та з того всього додому пішов.

— Що, синку, нагулявся? — спитала мати.

— А що ж, нагулявся! досить з мене...

Корній ліг на лавку і лежав, заплющивши очі. В хаті було тихо, вітчима з синами не було вдома, вони пообідали без Корнія і пішли собі до коршми.

Корній лежав і думав: «От як то воно пішло з моїм життям! Зріс по волі, а тепер прийдеться скуштувати масковської муштри!» Правда, що Корній зріс на волі: відколи батько вмер, — Корній мав тоді сім літ, — не було над ним старшого, мати ж пестила свого одинака, і скоріш вона корилась йому, ніж він їй. Тільки за остатні чотири роки, як у хату прибув новий господар, Корнієві прийшлося не раз обставати за свою волю. Він свого не вступав, — не сварився, але й не корився, тільки що власна хата здавалась йому часто чужою...

Надвечір вернувся Іван з синами з коршми трохи напідпитку. Входячи, він гукнув на жінку:

— А що, будемо всі вечеряти чи тільки половина?

— Не всі, — обізвався Корній, — бо я не буду.

Він устав з лавки, взяв шапку і накинув серм'ягу.

— Куди ти, Корнію? — спитала Іваниха.

— Та от піду... — Корній вийшов, не договоривши.

Надворі дощик перестав надвечор, вже темніло, і тумани залягали чималі на озері. Місячне проміння пробивалось крізь порвані хмари, що поблідли і тихо сунулись на схід, одкриваючи західний край неба. В повітрі було тихо. Остатнє листя падало з дерев сливе без шелесту.

Корній не йшов вулицею, він подався позагороддям понад озером до городу, що спускався до самого озера, переліз через пліт і пішов городом до невеличкої хати з одним вікном. У вікні було світло, воно спалахувало нерівно, певне, горіло в печі. Мале віконце часом зовсім темніло, його заслоняли якісь постаті. То удова з дочкою Варкою лагодила собі вечерю. Корній стояв, дивився на те світло, ждав, коли воно згасне.

Довго тремтіла ясна смуга на нерівній землі під вікном, далі згасла, і вікно заблищало сріблом від місячного світла. Корній трохи ще пождав, далі підійшов до хати і стукнув кулаком у стіну. Стара удова не чула того глухого стуку, лежачи на печі, але Варка почула його, сидючи край віконця, хутко вимкнулася вона з хати, мов білиця, і без гуку причинила за собою двері.

— Прийшов, Корнію? — озвалась тихо вона, вибігши з сіней.

— А що ж, на пораду! — відповів Корній так само тихо. — Йдімо, Варко, донизу, а то тут ще мати почує.

— Та вони то вже сплять, але таки ліпше ходімо.

І вони хутко пішли до озера. Там був на березі витягнений човен, вони сіли на нього. Варка глянула на Корнія, хотіла щось сказати, але замість того закрила обличчя руками і заплакала.

— Не плач, Варко, не плач, моє серце, ліпше порадьмося, як тепер з нами буде, — промовив Корній.

— Ой, ці я, нещаслива, відаю, що вже тепер буде? — з плачем відмовила Варка.

— Що ж, одслужу чотирі роки, а там вернуся до тебе. Чі тільки ти зачекаєш на мене?

— Та я б і сім літ чекала, якби моя воля.

— А чия ж воля? — прикро запитав Корній.

— Чі ти ж не відаєш меї матери? Вони думають на багатого зятя.

— Та я ж не такий вбогий, пів ґрунта маю.

— То що з того? Ти підеш в маскалі, а вітчим з синами що схотять, те й робитимуть.

— Найду я на них справу, як вернуся.

— Як вернесся... — Варка замовкла, смутна.

— Ей, дівчино, щось ти крутиш словами, — гірко заговорив Корній, — казала б уже просто: ти не мій, я не твоя.

Варка дужче заплакала. Корній встав і тихо пішов по берегу. Дівчина кинулась за ним.

— Корнію! Корнічку! — і вона ухопила його за рукав. — Який-бо ти! — говорила вона уривчасто. — Чі ти думаєш, мені

не жель тебе? Як же я маю просто казати? Я ж кажу: я б чекала, але ж мати...

— То й тримайся свеї матера...

— Який ти гострий, Корнію! чи ти думаєш, легко з матерою змагатися? Таж моя мати не така, як твоя. Вони все на свій стрій обертають. А ти такий гордий, — ти таки якимось не вмієш з ними ліпше заходити, а може, якби старався, то воно б якимось иначе було.

— Ей вже, Варко, не для мене ті старання та заходи. Не вгодив я вітчимові, не вгоджу й тещі, — Корній усміхнувся гордо та сумно.

— Отож-то! ти все так, а що тобі з твоїх гордощів прибуло?..

— Така вже, відай, моя натура. Та все одно, — заходь не заходь, а як заберуть у маскалі, то ніяк вже буде й заходити, знайдуться гинчі, що пристараються й без мене.

— А нехай коло їх біда старається!

— Постарається вона коло всіх...

Варка знов замовкла, тільки сльози витирала. Так вони мовчки поехали понад озером. Коли се від хати почулося:

— Варко! а де ти?

— Ой моя доле! мати прокинулись, — кличуть! Прощай, Корнію, мушу йти... — Варка з плачем обняла Корнія і цілувала його розпачливо, раптово.

Корній уже не докоряв, не в'ялив словами, а тільки стискав в обіймах свою кохану милу.

— Прощай, Варко! попрощаємось, та й розійдемося...

— Варко! Варко! — залунав міцніше старечий голос.

Варка одірвалася від Корнія і побігла вгору до хати. Корній тихо пішов берегом понад озером і скрився у білім тумані.

V

Ясне було небо «в неділеньку вранці», коли хлопці з села вирушали. Хоч не гріло, та світило осіннє сонечко, безлисті дерева вирізувались гострими рисами на синьому небі, вітер без гуку пролітав над селом, ні шуму лісового, ні співів пташиних він

не розносив, тихо було і ясно, спокійно, та не радісно. В селі не чутно було ні співів, ні музик, дарма що була неділя. Вже хлопці одгуляли своє...

Новобранці змовилися йти всі вкупі до міста, біля царини зберуться вони всі та й вирушать гуртом. Довгі збори! Не спішаться матері виражати синів. Та от уже й вирядили, йдуть хлопці один по одному, збираються в полі біля млина. І матері і жінки йдуть до царини з ними. До міста жінки не підуть, — чого вже йти?

Іде Корній вулицею, і мати з ним іде, та за слізьми дороги не бачить. Ось минають вони Варчину хату, — стукнула там кватирочка, виглянуло дівоче обличчя, умите слізьми. Корній глянув, спинився, хотів щось промовити дівчині на прощання, та не промовив нічого, похилив голову і подався далі тихою ходою. Знов засунулась кватирочка, і коли б хто глянув крізь неї в хату, то побачив би струнку русяву дівчину, що гірко ридала, припавши до стола.

Далі Корній зустрів Семена, що виходив з Гапчиної хати. Очі в нього були заплакані, йдучи, він раз у раз оглядався на тее дворище, там на воротях стояла його дівчина, він махав їй шапкою, все прощався. Вони ж були заручені, то не сором було й прилюдно прощатися. Семена хутко здогнала його мати, не сучи щось у клуночку, — низенька старенька жіночка уголос плакала, йдучи за сином.

От і стали наші за цариною біля млина. Там уже стояло скільки хлопців і родичі при них. Велися уривчасті речі, лунали нестримані ридання. Були там і безрідні хлопці, ніхто їх не проважав, ніхто не плакав за ними, та щось... не видно було, щоб вони були веселіші за других. А вже щонайгірше було тим жонатим! Хоч розступися земля! І мати і жінка голосять, неначе на смерть наряжають. А бодай би не вінчатись, ані заручатись!..

Всі вже в зборі, — час рушати. Ох, тяжке тее прощання! Шість літ, чотирі роки, — то ж не вік, а скільки зміниться за той час? Одно життя кінчається, друге завтра починається, а тепера то мов і життя нема.

Безрідні стоять скраю, дивляться смутно на чуже горе, та й своє в серці ворухиться. Жонаті востатнє обіймаються. Жінки голосяць, інші мліють. Семен обійняв свою матір і плаче ревне: «Прощайте, мамо! прощайте, рідна! накажіть Гапці, щоб не тужила!..» — та й мови не стає. Товариш узяв його за руку і повів до гурту новобранців, що вже одважилися рушити в дорогу. Семен покірно пішов за товаришем, ридаючи та хитаючись на ході.

Корній стояв, опустивши руки, дивився на матір, що припадала до нього, не плакав, нічого не наказував, мовчки стояв. Очі йому потемніли, і губи стиснуті були. Ні мови, ні сліз, нічого.

— Прощайте, мамо! — раптом сказав він хрипло, круто одвернувся, немов одірвався, і твердою ногою подався услід за товаришами. Іваниха сплеснула руками і впала до землі зомліла, гостра туга її підкосила. Син не бачив того, він не оглядався назад себе...

Новобранці пішли. Довго мрів їх гурток на полі, все меншаючи в очах, аж поки не скрився за лісом. Тихо йшли вони, не співали, не доносив вітер прощального співу родині. Не до пісень їм! Завтра вони заспівають, як підуть по місту з навісним свистом, з грімкою музикою, та будуть то інші пісні!

VI

На вокзалі в невеличкому волинському місті зібралось багато сірого люду, найбільше маячать короткі жовті кожухи та подекуди москальські сірі шинелі, — се вирушають новобранці з цього міста. Поїзд хутко має рушати, і всі новобранці вже зібрались перед ним з клунками в руках. Одні вже розходяться по вагонах, а інші ще стоять, прощаються з родичами. Проважати, однак, небагато прийшло, — поїзд рушав пізно уночі. Чутно й тут плач і голосіння, але хто чув їх в день прийому, тому вже вони тепер не так вражають серце. Тоді плакали так, мов тільки що в труну покладали, а тепер так, як плачуть над давно закритою могилою. А сами новобранці вже не

плачуть. Для них вже настало нове життя, вони переступили через межу, — краще воно чи гірше те нове життя, дарма, вже почалось!

— Корнію, Корнію! А де ти? Ходи, сядемо разом! — гукає невисокий новобранчик, клопотливо бігаючи вздовж поїзда та шукаючи товариша очима при тьмяному світлі ліхтарів. — Корнію, де-бо ти?

— Ось де, тутечка, ніде не згубився, — озивається поволі Корній, виступаючи з гурту товаришів, — а що, Семене, хіба страшно самому без мене їхати?

— Воно-то не страшно, а все ж...

— Заходіте, заходіте! нечево розговарівать! — гукнув на хлопців фельдфебель, і вони хутко увійшли до вагону, що вже був повний людей. Однак місце знайшлось і Корнієві з Семеном, вони зайняли собі вдвох одну лавку.

— Ну та й напакували ж нас у сей вагон, нема де й голкою штрикнути. Тут награємось за ніч в тісній баби,⁶⁷ — говорить хтось з кутка.

ПРИТЧА

ПРО ЧОТИРИ ПЕРСТЕНІ

Одного разу, їдучи залізницею, прийшлося мені чути розмову або, скоріш, промову одного жида про релігії і про антагонізм людей різних релігій. В вагоні були переважно жиди пасажирів і кілька руських, отже розмова велась з початку по-жидівськи, і я не могла розібрати її, але потім, коли надійшло більше руських пасажирів, то промовець перейшов на руську (россійську), трохи ломану мову, не вважаючи на видиму досаду інших жидів. Деякі з них навіть одвернулись від него і почали завзято молитись богу, часами тільки поглядаючи скосята кидаючи короткі фрази по-жидівськи; інші знов, переважно молодші, слухали і тісно обступили оповідача. То був молодий жид, одягнений сливе по-європейськи, не в такому довгому халаті, як інші, хоч акцент его і фраза не показували на людину з шкільним російським образованием. Говорив він з завзятем, як проповідник.^I

— Господа, — мовив він, обертаючись на сей раз більше до руських, — вот я только что говорил им (він показав на гурт жидів, що стовпивсь біля нього), что не хорошо ненавидеть людей с другою верою, потому что и закон не этого хочет. Но вот и между христианами много есть людей, как будто одной веры, которые еще хуже ненавидят один другого за разность, веры, чем евреев. Так я вам хочу рассказать одну сказку, нет, не сказку, а так, пример,^{II} и вы увидите, если это правда, как я вам говорил про веры. Это, представьте вы себе, что был один

^I За точність виразів не відповідаю, але зміст і стиль були такі. — Примітка Лесі Українки.

^{II} Промовець не казав, з якого джерела він бере свій «приклад». — Л. У.

царь, очень сильный и очень мудрый, у которого было много войска и он посылал это войско на неприятеля. Неприятелей было очень много и со всех сторон они нападали, так что один начальник не мог бы их отбить. Вот царь разделил войско свое на четыре части и наставил над ними четырьох генералов, одинаково сильных и ловких. Только один генерал подумал себе, что его войско не будет слушаться, если у него не будет знака об том, что его действительно сам царь послал. Пошел он к царю и говорит: дай мне, государь, какой-нибудь знак, чтобы солдаты мне верили, что я посланный от тебя. Царь дал ему кольцо и сказал: если тебе не будут верить, то покажи это кольцо с моей печаткой и тебе поверят тогда. Тем временем и другие генералы захотели, чтобы царь дал им знак, и каждый из них пошел за этим к царю, и царь дал всем им по одному кольцу со своей печатью, только они один про одного ничего не знали, потому что не были знакомы. Вот пошли они к своему войску и повели его на неприятеля каждый по той дороге, какую царь указал.

Только дорогой у одного генерала солдаты взбунтовались и не хотели идти туда, куда он им приказывал; тогда он им показал кольцо и сказал: видите, братцы, вот у меня знак от самого царя, кольцо с его печатью, надо чтоб вы меня слушались, потому что меня сам царь наставил над вами. Солдаты как увидели кольцо, перестали бунтоваться и сказали: вот видно наш генерал очень важный человек, потому что у него кольцо от самого царя. Потом они шли, шли и встретились с войском другого генерала. Солдаты начали разговаривать между собою и солдаты первого генерала начали хвалить своего начальника и говорить, что он старше всех других генералов, потому что он старше всех других генералов, потому что он послан от самого царя. Солдаты другого генерала начали бунтоваться и хотели бросить своего начальника, но тот им тоже показал кольцо от царя и одни из них успокоились, а другие перешли в войско первого генерала, потому что был спор, у кого кольцо настоящее, а у кого фальшивое. И когда об этом узнали два другие генералы, то и себе начали говорить, что

они важнее всех, потому что у них кольцо от царя. И каждый из них хотел, чтобы все солдаты перешли к нему и каждый думал, что только его кольцо настоящее а у других фальшивое и очень они все за это ссорились и между солдатами тоже страх какой был беспорядок, — кто верил своему генералу, кто чужому, кто за своего дрался, кто за чужого. Генералы же забили о том, чтобы заниматься своей дорогой каждому, а старались только, чтобы все шли за ними и чтобы все признавали их важность. И вот они вместо того, чтоб идти бить неприятеля, начали биться между собою, а никто не догадался, что все кольца были настоящие, потому что царь хотел, чтобы все были одинаково сильные. Генералы называли один другого мошенниками и разбойниками и считали один другого даже хуже неприятеля. Каждый дрался за то, что он будто один послан от государя своего, а никто не думал о том, чтобы делать так, как приказал государь.

— Так вот, господа, — закончив промовець, — это я рассказывал для примера, вот как эти четыре генералы, так теперь есть четыре веры: еврейская, магометанская, католическая и православная и они между собою спорят, которая самая важная и которая справедливая, а не думают о том, что каждому надо идти по тому пути, по какому приказал найстарший царь — Бог, а тогда все будет хорошо, потому что каждый родится в той вере, в какой ему назначит Бог.

Після сього знялась жива розмова, сперечання, по-руськи, а ще більше по жидівськи; я її, на жаль, не чула, як слід, бо прийшлося виходити з вагону. А розмова була палка.

ЩАСТЯ

Легенда

Се було в початку віків. Новостворений світ сіяв чудовою красою, скрізь була гармонія, ясне, повне життя. Цвіла Божа мрія, розкішна й лагідна. Людське життя плило тихими хвилями і зливалося з тією мрією в одно осяйне, спокійне море. Великий спокій був на землі, і люде жили в спокою. Так було довго.

Злий дух спав у підземній країні. Він спав довгі віки, і сон його був лихий. Прокинувся злий дух і покликнув: «Лихі сни мучать мене! Душа моя рветься, нема мені спокою! А там, на землі, панує ясний спокій, мрія ворога мого цвіте і питає — і ніщо не бентежить її. Чи маю я носити сам мою тугу огненну, чи маю ховати мій смуток темний? Ні, я кину тугу в серце наймиліших дітей ворога мого, я розкину над ними смуток чорним покривом, і потьмариться мрія ворога мого!»

Злий дух вийшов чорним димом з лона землі і огненною хмарою полинув понад землею. Він пролітав над долинами, де хвилювало золоте збіжжя, де рясні дерева клонили додолу важкі віти. Там спустився злий дух, — і збіжжя вигоріло, мов від огню, овоч на деревах почорнів, трави пожовкли, квітки посохли, стала пустиня. Люде ховалися від огненного подиху по ямах та печерах і стогнали: голод!.. голод!.. Злий дух вернувся у підземну країну і ждав.

Минуло сто літ. Пустиня давно обернулася знову в розкішну країну, знову хвилювало золоте збіжжя, рясні дерева знов клонили додолу важкі віти. Нове покоління людське розказувало казки про колишній голод, але ті казки почали забуватися. Божа мрія цвіла, як і перше, і спокій був на землі.

Але злий дух не спав. Він сказав собі: погляну на діло рук моїх! Здійнявся з лона землі сивим туманом і холодною

хмарою полинув над землею. Він пролітав над горами-полощинами, де паслися отари великі, де розкинулись табори людські, там він з'явився густим мороком, лихою заразою. Гинула худоба, конали люде, крик страшний котився по горах: смерть, смерть!.. Отари зникали, табори порожніли... Злий дух вернувся у підземну країну і ждав.

Минуло сто літ, — на могилах людей, що погинули від зарази, ярий моріг зеленів, а нащадки їх спокійно ходили по горах-полощинах, весело грали в сопілки, скликали незліченні отари. Табори білили наметами, скрізь було життя. Ніхто не згадував про лиху заразу. Божа мрія цвіла, як і перше, і на землі був спокій.

Злий дух сидів у підземній країні і думав. І він створив думкою своєю дивну постать. Вона була блискуча, як рання зоря, і міняла свій вид щохвилини, як вогонь. Злий дух дав їй життя і назвав її: **щастя**. Він взяв її на свої дужі крила і полетів з нею геть високо понад землею. Була темна ніч, табори спали, тільки молоді пастухи сиділи навколо багаття — пастухи не спали вночі, — вони співали. Наймолодший грав у сопілку, дивився на зорі, і очі йому були спокійні, як зорі.

З неба покотилася велика блискуча зоря. Пастух покинув сопілку і вхопився за серце. Він бачив зорю, і вона йому серце вразила. Він крикнув уголос: «Дивіться, дивіться!» — і всі дивились туди, куди показувала його рука, — там упала зоря. Вона впала на високу гору, і на горі спалахнуло світло, горіло і вабило серце. Пастух сказав братам своїм: «Ходім туди!» — і всі пішли до світла. Всі бачили у світлі те, що було їм над життям миле, і всі бачили різно. Їм було так, мов у душі в них горів вогонь. Вони йшли все далі, і світло далі ставало. Вони все йшли, кололи ноги на колюче зілля, шарпали одягу об гострі терни, кров була на слідах їх; йшли і падали один по одному, бо сила покинула їх. А ясна, дивна постать все далі ставала, все більше мінилась і зникла в тумані. Настав день, а вона не верталась, і ніхто не знайшов її.

Був знов вечір, і пастухи співали. Вони співали: «О щастя, о ясне, загублене щастя!» І ті пісні отруїли серце всім людям.

Всі прагнули щастя, а ніхто не знав його, всі хотіли бачити його, мати його на хвилинку і вмерти потім, бо воно стало їм миле над життя.

І кожний бачив його, хоч у сні, хоч на малу хвилинку. На одного воно глянуло коханими очима, іншому заблещало золотом, іншому засіяло світлом слави. Всіх зчарувало воно навіки, і чари його були отрута. Воно летючею зорею падало в серце, і серце починало горіти. Хто раз бачив його, той не забував його до смерті. Пекельний вогонь прокинувся у душах всіх людей. Всі шукали щастя, всі хотіли мати його ціле в своїх руках. Для нього віддавали все найдорожче, губили себе і друзів, сльози й кров лились річками во ім'я його. А щастя літало по світі зорею, блискавицею, вогником бродячим і ніде не спинялось надовго, і ніхто не мав його ціле в руках.

І чутний був великий крик по всій землі: «Щастя! щастя!..»

З того часу не стало на землі ясного спокою, потьмарилась блискуча Божа мрія.

І злий дух утішився працею своєю.

ВОЛИНСЬКІ ОБРАЗКИ

I.

ШКОЛА

Довго збиралась я одвідати мою товаришку,⁶⁸ що була учителькою в церковноприходській⁶⁹ школі, аж врешті вибралась. Ну, та й день же я вибрала! Не вспіла я од'їхати й верству⁷⁰ від міста Луцька (село, де жила моя товаришка, було верстов за двадцять від Луцька), як вчистив страшенний дощ, так під ним я доїхала до самого села, мов крізь сито бачила хати і греблю з вербами, та вже тільки на майдані він дав мені трохи просвіток, і я побачила ясніше церкву, попівський великий будинок, а трохи далі від нього маленьку хату з ґаночком і з шкільним дзвінком біля ґаночку. «Оце ж і школа, — сказав мій візник, — та тільки як ви до неї доберетесь?» Справді, перед самою школою була велика калюжа, немов який брід. Я дивилась на неї з недовір'ям і вибрала місце, куди б ступити так, щоб не зав'язнути на першому ж кроці. Тим часом моя товаришка побачила мене у вікно і вибігла на ґанок з голосним радісним вітанням: «А, ось і ти! нарешті! Та що се ти, видно, злякалась моєї Венеції? Нема чого робить, друже мій, скачи в воду». Я мусіла послухать її ради і одважно скочила по щиколодки в воду, врешті се не було великою одвагою, бо вже й так я промокла гаразд, то небогато зосталось довершити. Увійшовши в хату, після перших вітаннів взаємних, я стягла з себе мокре убрання і хотіла повісити його на стіну, коли се моя товаришка спинила мене: «Куди ти? воно тобі все вибілиться, та ще мокре воно, то й не одчистиш». Нема чого робить, чіпляю я його на стілець, а сама хочу сідати на другий.

«Не сідай!» — крикнула товаришка. Я з дивом оглянулась на неї. «Сей стілець має тільки три ноги». — «А де ж цілий?» — спитала я. «На цілому висить твоє убрання, а більш стільців нема. Сідай на моєму ліжку, а я присуну стола, та й будемо чай пий».

Умостились якось, хутко й чай був готовий; поки товаришка поралась з ним, я розглядала її домівку, та врешті не було там чого довго й розглядати. Голі стіни, полупана стеля і ще більш полупана груба, біля груби ослінчик з кухлем і мискою до умивання, потім шафка маленька, під другою стіною стіл, — на сей час він був присунутий до ліжка, — скриня та відомі вже стільці, та от і все.

— Ну, — кажу я товарищі, — оце ж я приїхала подивитись на твою академію, як то ти тут людей просвіщаєш.

— Шкода, не побачиш, запізно приїхала!

— Як се? Таж тепер половина квітня, що ж се у вас так рано вакації? А ти ж писала, що скоро екзамени почнуться.

— Не буде екзаменів.

— Чому?

— Батюшка не хоче. Я була виготовила одну групу спосібніших хлопців, та діло стало за Законом Божим,⁷¹ се ж батющина справа, він тяг-тяг до самого Великодня, а тепер каже: «Нащо їм ті екзамени, нехай ідуть бидло пасти». От, так-то в нас! А ти ж думала як?

— Та вже ж, певне, думала, що не так. Ну, нічого робить, треба хоч так подивитись на школу.

— Нехай вже завтра, тепер темно.

— Гаразд. Однак, слухай, чого ти тут сидиш, чом не поїдеш додому, коли тобі нічого тут робити?

— Та от ще треба гроші з батюшки викрутити.

І вона почала мені розповідати довгу процедуру «викручування» учительських грошей, як спочатку їх піп «стягає» з громади, громада одмагається, кажучи, що і сама школа не конечне потрібна, що вони не всі посилають дітей до школи і що, врешті, й грошей нема. Проте і сяк-так гроші стягаються, і батюшка ховає їх у себе. Тут уже починається «викручування».

Учителька йде до батюшки за грішми, починається нескінченна розмова. Після довгих сперечок батюшка врешті дає рублів зо три, а то так і рубля, як упреться.

— Ну, як-таки можна! — казала я товаришці. — І чого ти розводи розводиш з тим попом? Яке він має право видавати тобі твої заслужені гроші по п'ятаку, немов ти у нього «на водку» просиш?

— А що ж ти з ним зробиш? Від нього ж се залежить.

— То ти б скаржилась на нього!

— Кому?

— Ну, там громаді чи посередникові.

— Та громаді про се байдуже, а з посередника мала користь, я рада, як він мене не чіпає. Ото одного разу приїхав, то тільки ще напався на мене, і як би ти думала, за що? За те, що я в церкві зимою в смушевій шапочці стою. «Се, каже, ображає релігійне почуття селян!» Що я з ним буду говорити? Та, врешті, ще тутешній піп не гірший від других, він собі старий, то хоч сидить тихо, притім досить добродушний. Я його унуків учу і за те обід у нього маю.

— Як? тільки обід?

— **Тільки!** То по-твоему — тільки, а по-нашому: **навіть**. Якби тобі баба з цілого села кожна по черзі обід носила, як мені було в однім селі, то й ти б сказала **навіть**. Ні, ще мій піп слава тобі господи; з ним можна владитись. Скупенький троха... до того ж приход небогатий.

— Ну, однак, он в якій камениці⁷² живе.

— Та що ж камениця, коли у ній порожньо!

— Може, може...

Ми с'як-так помостилися, постелилися і полягали спати, причому вікно треба було замкнути подушкою, бо одна шибя була вибита. Другого дня рано, вставши і умившись замість мила яйцем (мила не було, а гроші на нього ще треба було «викручувать»), я пішла подивитись на шкільну кімнату. Як тільки я перейшла сіни, ще мокрі після вчорашньої зливи, і одчинила двері в шкільну кімнату, на мене вдарило холодною вільгостю,⁷³ мов з льоху. Шкільна кімната була немощена, з нерівною

долівкою, така ж сама полупана, тільки хіба ще гірше, як і хата учительки, посеред неї ряди шкільних лавок, в кутку чорна дошка, з слідами крейди, в кінці хати стіл, за ним стілець, а над стільцем прибита на стіні межі двома тьмяними вікнами чимала географічна карта, стара і немов закурена.

— Що то, твої ученики вчать географії? — спитала я, дивлячись на ту карту.

— Куди там географії! Вони ледве читати та писати навчаться за той короткий час, що ходять до школи.

— Чому так?

— Та де ж, коли вони часом тільки в Пилипівку⁷⁴ починають уперше збиратись, а то все то бидло гонять тощо.

— Проте ж єсть у вас якась програма?

— Та що ж, от щоб вивчилися читать, пишуть без великих помилок, головно в букві ять, та лічби трохи, а то ще той спів чимало часу займає.

— Який спів? ти їх співати вчиш? — спитала я, вже зовсім дивуючись, бо до тієї пори не чула, щоб моя товаришка співала, а тим більше, щоб могла ще й інших вчить.

— Та вчу, церковного співу, воно б то і не дуже трудно, співи вибіраємо найпростіші, та все ж навчити хоч би й «Господи, помилуй» хлоп'ят, що не мають жадного поняття ні про ноти, ні про гуртовий спів, річ нелегка, не раз аж упрієш над ними, а вже що горло болить, то нема чого й казати... Ну, однак, ходім, що ти тут ще сподіваєшся побачить?

Але я стояла серед хати і прислухалась, — за стіною чутно було якийсь гомін.

— Що то таке? — спитала я.

— А, то, певне, люди зібрались, се тут зборня, в ній же і сторож мешкає, а за стіною моєї хати — холодня.⁷⁵ Я тобі кажу, що тута часом наслухаєшся!..

— А тепер же ніхто часом не сидить у тій холодній?

— Ні, тепер весна, весною рідко сажають, — робота саме в полі, то люде відпрошуються, щоб уже як мають сажати, то пізніше, аж коли нагальна робота скінчиться або як свята довші набіжать...

Гомін за стіною міцнішав, видно, розмова провадилась далеко не мирна. Гомін глухо віддавався у вільготному повітрі школи; робилось якось прикро. Ми вернулися в хату учительки.

— А де ж ваші шкільні книжки? — питала я.

— От тут, — відповіла товаришка, показуючи на малу шафку біля груби.

— Можна подивитись?

— Та можна, можна, хоч, знаєш, там є і заборонені!

Я дивилась на неї і не знала, чи мені їй вірити, чи ні. Вона засміялась.

— Так, так, заборонені, от побачиш! Ти ж, сподіваюсь, не донесеш на мене «по начальству»?!

Я все-таки не розуміла. Вона одімкнула шафку і почала показувать: оце «бібліотека для читенія вне классов». ⁷⁶

Взяла я наугад якусь книжку, читаю: «Житіє св. Симеона Столпника». ⁷⁷ Становлю, беру другу: «Житіє св. Григорія»... Ще одну витягаю, з другого кінця полиці, знов: «Житіє преподобнаго...»

— Та що се у тебе все такий «душеспасительний» вибір? — питаю.

— Що ж робить, на те у нас **церковноприходська** школа, які книжки нам присилають, такі мусимо читать. А ось тут наші учебники, — і вона показала на середню полицю.

Там стояли: молитовник, «краткій катехізіс», ⁷⁸ Закон Божий, «задачник», арифметика та скілька тоненьких букварів, я забула ймення їх авторів — все якісь невідомі.

— А ось і заборонене! — сказала врешті товаришка, усміхаючись і показуючи на низ шафки, де лежала купка книжок і стояла чимала порожня сулія.

Я подивилась на книжки: «Родное Слово» Ушинського, ⁷⁹ читанки Паульсона, ⁸⁰ скілька виданнів «Посередника»... ⁸¹

— Що ти, жартуєш зо мною? — крикнула я з дива.

— Та ні, які там жарти? Се справді книжки, «изъятыя из школьных библиотек». ⁸²

— Та тут же есть книжки, «одобренные Комитетом Грамотности!» ⁸³

— Мало що! «Комитет Грамотности» для нас не указ, — вона говорила се не сміючись, а скоріш смутно; прийшлося повірити.

— А се ж тобі навіщо? — питала я, показуючи на сулію.

Товаришка знов засміялась:

— А се учительський спадок! Теж, коли хочеш, заборонене. Мій попередник тримав у сій сулії горілку, ну, а в мене вона, звісне, порожня стоїть, та, може, ще кому знадобиться колись... Однак, дивлячись на осю сулію, я згадала мого батюшку і те, що вже час мені йти обідати до нього. І ти ж зо мною?

— Та ні, як же я...

— Ну, нема чого, моя люба, мусиш йти, бо у мене нема нічого. Та ти не думай, мій батюшка любить гості приймати, він ще й радий буде. Ходім.

Рада-нерада, мусіла я йти. Спиноючись попід тинном, щоб не попасти в поналивані вчора калюжі, пішли ми до попового двору. Двір був великий, порослий травою, на ньому хліви, комори, різні господарські прибудинки, поруч з двором великий старий садок з рясними деревами оточував ту саму велику каменицю, що я бачила, їхавши. Високим ганком пішли ми в ту каменицю. В першій же хаті побачили попа з дочкою і двома онуками, що вже сиділи за накритим столом. Товаришка познайомила мене, і нас запросили до гурту. Обідаючи, я все поглядала навколо по хаті. Трудно було зважити, чи то була вбога, чи багата господа. Товаришка моя правду казала, що камениця попова порожня, але ж їй дуже багато треба було, щоб стати повною. Була то стара будова, давній кляштор католицький⁸⁴ (церква теж колись належала до нього), з товстими стінами, глибокими вікнами, з високим склепінням замість стелі, холодний, просторий, досить темний. Голоси і кроки лунали в тих хатах, як в церкві, і здавалось, що тут господарі не піп і його сім'я, а оті темні уніятські образи та дерев'яні ангели, що дивились на нас із стін, непривітно всміхаючись або суворо насупившись. Ті образи й ангели були винесені з церкви, коли вона з уніятської обернута була в православну⁸⁵ (такі обертання були не першина для неї). Батюшка,⁸⁶ що,

подібно, як і церква, був колись уніятським попом, прийняв вигнанців до своєї хати, і вони пристали до неї зовсім, більш ніж сам господар, — маленький, сухенький дідусь, він зовсім губився у своїй величній оселі. В ній, врешті, все якось губилось: і постанова, і килими, і мисники, і скрині — увесь той скарб попівський, що в іншій хаті робив би враження заможности, — і люде. Ні розмова, ні товариство наше не були там на місці. Мені стало легше, коли ми врешті по обіді вийшли в садок, де вже не було ні католицьких стін, ні уніятських образів.

Походжаючи стежкою поміж куцями поричок та аґрусту, товаришка моя помалу завела річ про те, що от уже весна, учіння скінчене і час би вже їй їхати додому.

— Ну, що ж, поїдьте, — сказав батюшка благодушно.

— Та ви ж знаєте, батюшко, що я не можу поїхати, і навіть знаєте, через що...

— Ні, звідки ж я знаю? — промовив батюшка все так же невинно. — Коней в селі не можете найняти?

— Та ні, батюшко, що там коні! Звісно що, — грошей нема, а коні знайшлися б.

— А, он ви що! Господи, який тепер світ настав! що за користолюбіє в молодих людей! Чи так же було в наші часи? Гай, гай, панночко, панночко! — і він засміявся тихим старечим сміхом.

Його бесідницю, видно, сміх не брав, навпаки, вона ледве здержувала досаду.

— Справді, — провадив батюшка, пересміявшись, — нащо вам ті гроші, та й ще всі разом? Ви людина молода. От пождіть, будете йти заміж, справлятимете посаг, отут-то вам грошки й згодяться. Правда ж? — звернувся він несподівано до мене.

Я мусила вступити в розмову:

— Коли то ще те буде, а от тепер шкода, що ми не можемо поїхати разом з нею до міста. У мене й коні замовлені, та що ж, видно, прийдеться самій їхати додому. То як сказати твоїй матері? — звернулась я до товаришки. — Коли ти будеш дома?

— Не знаю, — відповіла вона коротко.

— Ну, годі, годі, не журіться, — почав батюшка, раптом змінивши тон, — чи ви вже справді думаете, що я такий жила? Ось приходьте сього вечора, то ми з вами обрахуємось, а завтра й поїдете, коли ваша хіть.

Далі розмова змінилась, а незабаром ми собі пішли додому. Увечері товаришка пішла «рахуватись». Довго я ждала її, врешті прийшла, ні весела, ні смутна.

— Ну, що? оддав? — питаю.

— Та... оддав, половину! Нема, каже, всіх, не зібрав. Що ти з ним зробиш?

— Ти ж йому віриш?

— Де там!

— Що ж ти, поїдеш чи будеш «викручувати» твої гроші до кінця?

— Та ні, поїду, обридло вже, може, потім як-небудь виправлю. Годі вже про се говорити, увірилось!.. І вона почала вкладати свої речі, щоб завтра виїхати.

Другого дня ми рушили, попросившись з школою і з селом, куди ні мені, ні їй більш не судилось вертатись. Порожня школа, порожня хата і порожня сулія zostалися чекати нового вчителя.

«МІСТО СМУТКУ»

Сілуети

Motto: «Де та границя, що відділяє нормальне від ненормального?»

НАУКОВЕ ПИТАННЯ

Одного разу трапилось мені бути у великому закладі для божевільних. Всякий, хто бував у таких закладах, знає те почуття страху, жалости безконечної і, сором сказати, цікавості, що обгортає сторонню людину при вході в сю велику *verkehrte Welt*.^{1,87} У мене до сього прилучалось іще почуття якоїсь особливої симпатії до декотрих слабих, і через те цікавість моя була тим живіша. Деякі образи сих безталанних не покидали мене там цілу ніч. Часто, погасивши електричне світло і лігши на широку софу в докторському кабінеті, що служив мені спальнею, я довго дивилась на смуги місячного світла на помості і на високих білих стінах, і в них мріялись мені фантастичні образи бреда, мені здавалось, що тут само повітря населено галюцінаціями і що вони літають тут, як іскри невидимого багаття, як луна невидимих інструментів. У вікно мое вривались від часу до часу дивні гуки, такі виразні серед глибокої ночі, вони лунали таким жахом, таким розпачем, який тільки може поміститись в людських грудях, і так дивно сплітались вони з місячним світлом і моїми примарами. Часто і тепер у такі самі ночі моя думка пролітає велику просторінь, проникає крізь товсті високі камінні стіни «міста смутку», схиляється в головах ліжка молодої чорноокої дівчини, що з автоматичністю розпачу качає головою по подушці,

¹ Світ навиворіт (нім.).

чорне розпущене волосся безладною сіткою покриває її плечі і груди, чорні очі горять нелюдською тугою, голос брентить монотонно і жалібно, немов хтось торкає раз по раз одну струну: «Марія, Марія, дівчина чиста, лілія біла... зламана, сплямлена, ваша лілія, elle était pure et belle comme un cygne et fraîche comme la rosée»...^I Я беру її за руку і, сама не знаю чого, питаю: «Etez-vous souffrante?..» — «Oh, comme je souffre,^{II} — брентить її голос, — нема, нема вашої Марії, les démons l'ont souillée, la vierge Marie est morte...^{III} Марія, Марія, лілія біла»... Я дивлюсь вільготним поглядом на її сухі очі... А ось чується мені уривчастий жіночий голос: «Се... се... о, ви не знаєте! Правда ж, до чистої мети треба йти чистою дорогою? А коли хто йде брудною?.. О, ви не знаєте! Ви думаете, я божевільна? Ага, мій чоловік, ви питаєте? Мій чоловік гандляр... він знається на гандлю, о, знається... ні, ви сього не розумієте»... Тонка, похожа на хибку тінь, жінка іронічно усміхається, а широко розкриті очі швидко бігають з смертельною тривоگوю... Ось проходить передо мною молода поетеса з ясним хвилястим волоссям, з чудовими синіми очима, де так ясно блищать і зливаються в один промінь талан і божевілля, чарівні музикальні строфи ллються з її уст, так і віє од них гірським повітрям, гірською волею, раптом вони обриваються смутно-сатірічним жартом, повним божевільного юмору, і сміхом, похожим на плач! «Так завжди, — згадуються мені її слова, — поезія, поривання ins Vlau,^{IV} зраджені надії і... і нещасне кохання, а потім все кінчається тут, у добрім товаристві»... — і знову лунає сміх, а з ним еднається прикрим аккомпаніментом цінічний регіт підстаркуватої жінки з кокетливими жєстами, їх обох заглушають гуки розбитого фортеп'яно, то грає божевільна композіторка, у неї лице подібне до візантійської ікони, очі дивляться поважно і суворо в одну точку, вона грає «Grande Polonaise»...^{V, 88}

^I Вона була чиста й прекрасна, як лебідь, і свіжа, як роса (фр.).

^{II} Ви страждаєте? — О, як я страждаю (фр.).

^{III} Нечисті її споганили, діва Марія вмерла... (фр.)

^{IV} В блакить (нім.).

^V «Великий полонез» (фр.).

Ось її величність королева, ласкаво подає мені роблені власноручно квітки, їх багато лежить у неї на столі поруч з самодіяльною короною. «Се невеликий дарунок, але його робили королевські руки. Як підете туди, між мій народ, розкажіть, якою ви бачили його королеву, — тут її величність показала трагічним жестом на свої стоптані черевики і потерту сукню, — ось чого дочекалась наймилостивіша з королев від свого народу! Скажіть, що я не пам'ятаю зла, а тільки потребу свого права».

Я низько вклоняюсь перед її величністю і з щирою повагою приймаю високий подарунок. Чим же гірша моя королева від інших коронованих особ?.. Я чую на своїй щоці поцілуй ідіотки. «Ах ви ж моя любя!» — гукає вона і з веселим голосним сміхом подає мені свою забавку: пилку хліба. «Нате, будете гратись, от так, як я, се дуже весело!». Мені вчуваються чийсь дикі співи, одностайні і уперті, як вітер в комині, ввижається танцюриста постать веселого маніака; він легким кроком пробігає, щось ловить у повітрі і гукає: «О, який я щасливий, я навіть не бажаю нікому зла, бо я щасливий, як само щастя!..».

Ось сумний і здивований голос Генія християнства:⁸⁹ «В Євангелії сказано, що час визволення давно настав, а однак... Я вільно поклала на себе терновий вінець, щоб викупити гріхи світа, я знаю, за що гину, але за що ж мучаться сі безталанні?.. Де ж край стражданням?»... Лице Генія християнства темніє, і очі спускаються вділ. А передо мною вже пересуваються бліді, невиразні тіні, вони глухо стогнуть, притулившись до стіни або до плеча монашки — сестри милосердя, ридають, кинувшись долі, або сидять мовчазні, нерухомі, обхопивши голову руками в німій і глухій тузі, — вони вже не на сьому світі живуть. І здається мені, що я, мов Данте,⁹⁰ опинилась *nella citta dolent...*^{1,91} Такі образи мріють-ся мені в смугах місячного світла.

Але один сілуєт пригадується мені частіше не вночі, а, власне, чогось удень, коли сонце так ясно світить, коли люде

¹ Між осель боління (рядок 1 Пісні III «Пекла» Данте) (італ.).

говорять так голосно, коли все здається таким виразним і нормальним.

Одного разу я стояла в парку «сумного міста» і дивилась, як гурт хворих робив гімнастику на широкій площині під соснами. Вони робили все, що їм показував учитель, покірно і навіть охоче, з поважним, діловим виразом лиця. Один молодий чоловік, утомившись стрибанням через козла, одійшов набік і почав надягати на себе сюртук, скинутий було для легкості рухів. Сюртук був почеплений на тій сосні, під якою я стояла, так що панич опинився зовсім близько до мене; я і не думала відходити геть, за скільки днів я вже привикла до мешканців «сумного міста», до того ж сей не раз стрівався зо мною в парку, і я бачила, як він годинами стояв оддалік і дивився смутним і добрим поглядом на дітей, що грали в крокет; діти його не боялись, бо він був «спокійний». Панич одягся, але не відходив, а шукав чогось під деревом, я оступилась і побачила долі його шапку, вона була прикрита моєю сукнею; я здійняла шапку і подала паничеві; він не одразу надів її, перше вклонився і промовив:

— Спасибі, панно! — Потім несміливим голосом додав: — Ви позволите сісти під сим деревом, а то там мало затінку.

— Будьте ласкаві, — відповіла я. Він сів долі і прислонився до стовбура.

— Втомились? — спитала я, користуючись виключним правом сього виключного міста зачіпати розмовою незнайомих людей.

— Так, трошки, се нічого, се добре — гімнастика. Я люблю, що у нас такий демократизм, — всі рівні, і королі, і прості божевільні... — він засміявся, — ви ж знаєте, що тут у нас великі люди живуть!

— Ні, не знаю, — відповіла я, — я тут недавно і ненадовго.

— А-а... ну так от, у нас є королі, артисти, великі злочинці, великі інквізитори, а я теж не остатнього рангу особа, — його скромний вид сперечався з його остатніми словами.

— А хто ж ви? — спитала я.

— О, я тут найстарший божевільний.

Я глянула на нього і не знала, що казати, на хвилину мені навіть здалось, що він жартує зо мною. Але він тут же додав дуже поважно:

— А окрім того, я професор нової психіатрії... Поганий тепер сезон, спека, студенти не хочуть займатись, але професорам так не можна, професор повинен двигати науку, — він дивився в просторінь і, здавалось, зовсім забув про мене, далі витяг з кишені чверточку паперу і олівця і почав щось писати у себе на коліні, шпарко, не одриваючись. Потім підвів голову, глянув угору і всміхнувся мені. — От і готово! — і чогось почервонів.

— Що ж се ви написали? — спитала я.

— Конспект лекції на завтра; от візьміть, коли хочете, ви ж певне, теж студентка?

— Чого ви так думаєте? — сказала я, ухилиючись від прямої відповіді.

— Ви ходите в окулярах, — відповів він просто, дивлячись на мое ріпсе-пез.

— Таке студентство можна сховати в кишеню, — сказала я і справді сховала ріпсе-пез.

— Ну, то схойте і моє професорство, — сказав він, сміючись і подаючи мені списаний папір. Я взяла і подякувала. Він встав. — А тепер я піду, бувайте здорові. — Він подався від мене, але через скілька кроків завернувся і прошепотів: — Я вас прошу, не показуйте сього тутешнім лікарям — се такі обскуранти!⁹²

— Будьте спокійні, я не покажу, — відповіла я.

— Слово честі? — спитав він трівожно.

— Слово честі, — сказала я і подала йому руку; він стиснув її, вклонився і пішов від мене.

— Скажіть, будьте ласкаві, — спитала я згодом одного лікаря при розмові, — се ж, певне, добрий знак, коли хворий тямить, що його розум не в порядку? кажуть же: тямити свою слабкість, се наполовину вигоїтись.

— Ну, не завжди, — відповів мій бесідник, — принаймі у нашій практиці часто таке «самопізнання» уживається з самими

безнадійними формами... — і він почав розказувати мені про різні форми і стадії Folie raisonnante.^{I,93}

Увечері, вернувшись у хату, я прочитала писання мого «профессора». Там стояло написано чималим, твердим, але нерівним почерком:

Mania erotica^{II,94}
Систематичний бред

Сімптоми: Ідеалізація об'єкта кохання, платонічність,⁹⁵ інтенсивність, безнадійність, безвиходність (прикл[ад] Я), при акт[ивній] формі — дикі напади, убійство і самоубійство. Форми: латеральна і експансивна.⁹⁶

Етіологія:⁹⁷ Нерівні відносини серця до мозку. Мало досліджено (тут якісь невиразні ініціали та значки, либонь, цитати).

Ступінь розширення: Не так рідко, як думають вони (знов значки).

Ліки: Паліативи:⁹⁸ Aqua Lethae,^{III,99} зміна місця, робота, autosuggestio.^{IV,100} Способи радикальні: знам. Dr. Гейне радить Pulv. B. Schwarzi в виді моментальних компресів на груди і на голову. Можна теж Tinct., Op., Stroph.,¹⁰¹ C. Cian. (ars., phosph. не рекомендується).¹⁰² В давні часи удавались до хірургії, напр., perforatio pectoris^V — устаріло. Результати: Beatitudo neutralis.^{VI} Краще залишити натуральній течії. (Ініціали, між ними знов Я).

Профілактика, прогноз: все одно, не варт про се думати».

На цьому кінчалась записка.

^I Розсудливого божевілля (фр.).

^{II} Любовне божевілля (лат.).

^{III} Вода Лети (лат.).

^{IV} Самонавіяння (лат.).

^V Прокол грудної клітки (лат.).

^{VI} Нейтральне блаженство (лат.).

Довго я дивилась на се писання і довго думала потім: що се? — бред чи жарт? Але в сьому місті всі жарти поважні...

І згадався мені безумний король Лір, як він просить своїх провожатих: «Дайте мені поговорити з сим Тебанським філософом...»¹⁰³

8.IX.1896 Колодажне

ГОЛОСНІ СТРУНИ

Нарис

...I fiori nati dal mio cor,
I versi che pensavi, ma che non scrissi,
Le parole d'amore che non ti dissi.

СТЕССНЕТТИ^{1,104}

Коли вона ішла вулицею, всі оглядались на неї. Кожний дивився на неї особливо: хто з посміхом, хто з подивом, хто з жалем; здається, найчастіше з жалем; а врешті, трудно зважити. Вона була горбата, сього слова досить. Се слово тяжке, його тяжко мовити, — ще тяжче на собі носити. Його носила, власне, носила на собі, оця дівчина з великими синіми очима, з довгою русою косою. Трудно зважити, на що найбільше здивлялись перехідні люде, — чи на ті очі сині, чудові, чи на тую русу косу хвилясту, напіврозплетену, чи... ні, лишім се тяжке слово! Здається, що дівчина, чуючи його, кожний раз немов хотіла окритися від немилосердних людських поглядів, і сині очі погасали раптом і заходили туманом.

Отак вона йде й тепер, опустивши очі; ті спущені очі надавали дивний вираз обличчю, поневолі здійсненому вгору. Легенька краска то вступить їй в обличчя, то зникне, і обличчя пополотніє. Так вона йде між клопотливим мійським гуртом, що снується поз неї, штовха її, минає і — оглядається! Ось біжать дві панночки, лепечуть одна до одної голосно, шпарко, здається, нічого перед собою не бачать, забалакались. «Ах, вибачайте!» — кинула одна панночка, зачепивши нехотячи нашу дівчину. Та нічого не сказала, тільки знов злегка зчервонілась. Панночки одійшли кроків три і, звичайне, оглянулись.

¹ Квіти, що народились в моему серці, вірші, що їх я придумав, але не написав, слова кохання, що їх не сказав тобі. Стеккетті (італ.).

«Глянь, серденько, які в неї коси!» — не втрималась і, придержуючи ходу, вголос скрикнула та, що просила пробачення. Сині очі в дівчини знов освітили обличчя, і постать немов повищала, хода стала певніша. «Та яка ж надзвичайна коса! — провадила панночка. — Якщо не причепляна однак». — «Оні! — озвалась друга панночка, біжучи з товаришкою далі. — Я знаю сю дівчину. Се Настя Гриценко. Вона колись ходила до нашої гімназії; я тоді була в третьому класі. Вона вступила в наш клас, тільки недовго була, хутко вийшла з гімназії, щось через півроку. Не знаю, чого так, — здається, екзамену побоялась. Тепер, я чула, вона ходить в музикальну школу. Вона, здається, страх уразлива! До неї було трудно приступити: аби щоб, вже й образиться. Вони завжді такі, сі...» Добре, що Настя була вже далеко і не чула дальшої розмови своєї колишньої товаришки.

Настя звернула з широкої вулиці, пройшла ще кварталів зо три, потім одчинила фірточку, що провадила в невеличкий палісадник перед невисоким домом, хутко пройшла через палісадник, ступила на низький ганок і позвонила.

Їй одчинив гарний панич у студенському убранні.

— А, Настуся! — мовив він, радо усміхаючись, і його сині очі, подібні до Настиних, дивились прихильно і щиро в очі дівчині. — Що, втомилася? — питав він.

— Так... — відповіла Настя уривчасто.

— Ах, який же з тебе нєслух, Настусю! — сказав студент не то з досадою, не то з жартом. — Скільки раз я тобі казав, щоб ти мені не ходила пішки з своєї школи, а ти таки не слухаєш!

— Та нічого то... — тихо мовила Настя.

— Нічого, нічого! — передражнив студент; більш, однак, не сказав ні слова, взяв у Насті з рук важкого портфеля з нотами і разом з Настею пішов до кімнати.

В кімнаті стояло п'яніно, над ним була полиця з бюстами Шопена¹⁰⁵ та Бетховена¹⁰⁶ межі лаврами в вазонах; стояла етажерка з нотами і друга етажерка з книжками в гарних оправах, все найбільше твори знакомих поетів. Кімната була вбрана досить убого, але мала в собі щось оригінального

і принадного. Було в ній багато квіток—і се найпаче надавало їй оригінальності.

Під вікном стояв чималий стіл, на ньому були розкидані книжки та розтріпані зшитки університетських лекцій Настиного брата. Близько стола висіла на стіні запиляна скрипка і смичок над пюпітром з розгорнутими нотами. При другій стіні стояв менший столик, на ньому лежали звої нотного паперу, писані ноти і ще якісь дрібно писані порізнені листки.

Панич поклав портфель на п'яніно і поміг Насті скинути плащика.

— Що, Павлусю, не заходила тут без мене Олеся? — питала Настя в брата, здіймаючи капелюшка.

— Ні, не заходила. Оце ж, власне, я думав, що зайде, а коли її досі не було, то вже я мушу конечне побігти до неї на часинку, сказати, що завтра вибираємось компанією на човен. А ти зачекай на мене з чаєм, я хутко вернусь.

Павло запалив лямпу на Настиному столику, взяв свою шапку і хтів іти з хати.

— Ага, я й забувсь— ось до тебе лист! Здається, від Богдана— його рука, — сказав Павло, добуваючи з бокової кишені листа.

— Бач який! От би ще заніс мого листа з собою, — сказано, забудько з тебе, Павлусю!

— Ну, не сварись, не заніс же!

Павло віддав листа і за хвилину біг уже шпаркою ходою вгору вулицею, поспівуючи тихенько щось досить бравурне.

Настя хутко розірвала конверта і стоячи почала читати листа. Лист починався без усякого слова обертання: «Вибачайте, що я Вам досі не відослав Вашого «Дуета». Діло в тім, що сестра мого учня завзялася вивчитись його конечне і оце вже другий тиждень розпадається над ним. Якщо Вам ся п'еса не конче потрібна, то дозвольте мені ще на який час зоставити її у себе...» Далі йшло коротке описання життя на селі, потім мова зійшла на давно почате листовне змагання про одного письменця, що умів зачепити своїми словами не одну струну в людському серці. Тільки лист був не довгий: «Не здивуйте,

якщо мої доводи на сей раз не будуть дуже дотепні, бо варварські гуки фортеп'яно і гостре сопрано, що доноситься з гостинної (розучується Ваш «Дует!»), мішають мені думки і псують настрої. Отже — до іншого разу!» На кінці стояв невиразно начерканий початок фамілії.

Настя хутко прочитала сей лист і поклала його на столі, потім взяла і знов перечитала помалу, немов придивляючись окрім до кожного слова. Потім вона довго ще дивилась на лист, не читаючи. Далі поклала його і почала ходити по хаті нерівною ходою; часом затримувалась та притискала руки до грудей, немов здавлювала серце. Стала край вікна і дивилась у прозору сутінь. Сльози туманили їй очі, але вона гордо, болізно зсунула брови і зважливо одвернула од вікна.

Вона сіла при столі, взяла перо й папір і налагодилась писати. Довго сиділа вона, то здіймаючи перо, то спускаючи його немов до писання, але папір лежав білий і ні слова на ньому не було. Вона зітхнула, тремтячою рукою тихо поклала перо на стіл, встала і вийшла з хати у темний садок. Тихо походяючи по стежці, вона все думала невимовлені, ненаписані думки-гадки; невимовлені, невимовлені сльози серце їй гнітили. Вона все думала-гадала.

«Ні, не можу я писати до нього. Що можу я йому написати? — Бездушний лист про різні питання, про мійські новини, лист, заправлений дотепними фразами, безжурним юмором, — товариський лист, навіть не дружній. Але нащо мені се? Навіщо мені ся гімнастика розуму, коли душа моя стогне і рветься від жалю? Як тільки я сяду писати до нього, я думаю тільки про те, що я його люблю, без міри, без краю, що те кохання — ніж в моєму серці, — вирви ніж із серця, і воно крив'ю зійде. Я думаю про те, що я навік нещасна: поки живе кохання, воно палить огнем; коли умре кохання, зостанеться по ньому мертво пожарище. Він не любить мене, і я нещасна; коли б він любив мене, ми обоє нещасні були б. Я знаю се і все-таки його кохаю, сама себе палю вогнем. Нічого іншого я не можу й не хочу писати, — і мушу мовчати, хоч серце моє повне речей. Я мушу мовчати, мушу зректися єдиної потіхи — листів від

нього, бодай тих коротких байдужих листочків. Нема в його листах ні одного чулого, дружнього слова, хоч би на сміх сказаного... Ні, я не хочу такого слова, кинутого на сміх. О, коли б я хотіла, мені легко було б почути від нього не одно таке слово — на сміх. Я не раз чула, як він провадив жартовливо-кохані речі моїм товаришкам, і так робилось прикро на серці, слухаючи їх. Такої гіркої комедії я не витримала б, і я вдячна йому, що він ніколи не грав зо мною того водевіля кохання. Він має до мене холодну повагу, та все-таки повагу. Він ніколи не звертається до мене з тим образливо-зальотним тоном, може, догадується, що то б мене вразило вкрай? Ні, не догадується, а просто, просто... я не здаюся йому цікавою іграшкою, та й нема у мене ні охоти, ні хисту до таких розмов, се правда. Межи всіма дівчатами тільки зо мною він так поводитьсь, — та ще з нею, з другою... Так, він з нами розмовляє однаково, та не однаково розмовляють його очі, та й голос, вимовляючи однакові речі, брентить не однаково... Що ж, може, коли б я розказала йому свої муки, вилила перед ним свою тугу, він би знайшов і для мене добре слово, слово потіхи або хоч поглядом пожалував мене, бо він має добре серце в гордих грудях; він би не насміявся з мого кохання, бо він знає сам, що то таке — безнадійне кохання. Так, він знає се добре... але він гордо носить і ховає те кохання від усіх... Може б, він дав мені слово потіхи від щирого серця, от як дають шматок хліба голодному жебракові; тільки ж я скоріш простягну руку за жебраним хлібом, ніж за жебраним словом кохання. Жебраний хліб, кажуть, руку пече, але жебране слово кохання — душу морозить. У мене стане одваги з голоду вмerti, не простягаючи руки за хлібом...»

Темрява у садку стала густіше. Настя не любила бути самотною межи темними деревами, — як усякій недолугій людині, їй була прикра широка темрява. Хутко пішла вона до хати. Коли вона стала там край стола, погляд її впав знов на той лист, недавно читаний. Вона взяла його і хотіла покласти до скриньки з листами, що стояла на столі. Там було багато листів, були й листи, писані тією самою рукою, що й сей недавно отриманий лист, їх було небагато, і були вони сливе всі

короткі; мало на яких була визначена дата, але Настя знала добре, коли був писаний кожний з тих листів. Ось коротенька записка, сама перша, писана в початку знайомости їхньої. В ній Богдан питав Настю, коли вона буде дома (записка була городська), щоб прийти розучувати вкупі романса, що мав співатись десь на невеликому товариському вечері. Настя досі пам'ятає того романса і ту першу репетицію так, неначе все те вчора було, а тому вже минуло чотири роки. То був романс Шумана «Ich grolle nicht»;^{1,107} вони вдвох розучували його: він співав, Настя провадила на фортеп'яно. Їй було спочатку трудно провадити його химерному співу, він сердився, нетерпляче здійсмав голос і зараз же збентежено усміхався, немов просив пробачення за свою нетерпеливість. Богдан був тоді ще дуже молодим студентом першого курсу, вона ще не була в музикальній школі, мала сімнадцять літ і багато зелених весняних надій; всі ті надії перецвіли за чотири роки... Вона грала з великим почуттям і не завжді дотримувала міри — по-діллетантському. Він співав з вібрацією в голосі, нахмуривши брови і підвівши чолó, як подобає молодому співцеві. Часом, утомившись, він сідав поруч Насті і проспівував упівголоса деякі фрази, нахилиючися до самого Настиного плеча, щоб краще бачити її ноти і показати їй, де вона робить помилку. Так пройшло кілька репетицій, і під кінець їх Настя робила часом більше помилок, ніж впочатку, зате Богдан співав щораз краще. «Сей романс, — думала тепер Настя, — був для мене тим, чим був для Паоло й Франчески роман про Ланчелота і Джіневру;¹⁰⁸ але шкода! — мій Паоло бачив у думці своїй иншу Франческу!»

Настав вечер, — Настя певне його не забуде ніколи, — при співанню «Ich grolle nicht» пригравала не Настя, а инша дівчина, Настя ж сиділа в найдальшому кутку хати, — так вона завжді сідала скрізь, де бувало велике зібрання. Дівчина, що сиділа при фортеп'яно, була молода, струнка, чорнява, з поважним, енергичним виразом на блідому обличчі; розумні

¹ Я не гніваюсь (нім.).

искристі карі очі немов освічували те обличчя; грала енергично, але не різко, білі, тонкі ручки легко і зграбно торкали клавіші; чорнява, смілива головка була похилена вперед.

Богдан співав гарно. Він був зворушений, і те зворушення додавало ще більше виразу тому «Не жаль мені!». Настя дивилась на його обличчя, і спершу їй здалося, що вона ніколи ще не бачила його таким, але вона згадала раптом усі хвилини, коли вона його бачила, і щось тяжке налягло їй на душу. Спів скінчився. Молоде товариство надгородило співця плесканням; хтось мовив Богданові, коли він проходив: «Чудесно», але він, незагожений, відмовив: «Ні, якось не вийшло...» І, стурбований, похмурий, ніби, сховався подаль в гурті. Пішли інші номері програми вечера, та Настя примушувала себе слухати їх. Коли настав перерив, — якось холодно, непривітно стало їй в ясній хаті серед гучного товариства; однак вона зоставалась там до кінця вечора. Вона мало пам'ятає, що там далі робилось: багато співали, потім чимало танцювали. Танцював Павло, і Богдан танцював з різними панночками; з тією найбільше танцював, що грала на фортеп'яно. Настя дивилась на танці, але все те снувалось їй перед очима, мов у чаду; вона тільки пам'ятає тепер, що гостра туга рвала їй серце увесь час, як то завжди буває з нею у великому товаристві при веселій забаві, тільки того вечора було ще гірше, ніж завжди...

Ось Богдан знов підходить до чорнявої дівчини запрошувати на танець, але вона відмовила, не пішла з ним. Богдан, збентежений, одійшов геть. Чорнява дівчина протанцювала потім скільки разів з іншими, але недовго була при танцях, пішла з матір'ю додому зарані, ще перед вечерею. Богдан стояв який час у гурті нетанцюючих, прислонившись до стіни; він дивився поперед себе у смутній задумі, ні на що не зважаючи, але недовго, — швидким кроком підійшов він до одної гарненької моторної панночки і взяв її в танець; потім ще з іншими танцював багато, сливе не спочиваючи, до самої вечері. Настя не хотіла перебивати Павлові танців і сиділа, і дивилась, як люде веселились або вдавали, що їм весело. Потім, за вечерею, було багато гомону, промов, розмов. Богдан був дотепний,

жартовливий, говорив багато, тільки Насті боляче було слухати його мову. Він не говорив до неї, хоч і сидів досить близько, так що вона бачила, як він пив за здоров'я різних людей і за поспіх різних справ; тільки як здійняли тост за молодих артистів, він обернувся й до Насті з чаркою і з жартом. При тому їх очі зострілись. Настя мовчки торкнула його чарку, він, не докінчивши жарту, тихо поставив свою чарку на стіл і на хвилину похилив голову, але зараз же підвів її з усміхом і з новим жартом на устах, тільки розмова на тому кінці стола немов пригасла з її хвилини. До Насті Богдан більш не озивавсь; вона мало з ким говорила...

«Досить спогадів!» — Настя взяла Надсона,¹⁰⁹ свого наймилішого поета, розгорнула книжку і, читаючи, пішла по хаті; коли се зауважила, що з книжки щось випало, — вона нахилилася здійснити: то була суха квітка невідомої барви; тихо киваючи головою, дивилась Настя на ту квітку. Спогади, які вона хотіла заглушити піснями любого поета, знов зацвіли у неї в серці при першому погляді на ту суху квітку.

«Яка суха, нещасна сая квітка! — подумала Настя. — Хто ж би здумав, що се була квітка з барвінку, весела, блакїтна, як небо!»

Се ти, моя змарніла квітко бідна?
Бліда, поживкла, наче давня мрія...

Настя гірко всміхнулася: «Що се я? вірші складати здумала, чі що?.. Шкода! вони ніколи світа не побачать, хїба що вогонь їх прочитає, — о, він їх таких немало прочитав!..»

Вона дивилась на квітку з гірким усміхом. Ніколи не думала вона давніше, щоб можна було так ясно спогадувати свої минулі почування, — не картини, не розмови і вчинки, а самі почування. Може б, краще, коли б не було такої пам'яти. Коли так, навіщо ж ховати змарнілі квіти, навіщо оживляти замерлі мрії?.. Спогади налинули роєм, і Настя слухала їх, дивилась на них.

Давно се було... недавно, торік. Навесні, як зацвів барвінок. Була чудова весна. Тоді було так любо, оживали мрії, безна-

дійні, любі мрії. Не забудуться ніколи ті весняні ночі, місячні чи темні, теплі і скрито-турботні. В такі ночі в серці розцвітають квітки таємні, ростуть, цвітуть, бренять, зачаровують думку, і вона спить, слухаючи, як серце б'ється. А серце б'ється, б'ється, жити спішиться, просить життя...

Настя жила тоді самотно, Павло по цілих днях сидів з книжками в мійському саду і вчився до близьких екзаменів, приходив додому пізно ввечері та вдень разів два забігав. Настя нікуди не ходила, і до неї ніхто, — се було добре! Цілий день було тихо, вона була сама з своїми мріями та роботою, — тепер вона не пам'ятає, що то за робота була, — увечері вона сиділа край вікна і слухала, як ішли люде вулицею. Вона прислухалась до гуку людських кроків і пізнавала, коли йшов Павло і чи він сам ішов, — найбільше, що сам...

Одного вечора, по екзамені, Богдан казав Павлові, що завтра прийде до нього; Настя чула те, сидючи край вікна. Другого дня рано небо синє було надзвичайно, садок був веселий, барвінок усміхався. Настя любить квітки, вона забуває, що квітки не для неї цвітуть. Того ранку у неї стояли фіялки на столику і конвалії на п'яніно. Вона пильно чепурила хату і сама з себе засміялась, помітивши тее; довгенько чесала вона свою русу косу, «свою єдину красу». День був тоді чудовий, тільки дуже довгий; Настя грала весняних пісень, багато пісень, коротких, мов щастя, а день, либонь, хотів їх усі переслухати. Надвечор Настя перестала грати, ходила по хаті, по садку, ні за що не бралась, думала, гадала, ждала чогось, їй здавалося, що сього вечора щось має статись, щось має змінитись, щось буде радісне. Вона пішла в садок, нарвала барвінку з цвітом, сплела вінок і наділа собі на голову. Павло, побачивши її в вінку, поцілував її і сказав, що вона сьогодні дуже гарна, що очі в неї, мов барвінок, а коси, мов промінь сонця. Чудний хлопець!.. Настя усміхнулась, увійшовши в хату і вгляdivши себе в свічаді з вінком на голові.

Раптом озвався дзвоник. Павло одчинив. Се прийшов Богдан. Увійшов, подав Насті руку, глянув на неї, потім їй на голову, знов на обличчя, не сказав нічого і сів при столі. Але то

був погляд, такий знайомий Насті! Так дивились на неї ті, що оглядалися на вулиці, йдучи поз неї... Насті здалося, немов у хаті стало темніше, холодніше, і сама вона така самотня, забута, лишня. Тут в хаті говорило двоє коханих людей, вона чула голоси їх, немов крізь сон, немов вони були далеко, хоч вона сиділа тут же при однім столі з ними.

Вони хутко заспорились про щось, звертались не раз і до Насті, вона їм відповідала, тільки тепер вона не пам'ятає ні слова з того, що говорилося, пам'ятає тільки, що їй здавалась дуже прикрою і недотепною власна розмова. Тихо здійняла вона з голови вінок, поклала його на столі, пішла до п'яніно і стоячи погравала одною рукою уривчасті мелодії, далі сіла й почала грати свою любиму п'єсу; спершу грала, щоб заглушити плач той, що здіймався їй в серці, потім потроху любі гуки запанували над серцем і думкою, і думка полинула за ними геть далеко. Змагання за столом утихло, обидва хлопці слухали. Вони люблять Настину музику. Богдан слухав, як вона грала, далі сказав:

— Заграйте, з ласки вашої, «Ich grolle nicht», — я його давно не чув.

— Може, заспіваєте сами? — спитала Настя.

— Ні, сьогодні не маю охоти до співання, — сказав він апатично. Він був блідий і змучений того вечора, та він був таким цілу ту весну. Настя грала і серця прикладала до гри, бо то ж він сам просив її грати. Скінчивши, вона обернулася, на щось-то усміхаючись, і глянула на Богдана. Він сидів замислений і безуважно зривав квітки з її вінка, — багато їх лежало перед ним на столі, дуже мало їх синіло ще в зеленому вінку!..

Згодом Богдан почав прощатись.

— Куди ти? ще рано! — вмовляв його Павло.

— Ні, брате, вже пізно; ти, певне, змучився екзаменами, то мусиш сеї ночі виспатись, не буду тобі заважати, — одмовляв Богдан, подаючи руку Павлові та Насті. Настя не казала нічого, мовчки подала руку і почала закривати п'яніно. Павло пішов зачиняти двері. Вернувшись, він просив її ще грати, але вона сказала, що втомилась. Прибіраючи на столі, вона взяла

обірвані квіточки і сховала їх у книжку. Потім дала на добраніч Павлові і подалась до своєї хати.

Настя довго не спала тієї ночі і гірко плакала, стримуючи ридання, щоб не збудити брата. Чого плакала? Що, власне, сталося сього вечора? Яка нова журба прилучилась? Нічого не сталось, усе те саме, що було, і журба та сама. Нічого не сталось...

Зникніте, спогади!..

Вернувся Павло од Олесі.

— Настусю! — почула Настя над собою. Замислившись, вона й не чула, як увійшов Павло, не дзвонивши, бо двері були незачинені. Вона стенулась, хутко закрила книжку, і на обличчі з'явився інший вираз.

— Що се ти так зачиталась? — питав Павло. — Пила чай? Ні? Все мене ждала? От який я, справді! Коли ж, бачиш, там у Олесі якось так час той іде. Я прийшов, вона співала, я не хотів їй перебивати, далі якось втягся в розмову. Ну, а се вже довга справа. Потім Олеся знов співала, — знаєш, тую: «Gdyby ja była». «Gdyby ja była gwiazdeczką na nie-bie»...¹ — завів Павло, але зараз же сам себе перебив: — Славно вона співа сюю пісню! Шкода, що ти не пішла зо мною.

— Та чого б я пішла? Ти ж казав, що тільки на хвилинку забіжиш, — сказала Настя і всміхнулась, лагідно дивлячись на брата; вона знала добре, чим завжді кінчалось тее «на хвилинку до Олесі».

Настя налагодила чай на Павловому столі, поодсувавши книжки та зшитки; почали пити, — Павло за співами та розмовами не пив чаю в гостях; Настя розпитувала, чи влагодиться гулянка на завтра, про що говорилося в Олесі, чи хто був у неї в гостях і т. п. Павло жваво розказував, спогадував різні дотепи, підспівував різні пісні та раз у раз споминав Олесю, який у неї голос, як вона цікаво говорить, як гарно співає.

Настя дивилась на нього ласкавими очима і думала: «От де щастя! так і грає, мов вільна хвиля!» Їй думалось, що, може,

¹ «Коли б я була зіркою в небі» (пол.).

хутко тая хвиля розлучить їх з братом, — його занесе до любові дружини у тиху пристань, а її, Настю, покине тут на самотньому березі самотності і ще смутнішу... Але їй стало сором за свою думку. «Невже мене жаль бере за його щастя?» — подумала вона і почала розпитуватись, чи Олеся вже прочитала ті книжки, що взяла у неї, чи не піде вона разом з ними в театр і чи хутко вже приїде італійська труппа на гастролі. Але якось розмова велась насилу; се навіть Павло врешті завважив:

— Що з тобою, Настусю? ти якась немов смутна, такі маєш втомлені очі. Чи ти слаба, чи тобі журба яка? Я вже не перший день помічаю. Що тобі таке?

Настя подивилась на нього, його очі були такі щирі, немов дивились їй у душу. Вона спустила очі і сказала тихо:

— Ні, мені нічого не робиться. А що втомлена, то правда, — сьогодні чимало пройшла, і в школі довго тримали.

Їй стало трохи сором за свою нещирі відповідь, але що ж би мала іншого сказати? Павло був такий веселий, щасливий...

Скінчили чай, Настя все поприймала, і Павло сів щось писати на порізаних клаптях паперу.

— Чи я тобі не заважатиму, Павлусю, як буду грати? — спитала Настя.

— Ні! ти знаєш, що мені се ніколи не заважає, а ще навіть якось краще робота йде під музику.

Настя сіла за фортеп'яно. Який час було тихо, тільки рипіло перо Павлове. Настя взяла гучний аккорд, потім виразно залунала перша фраза «Ich grolle nicht» і раптом обірвалась. Ніжна, тиха, кристально чиста мелодія почулася ніби здалека, як світлий спомин з глибини душі. Іноді ця лагідна мелодія ставала подібною до заглушеного стогону, але потім лилась вона далі, як прозорий струмок, то співаючи, то розпливаючись, як сон. Прокидалися знову любі, давно забуті мрії, але враз вони стали жалісним плачем. Тихо, сумно звуки тужили, ридма ридали, але глухі аккорди заглушували журливий стогін і стишувались, замовкали сами собою... Тоді звилась полум'яна, гучна мелодія, горда і буйна, сповнена болу і розпачу, що збудила всі струни.

Бушувала буря, крізь яку іноді звучала перша мелодія спомину, але вона була сумна і переривчаста і скоро поринула цілком у хвилях гордого розпачу. Все потонуло в них — світлі мрії, жалісні плачі, сміливі пориви і трепетні сльози. Хвилі гуділи все дужче, все неспокійніше і тривожніше, оглушуючи самих себе. Швидше і швидше котилися хвилі, заливали все, розливалися ширше і помалу заспокоювались. Вони гомоніли все тихше і тихше, і з їх гомону виникала пісня, безнадійна і хмура, як туманна ніч на морі. Ледве чутно, як подих, прозвучала вона й заніміла... Раптом пролунав гучний стогін, як крик серця, і на низькій ноті обірвався.

Запанувала тиша.

Руки Настині опустились, голова впала на груди. Дівчина була бліда і мовчазна.

Павло обернувся, потім встав, підійшов до сестри і нахилився до її обличчя.

— Що тобі, Настусю? Тобі погано?

Вона не відповіла, лише поривчасто обняла брата, припала до його грудей і заридала голосно, не стримуючись.

Брат більше не питав її, мовчки її цілував і ласкав, як пестять мале дитя.

З її плачу він відчув, що всяка розрада тут марна.

EIN BRIEF INS WEITE

Sie werden gewiss diesen Brief nie zu lesen bekommen, und sollt' es auch geschehen, was ich nicht glauben kann, so könnten Sie jedenfalls nicht wissen, von wem und an wen das Schreiben ist. Wozu nützt solch' ein Brief? Wirklich, das weiß ich selber nicht und gerade jetzt hab ich gar keine Lust danach zu grübeln. Zu solchem Handeln sagt man französisch: «c'est plus fort que moi». Je nun: «c'est plus fort que moi» eben das Verlangen, Ihnen einen Brief in die unbekannte Weite zu schicken.

Ich weiß Ihren Namen nicht und werde vermutlich ihn nie erfahren. Wir begegneten uns auf einer Seefahrt—für mich war es eine Fahrt in die Fremde, für Sie eine Heimkehr; der Weg war doch derselbe, wir waren ganz wie die zwei Wellen, die eine Weile beisammen fließen, dann kommt irgendwelches Hindernis, ein Schiff, ein Stein: die Wellen werden geschieden, auf immermehr, denn sie versuchen niemals sich wiederzufinden, nichts treibt sie dazu. So ist es mit uns.

Ich möchte wohl wissen, ob Sie sich noch erinnern an unser erstes und letztes Begegnen? Gott weiß warum, ich kann es niemals vergessen, obgleich eine Menge von solchen zufälligen Reisebekanntschaften mir seitdem völlig aus dem Gedächtnisse gekommen sind. Oft stell' ich mir Ihre Gestalt vor; der Kopf immer etwas nach vorn geneigt, Ihren ernsten Blick, Ihre Stimme, rein, doch nicht grell, vielleicht ein bisschen dumpf. Ihre Gestalt bewegt sich jetzt vor meinen geschlossenen Augen in einer fernen Perspektive, und doch erscheint sie mir immer lieb, fein und ausgeprägt, gleich jenen Photogravüren, die wie eine Nadelradierung scheinen; so sieht man durch ein Opernglas, aber wenn man dasselbe umgekehrt hält. Ich kann es mir selber nicht erklären, warum ich

Sie immer auf diese Weise sehe, aber ich kann Sie mir anders nicht vorstellen.

Ich erinnere mich ganz genau, wie Sie zum Erstenmale sich mir näherten. Sie hatten bemerkt, dass ich nur mit großer Mühe mein Gleichgewicht behielt und zuletzt war ich schon im Begriff zu Boden zu fallen, das Schiff schaukelte gar zu stark! Sie haben mir damals Ihre Hilfe angeboten und so gingen wir den ganzen Nachmittag, auch den Abend, Arm in Arm.

Es ist ja nichts besonderes, dass man einer schwindligen Person die Hand reicht, jedoch geschieht dies nicht immer, und nur selten in Ihrer Art. Kaum hatten Sie mir den Arm gegeben, so hatte ich das Gefühl, als wären wir schon mehrmals mitsammen gewandelt. Es wunderte mich nicht im mindesten, dass Sie auf dem schaukelnden Verdecke so ganz ausgezeichnet zu balancieren verstanden, dass Ihr Arm mir zur besseren Stütze ward, als die Eisentrampen der Treppen, mir schien, ich wüsst' es längst. Sie ließen mich nicht einmal allein gehen, und wenn ich schwankte, da zuckte Ihr Arm rasch hinauf, Sie schauten mir besorgt zu und sagten mit leisem Vorwurf: «Ich bitte Sie, halten Sie sich fester an meinen Arm!» Und waren wir an eine Bank gekommen, wo ich sitzenblieb, da entfernten Sie sich, oder blieben auch bei mir stehen, je nach Belieben, und wir unterhielten uns.

Sie benahmen sich überhaupt ganz unbefangen, ganz frei von jener faden, gezwungenen Höflichkeit, die den Männern Frauen gegenüber ziemlich eigen und mir schier verhasst ist. Sie glaubten nicht im mindesten eine Unhöflichkeit begangen zu haben, indem Sie, anstatt mich zu unterhalten, die Hände auf dem Rücken gefaltet, herumgingen, das Verdecke entlang. Ich habe oft bemerkt, dass Sie in Gedanken, vielleicht auch in Sorgen, vertieft waren und ich störte Sie niemals dabei mit meinen Reden.

Manchmal, jedesmal unerwartet, blieben Sie vor mir stehen mit irgend einer Frage oder Bemerkung und sogleich war eine Unterhaltung angeknüpft. Ich habe alle diese Reden ganz gut im Gedächtnis behalten, aber ich will sie nicht hier abschreiben, es ist langweilig das einmal Ausgesprochene zu wiederholen, es kommt mir wie ein Diktat vor.

Ja, ich erinnere mich an unser letztes, langes Gespräch, als ich da an den Bord gelehnt stand und ins dunkle, chaotische Meer hinunter guckte und davon sprach, was mir ebenso dunkel und chaotisch wie jenes Meer erschien. Wir sprachen über ein großes Problem, eine «große Fatalität»... Sie sprachen immer ernsthaft, nicht einmal sah ich Ihnen die leiseste Absicht an, mich hänseln zu wollen, auch machten Sie keinen Teegesellschafts-Witz. Es glich vielmehr einer Konferenz. Sie diskutierten immer ruhig, ich aber fühlte meine Augen leuchten und mein Gesicht brennen, ich beugte mich so tief über Bord, dass der salzige Wasserstaub vom Rade mir ins Gesicht flog und frischer Nachtwind mein Sommerkleid durchdrang und mich zittern machte. Das merkten Sie bald und ich sah wieder die freundliche Sorge in Ihren Augen; Sie machten unseren Dialog gleich ein Ende, so ganz rasch ohne weiteres. Sie sagten bloß: «Sie sind müde, Sie frieren, ich will Sie lieber nach Ihrer Kajüte begleiten. Geben Sie mir die Hand und halten Sie sich, um Gotteswillen, fest».

Da unten, an der Schwelle der Kajüte, reichten wir uns zum Abschied die Hände. Damals möchte ich so gern zu Ihnen gesagt haben: «Danke, mein Freund!» aber ich sagte nur das erste Wort und das war alles. Sie liefen schnell und behend die Treppe hinauf und verschwanden im Dunkeln. — Wir sprachen uns nie wieder.

Am nächsten Morgen sah ich Sie einmal am entfernten Ende des Dampfers stehen, Sie aber sahen mich nicht und es kam nicht zu näherem Begegnen.

Wenn wir an den Hafen gelangten, wo Sie aussteigen wollten, wollte ich Sie finden, um Ihnen noch einen Abschiedsgruß zu sagen, aber Sie waren in der Menge verloren und ich vermochte Sie nicht zu erspähen.

Seitdem haben wir uns nie wieder gesehen und, glaub' ich, werden uns nie sehen. So ist es vielleicht besser.

Ein Andersmal könnten wir uns in ganz anderer Stimmung finden, und dieses zweite Begegnen könnte uns nur den guten Eindruck des ersten verderben. Vielleicht waren Sie jenes Abends, als Sie mit mir sprachen, ganz besonders gelaunt, wie Sie nur selten sind. Auch ich könnte zum zweiten Mal Ihnen ganz

anders erscheinen, langweilig und kaum beachtenswert. Dann hätten wir nur zu bedauern, wozu hat uns der Zufall wieder zusammengeführt?!

— Mag sein; ich lass' es theoretisch zu.

Und dennoch, wenn ich Ihrer gedenke und sehe Gestalt in ferner Perspektive, dann möchte ich so gern zu Ihnen sagen: «Danke, mein Freund!»—und es tut mir wirklich leid, dass Sie es nicht hören können.

ЛИСТ У ДАЛЕЧІНЬ

Цей лист, напевно, ніколи не доведеться Вам читати, а навіть якби це трапилось, в чому я ніяк не можу бути впевнена, то в усякому разі Ви не могли б знати, від кого цей лист і до кого він звернений. На що може такий лист придатися? Насправді, цього й сама я не знаю, та якраз тепер не маю охоти думати над цим. Для такої поведінки існує французький вислів: «Це сильніше за мене». Отже, «це сильніше за мене» і є якраз бажанням післати Вам листа у невідому далечінь.

Не знаю Вашого імені, та, ймовірно, ніколи його не дізнаюся. Ми зустрілися під час одної морської плавби (для мене це була подорож на чужину, для Вас— повернення додому); дорога все ж була та сама, ми були ніби ті дві хвили, що пливають деякий час разом, потім з'явиться яка-небудь перешкода, корабель або камінь, які розлучають хвили назавжди, вони ніколи більше не пробують віднайти себе знову, ніщо їх до цього не спонукає. Так діється і з нами.

Я рада б знати, чи Ви ще пригадуєте собі нашу першу та останню зустріч? Не знаю, але я її не можу ніколи забути, хоча безліч таких випадкових дорожніх знайомств з того часу випали мені зовсім з пам'яті. Часто уявляю собі Вашу постать; голова завжди трохи нахилена наперед, серйозний погляд Ваших очей, Ваш голос, чистий, але нерізкий, може, трохи

гортанний. Ваша постать рухається тепер перед моїми заплещеними очима у далекій перспективі, і все ж вона видається мені завжди милою, витонченою та рельєфною, подібною до тих фотографюр, що неначе виконані гравіювальною голкою; так, як видно через театральний бінокль, тільки коли обернути його навпаки. Я сама не можу собі пояснити, чому я Вас завжди бачу саме так, але інакше уявити Вас не можу.

Пригадую дуже докладно, як Ви вперше підійшли до мене. Ви помітили, що я з великим зусиллям утримувала рівновагу і, нарешті, я мала вже впасти, бо корабель надто сильно колихався! Ви запропонували мені тоді свою допомогу, і так ми ходили, взявшись під руку, ціле післяобідю аж до вечора.

Адже в тому немає нічого незвичайного, що людині, якій паморочиться голова, подають руку... Як тільки Ви подали мені руку, у мене було таке враження, ніби ми разом проходили вже не раз. Мене нітрішки не дивувало, що Ви на хиткій палубі так чудово вміли балансувати, а Ваша рука мені була кращою опорою, ніж залізні поручні сходів; мені здавалось, неначе я це давно знала. Ви жодного разу не дозволили мені йти самій, а коли я хиталася, Ваша рука піднімалася швидко, Ви дивились на мене тривожно й говорили з тихим докором: «Прошу Вас, держіться міцніше моєї руки!» А коли підходили до лави, на яку я сідала, Ви віддалялися або стояли біля мене, як вважали за краще, і ми розмовляли.

Загалом поводитися зовсім природно, без тієї банальної вимушеної ввічливості, яка звичайно характерна взаєминам між мужчинами і жінками і яка мені ненависна. Вам і на думку не спало, що Ви допустили нечемність, коли, замість розмовляти зі мною, Ви ходили вздовж палуби, заклавши руки за спину. Я часто помічала, що Ви поринали в думки або, можливо, в турботи, і я Вам при цьому ніколи не заважала своїми розмовами.

Деколи, кожного разу несподівано, Ви зупинялися біля мене з якимсь питанням або зауваженням, і одразу зав'язувалась розмова. Я ці бесіди добре пам'ятаю, але не хочу їх тут

відтворювати, нудно повторювати те, що було раз висловлене: вони мені видається мов диктант.

Так, пригадую собі нашу останню довгу розмову, коли я стояла, спершись на борт, і поглядала вниз на темне хаотичне море та говорила про те, що мені здавалось таким же темним та хаотичним, як море. Ми говорили про велику проблему, про «велику фатальність...». Ви говорили весь час серйозно, жодного разу я не примітила з Вашого боку навіть найменшого наміру поглузувати з мене, Ви не вдавалися також до жодних жартів, як це ведеться в товаристві за чашкою чаю. Скоріше все було схоже на конференцію. Весь час Ви дискутували спокійно, а я відчувала, як горіли мої очі і палало обличчя. Я схилилася так низько за борт, що солоні бризки з колеса били мені в обличчя, а свіжий нічний вітер продував мою літню сукню, і я тремтіла. Це ви враз запримітили, і я знову побачила у Ваших очах ласкаву дбайливість; Ви одразу припинили наш діалог; та як швидко, просто! Тільки сказали: «Ви стомлені, замерзли, краще я Вас проведу де Вашої каюти. Дайте мені руку і, ради Бога, тримайтесь міцно».

Там внизу, на порозі каюти, на прощання ми подали руки. Тоді мені так дуже хотілось Вам сказати: «Дякую, мій друже!» Але я вимовила лише перше слово, і це було все. Ви побігли швидко та спритно сходами нагору і зникли в темряві. Ми вже більше ніколи не обмінялися словом.

Наступного ранку я Вас побачила ще раз, як Ви стояли у найвіддаленішому кутку пароплава. Ви, однак, мене не бачили, і нова зустріч не відбулася.

Коли ми прибули до пристані, де Ви мали намір зійти, я хотіла Вас відшукати, щоб сказати прощальне слово, але Ви загубилися в натовпі, і я не змогла Вас розглядіти.

З того часу ми ніколи більше не бачились і, гадаю, ніколи не побачимось. Так, може, й краще.

Вдруге ми могли б бути у зовсім іншому настрою, і друга зустріч могла б нам тільки зіпсувати добре враження від першої. Може, Ви того вечора, коли розмовляли зі мною, були в особливому настрої, що, можливо, рідко з Вами буває. І я могла б

Вам вдруге також здатися цілком іншою, нудною і навряд гідною уваги. Тоді ми могли б тільки жаліти, що випадок нас звів знову.

Нехай буде й так; теоретично я це припускаю. І все ж, коли я Вас згадую та бачу в далекій перспективі Вашу постать, дуже хочеться сказати Вам: «Дякую, мій друже!» — і мені справді жаль, що Ви не можете цього почути!

(Переклад Я. Погребенник)

НАД МОРЕМ

Оповідання

Часто, лежачи над самісіньким морем, під навислим каменем, і дивлячись на фаланги хвиль, на ясний горизонт, здавалось мені, що я опинилась у такій країні, де ще не було чи вже нема людей. Мушу признатись, така мрія була мені мила. Мізантропія не в моїй натурі, але часом буває, що хочеться на який час втекти від людей власне для того, щоб не почати ненавидіти їх. Десь я чула вираз, ніби сама природа, самий краєвид, без людей, — то все одно, що рамка без картини; але я часами думаю, що се картина — без плями.

Здалека дивлячись, навіть місто, що розсипалось по долині над морем, не здавалось мені ділом людських рук, а просто тільки частиною пейзажу; увечері, коли видко було тільки мійські вогні, а будинки ховались у темряву, мені спогадувались казки про чарівну гору, повну червоного золота і дорогих самоцвітів, що одкривалась по слову закляття перед відважним мандрівцем. Справді, гори, що темніли геть навколо затоки, ставали неначе прозорі, немов сотні ясних віконців одчинялись і крізь них ясніло живе золото. На верхів'ї гір палали чабанські вогні далеко-далеко, і часто я не могла зважити, чи то зірка встає з-за гори, чи вартовий вогонь палає.

Море шуміло, дрібні камінці торохтіли, зачеплені хвилею, немов порікували, що їм не дає спокою химерна вода. Чайки цілими зграями літали над водою, жалібно скиглячи, однаково і в погоду і в негоду, вдень і вночі. Завжди поважні кримські садки стояли тихо, — великої бурі треба, щоб вони зашуміли, як наші діброви. Каміння і скелі над берегом здавались ще більше нерухомими проти вічно живого, вічно рухомого

моря, що при кожній хмарці, при кожній зміні небесного світла переміняло свій вид, але ніколи не розбивало гармонії картини.

Тільки тоді, коли з міста долітав різкий, мідяний гук військової оркестри або уривок салдацької пісні з лівадських¹ казарм та свист парохода, коли на берег розгнівана хвиля викидала затички, лушпиння, старі черевики і всякі злидні людські, — гармонія раптом розбивалась, мрія про незаселену людьми країну зникала.

Скрізь люде! — казала ображена думка, перелякана стриванням з брудом, злиднями і всею недолею людською, але я гамувала її давніми і новітніми афоризмами, спогадами, картинами з людьми, але без плям. І думка моя гамувалась і мусіла навіть зовсім покоритись, коли я, змушена власною безпомічністю, прийшла жити в те саме місто, що здавалось мені здалека частиною пейзажу без людей. Там уже всюди і завжди були люде. Навіть коли я сиділа сама в своїй одинокій кімнаті, то чула їх рух за стіною, або над стелею, або під моєю хатою. Були люде, але вкупі з ними і робота і думки, а ті нові думки заглушили давнішу, ворожу до людей думку. Те, що здалека, в перспективі, здавалося плямою, дісгармонією, зблизка не так вражало. Се часто буває. Коли я була дитиною, мене прикро вражали великі олійні картини на виставах, повні безжалісного реалізму, як, наприклад, картини Репіна; щоб розбити тяжку ілюзію, я підходила зовсім близьенько до картини і тоді — переставала її бачити. Передо мною були просто цятки краски, а крізь них просвічували грубі нитки з полотна, і навіть чудно здавалось, чого вони здалека були мені страшні.

Тепер, коли цятки краски знов злились в далеку картину, мені хочеться покласти сю картину на папір і знов придивитись до неї ближче, бо вона вже занадто опанувала моєю увагою і починає гнітити мене.

¹ Лівадія — резиденція царська біля м. Ялти в Криму. — Л. У.

Раз я зайшла на одну віллу в гості до знайомої панночки, вона запросила мене до себе на цілий день, отже, я прийшла з шиттям, і ми обидві, я і господиня, сиділи за роботою в саду, на веранді. Я не знала роду-племени своєї знайомої, ледве знала імення—се була літня хвилева знайомість, така, що встановлюється і потім хутко губиться з очей без жалю. Коли б хто подивився на нас двох здалека, то міг би подумати, що ми близькі знайомі або навіть приятельки. Ми сиділи за одним столом, шили одну роботу, провадили швидко, невгамовну розмову, при тому моя бесідниця часто торкала мене за плече або нахилялась, щоб заглянути мені в очі. Але якби той, хто хотів би прислухатись краще до нашої розмови, підійшов ближче до нас, то почув би, що та розмова була скоріш монологом, перериваним короткими репліками, ніж діалогом. Говорила моя бесідниця дрібно, швидко, тонким сопрано, перебиваючи сама себе раз у раз—то співами, то якимсь чудним гуком, що вона називала «цыганским взвизгиваньем».¹

Сі «взвизгиванія» служили найбільш для того, щоб збудити мою увагу або, краще, аби притягти її до розмови. Увага-бо моя справді не спала, тільки розточувалась мимохить по саду, по горах, і, якби не гостре сопрано моєї бесідниці, то, певне, робота моя того дня не була б скінчена. Коли я підводила голову, щоб знайти який знадоб до шиття, траплялось мені глянути просто поперед себе на темну довгу стежку, що йшла між двома щільними стінами кипарисів, ішла, ішла і раптом обривалась чі западала, а в вузькій щілині між кипарисами сміялося море свіжим искристим усміхом, що викликав ясний усміх і в мене...

— Чого ви смієтесь? — гукала раптом моя бесідниця. — Вам моя пісня здається «тривіальною»? Ну, ось вам романс, се вже іспанський: «О море, море, о ночь любви!..» — завела вона ненатуральним, горловим голосом, похжим на голос тих голубів, що звуться єгипетськими.

¹ Взвизгиванье—вигукування. — Л. У.

Я знов спускала очі до роботи і, рівняючи рукава та припасовуючи комір, вкупі з тим розважала, що за тіп моя бесідниця? Була вона молода, менш як двадцять літ, «панна з порядної родини», як не раз говорила про себе сама. У Крим приїхала не сама, а з старою не то нянькою, не то компанйонкою — для призвоїтости! — але ходила скрізь сама, а няньку посилала за орудками. Говорила з огидою про «барынь с татарами»,^I але найкращими її спогадами були «цыгане, ресторан Яр, Стрельна»,^{II} яких вона, здається, добре знала. Професії у неї не було. «Зимой я выезжаю, а летом уезжаю», — казала вона. «У нас в Москве», — так починалась кожда її розмова, а кінчалась: «Ах, ваша противная Ялта!»

— Ну, що ви тут робите? що ви тут можете робить, в сій нудній ямі? — питала вона мене і, не ждучи відповіді, провадила: — По-моему, один ратунок — закохатись! Але в кого?.. Я тут знаю одного... ах, і ви, напевне, його знаєте, се ж звісний серцеїд, Анатоль Б.! Не знаєте? Боже! Де ви живете? — на землі чи на небі?.. Але він годиться тільки для флірту... «Я гуляю, слез не знаю, распеваю... ух!» — перебила вона себе сама «цыганским взвизгиваньем». — Сей Анатоль, такий «нахал»: ^{III} здумайте собі, він мені просто в очі каже, що з мене вийшла б чудова каскадна зірка, що в мене голосу ніякого, mais que j'ai du diable!^{IV} Він собі занадто багато дозволяє; я йому вчора сказала, щоб він не смів більше до мене з'являться... Настасья Ільїнішна! Настасья Ільїнішна! — гукнула вона раптом.

Бабуся в білому очіпочку, з поважним і дуже гарним старечим обличчям виглянула з вікна на веранду, де ми сиділи.

— Чого вам? — спитала вона сумним голосом, немов не сподіваючись нічого доброго.

^I Татари-провідники в Ялті відомі як люде дуже легких звичаїв, і дами, що їздять з ними сам на сам в гори, мають не найліпшу славу. — Л. У.

^{II} Добре знані в Москві веселощі, не дуже comme il faut (пристойні (фр.). — Ред.). — Л. У.

^{III} Нахабний, напрасник. — Л. У.

^{IV} Що в мене есть щось чортівське. — Л. У.

— Чорт мене побери!— гукнула панночка і покотилась од сміху.

Голова бабусина зараз же зникла, і вікно раптово з гуком зачинилось.

— Ха-ха-ха! Як мої чорти її скандалізують!— залягалась панночка.

— Нащо ж ви їй робите сю прикрість?— запитала я.

— Ах, Боже мій! Тут з нудоти чого не зробиш?— відповіла вона, все ще сміючись, потім споважніла. — А може, се й справді погано? Мені вже всі кажуть, що я занадто часто чортів споминаю. А ви релігійні?

Я глянула на неї і якимось чином втрималась, щоб не здвигнути плечима.

— Що ж ви нічого не кажете? Невже се недоречне питання? Я вже бачу, що ви нерелігійні, се погано, ви себе позбавляєте великої потіхи, я б так не могла. А я дуже релігійна, вся наша родина така, ми — москвічі, ми щороку «Иверскую подымаем»...¹ Ви були в Москві? Ні? Багато втратили!.. Отже, ви й циган не чули? А я чула, справжніх! Мама моя сього не знає, о, Боже борони! А я, було, вимкнуся з братом і з його товаришами нібито в театр, а сами замість того на тройках у Стрельну— весело так!.. Вам от циганські романси не до сподоби, а коли б ви почули, як їх сами цигани співають:

Мы в тишине,
Наедине...

Її гарне, з тонкими рисами лице прийняло такий «циганський» вираз, що мені стало невимовно шкода її, так як бувало шкода малих дітей в цирку, коли вони показують чужим людям свої тоненькі виламані тільця.

У панночки були чудові чорні очі, немов оксамитні, їх погляд міг би бути глибокий, тихий; постать її була гнучка,

¹ «Иверская» — чудотворний образ Матері Божої в Москві. Побожні москвічі спроважують її часами до себе в господу, служать молебень і роблять обід духовенству, се зветься «подымать Иверскую». — Л. У.

лице бліде, з легкою краскою; вона була така молода і вже хвора...

— Скажіть, а се ж таки правда, *que j'ai du diable*? У мене зовсім циганський тіп. Ходім, я покажу вам свій портрет, — всі кажуть, що він дуже прикрашений, а я думаю — ні. Ходім, там у мене ви свою блузку примірите, а я теж переодягнусь, — обридло вже в сьому шматті сидіти, — вона показала на своє батистове матроське вбрання.

Ми пішли в її хату, — властиве, панночка займала три хаті: в першій хаті на столику, на видному місці, стояв той портрет, що вона хотіла показати мені. Він стояв межі двома іншими портретами: старого військового в рясних еполетах і немолодої пані в чорній візитовій сукні, випростаної і гордої.

— Мої папа і мама, — рекомендувала мені ті портрети господиня.

Її власний портрет був великий, більш ніж кабінетного формату. Її фігура була там знята по пояс. Вона була в білій вигорсованій сукні бальовій, тоненькі рученята і гнучка дитяча шийка вирізнялись, мов алебастрові, на темному полі фотографії, вузькі груди прикриті були рясними і пишними шльарками, голова підведена різким рухом вгору; на обличчі перш усього кидались в очі білі, рівні зуби і штучна усмішка; від такої пози підборіддя вийшло широким, грубим і риси лиця всі покоротшали, скруглили. Очі були підведені, збільшені, брови різко чорніли, волосся цілою хмарою стояло над низьким лобом. Я сказала, що портрет зовсім не прикрашений, і панночка була тим дуже втішена.

— Правда, се добре — здійматись в білому? — почала вона знов своє щебетання. — Я завжди буваю на балі в білому, *rien que du blanc!*^I Мої товаришки сердяться, що матері їх так вбірають, а я люблю. Я тоді така біла, томна. Скажіть, правда ж, я гарна? Моя сестра каже, що се дурне питання, — вона у нас *grude*,^{II} а я нічого такого не бачу. Можу ж я спитать, чі до лиця

^I Тільки в білому! (фр.)

^{II} Цнотлива (фр.).

мені сукня? Чом же не спитати, чи до лица мені лице? — вона засміялась, втішена своїм дотепом.

Мені почало здаватись, що мене оплутала якась тонка павутина і починає застилати очі і заважати дихати. В голові мені туманіло. Щоб не підтримувати розмови, я почала приміряти свою недошиту блузку. Моя бесідниця тим часом набрала повен рот шпильок і налагодилась помагати мені в примірці, а разом з тим все говорила мені компліменти крізь шпильки, зовсім по-дитячому, не тямлячись від фасону і матерії.

— Мені б якраз бути модісткою, ремісницею, — заговорила вона, зашпильюючи мені блузу на плечах, — ось дивіться, як я вам до ладу поправила. Воно б, може, й добре було...

Вона говорила се, усміхаючись, але очі її були при тому вже не циганські, а тихі й глибокі.

— Що добре? — спитала я. — Так, як ви поправили?

— Ні, я не про те, а от — ремісницею бути, бо що тепер з мене? «Как с козла — ни шерсти, ни молока». Чому ж ви не морщитесь? Адже тривіальна приказка — правда? «Эх-ма! поди прочь!» — вигукнула вона знов, і тихий вираз пропав з її очей. — Настасья Ільїнішна! Настасья Ільїнішна!

Бабуся з'явилась на дверях, але вже не питала словами, тільки поглядом: «Ну, що там знову?»

— Де моя сіра шовкова спідниця? Де вона в чорта запропасилась? — звернулась панна до старої.

— І нащо ви, панночко, все оте чорне ймення споминаєте? — спитала бабуся тихим, докірливим голосом.

— Де моя сіра спідниця?! — повторила панна, не звертаючи уваги на докір старої.

— Та в гардеробі, де ж їй бути? Я ж ото вчора, як ви прийшли, ще вночі її витріпала, а сьогодні раненько попідшивала та й повісила; вже ж у мене все в порядку буде.

— Тонкий натяк, — шепнула мені панночка.

Бабуся тим часом дістала з шафи сіру шовкову спідницю, обережно поклала її на стілець, оглянувши поділ ще раз.

— А яку блузку надінете? — спитала у панночки.

Панночка на хвилину замислилась, поклавши палець на уста.

— Ще не знаю, сама виберу, — зважила врешті.

— Так що ж, хіба всі виймати?

— Усі. Чого ж ви дивуетесь? На якого біса їх шити, коли не носити?

Бабуся з видом мучениці почала знімати з шафи блузки.

— Ось подивіться! — гукнула панночка до мене. — Ви вже там скінчили? Ну, то йдіть сюди на пораду. От оця біленька: матерія гарна, а пошита — мішок мішком. Проклята швачка, щоб їй пусто! Ось, погляньте, я надіну. Правда ж, мішок?

Я сказала, що справді трохи незграбно пошито.

— Ну, і к дьяволу її, коли так! — рішила панночка, зірвавши з себе і кинувши додолу блузку. Бабуся зараз же здійняла її, струснула і повісила в шафу. Панночка почала приміряти і показувати мені одно убрання за другим, гостро критикуючи їх та вкупі з тим пильно придивляючись, яке враження робить на мене її великий гардероб. Приміряючи, вона, запевне, не мовчала.

— Оця, червона, нічого собі, але не для дня, — для вечора. Оця, блакитна, мені часом до лица, але не сьогодні. Ви, певне, думаете, що мені блакитне ніколи не до лица? Помиляєтесь: я з тих чорнявих, що мають право і на блакитне... Ну, скажіть же, що мені надіти? Може, оцю, шотланську? Вам мусить подобатись: просто і строго.

— Ну, не дуже-то строго, — усміхнулась я, глянувши на шовкову блузку з шотланської картої, сине з червоним, матерії, з дорогими прошвами і стрічками.

— Вам ще й се не строго? — здивувалась панночка. — Ну, то ви квакерша, коли так. А я все-таки се надіну, се буде *simple et distingué*.¹ А щоб вам догодити, надіну не сіру шовкову спідницю, а чорну вовняну. Няня, давайте чорну спідницю!

— Тепер уже чорну? вона ж не вичищена, ви ж сього ранку її так вдостоїли...

¹ Просто й елегантно (фр.).

— То чистить зараз, та скоріш! Стійте, стійте, дайте перше спідню червону шовкову спідницю, бо я не знайду, тут сам чорт ногу зломить, шукаючи...

Бабуся хутенько знайшла потрібне убрання і вийшла в садок чистити чорну спідницю. Панночка, одягаючись, так зашелестіла і зарипіла шовками, що нерви мої не витримали сього прикрого для мене шелесту, і я вийшла й собі слідом за бабусяю.

В садку, на садовій канапці вже була розп'ята чорна спідниця, і бабуся то біла по ній прутом, то чистила щіткою, все щось мимрячи сама до себе. Побачивши мене, вона зараз вдалася до мене з фамільярністю, властивою старим слугам, надто московським:

— Чисте горе мені з баришнею,^I з Аллою Михайловною, значить. Отак, як бачите, день у день, одно чисть, одно витріпуй, та ще й так: робиш, стараєшся, от, думаєш, догоджу! а воно, дивись, уже й непотрібне, подавай інше. Се ще б і нічого, — дело господское^{II} та тільки ж у них все так, прости Господи, без толку. І в кого вона така вдалась? Здається ж, родителі — «хорошіє господа»;^{III} папаша — генерал, мамаша — профессорська дочка, сестриці старші в інституті учились, за хороших людей заміж повиходили. Охо-хо, все то балощі! Найменша, мизиночка, та ще от Господь послав іспитаніє — на здоров'я занепала. Хоч би допомгла Цариця Небесна тут поправитись. Уже щó тим дохторам плачено, уже щó тих грошей по всіх усядах розсіяно — і-і-і, не злічити!

З одчиненого вікна чутно було голос Алли Михайлівни, що виводив з притиском на ферматах:¹¹⁰

До самой зари, до разсвета
Он жарко меня целовал...

^I Панночкою. — Л. У.

^{II} Діло панське, панам так і слід. — Л. У.

^{III} Порядні пани. — Л. У.

Панночка сиділа коло вікна за столиком перед свічадом, на столику горіла спіртова лямпочка і грілися щипці для завивання волосся. Від часу до часу панночка відділяла пасмо свого чудового чорного волосся, навивала його на щипці і тоді воно грішало.

Няня понесла в хату вичищену спідницю, і за якийсь — досить довгий — час Алла Михайловна вийшла з хати убрана, в червоному капелюшку і з червоною парасолькою в руках.

— Ходімо трохи пройдемося, — сказала вона мені, беручи мене за руку.

— Гаразд, — відповіла я, — до речі, мені вже й додому пора, як бачите, я вже й забарилась.

— Ну, додому ще поспієте! Ми от підемо через сад отеля «Россія», а потім зайдемо в мійський сад на музику — вже хутко шоста година, — тут вона глянула на маленький годинник, пришпилений брошкою-кокардою до станика, — еге ж, послухаємо музику, подивимось на людей, там, певне, зострінемо Анатоля, я вам його представлю.

— Ні, вже пощадіть мене від такої знайомості, принаймні хоч сьогодні, — сказала я, сміючись.

— Ага, просите пощади, боїтесь за свій спокій! — дражнила мене Алла Михайловна.

— Справді, боюся, — відповіла я. — Сьогодні море, он дивіться, яке гарне, ото ж я боюся, коли б пан Анатоль не зіпсував мені враження своєю особою і розмовою.

— Чого ви так гостро до нього відноситеся, хіба ви його знаєте?

— Його не знаю, але таких, як він, бачила доволі, «серцеїд» — се далеко не новий і не оригінальний тип.

Розмовляючи так, ми йшли кіпарісовою стежкою вниз до вулиці, тією самою стежкою, що, здавалось, кінчалася морем, але в дійсності вона кінчалася сходами, доволі крутими, і замикалася зеленою фірткою; та зелена фіртка була немов границею зеленої країни, з якої ми, власне, виходили. На вулиці було страшенно гаряче; тонкий, пухкий, білий порошок вставав над дорогою, мов дим, навіть від найменшого доторкання,

а тут ще над вулицею будувалось дві великі камениці і раз у раз проїздили з навісним брязкотом вози, навантажені будівничим матерьялом, через те цілі стовпища куряви застиляли світ і сивим шаром укривали придорожні кіпаріси, туї та інші дерева, що оточували, немов високим муром, панські вілли, яких було багато на сій вулиці, далекій від центру і базарів.

Алла Михайловна на вулиці прискорила ходу і старалася якомога закритись від куряви парасолькою; з одного боку вона досить високо підняла чорну спідницю, так що спідня, червона, миготіла як жар; з другого боку сукня черкала по землі і вже була сива од куряви, але панночка того не завважала.

— Фу! — промовила вона, скопивши носика, — як бридко стало на сій вулиці, відколи сі доми стали будуватись, і що за дурна фантазія — розвозитись будувати, коли починається сезон, — будували б собі зімою, коли нікого нема.

— Як то, нікого нема? — сказала я. — В Ялті цілий рік живуть люде.

— Ах, я про тих не думаю! Але ж зімою тут нема нікого de la société.¹ Подумайте, в якому виді я прийду на музику!

— Справді, шкода вашого убрання, — завважила я, думаючи про Настасью Ільїнішну, що так старанно чистила ту спідницю.

— Убрання то не шкода, я тут у сій противній Ялті одягаюсь, мов куховарка, — нізащо не пішла б так по Москві! Але мене шкода: при таких злиденних костюмах треба, щоб хоч натуральна врода виручала!

Мені здавалось, що вона напрошується на компліменти, але тон у неї був щирий.

— Справді, тут неможливо гарно убратись. Ну, от, наприклад, мій капелюшок: вчора я збігала всю Ялту і знайшла оце дрантя за десять рублів. А швачки тут, а магазини? — і дорого, і бридко!.. Страх, як тут усе дорого!

¹ З «товариства» (фр.). — Л. У.

Мене здивував сей незвичайний у неї приступ економности.

— Мені здавалось, — промовила я, — що вас не дуже лякає дорожняга.

— Так-то так, а все-таки... Мені татко дав тисячу рублів на сезон, я доїхала, прожила два з половиною тижні і, знаєте, скільки маю тепер? Двісті рублів! Ха-ха-ха! — вона весело і дзвінко засміялась.

В сю хвилину назустріч нам ішов молодий робітник з відром зеленої фарби в одній руці і з великим квачем у другій; з квача капотіла фарба і лишала на білому закуреному тротуарі зелену доріжку, неначе висипану дрібним листям. Робітник був ще дуже молодий, утлий хлопець; відро було для нього тяжке, піт котився рясними краплями з-під низенької смушевої татарської шапчини на темне, мов бронзове, чоло; хлопець якраз утирався замазаним рукавом, порівнявшись з нами, і через те його квач прийшовся якраз врівні з червоним капелюшком Алли Михайловни, так що мало не лишив на ньому зеленого листочка. Алла Михайловна одхилилась так раптово, що мало не штовхнула мене з тротуара, і скрикнула хлопцеві:

— Посторонись, любезный, посторонись! От мужлан! — додала трохи тихше.

Хлопець трохи збочив і руку з квачем заложив за спину, щоб не зачепити панну, але при тому кинув такий погляд у наш бік, що мені стало ніяково. Не знаю, чи завважила той погляд Алла Михайловна і чи вміла вона прочитати в ньому і зрозуміти той страшний, фатальний антагонізм, — темніший, ніж чорні очі молодого робітника. Не знаю, чи й хлопець побачив той погляд, що панна кинула йому вкупі з призириливими словами. Але я бачила обидва погляди, і мені стало страшно — в ніх була ціла історія.

Хлопець давно вже поминув нас, а я все думала про його темний погляд, і, може, через те пусті речі, безжурне щебетання моєї бесідниці робили на мене якесь тяжке, сливе трагічне враження... Бідна «червона шапочка», бігає собі по густому лісі, ганяючись за барвистими метеликами, не думаючи,

що буде, коли сонце зайде і кривава заграва розіллється по лісі, пташки замовкнуть, метелики поховаються під листочки, а серед темних кущів засвітяться диким вогнем вовчі очі.

— Mon petit Chaperon Rouge, ne va pas dans la forêt!^I — я незчулась, як промовила се вголос.

— Il y a le loup qui va te manger,^{II} — докінчила панночка і засміялась. — О, не бійтесь, я того вовка не боюсь, у мене єсть на нього свої заміри.

Я глянула на неї здивовано: «Які заміри? Які можуть бути у неї заміри?»

Вона все весело усміхалась.

— Я знаю, ви натякаєте на Анатолія...

Ах, от що!.. Прийшлося мовчки прийняти такий зворот розмови.

— Ви, може, думаете, що я вже «страждаю»? О ні! Тільки він мене інтригує, се правда. Знаєте, яка думка займає мене? Взяти б і закрутити голову сьому серцеїду, та так закрутити, щоб він просто збожеволів, а тоді сказати: «Adieu!» — і поїхати собі в Москву, а він тут нехай «страждає». От була б штука! Чорт мене побери! — вона тільки що налагодилась по-циганськи «взвизгнуть», але завчасу втрималась і затулила рота рукою. — Що се я, божевільна? адже ж ми на вулиці!

Ми, власне, стояли вже перед входом в сад отеля «Россії». Алла Михайловна спинилась, згорнула парасольку, вибила нею порох на своїй сукні, потім хусточкою обтріпала парасольку і блузку, попросила мене подивитись, чи в порядку її волосся і капелюшок, сховала хусточку, знов розкрила парасольку і підбрала сукню, на сей раз краще уважаючи на сіметрію. Властиве, тепер не було великої потреби підіймати сукню, бо в саду стежки були висипані морським грубим піском, а вулиця з курявою знов зосталась за фірткою.

Ми йшли стежкою через сад, раз по раз стріваючи наряджених дам з гордими мінами і паничів, що йшли модною

^I Моя Червона Шапочка, не йди в ліс! (фр.) — Л. У.

^{II} Там є вовк, то він тебе з'їсть (фр.). — Л. У.

походою, ступаючи на п'яти, розхитуючись і здійнявши плечі вгору.

— Алла Михайловна, — заговорила я, — нащо вам здався той Анатоль? Залишили б ви краще сю «штуку», як ви се звете.

— Нащо він міні здався? Кажу ж вам, се мене інтригує. І знаєте, що я вам скажу? Вам се повинно подобатись, — я се роблю почасті для ідеї.

Я тільки глянула на неї широким поглядом.

— А так, для ідеї — реванша! Він, певне, вже немало жінок заставив страждати, так от же нехай тепер спокутує.

— Ні, Алла Михайловна, мене ваша «ідея» не чарує.

— Чом?

— Бо сей ваш «реванш»... як би вам сказати?.. от, як у вас у Московщині кажуть: «Овчинка выделки не стоит».¹

Алла Михайловна раптом почервоніла.

— Що ж робити! я до інших ідей не здатна, се не моя спеціальність — ідеї... А звідки ви знаєте, що не стоїть «выделки»? Все ж таки ви не знаєте Анатоля.

Мені здалось, що її трохи образив мій тон, і я постаралась змінити розмову. Взагалі розмова з Аллою Михайловною почала втомляти мене, теми у нас мінялись часто, швидко і без мети, як барвисті шкельця в калейдоскопі. Я була рада, коли ми спинились перед брамою мійського саду, де снувалась публіка, входячи і виходячи.

Я подала руку Аллі Михайловні.

— Бувайте здорові, тут ми розійдемося: я піду додому.

— Як же се? — запротестувала вона, затримуючи мою руку. — А я думала, що ви підтримаєте мені компанію в саду! Якось навіть непризвоїто самій проходжуватись.

— Ну, нічого, у вас багато знайомих, кого-небудь знайдете, — почала я вмовляти її, коли завважила, що вона мене не слухає, а дивиться кудись в глибину вхідної аллеї розпаленим поглядом.

¹ Не варт товар роботи. — Л. У.

— Анатоль іде! — шепнула вона мені, стрепенувши мою руку.

Оддалі показався панич у ясному англійському костюмі, в жокейській шапочці і з хлистом в руці. Він ішов тією самою модною походою, що паничі в отелі «Россія». Обличчя його я не могла роздивитись, бо він був ще досить далеко.

— Ну, то тим більше, до побачення! — сказала я і визволила свою руку.

Алла Михайловна вже не втримувала мене, навіть не глянула на мене, прощаючись. Вона стояла в гордій позі, голова була підведена тим самим рухом, що на портреті, який я у неї бачила, і вираз лица був той самий, тільки на яро-червоному тлі парасольки і капелюшка се виходило ще більш «по-циганськи».

Панич наближався до брами, недбало помахуючи хлестиком. Я пішла собі геть від брами, але не додому, як сказала Аллі Михайловні і як справді було замірялась. Море привабило мене. Воно розстигалось ген-ген, широке, спокійне і ніжно-рожеве. Я запрагнула того рожевого спокою, він мені був конечно потрібний після втоми сього дня. Я спустилась до самого моря сходами, що ведуть з набережної до маленької просторіні між так званим «сквером» і мійською купальнею. Се єдине місце в Ялті, де можна сидіти просто на піску, а не на лавці, і бачити, як хвиля вільно розточується по березі, не розбиваючись об підмурівок набережної чи об величезне каміння, навмисне накидане вздовж підмурівку, щоб захистити його від нападу моря. Се єдине місце, де навіть в «сезон» можна побути хоч п'ять хвилин в самотині.

Сонце вже ховалось за гори, хоч було ще не пізно. Місто вже було покрите довгою тінню гір, тільки вузький краєчок берега передо мною ще блищав від остатнього проміння. Узгір'я геть далеко за молот¹ темно-синьою хмарою спускалося в море і все темніло, темніло... По рожевій площині моря пробігали то золоті, то блакитні іскри, мінялись, блідли, а вкупі з ними блідла і рожева барва. Аж ось рожева барва зникла,

¹ Мол—мур, виведений в море для захисту пристані. — Л. У.

повіяв раптовий вітер, хвиля сплеснула голосніше, освітлений краєчок берега почорнів, тінь швидко побігла геть аж на середину моря, що вкрилось дрібненькими білими гребінцями. Потім так же раптом зникли гребінці і вітер, а море знов стало спокійне, гладеньке, тільки сизе, як голубині крила. Се впало зненацька літне смеркання, впало, затремтіло і знов заспокоїлось. Далеко-далеко, на самім горизонті леліло опалове світло — одблиск сонця; для Ялти сонце вже зайшло, але для степу за Яйлою¹ ще світило. От ще хвилинка, і горизонт стане фіялковим, ще хвилинка, і місяць урочисто випливе з моря і простеле до самого берега широку, золоту, прозору путь, встануть зорі над горами і ясною громадою ітимуть за місяцем, віддалік, немов шануючи його чарівну владу. Я ждала її хвилини, того тихого, величного тріумфального ходу світаців небесних...

«Та-ра-ра — бум-бі-я!» — гримнула раптом мідяна оркестра з мійського саду, пробиваючись крізь гомін людських кроків і голосів. Я стрепенулась, мов збуджена зо сну. Тут же, коло мене так близько, понад камінним бар'єром скверу снувалася рухома юрба люду, жадібна втіхи, гомону, чаду, — а я ще марила про спокійні, стіхійні радощі! Марна мрія!

Я встала і хотіла йти додому, коли се вгорі над сходами почувся голос Алли Михайловни. Я стала в затінку під купальнею, мені не хтілось тепер стрітись з нею. Мені добре видно було її постать у прозорій сутіні літнього вечора. Вона стояла, взявшись під руку з Анатолем, і стукала парасолькою по камінному бар'єру. Мені видно було тепер зовсім виразно лице Анатолія. Чогось я зложила собі про нього думку, що він мусів бути кращим, ніж як я бачила его тепер. Звичайне, прилизане обличчя... Коли ми бачимо на картинах такі обличчя, то кажемо, що вони намальовані погано, по-ремісницькому, немов з картону вирізані і лаком наведені. А проте такі обличчя в натурі бувають дуже часто. Вони обоє, Анатоль і Алла

¹ Яйла — гірський кряж, що оточує Ялту і відділяє її високою полониною від степу. — Л. У.

Михайловна, тримались дуже близько один до одного, він притискав до себе локтем її руку, а вона черкалась капелюшком об його жокейську шапку.

— Так що ви говорили про мене з Трапінським? кажіть зараз! — допитувалась вона в Анатоля. — Кажіть, а то я вам шапку в море закину! — вона замірилась зірвати з нього шапку, але він перейняв її руку.

— Ага, от ви і в полоні! але перемога робить мене добрим: я міг би не сказати, та вже скажу. Ми з Трапінським ішли в заклад, що ви не одважитесь проспівати на самоті зо мною: «Мы в тишине, наедине...»

— Ого! я не одважусь? Я б зараз заспівала, якби не на вулиці.

— Ловлю вас на слові, ходім в сад, в бічну аллею!

— Що ж, і ходім!

Пара подалась прудкою ходою через вулицю в сад.

Днів через два після того вечора я сиділа собі на балконі, в мійському саду, в курзалі,¹¹¹ і читала. Коли се хтось кликнув мене на ймення. Я глянула вниз. Алла Михайловна кивала мені рукою.

— Ідіть лиш до мене! киньте к бісу ті журнали, ратуйте живу людину!

— Кого ратувати? хто гине? — спитала я.

— Мене ратувати! я гину від нудоти! — в голосі панночки бреніла нервова нотка.

Я зійшла до неї вниз. Зблизька я одразу завважила, що вона якась роздражнена, в очах неспокій. Вона держала в руках великий товстий листок магнолії і ламала його на дрібні шматочки; розкрита парасолька валялась тут же на землі.

— Чого ж се ви так нудитесь? — питала я її, привітавшись.

— А що ж маю робить? Які ж тут забави у сій пекельній ямі, де собаки казяться від спеки, а люде від нудоти?

— Ви, здається, знайшли були собі розвагу?..

— Се ви про Анатоля? Ану його к чорту! Я зірву з ним знайомість.

— Давно б так! — завважила я, але панночка, не слухаючи, провадила:

— Що він собі думає? Ви знаєте, що він мені випалив учора, коли я не схотіла їхати з ним удвох на Учан-Су?..¹ Самі зважте, чи можна ж порядній дівчині їхати з ним удвох аж у гори?

— Коли ви питаєте моєї думки... — почала я, але панночка знов перебила:

— Звичайне, я не схотіла і не поїхала; тоді він розізлився і ляпнув: «З вами, «светскими барышнями», чиста нудота — воловодіння безконечне! Не вмієте ви бути ні до кінця цнотливими, ні до кінця розпустними, але все наполовину». Так і сказав: «розпустними!» Нахал! за кого він мене має?

— Слухайте, Алла Михайловна, я не буду читати вам мораль, бо все одно ви її слухать не будете, а тільки скажу, що краще залишити французенкам тії реванші, — нам, слов'янкам, вони не по темпераменту.

Алла Михайловна стрепенулась.

— Французенкам? хіба ви що знаєте? чули про неї?

— Про кого? — здивувалась я.

— Про *mademoiselle Girod*, ту руду французенку! Вона руда, як вогонь, і вбирається звичайне в зелене.

— Бачила якусь подібну, але що нам до неї?

— Вчора Анатоль сказав: «От *mademoiselle Girod*, напевне, була б одважніша вас, *il n'y a que les françaises pour ces escapades là!*»^{II} Ви так мовби чули се. Скажіть, як вам здається тая *Girod*? правда ж, вона погана, як смертний гріх?

— Не знаю, справді, я не придивилась. Однак, Алла Михайловна, тут гаряче стояти. Може, ходім в читальню?

— Ах, що ми там не бачили? Там ще гірше, бо душно.

— Ну, то ходім погуляємо в парк, чи що.

— Бійтеся Бога! така спека! я тільки що з гори, та й знов на гору?..

^I Учан-Су — гірський потік з водопадом в околиці Ялти. — Л. У.

^{II} Тільки французенки здатні до таких погуляночок! (фр.) — Л. У.

— Ну, не хочете ходити, — поїдьмо човном, сьогодні вітрець, під вітрилами було б чудово!

— Щоб я поїхала на човні, та ще під вітрилами? — Алла Михайловна замахала руками. — Нізащо в світі! Мене захитає зараз. Та я й взагалі не люблю вашого «прекрасного» моря; як дивлюсь на те коливання, то якось тошно робиться. Мені здається, що то більше так, для годиться розпадаються: ах, море! ах, море! А як сказати по щирости, — вода, та й годі. Ми не земноводні...

Мене починала дразнити і ся розмова, і спека, я вже думала, як би мені втекти від Алли Михайловни. Коли се вона разом змінила тон.

— Милая, голубочко, ходім їсти морозене!

Вона сказала се так якось по-дитячому, щиро, що моя досада на неї минула.

— Ну, гаразд, — згодилась я, усміхнувшись, — тільки я не хочу тут в саду, якось противно серед дороги.

— Ні, ні, ми підем в павільон, се ж на морі, вам повинно подобатись. Ви будете собі на своє прекрасне море дивитись, а я на людей.

— Хто більше побачить!..

Ми пішли їсти морозене в приморський павільон. Алла Михайловна зайняла місце за крайнім столиком, найближчим до вулиці, я сіла за тим же столиком напроти. Море тут же коло нас билося об стовпи. Я поглянула вниз на нього, і мені стало жаль «свого прекрасного моря», — його темно-зелена оксамитна хвиля ледве просвічувала з-під сміття: шкурки з кавунів, насіння, жовті смуги і якісь червонясті завой напливали від байдаків¹¹² і парохода з нафтою, що, власне, вигружався в пристані. Там же стояв, розводячи пари, другий пароход, з вуглем, чорний, плісковатий, мов черепаха, — він кидав короткими вибухами дим з труби і розпускав сажу по всій пристані. Маленький катер¹ з дрібним і проникливим ляскотом виїздив за мол, човники на веслах і на парусах снувались

¹ Паровий байдак. — Л. У.

по затоці. Перед купальнями виринали безліч людських голів. Гомін, свистки, гукання, дзвінки... І все-таки увесь той гамір не міг покрити гомону переможного моря; увесь той бруд покривав тільки прибережні хвилі, а там, за пристанню, розстилався чистий, синій простор, і не було на ньому плям, тільки одблиски хмар золотистих по ньому гуляли, а далекі човни з вітрилами здавались великими білими метеликами. Горизонт починав мене вабити непереможно...

Коли се Алла Михайловна торкнула мене і скрикнула. Я обернулась.

— Дивіться, вони! — Алла Михайловна показувала мені поглядом на набережну.

Посеред вулиці їхала пара верховців — пан і пані, їхали швидко, вчвал, вимахуючи нагайками, тільки порівнявшись з павільоном, трохи затримали біг свій. Я пізнала в панові Анатоля. Пані я не знала. Вона була огрядна; на рудому, червонястому волоссі стреміла зелена жокейська шапочка, такої форми, як і в Анатоля. Анатоль, видно, побачив Аллу Михайловну, зняв шапочку і широко махнув нею в повітрі, потім спустив низько, мало не до стремена. Руда пані повернула голову в наш бік, засміялась і схилилась до Анатоля, щось, певне, говорячи. Далі вони знов вимахнули нагайками і помчали геть.

Алла Михайловна сиділа почервоніла, шклянна ложечка в її руці дрібно цокотіла об мисочку з мороженим. Мовчки достала вона гроші, розплатилася з кельнером, так же мовчки подалась геть з павільону. Я спинила її, щоб попрощатись, вона подала мені руку, все мовчки, не підводячи очей, і пішла. Я дивилась на неї з павільону, як вона йшла вулицею, опустивши голову, забувши розкрити парасольку, що тримала в правій руці, друга вільна рука спускалась безвладно, ясна сукня волокласть по землі. Алла Михайловна йшла нерівно, то швидко, то зовсім спинялась, потім круто повернула з набережної і швидко пішла малою вулицею вгору, шпарко, немов утікаючи...

Скільки днів минуло так, що ми не бачилися з Аллою Михайловною. Тільки одного полудня, йдучи сквером, я поба-

чила її, як вона сиділа на сходах, що провадили до малого причалу, де прив'язувались човни. Вона сиділа, сперши голову на руку, і, здавалось, дивилась на море, що було неспокійне того дня, переливалось то темною крицею, то ярим смарагдом, гороїжилось грізними бурунами і все частіше доплескувало до підмурівку сквера.

Алла Михайловна була вбрана в чорній амазонці,¹¹³ на голові був маленький циліндр, а в руці хлист. Вона сиділа на найвищому щаблі сходів, але трен амазонки спускався далеко нижче, хвиля часто обсипала його краплями, тільки Алла Михайловна, здавалось, того не завважала. Збоку дивлячись, можна було подумати, що вона поринула у спогляданні моря, — се було для мене досить надзвичайно, бо вона не раз казала, що не любить «розводити сантіментів з природою».

Я підійшла до неї.

— А що, Алла Михайловна, і вас покорило «прекрасне море»?

Вона обернулася і глянула на мене затуманеним поглядом. Я завважила, що очі її були чі втомлені, чі заплакані, невеликі цяти рум'янцив виразно червоніли на білому змарнілому обличчі.

— Море? — сказала вона повагом. — Ні, се мене Лізочка зтягла сюди.

Тут я звернула увагу на тоненьку біляву дівчинку-семилітку, дочку сусідки Алли Михайловни. Я знала сю дівчинку. Мати її була учителькою і сливе по цілих днях ходила по своїх лекціях, а дівча, знудившись дома само, прибігало раз у раз до «тьоті Алли», що балувала його, цукерками годувала і часто брала з собою на музику. Обидві дівчини, мала і велика, були між собою у щирій приязні, я часто заставляла їх за розмовою або якою дитячою грою; в такі хвилини Алла Михайловна забувала свою «циганщину» і здавалася старшою подругою семилітки Лізочки, старшою хіба на два-три роки. Дівча почувало себе зовсім вільно в товаристві «тьоті Алли». От і тепер воно весело стрибало зо сходів на каміння, стараючись перекочити як можна більше камінів і вернутись на сходи, поки

хвиля докотиться до берега. Жовті черевички і подол синього матроського убрання були вже зовсім забризкані водою; я звернула на се увагу Алли Михайловни.

— А справді, Лізочко, годі вже тобі стрибати, та й взагалі тут вогко, ходім, — Алла Михайловна встала, — се добре, що ви прийшли сюди, може, я забарюся на місті, то попрошу вас одвести Лізочку додому, а тепер ходім в сад, противно тут, — мокро і гомін сей...

Ми перейшли через вулицю в сад. Там у той час було мало публіки, більше няньки з дітьми, найбільше їх було коло гімнастики та гойдалки; туди ж побігла і Лізочка.

— Ви, Алло Михайловно, збираєтесь верхи їхати? — сказала я.

— Ні.

— А чого ж ви в амазонці?

— Так, тепер мода гулять в амазонках.

Ми йшли з нею на головну стежку і вже проминули будку з музикантами, як вона раптом повернула назад до гімнастики.

— Лізочко! — гукнула вона.

Дівча підбігло до неї.

— Слухай, Лізочко, іди, — Алла Михайловна говорила уривчасто, несміло, — іди на велику стежку, там... на довгій лавці... пан, читає газету... пан, ти знаєш... скажи йому, що ти... що ти тільки що була на гімнастиці і що... тьотя Алла з тобою... іди!

— Алло Михайловно! — скрикнула я. — Лізочко, не йди! — Але дівча вже бігло швидко поміж лавками на головну аллею і не чуло мого поклику.

— Алло Михайловно! — повторила я мимоволі з докором.

Панночка тим часом сіла на найближчу лавку і швидко-швидко збивала з-під ніг камінці хлистом. Вона густо почервоніла, але виправдовувалась:

— Що ж я сказала? Я нічого не сказала... Лізочка його знає і сама підійшла б до нього...

Я вже мовчала і старалась не дивитись на її обличчя. За хвилину дівчинка вже бігла до нас.

— Ну, що? — питала її Алла Михайловна, забувши про своє збентеження.

— Нічого, — відповіла мала.

— Як нічого? ти ж бачила пана? що ти сказала йому?

— Я сказала, що я прийшла на гойдалку, і ви прийшли зо мною, що ви тут сидите.

— Ну, а він що?

— А він каже: «А, сидить? ну, добре, нехай сидить...» Потім взяв і пішов.

— Куди пішов?

— В курзал.

Алла Михайловна поблідла і глянула наперед себе широко розкритими очима; гнів і розпач одбивався в ніх.

Я послала Лізочку на гойдалку і почала вмовляти Аллу Михайловну йти додому, але вона не хотіла.

Згодом ми почули чийсь кроки на стежці, закритій від нас кущами, і голос, що мугикав шансонетку:

C'est pas de la soupe ça,
C'est pas de la soupe ça.

— Іде... — шепнула панночка і раптом випросталась гордо.

Справді, з-за кущів вийшов Анатоль і наближався до нас своєю недбалою походою; порівнявшись з нами, він торкнув рукою свою шапочку, кинув крізь ріnce-nez невиразний погляд на Аллу Михайловну і подався далі до брами. Через скільки кроків він знов завів:

C'est pas de la soupe ça,
C'est — du — chocolat!..¹ —

вийшов з брами на вулицю і зник у юрбі.

¹ Це не суп, це — шоколад! (фр.)

Алла Михайловна схопила мене за руку і здавила так, що я мало не скрикнула. Я глянула на неї: обличчя у неї було таке, що вона от-от мала заридати.

— Алла Михайловна! схаменіться! ходім звідсі, ходім! — і я повела її в курзал, в уборну.

Там вона впала на канапу і спазматично заридала. Потім зірвалась, ухопила мене за руки і, стискаючи їх та припадаючи до мене, заговорила поміж риданням щось невиразне, як бред.

— Так... так і треба... Ненавиджу... його... і себе... ой, болить, болить, тут болить... — і вона схопилась за груди.

Я дала їй води, переждала перший напад, потім порадила їй їхати додому, бо навряд чи могла б вона йти. Вона встала і подалась до дверей, однак спинилась, мов що згадала, підійшла до свічада, поправила волосся й циліндра, попросила у мене мій вуаль, зап'ялась ним і тоді вже пішла. Я покликала Лізочку, посадила її в фаєтон¹¹⁴ з Аллою Михайловною та й сама мусіла поспішатись додому, бо по набережній свистів вітер і розлютоване море кидало бризки дощем геть аж до магазинів на набережній. Але небо синіло, як і перше, і сонце вигравало гарячим золотом на заламах велитнів-хвиль. То була весела літня буря...

Тої ж доби увечері сиділа я собі дома і писала листи. Коли се хтось постукав у двері. Я не сподівалась нікого до себе в гості, думала, що, може, служниця хоче увійти, отже я промовила: «Зайдіть!», не покидаючи писання. Двері рипнули, але ніхто не ввійшов. Я обернулась. Дивлюсь — на порозі стоїть Настасья Ільїнішна!

— Настасья Ільїнішна! ви? що? Може, з панночкою не гаразд?

— Ох, не гаразд, не гаразд, баришня-голубушка! Я вже й не знаю, що се таке? вчора ще були зовсім здоровенькі, а сьогодні головка ранком заболіла. Я казала: не йдіть, панночко, на музику, вітер, ви нездужаєте. Так де ж тобі — не слухають. А тут ще та Лізка причепилась... От і біда. Ах, «грехи»!..

— Що ж, Алла Михайловна дуже слаба?

— Лежить; дохтор був, сказав лежати... А я до вас, — тут стара вклонилась мені, — Алла Михайловна просять до їх «пожаловать».¹ Сами ж вони тут, — ні поради, ні розваги, що з мене, дурної, за порада? Я і то «голову потеряла».

Бабуся почала втирати очі хвартухом.

— Не журіться, може, воно ще й не так погано, як здається, — потішала я стару, збіраючись тим часом йти з нею.

Всю дорогу, поки ми їхали, стара охала та бідкалась. І паночки їй шкода, і страшно, що «папаша й мамаша» скажуть, чом «не досмотрела дитё».

Аллу Михайловну я застала в ліжку, в тій хаті, де колись ми з нею міряли блузки. Тепер мені, при вході в хату, найперше кинувся в вічі образ, великий, у золотій шаті, і лампада перед ним. Раніш я його там не помічала. Алла Михайловна лежала розметавшись, чорне волосся густою сіткою вкривало білу подушку, очі горіли, обличчя палало, з одкритих уст виривалось коротке; хрипле, часте дихання.

— Ах, ви прийшли! — привітала вона мене і простягла мені свою гарячу вогку руку. — Скажіть мені, порадьте, що мені робить? Я пошлю мамі телеграмму, нехай приїде, а то що ж се таке? я тут сама, я хвора, я, може, умру...

Голос у неї ослаб, став тихий, тоненький, немов дитячий. Видно було, що вона дуже перелякана, але прихід свіжої людини мовби додав їй трохи охвітності.

Я запевнила її, що вона зовсім не має дуже слабого виду, відрадила посилати телеграмму; стала розпитуватись, які ліки порадив доктор і що їй звичайне роблять в таких випадках; поклала їй на голову компрес. Вона потроху заспокоїлась, наказала Настасьї Ільїнішні дати мені чаю, потім взяла мою руку і притулилась до неї гарячим обличчям.

— Знаєте, я не думала, що ви «такая милая», у вас такий часом бував неприступний вид. Не спорьтесь, я знаю, я вам часто здаюся дурочкою; що ж, се не дивно...

Я просила її залишити такі розмови і не турбуватись.

¹ Завітати. — Л. У.

— Ні, ні, я не турбуюсь, — відмагалась вона, — я хочу вам сказати, що я зовсім почувуюся з вами вільно. Я і в Москві знала таких, як ви...

— Яких же се «таких, як я»?..

— Таких... Иначих, ніж я... Тільки вони всі якісь непривітні, з ними холодно, вони говорять, немов жалуючи своїх слів, так, мовби їм шкода «метать бісер». І все кудись спішається, все їм ніколи...

Я усміхнулась:

— Ну, то я не така, бо я нікуди не спішусь і часу у мене більше ніж треба.

— Ах, я не об тім... — вона одкинулась на подушку, закрила очі і замовкла, потім через хвилину знов почала: — Знаєте, одна моя кузіна¹¹⁵ ходить на фельдшерські курси...

Мені здалось, що се вона почала впадати в непам'ять, але вона була притомна.

— Ся кузіна вмовляла і мене вступити на курси, каже, що се інтересно: наука, товариство, кружки... Папа і мама дозволили б, тепер навіть мода, наприклад, колективні курси (фельдшерські, то ні...). Ну, я пробувала, достала програми, але се так нудно, я нічого не розумію, я не звикла учитись. Я ще дурнішою здалась собі, як глянула на ті програми... Ні, з мене нічого не буде... От мені мама каже: «Займись музикою». Ну, що з того? У мене сестра консерваторка, мучилась, мучилась, виламувала пальці і всім життя труїла своїми вправами, а тепер навіть не грає, — вийшла заміж... Чому ви чаю не п'єте? Няня, дайте варення!

Після чаю вона знов вернулась до своєї теми.

— Кажуть, я егоїстка... Правда, я можу робити тільки те, що мені приємно. Тільки я часом не знаю, що власне мені приємно... Я б хтіла знати, чи то всім буває так нудно і противно, як мені?.. Ви, певне, думаете, що се я химерую через те, що... ви знаєте, про що я натякаю... тільки я і без того часом так думаю... А що до того, то мені тільки досадно на себе: я поводитись, як дурна «девчонка», і він може подумати, ніби я справді за ним гину, а мені «наплевать»!

Се був перший різкий вираз у неї за весь вечер.

— Алла Михайловна, — перебила я її, — я думаю, що вам шкодить так багато говорити, може б, ми краще почитали що-небудь?

— Ну, добре, — згодилась вона, — он там на столику новий роман Гур, я недавно купила, ще й не читала.

Я взяла ту книжку: «L'amour moderne»,¹ здається. Книжка була маленького формату, видання гарненьке, з тонкими малюнками, на обложці в червоному тоні якісь фігури, ледве прикриті серпанками, у викручених позах, з дикими виразами, так, немов вони кудись женуться несамовито чи корчаться в танці св. Вітта.¹¹⁶

Я почала читати книжку вголос. Французькі каламбури, коротенькі розмови, ексцентрічні афорізми, описи, повні тонкої розпусти думки і фантазії чеплялись одно до одного, мов кільця на ланцюжку з барвистого паперу. При одній надто «рисківаній» сцені я глянула на Аллу Михайловну, — вона вже не лежала, як перше, з закритими очима, вона спіралась на локоть, підвівши голову, і дивилась на мене палко, розширеними очима, затримувала дух, ловлячи кожне слово роману з жадібною цікавістю.

— Ну, чого ж ви спинились? — прикро обізвалась вона, коли я зробила паузу.

— Я думаю, на сьогодні годі, — сказала я, закривши книжку.

— Е, ні, читайте, читайте, се так інтересно! як вам не сором — на самому цікавому місці взяли і покинули!

— Мені здається, се вам draжнить нерви, а ви ще слабкі. Нема у вас іншої книжки?

— Єсть там, на полиці, тільки то все старі, читані.

Я розглянула книжки, все більше французькі: «Demi-vierges»,¹¹⁷ «Contes jeunes»,¹¹⁸ «Pour lire au bain»...^{11,119} Були і рускі «Рассказы» Лейкіна,¹²⁰ романи Ясинського...¹²¹

¹ «Новітнє кохання» (фр.).

¹¹ «Напівдівки», «Небилиці», «Для читання у ванній» (фр.).

— Се у вас із дому сі книжки? — спитала я.

— Ні, се тут, в Ялті...

Я завважила на деяких книжках помітку: Anatole B...

— Так не будете далі читати Гур?¹²² — допитувалась Алла Михайловна.

— Ні, не буду. Може, ви позволите принести вам завтра яку иншу книжку?

— Иншу... яку ж?

— Не знаю ще, яку-небудь спокійнішу.

— Я не люблю «добродетельных» книжок pour les enfants sages!^I

— Ми виберем що-небудь без «добродетели и порока».

— Ну да, больничну літературу, для сухотників. Що ж, мені се якраз до речи...

Вона починала капризувати.

— Як хочете! — сказала я. — Будем читати Гур'а, тільки вже не сьогодні. Вже пізно, вам спати пора, та й мені буде страшно йти додому. Добраніч!

Я одяглась, попрощалась і подалась до дверей. Алла Михайловна завершила мене:

— Ходіть сюди. Ви сердитесь?

— Запевняю вас, що ні.

— Quelle cachottière!^{II} Ну, добраніч... Принесіть завтра книжку, будем читать, — вона усміхнулась і слабо стиснула мою руку.

Коли я прийшла другого дня, Алла Михайловна лежала ще, але не в ліжку, а на кушетці, одягнена в довгий сіро-блакитний пеньюар. Обличчя у неї було свіжіше і погляд спокійніший.

— А що, принесли книжку? — зустріла вона мене.

— Принесла.

— Яку?

— Тургенева.¹²³

^I Для гречних діток (фр.). — Л. У.

^{II} Що за скритниця! (фр.) — Л. У.

— А, Тургенева... — протягла вона апатично.

— Простіть, справді, я повинна була б думати, що, може ж, ви його недавно перечитували.

— Перечитувала? Ні, я його не читала. У нас «класиків» проходили тільки до Пушкіна.¹²⁴ Правда, в хрестоматії було там щось, «Бежин луг»,¹²⁵ здається, і ще не пам'ятаю що... так, дитяче... А се, що ви принесли, інтересне?

— Не знаю, як вам здасться.

— Ну, читайте, побачимо.

Я розгорнула книжку і прочитала епіграф.

Счастливые годы, веселые дни,
Как вешняя воды, умчались они...¹²⁶

Алла Михайловна поправила подушку і лягла вигідніше.

Прочитавши перших дві-три сторінки, я спинилась, щоб одвести голос, і почула голосне мірне дихання Алли Михайловни, — вона спала, підклавши руку під щоку; з-під подушки виглядала клинчиком червоняста обложка «Amour moderne»...

Алла Михайловна швидко поправлялась, тільки ще не виходила на місто. Вона частенько присилала мені записки, просячи одвідати її. В записках завжді були скарги на несвітську нудоту, і справді видко було, що панночка нудилась: в руках її пробивалась апатія, в голосі нервність. Розмова її часто переривалась позіханням. Часто ми просиджували цілі години мовчки над яким-небудь шиттям. Навіть в убранні Алли Михайловни з'явилась недбалість, вона все більше ходила в пеньюарі і покинула завивати волосся.

Тим-то я трохи здивувалась, коли застала її одного разу перед свічадом, чепурну, завиту. Вона припудрювалась, повертаючи голову то в сей, то в той бік, як горобчик.

Побачивши мене, вона схопилась і жваво покликнула:

— Ах, «милая»! от добре, що ви прийшли, я вам покажу свої обновки! Се мені мама прислала сьогодні. Дивіться! Та де ж се вони? Настасья Ільїнішна! Десь чорт ухопив мої обновки!

— Ну, ну, вже знов споминаєте погань, прости Господи! — воркотіла бабуся, але видно, що вона тішилась поворотом доброго настрою у своєї панночки.

Настасья Ільїнішна дістала з комода старанно зложені речі: блузки, стрічки, кружево, новий купальний костюм і т. ін. Алла Михайловна тішилась тим усім, як дитина.

— Ах, просто Москвою запахло! Се все з Кузнецького Моста!..^I І якби ви бачили того, хто привіз цее все!

— А хто ж привіз?

— «Маліновий чертёнок!» — панночка залилась сміхом. — От не сподівалась я його тут бачити і, правду кажучи, було зовсім забула про нього. Я його знала юнкером, такий він був незграбний, смішний, на устрицю схожий. А тепер — дивлюсь: гвардеець, форма «с иголки», *fichu turlutu-tu!* Куди, куди! Мені тільки досадно, що він мене застав такою шлиндою,^I в капоті, нечесану. Ну, нічого, він ще зайде за мною, щоб іти на лотерею, тут ми йому не ту музику покажем! — вона моргнула і знов засміялась.

Я завважила їй, що давно вже не бачила її такою веселою.

— А що мені? Не жалобу ж мені надівати. *Plaisir passé, joujou cassé!*^{II} Будем клин клином вибивать.

Эх, жги, говори, говори!

Ух!.. Скажіть, ви були коли-небудь закохані?.. Ха-ха-ха! Як ви зараз їжаком настобурчуетесь! Ха-ха-ха, як се забавно... Ну, то скажіть принаймні, які вам більше подобаються, брюнетки чи блондіни? Мені блондіни — тепер!.. Слухайте, чого ви на мене так дивитесь?

Я не знала, що їй сказати, і мовчала. Алла Михайловна насупилась.

— Я бачу, що вас шокірують мої манери. Що ж, я не англичанка і — не риба. Тільки вже й я не знаю, чи то дуже ввічливо показувати людині, що вважаєш її «блаженненькою».^{III}

^I Нетіпанкою. — Л. У.

^{II} Минула втіха, зламана забавка! (фр.) — Л. У.

^{III} Ідіоткою, дурноватою (народний московський вираз). — Л. У.

— Алла Михайловна, — запротестувала я, але вона перебила мене:

— Ах, нема чого, краще «на чистоту». Я не така дурна, теж розумію. І, правду кажучи, мене починає дратувати *vous avez l'air de soeur grise*.^I

— Алла Михайловна! — почала я, і мене саму вразив різкий тон голосу мого. — Я, властиво, не розумію, чого вам треба від мене?

— А того, що я ненавиджу скритності і контрадансів. Я була з вами така щира.

— На те була ваша воля...

— Себто ви хочете сказати, що мене ніхто за язик не тяг... Але я була така одинока...

— Себто «на безлюдді»? Ну, значить, ми поквітались компліментами.

Я чула, що трачу владу над своїм голосом і тоном.

— Не в компліментах діло... Я тільки хочу, аби ви знали, що я помічаю, як ви корчите з себе *miss Forster*.^{II}

— Що таке?

— Так, здається, звалась та англічанка, що поїхала до Якутії? «Утешительница прокаженных!» Вона ще в Москві гроші збирала на церкву для їх. Напевне, і вона їм духовно-моральні книжки читала... Все ж таки нехай і вони послухають...

— Коли не заснуть! — перебила я.

— Іменно, коли не заснуть! — підхопила Алла Михайловна. — Що ж робить, «куда нам, дуракам, чай пить!» Море, поезія, природа, ідеї...

— Ми з вами, скільки пам'ятаю, ні про які ідеї не говорили.

— О, звичайне! «Не мечите бисеру перед свиньями!»

— Або, як у нас кажуть: «Шкода мову псувати!» — зірвалось у мене.

— Что вы?

^I Ваша міна сестри милосердя (фр.). — Л. У.

^{II} Міс Форстер (англ.).

Я не повторила і спустила очі додолу, бо чула, що у мене був «темний погляд», повний непримиримого, фатального антагонізму...

В сю хвилину в сусідній хаті почувся чийсь голос і бренкіт шпор.

— До вас гості, — сказала я, — прощайте.

— Прощайте! — відказала Алла Михайловна і повернулась до свічада.

Я вийшла. Проходячи сусідню хату, я побачила молодого офіцера в гвардейській формі; він стояв коло вікна, заложивши руки за спину, мені видно було тільки його потилицю з проділем. Він оглянувся на мене, але зараз же повернувся знов до вікна.

Прудкою ходою пройшла я через сад і подалась вулицею навмання, сама не знаючи, куди я йду. Мені було досадно і на себе, і на Аллу Михайловну; ся розмова лишила в мені якийсь гіркий несмак; але миритись, брати назад свої слова у мене не було бажання. Те, що межі нами зайшло, не було непорозумінням, я се почувала, мені тільки хотілось, щоб воно скоріше стало пережитим і забутим фактом.

Блукаючи вулицями, я дійшла до мійського саду. Там, коло брами, висіли аннонси про лотерію, що мала відбутися того ж дня тут у саду. Публіка вже сходилась, і музиканти сиділи на своїх місцях в оркестровій будці. Я й собі замішалась у щільну юрбу, — хтілося розбити чим-небудь свої враження.

В саду було тісно. Ятки, побудовані навмисне для лотерії і добродійного базару, звужували і без того не дуже широкі аллеї, люде ходили парами і гуртами, штовхаючи мимохіть одні одних. Юрба розбила ногами грубий морський пісок, так що жовтувата курява здіймалась в повітрі і колихалась над головами в яскравих капелюшках, в ясных шапках та брилях і в чорних циліндрах. В аллеях було душно, хоч, властиве, спека вже спала, бо сонце схилилось за гори. Дух від квіток, пахощі від туалетів і хусточок, газ від фонарів, що сьогодні для параду були зарані запалені, пах кіпарісової живиці і курява, — все те мішалось і робило повітря важким, немов

напоеним хлороформом. І люде були немов наркотізовані, — вони ходили від ятки до ятки, брали білети, вибрали премії, обкидали один одного папіровою січкою, тими ялтинськими «конфетті», але все якось мляво, неживо. Інші сиділи на лавках, розглядали публіку, деякі дами були в діамантах, декольтіровані, мов на бал, з неймовірними куафюрами і капелюшами, вони робили жести, усміхались, але чогось здавалось, що то не живі люди, але воскові штучні фігури. Над усім панував якийсь примус, немов сон, так і здавалось, що от-от сі люди позіхнуть, протруть очі, здивовано глянуть один на одного і розійдуться. Але ні, музика вдарила, юрба стрепенулась, та не розійшлась, а тільки заходила швидче, папірова січка замигтіла барвистою метелицею, колеса з лотерійними білетами закрутились, як млинки, гамір людських голосів змагався з музикою. Стало ще тісніше, якось паморочно... Я сіла на перше місце, яке трапилось. Коло мене сиділи якісь дами, одна в жовтогарячому убранні, і волосся у неї було подібної барви. Поруч із нею був пан, — то був Анатоль. Дама голосно з ним розмовляла по-французски грубим контральто, з вульгарним, але чисто французским акцентом, називаючи свого кавалера *monsieur Toto*.¹ Вона заставляла його купувати лотерійні білети, квітки, скойки і т. ин. у кожної панночки, що проходила з кошиком або з колесом повз нашу лавку. *Monsieur Toto* купував білети, і квітки, і скойки, але мав при тому досить маркітну міну...

Від брами до павільону з музикою прибували все нові гурти людей. В одному гурті блиснули ясні гудзики та еполети і залунав дзвінкий сміх. Я одразу пізнала сміх Алли Михайловни. Вона йшла під руку з гвардейцем, убрана в блакитну прозорчасту сукню, на голові мала білий капелюшик, легкий, мов пушинка. Очі у обох грали, усміхи цвіли. Офіцер ніс у другій руці її білу пелерінку і злегка помахував нею, він теж усміхався і заглядав їй в очі; вона часом спинялась, віддалялась трохи від свого кавалера, з веселим сміхом одхиляла голову, її

¹ Мосье Тото (фр.).

струнка постать колихалась, потім вона з грацією котинятка знов наближалась до нього. Видно було, що вони вже добре познайомились і порозумілись.

Проходячи коло Анатоля, вона підвела голову і глянула на нього, згорда прижмурившись. Анатоль поспішно зняв шапку.

Гвардеєць нахилився до Алли Михайловни, як видно, щось питаючи.

— Ні, я не знаю сього пана, він, певне, помиливсь, — відказала вона голосно, хитнувши головою, так що блакитні високі квітки заколихались на капелюшику.

Пара проминула, за нею ішли другі пари, з подібними жестами, з подібним сміхом... Часто сміх той перебивався кашлем, а очі світилися і обличчя палали — може, від веселощів, може, від задухи, а може — від сухот? Се ж була курортна публіка. Вона прибула сюди, щоб залишити морю і горам свої болі, щоб визволитись від своїх недугів. Чи визволиться ж? і що визволить її?

Я протовпилась крізь ту щільну юрбу і вийшла на набережну, потім на сквер. І там було людно, але вже не так тісно, як у саду. Свіжий вітрець подихав і коливав біля причалу човни з вітрилами. По затоці снували байдарки, оддалік біліли фелюки,¹ мов зграя лебедів, тихо плинучи вгору до горизонта, немов розтаючи. І мені забажалося поплисти за ними услід.

Я найняла собі човна з вітрилом.

— Куди ж правити? — спитав гребець.

— Просто так, — і я показала рукою на горизонт.

Вітрило надулось, хвиля загомонила, і човен помчав прудко, мов чайка морська; перелетів затоку, поминув мол і загойдався широкими розмахами. Се ми виїхали «на чисте», як кажуть моряки. Править не треба було: вітер і хвиля гнали сами. Човен то здіймався високо, то спускався низько, мнягко і лагідно перебіраючись з хвилі на хвилю. Я дивилась на берег, на місто: за кожним рухом човна воно немов коливалось, так,

¹ Турецькі кораблі. — Л. У.

мов посилало прощання. І сонце прощалося: від берега бігли до нас червоні тремтячі стрічки, вони миготіли, мов язики пожежі, на темних зелених хвилях. Вкупі з ними тремтіла і тінь від узгір'я, вона немов доганяла нас...

Я довго zostавалась на морі. Вже й смеркання згасло і темна ніч розкинула своє шатро над морем.

— Темна ніч — море буде горіти,¹ — сказав матрос.

І справді, за стерном затремтіла блакитна фосфорічна смуга, весла кресали огонь. Я набрала рукою води, підкинула вгору, і блиснув фантастичний фонтан холодного вогню. Дельфіни плескались, збивали на чорній воді гейзери світла. Летючі зорі падали в море. Берега було не видно в темряві, тільки далеко-далеко горіла громадка вогнів, мов стожар. Глибоке небо немов промовляло до моря огнисті слова, а море співало урочистій ночі свою могутню, величну, вічну поему.

19.XI.1898. Київ

¹ Горінням моря матроси в Криму звать відомий феномен фосфоресценції моря. — Л. У.

МГНОВЕНИЕ

Вы знаете меня, я человек трезвый и положительный до мозга костей, не помню даже, чтобы в детстве или в юности меня особенно занимали религиозные или мистические вопросы, тем не менее я могу понять даже самого странного фанатика, мне стоит только вспомнить одно мгновение из моей жизни и представить себе, что это мгновение могло бы продолжаться годы, всю жизнь. Положим, с такою натурою, как у меня, это невозможно, но не в том дело, т. е. дело не в продолжительности момента.

Положим, к той религии, в которой я родился, я относился хотя спокойно, но, если можно так выразиться, с почтительным равнодушием; между тем как, например, протестантизм представлялся мне всегда в виде черной доски, исписанной мелом, еврейская религия — в виде какого-то кошмара, а католичество — в виде толстого ксендза, смакующего рюмочку ликера и рассматривающего ее на свет, — виноваты ли в этом всем надоевшие картинки на эту тему или единственный знакомый мне лично ксендз — не знаю, но католичество не вызывало у меня других образов. О других религиях я как-то вообще не думал и, признаюсь, имел о них самые смутные сведения.

Однажды пришлось мне поехать по делам в Польшу и пробыть несколько дней в городишке, где у меня знакомых не было ни души. Дела занимали утро, а в остальное время я бродил бесцельно по городу и окрестностям, стараясь как-нибудь размыкать скуку, но едва ли достигал этой цели. Единственной достопримечательностью города был старый костел, построенный в готическом стиле, слишком большой

и величественный для такого жалкого прихода, выстроенный в давние времена каким-то набожным магнатом. Я редко заходил туда, да и то невзначай, благодаря всегда настежь открытым дверям: гнусливая латынь и общество слезливых старушонок не привлекали меня. Но однажды, промыкавшись часа два по жаре и пыли, усталый и изнывающий от скуки и зноя, проходил я мимо этого костела. Гостеприимная дверь была открыта, как всегда, виднелся полумрак, и слышались звуки органа, и сыро там, подумал я, ну, да хоть не жарко. И музыки я давно не слышал; положим, эти органы... да, уж куда ни шло! И я вошел в костел.

Когда я вошел, орган умолк и ксендз стал читать какую-то длинную молитву, в костеле было почти пусто, — день был будний, две, три фигуры стояли на коленях у боковых алтарей, убранных цветами. Цветов было поразительно много, так как дело было в мае, когда католики особенно украшают свои костелы. Цветы эти точно утопали в полумраке, несмотря на свечи, зажженные, впрочем, с некоторой экономией, только местами узкие полосы света, падавшие из стрельчатых окон с разноцветными стеклами, окрашивали их в фантастические краски и придавали им странный, неземной вид. Эти разноцветные лучи скользили по тонким деревянным колоннам, по темным головкам скульптурированных из дерева ангелов, бросали радугу на белое платье мраморной Мадонны в звездном венце и придавали странно-юношеский вид бледному лику распятия. По временам лучи исчезали или дробились, должно быть, ветер шевелил высокие деревья за окнами, тогда ангелы прятались совсем, Мадонна как бы отступала в тень, а лицо распятого бледнело и становилось совсем мертвым. «Странная манера у этих католиков, — подумал я, — везде вводить театральность какую-то, ведь здесь все рассчитано на эффект, эти цветы, освещение и даже этот реализм в изображении крестных страданий — все это как-то странно действует на воображение. Впрочем, есть эффекты довольно грубые». И я с улыбкой посмотрел на меч, вонзенный в грудь мраморной Мадонны.

В это время к подножию этой Мадонны подошла какая-то девушка, по костюму крестьянка. Она была одета в очень пышную и короткую зеленую юбку, белую рубашку с широкими рукавами и короткую, безрукавую красную кофточку, на голове у ней не было ничего, только две толстые белокурые косы обвивали ее голову короной. Она несла большой букет, почти сноп, цветов, полевых и простых садовых, связанных с видимым старанием, но неумело. Девушка положила цветы к ногам Мадонны, степенно сложила ладони рук вместе и приставила их ребром к своей груди, большие, простодушные голубые глаза поднялись вверх, губы зашептали молитву. Гретхен,¹²⁸ подумал я, и что-то трогательное начало охватывать меня, но я не хотел ему поддаваться. В это время раздался звонок, девушка опустила голову и стукнула себя два раза кулаком в грудь коротким детским движением, звонок умолк, ксендз прогнусил что-то, и лицо девушки опять поднялось вверх, ладони опять сложились, затем еще звонок и снова поклон и удары в грудь. Мне показалась комичной эта молитва по звонку, я едва удерживался, чтобы не расхохотаться, даже моя соседка по скамье, какая-то старуха, взглянула на меня строго поверх очков, оторвавшись от своей «ксенжки». Но вдруг я вздрогнул, как от удара грома. Внезапно грянул в вышине орган. Мощный, властный звук. Мне показалось, что все тонкие колонны задрожали, как лес при порыве ветра. Что-то мрачное, как туча, казалось, повисло над нами в высоте сводов, и взор не смел подняться кверху, страшась этого грозного, таинственного мрака. Я посмотрел вниз, на девушку, она лежала ниц перед тонущей в тени, как бы уходящей от нее Мадонной, лицо девушки было скрыто в цветах, а руки касались мраморного пьедестала. Мне почудилось в этой позе какое-то безграничное отчаяние, давящая, страстная тоска. Напротив Мадонны ее распятый Сын склонял свое помертвевшее лицо на грудь, как бы испуская последний вздох. Звуки органа переходили в глухой и тихий рокот, среди которого прорывались переливы какой-то рыдающей мелодии, вдруг эти переливы и рокот слились в один аккорд. Торжественные и ясные

и в ту же минуту радужные лучи затрепетали повсюду. Цветы вспыхнули. Маленькие головки ангелов выглянули из чащи колонн. Мать Божья в радужном одеянии указывала одной рукой на меч, пронзающий ее сердце, а другой рукой на поверженную у ее ног девушку. Юношески-светлое лицо Спасителя улыбнулось, а девушка подняла над цветами свою голову; в ее простодушных глазах блестели слезы, а губы улыбались, шепча молитву. Она уже не лежала ниц, а приподнялась на одно колено, и сложенные ладонь к ладони руки почти касались мраморной руки Мадонны. В моей груди колыхнулось что-то горячей волной, и мне захотелось броситься на колени рядом с этой девушкой, обвить руками пьедестал Мадонны и запеть, или зарыдать, или умереть в каком-то непонятном восторге.

Это продолжалось всего лишь мгновение, а там звонок костельного служки тотчас разбил очарованье.

СЛІПЕЦЬ

Нарис-pendant¹

Motto: Душі ніхто не бачить,
а чує — не кожний.

Дивна річ, я ніколи не знав напевне, сліпий я чи видющий. Люде часто вважали мене сліпим, а мені здавалося, що я таки видющий, тільки з того мені радощів не було, бо я не міг дивитись на сонце. Я пробував дивитись на нього крізь ріжнобарвні шкельця і бачив часом його обриси, але де на нім плями, а де чиста поверхня, я не пізнавав, шкельця збивали мене, бо все окрашували инакше. Як тільки ж я хотів поглянути на нього без жадних окулярів, світло разило мені очі до болю, біль колов мені мозок, від мозку пригніченість розпливалась по всім тілі, і я ставав хворий і нездалий. Я мусів покинути проби дивитись на сонце голими очима, бо тямив, що то може мене убити, а крізь окуляри не мав уже охоти дивитись, бо зрештою і вони разили мене (і то дуже), а **сонця** не показували. Тоді я хотів бачити хоч само світло, без сонця, але таки соняшне світло. Ой лихо, як воно разило мене! Просто криваві сльози витискало. Я хтів дивитись на білу мармурову статую в соняшному світлі, там високо на неприступнім п'єдесталі, о, вона була така гарна, от-от, здавалось, оживе і слово промовить, — тим часом мені починали боліти очі, і я вже не знав, чи то мені в очах тьмариться, чи статуя справді криється плямами цвілі та павутини, — і я знов плакав і з болю і з жалю. Я хтів дивитись на білий з ніжними відтінками сніг... він мінився, мінився, ставав сивим, далі чорним, — я не знаю, чи то

¹ Нарис як нарис (фр.).

тільки в очах так було, чи він справді розтав і в болото обернувся, тільки я знов мусів плакати. Я хтів дивитись на срібно-рожеву західну хмарку, таку яскраву і таку милу, і дивився, і вона немов стала ще рожевіша, та мої очі так заболіли страшно, що я тільки тоді отямився, як уже хмарки не було, тільки темна-темна і понура ніч була надо мною, і передо мною, і геть навколо. І тоді мені вже й самому здалось, що я осліп, бо та ніч довго тривала, і я нічого не бачив, нічого ясного, нічого білого, нічого барвистого, тільки ніч... Я плакав і питав людей: чи я осліп? Одні здвигали плечима і казали: «Не знаю». Другі казали: «Не думай про те». Треті потішали: «І сліпі живуть на світі, єсть такі, що й зроду сонця не бачили». Я побачив, що ніхто мені **просто** правди не скаже, і замовк.

У мене давно була звичка ховатись по всяких темних закутках та печерах, коли світло намучить мені очі, і я сидів там самотньо і ждав, поки перестануть іти сльози з очей, потім я знов ішов шукати світла. Тепер я так не хотів. Мені схотілось товариства таких, як я, в самотньому закутку мені було страшно, а між здоровими людьми сумно, та й їм, може, було сумно зо мною.

І я пішов до шпиталю. Там мені добре було. Там була одна хвора дитина, що зроду сонця не бачила: хоч їй давали надію, що вона ще побачить його, але вона не вірила тій надії і старалась навикнути, погодитися з ніччю, але часто спотикалася в темряві і тоді плакала. Часом вона довго-довго грала якісь тужливі мелодії (у неї була срібна арфа, трохи затяжка для неї і з твердими струнами) і потім знов плакала. Коли я підходив до неї, щоб пожалувати її, вона питала мене тихим голосом:

— Чи ти коли бачив сонце? яке воно? я думаю, що воно страшне, бо воно пече...

— І я так думаю, — відповідав я ще тихше.

— А світло ти бачив? — допитувалась дитина.

— Не знаю...

— Як не знаєш, ти ж був видющий?

— Я не знаю, чи я був видющий.

— Але ж ти бачив **щось**? — наставляла дитина вже роздражена — скажи, як ти бачив?

Я починав розказувати, а далі сам плакав з жалю, і дитина плакала і через мої сльози, і через те, що не **розуміла**, все-таки не розуміла, **як** то я «бачив» **щось**.

Не раз вона мені казала:

— Нащо ж ти «дивився» на оте все, що ти звеш «біле»? Хіба то конче треба «дивитись»? Може ж, його можна «слухати»?

Я мовчав, бо я не міг їй сказати: «Тільки слухати — для людини не досить».

Дитина далі питала: «Нащо ж то «бачити», коли від того очі болять?»

Я знов не міг їй сказати: «А нащо ж очі, коли не бачити»? — і знов мовчав.

Дитина знов казала:

— Було тобі не дивитись хоч на ту якусь «хмару», що то на останку була, то через неї так очі болять у тебе, — тут дитинка ніжно поцілувала мені очі, знайшовши їх ручками, хоч говорила гнівно, — якби ти не цікавився різними «хмарами», та якимсь там «білим», та не «дивився б», то був би здоровий, і ніщо б в тебе не боліло, і ти б не сидів у шпиталю, а був би вдома і працював.

Я не міг сказати: «А ти ж сидиш у шпиталю, хоч і не “дивилася” ніколи». Я тільки сказав: «Будем працювати хоч тут, моя дитино».

І ми вкупі кошики плели і всяку сліпецьку роботу робили, тільки я все був хворий, все мене боліло через тії очі, а дитина була ще мала, то й робота наша йшла абияк.

Дитина мала дуже тонкий слух і зараз чула по шелесту повільнішому, коли я вже томився роботою. Тоді вона клала свою ручку на мою роботу і казала: «Покинь, я скінчу твого кошика, тут уже мало лишилось, таке, що й я можу. Ти ніколи міри не знаєш в роботі!»

Вона часто говорила гнівно, а ручки тим часом дуже ніжно і сердечно стискали мою руку, і мені жаль було тих добрих, біденьких ручок до моєї колючої роботи.

— Кошик може почекати й до завтраго, а коли ти не маєш своєї роботи, то краще заграй мені трошки, а я полежу, мене менше болить, як ти граєш.

І дитина зараз приносила свою важку арфу (занадто важку для її тонких дитячих ручок) і грала мені, і біль мій затихав, і я більше марив про щось невиразне, ніж думав над тим, як зникла хмарка, та чи я сліпий, чи видющий. І так було добре...

Та мені жаль було, щоб вона трудилася ручки над важкою арфою і твердими струнами, що натирали їй пухирі на пальцях, до того ж вона часто плакала по музиці і знов питала мене, що то таке сонце, що то таке світло, і як то «бачити», і нащо то «дивитись»; такі розмови мучили нас обох, і мене після них завжді очі боліли. Згодом вона вже привчилася не питати, але все одно я знав, що вона про те думає, і мені мало що було легше... Та їй теж... Тоді я посилав її гратись з іншими хворими дітьми (вони все більше у «схованку» гралась), а сам ішов до сестри милосердя, що доглядала мене в шпиталю.

О, вона була справжня сестра для мене, лагідна, ніжна, тиха. Її музикальний голос помагав мені думати (вкупі з моєю товаришкою-дитиною), що для людей досить тільки «слухати»: її тонкі, гладенькі, немов шовкові, руки давали мені іллюзію, ніби я «бачу» їх аж до самого дна душі. І коли ми ходили удвох по садку — на нас спадав ніжним дощем, ледве дотикаючись лица, весняний цвіт і роса з дерев, а пахощі квіток напливали тихими хвилями, — я не раз зовсім забував, що я не бачу і не розбивав собі голови над тим, чи я сліпий, чи я видющий, мені було так, як бувало ще замолоду, коли я зовсім був здоровий та ходив у темні, непрозорі нічки-петрівочки слухати соловейків у рідному гаю, я тоді слухав соловейків і зовсім не думав, що краще — день чи ніч? Отак мені часто було при моїй сестрі, навіть очі переставали боліти. А коли вони все-таки чого-небудь починали боліти, то вона казала, що вона знає, як і чого то болить, і не питала ні про що, тільки клала свою шовкову рученьку на мої очі, і ніколи при ній мій біль до кривавих сліз не доходив. Вона нічого не розпитувала в мене, але я сам їй багато-багато казав, все, що хотів, і то було легше, ніж

ті розмови з самим собою у якому закутку, що я бувало провадив, ховаючись від світла і людей.

Сестро моя, як мені було добре з тобою! Ти вигоїла в мені все, що тільки в силі людській було вигоїти. Ти і тая гнівна та добра дитина вернули мене коли не до здоров'я (я таки не знаю, чи буду я коли зовсім здоровий...), то хоч до життя, визволили мене від того лютого болю, від тих кривавих сліз. І вийшов я із шпиталю в світ, все ще хорий, але з якоюсь надією. Ждати в шпиталю одужання було б довго: я все ще боюся глянути на сонце і не розкриваю очей вдень, щоб не глянути на світло, але я знаю, коли день, а коли ніч, бо якось червоно стає в очах, а часом чорно, — ще буває і якось невиразно, не то біло, не то сиво... щось так, як світання або смерк... я ще не знаю, що воно таке, я ще боюся дивитись... я все ще не певен, чи не сліпий я часом, бо й сліпі часом тямлять, коли день, а коли ніч. Я не одважуюсь одкрити очі... але, може, колись одважусь! Люди кажуть, що я вже мушу бути видющий, але я не знаю, боюся знати.

Я вже давно не бачив своєї дитини, але чув, що вона піросла і стала сподіватись сама, не тільки її родичі, що буде ще колись видюща. Я віддав би їй всю **свою** надію, аби її надія стала ясна і — правдива.

А моя сестра... Ох, я чув, що вона... ні, **про неї** я не можу сказати того страшного слова, що стільки раз казав сам про себе. Я хотів би знати, чи вона справді набавилась якоїсь хвороби очей (у шпиталі часто бувають заразливі хворі, — може, й я був таким?), чи то в неї тільки втома трудного життя так відбилась (то часто буває). Коли то тільки втома, то вона **мусть** минути, я поможу, щоб вона минула.

Я часто думаю про неї, і така моя мрія: я візьму з її рук важкий, колючий костур, що дали їй добрі «товариші», і кину його геть межі дрова і візьму її під руку, і підемо так, як ходили колись по садочку. «Милостини» нам не треба, ми можемо працювати хоч **щось** — і буде нам так, наче ніхто нікого не **провадить**, а що просто ми **йдемо** — сами, але поруч. Ми будемо ходити або тим шляхом, що вона знає, або тим, що я знаю. Вона знає шлях в лісі, а я понад морем: і там, і там буде гомін

і вільне повітря, ми будемо **слухати** разом і розкажемо вголос, що ми **думаємо** про ліс і про море. Вона зірве квітку і дасть мені напитись пахощів душі лісу (вона і вночі квітки знаходить), я знайду мушлю і дам своїй сестрі послухати, в мушлі шумить «душа океану», і так ми будемо **слухати душу**. Коли нам обом стане тужно до сонця, моя дитина заграє нам на своїй важкій арфі, на твердих, срібних струнах ті мелодії, що криваві сльози в срібну росу змінюють, — вона вже підросла, либонь, ручки зміцніли, вона вже більша і не буде задавати дитячих питань, вона буде грати й мовчати, я знаю.

А може, ми... ми обое, я і сестра, таки побачимо... побачимо **його**... «сонечко наше Боже, святе!» А як ні, то хоч світло **його**, то хоч барву легеньку... Хто раніш побачить, той буде мовчати, щоб не вразити другого, ще невидючого. Буде мовчати, тільки піде ще обережніше, і поведе свого друга ще певніше, і дасть йому **почути** всю красу моря, всю розкіш лісу, так, дасть **почути**. Але й краса і розкіш не буде краща, не буде розкішніша, ніж та душа, що ми слухали обое, як були невидющими. Я теє знаю. Я ж і тебе **не бачу**, моя сестро прекрасна, але я чую тебе, і, певне, тим я люблю тебе більше, ніж всі товариші твої. Я не маю костура, щоб дати тобі, але я дам **себе**, такого слабого, як я тепер, — чи приймеш?..

San Remo, 14.IV.1902

ПРИМАРА

Я бачу їх, як вони йдуть, здалека, з правіка, йдуть без упину і без кінця, довгою зграєю. Початок тої зграї згубився вдалині, кінця не видно у тьмі, аж непевність бере, чи є той кінець і початок, чи се не коло величезне, безвихідне кружить перед очима моїми, кружить, кружить і нема йому впину. Сила їх пройшла передо мною, в убраннях незнаних віків і народів, потім прохвилювали гриви над шоломами, промаяли дивовижні крила над шишаками,¹²⁹ зашаріли, як маковий цвіт, верхи на кудлатих шапках, промайнули іскри на шпичастих мідяних касках, мов срібні трави на багні-трясовиці, пролетіли білі китиці на ківерах,¹³⁰ а тепер уже сунуть плискваті круглі шапки, мов скалки з олії на тихій воді, пливають, пливають так довго... сих найбільше. За ними далеко у темряві мріють знову одежі невідомих віків і народів, інших, не тих, що пройшли вже, але в темряві здається, що то ті самі йдуть з даліни в даліну, з темряви в темряву і що то зачароване коло кружить, кружить без упину, аж одур бере, дивлячись.

Вони всі йдуть однаковим кроком, і з першого погляду здається, що то змій-полоз правічний, подоланий, але не поконаний, виліз і тихо в'ється навколо землі, помалу стискає її, хочаби задушити. Але зблизька видно, що то йдуть усе люде, і хоч вони йдуть безкраїм гуртом і всі немов однаковим пилом припали, однаковим маревом повились, однаковим колоритом поїнялись, мов безліч фігур на одній картині, але кожен з тих людей один і нема другого такого в цілім світі, нема, не було і не буде з правіку й до віку. І кожен з них іде, щоб уже не вертатись. І кожен з них має цілий світ в очах, і ніхто інший

не має такого світа, і світ той гине навіки, як тільки погаснуть її очі, і вже ніхто не відбудує його таким, як він був, хоч би настали міриади нових світів.

Куди вони йдуть, її люде з світами в очах? Ідуть туди, де зливається темрява з далиною, звідки ні один живий голос не доходить, де жах одвічний стоїть на сторожі, щоб не пускати людей вступати самохіть у ту браму без сліпих проводарів — старості, хвороби, — бо сі проводарі хочуть мати собі плату від всього живущого, але не кожний дає їм ту плату. Сі люде, що змієм-полозом обвивають землю, йдуть без проводарів, але вони мають погоничів. Скільки сих людей, стільки й погоничів, а геть-геть за ними, зовсім невидимо, женеться жах, той самий жах, що боронить закляту браму, і він, боронячи, пхає їх туди, він, як божевільний, кричить їм безглузді слова: верніться вперед! А вони, як божевільні, безглуздо слухають його і йдуть вперед.

У кожного з тих людей в ріжних шапках і одежах є щось гостре в руках, щось блискуче, холодне чи палке, страшне й бездушне і в холоді своєму і в палю, і кожне може дати смерть кожному, хто йде перед ним.

Може, хто хотів би спинитись перед брамою, де стоїть на сторожі одвічний жах і ляскає холодними й гострими зубами, і грозить кривавими устами, і палить вогнем нечистого дихання, — але нема впину нікому. Стати не можна, треба йти, йти, йти. Бо скільки людей, стільки погоничів. Кожний чув за плечима зброю товариша свого, і в'язи його тремтять, бо він знає, що жало зброї от-от має вжалити його в шию, як тільки він спиниться, і зараз очі його погаснуть і світ його згине навіки вкупі з ними. І він боїться оглянутись на товариша свого, бо знає, що той промовить безглуздо очима своїми божевільні слова: вернися вперед! А хто не вернеться вперед і буде дивитись назад, того зброя товариша його ужалить просто в очі і зруйнує навіки їх світ. Хто кинеється вбік, геть у широке вільне поле, того жало зброї ужалить в серце, і коли не впаде він скошеним кривавим цвітом на широке вільне поле, то все ж в очах йому потемніє і зміниться в них світ і вже ніколи не буде

таким, як перше був, і широке вільне поле буде завжди чужиною для втікача, а рідна мова стане для нього прокльоном товариша, що не в свою чергу вступив до брами жаху.

Хто пристає до зграї самохіть, уже собі не пан. Хвалою стрічають його задні товариші, бо він віддалив хвилину черги їхньої, і він марить, що він провідарь їхній, але він не може повести їх назад, якби раптом схотів, бо вже зброя товариша його загрожує потилиці його, і він страшний тільки тим, що йдуть поперед його. Він уже погонич!

Ідуть узброєні люде і кожний клене того, хто впав поперед нього, і по трупу його йде в його чергу. І хоч би скільки їх падало позаду, передні знають, що неминуча зброя товариша завжди близько і завжди готова вп'ястися в його шию. Хто знає, коли прийде остатній і які слова будуть в очах його?

Я бачу, як лізе сей змій-полоз, але я не бачу голови його. Хто був той один, що був головою потвори? Чи він був коли самотній серед поля? Чи він кликнув товаришів і повів за собою ту зграю? Чи вони йшли самохіть до брами жаху і кожний з них був провідарем товариша свого, того, що йшов позаду? Коли ж настала та хвилинка, що з провідарів погоничі зробились? Чом вони не вернулись від брами назад, поки були ще провідарями? Чи, може, той перший один чув уже за собою зброю товариша свого і не смів глянути в очі йому? Чи, може, оцей змій-полоз був споконвіку безголовий, і сліпий, і страшний у своїй сліпоті безнадійній, як сам хаос? Хто може спинити його? Хто визволить видющих людей з тіла сліпої потвори?..

30. IV. 1905

ПРИЯЗНЬ

Оповідання з життя волинського Полісся

I

На призьбі під хатою у Мартохи Білашихи сидить мале дівча, з'юрдившись; бліде, жовте личко аж підпухло, а сиві очі якось побіліли; трясеться нещасне і від трясці і від плачу, бо мати саме набила, а тепер стоїть коло причілка з прутом в руці та й приказує:

— І била, і ще битиму! от не сиди-но мені тільки в хаті, от побіжи-но мені ще раз до ліса з панною, то я об тебе весь віник обламаю! Казала я тобі, не лазь по сонці! Так от же буде лазити, поки знов її трясця вхопить!

— Та хіба воно од сонця? — озвалась крізь сльози мала Дарка.

— А то ж од чого, дурне вериско?

— Панна казала — з болота та з комарів...

— З комарів? Чи ти скрутилась, чи що, із твею панною? Чи то мало кого комарі кусають...

— Таж і по сонці всі ходять! — не вдержалась-таки Дарка, хоч мати найбільш не терпіла, що дочка така «язиката».

— От не мовчи-но мені, от тільки не мовчи, я-а-а тобі! — скрикнула Мартоха й замахнула різкою, а Дарка зібрала остататню силу та й чкурнула від матері поза городдям на пастовень,¹³¹ що коло панського садка, прищулилась у вільхах, сидить і хлипає та чекає, чи не надійде її подруга й однолітка панна Юзя.

Часом Дарка так і до смерку сиділа, а Юзя не приходила, не могла вирватись з дому, але здебільшого, хутко чи не хутко,

а приходила-таки подруга вірна, і тоді вони сідали поруч у кущах, обидві тоненькі й пожовклі від пропасниці, і гірко скаржились одна одній на свою хатню неволю та справувались одна з одною, хоч більше Дарка панні докоряла. Так і тепер Дарка почала «вичитувати» панні, ледве тая прийшла.

— Чом ви-те, панно, не вийшли зара по вбіді? Я вже тут чекаю, чекаю, аж мені нудно, а додому йти боюся, мати знов наб'ють, як ви-те не вбороните.

— Та коли ніяк не можна було, — виправдовувалась Юзя, — по обіді дідуньо казав йому газету читати, потім бабуні нитки мотала, а потім треба було рахунки зробити. Та ще французьку книжку читати з мамою.

— Овва! А ви-те чом не втікли?

— Та як же я втечу?

— А так, як-от я: втічу, і вже!

— Е, тобі що иншого, тобі ж не кажуть учитись, ти собі можеш гуляти, — задумливо промовила Юзя, немов сама до себе, дивлячись у далечінь.

— Еге! нагуляюся — з Пріською на руках! — палко і немов ображено відмовила Дарка.

— І як ти тую Пріську носиш? вона така важка! — так само задумливо говорила панна, тільки звернувши погляд на Дарку, — ти б сказала матері, що ти не можеш, що ти слаба, вона б тобі дозволила не носити Пріськи.

— Вони того не питають. А мати скажуть: «Як з панною по лісах ганети, то не слаба, а як дитини глядіти, то тебе нема!»

— І чого ти повинна тую Пріську глядіти?

— А ви-те чого дідуньові казети читаєте?

— Бо... бо дідуньо слабий на очі, він сам не може.

— А бабуні нащо мотали нитки? Бабуня ж не слабі.

— Бабуня гнівалась би.

— Ото мені біда! Нехай би собі гнівались, — я б на те вважала? Я б і від рахунків втікла і тую книжку хранцюзьку геть закинула, якби так на мене. Ну, що б вам було, якби ви-те втікли?

— А чому ж ти кужеля не кидаєш? Чому від гусей не втікаєш, як заставлять пасти?

— Ну, бо наб'ють, як покину, а вас же зродá не б'ють, чи ж не правда?

— Та... правда... — з тихим зітханням промовила панночка, і її сиві, як і Дарчині, очі зайшли смутком; вона похилилась, як вербичка. Дарці стало шкода лагідної тихенької панночки, вона раптом зважливо підвелася і мовила веселим голосом:

— Панно, ходімо до Ривки на гойдалку, там вже досі дівчата наші зібралися!

Але панночка хилилася ще нижче.

— Ні, Дарко, я не можу більше ходити до Ривки...

— А то чому?

— Якби ти знала, що мені вчора було за те, що з тобою ходила гойдатися до Ривки...

Дарка вжахнулась:

— Ей, чи ж били?

— Ні, не били, — панночка блідо всміхнулась, — а нехай би вже ліпше били... Бронек увечері при гостях драгував мене, що я з жидівками кіз дою, а з хлопками свині пасу. Він, подлий, сам нас підглядав, сам все татові розказав, а тепер ще й сміється... А я зовсім кіз не доїла, неправда його, тільки гойдалася! — Юзя почала хлипати.

— А він доправди бачив, як ви-те з нами позавчора свині пасли? — цікавилась Дарка.

— Я не знаю, може, й бачив. Що ж я вже зроблю?.. Тільки мамця плаче... і бабуня гнівається... і татко каже, що мамця через мене захорує... я не можу... я не знаю...

Дедалі за риданнями нічого не можна було розібрати з Юзиної мови.

— Панно Юзю! — почувся з садка тонкий голос панської покоївки, — панно Юзю! До гарбати! Мамця гніваються! Панно Юзю!

А тут і Дарчина мати голос подавала з свого дворища:

— Дарко! Дарко! А не прийдеш ти до хати, холеро! Дарко! Дарко!

Мала Пріська долучала і свій голос до матиногого.

— Ой, побіжу вже, а то гірше битимуть! Йдіть, панно, й ви-те додому, — он кличуть, — не біжіть за мною, ще й на вас насварять.

Але Юзя таки бігла за Даркою.

— Ні, я з тобою, я з тобою! Не дам бити, я не хочу! Я скажу вдома, що не чула... що вчилась... коло кроликів була... я не дам тебе бити!

Задихані, бліді, а не червоні, від швидкого руху, прибігли обидві дівчинці на подвір'я до Дарчиної матері, завзятої Мартохи Білашихи.

Мартоха стояла на воротях з прутом в руках і саме в той час, як Дарка хотіла прошмигнути повз неї до хати, вона вхопила дівча за руку і замагнулась прутом, але Юзя повисла на її правіці, і Мартоха мусіла спинитись, щоб не затяти ненароком панської дитини.

— Пустіте, панно, оступіться, не бороніте її, ви-те не знаєте, що то за холерна дівчина!

— Не пущу! Ви не смієте її бити! — здавленим голосом перечилась Юзя, і її бліде личко вкривалось нерівними рожевими плямами.

— Не смію? А то чому? — гукнула Мартоха. — Отакої не бий, то до чого вона розпаскудиться!

І Мартоха пробувала ворухнути рукою з прутом, все-таки вважаючи, щоб не штовхнути Юзі, тимчасом як Дарка пручалась, надіючись втікти, поки там та розмова скінчиться.

Юзя здавила скільки сили Мартоху за руку.

— Неправда, не розпаскудиться! Дарка й так все робить для вас... А чого вона повинна все робити? от не схоче і не буде! — закінчила Юзя розпачливо дзвінким голосом.

Мартоха споважніла й насупилась.

— Ви-те, панно, не вчіть мені Дарки такого. То, може, там у вас, у панів, такий звичай, щоб дитина матері не слухала, а в нас того нема. Чи то я на те над нею ночей не досипляла, собі од рота хліб одривала, щоб мені якесь дармоїдсько в хаті росло? Я на те маєтків не маю. Та я ліпше її заб'ю, а дармоїди мені не потрібні.

Тут Мартоха вирвала свою руку від Юзі і так потягла Дарку прутом, що та аж звилася з болю.

Дарчин крик покрився голосом Юзі, що впала додолу, трячучись і кидаючись, як непритомна, і лементуючи.

Тим часом від панського двора надбігла покоївка. Пані, Юзина мати, почула з рундука Юзин крик і послала дівчину, щоб зараз завела панночку додому, але Юзю прийшлося скоріш нести, ніж вести. Дома дівчинку зараз роздягли і поклали в ліжко, бо в неї почався напад пропасниці.

Юзя лежала, укрита двома ковдрами і хутром, вся поси- ніла від холоду, що проймав її і тряс до болю, до млості, вона все слідкувала очима, як татко ходив з кутка по кімнаті та все вичитував їй за неслухняність. Чутно було по голосу і видно по очах, що він щиро жалував свою хвору дитину, а все-та- ки і щось прикре, дразливе прокидалося в його словах: «От завжди так, — не слухаєшся, бігаєш, куди не потрібно, поки за- хоруєш, а потім возися з тобою!» Тее «возися з тобою» боляче різало Юзине серце і вона думала: «Та я ж і не прошу, щоб зо мною возились... я б ліпше пішла до Дарки на сіно, там би й пе- рележала без ваших ковдр та без хіни... хоч би не гриз ніхто!..» Тільки вона не сміла того вимовити, бо вже й так мама зроси- ла геть-чисто одну хусточку слізьми, сидючи мовчки над нею; вже й так бабуня казала принести ароматичного оцту та олів- ців від мігрени, а дідуньо з великим притиском розпочав знов мову про те, що вже крайня пора взяти до Юзі гувернантку, а то дитина дедалі зовсім «схлопіє». Мама давніше було завж- ді брала Юзю під свою оборону, доводячи, що вона не може до- пустити чужу людину, гувернантку, справляти материнські обов'язки коло Юзі, але на сей раз мама тільки плакала, та вже не перечилась. Юзю з холоду кинуло в пал. Таткова постать порушувалась, немов у тумані, голос долітав уривками, і Юзя вже часто не могла розібрати, чи то Мартоха кричить десь на- дворі: «Мені дармоїди не потрібні!», чи то знов татко вимовляє: «Захоруєш, а потім возися з тобою», далі сі різні слова злилися до купи: «Возися з дармоїдом, возися з дармоїдом...» І Юзі було так гірко, немов вона була винна проти когось чи, навпаки,

проти неї хтось завинив, її гаряча, хвора голівка не могла того збагнути, а примара-пропасниця несла її геть з покоїв, з двора до Дарки на сіно...

II

З того всього вийшло, що до Юзі, не вважаючи на її сльози, просьби та обіцянки бути «гречною», згодом взяли-таки гувернантку, але за те стара пані сама пішла до Мартохи Білашихи і рішучо «поговорила» з нею, щоб вона більше не «робила авантур», себто не біла Дарки, принаймні не доводила б до галасу і прилюдного бешкету. Мартоха зрозуміла ту «розмову» за наказ, — як же інакше розуміти панські «розмови»? До того ж Мартоха була найближча панська сусідка, а її родина найубожша в селі, то їй таки конче випадало не в одному «послухати» панів, щоб не втратити сусідської ласки. Якби не поденна робота в дворі та на панських ланах, то хтозна, як би Мартоха прожила з дрібними дітьми за своїм «п'яницею-недбалицею», що запродував лихварям збіжжя ще в накоренку і перевів увесь Мартошин посаг пусто-дурно на жидівську користь. Правда, Мартошине жито не раз висипалось нежате, Мартошині коноплі марнувались нетіпані через панську роботу, бо вже Мартоха мусіла йти чи в пору, чи не в пору, коли тільки кличуть. Та й за тую «совину» (так Мартоха звала хіну), що стара пані давала для Дарки, і за стареньке шмаття для малих дітей, і за маслянку та сироватку від панських корів, за все випадало не раз «послухати» панів, коли не роботою, то чим іншим. Адже й після сеї «розмови» пані дала-таки теї «совини» для Дарки і якихсь «порошків від живота» для Приськи, ще й наказала прийти до двора взяти дещо старого з панича Бронка для Мартошиного Івана, а при тій нагоді й «послухати» трохи: пограсувати стежки в саду, бо слуги всі в роботі, а на вечер мають приїхати гості, то стежки мусять бути чисті.

— Та добре, прошу пані, я вдух, от таки зара і прийду, — сказала Мартоха, поцілувала пані в руку за лікарство і відпровадила за ворота, ще й надвела трохи вулицею, для пошани.

У Мартохи двоїлось почуття: і дразнило її панське втручання в її родину, і підлещувала панська ласка до її дитини; вона не раз перед багатими сусідками, немов ненароком, споминала, як то панна аж захорувала за її Даркою: «Вже ж вона й любить мою Дарку, Господи, як рідна сестра! Вже нема їй другеї такєї на всім селі!» Багатирки надимали призириливо губи, а Мартоха думала: «З заздрощів!»

Провівши пані, Мартоха вернулась до хати й кликнула Дарку.

— Йди й ти, недоторкана!

— Кудя? — обізвалась Дарка, що сиділа з Пріською на полу, ще жовта після нападу пропасниці, але вже не гаряча й прочумана.

— До двора, — відповіла мати, — я буду стежки грасувати, а ти замітати.

— А Пріська?

— Як то ти за Пріську журишся, чи ба! як до роботи, то й за Пріську пам'ятаеш!.. Пріськи батько поглядить. Занеси-но її до батька, онде до стодоли.

— А батько схотять глядіти? — питала неймовірна Дарка.

— Кажу, неси, то й неси! Мені твеї гуторки не потрібно! — гукнула Мартоха так, що Дарка поспішилася з Пріською за двері.

Перейшовши через ясний двір і вступивши на тік у темну клуню, Дарка одразу не могла розгледіти, де сидів батько, і кликнула:

— Тату, тату, а де ви-те?

— А чого тобі? — озвався ядушливий голос з кутка.

Се там на солomé лежав Дарчин батько, Семен Білаш. Він часто так лежав не тільки в свято, як то всі добрі люде роблять, але і в будень. Найчастіше він лежав так з похмілля, порозговивши дітей в хаті та набившись жінки, що ніколи йому «не мовчала» ні тверезому, ні п'яному. Та тверезий ще він їй мовчав. Тверезий він мовчки згожувався, що вона всіх «іздержує», що тільки за нею й «дихає» вся родина, та й він сам, «ядуха проклята», «п'яниця невсипуща»; він тямив добре, що жінка

правду каже. Він і п'яний це тямив, але тоді його та правда лютила. Може, якби він був такий багатир та ще й сам дужий-здоровий і до всякої роботи здатний, як-от хоч би сусід Яким Гречук, а жінка недолуга і вбогого роду, як Гречучиха, то він би не був п'яним такий лихий. Він би, може, сміявся, пританцьовував п'яний, лицявся б до жінки, окручував би її навколо себе, мов у танці, називав би її «робітничкою» своєю, «хадзячкою» і хтозна-як ще, поки б і вона подобрила та й собі засміялась би, що старий «чудака з себе робить». Адже так завжди буває у Гречуків, коли Якимові Гречукові трапляється прийти додому «під охотою» (правда, Якимові воно не так часто трапляється, як Семенові, — так багатир же такої біди не має, щоб мусів заливати). Уляна Гречучиха сама знає, яка там з неї «хадзячка» та «робітничка», — за Якимом же тільки й на світі держиться, — вона Бога хвалить, що її чоловік жалує, то ще добрий чоловік. Але й Семен такої жінки не зачіпав би. «От, Біг-ма, не зачіпав би, — думав він собі не раз, — хоч нехай би й різно називала, так, як і моя. Коли ж бо моя сама, як мур, а на мене каже «ядуха»! Чорт їй винен, що така багатирка з білої хати та за мене в курну хату пішла. Що вона має мені дотинати? я їй покажу!..» І ядушливий Семен «показував» жінці сп'яна усю, скільки мав, свою силу, так що вона при всьому своєму здоров'ї не вмiла боронитись від нього, а другого дня лежав на соломі, і всі кості йому боліли, і в грудях рипіло, і заздро і неначе сором було йому дивитись, як Мартоха, ще проворніша зо злості, ніж звичайно, звивалася коло господарства, даючи лад і в хаті, і надворі та гукаючи на діти згрізна, по-господарськи. Так нібито не її було бито, а його, бо він лежав «як збитий», «ні до чого», а вона «от-таки, як мур», мовляв Семен.

Але сього разу Семен лежав не з похмілля і не після бійки. Він вже третій день був тверезий і третій день лежав. Відколи описали бидло за податки, відколи Мартоха визволила те бидло, виблагавши в пана грошей на відробіток, а сама того ж таки дня побігла до волости на скаргу проти чоловіка, — так Семен і зов'яв. Мовчки вислухав він рішинець у волості, що вже тепер не він, а жінка має перед вести в господарстві, «бо

вона податки платить, то її й право в хазяйстві буде». З яких законів волосні судді висудили той рішинець, того ні Семен, ні Мартоха, ні самі судді не знали, але про писані закони якимось ніхто не думав при тому. «Согласен?» — спитали в Семена. «Та... що ж...» — мовив він, похнюпившись, і знов замовк. Дорогою з волості додому жінка ще пояснила йому той рішинець просторо: «Тепера вже не діждеш мене бити, тепера мое право в хаті: схочу — дам на горілку, не схочу — не дам, схочу — дам їсти, не схочу — й так буде, а що сам візьмеш — позиватиму, як злодія». Даремно Семен змагався, що такого «права» нема, щоб жінка чоловіка голодом морила, — Мартоха доводила, що нема ж і такого, щоб «дармоїдів» годувати: «Як заробиш, так і з'їси. Бездаремно морити не буду, та й не годуватиму дурно, не бійся». І в перший же день дотримала слова. Семен з досади лежав і не йшов ні до якої роботи. Мартоха не говорила до його і не кликала ні до обіду, ні до вечері. Так він в клуні й заночував натще серце. Другого дня по сніданні Дарка, крадькома від матері, принесла батькові шматок палінки: «Їжте, тату, хутчій палінку, а часнику не можна, бо мати почують, що ви-те їли, та будуть сварити». — «Я не хочу їсти», — сказав тихо Семен, та так подивився, що Дарці аж на плач зібралось. До вечора зовсім охляв і став кашляти та стогнати вголос. Жінка вже сама винесла йому в мищині кулішу, як діти полягали спати, але він мовчки штовхнув ту мишинку, вивернув куліш і знов обернувся до стіни.

Мартоха постояла над ним мовчки, потім здійняла з долу мишинку, обтерла її хвартухом і пішла повагом до хати. Семен знов заночував у клуні. Ранком діти підгледіли і матері сказали, що «тато їли гнилиці під грушкою та все оглядалися, а впосля ще назбірала та й в ямку закопали». Мартоха саме надумувалась над тим, як би його обійтися з чоловіком, коли тут надійшла пані з тією «розмовою». Тоді Мартосі впало на думку взяти й Дарку з собою до двора на роботу, — «вже не така мала, все хоч десятку відробить», — та ще маячила й невиразна думка, що, може б, варто Дарку частіше панам на очі накидати. «А дитини і той “нероба” догляне», — зважила вона раптом.

Коли батько озвався до Дарки «чого тобі?», голос його брелів так хрипко й понуро, що дочка не одразу зважилась відповісти. Дарка перше посадила Пріську коло батька долі, на голім току, а потім, відступивши до виходу з клуні, промовила шпарко, але не голосно:

— Мати казали, щоб ви-те Пріськи гляділи, а ми підемо до двора на роботу! — із остатнім словом помчала до матері.

Семен спочатку сидів нерухомо, дивився понуро на малу Пріську, але дитина, ще не міцна в спинці, незабаром втомилась сидіти, хитнулась, перекинулась і, вдарившись потилицею об твердий тік, зайшлася безгучним плачем, тільки видко було, як язичок тремтів і лице синіло. Семен не витримав. Він не діждався, поки те мовчазне ридання прорветься голосним криком, схопився з місця, здійняв дитину і почав тулити до себе, колишучи та зацитькуючи.

— Цить, цить, моя малейка, моя Прісюню! Ова! забила дитина! Цить, цить, не плач, ось я дам грушку, цить! — Він добув з-за пазухи гниличку і тикав її Прісьці в рот.

Пріська помалу замовкла, забавившись грушкою, посмоктуючи та схлипуючи, і сиділа тихо в батька на руках. Він трохи незграбно, притискаючи, гладив її долонею по білій головці й примовляв:

— О, то в мене дівчина! вона не плаче! Дати ще грушку? дати? А ось, диви, бозя.

Дитина почала всміхатись, а батько лагідними смутними очима дивився на неї і бавив мідяним хрестиком, що висів у його на зсохлих грудях.

III

Від того ж часу Семен все частіше, поки не піросла старша від Пріськи, а менша від Дарки тихенька недолуга Улянка, лишався з Пріською вдома. Тоді вже шестилітка Улянка гляділа двохлітки Пріськи, а Семен, як не йшов на роботу до панів (його рідко кликали, бо вважали недбалицею), то шпортався на своєму дворіщі, от нібито при ділі. Дарка стала раз у раз

ходити до панів на роботу з матір'ю, з старшою сестрою Яриною, а то й сама. Часом, коли мати не мала часу, а Ярині припадала черга пасти бидло замість брата Івана (вони все по черзі пасли, кожне через день), то Дарку посилали й саму в двір до легшої роботи: квіток полоти, кревавник¹³² для индиків збирати, стежки замітати тощо.

Праця всієї Мартошиної родини на панськiм обiйстi йшла за довг панам, а на панськiм полi оплачувалась готовими грiшми окремe. Дарцi заздро було, що Ярина в жнива приносила по злоту додому, заробивши в'язанням снопiв, бо хоч мати й забiрала тi грошi до себе, а таки справила Яринi по жнивах нового «каптана», бо дочка «заробила». Дарка ж приходила додому з порожнiми руками, хiба що грудочку цукру Прiсьцi принесе, або яку стару лахманинку, — отож i ходила вона в старому лахмiтти, та так i не виплакала вiд матерi нової спiднички того лiта.

— Буде з тебе й стареї, навчися-но перше робити, — дала вирок мати, i на тому скiнчилося.

Дарка раз попробувала упiмнутися, що й вона ж робить, як не за готовi грошi, то все одно «за вiдробiток». Мати навiть не розсердилася, тiлько легковажно здвигнула плечима i спокiйно промовила:

— Одчепися з такою роботою: на десетку заробиш, на двадцетку з'їсиш. А з вiдробiткiв у новому не находишся, хiба що може батько справить.

При тому Мартоха засмiялася, а Семен посеред обiду встав, вийшов з хати i почав рубати дрова. Рубав до самого вечора, мов найнявся.

Одно потiшало Дарку на панськiй роботi, що там вона частенько мала нагоду бачитися з панною. Правда, Юзi вже не вiльно було побiгти з Даркою в лiс або на пастовень, бо гувернантка, пiдстаркувата Fräulein Therese,¹ ніколи не спускала надовго з очей свою вихованку. Ледве оце Юзя почне крадькома простувати до вiльх за ставком, а вже з альтанки або з ганку

¹ Панна Тереза (нім.).

чутно рипучий голос: «Jussa! Jussa! Wo gehen Sie hin?»^I І Юзя знов мусіла братись до нудної німецької книжки (sehr interessant^{II} — каже FrI. Therese) або до вишивання на папіровій канві якого «сувеніру» мамці, бабуні або иншим родичам.

Юзя тепер вже воліла тую, колись таку осоружну «французьку книжку» і навіть рахунки, ніж ті «інтересні історійки» та роботи, що нібито мали бавити її. Читання й роботи відбувалися конечно при німці, а вчитися завданків дозволялося де-небудь недалеко в садку на самоті, бо, запевнивши таке користне заняття своїй вихованці, FrI. Therese вважала вже згідним з своїм професіональним сумлінням узятися до своїх нескінченних листів або до читання інтересних вже для неї самої романів Фрейтага.¹³³ Взявши «французькі слова» або «табличку множення», Юзя бігла в садок, на город або в зільник, відповідно до того, де на той час працювала Дарка. Коли Дарка замітала стежки, панночка «клепала» німецькі слова, ходячи стежкою сюди й туди, а кожний раз, порівнявшись з Даркою, всміхалася або озивалася словом, тільки не дуже часто і не дуже помітно, бо стежку могло бути видко звідки-небудь панні Терезі. Коли Дарка була в зільнику, тоді було нудно, бо зільник був під самими вікнами, перед будинком, і з покоїв все чисто було видко, та й Дарка полала здебільшого не сама, а з родичками або з чужими, — при тих уже не розговоришся так, як удвох, та й Юзя соромилась довго сидіти коло політниць: «ще подумають, що я наглядаю над їх роботою». Вона зроду якось не могла «наглядати», так як отой Бронек, що його й не просять, а він нависає над над молотниками. Їй і так сором було, як Ярина раз на зільнику сказала: «А що, панно, добре в холодку сидіти? Пустіте-но мене до книжки, а ви-те поможіть Дарці полоти».

Яка та Ярина! вона й забула, як Юзя, поки ще не було гувернантки, виполювала вкупі з Даркою її ж таки, Яринин, зільник, що за хатою «на клинку» насаджений. Ще ж Юзя їй тоді

^I Юзя! Юзя! Куди ви йдете? (нім.)

^{II} Дуже цікавої (нім.).

«панської м'яти» і «органії» в мамці випросила, а Ярина не дала їй «чоловічка» пересадити в її, Юзин, зільничок: «Ви-те однаково зопсуєте, малі ще садити!» Вже тая Ярина! Думає, що як їй 12 чи 14 літ (а от і сама не знає, скільки їй е!), то вже вона й «дівка»! Ходить на музики, хустку на голові вив'язує, як велика! Юзя її ніколи не любила так, як Дарку. От найліпше, як Дарка приходиться сама крєвавник збирати, там, де щепи, в новий садок. Туди не видко ні з будинку, ні з альтанок, там Юзя лягає в траву коло Дарки, помагає їй збирати крєвавник (та й щавель — вже не панам, а Мартосі на борщ), книжка лежить близенько — «на всякий випадок», як би хто з старших надійшов, — але Юзя не вчиться, вони балакають з Даркою по щирости.

— І нащо ви-те, панно, стілько вчитесь? — питає було Дарка.

— Ну, бо кажуть мені.

— А нащо воно їм?

— Так, бо в нас всі діти учаться.

— А що з того?

— Так, бо всі учаться.

— А що з того?

— Як то що? — здивувалась Юзя, але відповіді не знайшла.

— А відомо, що вам з того? Ну, от ви-те вчитесь по-німецькому і по-хранцузькому, а нащо воно?

Юзя всміхнулась, як доросла до дитини.

— Як же нащо? А як я поїду за границю, — там же всі говорять або по-французьки, або по-німецьки, то я ж би нічого не розуміла там.

Дарка насупилась.

— Потрібно вам за границю їхати!.. Чом ви-те не хочете тут сидіти?

Тепер уже Юзя сміялась.

— Та ну, яка ти, Дарко! Хіба ж я кажу, що от я вже маю їхати? Я так тільки кажу — «якби»!

— Ну, то й не потрібно вчитись, — обстоювала Дарка, — як не поїдете, то що вам з того прийде, як будете по-якомусь там, невідь-якому знати? то нащо вчитись?

— Ну... що?.. А нащо ж всі вчаться?
— Або я віда? — понуро відказала Дарка.
— Ну, от же й ваш Іван до школи ходить.
— Ба, хлопець! Хлопцям що гиншого! — Дарка оживилась, забула гніватись і повернулась до Юзі. — Хлопець менче у війську буде, коли вивчиться в школі, хлопець може на писаря вийти, на вчителя...
— І дівчина може на вчительку вийти! — перебила Юзя.
— То ви-те були б вчителькою в школі?
— Може, й була б, — нерішуче, без всякої певності промовила Юзя.
— Ей, годі-те! Так вам хочеться говорити.
— Ну, може, гувернанткою була б, — трохи певніше промовила Юзя.
— По чужих панах служили б, як ота ваша німка? Та нащо вам того? Ви ж багаті!
— Ай, одчепися, я не знаю!
Юзя нагнулась над книжкою, і губи її почали тремтіти.
— То нащо ж тоді вчитися, як так? — сливе пошепки спитала Дарка, скоса дивлячись на Юзю і щипаючи якусь травинку.
Юзя раптом кинула книжку, впала в траву і заплакала безгучно.
Дарка збентежилась.
— Панно, панно, чого ви-те, чого? Або ж я що? Та я ж нічого!
— Чого ти мене мучиш? — озвалась Юзя крізь сльози. — Хіба я знаю, нащо вчитись? Вчусь, бо так кажуть... бо мушу... Я й за границю не хочу... Обридло мені все! і німка, і книжки!.. все!.. все... А ти ще допитуешся... Що я тобі скажу?
Дарка сиділа ні в сих ні в тих і не знала, як одмінити розмову. Кинувшись у траву, Юзя ненароком покрила Дарчині ноги своєю широкою спідничкою. Дарка взяла в руку фалдочку тієї «маринарської» спіднички, синьої з білими стяжечками, і промовила, ніяково всміхаючись:
— То ви сьогодні нову спідничку вбрали? Щось-бо я її ще не бачила... Коли-то вам її пошили?
— Вчора, — крізь білу хусточку озвалась Юзя.

Вона теж рада була одмінити розмову і теж не вмiла того.

— Яке ж то хорóнейке, — провадила Дарка, гладячи пальцем стяжечки, — безмаль дорогé? — В голосі Дарчиному забрeнiла вже натуральна цiкавiсть.

— Не знаю... нi, дешеве, по два злоти, чи що, — без iнтересу, але вже спокiйнiше вiдповiла Юзя.

— Ой, моя долею! — скрикнула Дарка, — то то вам ще недорого?.. Коли-то я собi на таку зароблю?! мати водно говорять: зароби! Добре то їм говорити, коли ж моє все йде на вiдробок.

Юзя почервонiла. Вона знала, що її приятелька робить їм, панам, «за довг».

Дарка сидiла замислена.

Юзя пождала трохи, потiм обiзвалась:

— Про що ти думаєш, Дарко?

Дарка стрепенулась.

— Та все за той довг, — коли-то ми його вiдробимо?.. Ей, вже хоч там як, а на той рiк i я пiду на поле. Вже ж тодi я буду бiльша. Ярина торiк вже ходила... Тiлько що я собi за одно лiто зароблю? Така дорога спiдниця, а в мене ж i каптана так само нема... Ще то чи мати дадуть справити.

— Як же вона може не дати? — палко вступилась Юзя. — То ж будуть твої власнi грошi! Вона й так повинна тобi все справляти! З якої речi вона може брати твої грошi собi? Як менi татко дарує сiбнi п'ятачки, то мамця їх нiколи не забирає, а твоя мати все собi горне!

— Та не так то й собi, — розсудливо пояснила Дарка, — от так, вiдомо, то солi нам тра купити, а тут нема вiдки, то селедця, то запалок, чи там ще чого, а то таки й хлiба не стане, та вже й по грошак... Проте, може б, якось-таки можна справити спiдницю, коли ж дорогá! по два злоти локоть,¹³⁴ тож то сума!.. А встаньте-но, панно, нехай я подивлюся на вашу спiдницю, чи рясна, — кiлька то на неї йде?

Юзя встала, а Дарка розп'яла на нiй спiдничку, шукаючи швiв та рахуючи пiлки.

— Якось воно так порiзано, що я й ладу не дiйду... В нас не так шиють, як у панiв, — мовила знеохочена Дарка.

— А ти приміряй, може, й так добре, — і Юзя хутенько спустила з себе спідничку, зоставшись сама у спідній білій, ще коротшій. Далі скинула й блузку, щоб Дарка могла зовсім «бути панною».

Дарка тим часом розперезала крайку, скинула «хвартух» — білу домоткану спідничку, переткану в подолі червоною заполоччю в п'ять рядків, — і зосталася в самій сорочині. Потім наділа Юзине убрання, насилу насунувши вузенькі рукавця блузки поверх широких рукавів, поверх сорочки з десятки. Юзина спідничка ледве сягала за коліна Дарці.

— Ой, яке ж кусе, та яке ж тісне! як ви-те в такому ходите? Дивіться, геть ґали видко! — зареготалась Дарка.

Юзя теж дзвінко засміялась.

Раптом за ними хтось голосно сплеснув у долоні й крикнув:

— Matko cudowna!¹

Дівчата зацікавилися з переляку.

Під найближчою грушею стояла клюшниця, пані Качковська, жінка панського оконома. Зморшки на її підстаркуватім обличчі якось поглибшали від гнівного здивування, і через те обличчя здавалось зовсім старим і грізним.

— Matko cudowna! — волила вона. — Панно Юзю! Як же паненка може дозволяти, щоб отакий кокоть напинав на себе сукенку з паненки? Таж то паненка може Бог зна чого набратися! Потому лікар буде паненку від корости корувати! Фе, встид! А хто ж таке видав?.. Ну, а ти чого стоїш, як пень? — звернулась вона до Дарки, змінивши проникливо-докірливий тон на грубо-лютий, — Скидай-но панські сукні та бери свою радюгу! — Дарка похапливо стала роздягатись, але Качковська не вгамувалась.

— Що то ти собі думаєш? Чи то твоє діло в машкаради бавитись? Я її кличу, я її шукаю, а вона... Дивись ти на неї! Нехай-но я матері скажу, вона з тебе панські іграшки прутом виб'є!

— Мартоха не буде Дарки бити, мамця не дозволяє, — оступилась Юзя.

¹ Мати предивна! (пол.)

Пані Качковська затиснула губи, потім знов озвалась тонким проникливим голосом:

— Прошу панну Юзю, нехай паненка не псує Дарки, бо то хлопській дівці на добро не вийде. А паненка ліпше нехай о тім погадає, що то ще панна Тереза та й мама паненці скажуть. Панна Тереза вже від години шукає паненки до лекції музики.

На спогад про Frł. Терезу Юзя метнулась до свого вбрання, але Качковська перейняла її.

— Jesus-Marya!^I Чи ж паненка буде то після тої-о вбирати? Я пришлю дівку забрати сукенку до прання, нехай паненка того не зачіпає.

— А як же я додому піду? — плаксиво скрикнула Юзя.

— А о тім було панні Юзі раніше подумати, — завважила клюшниця масненько.

— Jussa! Jussa! Aber wo sind Sie doch? Du, liebe Zeit!^{II} — почувся заклопотаний голос панни Терези, і за хвилину з'явилась і вона сама.

Пані Качковська, гукнувши ще раз на мовчазну Дарку і кинувши проймаючий погляд на Юзю, подалась геть. Ідучи, вона підганяла Дарку, а та на ході підперізувалась і старалась не впустити з рук кошика з кревавником.

Fräulein Therese лишилась коло плачущої Юзі. Чимало часу минуло, поки вона допиталась від панночки, щó, власне, трапилось. Тим часом прийшла дівка й забрала Юзине убрання. Frł. Therese розточилась в довгій нотації про Юзину «невихованість» і ще не скінчила тієї «літанії»,¹³⁵ як надійшла задихана, зовсім перетурбована бабуня, — вона зостріла в садку пані Качковську і вже «все знала». Стара пані, зовсім несподівано, напалась не на Юзю, а на Frł. Терезу.

— Як могли ви, — докоряла бабуня Терезі каліченою німщиною з виразним польським акцентом, — як могли ви так занедбати дитину? А тепер студите її! Ведіть же її до покоїв! Вона ж тремтить від холоду!

^I Ісус та Марія! (пол.)

^{II} Юзя! Юзя! Але де ж ви? Боже милий! (нім.)

Юзя тремтіла, але не від холоду. Бабуня вкрила її своїм великим чорним шалем і повела додому. Frł. Тереза, похнюпившись, ішла за ними позаду. Всі три мовчки дійшли до покоїв.

Ну, вже ж і було того дня! всякого було: і сліз, і докорів, і мігрени! На родинній раді зважено було, що Frł. Therese зовсім «ні до чого»; бабуня пригадала, що вона й одразу те казала і що взагалі «тільки французка може дати панні відповідне виховання, до того ж Юзя вже досить вміє по-німецьки, а французьку вимову німка їй навіть попсувала».

Що гувернантку треба взяти иншу, на тому згоджувалися всі, але незгода була, чи німку зараз відправити, чи затримати її, поки нагодиться французка. На село французки не дуже-то охочі виїздити, і може статись, що Юзя кілька тижнів чи навіть кілька місяців буде сама, — бо мамця «завше хора», а бабуня стара і наглядати за Юзею нема кому, а се вже ж цілком не випадає, бо дівка «з каприсів» може ще більше привернутись до тієї Дарки і всяких подібних, — мовляла Качковська, — «кочотів» і «кучкуданів». Знов же бути їй з німкою після того, як німчин авторитет захитаний в її очах, теж не годилось з погляду педагогічного.

Трудне питання допомгла рішення-таки пані Качковська. Увечері, здаючи справу з денного господарства старій пані, ключниця обережно запитала, чи не мають пані що «do dysprozusu»,^I бо, здається, панна Тереза щось казала, ніби має виїзжати, то, може, годилось би що їй на дорогу спекти. Стара пані не могла втриматись, щоб не розповісти «коханій Качкосі» («можна, зрештою, мати довір'я до такої поштивої кобіти») усіх родинних ваганнів у тій справі.

Качковська несміло, спустивши очі й підвівши брови, заговорила:

— Якби так пані дозволили, то я могла б тимчасово знайти відповідне товариство для паненки... ну, натурально, не зовсім відповідне, але хоч јако-такo.^{II} Пані Качковська має в селі

^I До розпорядження (пол.).

^{II} Сяк-так (пол.).

Красиловці — три милі відси, тільки три милі — молоденьку небогу, сирітку по небіжчиці сестрі. То та небога мешкає при мачусі і при вітчимові, — чи як то казати? — От, прошу пані, так: вмерла її мама, а батько оженився та й сам потому вмер, та й мачуха за другого віддалася. Та й ото мачуха якось там ніби з ласки тримає ту бідну сироту. То добра ласка, моя пані ласкава... орієка осзу вурієка...^I Кождий би таку ласку показав, як дівчина задурно і шиє, й гаптує... Коби пані бачили ту роботу!.. Biedactwo!^{II}

— Чи вона ж має якусь едукацію, та ваша небога? — недбало спитала пані.

— Аякже, моя пані ласкава, аякже! За життя родичів дівчина зазнала ліпших часів, бо то покійний татко її був управителем у пана графа в Красиловці — пані мають знати того графа. То Зоня...

— Вона зветься Зоня? — перебила пані.

— А так, прошу пані, Зоня, Зофія... Ну, то вона, можна сказати, зросла при молодій граб'янці і має досконале виховання, а як для простої шляхцянки, то навіть nierospolite.^{III} Якось-то не випадає вихваляти своїх, але то ж таки можна сказати, що Зоня була б відповіднішою товаришкою для панни Юзі, ніж якась Дарка.

— А скільки їй літ? — знов перебила пані.

Качковська трохи подумала:

— От, може, вже є з шістнадцять...

— Трохи замолода, — сказала пані.

— Але ж, прошу ласкавої пані, що то шкодить? Може, то ще й ліпше: панні Юзі тринадцятий рік, а в такому віці трудно жити все межи старшими особами, то панянка з нудів і водиться з такими Дарками. Запевне, з нудів, бо панна Юзя dziecko^{IV} послушне і шляхетне, — де ж би вона вдавалася

^I Опіка очі випікає (пол.).

^{II} Бідна, нещасна! (пол.)

^{III} Незвичайне (пол.)

^{IV} Дитя (пол.).

в таке, якби мала коло себе ліпшу і навіть веселішу товаришку відповідного виховання? Зоня весела розмовна дівчина, себто була такою за життя родичів... *biedactwo!*..

На остатнім слові пані Качковська піднесла кінчик хвартушка до очей, а стара пані промовила, поклавши руку їй на плече:

— *Ależ, kochana Kaczkosiu, Pan Bog nigdy nie zapomina o sierotach.*¹ Качкося може йти спати, я сама поговорю про те з моїми.

Качковська пішла спати, зовсім заспокоєна про долю своєї небоги Зоні.

Другого дня рано *Fräulein Therese*, заплакана, складала свої пакунки. Бідна німка плакала із жалю та сорому за таку відправу від панів і таки перед розлукою з Юзею. Добродушна стара дівчина мала те нещастя, що завжди щиро прихилилась до своїх вихованок, а та прихильність була здебільшого без відповіді... Юзя з гречности мала поважний вираз в той день (та й тямилла неначе якусь вину за собою проти ні в чім не повинної німки, що стала «козлом відпусту» на сей раз). Але навіть з гречности Юзя не могла плакати за гувернанткою.

Дарка ж навіть не вважала за потрібне крити своєї втіхи з того від'їзду «холерного німчиська». Коли бричка з панною Терезою проїзжала селом повз Мартошину хату, Дарка вибігла вкупі з меншими сестрами й братом за ворота і протанцювала щось подібне до танцю диких, приспівуючи:

Ой ти, бабо, ой ти, стара відьмо,
Запрягаймо, їдьмо,
За границю по пшеницю,
А поки ще видно!¹³⁶

Дарка раділа, що тепер уже без німчиного дозору знов почнуться таємні стрівання «у вільхах» (хоч у неділю, коли в будень ніколи!), а може, навіть у Ривки на гойдалці, в порожній жидівській шопі... Але ба! Та сама бричка, що вполудня

¹ Але ж, люба Качкося, Господь Бог ніколи не забуває про сиріт (пол.).

одвозила заплакану стару німку до залізниці, привезла увечері скромно усміхнену молоденьку панну з Красиловки.

Дарка спала й не бачила того в'їзду.

IV

Панна Зоня хутко знайшла дорогу до Юзиною серця, дорогу, що була наглухо замкнена для *Fräulen Therese*. Все сприяло тому. Перш усього Зоня не звалася зненавиженим словом «гувернантка», вона отримала скромний титул «*ranny garderobianej*», хоча коло гардероби їй, властиве, мало було роботи, — пані не любила туалетів домашнього шиття; Зоня була не учителькою, а старшою літами і меншою становищем товаришкою, при тому товаришування з нею було дозволене і навіть бажане родичам, але не примушене — Юзі не казали, що Зоня приїхала вмисне для неї, бо й сама Зоня не мала того знати, щоб «не заносилась» дуже, хоча спритна Зоня хутко про те догадалась. Для Юзі було новим мати таку товаришку, з якою не треба було по кутках ховатись, щоб, борони Боже, хто не побачив. Зоня була така добра, вона не гордувала увіходити у всі ще напів дитячі інтереси Юзіни, а їй розказувала свої «секрети» 16-літньої панни. Зоня знала стільки веселих, дотепних краков'яків, уміла так гарно танцювати — і Юзю навчила, служачи їй «за кавалера». З її приїздом якимось повеселіла хата, мамуся стала рідше плакати, дідуньо пригадав гречности своїх молодощів, а бабуня часом доводила свою ласку до того, що грала для панночок старосвітські «вальчики»¹³⁷ до танцю. Після кожного «вальчика» Зоня так зграбно підлітала до бабуні, щоб поцілувати її в плече, що навіть ся стара воркотлива пані зволяла називати молоду дівчину «*motylkiem*» і «*przezióreczką*». ¹ Зима, завжди така тяжка для хоровитої Юзі, здалась далеко легшою того року, і весна немов скоріше наступила, ніж звичайно.

¹ Метеликом і перепілонькою (пол.).

Юзя ожила тої весни. Навіть пропасниця мучила її менше. Може, се було тим, що Юзя не пересижувала тепер по вогких захованих кутках, як то робила раніше для Дарки, а то таки й весна видалась добра, не мокра, немов не поліська. Май був ясний, сухий напрочуд. Зоня і Юзя цілими ранками то ходили по луках, шукаючи незабудок, то по лісах, зриваючи конвалії, то пустошили рожеві й жасминові кущаки в садку, — все те йшло на покраси до «майового набоженьства». В Юзинім покоїку спала тепер і Зоня, «тим часом», поки мала приїхати все ще не знайдена французка-гувернантка. Ох, Юзя так ревно молилась, щоб та гувернантка якнайдовше не знаходилась. На ту «інтенцію» вона прочитувала довгі літанії та антифони¹³⁸ (так їй порадила Зоня), стоячи на колінах перед олтариком, що вони обидві врядили в своїй хаті. Ніколи до сеї весни олтарик не був так гарно і рясно вбраний і ніколи Юзя не молилась так щиро. Досі вона молилась більше з обов'язку, її думка при тому мовчала, її серце спало, а тепер мов якись таємничі двері в рай відкрились перед нею, і крізь квітки перед образом матері Божої їй марилося щось блакітно-срібне, щось немов хвилі містичного небесного моря, осяяні промінням незбагнутої Зірки Моря, матері — діви Марії. Вона забувала про свою «інтенцію» і промовляла палкі, мов серенади, слова літанії з захватом, мов у нестямі, вони п'янили її: «Матір святая, молися за нами!.. Діво пречиста, молися за нами!.. Роже чудовна, молися за нами!.. Зоре порання, молися за нами!..». Зітхання виривалися за кожним покликом і голос переходив у гарячий шепіт... Зоня стояла поруч, мов білий ангел, і тихим, ніжним голосом подавала слова літанії: *Kyrie eleison! Christe eleison!..*¹ — таємничі слова, неначе з ангельської мови... Часом Юзя не витримувала, кидалась в обійми до Зоні і заливалась слізьми.

— Панно Юзечко, люба, солодка, чого? — питала Зоня, пригортаючи її.

— Не знаю... мені так добре... так добре...

¹ Господи помилуй! Христе, помилуй! (грец.)

— То прошу не плакати! моїй дорогій панні Юзечці недобре плакати, кохана панна Юзечка мусить уважати на себе.

— Чому?

— Тому, що панну Юзечку всі так люблять, всі жалують, і що ж почне бідна Зоня, коли панна Юзечка, моя найдорожча, буде нездорова?

Тими ніжними, солодкими словами Зоня могла все зробити з Юзею, що хтіла. Зоня не плакала, як мама, не «гдирала», як бабуня, не «злостилась», як Дарка. І Юзя почала зраджувати в душі своїй Дарці для Зоні, але разом з тим їй мулило серце якесь невиразне почуття... Юзі часто пригадувалась її остатня лялька в той день, коли Юзя зважила вже не гратись в ляльки, бо в дванадцять літ то вже «сором». Юзя одягла ляльку в найкращу сукню, зібрала всю її «виправу» і відчинила велику скриню в маминій кімнаті, щоб покласти ляльку туди, на саме дно. Лялька тим часом сиділа на великій каналі, сама така маленька, з безпомічно розставленими руками, з широко розкритими невинними блакітними очима; волосся якось незугарно загорнулось над головою вгору, випростані ніжки в дитячих плетених черевичках виставились безпорадно з-під сукенки; здавалося, що ляльці холодно і невігдно, що вона така бідна і зайва і тямить се... Юзя тоді вийшла з хати з слізьми на очах і попросила Зоню схвати ляльку, а сама навіть в ту хату довго-довго не наверталась. І тепер завжді, як тільки вона згадувала про ляльку (а це бувало часто), вона чогось мусіла згадувати про Дарку, не раз навіть плакала при тому — чи за лялькою, чи за Даркою, вона якось сама не могла здати собі в тому справи... Але перед Зонею вона ніколи не говорила ні про ляльку, ні про Дарку, чогось не могла... Але раз воно само вийшло. То було так.

Надходило Воже Сіаѳо,^{1,139} врочисте свято маєвого зілля й квіток. Служниці чепурили покої, поденниці білили будинок знадвору, між ними й Дарка з матір'ю й з Яриною, а Зоня з Юзею ходили по зільнику і рвали квіти для незчисленних

¹ Боже Тіло (пол.).

китиць та віночків, що панночки мали пов'язати на завтра до костьола.

— Боже, Боже, панно Юзечко! — бідкалась Зоня, розставивши фартушок, повний зілля і квітів, — у нас тільки одинадцять ґатунків квіток, а треба щонайменше дванадцять, щонайменше! І то конечне, інакше не годиться на Воже Сіаю!

— Чому не годиться? — здивувалась Юзя. Вихована на самоті, без дівчат-католичок, вона багато чого з дрібниць панянського маєвого культу довідувалась тільки тепер від Зоні.

— Ну, бо дванадцять було апостолів! — пояснила Зоня.

— А правда...

— І що найгірше, панно Юзечко, у нас розхіднику нема,¹⁴⁰ а то дуже добре для корів, як потому будуть їх коли віночками підкурювати, від розхіднику дуже прибуває молоко. Панна Юзечка того не знає? Таж то річ відома!

При слові «розхідник» Юзя стемнулась і почервоніла, потім нагнулась низенько до кущика стокроток і прожебоніла:

— То його багато є... розхіднику... десь на пастовні, тільки я не знаю де... Дарка знає, — вирвалось у Юзі, і вона ще гірш почервоніла.

— Яка Дарка? — спитала Юзя.

— Он ота, що там білить, найменша, коло тої, що в червоній спідниці.

— Чому вона має знати, де розхідник?

— Напевне знає, у неї в хаті завжді висить вінок з розхіднику під образами.

— А панна Юзечка відки знає, що в якій хлопській хаті висить? — засміялась Зоня.

— Я... часом ходила... з мамою... вони вбогі... — Юзя почервоніла ще гірше, а коло серця знов щось замулило. Зоня не заважала її змішання і промовила спокійно:

— То нехай би та Дарка пішла по розхідник або нам показала, де він росте.

— Прощу сказати пані Качковській, щоб її пустила, — сказала Юзя, і серце їй затіпалось.

— Ліпше би панна Юзечка сама сказала.

— Ні, я... вона мене не послухає... прошу сказати... так ліпше буде.

Зоня злегка здвигнула плечима, проте пішла до своєї тітки, пані Качковської, і зараз же дістала дозвіл «взяти» Дарку, щоб показала, де росте розхідник. Зоня сама й до Дарки пішла.

— Ходи покажеш мені і панні, де є розхідник на пастовні.

— Я не маю часу! — понуро відповіла Дарка, кинувши скося на Зоню темно-сірими очима з-під білих од вапни брів.

— Цьоця дозволила.

— Яка то цьоця? — так само понуро спитала Дарка.

— Ну, моя цьоця, пані Качковська!

— Ага, клюшниця...

Дарка замахала квачем по стіні, не оглядаючись на Зоню.

— Що ж, підеш ти, чи ні? — крикнула Зоня. — Та помалу ти з тим квачем! Ось на мене лягнуло!

— Та йди, Дарко! — сказала Ярина.

— Та відомо, йди, коли кличуть, — додала й мати з тривожним поспіхом, штовхнувши Дарку під лікоть.

Дарка оглянулась. За нею, трохи віддалік, біля альтанки стояла Юзя і так жалібно-тужно дивилась...

Дарка поклала квача коло відра, втерла обличчя рукавом, обсмикнула підтикану хвартушину і подалась до фіртки, мовивши через плече Зоні:

— То ходіть!

Юзя перейняла їх коло фіртки і пішла поряд з Даркою, не сміло-ніжно поглядаючи на неї, але мовчки.

— Та не біжіте так, — спинила їх Зоня, як вони вже були коло «офіцини», що стояла «на тім дворі» (себто на чорному дворі), — почекайте, я піду візьму парасольку, на тім пастовні засмалишся, як циганка.

— Як ви-те будете по парасольки заходити, то я йду мазати, я не маю часу довго ходити, бо ще мені клюшниця впосяя виверне півзлітку, скаже — не цілий день робила.

При слові «клюшниця» Зоня злісно стиснула губи, а Юзя почервоніла і швиденько заговорила:

— Ні, ні, пані Качковська того не зробить, вона ж дозволила, вона ж...

— Говоріте ви-те!.. Я йду просто на пастовень, а хто як хоче, про мене.

І Дарка рішучо поступила наперед. Зоня було відстала і надулась, але Юзя щось зашепотіла їй на вухо і так заметушилась, що Зоня змилювалась і пішла за Даркою, закриваючись, як могла, хустинкою і широким рукавом блузки.

На самому сонячному місці пастовня яснів блідим золотом островок дрібного низенького, немов воскового, розхіднику серед моря барвистого майового моріжку.

— Генде-о! — показала Дарка на той островок, і всі три почали рвати розхідник.

Але Зоня хутко відстала, сказавши, що вона не може знести сеї «шаленої спеки», одійшла собі на «потереб» (поруб)¹⁴¹ і лягла там у холодку під кущиком.

Юзя провела її поглядом. Потім тихо, трохи тремтячим голосом обізвалась до Дарки:

— Що ти тепер робиш, Дарко?

— Бачите, розхідник збираю...

— Ні, не тепер... а завжди...

— А завше, як завше: ходжу на роботу, вдома все роблю, гоню бидло.

Дарка говорила не дуже-то привітно, але все ж не так понуро та жорстко, як недавно до Зоні, скоріше смутно. Її очі розширились і нерухомо дивились на дрібненьку квіточку з розхіднику, що тремтіла в її руці.

— А Пріськи хто глядить?

— Пріська велика, нашо її глядіти? Тепер вже Галка менча е.

— А її хто глядить?

— А наша Улянка! Вже ж Улянка безмаль шість літ має тепера — чи ж не догляне?

— А ти... а... а з ким ти тепер бавишся?

Дарка перевела очі з квітки на Юзю.

— Або мені є чес бавитися? Хіба я мала?

— А тоді ж бавилася?

— Тоді!.. Та й тоді, як я там бавилася? При гусях та при дітях—то-то вже грає! Ну, та ще тоді можна було якось хоч у свято або втікачем.

— А тепер? Хіба й у свято не бавишся?

— Ні.

— Чому?

— Бо кажу ж, не малá.

— А що ж ти робиш у свято?

— Що? По ягоди ходжу, по щавель, а що зберу, несучи продавати. А то в неділю мати з бидлом посилають, бо Ярина з Степаном вже на музики ходять.

— А ти на музики не ходиш?

— Мало коли.

— Чому?

— А хто ж буде бидло гонити?

— Чому ж Ярина не чергується з тобою в свято? — наставляла Юзя, по-давньому проймаючись інтересами своєї товаришки.

— Ярина каже, та й мати кажуть, що вона вже дівка, то їй випадає йти на музики, а я ще малá.

— Та ж тільки що казала, що ти вже не малá?

— То як до чого! — Дарка усміхнулася вперше за всю розмову, і то смутно. Але Юзю та усмішка все ж підбадьорила.

— Слухай, Дарко, чи ти ж собі справила таку спідницю, як то була в мене, пам'ятаєш?

— Ей, де там! Мати з димки пошили — та й вже.

— А ти, Дарко, знаєш, що? Ти от увечері прийди, так коли-небудь, ну, може, сьогодні. То я тобі ту спідницю дам, мамця дозволить, хоч вона ще добра, але я з неї виросла... А, правда!.. тож і ти виросла, — Юзя якось засоромилася.

Але в Дарки щоки спалахнули й очі заграли і вже не здавались темними.

— То нічого, панно! Я надточу коло коміра, в нас так роблять, з-под каптана не видко! То коли, кажете, прийти?

— Увечері, як доїтимуть корів. Я тоді буду вчитися в своїй хаті... сама... ти прийди під вікно.

— Може, нехай би ліпше мати пошли?

— Ні, ні, Дарко, ти прийди, ти сама, сама! Прийдеш? — Юзя нишком сіпнула Дарку за рукав і заглянула їй в очі.

Дарка усміхнулась, не так, як перший раз, а немов зацвіла, аж Юзі пригадалися найвеселіші хвилини з їх колишніх таємних забав: жидівська гойдалка... «совгання» по сіні...

— Добре, прийду! — і Дарка весело, зважливо кивнула головою двічі.

— Ой, чи хутко ви там? Тут комарі заїдають, — протягла немов заспанним голосом Зоня, ліниво встала з-під куща і, звільна переступаючи, подалась до них.

— Та вже, вже досить! — спішно гукнула їй Юзя і побігла назустріч. Дарка пішла повільніше.

Дорогою додому всі три йшли поруч, Юзя посередині; Дарка несла в хвартушку розхідник. Сонце припікало, дівчата розімліли, якимось не говорилося. Як прийшли до будинку, Юзя казала нести розхідник до її покою, де було складено й все інше зілля на Юзиному столі поверх книжок та зшитків.

Юзя сіла писати на довгастих папірцях слова: «A słowo stało się ciałem i witało między nami».¹

Зоня сіла там же, при столі, закладала ті папірці вузенькими смужками, зв'язувала каблучками і брала їх за основу для маленьких віночків, влітаючи в кождий віночок по кілька стебел з кожного розбору зілля й квіток. Віночки виходили в неї дуже зграбненькі та малесенькі, мов для королеви ельфів. Дарка, поклавши розхідник на стіл, не пішла з кімнати, а стала за стільцем Юзі й задивилась на роботу панночок, на Юзину з цікавістю, на Зонину з похмурою заздрістю.

Згодом Зоня вийшла до сальону, щоб ущипнути кілька гілочок мірту й розмарину на найменший зелений віночок, що мав прикрасити завтра саму найсвятішу святиню — «монстранцію» з св[ятими] дарами.¹⁴² Ледве причинились за нею двері, Дарка пошепки обізвалась до Юзі:

— А дайте-но, панно, й мені того папірка, нехай-но я зроблю одного віночка.

¹ А слово стало тілом і перебувало поміж нами (пол.).

Юзя дала їй папірця, глянувши перше на двері. Дарка почала його закладати незручно, мнучи й каляючи пальцями, замазаними вапною та зелениною, нарешті папірець порвався, але Дарка не посміла просити другого і почала вити віночка на зеліні, замотуючи на ній квітки й зілля просто, без ниток. Вінок виходив великий, пелехатий, але Дарка хапалась вити скоріше і ні на що не вважала.

Зоня увійшла в кімнату, поспівуючи набожний гімн «До serca Jezusa»¹ (їй хотілося взагалі співати, та напроти такого свята не годилося співати звичайних її веселих пісеньок), але, глянувши на Дарку з вінком у руках, урвала спів і залилася сміхом.

— Ой, панно Юзечко, прошу подивитися, що вона зліпила! Якесь чепірадро!.. нащо ти переводиш зілля, хто тобі позволив? — звернулась вона до Дарки вже без сміху.

— Та нічого... нехай... — прожебоніла Юзя і, почервонівши до болю, схилилась, немов пишучи.

— Чи то панна Юзечка дозволила їй?

Юзя промовчала. Зате Дарка обізвалась.

— А що там дозволяти? Або то мало того зела́ на городі? Чи ж я не збирала розхіднику так, як і ви? ще й більше!

— Ну, ну, мовчи-но ти! Роздерла губу від уха до уха! То казала: «Не маю часу», — а тепер стала собі та й стоїть, а робота нехай почекає! Я цьоці поскаржуся!

— Не вельми я боюся вашої цьоці! — одрізала Дарка, проте кинула недоплетеного вінка на стіл і вибігла геть.

— Нащо було так?.. Нехай би собі... — несміливо пробубоніла Юзя.

— Ай, я не зношу таких грубіянок! — палко заговорила Зоня. — Та й пощо їй тут бути? Якби ще яка чистіша, порядна дівочка, а то — з курної хати!

— Відки Зоня знає, з якої вона хати?

— Але ж прошу! Таж від неї за милю чути стухлим димом! Фе, аж досі чую! — Зоня помахала хусточкою в себе перед

¹ «До сердца Ісуса» (пол.).

носом, далі відчинила настєжи вікно і викинула в нього Дарчин вінок. Дарка те бачила, бо власне білила стіну недалеко від того вікна.

Юзя сиділа, одкинувшись на стільці, склавши руки на колінах, і нерухомо дивилась в вікно.

— Панна Юзечка вже надписала всі папірці?

— Всі.

Короткий і приглушений тон того «всі» стрівожив Зоню: вона ще не чувала такої нотки від Юзі.

— Чому ж панна Юзечка не плете віночків? — запитала Зоня, немов запобігаючи ласки.

— Так.

— Але ж прошу сказати, чому?

— Бо Зоні не сподобається, і Зоня викине за вікно. — У Юзі вже тремтіли губи, і голос ледве проривався, так що той ущипливий тон, яким вона хотіла це промовити, зовсім не вдався, а вийшло жалібно, плаксиво, зовсім по-дитячому.

— Панна Юзечка гнівається на мене?

Юзя вже не мала голосу відповісти.

Зоня заглянула їй в лице, Юзя спустила тремтячі вії.

— Панна Юзечка гнівається на мене, на свою Зоню, і за що ж? Що ж я винна, що я не люблю диму? Хіба ж то неправда, що з курної хати всі річі димом відгонять? За якусь хлопку? І що ж я тій дівчині зробила? Що не дуже гречно заговорила? Таж вона преці не граб'янка!

Юзя таки здобулася на голос.

— Fräulein Therese казала, що треба бути гречною до всіх, навіть до челяді. Вона казала, що так поведуться всі аристократки. Хіба ж ні? Зоня повинна те ліпше знати, бо Зоня виховувалася з граб'янкою.

Зоня злегка почервоніла, але ще завзятіше заговорила:

— Ніхто не може бути гречний до грубіянок. Чи панна Юзечка вважає, що кожна хлопка має право мені як хоче говорити, а я їй повинна гречненько кланятись за те?

— Але ж Дарка Зоні перша не зачіпала, — тихенько і немов не Дарку, а себе виправдуючи, сказала Юзя.

— Було послухати, як вона говорила зо мною ще спочатку! Я її кликала, як добру, а вона мене мало не з'їла! І перед всіма хлопками, аж мені встид було!.. А панна Юзечка забула, як те оприскливе дівчисько визвірилось, коли я хтіла піти по парасоля?.. Та що маю говорити? Панні Юзечці то все одно. Нехай бідну Зоню хто хоче ображає, панна Юзечка ще й нагнівається, що вбога сирота Зоня не вміє бути гречною, як граб'янка. Де ж було Зоні брати приклад з граб'янки? До граб'янки всі були гречні, а Зоньку годували штурханцями по кутках, бо за неї ніхто не вставився б. Зонька мусить все од всіх терпіти, на те вона бідна.

— І Дарка ж бідна, Зонечко, — благальним голосом промовила Юзя.

— Чим вона бідна? Має хату, до роботи звикла, має батька, матір, має готовий хліб, має завжди де притулитись. А я? Все на «ласкавім хлібі», все «під опікою», все по чужих кутках, нікому не потрібна, сама одна на цілім світі, ніхто мене не любить... нащо мені жити?.. Ох, Боже, як би я хотіла вмерти!.. Боже, Боже!..

Зоня вже плакала справжніми сльозами.

— Зоню, Зонечко! — кинулась до неї Юзя, — як можна так казати? А я ж? Я ж люблю Зоню, як рідну, як сестру! Зоня ж моя єдина, єдина приятелька! хіба ж Зоня вже не вірить? Зоню! Зоню! — Юзин голос бренив розпачливо, вона стала навколішки і обняла Зоню за стан. Зоня припала обличчям до волосся Юзі.

— Я вірю... тільки... мені жаль... так жаль... бо панна Юзечка гнівається...

— Ні, ні! Я не гніваюся, не гніваюся! Я прошу Зоню не гніватися на мене! — Юзя в пориві каяття і любови взяла Зонину руку і притулила собі до уст.

— Панно Юзечко! але ж... — і Зоня стиснула в обіймах Юзю, а та ревно розплакалась, силкуючись поцілувати Зоню.

Раптом стукнуло вікно. То Дарка наблизилась підбілювати коло луток. Крізь причинену шибку глянуло її поцятковане вапною, біле, аж страшне, як маска, обличчя.

— Чого ти? що тобі? — озвалися обидві панночки злякано.

Дарка нічого не відповіла, тільки так шпарко-завзято замала квачем, що й шибка хутко забіліла не згірш від її обличчя.

Панночки забрали зілля і пішли довивати віночки на веранду. Потім вони довго ходили по садку, аж поки стемніло, до самої вечері, бо мама дозволила Юзі не вчити завданків проти свята. Зоня розповідала різні смутні пригоди з своїх дитячих літ. Юзя до сліз проймалася тим, стискала Зоні руки, присягалася, що любитиме її «завжди, завжди, до самої смерти», нарешті взяла слово, що Зоня казатиме на неї просто «ти» і «Юзю» або «Юзечко», тільки вже без «панни». Зоня довго відмагалася, потім згодилася так говорити, тільки на самоті, бо інакше старші гнівались би на неї. Тее «ти» було першим спільним «секретом» межи ними. Сидячи за вечерею, вони кидали одна на одну таємничо-радісні погляди, а потім, як були вже сами в своїй кімнаті, Зоня сказала Юзі:

— Візьми, Юзечко, книжку. Ти будеш молитися, а я повторятиму.

Юзя поцілувала її довгим-довгим поцілунком, і того вечора душа Юзіна була в раю, там, де «лілія чистості» і «джерело святості» манили її до себе Зониним голосом: «Kyrie eleison! Christe eleison!..»

Лежачи в ліжку, вже от-от засипаючи, Юзя раптом здригнулась. Ох, то ж, певне, Дарка приходила по спідницю і дарма простояла під вікном, хтозна як довго!

Юзя даремно турбувалась, — Дарка по спідницю не приходила.

V

Відколи Зоня з Юзею перейшли на «ти», в їх приязні непомітно, але хутко сталася зміна, і хоч Юзя не сміла навіть сама перед собою скаржитись на ту зміну, але душу її мулило вже не одно, а два почуття, однаково тяжкі, хоч знов-таки однаково невиразні, не окреслені словами. До того часу, поки перейшли

на «ти», більше Зоня запобігала перед Юзею. Тепер Юзі часто спадало на думку, що Зоня таки вважає себе «великою» і тільки «з доброти» товаришує з нею, «малою» Юзею. Ну, не дуже малою, бо Юзі вже п'ятнадцятий рік пішов, а все ж вона ще в короткій сукні ходить і «не знає» багато такого, про що, каже Зоня, всі дорослі панни знають. А що ж то за приязнь, коли одно щось знає, а другому не каже? Але ж хіба Зоня не присягалась, що вона не має ближчої, дорожчої приятельки над Юзю? Ще недавно присягалась пам'ятею своєї небіжки-мами. «То, може, недавно так і було, — думалось Юзі, — а сьогодні, може, воно вже й не так?» Юзі треба було щодня, щогодини доказів приязні від Зоні. Юзіна приязнь була неспокійна, заблаглива. Вже зникло те почуття тихого відпочинку, що було в перші тижні, як тільки приїхала Зоня. Юзя не любить, що до Зоні стала ходити хвершалова сестра панна Октуся, теж 18-літня дівчина, чорнява, повновида, з таким «противним» блискучим, мастким волоссям і з «коров'ячими» очима. Зоня сама рідко ходить до Октусі, бо Юзя кожний раз плаче, коли Зоня ходить хвершалової родини. Ах, нащо було Юзі показувати ті сльози! Тепер нема потіхи, як Зоня й не ходить до їх, бо якби ж то вона «сама» не ходила, а то через Юзю, а сама може й хоче з примусу, — що то варте? Може ж, вона сама й хоче, тільки не сміє або «щадить» Юзю? І Юзя неможливо обридала Зоні то домаганням «правди», то каяттям за свої «kaprysy i grymasy»,¹ то бланганням, щоб Зоня її «хоч трошки-трошечки любила». Зоня збувала її сміхом, але, одвернувшись, кусала губи і приймала Октусю «jak zbawienia».^{II}

Юзя здебільшого виходила з хати, коли з'являлась Октуся, але довго не витримувала осторонь і знов наверталась. Кожний раз їй здавалось, немов панни замовкають або змінюють розмову, як вона увійде, але впевнитись у тому вона сама не могла, а Зоня казала... Ох, Юзя не мала певности в тому, що Зоня казала, таки не мала, хоч і картала себе за те, хоч

^I Капризи і гримаси (пол.).

^{II} Як спасіння (пол.).

і крижем лежала щоночі на голій підлозі (того Зоня не бачила, бо спала) на ту «інтенцію», щоб Бог їй дав певність і щире довір'я до приятельки. Юзя знов набула собі пропасницю тим лежанням, а певности їй довір'я таки не було.

І Юзя не втрималась: підійшла одного разу під двері і підслухала, «як покоївка», — корила вона себе в думці. Крізь шум своєї стурбованої крові в вухах вона почула приглушений грубенький сміх Октусин, далі Зонин поклик: «Пан Фелікс? Ах, чи ж то може бути?! Ха-ха-ха! Ото добре мати такого брата!.. То як, як?» Октуся щось впівголоса проказала, потім вони обидві заспівали на голос краков'яка: якийсь діалог, ніби між «паненкою» і її «кавалером», брудні натяки ставали все виразнішими, а в Юзі очі все ширшали, ширшали, немов до неї наближалось щось несподіване й страшне, а вона не мала сили одвернути своїх очей від нього.

Дівчата скінчили співати і знов розляглися сміхом. Юзя стрепенулась і мов не своєю силою влетіла в кімнату задихана, тремтяча, мов від холоду, а разом з тим червона, розжоврена.

— Що ви співаєте? Нащо се ви співаєте? Що це? Як ви можете?

— А паненка як чула, що ми співали? — спитала Октуся, прижмуривши не то хитро, не то безсоромно карі очі.

Зоня в першій хвилині змішалась, а потім шпарко підвела голову догори і глянула просто на Юзю.

— Ну, і що ж? Співали! Ми ж не знали, що нас може підслухати хто-небудь недорослий, а дорослим то нічого не шкодить.

— Авжеж, — підхопила Октуся, — от нехай-но паненка вбере довгу сукню, то признає нам рацію. А зрештою, до того не конечно довгої сукні треба, то як для кого...

Юзя дивилась на неї безпорадно. Зоня смикнула Октусю за рукав і з прикростю мовила до Юзі:

— Найліпше було б не підслухувати наших секретів або не зражатись ними, а так одно з другим не йде! — Тут Зоня взяла шиття і почала гаптувати, вже не дивлячись на Юзю.

— Октусю, — звернулась вона до товаришки, — чи добре так буде отаке Z на хусточці, чи, може, воно завелике?

— Трошки завелике, для панни треба менше—скромніше якось виглядає. Якби так ще для ме́жаткі.¹

Юзя, похнюпившись, тихенько вийшла з хати, панни мов і не помітили того, проте Юзі здалось, як вона вже була за дверима, що которась панна приснула, втримуючи сміх. Юзя спинилась і завмерла, слухаючи, але нічого не почувала більше і подалась далі.

Юзя вийшла в садок, пішла вузенькою протоптаною стежечкою геть до вільх коло тину — на те місце, де колись вони з Даркою сходились на розмову, — лягла у високу траву ницьма, лицем на долоні, і лежала тихо-тихо, їй неначе ніяково було дивитись на думливі, поважні вільхи, на малу водицю, що бігла з лісу в ставок, їй немов не хотілось зустрітись поглядом з блакитними очицями незабудок. Вона не плакала, тільки дрібно тремтіла і почувала всередині якусь прикру порожнечу, а в тілі омлість. Вона хотіла не думати про те, що тільки що почувала, але воно думалось само... Такі погані, такі бридкі ті слова, тая пісня, теї все... Нащо, нащо було слухати тее? Юзя тепер не така, як була, не така, і ніколи вже не буде такою... Господи, ліпше ніколи не бути дорослою!..

Крізь стулені Юзині пальці почали протискатися сльози дуже поволі. Юзя не кривилась, не хлипала, як звичайне бувало, по-дитячому, вона ледве сама завважала, що плаче. Сльози мовби не з очей ішли, а з глибшого якогось джерела.

— Не хочу! не хочу! — хрипло вимовила Юзя вголос, підвелася і, стоячи навколішках, зняла руки вгору. — Боже, найсвятіша Діво! я хочу все забути!.. Діво Пречиста, зроби сее чудо!

Крізь вільхове листя пробився промінь сонця, і в Юзі раптом заграли золоті стрілки в очах, — то соняшне світло переломилось у невисохлих краплях сліз на віях... Юзі то здалося «знаком з неба», початком чуда.

Заспокоєна Юзя вернулась до покоїв, але не до Зоні, а до сальону, де були старші. Помогла бабуні набрати на дротики

¹ Заміжньої жінки (пол.).

спущені вічка в недоплетеній панчішці, дідуньові прочитала карток з десять дуже нудних «мемуарів», таткові заграла мазура «На смерть Конарского»,¹⁴³ з мамою поговорила по-французьки. Була така «гречна», що справді заслуговувала на всяке чудо.

Але чуда все-таки не сталося.

Того ж таки вечора, лежачи в ліжку і дожидаючи Зоню з гостини від Октусі, Юзя все згадувала, все думала про те, що була сподівалась забути. І мучили її жаль, відраза і злість до Зоні і гнітили душу присяги в вічній приязні до «бідної сироти».

— Невже я зраджу її так, як зрадила Дарку? — се Юзя вперше сама перед собою зважилась назвати свою зміну до Дарки зрадою. — Так, Дарці ж я не присягалась, а Зоні перед олтариком заприсяглась! Яка я недобра, яка зрадлива!..

Як Зоня прийшла, Юзя зробила їй «сцену». Юзя чула, що Зоню проважав додому її хвершал, молодий пан Фелікс, і почала гірко докоряти Зоні, що вона зражує приятельку для кавалера.

Зоня сіла коло Юзі на постіль і зашепотіла, затуляючи їй уста рукою:

— Тихо, тихо! Ще старші почують... Ну, Юзечко, не будь же дитиною! Я бачу, що справді ліпше вже тобі все розказати, а то ж се чиста кара Божа!.. Ну, то бачиш, кавалера до приятельки, а приятельку до кавалера не можна рівняти, то цілком що иншого...

Зоня лягла коло Юзі, поклала її голову собі на груди, обняла голими руками її худеньку постать і пригорнула до свого теплого, повного здоров'ям тіла. І все розказувала, розказувала... Юзя слухала, розкривши в темряві очі й уста, і їй чулося, немов серце її б'ється десь уже в самому горлі, аж дихати заважає...

Заснула Юзя вже аж тоді, як біла грубка зовсім виразно виступила з темного кутка, а над образом Матері Божої вже можна було одрізнити в вінку сині квіти від червоних... Прокинулась Юзя дуже пізно, з важкою головою, з тупою нудьгою на

серці. Зоня вже була вбрана й відмовляла «го́занієс»^{1,144} перед образом. Юзя мляво і недбало одяглась, одчинила вікно і сіла край нього, бездумно дивлячись у простір.

— Чому ти, Юзечко, не молишся зо мною? — обізвалась Зоня.

— Н-нехай потім... я ще не вмивалась, — в'яло протягла Юзя.

— Ну, то вмивайся скоріш.

— Н-не хочеться, — криво потягаючись, так само протягла Юзя.

— Ти, може, хвора, Юзечко? Може, знов пропасниця?

— Н-не знаю...

Юзя поклатла голову на підвіконня і безвладно простягла вздовж його одну руку, а другою накрила голову.

...Ой ти, дівчинонько хорошого строю,
Берися за вила, ходімо до гною!

Зоня і Юзя здригнулись од сього несподіваного співу, що знявся десь посеред кущів малини.

— То та дурна Дарка галасує! — мовила з прикростю Зоня. — Цур їй, аж злякала! Вже ж і пісня делікатна: «...ходімо до гною!»! То так хлопський кавалер свою даму запрошує. Ото чистенька пісня! аж пахне!

Дарка не чула тої критики і вигукувала собі далі умисне грубшим від натурального, дужим голосом:

Ой ти, дівчинонько, роби, не роби,
А прийде неділя, хороше ходи!

Дарчина голова в червоній хустці красіла серед темно-зелених кущів, як велика ягода. Пісня замовкла, либонь, уста у співачки зайнялися іншою роботою. Дарка збирала малини панам на конфітури, — ну, вже, певне, й собі якийсь відсоток натурою брала на місці.

Прийшла пані Качковська і поклікала Зоню помагати перебірати ягід на конфітури, «бо то робота до нескінчення».

¹ «Розарій» (пол.).

Юзя лишилася сама і все не рушала з місця.

Дарка завела весільної. Там були всякі дива: і «віночок з перлами», і «терен, золотом перевитий», та все те якась «Мар'юся» покидала для свого «Іванка», бо «полюбила як душу». Дарка співала те все так бадьоро, голосно, завзято, відбиваючи кожне слово так само, як і ту пісню, де хлопець дівчину закликав іти до гною.

Юзя, слухаючи, почала усміхатись. На хвилину сталося чудо: Юзя таки забула вчорашній день, і сю минулу ніч, і все. Їй зробилося весело, вона завважила, що сьогодні було і гаряче і легко в повітрі, що пахло малинами і місячною рожею, і так се було просто і мило, дуже мило. Вона хутенько вмила-ся і стала таки знов коло вікна, вихилившись трохи з нього та спираючись на руки, одсвіжила тим голову.

З-за куців з'явилась височенька, але тонка Дарчина по-стать. Сухорляві, але міцненькі руки держали на плечі чималий кошик, повний малин, з-під закачаних по лікті рукавів видко було, як мускули на руках нап'ялись, мов пружини; ще зовсім дитячий стан, тісно стягнений вузенькою крайкою, одкинувся назад, і через те вся постава здавалась гордою, а лице від легкої напруги було поважне і зовсім «доросле». Дарка вже не співала і мовчки надійшла стежкою попри Юзине вікно.

— Добридень, Дарко! — весело привіталась до неї Юзя і хотіла щось спитати, але Дарка поважно відповіла: — Добре здоров'я, — і, не спинившись, не глянувши на Юзю, подалась тою самою ходою до кухні.

Юзя знов сіла, схилила голову на підвіконня, — в голові знов стало важко, мов після чаду, почало думатися щось безладне. Десь далеко, в кухні, Зоня заспівала краков'яка, слів не можна було розібрати. Як нитка з кинутого з рук додолу клубка, хутко-хутко почали розмотуватись у Юзі в думці спогади про вчорашній день, минулу ніч... Чудо вже зникло...

— Юзечко, чому не йдеш до гербати, дитинко? — запитала бабуня, увійшовши в кімнату.

— Зараз іду, — відповіла Юзя, цілуючи бабуню в руку і в плече.

— Ти сьогодні заспала, koteczko.¹ Чи вже молилась?
— Вже, — тихо мовила Юзя, спустивши очі в землю.
— Ти щось наче знов хора. Випий, серце, хіни перед герба-
тою.
— Добре, бабуню, я вип'ю, — і, покійно похиливши голову,
Юзя пішла за бабунею до їдальні.

VI

Чуда не сталося, але сталося багато іншого, поки Юзі скінчи-
лось шістнадцять літ. Найголовніше — розлука з Зонею. Рап-
това, несподівана, жорстока розлука. Юзя сама не знає, як
вона пережила тее. Очі їй днів три не висихали від сліз перед
від'їздом Зоні. Вона благала усіх родичів навколішках, цілюю-
чи руки, обіцяючи все можливе і неможливе, аби Зоню не від-
правляли з двору, але родичі були неблаганні: «Так мусить
бути. То кінечне і для неї самої ліпше». От і все, що почула
Юзя. Ні слова пояснення ні від кого. Юзі так-таки ніколи й не
сказали причини від'їзду Зоні. Юзя питала і Бронка, що при-
їхав на вакації додому тижнів за три до того нещастя. Бронек —
веселий, моторний гімназіст, запізнений трохи в науці, але
не в житті, — здвигнув плечима, помахав паличкою, посви-
став, кинув сестрі недбало: «Найліпше спитай її саму, може,
скаже!» — і пішов собі, поспівуючи «Ja kawaler, a ty wdowa»^{II}
з дуже веселою приспівкою «trom drita, trom ta drita»... А Зоня
на питання Юзіни відповідала тільки слізьми, наріканням на
свою сирітську долю, на жорстокість якихсь «людей без сер-
ця» (але не Юзиних родичів) і говорила щось таке, чого зовсім
ніяк не можна було зрозуміти; перед панами мала упокорений
вид, а тітці своїй не сміла в очі дивитись. Качковська не дала
Зоні на прощання і руки своєї поцілувати, а Качковський, за-
їхавши з возом перед офіцину (остатні дні Зоня вже там жила,
а не з Юзею), не йшов, як звичайне, у хату сідати перед виїздом,

^I Кошенятко (пол.).

^{II} Я парубок, а ти вдова (пол.).

«щоб усе добре сідало», тільки крикнув з воза на Зоню: «Ну, то йди вже! коні не стоять!» Бліда, сплакана, зав'язана хусточкою, Зоня сіла, згорбившись, на візок; робочі коні сіпнули, і Зоня проїхала повз гурт цікавої челяді геть з двора і зникла в сірій куряві. Юзя лежала в своїй кімнатці і без пам'яти ридала.

Але дивно, Юзя не довго тужила. Либонь, уся туга занадто невтримливо, раптово вилася разом, і надалі її не стало. Хутко настав час, коли Юзі треба було нагадувати собі, щоб думати про Зоню рано й вечер при молитві, як то вона обіцяла при розлуці; прийшлося навіть вузлики на хусточці зав'язувати, щоб не забути. Листи ж не писалися; їй якось зовсім не було чого писати до Зоні, хоч сказати знайшлося би чимало. Юзя писала листи ще зовсім по-дитячому, самими фактами, та й тих не вміла склеїти докупи інакше, як словами «i donoszę tobie»,¹ — се її саму дражило, — і так ні один лист до Зоні не був скінчений і не був посланий, а Зоня, певне, не посміла обізватися листом перша.

Та й не було коли Юзі розпливатися в спогадах. Приїхала нова учителька-французка («ліпше пізно, як ніколи», зважили в родині), і зовсім вона не була така страшна, як Юзя собі уявляла; навпаки, — весела, привітна, цікава, трошки на-смішкувата, але «приємна». Юзя почала надолужити «ходом поспішним» прогалини в своїй науці і вихованні. Наука хутко дійшла до того вищого ступіня, що Юзя робила вже тільки ті орфографічні помилки у французькому письмі, які робила сама учителька, колишня продавщиця в великому *Magazin de Louvre*; а що музики, рахунків та інших наук Юзя набувала і перед тим, їздючи тричі на тиждень в повітове місто на лекції до одної «дипломованої» панни, то їй і небагато бракувало до повної паняньської «едукації». Виховання теж багато посунулось наперед: тепер Юзя вже твердо знала, нащо й пощо треба панні учитися, а власне, «щоб уміти показатися в товаристві, щоб не сміялися люде, щоб бути не гіршою від інших і щоб інші навіть заздрили». Для чого ж це все було потрібно,

¹ І доводжу до твого відома (пол.).

їй не казали, та вона й так догадалась. Юзя тепер вже багато чого догадувалась без наївних і настирливих питань. Французка докінчила Юзине виховання, почате під Зониною орудою, докінчила і самохіть, і несвідомо! Все служило за підручники до «науки життя». Перш усього вся власна особа панни учительки mademoiselle Lucie,^I шнурована, глянсована, фризрована, уроча своєю парижською неподільністю штучного й натурального в найменшому рухові й слові; а далі і книжки, ті, що ніколи не давалися Юзі з рук в руки, але завжди лежали або під подушкою, або в незамкненій шухляді в учительки. Юзя навчилася читати їх тепер «поспішним ходом» і то так, що ніколи нікому не наvertsалася на очі з таким підручником. Яким наївним здавалося їй тепер те нескладне ABC Зониних та Октусиних краков'яків, перейнятих від пана Фелікса! Як та бідна Зоня мало знала! Та що може знати панна, коли вона не знає по-французьки і не може читати ні Прево, ні Жіпа, ні Марні, ні навіть Дроза!¹⁴⁵ не може прочитати в оригіналі? Правда, і в сій новій науці життя все ще зоставався якийсь таємний куточок, завішений поетичним напівпрозорим серпанком; він вабив, але вже не лякав Юзю. Вона вже не хотіла чуда повороту до дитячої несвідомості, — ні, навпаки, вона прагнула. Коли б тільки швидче пізнати на ділі те життя, описане так повабно в книжках. Хоч би вже тиї 16 літ кінчались! Тоді, казав татко, вони поїдуть на зиму до Варшави (бабуня з дідуньом лишаться на господарстві), і мама вивезе Юзю «в світ», на той оспіваний, обмарений «перший баль»... Юзя вже знає прелюдії його, бо m-lle Lucie намагалася, щоб її повезти на кілька дитячих вечорків до міста, — метка французка уважала, що Юзине виховання було досі trop isolée.^{II} Після тих вечорків Юзя не раз по ночах не спала, думаючи про «перший баль», справжній баль, для дорослих... Чи діжде вона тих шістнадцять літ?!

Шістнадцять літ таки скінчились! Сьогодні, сьогодні Юзині роковини! Скільки буде гостей, яка буде забава! У Юзі

^I Панни Люсі (фр.).

^{II} Занадто ізольоване (фр.).

тепер багато приятельок, все завдяки тій добрій m-lle Lucie, що вмiла підтримати знайомості і згуртувати товариство молодих сусідок, різних сiльських панночок. Юзі справили на роковини таку гарну-прегарну білу довгу сукню... ах, шкода, що вчора цілий день ішов дощ (уже тая проклята поліська осiнь!), було б так гарно походити в легкій білій сукні по сухому листі під жовтими й червоними вітами дерев! Десь є такий опис у романі: «Вона була, мов біла душа весни серед руїн умерлої осiнi...» Все-таки це нічо, той дощ, бо татко наказав посипати свіжим піском усі стежки коло будинку і ту довгу, що веде до альтанки. Он уже Максим і Яків привезли перший віз, а Дарка з Улянкою розносять і розсипають його по стежках. Славно буде! Чудово! Який татко добрий!

Дарка з Улянкою хутко звивались. У Дарки аж хустка з голови зсунулась, а біла полотняна одежа геть зажовтилась піском; вона трохи засапалась, носячи кошиком важкий пісок, а все-таки кожний раз, висипавши пісок, вона жваво вимахувала порожнім кошиком і підбiгцем спішилася до возу по нову ношу. Улянка ж, навпаки, швидче бігла з повним кошиком, згинаючи в три погибелі недолугу постать, а в порожні йшла помалу, волочачи ноги і безсило баламкаючи руками. Улянка ще тільки починала ту боротьбу, з якої Дарка вже виходила з перемогою. Дарка вже подолала «шіплю», зжилася з півголодом, виросла з «няньки» та «підпаска» в дiвчину-робітницю (хоч більш як сороківку за день роботи їй таки не давали) і несвідомо, але живо, цілою своєю істотою тішилася з свого молодого життя, з молоді, але загартованої сили, винесеної з трудного дитинства, наче скарби з пожегу. Про колишню, ще недавню недолугість нагадував тільки надто тонкий, подібний до хлоп'ячого стан та тонкі, хоч і міцні, немов сталеві, ноги з вузькими довгими ступнями — за се її й тепер, як бувало за малих літ, свої й чужі дражнили «тонконогою». Барва її лица не була й тепер рум'яною, зостався й досі легкий відтінок слоневої кости в смуглявім обличчі, щоки не були круглі, в очах не було дiвочої легкодумної безжурности, обличчя здавалося вирiзьбленим скупкою на легкі ефекти рукою

думливого артиста, що, творячи красу, зовсім не дбав про неї. Та й мало хто, дивлячись на сю дівчину, тямив, що вона гарна, і не було звичаю називати її так, а проте, хто раз придивився до неї, той потім пізнавав її скрізь, хоч і сам не знав, чим відбивають ті неблизкучі сиві очі від інших сивих очей, і вся оця просто русява, не білява й не руда, не безброва та й не чорнобрива, не велика й не мала дівчина одрізняється від тисячі інших таких «створіннів Божих». Може, тим, що, дивлячись на неї, здавалось, ніби дівчина ся тямить щось таке, чого не тямлять або рідко тямлять інші, тямлять з певністю, раз на завжді, і від того вона дивиться так поважно і просто в очі кожному, без тої звичайної дівочої соромливости, трошки щирої, а трошки й удаваної, що наказує хихотіти й закриватись рукою прилюдно. Дитиною Дарка часто бувало дивилась понуро, спускала очі в землю, насупивши брови, немов шукала на землі щось загублене, або дивилася скося на того, хто говорив до неї, і морщила лоба та прикривала очі рукою; тепер вона мала звичай здебільшого дивитись просто поперед себе, хоч би перед нею були люде чи просто далекий простор, і здавалося, що її очі були створені власне для такого погляду.

Отак вона й тепер дивилася на Максима, спинившись з порожнім кошиком коло воза з піском. Максим, молодий двірський парубок, подивився й собі і всміхнувся.

— Ну, чого стоїш, ти?

— Або то вже й постояти не можна? — спокійно промовила Дарка, — таж я не конека.

— Ба, дівчино, — озвався Яків, старіший, жонатий вже робітник, — коб ти була конякою, то б мала чес стояти от як от оця, — він ткнув пужалном коня в бік.

Дарка помалу перевела очі з Максима на Якова.

— А ви-те, дядьку, проте стоїте.

— Н-ну, я... Поповозила б ти та покидала б лопатою оте пісчиско!..

— Диво! Я й глину возила, не то що. А ви-те, дядьку, ліпше тачку притягніть та допоміть з Максимом розкидати пісок, бо так до вечора не вправимося, а дівчина, дивіть, вже й так

пристала, ледве лазить. — Дарка показала на Улянку, що стояла, попускавши руки.

— Потрібно було таке здихля брати на роботу, ліпше б Ярина прийшла, — завважив Максим.

— Ярина не прийде, — коротко й поважно мовила Дарка.

— Нашу Ярину вчора запили, приходили свати од Гаптона, — тоненьким голоском, з дитячою вимовою обізвалась Улянка.

— Ей, чи ж пак? — скрикнув Максим.

— А ти ніби й не знав? — неймовірно спитала Дарка.

— Та що тут будеш знати, коли ганяють тебе, як хорти зайця, то до міста, то по панах, то знов по пісок, то нема відома по що? Геть подуріли з тими менинами, — закінчив Максим значно тихшим голосом, ніж почав.

— Коли веселе? — перебив його Яків, звертаючись до Дарки.

— От, аби заповіді вийшли.

— Спішиться Гаптін!

— А відомо, бо мати йому слаба, та ще вмре, то вже ж тоді не годиться веселе справляти, а хто ж їм буде робити, як стара вмре?

— Правда, — сказав Яків.

— А Ярина ж за його хоче? — запитав Максим.

— А чому ж би не хтіла?

— Правда... — знов сказав Яків, а Максим промовчав.

Всі четверо стояли й думали.

Втім надбіг «оконом» Качковський з криком:

— Ну, чого поставали? Кара Божа з тими людиськами! От тільки не стій над ними!..

Дарка з Улянкою кинулись до роботи. З поспіху, а то й з перестрашу Улянка спотикалась і розсипала без пуття пісок. Качковський вирвав у неї з рук кошика.

— Ей, така мені робота, то ліпше не треба! Вам тільки дарма гроші давай! Максиме, бери тачку. А ти, Якове, будеш з Даркою носилками вдвох носити, поки ще є пісок на возі, — чого дармуеш? Ну, а ти, — звернувся він до Улянки, — пошла додому, нехай прийде та, засватана!

— Ярина рушники торочить на веселе, їй нема коли, — озвалась Дарка.

— Велике свято ваше веселе! Поспіє з козами на торг. А як не хоче, то забирайтесь собі всі к чортовій матері, я знайду інших! Ще якісь церегелі: одна хоче, друга не хоче. Я вас просити не став. Або нехай Ярина сю минуту йде сюди, або жадної не тра, сказав раз!

Дарка кивнула Улянці, і та побігла додому.

— Скажи й матері, щоб прийшла! — гукнув їй услід Качковський і звернувся до Максима: — Ага, слухай, як прийде Мартоха, то стане на твоє місце, а ти збирайся до Жабокриків по панней. А ви тут глядіть, щоб мені до обіда було все готове, — наказав він Дарці й парубкам і подався спішною ходою до стайні.

Максим пішов услід за Качковським, досадливо знизавши плечима.

Прийшли Мартоха з Яриною, та й Улянку таки знов привели з собою. Носили пісок і в кошиках, і на ношах, і в приполах, возили в тачках, кидали руками й лопатами, зашурували одержу, запоросили собі очі, аж таки ще до обіди, перед панським другим сніданком, панна Юзя пробігла мазурковим кроком по довгій жовтенькій, мов золотій, стежці до альтанки, увитої червоним диким виноградом, злегка черкаючи по пісочку білою сукенкою.

— По піску навіть ліпше, — зважила вона, — а то мокре пале листя шелестить так смутно... та й сукню може сплямити.

І панна Юзя поспішилася до покоїв, бо почали з'їздитися гості, то Юзі випадало приймати повіншування й дарунки та припрошувати панночок до кави з усякими присмаками; обід мав бути далеко пізніше і дуже парадний, а потому танці та урочиста вечеря, — Юзіни родичі не жалували коштів на учту шістнадцятилітніх роковин дочки-одиначки.

VII

Тим часом Мартоха з родиною, вернувшись з роботи, засіли вже до обіду. Ярина сіла поруч з батьком на покуті, їй, яко засватаній, належало чільніше місце в хаті, та й вона вже не виходила з-за стола помагати матері коло печі. Воно, правда, мало що й потреби було в помочі, бо страва була звичайна: житня затірка та картопляні товкмачі з маком, от і все. Але Дарка все ж помагала, то ложки подавала, то соли насипала, то хліба вкроїла, раз у раз встаючи з ослона, де вона сиділа проти покутя. Улянка з Іваном сиділи при столі на ослоні проти покуття, а Пріська, тепер вже опецькувата, мордатенька семилітка, сиділа «по-турецьки» на полу, держачи на руках незвичайно голову й черевату, але тонконогу й тонко руку Гапку, носячи через її голову собі до рота ложкою страву з миски, що стояла в ногах. Гаряча страва не раз капала на дитину, і тоді Пріська мусіла кидати їсти та зацитькувала малу. Жвавій Прісьці обридла така повільна їда, і вона вже крадькома від матері дала Гапці штурханців зо два. Дитина вереснула.

— Та цить ти, бодай ти скопотіла! Цить, нех ти скиснеш! — не втерпіла Пріська.

Мартоха одвинулась од печі, дала потилишника Прісьці, але таки забрала від неї Гапку.

— Я тобі раз казала, не смій мені клести дитини, — сказала Мартоха і сіла на лаву годувати Гапку, що, заткнувши рота, замовкла, — сама здорова, як кобила, та ще й клене, бодай тебе заглумило!

Пріська щось промурмотіла, але зараз урвала, бо мати загрозила:

— Ну, ну, поговори, поговори мені!

Мартоха з усіх своїх дітей найбільше любила «головату» Гапку і не терпіла, як сусідки хитали головами та пророкували, що «безмаль з неї нічого не буде, бо в неї ж, кумойко, і переніссячко сине і очі, як у старей». Гапка була обличчям «викапана» мати, тільки здоров'ям найгірша за всіх; вже третій

рік їй кінчався, а вона ледве голову тримала. І Мартоха немов спішилася натішитись нею дитиною і пестила її так, що Пріська з Улянкою аж зненавиділи «мазуху». Мартоха навіть не раз спихала головну господарську роботу на старших дочок, і попускала Пріській «байди бити» з дітьми на вулиці, а сама сиділа з Гапкою, то бавлячи її, то лікуючи всякими ліками.

І на цей раз Мартоха через Гапку передала свій головний хатній обов'язок Дарці (знов-таки минаючи Ярину, яко засва-тану), тільки сим разом звернулася до підстаршої дочки лагідніше, ніж звичайно:

— Дарусю, витягни там з печі товкмачі... Ага, слухай, там десь від учора кришку горілки зосталося, то подай батькови.

Відколи Гапка прийшла на світ, Мартоха злагідніла до чоловіка.

Через свою хвору мизиночку вона, либонь, навчилася більше жалувати та розуміти і свого нещасного «ядуху» чоловіка. Коли сьогодні вона дорівняла здорову, колись наймилішу їй за те здоров'я Пріську до «кобили», то в душі їй ворухнулось щось дуже подібне до того почуття, з яким, бувало, Семен бив її саму та докоряв, що вона «от таки, як мур»; тільки Мартошине почуття було ще тяжче.

Семен тремтячими руками взяв «половинчика» з горілкою, що подала йому Дарка, мовчки кивнув головою до жінки, на знак «дай, Боже, здоров'я», — жінка так само до нього кивнула, тобто «здоров був, пивши». Спочатку Семен хотів випити маленькими ковточками, щоб продовжити втіху, знаючи, що більш, як одну чарку, вже не дадуть, але не втерпів і вихилив цілу разом і хрипко-голосно кречку: «а-а-а!». Після вчорашніх «запоїн» йому таки конечне треба було похмелитись, а жінка досі не догадувалась дати, просити ж — Семен ніколи не просив у неї нічого, — сей «гонор» у нього таки міцно держався.

Який час Семен їв, як звичайно, мовчки, але похмільна чарочка дражнила язика до розмови, тож він таки нарешті обізався, ні до кого зосібна не звертаючись:

— Так, так... запили ми, знаця, нашу Яринку, а от не видно, як і Дарочку зап'ємо.

— Та мені, тату, ще літа не вийшли! Щó ви-те мене заміж випихаєте? — жартівливо обізвалась Дарка, приязно подивившись на батька, немов усміхнувшись очима. Вона любила, як батько говорив вільно й весело, хоч це було тільки тоді, коли він випивав, і то не занадто, бо, сп'янівши сильно, він ставав зовсім понурий, і, хоч не бився тепер, але стискав кулаки і кляв крізь зуби невідомо кого. Дарка часом навіть купувала йому «малу порційку» за свої зароблені гроші, «аби батько поговорили трошки».

— Я тебе, Дарочко, не випихаю, — високим і тихим голосом спроквола заговорив Семен, — а тільки відомо: дочки — чужа користь. А літа, хто ж їх відає, чи вийшли, чи вони не вийшли? про те піп знає. От як піду по метрики Яринині, то й про тебе попа запитаю, — бігма, запитаю, — думаєш, ні? Ану ж тебе свататимуть-таки тепер, до Дмитра, то треба ж нам знати, що людям казати.

— Нема там чого знати, — обізвалась Мартоха, — бо я Дарки однаково тепера не дам.

— А то чому, стара?

— Чому! Ти ж би й сам подумав: Ярину віддамо, Улянка ще мала та й невдала, ну, та й хто ж мені робити допоможе?

— А ми Йвана оженимо, от і невісточка буде! — ще веселіше перечився Семен.

— Вже то за невісткою наживешся! Що невістка, то не дочка. Та й Іванові ще рано женитися?

— Хто рано жениться, той не кається. — напосідався Семен; видно, вчорашні запоїни розохотили його до думки про весілля.

— Ет, дай спокій, старий! — розсердилася Мартоха, — аж не хочеться слухати! Та нехай би там хоч і сто невісток було, а я Дарки не дам, бо я без неї як без рук. Пошукай-но ще такої дівки!

Дарка спаленіла. Се вперше мати так виразно похвалила її. Ні, се, власне, не було хвалою, але се більше варто було, ніж

звичайне величання інших матірок своїми дочками. Се мати вимовила вголос те, що Дарка й сама знала, тільки Дарка ніколи не думала, що вибаглива мати коли-небудь се скаже, та ще при всіх.

— Ну, чого розсілася? — звернулась мати до Дарки знов суворим голосом. — Зберай зо стола та поможи Ярині рушники торочити. Батько плете без толку, а вона слухає, якби що доброго!

Дарка всміхнулася і почала збирати зо стола, переглянувшись з Яриною.

Перехрестившись, Семен встав з-за стола, постояв трохи, мов хотів ще про щось поговорити, але роздумав і вийшов з хати. За хвилину вернувся знову.

— Ага, скажіть ви мені, чого це у дворі такий ярмарок? Все чужі пани їдуть. Таж сьогодні не свято.

— То паннині менини справляють, їй сьогодні шістнадцять літ вийшло, — сказала Дарка.

— Шістнадцять літ... тсс... диви ти!.. А котра з вас старша, чи ти, чи панна?

— Або я відаю? Мамо, як ви-те кажете?

Мартоха трохи подумала, потім сказала.

— Еге, так... правда... день у день! Ще то до пані тую кушерку привозили, та вона й мені щось там радила, бо я таки тоді ледве не сконала за тобою. Так-таки воно є, що ви в один день обидві знайшлися, — і ти, і панна.

— Ей, то треба й нашій Дарці менини справити! — раптом гукнув Іван, що досі мовчки щось стругав. Він встав і пацнув Дарку з розмаху по плечах.

— Одчепися, очмано! — відгризнулась Дарка.

— Ну, ну, ще побийтеся! — спинила їх Ярина, а Пріська захихотіла.

Раптом у хату вбігла чорна, як жук, присадкувата дівчина, Ярина товаришка Мотруна. Вона з розгону підбігла до Ярини, вихопила в неї з рук недотороченого рушника і потягла її за рукав з-за столу.

— Братице, біжімо хутчій до двора!

— А то чого?

— Та чи ж ти не чуєш? О! — Мотруна зняла пальця вгору, і всі почали прислухатись: в покинуті розчиненими двері долітав відгук скрипок та решітки.

— Музики? де ж то? У дворі? Чого? — питали навперейми дівчата.

— Та то ж пан найняв челяді музики. Менини паннині, чи що... Там такий балъ. То ввечера пани танцюватимуть — буде гинча музика, а тепер пан дозволив на току мужикам танцювати. Та ще, кажуть, старим та хлопцям по порції дадуть, а дівкам косники роздаватимуть, чи що... Ой, біжімо, мої любовойки, хутчій!..

Остатні слова Мотруна договорювала, вже біжучи вулицею до двора, а за нею поспішала вся родина Білашів. Мартоха навіть і Гапку понесла з собою на руках.

На панській оборі зібралось багато людей, малеча танцювала по куточках попід хлібами, а коло самого току був великий тиск. Проте жвава Мотруна і дужа Мартоха протовпилися-таки наперед, а за ними вже й вся родина Мартошина, тільки Улянка лишилась позаду, бо якийсь парубок відсунув її ліктем, і вона вже не важилась більше потикатись у натовп, а пішла в куток межи хлівом і стайнею, де малеча танцювала, дрібно кружляючи, мов ті маленькі блакитні й червонясті метелички, що в гарячу пору жнив низько в'ються понад стернею, прудко-прудко. На току zostався вільним від людей вже тільки невеликий круг землі, і на ньому витинали «крутяха»¹⁴⁶ пара молоденьких дівчат, побравшись попід руки, і тройко: хлопець з двома дівчатами, — хлопець посередині, а дівчата, кожна обіч нього, — і він обіймав обох їх за шиї, одну правицею, другу лівицею. Всі троє кружляли трохи важким кроком, не звертаючи ніякої уваги на пару, що не раз налітала на них з розгону. Дівчата були дуже поважні, а парубок здавався гордим від тої постави з піднятими на дівочі плечі руками, усміхався, як переможець, та підморгував товаришам. Музики сиділи високо на соломі; гуркіт решітки слався низом, немов розкочуючись по темних кутках, а дрібчасті перебої скрипки та басолі літали понад людьми і виривалися

з клуні вкупі з промінням осіннього пообіднього сонця, що стріляло крізь стіну, де була вийнята одна дилина, і слалось через увесь тік аж до розчинених воріт широкою яскравою смугою, живою від мільйонів блискучих порошинок, що мінилися, як дрібні золоті комашки. Серед осінніх темних колірив чоловічих шапок, сіряків та серм'яг, дівочі та молодичі, білі, сині, червоні, рябі убрання красіли, як весняний цвіт, тільки на деяких брунатні, барханові каптани та темні набиванки-спідниці глушили ту веселу мішанину барв. Усі дівчата були зав'язані великими хустками так само, як молодичі, «з вушками» й з «концем», тільки Дарка та ще «дурна» Грипа були з непокритими головами. Дарка не терпіла ніякого покриття на своїй голові, хіба вже як мати було насварить за те, що ходить «як циганка простоволоса». То «закрутиться» хусткою, як малá, а таки не вив'яже по-молодичому. Не раз її за се дорівнювали до «дурної» Грипи, але вона на те не вважала, тільки часом недбало відмовляла: «Ще колись нахожуся по-бабськи, а тепера не гріх і так».

Пара дівчат, втомившись, покинула танцювати. Мотруна вхопила Ярину під руку і полетіла з нею в танець, сипнувши, навперебій музиці, веселою танцюристою піснею. Парубок, що танцював з двома дівчатами, пустив одну і поклав було свою руку поза шию Дарці, але Дарка випручалась, відмовивши: «Я втрюх ненавиджу, загайно так!» Тоді хлопець пустив і другу дівчину, потяг саму Дарку в танець і хутко-хутко закрутився з нею, держачи під руку. Вони не бачили обличчя одне одного, лівиця лівицю держала, правицею хлопець немов хотів піймати Дарку за стан, вона ж утікала від нього, немов уникаючи все вколо, все вколо, а все не випускаючи його руки. Обое співали навперейми, і пісня Дарчина немов утікала, глузуючи, від пісні парубка. Раптом пісні й погляди зустрілись — хлопець перейняв Дарку за другу руку й заглянув в очі; Дарка урвала пісню, вирвала лівицю і вихром закружляла в інший бік, з іншою піснею, і знов хлопець бачив тільки блискучу плетеницю русих кіс, що немов одбивались від нього тонкими розвіяними кісниками, черкаючи по лиці й примушуючи

хлопця одхилитись назад, дарма, що лівиця простягалась вперед, немов шукаючи дівочого стану. Серед прудкого танцю Дарка танцювала так само поважно, як і другі дівчата, тільки не спускала очей в землю, а дивилась просто на людей. Коли краска вступила їй в обличчя, а волосся потемніло, спотівши, вона, трохи задихавшись, але спокійно, сказала хлопцеві: «Ну, вже годі, пусти», — і він зараз же пустив її та й сам зішшов з круга.

Поки люде «йшли козака», поки поважно, трое против одного, водили «чумака», Дарки не було видко. Вона трохи потопталась в «вальці» та й знов відстала. Але раптом музики врізали «гречки»,¹⁴⁷ увесь передній ряд людей захвилював колом, побравшись за руки, а посеред кола замайорила Дарчина голова, кружачи в пари то з парубоцькою шапкою, то з дівоцькою хусткою. Коло важко притупувало в лад музиці, раз по раз чоловічі голоси, розбиваючи жіночий дрібний спів на рівні частки, вигукували «сам п'ю, сам гуляю»... але кінець тої приспівки губився в швидкому диханні гурту, в тупанні кількох десятків ніг та в несамовитому гуркоті решітки. Коло розривалось, випускало одних людей, приймало других і знов оберталось живим колесом; пари еднались, розлучались, двоїлись, число їх росло в очах, вони кружляли і в колі, і поза колом, танець викочувався геть за ворота клуні і викидав деякі пари на двір, на вільне місце, і там вони літали, як буйні пчолы, що відбились на простір з тісного рою в поле. Танець докотився до кутків, де кружляла дітвора, і до призьби коло пекарні, де сиділа стариня; тут музика запалювала гострим огнем невинні дитячі очиці і дратувала безсилі старечі ноги своєю непереможною, дикою силою. «Сам п'ю!.. Сам п'ю!..» — бухало уривчасто, мов важкі гупання збунтованої крові в жилах.

Танці тривали вже з годину, коли се надійшов Качковський.

— Музика, ша! — крикнув він таким гучним голосом, що скрипка й басоля раптом замовкли, мов урвали струни, тільки решітка ще загурчала сама, але зараз же її вгамував хтось, сіпнувши решітника за полу.

Танцюристі пари не встигли одразу спинитись, а ще кілька раз окрутнулись, поглядаючи здивовано на музик.

— Ну, годі вам крутитись! — крикнув на їх Качковський. — Ви за панські гроші готові до вечора скакати!.. Ви, мужики, баби й парубки, ступайте на пекарню, там вам сам пан дадуть по порції, а ви, дівки, йдіть до ґанку, перед покої, паннунця вам пам'яткового дадуть. — Качковський вимовив се таким самим грубим, начальницьким голосом, яким звичайне давав розпорядок до роботи. І зараз же юрба поділилась на два гурти, — більший сунув до пекарні, а менший подався через вулицю на «білий» двір.

У пекарні, на стільці, коло чисто застеленого столу сидів молодший пан (старий загрався в безіка і не пішов), за ним на лаві скілька панів гостей, що мовчки пересміхувались межи собою.

Качковський спинив юрбу в сінях і почав упускати по одному, по два в пекарню.

Семен Білаш поткнувся було в першу пару, але Качковський визвірився на нього:

— Куди лізеш? Чи то нема старших за тебе?

Семен засоромлений сховався в гурт, а якийсь парубок вголос жартував:

— А відомо, дядьку, по старшині батька в лоб!

— Ш-ша! — зашипів, як гусак, Качковський.

Дехто з молоді приснув, затуляючись долонею.

— Випий, діду, за паннине здоров'я, се вже їй шістнадцять літ скінчилось, вона у мене панна на виданню, — казав тим часом, пан старому, як світ дідові Ляшеві, що стояв, спершись на ціпок і притиснувши рукою почеплену на ціпок шапку. Дідова правиця так тряслась, що він на силу Божу улучив нею чарку, та й то розхлюпав половину горілки, несучи до рота.

— А дай Боже, дай Боже, — прошепотів дідок, зовсім не дочувши, що саме пан сказав, — дай, Боже, здоров'я і панові, й пані, і паничеві, і... і... — решта слів десь загубилась у кушастій сивій бороді старого.

Ляш хотів поставити чарку на стіл, але рука тіпнулась, чарка впала додолу і розбилась на скалки. Другі діди охнули зо страху, якийсь пан з гостей не втерпів і вголос промовив: — І пощо таку старизну скликати? — Качковський зробив люту міну, але пан, надзвичайно ласкавий з radoщів, сказав тільки: — То nic, to nic, to szczęście.¹ Подайте другу чарку.

В тій заметні Мартоха, швиденько ткнувши Гапку на руки сусідці-кумі, промкнулася в двері повз Качковського, що прогавив її нечерговий вихід, захопила з мисника малу шкляночку з зеленого скла, «половинчика» звичайного мужицького (Мартоха добре знала, де що стоїть у панській пекарні) і, приступивши до пана, подала йому того половинчика, обвинувши... «для церемонії» краєчком фартуха.

— Ось-ось-о, прошу пана, порційка.

— Держи, бабо, — сказав пан і налив Мартосі горілки.

— Дай вам, Господи, і з роси, і з води, — приговорювала Мартоха з чаркою в руці, кланяючись раз по раз панові низько-низесенько, — щоби-сьте сих менин і на безрік діждали із паннунцею в щасті, в здоров'ї. І дай вам, Боже, із панійкою дочечку до року до вінце благословити...

— Спасибі, бабо, спасибі, дай, Боже! — перебив її втішно пан, думаючи, що «тост» уже скінчений.

Але Мартоха провадила далі:

— І дай вам, Боже, зятейка багатого і внучечок хороших, та й щоби паннунця в золоті ходили й на золоті їли, та й як золото есне, щоб так було жите щесне! — Тут Мартоха почала хилити горілку маленькими-маленькими ковточками, кривлячись, теж «для церемонії», але не дуже; потім, лишивши трохи горілки на дні, підкинула бризками вгору, при тому вона не вимовила вголос, як то звичайно, бажання «вибрикувати» панні, тямлячи, що то було б якось незугарно, — кожний же й без слів тямить, против чого тее підкидання. Поставивши чарку на стіл, втерлася, обережно, мов святощі, поцілувала пана в руку

¹ То нічого, то нічого, то щастя (пол.).

і тихим кроком подалась до дверей, спустивши очі і якимось особливо підобгавши губи.

— Чи ба, запишалась, панська підлиза, — шепотіли молодиці, — думає, підмастила, то вже панська ласка так і спливе на неї «і з роси, і з води»! Аякже!..

Пан обернувся до гостя, що найближче сидів, і промовив:

— А треба признати, що не раз у таких хлопських тостах трапляється якась наївна поезія, щось таке щире, дитяче... *Pocziw ludek*,¹ якби тільки йому не завертав голови...

Гість підтакував головою і всміхався.

Пан почастивав ще двох старих, тиї «промовили» далеко не з такою «поезією», як Мартоха, заікуючись і мимрячи. Пан прижмурившись подивився у сіни, — там бовваніло щось багато *pocziwego ludku*. Пан кивнув на Качковського.

— Слухай, коханку, ти вже тут сам їх дочастуй, бо я...

Пан, не договоривши, передав чарку окономові і вийшов з пекарні, а за ним і гості-пани. В сінях юрба, душачись до млости, дала панові широку дорогу.

Поки пан з гостями дійшов до білого двору, Мартоха була вже там, у зільнику, перед ганком. Вона зараз же знайшла в дівочому гурті своїх дівчат і стала поза Даркою й Яриною, держачи на руках Гапку, що вона встигла біжучи забрати знов від сусідки; Улянка й Пріська притулились до матери. Поруч з Мартохою стояло ще кілька матірок, то поправляючи хустки на дочках, то перешіптуючись межи собою.

— Там, кажуть, такі хороші застяжки даватимуть, геть чисто шовкові, — казала висока чепурна Олександра Чугаїха до Уляни Гречучихи.

— Ей, де! — відшепнула та призириливо, — покоївка казала: по п'ять грошей локоть. Або то коли наші пани що доброго дадуть? От, як за напасть...

— Цитьте-но, кумо, генде вже пани йдуть! — перебила її Олександра.

¹ Поштивий народець (пол.).

З будинку на ганок вийшла панна Юзя з панночками-гостями. Невважаючи на довгу сукню, вона здавалась дитиною при дорослих товаришках, тоненький, нерозвинений стан, маленьке, бліде личко з наївно-несмілим поглядом мало нагадували, що Юзя вже «панна на виданню». Всі панночки мали, або намагались мати, безжурний пташиний вираз, покручуючи головками та щебечучи; Юзя теж нагадувала пташку, але приборкану, з прихованою на дні погляду мрією вирватися кудись на волю або в ширшу клітку. За Юзею покоївка винесла кошика, повного стрічок, порізаних на рівні, не дуже довгі кінці. Після панночок в'явилися паничі, але ті не пішли на самий рундук, а спинилися в дверях і почали поверх паняньських голів і плечей роздивлятися на дівчат, хто в рінсе-пез, хто так, прижмурившись; паничі переморгувались межи собою, але ніякої критики вголос не вимовляли, може, з уваги на панночок. Зате панни щебетали, ні на кого не вважаючи, що спадало на думку.

— Чи то все дівчата, чи замужні? — питала одна варшав'янка і, не діждавшись відповіді, засміялась: — Ах, тут же й зовсім маленькі єсть, що ж то за meżatki?¹ О чім я мислю? Але то, що вони всі в хустках, то я думала... Скажіть, чи то тільки в поезіях дівчата-селянки бувають завітчані? Як то у Міцкевича про вінки — «z róż, lilii i tymianku»...^{II,148}

— Не знаю, як де, — завважила одна сільська панночка, — але тут на Поліссі дуже шпетно одягаються.

— А правда, — докинула друга, убрана з великою претензією, — дивіться, навіть біле убрання на їх негарне.

— Чому? — озвалась несміло молоденька дочка посесора, — як чисте і добре викачане, то...

— Але ж прошу! — перебила «елегантка», — «чисте, викачане», що ж то pomoże, як воно з грубого полотна?

— І таки страх неформенно¹⁴⁹ пошите, — знову умішалась варшав'янка, — не розумію, нащо вони роблять такі вузькі рукава і такі широкі, виложисті коміри, як хомути.

^I Заміжні жінки (пол.).

^{II} «З троянд, лілей та тим'яну»... (пол.)

— То, прошу пані Ванди, маринарський стрій, — вкинув, сміючись, панич Бронек.

— *Milcz, pan!*¹ — кинула йому через плече варшав'янка, стреливши очима. — Панове не розуміються на строях.

— Але на чім іншим, — докінчив Бронек, а варшав'янка загрозила йому пальцем.

— Як так, то панська здатність до обсервації даремно пропадає, — завважила, іронічно всміхаючись, чорнява струнка «граб'янка», — бо на Поліссі страшно ординарний тип у селян, навіть у молодих дівчат.

— Вплив клімату й оточення! — з удаваним педантизмом бовкнув Бронек.

— О, то мусить бути дуже неприємно мешкати в такому негарному краю! — сказала варшав'янка.

— А певне! Страх неприємно! — потвердило кілька панянських голосів.

— Але то, може, не скрізь по селах так, — защебетала варшав'янка, — я собі то цілком, цілком інакше уявляла, бо, як я бачила раз у театрі «*Wesele na Mazowszu*»¹⁵⁰ — то зовсім що іншого, ніж тут, — і строї, і все, навіть не зле, зовсім не зле...

Тим часом дівчата стояли, збившись у гурток, і не знали, що почати. Панна Юзя теж була ні в сих ні в тих. Але покоївка перебила ту ніяковість.

— Чи паннунця кажуть їм по одній сюда поступати, чи нехай я їм роздам, а паннунця подивляться?

— Нехай прийдуть сюди по одній.

Покоївка поставила кошика на ганковім поруччі, а сама метнулась викликати дівчат.

— Ну, йдіть хутчій, котора там найстарша чи найменша, а то панна чекає. А баби чого поприходили? — зашепотіла вона до Дарки. — То ж тільки дівчатам роздаватимуть.

Мартоха почувла тее і вголос обізвалась.

— Та ми ж, Марисю, тільки-но подивитися прийшли, а я ж і найменшу дівочку принесла, вона самайка не зайде, ще

¹ Мовчіть, пане! (пол.)—Ред.

ніжки малейкі,— і Мартоха голосно поцілувала свою мизиночку.

— Ну, на таких дівочок ще косники не поросли! — засміялася покоївка. — Нехай-но перше коси виростуть.

— А воно на шепочку почепить, — облесливим голосом провадила Мартоха, поправляючи обшиту барвистими китицями перкальову шапочку на Гапці. Але Марися вже її не слухала і знов почала кликати дівчат.

— Ну, йдіть котора! Іди ти, Ярино, ти засватана, тобі годиться перед вести.

Ярина почервоніла й сховалась за Мотруну.

— Ну, то ти, Мотруно! — і Марися сіпнула Мотруну за рукав.

— Ей, бігма, не піду, бігма, не піду, — забурмотілата, кидаючи похливно чорними очима на всі боки.

— Іди ти, Дарко!

Дарка подивилась на Марисю мовчки і не рушила з місця.

— Ото дурні дівки, не хтять іти! — звернулась до Юзі вже розгнівана покоївка.

— Та, прошу паннунці, вони не сміють, — озвалась Мартоха, — бо то, відомо, зросло, як у лісі, та й що воно видало? Чи воно тямить, як де обійтись? Нехай паннунця будуть вибачні...

Говорячи те, вона крадькома підштовхувала Дарку, щоб та йшла, але Дарка стояла, як вмурована.

— То я вже сама їм роздам, — зважила Юзя і подалася з ганку вниз по сходах, — Марисю, неси кошика за мною.

І вдвох з Марисею Юзя почала обходити дівчат, наділяючи кожну урізком стрічки. Стрічки були простенькі, з шовкової жички, такої, як на ярмарках по ятках продаються. Багатшим дівчатам ті стрічки були невидовижу, але вбогі були раді, бо й таких не мали. Юзя, почавши скраю, спершу роздавала всім, і дорослим дівчатам, і малим дітям. Дорослі сами нахилились і цілували панну в руку, декотрі ще примовляли: «Дзінькую паннунці», — а малих матірки або старші сестри наштовхували, наказуючи: «Поцілуй панну в руцю!» Тільки «дурна» Грипа не вклонилась і не поцілувала руки, кинула синеньку стрічку додолу і сказала: «Не хочу, дай красну!» Але

«красної» Юзя не дала і, не звернувши уваги на Грипу, пішла далі ділити по черзі.

Вже десятків зо два барвистих голов нахилилось до Юзиної руки, але саме коли Мартоха виставила свою Гапку через Мотрунине плече до панни, покоївка сказала до Юзі:

— Прошу паннунці, нехай не дають тим малим, а то дівкам не стане, тут уже небагато зосталося. Мале однаково не розуміє.

І Гапка зосталася без стрічки.

Наділено Мотруну, Ярину, аж ось і Дарчина русява голова з непокритою короною кіс похилилась до білої ручки панни Юзі; запечені від смаги уста торкнули ту руку сухим поцілунком і промовили безвиразно, спокійно: «Дзінькую паннунці». Потім Дарка випросталась і подивилась просто поперед себе через паннину голову кудись удалину.

— А це ж моя Дарка ровесниця паннунці, — не втерпіла Мартоха, — їй же якраз сьогодні сімнайцятий рік пішов.

— Так? — ласкаво усміхнулася панна Юзя і чогось поглянула на біле, дуже зашуроване убрання Дарчине, але більш нічого не сказала, роздала дівчатам остатні стрічки і, скінчивши наділяння (декому таки не стало), вернулась до ясного гурту панночок.

1 мая. 1905 р. Тіфліс

РОЗМОВА

«Велике, фатальне кохання — це Самум,¹⁵¹ що заносить піском і великі, спокійні озера і тихі струмочки в оазах, заснічує гучні гірські потоки, хоч вони так одважно збігають з гори, несучи долині вісти про нагірну волю; він нагромаджує несподівані гори-переспи навперейми владно-потужному морю, і воно з гнівом мусить відступити і змінити границі держави своєї...»

Так читав уголос молодий поет, схиливши буйно-кучеряву голову над щільно записаним зшитком. Він сидів край ніг хворої «одставної актриси», а вона лежала на софі, безвладна, апатична і слухала його читання, як слухають безнадійно хворі люде гомону морських неспокійних хвиль, лежачи на розпеченому сонцем березі.

Раптом вона засміялась, прикро, — не то занадто щиро, чи то занадто фальшиво, — здалось поетові.

— Вам смішно? — сказав він вражений, далі додав надміру покірно, винувато: — Правда, я либонь забув про географію, пишучи сеє...

Актриса усміхнулась спокійніше.

— Я в геогр[афії] ще менше тямлю, ніж ви.

— А можна спитати, чого ви сміялись?

— Чому ж? Тільки се трудно сказати... Мені здалося, що се наче початок мого некрологу, чи що... А се якось чудно слухати за життя.

Поет почервонів і кинув рукопис на софу їй до ніг.

— Вашого некрологу? Вашого? Яким способом? Чому? Коли се й некролог, то вже ж не ваш. О ні, не ваш, я се аж надто знаю...

В голосі молодого поета забренило щось жорстке, недобре.

— Хлопче мій! — голос актрисин був, навпаки, ніжний і добрий, хоч трошки насмішкуватий. — Не думайте ви завжди тільки про себе!

Поет не сказав нічого, тільки кинув докірливий погляд, повний і любови, й урази, на її зів'яле обличчя.

— Не докоряйте і не ображайтесь, се правда. Ви дбаєте про мене, а себе занедбуєте, ви глядите мене, приносите мені невідплатні жертви, — поет зробив поривчастий рух, але вона спинила його, хитнувши головою, — так, невідплатні жертви, але думаєте ви тільки про себе, про мене ви не думаєте нічого.

— Я більш, ніж думаю про вас! — вирвалось у нього.

— Се може бути... Се навіть так і єсть, але ж таки не думаєте про мене і не розумієте мене, а мені се сумно. Мене ніхто не розуміє, і се не тим, ніби я якась загадкова, незрозуміла натура. Ні, мене було б зовсім легко зрозуміти, треба було б тільки трошечки подумати і ще менше — пізнати, але се, видно, нікому не цікаво. Перше на мене дивились, «були в захваті», казали, що я — «зоря», що я «незрівнянна» і т. ін. і т. п., багато чого казали, ви знаєте, чимало й писали, але думати про мене — ніхто не думав, навіть ви.

Поет замислився.

— Може й правда, — тихо промовив він згодом, — може й не думаю, себто не думав до сеї хвилини. Але ж... мені таке думання не придасть нічого, бо що ж, може ви й не така, як мені здається, то все одно, я б вас любив усякою, і гіршою, і кращою. Ви — мій фатум.

— Гм... «І гіршою, і кращою»... — задумливо повторила вона, — а може б кращою і не любили.

Він здивовано кинув на неї очима.

— Ну вже ж, — провадила вона, — такі, як ви, все шукають «дизгармонії», «порваних струн», «розбитих арф», а тоді, коли я була «кращою», в мені не було нічого розбитого, ніякісінької дизгармонії... Вам було б нудно від моєї тодішньої «гармонічності»! Он можете взяти альбом — там є багато моїх «молодих» портретів, можете їх роздивитись, я не бороню, я ж не кокетую з вами, дивіться.

Він передивився один по одному усі її давніші портрети в «коронних ролях» і в «бойових» убраннях, довго передивлявся і мовчки поклав альбом на місце, закривши його.

— Ну що ж? — нервово запитала вона.

— Либонь, ваша правда, — відповів він і лагідно та ясно усміхнувся, а їй стало чомусь його шкода.

— От бачите, мій... я мало не сказала «мій друже», але ж правда, се було б і нерозумно, й не оригінально, і навіть жорстоко? Бувають становища, коли жінка не сміє вживати сього слова, — вона журливо і винувато глянула на нього.

— Називайте мене, як хочете, як вам приємно.

Він схилився, взяв її тонку бліду руку, ще марнішу, ніж її обличчя, і поцілував наче релігійно. Вона закрила очі, і рука її після того поцілунку лягла інертно, неvigідно, мовби жінка забула про свою руку. Минуло кілька хвилин в мовчанні.

— Ага... Про що я, власне, хотіла вам розказати? — озвалась актріса, немов поволі прокидаючись з півсна.

— Ви хотіли мені щось розказати?

— Так, здається... От що... Як ви думаєте, чого я погасла?

— Ви? Погасли? — голос поета бренив занадто здивовано.

— Ну, слухайте, я так не люблю, — вона зморщилась мов від фізичного болю, — вам не до лиця нещирість. Ви ж добре знаєте, який був мій «захід» і коли саме він був, і що він був безповоротний.

— Я нічого не знаю про безповоротність, — сказав поет, ховаючи погляд.

— Бог з вами, не притискатиму вас до стіни. Та й не в тім річ. А як ви думаєте, через що те сталося, що я пішла «в одставку?»

— Ну, річ відома, — ви занедужали... перевтома... се й дивниця: так переживати свої ролі...

— Нічого ви не знаєте! — нетерпляче перебила вона. — Нічогісінько! От, власне, що я перестала їх переживати!

— Бо перетомилися раніше.

— Мовчіть! не те! — різко й капризно обірвала вона і нетерпляче змінила кілька раз позу.

— Я вас розсердив?

— Ах ні, ні...

Вона повернулася до стіни і почала рахувати пальцем краточки на перському килимі, прибитому на стіні. Обличчя їй мінилося, брови ворушилися; часом вона от-от мала озватись, та й знов стискала уста. Далі вона круто обернулася до поета і глянула йому просто в очі.

— Та вже все одно, я вам мушу се розказати, — сказала вона з якимсь одчаєм, — я вже раз описала се для вас, потім порвала, бо в мене на папері все виходить так роблено, фальшиво, а потім знов хотіла написати та от і тепер кружляю, кружляю, а все тямлю, що не слід мені вам сього розказувати, — вона зробила притиск на словах «мені вам».

Поет повторив той притиск:

— Ви мені можете все розказувати.

— Гаразд, — рішучо мовила вона, хоч і не твердим голосом, — так от: я раз була дуже закохана. «Тільки раз?» либонь думаете ви...

— Я нічого не думаю, — сказав поет на сей раз теж досить різко.

— Кажу «була», бо так «прийнято» говорити в таких разгах замість «єсть»...

— Та-ак? — якомсь злякано протяг поет.

— Так. Ну що ж? Правда ж, тепер ви думаете: «Нащо вона власне мені се розказує? От бавиться “ситуацією”, сказано — “акторка”!» — вона засміялася своїм прикрим сміхом, а бліде від колишніх косметик і від хвороби обличчя вкрилося слабким плямистим рум'янцем.

— Я б вас просив, коли ви можете, не сміятись так, — тихо і болісно вимовив поет і одійшов до вікна.

Вона стихла.

— Ну, не буду, не буду. Ходіть сюди, я ж не можу голосно говорити.

Він покірно сів на своєму звичайному місці, на низькому фотельчику край її ніг.

— Те, що я вам розкажу, дуже неоригінальне, не варт би й розказувати, та ще й поетові, — вас таким не здивуєш.

Він нетерпляче знизав плечима:

— Хіба ви мені «тему» викладаєте? — образився він.

— Та вгамуйтеся, мусите ж ви зрозуміти, що нелегко натрапити на натуральний тон, оповідаючи таке про себе.

— Простіть, я буду терплячий.

— А втім, нічого «такого» нема в моєму оповіданні. Я тільки була закохана, і далі «діло не пішло», як то кажуть. Дуже пісний роман, як на актрісу. Ха-ха!.. Ах, правда, я обіцяла не сміятись, — перебила вона сама свій сміх, бо завважила, що обличчя поетове мало дуже мучений вираз.

— Він, значить, не любив вас? — спитав поет, коли вона замовкла.

— Чого ж «значить?» Ні, навпаки, трудно сказати, хто з нас кого більше любив.

— Тоді чого ж...

— Ну, от і не смійся з вами! Невже ви думаєте, що досить любитися, щоб уже й з'єднатися? Гай-гай! А ще поет! Хіба ж не знаєте:

Не всі тиї сади цвітуть,
Що весною розвиваються...¹⁵²

— Хто він був? — спитав поет, насупившись.

— Він був — і тепер єсть — літератор. Не такий, як ви, «обранець Божий» — (поет пильно глянув на неї, але вона не звернула на те уваги) — ні, він звичайний, «рядовий», пише театральні рецензії і провадить який-небудь відділ в одній провінц[іальній] газеті, тоді провадив «серед газет і журналів», тепер, здається, перейшов на «місцеву хроніку». «Искри Божої» у нього в писанні нема, сього навіть мені не здавалось ніколи, але мені здавалось, ні, я в тому певна, що в ньому самому є іскра Божа, що вона світиться в його очах, і що в голосі його є те, чого бракує його фразі. За це я прощала йому все, навіть ті непросто кепські вірші, що він раз написав на мій бенефіс. А його рецензії на мою гру, хоч були завжди «хвалебні», але... хай Бог простить йому їх стиль — се навіть на акторський

невибагливий смак бувало часом несмачне. Мені все здавалось, що його «искру» треба б якось визволити від тої літератури, викресати з нього, і що я се могла б...

Вона замовкла.

— Чому ж ви сього не зробили?

Вона провела рукою по чолі.

— Чому?.. Бо він не хотів іти за мною, а я не хотіла йти до нього.

— Чому?

— Ах, який ви нудний з тим «чому?» Я ж і без того хочу вам се розказати! Річ звичайна: він хотів, щоб я була його шлюбною жінкою, інакше кохати мене він не хотів, не хотів «ділити мене з іншими» — він страшно заздрісний. Жити все в тому місті я не могла, а вдовольнитись стріваннями вряди годи він не здолав би, вже легше було йому зовсім розлучитись, так він сам говорив. Але я не схотіла піти за нього.

Поет чогось немов повеселів.

— Я розумію, вам шкода було своєї дорогої волі, ярмо шлюбних обов'язків не вабило вашу артистичну натуру. Либонь, думка про якусь присягу, наче примус в любові, ображала вас. «Законний шлюб» заносив вам міщанством.

Вона прижмурилась і позіхнула, потім усміхнулася мляво.

— Ні, не в тім сила. Я просто побоялася злиднів, звичайного матеріального убожества.

— Ви?!

— Так, я.

— Але ж я рідко бачив людину менше жадібну до грошей, ніж ви.

— Акторських, бурлацьких злиднів я б не боялася, бо я вже їх перебула і вийшла з їх щасливо, але подружніх, родинних, «призвоїтих» злиднів — я їх боялась, і тепер боялася би, так, неважаючи ні на що!

— Якось я сього не розумію, — поволі протяг поет і обличчя його прийняло відчужений, розчарований вираз, — мені здається, що либонь ваше кохання не таке-то вже велике було, як вам здавалось.

— А чого ж я вміраю від нього тепер? — з гарячим, щирим розпачем вирвалось у неї.

Вона підвелась на софі і заломила руки. Очі розширились і почорніли, мов підмальовані. Поет лагідним рухом одхилив її на подушку, і вона знов лягла, покійрно, стивившись. Настало мовчання. Поет механічно перегортав листочки в своєму рукописі.

— Не думайте про мене надто зле і зрозумійте, коли можете, — знов заговорила вона, — коли я боялася тих злиднів, то се не тому, що мене лякав холод, голод, пошарпані вбрання, подерті черевики.

— Ви боялись за своє кохання? Що воно знидіє в життєвій боротьбі?

— Та... було трохи й сього. Хоча я не за своє, а за його кохання побоювалась. Жінки якось краще вміють консервувати поезію свого почуття серед життєвої прози, ніж чоловіки.

— Ви думаете?

— Мені так здається. А втім, се неважно. Бо се одно не спинило б мене. Адже однаково його кохання могло зникнути як не від злиднів, то від довгої розлуки, а то і просто «так».

— Ви не вірили в нього?

— Ні, не то щоб... Ну, звісно, на себе впевняешся більше. От і мені здавалось, що мое кохання «сильне, як смерть»...

— А проте? — спитав поет з надією в голосі. Вона усміхнулася смутно-іронічно:

— А проте — смерть сильніша-таки, на жаль, мушу се признати. Вона, сильніша навіть і за те, що здавалось мені дужчим навіть від моєї любови, дужчим за дорожчим від неї, так, дорожчим.

— Що ж воно?

— Невже не догадуєтесь? Ох, ті поети мудріші на папері, як у житті! Звичайне, мій хист. То ж йому були страшні тії злидні!

Поет уже дивився на неї дивнішим поглядом, не ховаючи очей.

— Але ж ви сама заробляли чимало, — все ж перечив він.

— Така «перелітна птаха», якою я була і мусіла бути по умовах нашої сцени, могла заробляти тільки «перельотами» — запасів я не мала і ніколи не вміла їх збирати, — а звивши гніздо постійне, я позбулась би й заробітків. Ще якби він був актором... а то не може ж хронікер малої преси у кожному малому місті «пристроюватися» до іншої газети. Се не так легко.

— Се правда.

— На мої тодішні заробітки ми, правда, могли б прожити обоє, навіть може і з родиною, коли б він покинув заробляти і жив, їздячи зо мною, на мій кошт. Але він про се й слухати не хотів.

— Се зрозуміло, — зважливо заявив поет.

Актриса спалахнула.

— Аякже! Вам се зрозуміло! Що чоловік може через якісь міщанські забобони розбити серце собі і своїй коханій — вам се зрозуміло!

— Се не забобони, се елементарна порядність.

— Власне «елементарна!» Все у вас, муштин, «елементарне»! Ну, а якби я жила на його нужденні «пострічні», зрікшись моєї професії для кохання, то се була б «елементарна непорядність»?

— Се зовсім інша річ. При сучасних умовах...

Актриса замахала руками.

— Знаю, знаю, знаю! Чувала тисячу раз! Нудно. Елементарно. Годі. Це саме й він казав. Я ненавиділа його в такі хвилини.

Поет зважив не обстоювати при сій темі.

— Може він міг би мати якийсь заробіток при вашій трупці? — несміло докинув він.

— Який? Суфлером бути? Чи «гопакістом» може? Він же навіть і в хор не годився, а статистів наша труппа не возить за собою. Він то може б і на се пішов. Але се вже занадто. Сього вже наші акторські забобони не дозволяють. «Законний муж» прем'єрші — «зорі», «нашої знаменитої» і т. п. — і «стовбичить на сцені» статистом або на «німих ролях», служить попиха-чем, «кутки витирає»... Ні, ні, ви сього може не розумієте, але

се не-мож-ли-во! Я вам кажу. Він був би «круглою бездарністю» на сцені... Так само, як і ви! — додала вона раптом.

Поет почервонів.

— При чому тут я? Та й я ж ніколи не виступав на сцені — почім же ви знаєте, може...

— Ні, ні, «не може»! Я в сіх речах маю нехібний нюх. «Кругла бездарність», кажу вам, — вона задирливо дивилась йому в вічі, — брр... я не знаю, сього може б і моє кохання не витримало б!

В очах поетових блиснув лихий вогник.

— Однак же той... ваш знайомий, здається, не виявляв особливої «даровитости» і в своїй літературі, се ж ви сами казали.

— А, то зовсім инша річ!

Поет знизав плечима зневажливо:

— Не розумію, чому! Яка ріжниця?

— Газетяр може собі бути тричі бездарним, і все ж таки його називатимуть «чесним трудовником преси», а не «шантрапю».

— А, коли все діло для вас у словах...

— А чому ж би ні? Сподіваюсь, не ви будете мене вчити нехтування «словами»...

— Ну, так єсть же і слово «писака»!

Вона густо-плямисто почервоніла і блиснула на нього очима:

— Ви забуваєтесь!

— Простіть...

— Яким би він не був у літературі, моє найближче около того не вмело б зміряти і дорівняти до мого становища, то зовсім инша професія. Нехай би навіть він був остатнім у редакції, або хоч і зовсім був без професії, та за кулісами в нас він був би тільки моїм чоловіком, а не попихачем театральним.

— Надзвичайно приємне становище: «муж цариці!» — не втерпів поет.

— Нічим не гірше, ніж «жінка свого мужа».

Вони обоє переглянулись гостро, ворожо. Настало знов мовчання, довше ніж попередні.

— Дайте мені папіроску, — озвалась нарешті актріса втомленим, байдужим голосом.

Поет уже злагіднів і почувався немов до якоїсь вини супроти неї.

— Не можу, — заперечив він, — вам шкодить курити.

— Хіба все одно, що мені шкодить, що ні?

— Кому ви се кажете? — з ніжним докором сказав поет і несподівано додав. — Я вас вразив?

— Ні. Тільки мені відхотілося говорити.

Поет пильно подивився на її обличчя; її очі були спущені, але й так вона не видержала того пильного погляду та й одвернулася до стіни.

Він узяв її руку в обидві свої: — Пробачте. Я не знаю, звідки взялась була ся лиха іскорка між нами. Тепер її нема — правда ж?

— Правда...

Вона обернулася до нього і заговорила, мов не було ніякої перерви: — Так чи инакше, ми розійшлись. Себто я одійшла від нього. Я перейшла в иншу, гіршу труппу, на менш вигідних умовах, аби тільки виїхати з того міста і податись на край світа. Еге ж, я поїхала аж у Сібір, щоб не мати спокуси вернутись «одвідати» мого несуженого друга...

— Несуженого? Скоріш, неприйнятого?

— Все одно. Се ж не був каприз з мого боку. Я вам кажу — я за свій хист боялась, бо справді він не встояв би проти дрібних родинних злиднів, моему хистові був би мат. Себто я думала тоді, що тільки в тім разі був би мат, а воно вийшло: чи «верть-круть, чи круть-верть, а все в головах смерть»! Ха-ха-ха!..

— Ой Господи, з тим сміхом!

Поет хруснув пальцями.

Вона скрикнула: — Не робіть так! Я сього не зношу!

Поет склав руки, але завважив: — Бачите, я не смію робити того, що вам прикро, а ви...

— Звісно! бо ви здорові, а я хвора. Не перебивайте, я не можу так говорити... Отож, поїхала я на Сібір. Се я ратувала те, що

здавалось мені дорожчим над усе, навіть над моє кохання. Я думала, що принісши таку тяжку жертву своєму божищу, я вже стану навіки великою жрицею його.

— І се була правда! — палко завважив поет.

— Ні. Неправда. Я се краще знаю. Не жрицею, рабинєю я почувала себе з того часу. Мені здавалось, що якісь кайдани оплутали мене, я забувала, що се ж я сама закувала себе, і я кляла якусь невідому силу... А втім, може й справді се якась невідома сила розкраяла мені і серце, і душу надвоє...

— Се вже така доля артистів і поетів, що вони кров'ю серця свого поливають собі шлях до безсмертя! — трохи патетично завважив поет.

Актриса скривилась.

— Ет, балаканина! Зрештою, за поетів не буду сперечатись, вам се ліпше знати. Я не поетка. Що ж до артистів, то, найперід, яке там наше акторське безсмертя? Скільки літер, записаних в історії хисту? Чиє серце б'ється, читаючи ті літери, так років... за десять?

— Ну, се вже ви занадто мало одмірили.

— Все одно. Досить того, що таке «безсмертя» можна зміряти... Ні, ні, ні, нам треба жити, а не надіятись на безсмертя, тоді тільки ми відчуваємо себе і великими, і безсмертними. Поки я жила, була безжурна, в згоді з собою і з своїм хистом, я була щаслива і справді була чогось варта на сцені. Поки я не знала власного великого нещастя, горя, що заповняє всю душу до останку, я могла «вживатися» щиро в своїй ролі — ви ж знаєте, мое *emploi*¹ було сильно-драматичні характери, — бо в мене був невичерпаний фонд почуття, не витраченого на своє власне життя. Я знала тільки те горе, що описане в драмах, і я вірила, що воно таким буває і в житті. Я жила тим писаним горем на сцені, а поза сценою я відпочивала від нього і набіралася нової сили. Колись я була дуже веселою «славною товаришкою», — ви не знаєте...

— Ні, я чув...

¹ Амплуа (фр.).

— Все одно. Не в тім сила... Та от... Коли я пізнала на собі, в живому житті, що то є горе і як приносяться людські жертви, мені якось одразу збайдужіли мої ролі. Найменший фальш різав мене, і я годинами мучилась, добіраючи «натурального» тону до тих фальшивих банальностей, якими пересипані були п'єси мого репертуару (а се ще ж були не найгірші п'єси!). Я перестала «грати нутром», я почала студіювати ролі.

— Але ж се вища стадія драматичної штуки! — заговорив поет і хотів розпочати довгий доказ сього твердження, але вона спинила його рукою.

— Може бути. Не в тім річ. Якби я перейшла до сеї стадії ще тоді, як я була щаслива, може б воно пішло на користь і мені й хистові, а так... се була тільки мука невпинна. Я все порівнювала писане горе до свого неписаного, і се було мені міркою при студіюванні. Я гадувала, як справді плачуть від розлуки, що справді говорять на прощанні, як справді нетямляться від горя, і се роздирало мені серце, а ролі здавались карикатурами на мене саму і на мої страждання. Я не раз виходила на сцену з розпачем в душі і зо страхом: як я буду грати оцю брехню непритворенну? Далєбі, часом аж холодний піт проймав! Але «студія» виручала і довгий час ніхто нічого не помічав. Тільки, знаєте, се вже було не лицедійство, а лицемірство... Після таких спектаклів я верталася додому зовсім розбитою, втомленою, знеохоченою і вже не тямилася, навіщо і кому принесла я жертву. Хист видавався мені тоді якимсь бездушним, розмальованим линючими фарбами ідолом, і я починала ненавидіти його, і нічого не було мені страшнішого над тую ненависть, се була якась прірва, і я летіла в неї стрімголов...

В поетових очах світилися і спочуття, і жаль до неї, але він примусив себе промовити спокійно: — Але ж не все було таке фальшиве в тих ваших ролях. Я знаю ваш репертуар не тільки з вашої гри, а й з власного читання. Справді там трапляються щонайменше сторінки, а то й цілі ролі немов живцем вихоплені з дійсности. Хіба вони не здавались вам такими?

— Се було ще гірше, — мовила вона, не відповідаючи прямо, — коли траплялись такі місця, то я вже зовсім же грала ні

«нутром», ні «розумом», я ридала і гинула з туги привселюдно, забуваючи не раз і про публіку, і про п'єсу та й про слова своєї ролі. Далєбі, мене не раз варто було б «мітлою зо сцени» вигнати за таке «виконання», але публіка і критика прощали мені все — за істеріку. Коли слідом за мною вся жіноча половина глядачів корчилась в істеричнім нападі, то се звалося моїм «тріумфом», і сибірські багаті дарували мені соболі й самоцвіти. А для мене той «тріумф» не кінчався на сцені, я часто цілі ночі продовжала свою «гру» ще й дома, аж поки смертельна втома або забійчі дози наркотіків не приголомшували мене. Ох, які се були ночі! які се були ночі!.. Якби не ті простори, я певне б побігла до нього босоніж і впала б перед ним, благаючи взяти мене і сховати від такого «хисту»... Але другого дня я вже знов «студіювала»... І так минуло скільки років.

— Скільки років?! Ви могли скільки років терпіти сі тортурри?

— О, я тоді багато могла, себто мені здавалось, ще могла... Тут помагали і гордоці. Мені не хотілось признатись перед собою, що я помилилась, що я подолана.

У поета знов з'явився на обличчі жорстокий вираз, він почував се і намагався погамувати, але се було трудно і він голосом навмисне безвиразним: — Я не зовсім розумію се. Ви корили мене, що я не думаю про вас, але я не міг би для якихсь там гордоців занедбати вас так, як ви занедбали... ну, хіба вам не спадало на думку, що не тільки ви сами приймаєте таку муку? Ні, ви таки безжалісна.

Вона глянула на нього скося і в голосі її забреніла іронія: — А ви-таки до неймовірности великодушні! Де ж так обстоювати інтереси свого — як би се сказати? — Ну, все одно... Тільки, бачите, «в своє оправдання» я можу сказати, що я нічого не знала, яку саме муку приймає ще хто, крім мене, бо мені ніхто нічого про те не писав... Правда, я просила його не писати до мене...

В поета готове було зірватись ще якесь слово, але він здержав його і навіть зневажливо стиснув губи.

— Так, просила, але він не повинен би був слухати моєї просьби, якби... Либонь, скажете: жіноча логіка?

— Нічого я не скажу, — понуро відказав поет і знов почав перегортати свій рукопис.

Вона подумала, потім сказала так просто, без іронії, без досади, щиро приязним тоном: — Знаєте, лишім краще сю розмову. Очевидячки, вас розстроює мое оповідання.

— Ні, ні, — заперечив він, болісно зсунувши брови, — якщо тільки можете, то скінчіть. Скажіть мені все, все, до кінця. Инакше мене це буде занадто мучити. І ви не вважайте на мое поведіння... я може нерівно і негарно говорив... але я... зрозумійте мене... якась роздвоєність, чи навіть більше... се ж дуже тяжко... і всякий би на моєму місці... ні, я не те кажу...

Вона збралась на силі і з легким стогоном болю підвелась, щоб досягти його руки своєю. Погладила його руку і знов лягла з таким же стогоном.

— Ні, се більше я винна... А втім, ніхто не винен. Хтозна, чи тяжче таке слухати, чи розказувати... Але вже раз почато — не дослухати чи не доказати буде ще тяжче. Тільки я вже коротше докажу і — без лірики... Добре?

— Як вам буде добре, — сказав поет і вже зовсім злагіднів.

— Тільки перше дайте мені лікарство і підложіть що-небудь під голови, чогось немов низько стало. Так... спасибі. — Так бачите, я таки не витримала сього до кінця. Може б я якось заспокоїлася з часом, може б навіть і забула (в наші часи якось не випадає вірити в вічну любов!), якби не тії ролі з їх брехнею і правдою, а так рана раз у раз троюдилась... Ну, коротко, я таки нарешті вернулася в те місто. Але він уже був жонатий...

— Невже?! — вирвалось у поета. — Він міг забути вас?

Вона сумно усміхнулась.

— Хто його знає, може він і не забував мене.

— То як же...

— Ет, не вдавайте наївного! Адже в мущин то звичай — попри великій, мовляли ви, фатальній любові мати ще з десяток, коли не більше, меншеньких, нефатальних.

— Я думаю, що і в жінок не раз так буває.

Вона байдуже одвела від нього очі: — Як собі хочете...

— Ви бачили його жінку? — якось загадково спитав поет.

— Чому ж ні? Я була у їх.

— Ви були у їх?..

— Вам дивно? Ну, дивно чи не дивно, а я була у нього. В перший же вечір я побачила його в театрі з жінкою. Я одразу пізнала, що то його жінка, вона сиділа поруч з ним, і можна було одразу вгадати, що вона прийшла в театр по контрамарці, вона була завбого вбрана для передніх рядів партеру... і потім є щось таке особливе в поведінні подружжя між собою, — се завжді видно. В перший же антракт я викликала його за куліси і попросила познайомити мене з його жінкою. Він не знайшов приключки відмовити. Се було прилюдно. Ніхто з моїх товаришів ні про що не догадувався, бо не знав. І ми познайомились.

— Яка ж вона? — поет не зумів сховати свою цікавість.

— Яка? Инакша, ніж я, зовсім инакша. Досить з вас?

— А хто ж вона така? — відповів поет питанням, трохи засоромлений.

— Вона була «конторською панною» при тій газеті, де він працює, а тепер вона — жінка свого чоловіка, чи пак «мужня жона». Ким же їй ще бути?

— Ну могла б і тепер служити...

— У неї инша служба! — мовила актріса з коротким сміхом, подібним до кашлю. — Як я прийшла до їх, вона саме купала найменшу дитину, а двоє плутались у неї під ногами, бились, верещали і доводили її до розпачу. Я хутко завважила, що прийшла дуже не в пору, саме час було класти дітей спати, а в сьому повинен був помагати й чоловік, бо пані й служниця-підліток купілем клопоталися. Він намагався удавати, що все це його не бентежить, а навіть бавить, але — бідняка — з нього таки напевне був би кепський актор! Я завважила, як він разів два витер хусткою лоба.

У їх було всього дві малесенькі кімнатки, і старші діти спали в тій, де сиділа я. Мені випадало піти собі додому, але я не пішла.

— Чому?

Вона знов засміялась.

— Як то чому? Я ж прийшла в гості, і мене прощено «зостатись, посидіти», ну, я й зосталась, і посиділа, цілий вечор просиділа.

Її обличчя мало дуже неприємний вираз при тій мові. У поета знову заворушилось в грудях щось прикре супроти неї.

— Але ж вони запевне просили вас тільки з гречности, бо сами ж ви кажете, що ви прийшли не в пору.

— А що то мене обходить? Я хотіла і мала право добре роздивитись, як живе мій ех-наречений і його жінка. Тож то я сама так мала б жити, якби... Ну, я й роздивилась. Діти досить довго не хотіли спати, та й клопіт був, поки їх напоїли молоком тощо. Найменше було ще й хворе трохи, і його довелось носити, поки заснуло. Потім дітей, як поспались, загорожено ширмою, а ми засіли до стола, маючи пити чай. Але поки до чаю, то служниця кілька раз викликала пані в малу кухнюку, через яку і я переходила, бо то був єдиний хід в їхню господу. Потім пані викликала пана, і вони щось довгенько шепотіли. Потім служниця скільки раз кудись бігала, знов викликала панів і знов були таємні наради. Потім пані пішла на довший час в кухню (підозріваю, що куховаркою, як і нянькою, була властиве вона, а служниця, дівча літ 12-ти, була тільки попихачем), мене «бавив» тим часом пан чи пак я його бавила.

— Про що ж ви говорили? — глухо спитав поет.

Вона насмішкувато глянула на нього.

— Про всякі веселі речі.

— Веселі?

— А ви що ж думали? Що ми без жінки заходились «відживляти давні спогади», або що я «ридаючи, впала йому в обійми», або що він «притягнений демонічною силою все покинув і, як вірний пес, пішов за мною»? Ой серденько, таке тільки в п'есах буває. Ні, того вечора я грала зовсім иншу роль. Я розповідала йому про веселі «катання на тройках» з сибірськими багачами,

про *porte-bouquet*¹ з сторубльовок, даровані мені, про те, як я навчилася співати циганські романси і танцювати по столі. А як увійшла пані з мискою вареників і служниця нарешті принесла самовар, булки і традиційну «чайну» ковбасу, то я саме описувала «лукулловський бенкет»¹⁵³ в Іркутську в ніч мого бенефісу. Наливши нам чаю, пані взяла шитво — дитячу курточку — і знати було, що то справді нагальна робота. Я сказала комплімент її зручності, а вона відповіла, що все шие сама і собі, і дітям. Мені здалось, що й на панові убрання було її роботи. Я пообіцяла принести їй викройку наймоднішого фасону такої, як була на мені, сукні *reforme*... біднятко мусіло подякувати. Ха-ха! У неї були продерті локті, либонь ніколи було й залатати.

— Я ніколи не думав, що ви можете бути такою недоброю, — сказав тремтячим голосом поет.

— А я не думала, що ви такий сентиментальний! Зрештою, вам воно личить, ви — поет та ще й ліричний. А я що ж? я собі акторка! Все-таки я з таланом грала в той вечер, тільки се вже було востанне...

Поет широко розкрив очі на неї і не сказав нічого.

— Потім у нас розмова перейшла на літературу (бачите, як я добре запам'ятала «програму вечора!»), виявилось, що вони нічого не читають, він — через те, що забагато пише, а вона — «ну, куди вже їй читати!» Все таки він знав хоч нові п'єси, бо «по довгу служби» вчашав у театр, а вона й того не знала, бо ходила вряди-годи, «як було кого з дітьми лишати», та й либонь, як була зайва контрамарка.

Однак ми говорили про нові п'єси, а більше про мої ролі. Я запевняла, що людину ніщо не може так загодити, як артистична кар'єра.

Поет сумно подивився на неї.

— І се було щиро?

— Не сподівалась я, що вам треба пальцем показувати на кожну точку над і! «Щиро? — Не щиро?» Не люблю я сих питаннів! Почім я знаю? Може й те і друге разом!

¹ Підставки для квітів (фр.).

— Я думав, що в той момент ви справді могли те сказати щиро. Ви ж так злякалися колись перспективи злиднів, а тут же ви побачили їх навіч...

Вона перебила його нетерпляче: — Так що ж? Хіба се що зміняло? Ну, злидні, справді злидні, може ще й гірші, ніж я собі колись уявляла. Але ви може думаєте, що «іскра Божа» зовсім згасла в його очах? що голос його зовсім одмінився? Ой ні! Він тільки писати став ще гірше... І я добре тямилася, що «викресати» з нього ту іскру таки можна було б, тільки не при такому хатньому оточенні... а іншого в нього ніколи не буде та й не могло б бути. Його родина іншою не може бути, ви розумієте? Хоч би яка була його дружина, доля її була б не инакша, розумієте? — вона підвелась, на сей раз без стогону, і стиснула тремтяче його руку.

Він знов обережно одхилив її на подушки і сказав (він сам не тямив для чого): — Та люде часом знаходять щастя і кохання поза родиною і не з шлюбною жінкою.

Вона втомлено прижмурила очі.

— Про се неварто говорити, — мовила тихо, — се сюди не йде... він не такий... Занадто вже він «чесний трудовник» і «сразковий сем'янин».

— А як він відносився до своєї жінки?

— Здається, прихильно... та... якісь вони були немов чимсь винні одно проти одного. Так се все безглуздо...

Голова одхилилась набік, наче сама собою впала, так в'яло, безсило.

— Ну дограла я ото роль...

— Яку роль? — злякано спитав поет, йому здалось, що вона тратить притомність.

— Яку? Ну, тиї ж одвідини «несуженого друга»... А потім вернулась додому і вже якось нічого не думала, не почувала, так мовби мене не стало на світі. То перше було щось не то каюття, не то гордощі, не то надія, а се вже нічого не стало...

Другого дня мені трапилось грати на сцені, ще й п'еса трапилась противна, якась мелодраматична. Ой, які се були тортури! Бувши зовсім мертвою, вдавати якусь пародію на живу

людину. Ніякого в тім глузду не було. Тут уже й «студії» не змогли, я вже ні фальшу, ні правди не чула, я погасла, я вмерла живцем. Се нарешті завважено. Я провалилась. Потім захорувала. Та се вже ви сами знаєте.

— І ви більше не бачилися з ним?

— Ні. Навіщо? Все одно... Я виїхала потім... не навмисне, бо й то було однаково... товариство переїхало і я вкупі з ним...

Вона замовкла і немов заснула, західній промінь сонця впав їй на закриті очі, вона не завважила.

Поет сидів тихо і затримував дихання, щоб не зрушити тиші. Промінь затремтів на стіні дрібненькими плямами, потім погас... Актриса помалу відкрила очі...

— Як могли ви полюбити таку мертву, як я?

— Я полюбив вас давно, ще в Харькові.

— А, правда... Се я на Сібір їхала... я тоді була ще живою... Се не гаразд, що я держу вас при собі? — спитала вона якось поважно, наче діловито.

— Ви не держите мене, — сказав поет і похилився.

— Так... ви кажете — я ваш фатум. Я вірю. Се буває. Може. Принаймні, поки я ще на світі. Але я хутко вмру, ви будете вільні.

— Тоді й я умру!

Уста її ледве рушилися.

— Се так личить казати поетові...

— Ви думаете, я...

— Ні, не думаю, нічого не думаю. Хіба от що: якби він умер, ще тоді, давно, я б досі була вільна і не погасла... А втім, не знаю... Годі про се... Почитайте мені що-небудь.

— Що ж би?

— Свое, звісно.

Поет нерішуче переглядав свій рукопис і мовчав.

— Скінчіть те, що почали.

— Те?

— Авжеж. Мені так буде добре. Читайте. Почніть спочатку, а то я вас перебила.

Поет поправив своє буйне волосся і почав:

— «Велике, фатальне кохання—це Самум...»

Поет розточився в порівняннях, актріса лежала тихо і поволі намотувала пасмо свого темного тьмяного волосся на тонкий блідий палець, намотувала і знов розмотувала, довго-довго...

1908 р. 20 I

Ялта

ВРАГИ

Fiat lux!¹

— О Господи! да что это за жизнь? И зачем я осудила себя на эту каторгу? — вскричала молодая женщина, в изнеможении отчаяния бросаясь на кушетку против горящего камина.

Ее муж посмотрел на нее с нескрываемым отвращением и продолжал ходить большими шагами из угла в угол. Наконец остановился перед женой и грубо тронул ее за плечо.

— Оставь ты наконец эту драматическую позу, она положительно смешна. Сядь толком и поговорим хоть раз в жизни по-человечески.

Она испуганно посмотрела на него, вскочила и села прямо, сложив руки на коленях, однако заметила:

— Какое тебе дело до моей позы? Ведь это самодурство с твоей стороны.

Его передернуло, но он овладел собой.

— Ты говоришь, зачем ты осудила себя на эту каторгу, я мог бы себя то же спросить. Ведь, в сущности, мы всегда друг друга... — он хотел сказать «терпеть не могли», но сказал только «мучили». Так не лучше ли...

Она не дала ему докончить.

— О да, конечно, так легче всего: истерзать, измучить, а потом: уходи прочь, ты мне уже не нужна.

— Но что же по-твоему? какой же выход?

В ответ полилось что-то бессвязное, жалобы, упреки, требования, уступки и, наконец, все потонуло в слезах.

— Но что же нас связывает? — заговорил муж, стараясь всеми силами сохранить спокойствие. — Детей у нас нет,

¹ Хай буде світло! (лат.)

материально мы друг от друга независимы, любви... — он натянуто засмеялся, — об этом смешно даже говорить.

— Понимаешь ли ты, что этот смех возмутителен, я не могу больше выносить этого! — и жена стремительно убежала из комнаты, заперлась у себя, и все попытки мужа вызвать ее на объяснение или хотя бы просто из комнаты остались тщетны.

Он сел у камина и задумался угрюмо.

Это правда, они всегда друг друга терпеть не могли. С первого знакомства у них все разговоры носили характер спора, всегда переходившего на личную, почву. Даже за глаза они отзывались друг о друге не иначе как с насмешечкой. В странной форме он сделал ей предложение: «Это, конечно, покажется вам смешным, и это действительно смешно, но — я люблю вас».

— Если вы находите это смешным, — отвечала она обиженным тоном, — то к чему все это, в таком случае, — и она хотела уйти, искренно возмущенная, но когда он удержал ее за руку и спросил, согласна ли она быть его женой, она ответила — да! — потом зарыдала, ушла к себе и не хотела больше видеть его в тот день.

Когда они были женихом и невестой, их присутствие всегда стесняло общество, в котором им случалось находиться вместе. Они перебрасывались самыми обидными, колючими насмешками, упреками, несмотря на свое объявленное положение и даже как бы подчеркивая его. Но им никогда не приходила в голову мысль разойтись, им казалось, что возврата уже нет и они с какой-то иронией пошли под венец. А потом потянулась эта «каторга», как вот она только что сказала.

Погруженный в эти тяжелые воспоминания, он не заметил, как жена опять вошла в комнату, бледная, но спокойная с опущенными заплаканными глазами.

— Да, ты прав, — произнесла она неожиданно, так что он вздрогнул, — нам не к чему жить вместе, ведь бессмысленно оставаться вместе, когда ты меня терпеть не можешь.

— Разве я это говорил?

— Да.

— Неправда, ты нагло извращаешь мои слова, как всегда.

— Дело не в словах...

Но он злобно, раздраженным тоном начал доказывать, что это неправда, будто он ее терпеть не может, что это она его всегда ненавидела и терзала.

— Ну, да все равно, мы отравляем друг другу жизнь. Кто бы там не был виноват, это невыносимо. Надо кончить эту глупую комедию.

Тут он заметил ей, что если она считает брак комедией, то он удивляется, как она может называться порядочной женщиной. И наговорив друг другу ужасных по своей неприкрытой жестокости вещей, они разошлись оба по разным комнатам.

И такие сцены повторялись, как припадки сумасшествия у безнадежных больных, все чаще и чаще.

Однажды они, утомленные, измученные этой бесплодной борьбой, сидели молча, он за книгой, она за работой, избегая заговорить друг с другом, боясь новой бури, — ах, они оба уже так устали от этих бурь.

Вдруг, он поднял голову над книгой и посмотрел на жену. Она сидела, опустив руку с иголкой на колени, и смотрела на него полным слез взором, в котором вместо обычной ненависти светилась глубокая печаль и, казалось, даже нежность.

— О чем ты думаешь? — спросил он и сам удивился, так кротко прозвучали эти слова.

— О том, что мы должны, должны разойтись, да, дорогой, — она покраснела, выговорив это непривычное слово.

Его глаза вспыхнули, но не злобой, он подошел к ней, взял ее за руку, что-то нежное поднялось в его груди и много, много непривычных слов стеснилось в его мысли, но он их не сказал. Медленно, кротко и тихо, но тоном непоколебимого решения он произнес:

— Да, мы разойдемся.

Додаток

Незавершені прозові твори.

Фрагменти. Плани

ЧОТ[ИРІ] КАЗ[КИ] ЗЕЛ[ЕНОГО] Ш[УМУ]

Пролог:

1. Описання бурі снігової, їде бідний сіверянин з торгу; там продавав шкури, одурений, ограблений вертає додому. Застає його буря велика. Заносить його вітром в палати Метелиці. Там йому роблять різні штуки снігова челядь. Він все терпить — привик! Зо всього виходить цілий і здоровий. Пита його Метелиця, чого йому треба: що йому бракує? Треба дичини, риби і пр. — То прийдуть «хитрі люде» і видурять в тебе тее все, і знов зостанешся голий та голодний. — Коли так, то я хочу бути хитрішим за їх. — Сього тобі дати не можу, ти мушиш сам собі дати се. — Я не можу, звідки навчуся? — У тих самих хитрих людей. — Вони дають мені горілку замість розуму, а мені ще темніше стає від того. Все можу перетерпіти, переждати, перебороти, тільки злої волі хитрих людей побороти несила, вони сильніші, Пурго, від тебе. — Гей, брате вітре! неси геть від мене сього нікчемного, покажи йому, чия сила. — І поніс його вітер, показав йому, як тріщать кораблі хитрих людей і т. д. Той же показав вітрові світло маяка північної варті. — Царство твоє, вітре, хутко минеться! — Не тобі тее бачити! — гукнув вітер і стиснув його в холодних обіймах і кинув об льодову скелю, заморозив духом своїм, а Метелиця вкрила його білим покривалом. — Нехай там родина чекає його довіку!

Дерева: Лютий ти, вітре, нікчемний ти, розбійнику! — Вітер: Не вам судити мене! — Аж тут: Морозе, Морозе, куті їсти і т. д.

Кінець першої казки.

2. Весна, лагідний південний вітер і т. д. Розповідає вітер: про Африку, про Єгипет, про його величність фараонів, війни і рабство, тепер величність фараони згинули, тільки рабство зосталось. Самум¹⁵⁴ в Сахарі. Греція: хист, філософія, христіанство, під чужим ярмом, війна за визволення. (Раніше потоплення корабля з єгипетськими древностями.) Традиції волі, що зостались від греків. — Летів я ще через немало невольних сторін, бачив, як люде стогнали в ярмі. Гей, коли тії люди стануть вільні, як я! — і т. д.

3. Східний вітер, гаряче літо, дощу ні краплини. Розмова з вітром. Китай, Індія, брехмани,¹⁵⁵ буддисти¹⁵⁶ і т. д. Сібір. Легенда Сакія-Муні.¹⁵⁷

4. Західний вітер. Осінь, листя опадає і т. д. Вітер з Америки. Розмова: Перші колоністи, Індепенденти,¹⁵⁸ аболіціоністи,¹⁵⁹ плутократи-експлуататори і т. д. Океан, буря. Переселенці. Я показав їм свою силу! — Вітре лихий! і т. д. Посипав холодний дощ, мов гострі тонкі стріли і т. д. Але минуло лихоліття, от знову наша краса весняна вернулась і т. д. Кінець 4-ї казки.

Епілог:

— Нудилась, бідна дитино моя? — Ні, мамочко, я лежала, слухала, а дерева шуміли...

[Жаль. План IV — XII розділів]

IV

Розмова князя з Софією про грошові справи, Софія перебиває ту розм[ову] яким[-]небудь балем або що. Справи гірше заплутуються, починають являтися кредітори, правлять довги. Князь хоче їхати до св[ата] на пораду, але той здає свої діла, купує собі сільце і виїжає з міста. Князь викручується, як може. Софія не дуже вважає на ті справи. Болість гірше береться. Князь умірає. Софія спр[авляє] жалобу. Нашествіє кредіторів. Софія в розпачі. Опись усіх речей. С[офія] посила телеграмму до батька, біжить на пораду до баронесси. Бар[онесса] приймає її холодно, радить, як остатню річ, стати на службу, потім налякає, щоб С[офія] йшла до неї в комп[аньонки], та гордовито одмовля, що їде до батька. Їде в село.

V

Батько й мати стрічають. Розмови: лихо знало, що так хутко вмере. Життя на селі. Нудота страшенна. Що ж робить? Треба щось думать. Заміж іти. За кого? Тіпи сусід[ів]. Ні, так не можна, треба щось думать. Не поховать же себе в селі. Вона буде в місті. Може в люде знов вийде: треба їхати туди. Приїзжа до баронесси. Бачить куш[етку]. Стає на службу. Ну що ж, якось[-] то буде, їдуть за границю.

VI

За границею. На залізниці. Рівновага до чудових країв. Спчинок в отелі. 1 лист до матері: сподіванка бути в Паріжі, жалоби на бар[онессу]. Спогади.

VII

На водах. Невел[икий] опис. 2 лист: курація бар[онеси], возня з нею, її капризи. Читання. Кінець листу: [«]Йдіть читать

Figaro[»]. Читання хроніки. Чого власне хроніку? Розмова про французів. Політики не читають. Романів теж. Про переклади руских пов[істей]. Читають: різні вирази модні. Розстроює Софію].

VIII

Сварка за порошки. І чого їй лічит[ь]ся? Стара! Оджила своє. Бар[онесса] сидить вдома. Ранком знаходиться, а увечері нікуди не хоче. Софія теж сидить. Ходить часом у бібліотеку, читає там. Знайомість з паничем.

IX

Софія одпросилась в концерт. Стрілась із паничем. Разом сидять. «Si tu m'aimais».^I Місячна ніч. Поворіт додому. Виговор від баронесси. Voyage des Indes.^{II} Знов читання. Софія проводить годину на балконі.

X

Знакомство з паничем ведеться далі. Непевність щодо панича, може любить, може так... Баронесса кисне. Кінець сезону близько. Журба Софії. Ну, та хоч Паріж побачу. Бар[онесса] рішає їхати, не ждучи кінця. В Паріж годі їхати! З лист: злість проти бар[онесси]. Лист короткий.

XI

У місті. Все будить спогади. Гості. Збори. Деякі знайомі. Швачка. Кушетка.

XII

Софія на кушетці думає. Бар[онесса] приходить, лає. Читання. Вбиває.

^I «Якби ти мене кохав!» (фр.)

^{II} Подорож до Індії (фр.).

[Жаль. VI — VII розділи]

VI

Софія сиділа у своєму будуарі на рожевій канапці. Вона була смутна — ні, не так смутна, як здивована, стурбована і знеохочена. Безпомічний погляд; якась дитяча турбота і безвладно опущені руки, все те надавало Софії вид покинутої дитини. «Що ж се таке? Так хутко все скінчилось? Що ж тепер почати?» — здавалось питав її погляд.

Служниця увійшла і перебила її гадки: «Ясна пані! Княгиня Карабазі. Скажете прийнять?»

— А... княгиня! проси, проси!

За хвилинку княгиня пташкою влетіла до будуару. Кинулась до Софії, стиснула її за обидві руки, притягла до себе і поцілувала, все то сталося якось в одну мить.

— Як я вам вдячна... — почала Софія.

— Oh! *chère princesse!*^I — перебила її Карабазі. — Як мене вразила звістка про ваше горе, ви не повірите, як я була вражена. Сьогодні тільки що почався мій прійом, приїздить m-r Anatol і передає мені сю смутну новину. Ах, се мене просто оголомшило спочатку! Так несподівано!.. Натурально, я обертаюсь до m-r Анатоля і кажу йому: «*Pardon!*»^{II} Я не можу, я зараз же мушу навідати *cette chère âme!*..^{III} В мінуточку зібралась і — до вас. Як бачите, навіть в домашній сукні, — додала з усміхом Кар[абазі].

Тут уже Софія стиснула їй руку.

— Княгине! ваша прихильність додала мені сили в біді. Одвідини такого щирого друга...

— О так, щирого друга!..

^I О любя принцесо! (фр.)

^{II} Вибачте! (фр.)

^{III} Цю милу душу!.. (фр.)

Обидві пані на хвилинку задивились одна на одну з замилюванням. Перша озвалась Карабазі.

— Що ж, *chère princesse!*^I як ви думаєте бути? Така зміна в вашому житті...

Софія замість відповіді притулила хусточку до очей.

— Oh, il ne faut pas pleurer, *chère amie!*^{II} — розважала Кар[абазі]. — Не плачте, моя дорога! Що робить, се втрата неминуча, безповоротна. Все має свій кінець, ми мусим терпіти... *notre sainte religion,*^{III} ви ще молоді... — і полився потік банальних слів потіхи. Софія давно вже перестала плакати і слухала того щебетання *de condoléance*^{IV} досить спокійно і — терпляче. Далі потік розваги перетік, і пані знов замовкли. — Однак, знов-таки, — почала Караб[азі], — як же ви... ні, ні, я не в тім смислі... (Софії хусточка знов почала підноситись) я тільки хотіла спитати, чи маєте ви все потрібне при вашому стані?

— Як то?

— Ну, наприклад, жалобний туалет, карета жалобна...

— Ні, ще не маю.

— Ах, Боже! то вам же треба щось думати! О бідна, несвідома дитина! — і Кар[абазі] знов поцілувала Софію. Позвольте мені бути вашою дорадницею.

— Цілком здаюсь на ваше розпорядження, княгине!

Кар[абазі] оживилась зовсім, навіть встала з канапки, де тільки що сиділа край Софії.

— Eh bien!^V Перша моя рада поїхати і замовити жалобну туалету; з сього ми й почнемо, коли згода ваша.

— Іду за вашою радою, — покірним голоском відказала Софія.

Пані виїхали до кравчині, а потім... потім почалась невпинна їзда від магазину до магазину, від закладу до закладу. Софію се займало і поривало, і її новий стан молодої вдови — та

^I Люба принцесо! (фр.)

^{II} О, не потрібно плакати, мила подруго! (фр.)

^{III} Наша свята релігія (фр.).

^{IV} Співчутливого (фр.).

^V Гарзд! (фр.)

ще в такій чудовій жалобі — починав їй подобатись. А надто ж вона почувала себе вільною, якою уже давно, якою ніколи ще не була. О, сі три дні, се була якась жалобна гарячка! Ні хвилини незайнятої! Ледве ставало часу приймати *visites et lettres de condoléance*,^I і при тих візитах, мусимо признати, лице нашої молоді вдови з великим трудом утримувало відповідний випадку смутний вираз. — Надійшов день погребу! Ах! день похорон! *qu'il est triste ce jour, n'est-ce pas!*^{II} На бучних пишних похоронах було сила людей: родичі, близькі, знайомі, товариші князя. Видно, що в світі его любили! Князь Іван урвав мінутку од візитів вільну, щоб одпровадити друга на вічну путь; графіня Рубецка ледве знайшла час межі прийомами і конференціями з кравчинями, але все ж «сочла долгом»... Княгиня Чагурина забула ему гріх *mesailliance*^{III} і прибула з другого кінця міста. Багато людей було в сумному поїзді, і які всі вони поважні, — поважність, либонь, може замінити смуток. Як спускали труну, то деякі пані навіть хусточки повитягали, — чого ж іще! Молода вдова стояла поруч з княг[инею] Караб[азі] та з баронесою. Жалобна гарячка не минула їй даром, — лице було бліде, під очима трохи посиніло, втомлений вираз був дуже подібний до смутку. Окрім того, їй завжді було гарно у чорному. Глибока жалоба, довгий чорний серпанок, плереди, перлиста слізка на оці, як се поетично! М-г Anatol присягався, що такої «інтересної вдівоньки» він ще не бачив зроду.

Смутна орудка скінчилась. М-г Anatol відпровадив Софію до її карети. Він так мило — і зовсім не смутно — говорив про «поезію смутку», що треба було хіба камінною бути, аби не глянути на нього скілька рази так, як поглянула Софія. Він посадив її в карету, і вона так сказала «merci»,^{IV} і так подала ручку, що треба було мати залізну силу волі, аби не поцілувати ту зграбненьку смутну рученьку. Та хтозна, чі допомгла б що та залізна

^I Візити і листи співчуття (фр.).

^{II} Який сумний цей день, чи не так! (фр.)

^{III} Нерівного шлюбу (фр.).

^{IV} Дякую (фр.).

сила волі, якби в кареті не сиділа поруч із Софією княг[иня] Кар[абазі]. О, її чорні очі мають гострий погляд!.. Карета рушила, з грудей Софії вирвалося зітхання — полегкості! Тепер їй зовсім не здавалось, що вона така безпорадна й безпомічна в світі. Ні, їй здавалось навіть, що «світ» її любить, — він же доказав се сьогодні, зібравшись так численно. Що ж, «бідний Борис» був уже в таких літах, але думка про «бідного Бориса» не конче їй подобалась тепер — то вже речі минулі! Тепер нове життя, нове, і може навіть краще воно буде, ніж досі: незалежність, блискуче положення в світі, а може й нові триумфи, нове щастя; сі мрії любі, хоч і невиразні ще, літали й кружляли над схиленою голівкою Софії, не лякаючись довгих чорних серпанків, що спадали з тієї голівки. Аккомпаніментом до тих мрій була розмова Карабазі. Кар[абазі] [не полишала] своєї ролі дорадниці-менторки. Вона докладно навчала Софію про всі жалобні конвенанси,¹⁶⁰ про *deuil* і *demi-deuil*;^I як їй належить дедалі помалу переходити від чорної барви до сірої, далі до лілової і т. д., коли можна буде їздити на *petites soirées*,^{II} коли в концерти, в театр. Княгині було дуже цікаво викладати недавно виучений кодекс світових конвенансів перед молодю неофіткою, що слухала так уважно, покірно і без критики. За розмовою незчулися, як стали біля Софіїного дому. Княг[иня] легко згодилась на просьбу Софії не покидати її так хутко. Легким кроком побігли вони сходами угору, в прихожій зустрів їх лакей з трохи заклопотаною міною. «Прошу ясної пані, — несміло звернувся він до Софії, — там пані дожидають трое панів».

Софія розсердилась і спаленіла.

— Як ти смів без мене когось пускати до сальону, що се ще за звичаї повелись?

— Вибачте, ясна пані, ті панове намагалися, казали, що мусять конче бачитись, що будуть ждати хоч до вечора, що мають справи...

^I Траур і напівтраур (фр.).

^{II} Маленькі вечори (фр.).

Софія раптом зблідла, либонь, якась тривожна думка їй з'явилась.

— Ну, досить вже розмови. Нічого робить, але щоб на другий раз сього не було.

В салоні справді проходились троє якихсь людей орієнтального і зовсім не аристократичного виду. Вгледівши Софію, вони підійшли, злегка склонились їй і Караб[азі] і промовили.

— Вибачайте, що наприкрємось. Ми кредитори покійного князя, хотіли би вияснити деякі справи.

При слові кредитори в очах княгині Кар[абазі] спалахнув огник. Вона положила руку на плече Софії і лагідненько сказала:

— *Chère amie*,^I я мушу вас покинути?

— Ні, чого ж, я думаю ви згодитесь тільки минуточку поскуцать, — мовила Софія з силуваним усміхом, потім звернулась до кредиторів, — може ми перейдем до кабінету?

— Ну, для чого ні? Можна переходить.

— *Pardon, chère princesse!*^{II} На хвилинку!

Тільки що зачинилися двері кабінету за Софією з кредиторами, Карабазі котячим кроком [підбігла] до дверей і притулила вухо до прогонича. Очі їй блищали від цікавості. В кабінеті говорили приглушеними голосами, тільки від часу до часу виривався в Софії голосніший поклик, але Кар[абазі] мала гострі слухи.

— Може вам відомо, княгине, які справи мав покійний князь із нами? — питав один з кредиторів.

— Так... не зовсім, почасти...

— Отже ми прийшли, щоб вас про все повідомити і запитати, коли ви можете віддати нам довжок вашого мужа.

— Я не знаю, се буде залежати...

— Від великості довгу? так?

— Так.

— Ну, ми зараз вам викладемо.

^I Моя любя (фр.).

^{II} Вибачте, любя принцесо! (фр.)

Караб[азі] слухала з цілої сили той потік чисел, що там шумів у кабінеті, але трудно було дійти ладу, кредитори одного перебивали, говорили швидко і тільки чути було: за май... за март... 3 тис... 4 тис... се виносить процент... і т. далі. Тихий голосок Софії часами виринав серед того потоку і знов потопав у ньому. Карабазі аж на пальці ставала, наслухоючи.

— Порахуйте! — врешті скінчили кредитори.

Софія мовчала.

— Може вам подати загальний рахунок?

— Так... ліпше... — згодилась Софія.

— Ох! — скрикнула стиха, либонь вгледівши той загальний рахунок, далі знов стало тихо.

— Ну що ж, княгнине, як же буде справа? — обізвався кредитор.

— Що ж, я не можу сплатити вам таких великих грошей. Що ж се таке? Звідки такий великий довг?

— Великий? Звідки такий великий довг? Ну, порахуйте сами!

Софія на се не відповідала. Далі почала:

— Ні, з сеї справи нічого не буде!

— Як не буде? Мусить бути, ви мусите сплатити, ви повинні сплатити!

— Я не можу сплатити!

— Не можете? Як то не можете? А як же буде?

— Не знаю...

— Не знаєте? Ну то ми знаємо! Ми будем подавати іск!

— Як то? Що се?

— Такі подамо на суд! Ви мусите сплатити, а ні, то ми вотребуємо судом з вас гроші.

Софія мовчала.

Кредитори постояли, перемовились межі собою, далі, мовивши «до побачення!», вийшли з кабінету. Кар[абазі] ледве встигла відскочити від дверей перед раптовим одчиненням.

Софія стояла який час, спершись руками на стіл, і думала: «Подадуть іск... подадуть іск... Що ж се буде? Як же се?... А, нічого! Де я їм візьму!.. Напишу таткові, він порадить. Якось-то буде!»

Вона провела рукою по чолі, злегка усміхнулась і вийшла до сальону.

«Pardon!»^I — почала, входячи, але раптом замовкла — княгині Карабазі не було в сальоні.

VII

Хутко рознеслася вість про маеткову руїну покійного князя. Кар[абазі] днів три їздила з спеціальними візитами від знайомих до знайомих. І як блищав в очах їй вогник при цікавих розмовах з панями! Врешті, мало хто здивувався з її новини цікавої: врешті, се було давно сподівано. (Тут уступ остатній з V гл.)... Та що ж! Не така то ще й біда, — князь був чоловік старий, самотній, остатній нащадок славного і маетного колись роду, тепер той рід погас, маеток загинув, добре хоч ніхто не зостався дивитись на погибель свого родового маетку. Так, ніхто не зостався... про Софію ніхто й не згадував, адже її не можна було навіть уважати за «когось», вона була просто незрозуміла folie^{II} старого князя, яких же egards^{III} могла вона вимагати від «світу»? — Ба! коли б же то Софія знала всі ті «світові звичаї»...

Софію чимало здивувало те, що Караб[азі] так хутко і несподіванно зникла з її сальону. Але вона розважилась думкою, що, певне, Кар[абазі] зробила се задля делікатности. «Вона має делікатне чуття щирого друга, вона знала, що мені якось ніяково було б перед нею, якби вона зосталась тут слухати сії дурної розмови з кредіторами. О, вона особа з великим тактом!» Другого дня рано Софія пригадала собі, що мала вкупі з Кар[абазі] поїхати ще в один магазин і ото вдалася до неї. Але слуга Кар[абазі] сповістив, що княгині нема вдома і що, здається, княгиня мала обідати десь на місті. Тут не було ще нічого особливого, хіба тільки недотримання дружньої

^I Вибачте! (фр.)

^{II} Безумство (фр.).

^{III} Уваг (фр.).

обіцянки, але Софію неприємно вразило, коли вона, віддаляючись від дому Кар[абазі], побачила, як під'їхала карета княгині Рубецкої до того таки дому, як Рубецка подзвонила, як їй було відчинено і — попрошено до господи... Се була перша осторога від «світу». Такий же прийом зустрів її теж у тітки князевої, потім ще прислужний світський поговор доніс їй, як тая тітка говорила, що один вид сії *parvenue*^I (себто Софії) приводить її до млости, як вона ненавидить *cette bourgeoisie qui a fait la ruine de ce pauvre cher Boris*.^{II} Дехто, однак, приймав Софію ще-таки *par convenance*,^{III} але всякий признає, що з таких прийомів ані втіхи, ні потіхи. Золотий сон світської розкоші кудись зник, одкотився далеко і не було в Софії ні сили, ні спромоги завернути єго. Тільки холодно й смутно було їй після сього пробудження.

Тим часом грошові справи стояли дуже погано: окрім деяких грошей, що вдалося постягати з комірників двох князевих камениць, у Софії не було нічого, та й з тих комірних грошей прийшлося сливе половину віддати то слугам, що, власне, тепер заходились розщитуватись, то деяким дрібним кредиторам, крамарям та кравчиням, що, власне, тепер подали рахунки. Отже, зосталось Софії на життя дуже мало, правда, що при теперешньому своєму жалобному стані вона й не потребувала дуже багато. Не се її гнітило, її гнітило се несподіване занедбання, ще життя в затінку, що так міцно налягло на неї. Тепер вона часто по цілих днях сиділа в будуарі самотна, прохожувалась по холодному, немов порожньому, сальоні, де свічада одбивали раз у раз її самотну постать, їздила самотна по вулицях шумливого, байдужого до неї міста, — і все самотна, і все занедбана!..

Так проходили дні, тижні, одностайно, нудно. Одного разу Софія їздила для розривки по місті, але не мала жадної розривки. Припадково проїздила вона біля дому баронесси. «Як

^I Вискочки (фр.).

^{II} Цю міщанку, яка перетворила на руїну бідного Бориса (фр.).

^{III} Заради пристойності (фр.).

я вже давно не була у неї. Правда, я її не дуже люблю, вона стара, капризна і гордовита. Але вона була колись другом бідного Бориса, вона, здається, була прихильна до нас». І Софія казала стати біля дому баронесси. Карета Карабазі тільки що од'їхала від рундуку. «То Карабазі їздить вже до неї», — подумала Софія, дивлячись услід тій кареті: «Проклята вискочка, як бачу, йде вгору!»

Баронесса прийняла її, як завжди приймала, їй нічого було *changer d'égards*,^I бо вона одразу знала, як поставити себе проти Софії.

— *Bonjour!*^{II} — зостріла вона Софію таким тоном, неначе вони бачились одна з другою не далі, як вчора. — Як мається?

Софія смутно усміхнулась.

— Правду сказати, не дуже добре! З того часу, як *mon pauvre Boris*^{III} покинув мене...

— А, так, правда, я щось чула...

Софія з подивом глянула на неї: що вона чула? Невже чутка про сю «противну справу» дійшла і до неї? Софія поспішила промовити щось невиразне, щось ніби: *ah, si! vous savez!*^{IV}

— Не бентежтесь, моя люба, — провадила баронесса, — я не допитуюсь, се ваші справи, я не з таких, що лізуть в чужі інтєреси. *Passons cela.*^V Як же провадили сей час?

— Ах, нудилась страшенно!

— Та-а-к? — протягла бар[онесса], немов їй се було несподіваним.

— Потім ще остатніми часами мушу займатись різними справами, для мене мало цікавими...

Софія так давно вже не говорила ні з ким про свої справи та жалі, що тепер при першій нагоді не могла втриматись і розповіла все, що прийшлося їй дізнати за сей прикрий час.

^I Змінювати думку (фр.).

^{II} Добрий день! (фр.)

^{III} Мій бідний Борис (фр.).

^{IV} А, так! ви знаєте! (фр.)

^V Годі (фр.).

— Ах, знаєте, баронесса, через сі різні пригоди, прикрі мені, се місто так обридло, що я рада була б утікати з нього світ за очі! знаєте, бачити перед собою місця, де колись була щасливою, се смутно і прикро.

— А що ж вас тримає тут, коли так? — запитала баронесса. Софія не сразу знайшла, що відповісти.

— Та... трудно ж так одразу залишити і господу, і все... при тім же я жду листа від татка з остатньою радою, як мені бути надалі.

— А шкода, що вам тепер стілько різних ennuis,¹ — повагом говорила баронесса, пильно дивлячись на Софію, немов роздумуючи про щось, далі вона усміхнулась і жартовливо промовила, — а я от проти волі мушу звідсі вибиратись ще до літа, — проганяють мене!

— Як? Хто вас проганяє?

— Лікарі. Женуть конче на води, на купілі! Що ж, хіба й ви зо мною? Я по неволі, а ви по волі?..

— О, куди вже мені про те думать! — якось журливо промовила Софія.

— Шкода, що й думать не хочете, — немов не завважаючи тону Софії провадила баронесса, — хоч і то сказать, може вам і не дуже цікаво було б подорожувати з такою старою слабою, як я.

— О баронесса, якби тільки я могла вирватися звідсі!

— Попробуйте!

Баронесса почала здаватись Софії дуже милою і сімпатичною. Вона розмовляла з нею щиро й охочо, дарма, що баронессі дедалі сей візит починав здаватись трохи довгим. Приїзд Рубецкої положив кінець візитові — Софія була не в ладах з графінею, отже не хотіла бачитись тут з нею.

Приїхала додому і застала у себе в господі якийсь чудний рух: слуги то ставали на порозі до сальону, то знов зникали, служниці віглядали в шпарки від дверей, а по сальону ходило скілька людей з урядовими мінами, а надто один між ними

¹ Прикростей (фр.).

похожав і пильним холодним поглядом поглядав на сальонові річі. Софія увійшла до сальону, глянула і жахнулась чогось, угледівши там тих людей; вона вже не питала слуг, як сміли без неї пускати чужих до господи, її вразило пречуття чогось недоброго. Між людьми тими вона пізнала одного з кредиторів, тремтячи озвалась вона до его.

— Позвольте... що се має значити?

— Се має значити наложення аресту на ваші річі.

— Як? з якого права?

Тут підійшов урядовець.

— Позвольте, ви господиня дому?

— Так, я.

— Мушу вас повідомити, що я прийшов після заявлення ваших кредиторів наложити арест на всі ваші річі.

— Що ж се таке? Як же се буде?

— Ви не турбуйтеся, се тільки буде тривати, поки буде вестися ваш процес, а потім уже будемо чинити, дивлячись по тому, як скінчиться справа.

— А що ж тоді буде робитись?

— Якщо виграєте справу, то ваші річі при вас і зостануться, а якщо програєте, то тоді се все мусить буде продане з публічного торгу.

При слові «публічний торг» Софія поблідла, опустила руки. В голові їй зашуміло, і вона мов крізь сон чула, як урядовець сказав: «Тепер, за вашим дозволом, приступимо "к ділу"»; мов крізь туман дивилась, як було приступлено до того діла. Зненацька вона обернулась, закрила лице руками і, з риданням в голосі, крикнула до слуги: «Карету!»

Карета ще не була розпряжена і зараз стала біля ганку. Софія шпарко збігла по сходах, сіла в карету, в гуком зачинила дверцята і крикнула: «Рушай!» Візник рушив, але, проїхавши кілька кроків, обернувся і спитав: «Прошу ясної пані, куди поїдемо?» Софія не відповідала, не чула, візник переказав питання.

— Куди? А!.. (Куди справді?) До... до баронесси Ланден! Як вирвалось у неї се ймення, вона сама добре не знала, врешті

се ж тепер була єдина особа в місті, що могла ніби якусь пораду чи хоч розвагу подати.

Баронесса дуже здивувалась, побачивши її вдруге того ж самого дня. Збентежений вид Софії здивував її ще більше, бо Софія полишила її сьогодні, будвши зовсім у спокійному настрої.

— Що з вами? Ви такі розстроєні? — запитала вона Софію, повітавшись.

— Ах! Баронесса, якби ви знали, яке мені нещастя! — і вона тремтячим голосом, перериваючи сльозами, розказала, що діється у неї в господі. — Ви простіть мене, — закінчила вона, — що я так нав'язуюсь до вас з своїм лихом, але я... ви мені... — сльози не дали докінчити фрази.

Баронесса не любила таких сцен, що били на нерви, вона думала, як би се покінчити. Вона почала потішати Софію спокійним тоном, розтягаючи слова.

— Заспокойтесь *au nom de Dieu!*^I Перш усього плакати не треба. Ще ж се не пропаща справа, ви можете сплатити сей довг, і тоді...

— Ах, я абсолютно не маю надії сплатити его, се для мене зовсім, зовсім неможливо! все пропало!

— Ну, в таких разі, вам треба щось о собі подумати.

— Ах, я вже не знаю, що мені й думати, куди мені кинутись.

— Перш усього, *ma chère*,^{II} не беріть справи так трагічно, в вашому віці рано ще так говорити: все пропало! Ще перед вами довге життя, і все може поправитись. А я вам раджу справді подумати, що вам тепер чинити.

— Що ж, я не знаю! кажіте, радьте, я слухаю вас!

Баронесса усміхнулась задоволено. Потім подивилась поперед себе, немов розважаючи якусь справу. Далі сказала зважливо.

— Знаєте що, треба вам десь пристроїтись, міста шукати, чі що.

^I Заради Бога (фр.).

^{II} Моя любя (фр.).

— Міста? Себто найнятись? — сказала Софія далеко вже холондішим тоном.

— Що ж, якби трапилось яке порядне місце...

— Ні, я про се й думать не можу, — зважливо промовила Софія.

— Так от що... — тут баронесса глянула скося на Софію, — їдьмо зо мною за границю.

— Що ви, баронесса, жартуєте? Звідки я можу навіть думати про се, та ні...

— Пождіть, пождіть, не сердіться і не роздражнюйтесь, я кажу се без жартів і зараз вам поясню свою думку: я їду за границю сама, я слаба, одинока, мені було б приємніше мати когось в компанії з собою, все одно мусила б когось наймати, а так, якби поїхали ви, то для мене се було б далеко краще. Я думаю, ми б ужились одна з одною. Ви б побачили світу, у мене завжді товариство збирається, може, хто знає, може б ви собі знов знайшли яке становище в світі. Я думаю, що для вас ся справа не зовсім не підходяща.

Софія задумалась, їй в думці знову промайнув золотий сон світського життя. Але як же так, по першому слову людини, правду кажучи, маловідомої, їхати на безвість, на непевну долю...

Софія під час розмови з баронессою вже чимало заспокоїлась і розважила трохи над своїм станом, що здавався їй перше таким безпорадним.

— Я вам дуже вдячна, — обізвалась врешті, — за вашу прихильність, надто дорого для мене в таку хвилину. Але я тепер розважила, що при теперішньому моему стані я мушу перше порадитись з родиною, поки зважу, як мені з собою бути. Я думаю, що мені слід би поїхати додому, порадитись і врешті хоч би для того, щоб не зоставатись у сьому осоружному місті. Як ви мені на се скажете?

Баронесса прийняла байдужий вираз.

— Що ж, як уважаєте! Звичайно, ви маєте родину, може вона вам краще порадить...

— Вибачайте, вам може здається...

— Ні, мені нічого не здається. Як уважаєте краще, так і робіть. А про моє призволення подумайте, може ви якраз розважите в мою і свою користь.

— Дякую. Я подумаю, пораджуся, я вам напишу.

Баронесса встала. Софія собі.

— Au révoir!¹

— До побачення.

¹ До побачення! (фр.)

[ОДИНАК. ПЛАН VI–XII РОЗДІЛІВ]

VI. Сцена в вагоні, розмови. Нове життя. Казарми. Муштра. Унтер,¹⁶¹ товариші. Семен привикає потроху, Корнієві тяжко і прикро. Лист до матері. VII. Муштра. Поступає в денщики¹⁶² на село. VIII. Денщицька доля. Дівчата сільські. IX. Гауптвахта.¹⁶³ Виход з денщиків, Сем[ен] на його місці, повертання до війська. X. У матері. Варка йде заміж. XI. Лист від мат[ері]. Пізня гулянка Семена з Корнієм. Дівчата городські Андрея справляють.¹⁶⁴ Зустріч з офіцерами. XII. Суд. Розстріл.

«<...> ОТ ВОНА, ТАЯ ЖАДАНА РІВНІСТЬ...»

<...> от вона, тая жадана рівність! Ні, годі! полину я краще на свою рідну Україну. Знаю, — не знайду я там волі, не знайду рівности, та, може, знайду щире братерство. Я хотіла прудко летіти туди, але крила мої дуже пошарпались, поки я літала по тих країнах волі та рівности, і крила мої ледве донесли мене до рідного краю. Сумно, але з надією в серці пішла я шукати братерства між людьми. І що ж я там побачила? Бодай не казати!.. По містах пани гризуться між собою, хто за славу, хто за царську ласку, хто за землі, відмежовані від «найменшого брата»... Іду в село. Чую здалека — скрипки, бубни грають, весілля, певне? Так. В убогій хатині натовп людей, сміх, танці, співи, гомін. Господар з господинею частують гостей, — хто багатший, того частують найперше. На чільному місці сидить пані-дідичка. Кисло дивиться вона на танці та на молодят. Нехтуючи приймає ввічливі речі та горілку від господині. Ось вона встала. «Ах, як тут у вас душно та димно у хаті!» — промовила. Поруч з нею йшла молода панна, підіймаючи трохи спідничку, щоб не закаляться. «Фе! який тут сморід! затхнутись можна!» — сказала пані до панни і подалась до свого білого двору. Подивилась я їм услід і тихою ходою пішла геть з того села. Виходжу в друге. Що там? Гомін, крик, лемент? Чого? Великий гурт людей стоїть коло похилої хати, наполовину розвалені. Перед хатою лежить труп молодого хлопця, ніж стремить йому в серці. Над трупом стоїть блідий чоловік, зсунувши брови, і понуро дивиться. Що се таке? Се брат брата забив за батьківську хату...

Сумна вийшла я з того села далеко в чисте поле. Там я припала до рідної землі і гірко заридала. «Нічого, нічого, нічого

не знайшла я в світі! ні волі, ні рівности, ні братерства! Тяжко жити на світі! краще загинути!..» Розпачливим поглядом глянула я на небо — і усміхнулась крізь сльози. Що ж я побачила на небі? Зорю. Високо-високо на темному небі сіяла велика ясна зоря і мінилась блакитно-злотистим промінням, її промінь оживив мені знебуле серце. «Ой зоре, зоре!» — покликнула я журливо, але вже без розпачу. «Ой зоре, зоре!» — луною обізвався чийсь голос. «Ой зоре!» — вирвався з чийхсь грудей тяжкий стогін. Я оглянулась. Поле все навколо мене вкрилось людьми, всі тиї люде дивились на ясну зорю, що світила вгорі. Он чоловік у терновому вінці, лице йому крив'ю залите, він конає, але очі його все дивляться на небо. «Зоре, зоре!» — шепчуть його бліді уста. Онде нещаслива жінка, вона тоне в болоті, болото її засмоктує, і ні одна милосердна рука не простягається ратувати її, вона гине... Але жінка зводить несмілий погляд на зорю, не зважаючись покликнути до неї, і раптом виходить з того болота біла та ясна з усміхом на устах... Ясно сіяє зоря. І незчисленний люд здійсмає до неї руки і погляди. Одні зовуть її своєю надією, другі правдою, інші своїм ідеалом. Тільки деякі нещасливці закривають лице руками і в гіркому розпачі стогнуть...

З ЛЮДСЬКОЇ НАМОВИ

— Та чого ти плачеш? Чого ти плачеш? Ну, чого? Хоч би я раз знала, чого тій дівчині бракує! А Господи, а милостивий! — і баба Настя заломила худенькі тоненькі ручки та аж вдарила ними себе в сухі груди з жалю та досади на дочку Ярину. А тая ридала-заходилася, спершись на припічок.

— Ну, чого ти плачеш? — знов почала Настя, помовчавши трохи, немов почекавши, чи не скаже чого Ярина. — Чи тобі хто кривду яку робить? Скоро тільки хто за ті заручини слово змовить — вона в плач. Таж це публіка якась! Чи ми тебе силуємо? Таж батько тобі й слова не сказав — може, не правда? А я? та я ж тобі не мачуха, ти в мене лавки не просиділа, ти мого хліба не переїла, я тебе з хати не вигоню. Ну, чого ж тобі плакати, хоч би хто сказав? Господи! та через мене гонде й невістки ще й разу не плакали, а тут рідна дочка, та ще й одиначка... — Баба Настя далі вже не могла витримати, закрилася вузьким рукавцем і схлипнула жалісно, як дитинка.

Ярина трохи схаменулась, оглянувшись на матір, випросталась і промовила сплаканим голосом.

— Ей, що ви-те знаєте, мамо? От плачу, бо нема мені так, як мені треба, — та й подалася до дверей, ухопивши хустку з жердки та якогось кошика з полу.

— Тільки й гуторки! А як їй треба, то нема відома, — кинула наздогін мати лагідним докором, але дочка вже не чула того.

Ярина хутко-хутко, мов по пильній справі, поспішала до ліса. Ліс починався зараз-таки за цариною і золотів верховіттям проти осени, тільки темна ліщина на узліссі ще нагадувала літо, різко темніючи супроти споловілої стерні близького

поля. Дівчина і через ту стерню хутко перейшла, так вправно совгаючи по ній босими ногами, що й не покололась, а може, де трохи й покололась, то не вважала — не в голові їй те. Не чула вона, як товаришка її, Дарка, ще від дороги коло царини гукала на неї. Вже як стала в лісі, то аж тоді дух одвела. Зашуміла навколо ліщина, залепетали осики, і якось легше стало на серці. «І чого-таки я справді плачу в одно? — подумала собі Ярина. — Ну, не хочу я його, то й не тре. Таж ніхто мене не силує, мати правду кажуть», — і знову їй чогось сльози до очей приплили. На сей раз Ярині здалось, що се їй матері шкода стало: така матінка старейка, малінейка, худейка і має гризоту з такою дочкою... Ярині тепер якось всіх шкода, всього жаль, а себе найгірше, хоч плач... та отже й плаче раз у раз.

— Ей, годі вже того! — сказала вголос і почала нагинати ліщину та шукати горіхів.

Потроху зовсім заспокоїлась, далі навіть заспівала, спершу стиха, а то вже й голосно:

Ой сосна, сосна тонка виросла, гей!¹⁶⁵
Не піду заміж, бо ще не зросла.

І трохи засміялася собі: «Добре не зросла! 22 роки, а висока, як тичка»... Ярина знов було трохи посмутніла, та щоб смуток перебити, голосніше взяла:

Зрубаю сосну з правого боку, гей!
Не піду заміж я сього року...

Раптом їй відхотілося співати. Рвала собі горіхи мовчки, все далі заходячи в гущавину. Пізні пташки зрідка щebetали-перекликалися, «бабине літо» висіло по віттях, як прядиво, часом легенько-м'яко лягало Ярині на очі, вона протирала їх, усміхалася і щось їй невиразне нагадувалося. «Чи це так було позаторік? А що такого було позаторік? Та що? нічого... от так саме ходила по горіхи... з Даркою... А Йван тоді казав...» Так і став їй Іван перед очі такий, як був тоді, коли зустрівся з ними в лісі. Говорив тоді за прізиви, що його, май, в маскалі візьмуть... а їй тоді павутиння очі застелило... ще щось там за

сватання плутов, а Дарка сміялася. Коли б хоч раз був виразне сказав, чи ждати на нього, чи ні! А то й потім увечері, як сам прийшов під комору, як то вже прийняли його до війська, то все: «Ти на мене не чекатимеш, тебе віддадуть»... а нема, щоб сказати просто: «Чекай на мене. Як прийду, то тебе возьму». Не самій же казати: «Заручися зо мною». А чому б не сказати? Еге, щоб потім гочи вибивав... Боялася... а тепер хіба ліпше?.. Що ж такого тепер? Нічого нема! Так тепер, як і позаторік! Яка була, така є, і не потрібно думати, бо нема про що. Як не хочу, то не хочу — і по всьому!

Ярина нагнула собі високу, прутку ліщину і звисла на їй, добіраючись до горіхів, що на самім вершечку — жовті такі, аж красні, безмаль солодкі!

Аж то шелеснуло по ліщині та хтось заспівав «веселя» голосно-голосно так, тільки не словами, а так «триндикаючи» — Ой та да-да, та-на-да-да, ой да-да! — А далі: — Ярино! Чи ти навідилась! Гукай на неї, роздерися — ні слуху, ні послушання! Нагнівалась? чи якої біди?

По сім слові Дарка продерлася межі корчів ліщини та вдарила Ярину по плечі, аж тая випустила гілляку з рук.

— Та я не чула, одчепися, бідо! — відмагалася Ярина. — Чого б я там нагнівалась?

— Тож-бо й я думаю. А втім, хто тебе вгадає. Ти тепер така пишна стала — відомо, засватана!

— Дай мені спокій хоч ти з тим сватанням!

— Ну, та чого «дай спокій?» Або то твоє сватання святе, що про нього не мона й говорити?

— Коли вельми досада...

Дарка придивилась пильно до Ярини і споважніла.

— Слухай-но, братице, що я тобі скажу. Щось-то, правда, нема ладу з тобою та й з твоїм сватанням. Ти, відай, не забулася за Йвана?

Ярина мовчала та обгризала зелену луску з горіха, дивлячись кудись поперед себе, не змильнувши й разу оком.

— А що ти маєш за нього пам'ятати, як він за тебе не пам'ятає? — провадила Дарка.

— Ти відки знаєш, що не пам'ятає? — обізвалася Ярина, скося глянувши на товаришку.

— Якби пам'ятав, то хоч би раз письмо до тебе подав чи вже там поклона прислав.

— Говори до гори! Що він має мені письмо подавати? Хіба ми заручані? Щоб люде сміялися? Та ж я того письма не прочитаю сама. А поклони так само нема ким пересилати — ми не кривні, ані не свояки.

— Ну, та отже бачиш сама: ти йому нічого, він тобі нічого, та й чого маєш за нього думати? Якби хоч заручані...

— Ніби то на думання треба заручин! — Ярина кинула розкушеного горіха додолу і взялася знов нагинати ліщину.

Дарка чогось розсердилася.

— Ну, як так, то якої ж ти напасти з Петром засваталась?

— Я там так засваталась...

— Як то «так»? Адже запоїни¹⁶⁶ вже були?

— Та ніби були...

— То таке «ніби», що за нього безчестя сплатиш,¹⁶⁷ як не підеш.

— То й сплачу, а таки не піду.

— До твоєї волі. А Петро казав, що в неділю заручини будуть.

— Буде він бачити ті заручини!

Гілляка тріснула в Ярининих руках і зломилася, дівчина впала і мусіла обтрясатися з листя.

— Ти мені, Дарко, не говори за це, — промовила, налагоджуючись додому йти, — я й так жалую, що тоді тебе послухала.

— Що мене послухала? Коли? А я ж тобі хіба що казала? Хрестися, дівчино!

— Авжеж... почала отак, як і тепера...

— Що ж тепера? Я ж кажу: до твоєї волі. Тільки що правда, то не гріх.

Ярина знов завернулася і стала перед Даркою, ще й руки їй на плечі поклала.

— Слухай, Дарусю, я тебе, як рідної сестри послухаю. Як ти мені порадиш? Піти? — піду. Не піти? — не піду.

Дарка знизала плечима і зняла з себе Яринині руки.

— Ти, небого, не складайся на мене, сама голову маєш. Що я маю тобі радити? Якби собі, то б я порадила, а з тобою трудна рада.

— А як би ти собі порадила? Як? — Ярина трясла Дарку за рукав і заглядала в очі. Дарка і сміялася і сердилася, далі поборола Ярину і кинула в траву та й сама сіла коло неї, обхопила собі коліна одною рукою, а другою помахувала то туди, то сюди, говорячи, — вона все мала звичай так «розправляти».

— Я б собі порадила або так (мах рукою!), або так (знову мах!). Або Петра сюди, а Йвана не треба, або чорт бери Петра, а я ждатиму Йвана хоч до сивої коси.

— Ото порадила! — вкинула Ярина.

— Я собі раджу, — відгризулась Дарка, — та й собі кажу: що Петро, то не Йван. Бо Петро хороший парубок: високий, білявий і гочи малейкі.

— Як у свині!

— Ти мовчи, не до тебе п'ють... І гочи малейкі і гуторка до толку. А Йван малий, чорний як циган, ще й шудратий, гочи як цибулі, лепече як та лепетя.

Ярина зірвалась на рівні ноги.

— Багато говориш, а нема що слухати!

Дарка засміялась.

— Чи я просила тебе слухати, чи ти мене говорити? Ото ще вериско! Та ліпше не говорити, бо ще на мене нападуть звернеш, як не того жениха влучиш. Виберай собі сама — маєш їх аж два, е з чого вибрати.

Дарка встала й собі, струснула хвартушину, перев'язала инакше хустку і подалася геть від Ярини.

Ярина й собі подалась геть від Дарки і пішла до села.

«БЕРУТЬ У ДВІР ЄВЦЮ...»

План оповідання

Беруть у двір Євцю, сироту, племінницю управителя, котрій зле жилося у вітчима (вітчим — чоловік її мачухи, котра утримувала її «при собі» — ради її батьківщини) — девоції, майове набоженство, заздрощі Дарки, чудні пестоші Євці. 16 літ, баль, танці для хлопів «на тім дворі». Бронкове поведіння в іграх, вигнання Євці (на Великдень). Приїзд репетитора на літо до Бронка. Розмова про Україну, книжки. Круто обривається реч[ення] «*patria potestas*». Туга Юзі. Таємне учіння дітей. Край всьому («не потребую того в моїй хаті»), родинна рада, Юзю посилають в науку до кляштору.

Дарка перестає ходити у двір на роботу за довг, починає робити на себе в полі і «коло машини», віддаючи матері тільки частину. Одружіння Ярини. Сватання Дарки, мати не рада віддати, бо Дарка головна робоча сила. (Народилось ще двоє, одно мале, Улянка — вся недолуга, Пріська недбала). Дарка навчається з того знати собі силу. Хтять прийняти приймака, Дарка не хоче, хоче «на своє господарство». Залицання Миколая, Дарка подавляє симпатію, боячись хатньої неволі у М[иколая] («мати лиха»). Знайомість з жонатим «парубком» Данилом. Мовчазні візити в хату. Поговори. Д[арка] обстоює за своїм правом приймати Д[анила], певна себе, що вона не дасться з ума звести, і певна Дан[и́ла], що він їй зла не бажає.

Скарга Дан[илової] жінки. Старі пани усовіщують Дан[и́ла], «говорять» з Мартохою, та каже, що нічого не вдіє. Данила відправляють, Мартосі радять віддати Д[арку] заміж. Сватають з чужого села, «запивають» без Дарки (Д[арка] у Юзі служить на літо). Дарка відказує, платить «за безчестя» — знов у кабалі. Д[арка] любить малу Настю, тая вмирає від менінгіту.

З матір'ю тривок псується. Дан[ило] ходить таємно, без виразних замірів. Дарка йому забороняє, вона не любить ховатись по кутках. Пани заміряють перебиратись в К. Проситься в К. з панами, ті не беруть, хоч Юзя за Дарку просить: «Ми не можемо брати на свою відповідальність молоду дівчину у велике місто». Пани виїзять, здавши маєток в посесію Євциному дядькові, шляхтичеві, що був колись у них управителем.

Минає три роки. Дан[ило] ходить по заробітках, від часу до часу бачиться з Даркою, та його розважає, з жінкою він живе, але погано, «крається на дві половини». Д[арка] працює, товаришки її сливе всі замужем, тільки придуркувата Грипата крива Наталка сидять. Дарку лякають такою долею, вона не вважає. Дружить з Улянкою, що нагадує їй Юзю. На село вертається до дядька Євця — з дитиною од вітчима (мачуха вмерла, вітчим її звів), дитина нещасна, в загоні, Євця якась прибита.

Приїзд Юзі з кляштору. Живе в офіцинах з Євцею. Тіф у селі, найгірше в Д[арчиній] хаті. Юзя не щадить сили, заходячись коло хворих. Д[арка] їй помагає і вірить без краю. Іван і Пріська видужують. Юзя від втоми і нічних походів заслабла. Євця телеграфує панам. «Мамця» забірає Юзю в К., після потоків сліз і докорів, хоч у Юзі не тіф, а «так щось». Д[арка] не могла провести, злягла на тіф з Ул[яною] разом. Одвідини Дан[ила], Дарка не має сили заборонити того. Д[арка] хутко одужує, Ул[яна] вмирає. Під впливом горя Д[арка] прихиляється до Дан[ила]. Дан[ило] збіднів, жінка йому вкінець «спротивилась», він її б'є. Д[арка] бачила її і пожалувала нещасну. Рішуча розмова з Дан[илом]. Дан[ило] хоче «сидіти на віру» з Д[аркою], але де? У Дарки немає своєї хати, а вигнати Данилиху з хати вона «не має сумління», — у тої діти та й сама вона працювала ж на те господарство, куди ж вона подінеться. Д[арка] признає обов'язок Дан[ила] до дітей. Хотіли б сплатити жінці за хату, та не мають звідки, жити окроме удвох на службі трудно, бо такого подружжя ніхто не прийме, хіба якби готові гроші, та й то прийдеться давати на утримання Дан[иловим] дітям, а там, може, й свої будуть. Нав'язувати ж своїм батькам «байстрят»

Д[арка] не хоче, — всі очі вибиватимуть, буду так, як Євця. Рішають заробити щось готового, «щоб було за що зачепитись, та й вибратись десь до иншого села, «на посесію» абощо, поставити свою хату і сплачувати Данилисі, що там вже прису-
дять. Заробити сільською роботою трудно — Дарка ослабла по тіфі, — та й малі то зарібки (той проклятий довг усе з'їв, що за ці роки заробила!). Д[арка] рішає проситись до панів у К. на службу — саме стара пані доручила посесорці знайти порядну дівку до услуги на селі («бо з тими мійськими дедалі нема способу»). Рекомендують Дарку («вона тепер вже старша, споважніла, жадних поговорів про неї нема, і пані знають, що вона до всякої роботи добра»). Дарка їде в К. Мати не протестує, бо їй страшно відновлення знайомости з Дан[илом], та й робітники є вдова: Іван і Пріська (та й Семен на старість устаткувався), один Гаптін малий. Тепер уже довгів нема, діти поросли, нема злиднів, і Мартоха подобріла, сама аж потовщала і в малому Гаптонові душі не чує, аж сусідки сміються.

Життя в К. Відносини з иншими слугами. «Скупість» Да[рки]. Вразіння від міста. «Неприступність» Д[арки] для всяких «кавалерів». Розмови з панною, Юзя побивається і задихається від безділля і неволі. Вона без діплогу, їй доступні тільки нижчі заробітки. Батько доказує, що то одривання шматка хліба від дійсне бідних. Юзя пробує музику, малярство, літературу — нема талану, та й справжньої освіти бракує. Ю[зю] сватають, родичі раді б «пристроїти», Ю[зю] показує незвичайну енергію і різко та істерично обриває ті заходи (хоч сю єдину волю мені лишіть, єдину в житті). Ю[зю] не може боротись без помочі, впадає в інертність, «пливе за водою», розвивається істерія. Нудне життя «на дачі». Восени Ю[зю] знов слабне, нервується, стає вже справді не здатна ні до якої роботи, обридає матері докорами, Д[арка] перестає розуміти її істеричну психологію, всі раді, коли вона виїздить на зиму до тітки. Зимом Дарка потай від панів бере шиття і вечорами дещо з того заробляє. Літом пани їдуть в гості до родичів, Д[арку] лишують глядіти квартири, бо минулого року знайомі, що найняли від них на літо, «забезднили хату», тільки одну хату здають

студентові, другу — панні, що готується на курси і служить в конторі, обое столуються у Д[арки]. Д[арка] приймає ще двох столовн[иків] і заробляє 50 р. за літо (се вже вона має 100 р. за 1 ½ року зібраних). Вертаються пани, Д[арка] хоче їхати додому, їй ще прибільшують плату (спочатку платили 5, потім 6, тепер 7 р. і 1 р. на чай, котрого Д[арка] мало п'є), вона зостається. Вертається Ю[зя], її втягають вкупі з матір'ю в добродійність. Родичі не перечать, бо то призвоїто (може, й партію зробить), а лікар радив Ю[зі] «знайти мету в житті». Шарварок, вечори, базари, bals costumés,¹ спектаклі «перкальові» і т. ін., все те спочатку незвичайно захоплює Ю[зю], вона здоровшає. Далі Д[арка] наводить її на думку, що костюми Юзі, роз'їзди і т. ін. могли б збогатити за один рік мужицьку родину. Юзя згадує, чи «збогатила» або хоч вирвала з біди її добродійність кого одного? Зважує — ні, — пробує нахилити батьків дати їй гроші на иншу добродійність, ті не хочять, вдається до товариства з «пуританською реформою», терпить fiasco.¹¹ Се охолоджує її, вона знов впадає в апатію і починає «нити». Хочє продать хоч декотрі свої костюми за помочєю Д[арки] — виручає «сміхотворну» суму — 20 р. і віддає їх Д[арці] «за труди». Залицяння Б[ронка], одсіч Д[арки]. Д[арка] має весною 150 р. і вертає додому на Зелені свята.

Зміни дома за два роки. Батько нездужає, мати навпаки. Іван вже парубок, його збираються женити, Пріську сватають, тільки родичі не одважуються «підвертати під корито» Дарку. Данило не показується. Д[арка] чує, що він служить лісником у панському лісі, верстов за три від села, там і живе в панській «лісничівці» з жінкою й дітьми, свою хату мусіли продати, бо перший рік Дан[ило] «волочився» по заробітках та через всякі нещастя більш проробив, ніж заробив, а жінка вдома не могла справитись і з податками, і з господарством. Тепер жиє не зле: посесор воліє жонатих і щоб з родиною жили («більше місця тримаються, жінка не дасть «лямпартувати»), покликав

¹ Костюмовані бали (фр.).

¹¹ Фіаско, поразку (італ.).

Дан[ила] і «поговорив», щоб той жив статечно з жінкою (жінка увійшла в ласку в посесорші і місце чоловікові «виробила»), то й йому добре буде, а ні — жалуй на себе. Тепер Дан[ило] має вже трое дітей, остатнього недавно хрестили, з жінкою живуть. Зустріч Д[арки] з Дан[илом] в лісі. Об'яснення. Д[арка] все прощає, окрім третьої дитини, чого Дан[ило] не може зрозуміти: Хіба я монах? Д[арка]: А я ж не монашка, та жила ж сама. Дан[ило]: Хіба я дівка, чи що? Вже й так через тебе безмаль три роки прокалатав ні жонатий, ні вдовцем, та й доки ж мав так. І сама не їдеш і письма не подаєш, та що я мав чекати. Д[арка]: А я ж чекала? Дан[ило]: Та хто ж тобі казав чекати? Як я тобі казав, ходи до мене, то ти церегелі строїла: і сумління не маю, і хата не моя, і байструка боюся. А воно люде кажуть, тільки сир добре відкладати. Я відки відав, кільки ти ще в тому К. сидітимеш. Гадаю собі: от Д[арка] ще й заміж там піде (щось-то люде й поговорювали за те), а ти тоді сиди, дурню, та й кукай. Дарка: То ти собі й пригадав свою розумну, щоб розумним сидіти, тільки я, дурна, на тебе вповала, літа свої марне тратила. Дан[ило]: То було не вповати та й не тратити, коли жаль. Д[арка]: А відомо, жаль. Голодом сиділа, та гроші складала. 150 р. маю, а сама мало з голоду не опухла, мало з шиття не осліпла. Дан[ило]: Кажеш, 150 р. маєш? Дарка спалахує, одвертається із задуленим гордощами риданням, поривається йти. Дан[ило] затримує, йому жаль, і любов прокидається: Та я гадав, не матимем звідки жити, а коли так... що ж такого? як тоді міг жінку покинути, так і тепер можу. Д[арка]: Так і тепер можеш? А що вона для тебе панські пороги оббивала та гірко працювала, то то нічого? Дан[ило]: Так для мене, як і для себе. Д[арка]: А проте ти з її ласки живеш, не вона з твеї. Дан[ило]: Так не буду жити, коли покину. Д[арка]: Та де в тебе сумління? тобі жінка як стирка: схочу візьму, схочу покину. Ще ж то вінчана жінка, а як же ти зо мною будеш, відай, за три дні покинеш? Дан[ило]: Кого люблю, того не покину. Д[арка]: Біда тебе знає, кого ти любиш. Одну любиш, а до другої людей на хрестини кличеш. Дан[ило]: Та що ти мені хрестинами очі вибиваєш? Чи то я волочився, чи кого з ума зводив. Таж вона таки

жінка мені тим часом. Д[арка]: Ну, то й тримайся її, не то тим часом, а хоч довіку. Ото мені біда! Чи то я за тобою плакати стала? Чи я тебе коли зачіпала? Потрібний ти мені був, як болячка! Сам же вчепився, як смола чобота, Дарко та й Дарко, аж нікуди було проступити. Дан[ило]: Аякже, то себто ти з примусу, чи що, збиралася мене з жінкою розвести? От не говори ліпше того, що не потрібно. Два роки не бачились та й таке говоримо, що й слухати не хочеться. Чи то нам нема що іншого до балачки? Як ти вже не маєш сумління вигнати мою стару, то нехай вже к чорту сидить, як сиділа на моїй шиї, а ми собі любімося... Вже ж ми тепера вкупці, Дарусю? Куди ж їй, слинявій, поперед тебе. Має діти, буде з неї. Має господарство, якої ж їй ще хороби? А що я тебе люблю, то їй не діло. От нехай не змовчить, я їй покажу. Дарусю? Дарусю?.. Ну?.. — Бере за руку, Дарка виривається і відскакує, як від гадюки: Іди к чорту! Кажу, одчепися. — Втікає. Раптово плаче; сховавшись в хащах, потім гордощі і почуття вищості та незалежності своєї вертають їй спокій.

Дарка дає гроші родичам на «білу хату», допомагає Іванові «самокрутом» взяти любов дівчину, поки батьки сватають нелицю. Прісці не боронить іти заміж, її починають звати старою дівкою, але вона, переболівши зраду Данила, стає знов веселою, говіркою, незалежною Даркою. Іде слава, що вона має гроші, її вважають за добру робітницю, її сватають, вона не йде заміж: якби хоч що доброго, то ще... а то маю собі біду купувати та неволю заробляти. Люде кажуть: Ну, то й будеш старою дівкою. Д[арка]: Ну, й буду, або то старі дівки не живуть на світі? Я тут нікому місця не просиджу в батьковій хаті: так батькова, як і моя.

Епізод заміжжя Євці за поганого унтера, аби «гріх покрити». Геню (хлопчика) під час сватання і весілля переховує Дарка. Виїзд Євці з чоловіком з села. Геню вирвався, біжить за бричкою: Мамо! Мамо! Тумак п'яного унтера, бричка зникає.

На 28 році присватується до Дарки 25-літній Самсін. Вони вже три роки знаються (боярином був у Івана). Д[арка] одмагається, що «стара». С[амсін]: «Молодицею помолодієш» і т. ін.

Заручаються, С[амсін] має пристати в прийми, бо не має хати, живе заробітками, а хату і ґрунт брати тримають.

Через 5 літ приїзд Юзі на «відпочинок». Маєток запущений, все змінилось, одна Д[арка] веселить. Служить з чоловіком у посесора. Чоловік — «парубок», вона глядить дробини. Живуть в добрій згоді, мають сина малого. Могла б жити дома, та чоловікові тяжка була «приймака поневірка», навіть почало було здаватись, що Д[арка] йому «очі вибиває» («А я, бігма, й не думала»), забрались на свій хліб, не так то й свій, та вже дасть Біг колись буде й зовсім свій, як зберуть трохи грошей обое: ніхто ні в кого «в приймах» не буде, і ні свекруха, ні теща не буде тичіти над головою.

Ю[зя] розповідає, як присватувався до неї панич, бідний, — батьки казали ждати, поки «доробиться», «вийде в люде», він загордий був посагу просити, а Юзя не сміла. Панич заморив себе роботою, а Юзя призвоїтим жданням і всякими arrangements.¹ Панич вмер на сухоти, а Юзя не сміла навіть глядіти його одинокого, бо вони не були «об'явлені». Вже три роки, як Ю[зя] «укінчена стара панна»... Розходяться спати. Юзя не хоче спати в сумнім старім будинку в облесливої посесорки і ночує у Дарки в «офіцині»: «А-а, а-а, котів два» і — ридання Юзі.

¹ Умовностями (фр.).

ПОМИЛКА

Думки арештованого

.....

...А тепер я тут, в сій камінній скрині, в сій загратованій залізом клітці і маю час думати не тільки вночі, але й удень. Одвик я вже думати вдень, і, певне, через те мої денні думки такі важкі, сірі, незграбні, немов шорсткі, як нетесане каміння... Коли б уже швидче стемніло, чи що... Ох, ні, і вечір теж погано, бо знов почнуть мені зазирати в душу ті бліді криваві образи, знов будуть мучити німими докорами і знов я буду виправдуватися перед ними, ховаючись за те нудне безсиле слово «помилка», а вони все будуть стояти передо мною, мов кредітори перед банкрутом... Ну що ж, банкрут я, банкрут, нехай навіть злісний, маєте се признання, тільки дайте мені спокій!.. Ба, спокій! чого захотів! Се ж і немало. Хіба дають спокій банкрутам?.. Але ж ні, я не банкрут, принаймні не злісний. Я просто прббував удачі, а всяка ж прба може не вдатись. Адже я не на лаврах спочиваю, і сього не можна поставити мені в докір. Адже от я сиджу в тюрмі так само, як і дехто з них, а що мені не розбито голову прикладом, не розпорото живіт штиком, не прострелено груди кулею, так як иншим, то се ж тільки випадок... я навіть не можу сказати «щасливий випадок», бо щиро не бачу в сьому ніякого щастя для себе. Я не шукав безпечности в той час, як навколо мене бреніли кулі, я не втікав і тоді, коли вся юрба, ще недавно така наелектризована, кинулась врзтіч. І потім нікого я не зрадив (гм, ще б недоставало!), навіть ні одної дурниці на допитах не ляпнув, а з иншими траплялося... Ну, так чого ж мають вони докоряти мені, а не я їм? А проте я певен, що ті з них, які врятувались і сидять

собі тепер безпечно вдома, хоч і знають, що я в тюрмі, то думають собі про те спокійно або з тим приємним смутком, що м'ягчить душу і збільшує власну повагу до самих себе. «Бідний наш товариш! як то там йому? що то він робить в сю хвилину? А славний він, щира душа...» — і такі інші банально-лагідні думки, ані одного докору собі, ніякого картання за мене, хоча вони вкупі зо мною винні з тієї помилки... Але я хотів би знати одно — ну, нехай їм байдуже про мене, нічого, нехай се, може, й справедливо — та невже вони так-таки зовсім не винуватять себе за тих... тих, про кого я думати і згадувати боюся і таки мушу думати й згадувати як день, так ніч?.. Ох, як уже мене змучило сее!

А хіба легше було б, якби я знав, що й вони, товариші мої, учасники «помилки», теж мучаться й картаються за неї?.. Легше, здається... Ой ні, ні! Се ж би значило, що я винен не тільки з тих ран, що на тілі, але й з тих, що на душі. Бо-таки ж я був би винен, знов я, один я і більш ніхто...

Ну, що се я справді? Що за «самобичування»? До чого се «самогризіння»? «Самоїдство» — казали ми, бувало... Се просто тюремний настрій, та й годі, от і вся причина. Ніхто ж мене не винуватить. Ще сьогодні «на прогулці» Санько і Недостатний привіталися до мене так щиро, а той, робітник — як то його на ймення? — з таким почуттям промовляв «товаришу». Адже всі, кого я бачу, від кого маю звістки, всі добрі до мене, всі пріязні, ну, може, й байдужі декотрі, може, й забули про мене, але ж ніхто не корить. І в «листку» ж тому, що сьогодні передали мені, і там моє ймення спогадується серед «борців, мучеників, героїв»... Ого, я вже набіраюся самоповаги!.. Ні, але ж треба бути справедливим до себе і не піддаватись неврастенії. Авжеж, неврастенії. Я навіть чую тіпичний біль в потилиці і в шиї, та межі плечима, а в тім'я мов щось пече. Се ж і є перевтома, звичайна перевтома від думок, від монотонності теперішнього життя і від нервовости попереднього. Звідсі і різні псевдогалюцінації. Треба взяти себе в руки. Постукаю до сусіди абощо... Не озивається. Спить, може, або мізантропія напала... се буває...

.....

Чи я думав, чи я не думав оціх кілька хвилин? Здається, нічого не думав, слава Богу.

Починає смеркати...

О, вже Санько заводить своєї:
Ой не шуми буйним листом,¹⁶⁸
Зелений катране,
Тяжко-важко на серденьку,
Як вечір настане.

Гарно він співає. Який се в нього, властиве, голос? Здається, барітон чи низький тенор. Хіба тенор буває низький? А хто його знає?.. Я вже знаю, які далі слова:

Як не хочеш, моя мила,¹⁶⁹
Дружиною бути,
То дай мені таке зілля,
Щоб тебе забути.

І чого він все цюю пісню співає? Певне, ради першого куплета, бо другий зовсім до його не приходиться — адже Санько якраз недавно одружився. Жінка його часто одвідує... Любляться вони... нащо йому ся пісня?.. Ну, хіба пісня конче мусить «приходитись»? От так собі чоловік співає, що трапиться... Але чого все одної та одної щовечора? наче вмисне для мене... Ну, вже і вмисне! Звідки йому знати?.. «Шила в мішку не втаїш». Фу, які тривіальности лізуть в голову — «шило в мішку» — чортзна-що!

Ага, от якраз:

Як не хочеш, моя мила,
Дружиною бути...

.....

А! нема чого, нема чого самому перед собою грати комедію, нема чого забивати баки самому собі тривіальними фразами та

банальними, непотрібними думками. Я ж не се думаю, і не так думаю, і не до себе думаю! Я ж думаю до тебе, люба, кохана, дорога, не моя Галю! Так щиро думаю, як уже давно не говорив... давно — може, й ніколи? А думаю часто, щовечора, як тільки чую сю пісню. Я вже з першої ноти знаю, що буду знов думати до тебе. Се навіть робиться звичкою. Так на поклик муеззіна¹⁷⁰ правовірний починає молитву... Боже, який сентиментальний романтизм! Ну, й нехай романтизм, нехай хоч і розсентиментальний, — коли я так думаю, коли інакше не думається, значить, се щиро і натурально, і к чорту всі тії шаблони реалістичні, натуралістичні і як там вони ще звучуться. Я не повість «ідейну» пишу, я собі просто думаю, і яке кому діло до мого «стілю»?

...Галю, друже мій близький, несуджена мила, бажана і недосяжна дружино, скажи мені, за що і нащо уся оця мўка? Чі того ж ти хотіла для мене? Чи провиділа се твоя героїчна душа, твої винозорії очі? Ти свідомо пожертвувала мною, але чи такої ти жертви хотіла? Ні, такої ти не могла хотіти, ні — я знаю тебе, я вірю тобі, я вірю в тебе навіть тоді, коли, певне, ніхто інший не вірив би. Але все ж, моя ти щира, моя чиста, моя свята, я не можу не думати, що й ти винна вкупі зо мною, може, ти навіть більше винна, ніж я... може, ти й догадуєшся про се. Може, ти докоряєш собі за мою долю і рясні сльози котяться з твоїх ясних гордих очей, але все-таки очі ті горді, бо вони не знають, в чому ти найбільше винна, вони знають недолю мою, а вини моєї не знають, вони думають, що я сам тільки «жертва невинна» і що за мною інших жертв нема. А якби вони знали! Ні, я їм не скажу того. Я ніколи не скажу тобі в живі очі того, що хочу тепер написати, я й не покажу тобі сього, бо рука моя не здійметься пробити тобі серце тим мечем, що давно вже пробив серце мені. Сеї рани, люба моя, ніщо вже не може загоїти і ніхто, навіть ти. Якби тільки могла ти покласти мені руку на серце... я б мовчав, я б нічого тобі не сказав, але мені не так було б трудно терпіти сей біль, бо його не троюдили б оті дикі приступи лютости... прости, моя єдина... лютости проти тебе. І так не раз трудно

їх погамувати, і так мені болить від того, подвійно, потрійно болить, і я плачу тоді, важко ридуаю без сліз... Ох, коли б мені хоч сльози! Як я заздрю жінкам, що в них завжди сльози готові!.. А ще ся вічна комедія перед самим собою, сей страх «сентиментальности», «бабства», як се безглуздо! Епічні давні герої плакали, не соромлячись, і проте були справжніми, щирими героями, а ми? Тільки над сльозами і маємо владу, більш ні над чим...

Якби скоріш запалювали світло. Буду писати, бо инакше, здається, не витримаю і збожеволюю, а я не хочу сього «стілю» — він уже робиться «банальним» серед арештантів від певного часу. Я хочу нарешті бути свідомим, зовсім свідомим і вияснити собі все як слід, а там — що буде, те буде. Як вийде, що треба, напр[иклад], повіситись, ну що ж, знайдемо спосіб і повісимося, а як вийде, що й сього не досить, ну, тоді подумаємо, що його далі робити. Там видно буде.

Ну, нарешті йдуть запалювати!

.....

Я таки буду писати до тебе, якось инакше не вмію, не думається. При тому я все-таки тямлю, що ти сього не читатимеш, і се добре, бо инакше деякі речі мені було б чудно описувати тобі, коли ти й сама їх добре знаєш, а проте не описувати не можна, не буде ніякої «систематичности», чи як би се назвати. Мені ж треба все збагнути, все перевірити, а для того треба все пригадати. «Реалізові» буде шкодіти ся «форма» писання «до другої особи», але ж я инакше не можу, та й хіба не все одно? Я ж се ні для кого пишу і маю право писати, як хочу. Правда, я хотів би написати гарно, краще, ніж думав увесь сей час, бо мені здається, що ти таки якось присутня при моєму писанню, і я хотів би, щоб воно було гідне тебе хоч по формі, коли не по змісту. Гарно — не значить нещиро, скоріш навпаки...

Однак се починає бути смішно, оця «передмова до невидимого читача», особливо беручи на увагу, що ніякого читача ніколи не буде, окрім мене самого. І, наприкінці, звідки я знаю,

чи воно вийде гарно чи погано, нереалістично чи навпаки, і де границя межі щирим і нещирим — адже я не дарма літератор, — ми так уже зопсовані усякими «стілями», «настроями», «напря[ма]ми», що втратили справді всяке «почуття дійсності». Буду писати, як мені хочеться, і перш усього на те, щоб не зійти з ума — се така мета, що може оправдати всі способи.

Заголовок ніякого не треба, я не вмію їх видумувати і завжди видумую не до ладу.

* * *

Ти, може, й не знаєш, з якого саме дня се почалось, хоча, напевне, той день зостався і тобі в пам'яті так, як мені. Се ж було тоді, як я зрання послав тобі того листа (я писав його цілу ніч), а ввечері ти сама прийшла до мене.

Я тільки глянув на тебе, і серце моє упало. Ти була поважна, зловісно поважна, і сині прозорі очі занадто зважливо дивились просто на мене. Я волів би в ту хвилину, щоб вони були соромливо спущені в землю. Я волів би, щоб твоя рука тремтіла так, як тремтіли мої руки, коли я помагав тобі знімати шубку, але ж твоя маленька тверда, мов з пружинами всередині, ручка простяглась без вагання і стиснула без тремтіння мою нещасну, мов зов'ялу, руку.

Потім ти зняла шапочку і обтрясла сніг, від якого твоя чорна коса здавалась посивілою і надавала тобі трагічний вигляд; трошки снігу все-таки ще зосталось, він хутко розтав і блищав крапельками при світлі моєї лампи, коли ти сіла при столі. Яка ти була тоді гарна! Мов ельфа, уквітчана рососою... Такою я бачу тебе найчастіше у думці своїй... Ой, Галю!..

Ти сиділа, і я почував твій погляд на собі, але я стояв, безсило спершись на стіл, не смів підвести на тебе очей і не озивався ні словом. Я ж не спромігся і на твоє «добровечір» відповісти. Але ти хутко заговорила.

— От бачите, які в нас різні вдачі: ви скоріш одважуєтесь писати, ніж говорити, а я навпаки — думала, думала, як би відписати на вашого листа (ви ж просили власне відписати), та

врешті зважила прийти і все сказати просто. Не вмію я писати. Та й довго б се було.

І знов у мене серце упало від сього «довго».

— Нащо ж довго, — озвався я тихим голосом, мов тяжко хворий — коли тут досить «так» або «ні»...

— Сього мало, бо я мушу сказати і те, і друге.

Тут я вперше звів очі на тебе, і ти під моїм поглядом тихо-тихо почала червоніти. Даремне ти з досадою зсунула брови і провела рукою разів два по чолі, — непокірна краса залила обличчя до самої хмари чорних кучерів, мов одсвіт рожевої зорі впав на твоє личенько, і в мене вже прокинулась надія. Я навіть несміло усміхнувся. Але ти раптом підвела голову ще вище і зробила той рух рукою і всім станом, який добре по знаку всім твоїм товаришам («королівський жест», жартують було вони). Від того руху твоя маленька фігурка завжди немов раптом виростає і поважніє. І голос твій при тому стає одважний і гордий. Таким голосом ти й мені промовила:

— Ну що ж, я вам скажу всю правду, хоч би там що. Ви так просите, і ви того варті. Може, від сього страждання ваше буде ще більше, але, видно, так треба, інакше не можна, та й я не вмію інакше.

Неважаючи на твій «королівський жест», я бачив і по голо-су твоєму чув, що тобі дуже трудно вимовити оту «всю правду». Я поспробував «помогти» тобі, але я ледве чув власний го-лос, і тепер я ні слова не пам'ятаю, що я тоді сказав. Тільки я добре пам'ятаю, як ти скрикнула: «Ні, ні, не те, ви не розумієте, я люблю вас, вірте мені!» — і тверді міцні пальчики боляче стиснули мою руку.

І знов я не пам'ятаю, що я сказав і як то сталося, що ти вже стояла, а я сидів і тулив твою руку собі до уст, — здається, мовчки, здається, з слізьми на очах. Ти проводила лівицею по моему волоссі незручно і трошки тремтяче, може, то було від звичайної невдалости лівої руки до всяких рухів, але мені то було любо, миліше, ніж твої «королівські жести». Я боявся обізватись. Не знаю сам чому, але я тямив, що тим твоїм при-знанням ще не все скінчено і що легше було б мені не діждати

ніколи кінця. Але я його діждав... Рука твоя спинилась, ти сіла на другий стілець тут же при столі, сперлась на руку так, що мені не стало видно твоїх очей, і заговорила.

— Я відповіла вам на одно питання вашого листа і не беру своїх слів назад, хоч я не думала промовити їх так... якось воно вийшло чудно... правда ж?

— Ні, ні, — прошепотів я.

Ти мов не чула того і провадила далі.

— Все одно, я люблю вас, се правда. Я хотіла сховати се од вас і написати вам, що не буду вашою дружиною, бо не люблю вас, бо люблю іншого, — так ви скоріше залишили б мене, скоріше забулися б...

— Ні, ні! — озвався я голосніше.

— Забулися б, певне, і потішились...

— Ні! — голос мій задзвенів так, що ти спинилась і змінила тон.

— Простіть, я вірю вашій щирості, але я думаю, що... ні, я не буду переконувати вас, що ви помиляєтесь, бо я сама не знаю, може, ви й праві... може, й праві... буває, що й довіку не забувають... Я теж думаю, що не забуду вас ніколи... І мені теж не легше було б, якби я думала, що ви не любите мене.

— Галю, так в чім же діло? — простогнав я.

— В тім, що я не можу бути вашою дружиною.

— Але ж ти... але ж ми одно одного любимо! — скрикнув я.

Ти спустила руку, і я побачив твої очі. Вони були смутні-смуtnі і дивились на мене так пильно, аж почорніли від розширених зіниць, але мені здавалось, що ти не бачиш мене, і мені стало чогось страшно, найбільше, коли я завважив усміх на твоїх устах нерухомий мертвий усміх.

— «Не всі тії сади цвітуть, що весною розвиваються»,¹⁷¹ — тихим, низьким, неживим якимсь голосом промовила ти.

Мене морозом пройняло. Чи знаєш, Галю, що відтоді я не можу чути пісні з сими словами — божевільний жах обіймає мене при них.

— Галю! — криком озвався я.

Ти стрепенулась.

— Справді, що се я, мов романтична героїня, загадками заговорила? Пробачте. Я вам розкажу все просто і щиро.

І ти розказала мені, ніколи не забуду, як просто і щиро засудила ти мене на нелюдську муку, як просто доказала ти, що ми не маємо права на людське щастя, як щиро впевняла ти, що ми обов'язані бути мучениками, героями. Ні одної голосної фрази. Ти тверезо, аж прозаїчно доводила, що в наші часи мусить бути «поділ праці» у всьому, що гармонія життя справді ідеал, що до неї треба людей вести, що вона й буде колись, там, у золотому віці, в який ми обое віримо, а тепер та гармонія неможлива, так само як неможлива праця без спеціалізації при сучасних умовах техніки і соціального ладу. Ще не настав, мовляла ти, час, надто для жінки, щоб з середньою людською силою можна було і вести громадську боротьбу і вкупі з тим жити для свого подружжя, для своєї родини: стільки широких обов'язків не можна сполучити і врівноважити.

— Ну, і нехай вони будуть неврівноважені, — боронився я, — я ж і не вимагав би від своєї дружини, щоб вона «сиділа та хати гляділа».

— Однак же треба комусь і хати глядіти, щоб вона не стала пустою і не спротивилась обом господарям.

Я пам'ятаю, що при сьому ти всміхнулась і що мені раптом зовсім одійшов той страх, який все було держав мене мов під холодним тягарем.

«Та сам би я й по водицю ходив,¹⁷²
свою милу за рученьку водив», —

пригадав тут і я слова з народної пісні.

— Шкода мені вас на таку роль, — поважно відмовила ти, — і... певне, се вже така наша вдача жіноча консервативна, але я принаймні не люблю «хозяйственных» чоловіків, якое воно у їх ще прозаїчніше виходить, ніж у нас.

І ти привела мені скільки прикладів наших спільних знайомих, де чоловіки були «господарні», а жінки «гнали громадську роль». Я мусів мовчки признати, що такі подружжя не зовсім під мій смак. Але я не одразу склав зброю.

— Ну, се пусте, у нас міг би бути поділ праці домашньої і, значить, повна рівноправність. Невже й сього не допускає «жіночий консерватизм»?

Тобі легко було розбити се, завваживши, що я за п'ять літ студентства не навчився навіть як слід чай наливати, то, значить, принаймні чверть століття мине, поки я досягну повного «поділу праці» хоч би й в самому примітивному господарстві. Так уже мене виховано, і треба се приймати як факт! Значить, дилема така: або нехай жінка господарює, або нехай буде хата пустою.

— І нехай буде хата пустою! — не давався я. — Невже-таки хатній комфорт вищий від усього? Та ні, се ж смішно! Я й не завважив би, яка та хата, аби ви в ній були! — хоч як я захоплений був тою сперечкою, але вже не смів звертатись до тебе на «ти», як то було вирвалось у мене в пориві признань.

— Так то вам здається... — почала було ти, але мені стало так гірко, такою тяжкою образою здалось мені твоє «резоньорство»,¹⁷³ що я схопився з місця і, нахилившись мало не до самого лица тобі, здавленим голосом крикнув:

— Що ж се за любов? Як я можу вірити в неї?

Ти поблідла, як полотно і теж встала.

— Коли не можете, то й не вірте, — сказала ти твердо, але губи твої тремтіли і рука нервовим рухом простяглась по шапку. Я затримав твою руку.

— Простіть... пробачте... мені так тяжко...

Ти постояла хвилину, закривши лице руками, а як відкрила, воно було вже спокійне.

— Я справді не маю права бути нетерплячою, бо се ж я мимо волі роблю над вами тяжку операцію... Ви простіть мені...

Я тільки голову схилив.

А ти знов тихо і поважно доказувала мені, що дрібниці життя мають величезну руйнуючу силу.

— Волю я, щоб мене саму зруйнувала любов, ніж щоб її зруйнували дрібниці.

Мені в горлі стало ридання, але я вже не міг сердитись на тебе...

— Я знаю, — провадила ти, — з сього є один звичайний вихід: скинути все на «білих рабинь», — але хоч би в мене й стало коштів на се, я не можу сього морально. Я вже одвикла, щоб на мене робили, та, власне, й не привикала ніколи. Ви ж знали мого батька. Знаєте моє виховання.

Передо мною став суворий образ старого «опрощенця», — я згадав, як ми з товариством ховали його, якими речами товариші прощалися з тим «правдивим шестидесятником», в якому жила «душа Рахметова». ¹⁷⁴ Я згадав тодішне просте, немов чернече, убрання твоє, те єдине чорне убрання, що служило тобі і для паради за життя батька і для жалоби по смерті його... Справді, єдиній дочці такого батька, рано позбавленій материнського впливу, даремне було б доводити, що її «принципи» утопічні і не годяться в наші обставини. Се ж були вже не «принципи», а звички, міцні життєві звички. Се теж треба було «приймати як факт».

— Панно Галино, — почав я, зібравшись на силі і навіть силкуючись усміхнутись, — не так уже все це трагічно, як вам здається. Ще ж може бути такий вихід: я попрошу маму з сестрами переїхати сюди — сестри будуть раді, а мама ради них згодиться, — мама моя з натури дуже господарна, і їй, певне, було б до мислі навіть, щоб невістка не втручалась до господарства. Ви б не потребували ні про що клопотатись і ні за що не відповідали б сумлінням своїм. Все одно мама і сестри звичок своїх і тіпа господарства не змінять, чи ми будемо вкупі, чи ні, то, здається мені, ми можемо спокійно користати з того добра, яке все-таки є в таких господарствах. Ми б їм платили так, як платимо тепер чужим людям, тільки чужі люде тисячу раз гірше утримують нас, а лад у них такий самий буржуазний, і ми помагаємо існувати тому ладу своєю платою за стіл і хату, се вже ж нігде правди діти, — я намагався говорити так само тверезо і просто, як ти, і мені здавалось, що мені починає удаватись сей тон. Коли раптом мені здалось, що ти перестала слухати мене. Я завважив, що ти дивишся не на мене, а на стіну, де висів портрет моєї матері.

— Який суворий профіль у вашої матері, — промовила ти, немов думаючи вголос, — ви зовсім не подібні до неї.

— Я подібний до покійного батька, — відповів я і замовк, залишивши свої доводи.

Не знаю, що було б, якби я вдався публіцистом; може б, гарячка полеміки, політична боротьба пером дала б мені те самозабуття, якого я прагнув. Але я публіцистом не вдався. Я не вмю «думати колективно», надто коли я беруся за перо. Я не настільки сильний, щоб бути літературним ватажком напрому, але самостійність мого пера не дає мені бути рядовим у літературі, писати в рамках чужої програми, покорятись чужим, у всякім разі не моєю думкою збудованим планам. В житті я ніколи не був настільки незалежним, щоб мене коли вже не загнічувала, то хоч не «мулила» чия-небудь натура — і не скажу, щоб та натура завжді мусіла бути сильніша від моєї, ні, часто вона була виразно слабша, але в такому разі гніт її був ще тяжчий.

Твій гніт, моя сильна, моя незламна Галю, ніколи не «мулив» мене власне тому, що він був сильний, виразний, я навіть думаю, не раз свідомий (адже правда?), і я свідомо покорявся твоїй силі, я сам взяв на себе ярмо тее, і воно стало мені легким, так принаймні здавалось мені, аж поки... але про се потім. Я, власне, мав сказати, що гніт натур, слабших від моєї, гнітив мене завжді гірше, ніж гніт сильніших. Напр[иклад], ніхто не мучив мене так, як один мій шкільний товариш, безвольний до краю (та безвольність навіть скінчилася у нього потім справжнім божевіллям), неврастенік з істеричними вибухами. Мені й тепер трудно розважити, що власне так покорило мене сій нещасній натурі, — не то щоб я любив його над усіх інших товаришів (були моменти, коли я зовсім не любив його, а терпів, як недугу), не то щоб я свідомо наважився пожертвувати для нього своєю незалежністю, навпаки, я вважав (бо хоробливість його вдачі приймала часто несимпатичні форми дрібного егоїзму і навіть жорстокості), що він того не вартий і що я марную на нього ту силу, яку міг би вжити далеко корисніше, — я

все це добре тямив і все-таки жив у правдивій кормизі, за яку вся моя родина і близькі приятелі зненавиділи того нещасного. Головним почуттям моїм до нього були жалощі, якісь тонкі, пекучі, що проймали кожен момент моїх відносин до нього, хоч я не любив признаватись у тому навіть самому собі, а перед іншими завзято зрікався того почуття і намагався впевнити всіх, що ніякого «рабства», як вони казали, тут з мого боку нема, що я просто люблю і поважаю свого товариша і що мене, яко людину при повнім здоров'ї, зовсім «нічого не коштує» часом потурати «невинним забаганкам» хворого. Тим часом то мені «коштувало» стілько, що рік-два іще такого життя — і я вже був би дотримав компанії товаришеві у божевільні... Прикро мені думати і писати таке, але правда правдою, що тільки божевільня, забравши мого товариша, вернула мені волю і — я зараз же почувив се. Аж досі мені досадно на себе, як згадаю, з яким зусиллям задавив я в собі зітхання полегкості, вийшовши від того лікаря, якому здав на руки хворого... А може, ся досада — рештки «рабства»?.. Такий я в «житті» (се актори так вживають сей вираз, яко ангітезу до виразу «на сцені», — неначебно сцена вже не життя — от дурість!), але в тому іншому житті, що опановує мене в той час, коли я беруся за перо, я зовсім не такий. Тоді я нікому не покоряюсь, нікого не жалую, ні до кого своїх вчинків, себто писаних слів, не приміряю, я думаю так, як думаю я, я один, і більш мені нема ні до кого діла. Ненавиджу в той час кожного, хто заважає мені бути самим собою. Щоб ти знала, Галю, то навіть твій вплив зовсім зникав у ті хвилини, коли я узброявся пером. Ну, от і через те мене моя робота не загожувала. Адже мені треба було чогось такого, щоб я забув себе, а тут я якнайвиразніше ставав самим собою. У вимовлених словах, у вчинках, навіть в неписаних думках я згоджувався з тобою, жив по-твоєму (мені тоді здавалось, що се й по-моєму), але я сам дивувався, чому ж мені не пишеться так. Ні, мені рішучо «не писалось» так, — я або не міг зовсім нічого написати на ті «пекучі» теми, які ми з тобою так часто обговорювали і які я, здавалось, так добре тямив і навіть почував (вони ж мені не раз спати по ночах не давали), або

писав про їх щось неживе, «чуже», чи занадто «суб'єктивне», що «не могло нікого переконати, окрім того, хто вже й так переконаний», мовляла ти. Я боявся тих моментів, коли ти читала мою «публіцистику» — у тебе тоді бувало таке непривітне обличчя, брови супилися з таким суворим бодем, куточки очей часом тремтіли і губи затискалися, мов від урази. Я сидів наче на лаві обвинувачених (оскаржених), насилу-силу ти здобувалась часом на таку нібито «похвалу», як: «та... здається, нічого собі...» або: «гм... ну, може, воно, як виправиться, то й до чогось буде...». Але воно не «виправлялось» ніколи, бо після такої «рецензії» я мовчки брав свій твір, систематично дер його на чотири частки і розпалював ним грубку, часом ще й у тебе на очах. Тоді ти слабо протестувала, пробуючи боронити мій твір, але я злорадо усміхався, піддмухував вогонь і примовляв: «туди йому й дорога!», а в серці нишком закипала злість, змішана з образою, злість не то на себе, не то на тебе... скоріш на себе... ні, таки й на тебе! В мені тоді озивалась глуха ураза проти тебе за те, що ти намагалась не любити «моїх дітей», «дітей моєї душі» (так зову я в думці свої беллетристичні твори). А що ти се тільки намагалась, се я добре знаю, хоч ніколи з тобою про се не говорив (з гордоців, бо я нікому, навіть тобі — і тобі тим більше — не накидаюся з своїми дітьми). Бо я раз бачив, як ти плакала над моїми віршами, а раз чув, як ти комусь читала вголос мою повість (ти сього не знаєш), — так можна читати тільки те, що до душі припадає, тут уже є такі нотки в голосі, що зраджують напевнісінько! Отож, палячи свої невдалі твори, я почував неначе помсту за «своїх дітей» — сю невдалість і завчасну смерть таких дітей, що ти б хотіла назвати своїми, якби вони вдалися. Але зараз же мене брав жаль, чому ж у нас нема наших дітей, чому наш «духовний шлюб» такий неплідний? Я заздрив, і тепер заздрю, тим письменцям і поетам, що мали своїх «егерій». ¹⁷⁵ Чого б не дав я, аби міг сказати про тебе те, що, напр[иклад], Мілль казав про свою жінку! ¹⁷⁶ Ще миліше було б мені, якби ми з тобою могли так злитись в одну літературну душу, як брати Ґонкури. ¹⁷⁷ Але ж я в літературі своїй, в найінтимнішому житті душі

своєї був завжди самотній, не мав ні родини, ні дружини. Ти не хотіла увійти дружиною в таємну домівку мого поетичного почуття, я не міг збрататися з тим, що ти називала в собі «почуттям колективності», своєю «громадською душею». Я не міг збагнути сеї громадської душі, себто я тямив теоретично, що се таке і з яких елементів воно утворюється, але артистично відчутти його я не вмів. Мені здається, що якби ти мала літературний талан, ти б утворила на сій основі щось палкіше, ніж Ада Негрі,¹⁷⁸ щось сильніше, ніж Герцен,¹⁷⁹ щось таке, «світ руйнуюче, світ будуєче», якого ти хотіла від моєї нещасної публіцистики. Але ж ти до безнадійности не літераторка! Я любив твої листи, але се більше за те, що вони були написані твоїм енергічним, твердим, буйним почерком — він так одбиває твою вдачу! — та ще за те, за що я люблю все твоє. Проте я сам занадто літератор для того, щоб таки тямити, що ти зовсім не вмєш писати, навіть листів. Не вмєш не так, як не вмють малоосвічені люди, що не тямлять літературно зложити фрази, ні, ти по-літературному, по-інтелігентськи, безнадійно не вмєш. Фраза твоя книжна, важка, педантична, в ній замерзає кожне почуття. Я не забуду, як ти раз написала мені: «оскільки мое почуття до тебе безпосередне, остільки воно не-свідоме, але ні перше, ні остатне не повинно мати домінуючого впливу на наші відносини» і т. д. Далєбі, се подібно до карикатури, але ж я бачив се чорним по білому!..

Чому, Галочко моя, не дано твоїм писаним словам того вогню, що твоїм очам, тих тонких і ніжних відтінків, що твоєму голосу, тих чарів, що твоєму сміху, тії грації, що твоїм рухам (трошки сталава та грація, як у тонкої іспанської шпаги!)? Чому твоя геніальність не знайшла собі виразу ні в одній людській умітності, щоб передати душу твою нащадкам? Адже душа твоя безліч разів краща, дужча, багатша від моєї — чому ж моя буде жити (я тямлю, що буде, — до чого тут фальшива скромність!), а твоя має загинути або розточитись на частки, пожити який час неповним, фрагментарним життям в пам'яті тих, хто знав тебе, а потім потроху втратити імення і ввійти незамітним матер'ялом в душу тих, що вже не

знатимуть тебе і ледве згадуватимуть тих, хто знав і пам'ятав тебе. Я знаю, твоя одважна «колективна душа» не лякається такої долі, ти скажеш: так і треба, бо і моя ж натура складається з часток тих людей, що жили передо мною. Се справедливо! Але моя душа сього не приймає, довіку не помириться з таким!

Галю, моя висока, моя недосяжна! Який би я був щасливий, якби міг віддати тобі свій вогонь, свою «искру Божу». Нехай би краще я розточився на безіменні атоми і розійшовся межі «людським порохом» невідомих і — байдужих мені потомних поколінняв, се скоріше було б справедливо. А ти б світила їм ясною зорею, цілим, неущербленим світлом, щоб усякий, хто зблудить з дороги, міг бачити тебе і знайти праву путь. Але так не буде... не буде! Ох, коли вже неможливо перелити в тебе мій вогонь, то нехай би ж він освітив мені самому всю тебе, всю твою душу до дна, і випалив би в серці моему твій образ нехибними рисами, щоб я міг змалювати тебе як живу і щоб душа твоя говорила до людей крізь мої слова довго-довго (я певен, що тоді мої твори безсмертними стали б, але я не для себе хотів би сього). Та не має такої сили мій вогонь! І от чому він не потішив мене в моїй тузі великій, в моїй самоті, в голоді серця мого. Якби я міг в літературі, так, як і в житті, покоритись тобі, жити твоєю душею, я, може б, став щасливий, але я таки жив собою, писав — ой лихо моє! — тільки про себе. Часто я не одразу тее помічав: мені здавалось, що я малюю тебе, твою вроду, твою душу. Але серце мое хутко догадувалось, що се ж я про нього, про його кохання пишу, що ти не така з-під пера мого виходиш, якою створила тебе природа і життя, а такою, якою живеш ти в серці моему. Я хтів розказати, яка ти люба, а писав тільки, як я люблю тебе, я хтів показати, яка ти сильна, а писав, як я гину з любови до тебе... І се ще гірше ятрило мою рану і не давало ні забуття, ні спокою.

На який час я зовсім покинув писати. Навіть знайшов инший спосіб заробітку, щоб не бути змушеним писати. Тільки се довго не протривало. Занадто вже я звик до сеї отрути, занадто розвилась в мені *mania litteraria*. Мені стало нудно жити, здалось, що я «погас», зникчємнів, виснажився, і вже замість

літературної манії от-от готова була розвинути друга манія — манія самовбивства. Але я не хотів цього, я не хотів, щоб ти подумала, ніби я вбив себе «від безнадійної любови». Я знав, що ти не поважаєш такої смерти, і знав, що не зможу впевнити тебе в іншій причині мого самовбивства. Я не хотів, щоб пам'ять про мене була скаламучена для тебе почуттям якоїсь вини за собою і якоїсь настирливої зневаги до мого характеру. І я знов став писати, я змінив свою «манеру», і се дивувало моїх знайомих та критиків, що шукали усяких «громадських» причин до моєї «нової фази творчости». Але, властиво, ніякої нової фази не було. Я брав навмисне «об'єктивні» теми, ніби з історії або з чужого мені соціального осередку, але ж се був тільки «маскарад душі», — люде не пізнавали її, мою «суб'єктивну, індивідуальну» душу, часом навіть приймали її за «колективне сумління», але якби хто знав її до дна, то сказав би: «Я пізнав тебе, маско!» Я уділяв своїм героям по часточках своє серце, а з різних об'явів їх любови до героїнь (здавалось, таких діаметрально різних об'явів) можна було скласти одну велику і цілу мою любов до тебе. Те «колективне сумління» — то було моє власне сумління, потолочене, побите на скалки, переломлене сто раз в прізмі сліз мого серця і розприснуте на тисячі фантастичних, уявлених душ, рідних-ріднісіньких сестер неврівноваженої, самій собі суперечної душі моєї. В них я бачив себе, як в уламку свічада, і догадувавсь і згадував про те, чого не бачив. Коли я малював їх незакоханими ні в кого — се значило: таким був я, поки не зустрівся з тобою. Коли я надавав щасливе кохання, се значило: так було б, якби ти була моєю! Коли я робив їх героями зречення, се значило: вони такі, як ти хочеш, щоб був я сам. Коли вони гинули в боротьбі за ідею, се зн[ачило]: т[ак] хотів би я загинути, т[ак], певне, загинеш і ти. І скрізь, і всюди ти і я, ти і я, а таки головню я, я, я... Нарешті, не стало змоги так жити.

Тобі моя «друга манера» більше подобалась, себто ти дозволила собі толерувати сю манеру, хоча все-таки жалувала, чому я не вмію виразити того всього в публіцистичній формі («так багато порядних думок губиться в масі фікцій і через те не переконує!»). Хтів би я знати, чи ти справді не бачила, що се

тільки «маскарад», чи тільки заплющувала на се очі? Коли заплющувала, то се негідно тебе і нашої щирости. Але я ніколи не буду сього знати, се лишиться на твоєму сумлінні, бо я не вмію про таке питати, а ти, коли тоді не сказала, то значить і ніколи не можеш сказати, се дедалі ще трудніше буде.

Але мені здається, ти щось підозривала. Дедалі все частіше ти заводила розмову про те, що я занадто багато пишу, що се збавляє мені здоров'я, виснажує мозок, що я не повинен всю силу віддавати на беллетристику, бо сила іншої роботи стоїть облогом і нікому її робити.

— Так давай мені іншу роботу! — вирвалось раз у мене. — Я нічого б так не бажав, як іншої роботи.

Ти пильно подивилась на мене, але не здивовано, так наче ти сподівалась того, що я сказав. Однак почала перечити:

— Яку ж се я роботу маю «дати» тобі, як ти кажеш? При чім тут я? Ти член партії і маєш виразні обов'язки, аби тільки твоя охота. От тільки чомусь товариші скаржаться, що тобі частенько бракує тії охоти.

Я спалахнув.

— Цікавий знати, чи надовго б у їх стало охоти чистити такі авгієві стойла, які вони щодня роблять в редакції при помочі того, що вони звуть «рукописями». Другий раз скажи їм на те, що я дивуюся, як їм не відпаде охота приносити мені купи макулатури для виправки «стілю» (так неначе б там єсть якийсь «стіль», що тільки виправки потребує!)... А правопись! А почерки! Варто подивитись, ось поглянь! — я схопив першу-ліпшу чужу рукопись зо стола, всю почеркану моїми поправками, — як їм не сором перед складачами, коли вже не передо мною! Хоч би раз само перечитало власний «твір» раніш, ніж пхатися з тим до друку! — я шпурнув зневажливо рукопись назад на стіл.

В тебе в очах блиснув недобрий вогник і в голосі озвалась «криця», коли ти промовила:

— Що робити? їм можна пробачити, вони не фахівці, вони се мусять писати, уриваючись від іншої роботи, тим і виходить хватано, абияк. Так що ж, коли «достойніші» нехтують

писанням на такі прозаїчні теми — воліють критикувати, се, до речі, й легше.

Певне, в погляді моїм відбилась моя мўка, бо ти, зустрівшись очима зо мною, раптом урвала і, злегка почервонівши, почала щось черкати олівцем по моему бюварі. Якийсь час ми мовчали.

— Галю, — стиха заговорив я, — ти сама тямиш, як влучно ти попала мені в саму рану, то я вже не буду більш нічого про се говорити... Одно тільки я прошу тебе, я маю право просити тебе завдавати мені хоч який самий біль, але іншим способом... сього способу... натяків... косих поглядів... я не можу знести... Може, я й таке заслужив... але се негідно тебе, негідно того, що є святого в наших відносинах.

Мені стало так важко, що я встав і хотів вийти на балкон, щоб не показувати тобі свого обличчя в той момент. Але ти перейняла мене, вхопила за обидві руки і — куди поділась «криця» з голосу твого?

— Прости, друже мій! Прости, дорогий! Так, справді, се негідно, мені сором за себе. Але ж ти знаєш, як я мучуся тим, що твоє уперте перо не хоче служити нашій справі так, як би повинно, — з досади на нього я поранила тебе. Пробач!

Наче в синій безодні потонула душа моя в твоїх очах... і я вже міг усміхнутися щиро.

— Що робити, Галю, — боронився я вже без гіркости, — видно, я той літератор, що «не сам пером владає, а перо ним владає», мовляв Михайловській,¹⁸⁰ се вже річ безнадійна... Ну, годі про се. Ти краще порадь мені, я серйозно хочу порадитись, давно вже збираюсь.

Ти сіла й налагодилась слухати з тим поважним і ніжним виразом, який здебільшого з'являвся у тебе, як тільки я заводив мову про «пораду» яку-небудь. Я ні разу не пам'ятаю, щоб ти була в такому випадку неуважною, щоб ти не доложила всеї снаги, аби хоч приблизну відповідь мені дати на мої турботні шукання поради. І хоч я знав, що корінної, найпотрібнішої ради ти мені не даси, але я вже не почував себе самотним, мені було легше.

Я став говорити, що беллетристика мене самого не загодує до кінця, бо я тямлю, що справа наша вимагає іншої служби від мене. Але й «чорна робота» редакційна теж не загодує. Се, властиво, марнування моєї сили. Се могла б робити всяка освічена фахово людина, який-небудь «учитель словесности» робив би се навіть краще, ніж беллетрист, а на мене навіть скаржаться часом, що я псую «точність вислову» своїми «стілістичними покрасами». Я думаю, що, напр[иклад], Овсієнко міг би краще від мене з сим справлятися. Я знаю, що він убогий, і хворий, і тяжко заробляє на хліб, але думаю, що йому не буде кривди, якщо партія дасть йому більшу плату за той час роботи при редакції, який він покладає за меншу плату, бігаючи по «репетіціях». Коли партія не має на се грошей, я можу покрити сей видаток, а собі за те попрошу іншої роботи. Тільки я волів би, щоб се ти була ініціаторкою сеї «переміни ролів», — одно, що ти маєш більший вплив на комітет, а друге, мені самому ніяково розпочинати про се розмову. Скажуть: наймитів наймає і т. ін. Ти розумієш?

Ти мовчки потакнула головою. Далі спитала:

— А що ж ти хочеш робити замість редагування?

Тут я дав волю своєму почуттю, я говорив, що хочу жити роботою партійною, бо мені сором «тільки писати» в той час, як люде «живуть і гинуть», мені прикро, що моя робота занадто безпечна, рівняючи до роботи пропагандистів, перевожчиків та іншої ризикованої роботи, на яку йде переважно зелена молодь, тим самим служачи немов щитом нам, «старшим». По-моєму, сором так жити за плечима у молоді. Кому-кому, а мені то се навіть непросто: адже я, очевидно, на «ідеолога» не вдався, бо я не публіцист (тут уже нічого не поробиш, факт фактом!), впливу в партії яко оратор або організатор теж не здобув і, можна думати, не здобуду, тим часом маю одвагу в характері (ти знов потакнула головою) — умію спокійно розважати в тривожні моменти, держати свої нерви в руках, маю якийсь дар спостереження, трохи психолог *ex officio*,¹ вмію

¹ З обов'язку (лат.).

вираховувати всякі можливості і комбінації, до того цілком здоровий, незалежний і від мене ніхто не залежить, принаймні матеріально. Все це такі «таланти», яких, згодься, гріх заривати в землю. Правда?

Я почував, як мені горіло обличчя, а в голосі бренив якийсь веселий розпач. Ти повторила, як луна: «Правда», — але якимсь упалим, немов далеким голосом, смутним-смутним, сама зігнулась, немов поменшала, а очі поширились і дивились в якусь точку в просторі так пильно, аж трохи зачервоніли повіки і погляд став вогкий. Потім раптом випросталась, глянула мені просто в очі і промовила вдруге вже иным, певнішим, але не «сталевим», а щирим, дружнім голосом: «Правда! Ти вартий кращої роботи, ніж коректорська. І... прости мені не тільки форму, але і зміст мого недавнього докору».

Щось мене «замулило» при сих словах, хоч я очей не міг од тебе одвести, така була ти люба, як їх промовляла. Мені щось почувалось, наче я не по правді здобув собі такі слова. Однак же я по правді говорив з тобою, то ж таки правда була все те, що я тобі сказав — бо я таки й се думав щиро — правда, але не вся! Думав щиро, але не тільки се! І я не певен був, чи здобув би я твої слова, якби доказав усе, до кінця... І тепер я не певен того... Я заглушив те «муління» просьбами «замовити за мене слово» в комітеті.

Ти знов подумала який час мовчки. Нарешті сказала виразно, роздільно, немов «гіпнотизуючи» мене:

— Добре. Уживу всього свого впливу на се. Але під умовою: коли тобі трапиться яка ризикована робота — я буду з тобою, завжди і скрізь. Я теж маю на се право і «таланти». Правда?

Я хотів сказати «правда», але мені щось здавило горло і я знов, як колись, притулив твою руку собі до чола і низько-низько похилився. Ти більш нічого не питала, а рука твоя все холола, немов при сконанні.

«ОЧІ»

До подружжя помірковано лівого приїздить пані крайня-ліва, з «поглядом св. Ольги». Жінка, взагалі ревнива (скрито-ревнива), не ревнує свого чоловіка до сеї приїздної, бо чоловік з приїздною все свариться, а та на нього кидає мрачні погляди і навіть перед жінкою не криє своєї «антипатії» до чол[овіка]. Потім наїздна кидає ту домівку через загострені відносини до господаря, але — тоді саме їх обох непереможно тягне стрічатись, щоб «докінчити суперечку», «вимовити правду в вічі» і т. п., се, власне, велика любов «у злобній формі». Жінка догадується (їй каже третя особа, «мораліст») і зникає з дому безвісти, щоб лишити чоловіка вільним. Закохані борються з собою, щоб не скористати з сеї жертви, але вже готові піддатись почуттю, коли «мораліст» (не знаючи про виїзд жінки?), видає наїздну властям (або товаришам яко «шпіонку», а вона вже мусить сама викрити своє ймення, і розголос про се доходить до властей). Наїздну засилають в каторгу. Чоловік з горя «лівіє» і «несе свою голову» на яке-небудь ризиковане підприємство.

«А ВСЕ-ТАКИ ПРИЙДИ!»

Утопічна фантазія

Якось в Італії, блукаючи без мети по тісних стародавніх вулицях «препишно́ї» Генуї,¹⁸¹ натрапила я на магазин антикварський. Була то, правду кажучи, звичайна крамарська буда, яких безліч в Італії. При ярому італ'янському сонці її крам здавався чистою мізерією. Обтріпані, вилинялі церковні орнати,¹⁸² покривлений бронзовий дзигар в стилі рококо,¹⁸³ порцелянові аморетки¹⁸⁴ з одбитими носами, по-дикарськи розмальовані алебастрові мадонни, недотепні імітації класичних моделей, добре відомі в Італії під іронічною назвою *antiquità moderne*¹ (новітні стародавності), — все те мало якийсь немов засоромлений, жебрацький вигляд. Знічев'я спинилась я перед вікном тії крамниці і так само знічев'я хтіла вже відійти далі, коли раптом впала мені в очі невелика пожовкла і пошарпана книжечка, не то друкована, не то писана, якимись чудними ламаними та кучерявими літерами. На окладинці стояв довжезний заголовок — я вже не можу пригадати його тепер дословно, — либонь, якась «правдива історія життя, мандрівок, вражінь, спостережень» і т. п., і т. п. «славного мореходця» — здається, Черкаторе, — «а списав її, для забави благородним дукам преславної, сильне-дужої, гордо-пишної республіки Генуезької смиренний слуга Господа нашого Ісуса Христа брат Веріфікус» — чи, може, Верідікус, — вже не можу гаразд пригадати імення чи, певніше, псевдоніма автора дивної книжки. Але більше, ніж сей заголовок, спинив мою увагу девіз, виставлений вгорі картки: там було намальовано бич і світач,¹⁸⁵ навхрест зв'язані терниною і наївно зображеною

¹ Сучасний антикваріат (італ.).

блискавицею, а під сею емблемою підписано слова: «E pure venga!» (А все-таки прийди!).

Тим часом меткий крамарь-антікварій завважив мене і вибіг на поріг свого «магазину» та й почав гречно-настирливо закликаати до себе, «як не купити, то хоч подивитись — вже ж се нічого не коштує!» Я добре знала, чим кінчається звичайне такий «некоштовний» спосіб розглядання в антікварських крамницях, але книжка так заінтересувала мене, що я ріскнула зайти в крамницю, попросивши крамаря дістати мені з вітрини твір «брата Верідікуса» (буду його вже так називати). Крамарь проникливо подивився на мене, трохи прижмуривши круглі, як у хижого птаха, темно-карі очі, далі кинувся до вітрини виймати книжку. Обережно здмухнувши з книжки порошок, він розсипався в компліментах то книжці, то мені, зручно еднаючи ті компліменти до купи.

Я тим часом розглядала книжку і дедалі все менше могла скрити від круглих очей антікварія, що справді «оцінила» її. Я не могла одірвати очей від тих сторінок з тонко розмальованими заставками, з кучерявим візерунком кучеряво стілізованих фраз. Все було таке середньовічне в тій книжці, і разом з тим було в ній щось глибоко рідне моїй душі. Я перегортала картки, часом поривалась читанням, аж мусіла силоміць одривати очі від них, тямлячи на собі скрито-нетерплячий погляд антікварія. Уривок за уривком укладався в моїй думці в чудну фрагментарну картину, з остаточної картки забренів трагічний аккорд, і знов я одірвала свої очі, бо антікварій промовив аж до нещирости лагідним голосом:

— Гадаю, що сіньйорі дуже невивідно читати в моїй крамниці — у мене, на жаль, ніякого комфорту! — що іншого було б у себе дома, в затишному кабінетику...

Сей тонкий натяк примусив мене почервоніти, але як я вже стуляла книжку, мій непокірний погляд таки забіг на остатні стрічки і там прочитав: «...так смутно говорив мені Черкаторе, але я звернув здивовані очі моєї думки до Нового світу і, простягаючи руки моєї нетерпеливості до нього, серцем покликав: “А все-таки прийди!” (E pure venga!)». Остання картка

була надірвана внизу, тільки з шматочків фраз та слів можна було догадатись, що автор просить «вибачности» (*indulgenza*) у своїх «високородних» читачів за свій «скільки недосконалий, стільки ж і скромний» твір. А наостанку велика, майстерно виведена літера F давала наздогад, що, либонь, то був кінець книжці, бо, певне, там стояло слово *Finis*, а може, й ціле речення «*Finis coronat opus*»,¹ як то було в звичаю у давніх письменників. Я запитала антикварія про ціну книжки. Він заломив таку суму, що вся моя подорожня каса зникала в ній незначною часткою. З одвагою розпачу я поспробувала визначити можливу для мене (хоч і то тяжку) ціну. Антикварій усміхнувся так, як дорослі усміхаються дитячій наївності.

— Як то панство подорожні люблять жартувати! Ось, на-пр[иклад], вже третій день ходить до мене один лорд і все дає мені за сю книжку ціну — ну, правда, тричі більшу від тільки що призначеної мені, — але ж я, натурально, розумію жарти і жду терпляче того часу, коли моїм покупцям схочеться говорити серйозно.

Надія на владання книжкою зникла без вороття... Щоб вийти з ніяковости, купила я щось з *antiquità moderne*, свідомо переплативши, і вийшла з крамниці, проведена іронічним поглядом круглих очей.

Не знаю, яка доля спостигла ту, втрачену для мене, книжку, може, купив її той «лорд» або який інший бібліоман і поховав од світа у своїй аристократичній колекції «уніків», а може, антикварій, передороживши занадто, мусів потім продешевити і продати за безцінь якому невігласові, що досі, може, й з світа її звів... Не знаю. Видимий її слід загубився для мене, але в думці лишився і досі від неї слід невидимий, і тепер спогад про неї виступає дедалі все виразніше, як літери на давніх потайних манускриптах — «палімпсестах»,¹⁸⁶ — писаних таким атраментом, що, невидний одразу, потім виявляється і вже від часу не блекне, а все виразніє. І тепер мені ясно стоять ті фрагменти і зложена з них картина, я згадую хоч не самі слова, то

¹ Кінець вінчає справу (лат.).

барву їх, і так би хотілося мені списати їх тією самою барвою, чи не обізвуться на їх інші душі так, як обізвувалась моя на стогін тії середньовічної туги, а як обізвуться, то, може, не промовчать і на стогін моєї новітньої туги, новітньої, та рідної тій давній... Ось яка та картина, що відбилася в пам'яті моїй наперекір течії вічно біжучого часу.

ФРАГМЕНТ ПЕРШИЙ

Одважний мореходець Черкаторе і смиренний брат Верідікус провадять мирну розмову в тихому, білому рефекторії¹⁸⁷ закинутого в далекі гори монастиря. Обидва розмовники були колись нерозлучними друзями в світі, тепер монастирські мури порізнили їх, та все ж не порвали між ними тії таємної нитки духовної кривности, що, з ласки Божої, певне, єднатиме ті душі і на небі, коли Спаситель нашого грішного світу сподобить їх зострітись там після мук очищення.

Черкаторе оповідає, а Верідікус нанизуює слова його на міцну нитку своєї уваги і часом подає своє слово, — так побожна людина, слухаючи в церкві слова Божого, дійшовши остатнього зерна своїх чоток, тихо промовить «амінь» або *Kyrie eleison* і далі почина послухання від першого зерна...

Морські дива і чуда суходолу швидко пролітають у тій розмові, швидше, ніж летить корабель білокрилий під вітром погожим...

Не так швидко списує потім брат Верідікус тії дива і розмову, зоставшись без друга в самотній своїй, суворій келії. Він спиняється над кожним реченням і думає, — так задумується журлива мати над колискою своєї дитини: яку долю викує собі той, що от-от вийде з тієї колиски в широкий світ?

ФРАГМЕНТ ДРУГИЙ

Брат Верідікус пише:

...«І я спитав його:

— Як же зветься ота найдивніша сторона, про яку ти мені тепер оповідаєш?

А він мені на те:

— Я не можу сказати тобі її ймення, бо не живуть гуки його в моїх устах, тільки серце моє знає його і чує. Дозволь мені називати її в мовчанні.

Я схилив голову, а друг мій провадив далі:

— Те ймення будуть знати всі люде колись, бо тая сторона — плавуча виспа¹⁸⁸ серед вічного океану, і хто не шукає її, того вона знайде сама колись, і по волі чи по неволі, а буде жити той нецікавий чоловік в чуді та в диві межі синами предивної країни. Тільки горе тому, хто не загартував духа свого для тої зустрічі, як не він, то нащадки його спокутують за неміч його духа.

Я зітхнув і промовив:

— Ох, брате-друже, немічний дух мій зроду, і тільки сила Святого Духа не дає йому погаснути у тьмі безпрозірній. Не крию, стільки ж лякає мене та плавуча виспа, скільки і вабить, — хто ж я такий, що мав би дивитись на великі незбагнуті дива Господні без жаху? Але заодно я спокійний: ніхто, крім мене самого, не буде покутувати гріха немочі моєї, бо для слави Божої зрікся я земних нащадків по собі, — адже чернець не має спадкоємців від плоті своєї.

— Але він має, — сказав Черкаторе, — спадкоємців від духа свого, і за тих він більше відповідає перед Вічним Судиею, ніж необачний батько за свого недолугого сина. Плоть винна проти смертної плоті, Дух може завинити тільки проти Безсмертного Духа, а се ж і є та вина, що не проститься вовіки...»

ФРАГМЕНТ ТРЕТІЙ

СПОГАДИ ТІТКИ ЛЮСІ

Тітка Люся вже віддавна не дитина, от лиш не видно, як їй волос на склопотаній голові забіліє, а проте вона любить згадувати свої дитячі роки, бо, каже вона, «тоді я більше була людиною, ніж тепер...». Своїх діток вона не має, але хоч не своїм, та любим охоче оповідає свої спогади про те, «як тітка Люся була маленькою». Списувати своїх споминів вона чомусь не любить, але я побачила раз, як її слухала одна хвора бліденька дівчинка з палкими уважними очицями і подумала собі, чи не варто б списати якось ті оповідання ще й для инчих дітей? Отож і спишу, скільки пригадаю. Звісно, живе слово цікавіше слухати, та зате писане довше живе і ширше сягає. Може, не все zarazом і не все з порядку спишу, та нехай вже, як умію, що ж, коли вона сама не хоче писати, то нехай не ремствує на свого писаря. Я часто чула її оповідання та знаю трохи й життя її, ще як була вона дитиною, не все їй і тоді жилося так ясно та любо, як, може, хто думає; слухаючи її оповідання, приймала часом і дитяча душа тяжкі й незабутні образи та кривду, але Люся не любить розказувати про те. «І в найкращу весну, — каже вона, — трапляються холодна сльота та заморозки, але навіщо те споминати? Адже ж не через їх весна весною зветься!» Правда, Люся не завжді тільки веселі пригоди розказує (ви це й сами далі побачите), бувають і журливі спогади, тільки холоду, ворожнечі та прикрої «злої пам'яті» я в них ніколи не чула. Ну, та прочитайте, коли хочете, сами її спогади, то сами й знатимете, що в їх є, а чого нема. Я постараюся писати їх так, щоб здавалось, наче вона сама це все вам оповідає, і через те назову своє писання: «Спогади тітки Люсі».

Тітка Люся розказувала так:

Я вже була не дуже маленькою, саме дев'ятий рік ішов, як уся наша родина і я, звісно, з нею, переїхала жити в місто Луцьке з того міста, де я вродилася й прожила вісім перших років життя. По правді признаюся, не сумувала я й трохи, виїжджаючи з рідного міста, не спадало й на думку мені, що, може, я туди повік вже не вернуся, що, може, ніколи більше не побачу наймиліших з моїх друзів дітей, що не вернуться більше мої найперші, наймиліші роки життя, що уплили вже вони злото-блакитним струмочком у прірву минулого і вже не приплинуть ніколи назад... Ні, нічого такого я не думала. Та коли його було й думати? У хаті шарварок, тато й мама повідчиняли усі скрині, повигортали усе манаття з усіх сховів, об'явилося при тому дещо таке, чого я ще ніколи не бачила: мамині сукні школярські, таткові зошити шкільні, моя сорочечка, пошита до хресту, малесенька, наче на ляльку шита, багато писанок великодніх, може, зо 200, що знайомі селянки дарували, цікаві ґудзики, якісь старосвітські, хтозна від якої одержі, і штучні квітки, і малюнки з чужих країв, що татко й мама з подорожів навезли. А дещо було таке, що я знала, та вже призабула, і ставало воно мені за нове; знайшла я свою ляльку в золотих черевичках, та — шкода! — без голови, і братікову дзигу, що колись так гарно співала, і багато-багато таких «забутих друзів»... Усе те здавалось «як нахідка», і все хтілося взяти з собою, та маленька скринька моя не зміщала всіх тих скарбів, а в великі скрині мама не хотіла пакувати того «лому». Тоді треба було зважити, кого з приятелів ущасливити такими дорогими дарунками, кому дати ляльку (їй же можна пришити другу головку!), а кому дзигу (вона ж хоч не співає, а крутиться ще лепсько!), а кому ще що. Збіглося товариство, почали ділитись, а далі сваритись, треба було якось помирити. А тут і сусідки убогі поприход[или] просити одержинки якої, що вже на мій зріст не налазила, треба було раз у раз бігати до мами питатися, «чи можна» віддати се та те.

НЕНАТУРАЛЬНА МАТИ

Пані Порицька сиділа в віконця на глибокому, вигідному кріслі і пильно шила. Хто знав її від десятиох літ, то здивував би з неї тепера — де взявся в неї сей лагідний і навіть примилений усміх, чому її погляд, звичайно такий холодно-байдужий, тепер блищить вогким промінням щирих, аж болючих, радощів? Раз вона одвела руки з шитвом далі поперед себе, подивилась на нього в захваті, як на твір великого хисту, вся спалахнула і палко, запам'ятало поцілувала свою роботу.

«Любее! Милее! Малесеньке моє, золотесеньке, перепеляточко мое!..» — шепотіла вона в якомусь щасливому нестямі.

— А пані дома? — почувся з сіней чийсь голос. Потім голос служниці:

— Дома, он вони шують.

Пані Порицька степенулась, швиденько сховала своє шитво поза собою і взяла якусь книжку з вікна.

— Подивлюсь я на те диво, як там «вони шують», — і з тими словами в хату вступила гостя, така подібна до господині дому, що хто й не знав, то б одгадав, що то її рідна сестра. Тільки гостя була чи молодша, чи менше біди зазнала на віку, бо волосся їй було зовсім темне, без срібного павутиння, та й очі без «гусячих лапок», не так, як у сестри.

— Ну, дивись ти, — мовила Порицька, вітаючи сестру, — я не пізнала голосу твого, думала, хто чужий, — і вона витягла знову своє шитво, залишивши книжку.

— То ти таки справді шиєш? Що тобі біг дав? — сміялася сестра. — Зроду я не звикла бачити тебе з голкою.

— Се вже ти вигадуєш, Олюню, я таки часом шила.

— На годинах «рукоділья», як була ще гімназисткою? — подражнила її знову сестра, далі придивилась до її шиття і ще засміялась: — Та ти се що — ляльками бавитись маєш? На кого се ти таке малесеньке шиєш?

Пані Порицька низенько нахилилась над шиттям і, вся зчервонівши, стиха вимовила, не дивлячись на сестру:

— Ні... не ляльками... А на кого шию... ще й сама не знаю...

Сестра придивилась до неї пильніше, потім швидким поглядом слизнула по всій її постаті, схопила за руку і зашепотіла радісно і неймовірно:

— Ти! слухай... та невже?.. чом же ти мені нічого не кажеш?

— Та... що ж там казати...

— Ну, вже не удавай! «Що ж там казати», — перекривила сестра Порицьку, — нібито я не знаю, що се ж мета твого життя мати дитину.

— О, вже й «мета життя», — запротестувала Порицька, але не дуже завзято, — неначебно в моєму житті так уже ніколи нічого не було, крім сеї «мети».

Сестра легковажно махнула на неї рукою.

— Та знаю я, знаю. Ну, була ти «педагожицею», ще й завзятою, ходила у фребелівки,¹⁸⁹ в охоронки, була і в сільській школі, але це все водив тебе незагожений інстинкт...

— Ех, Ольюнько, у тебе якісь такі вирази...

— Які ж там вирази? Як же се инакше виразити? Ти знаєш, я не люблю в папірки завивати... і вже коли хочеш знати правду, то я не така дурна, щоб не догадатись, чому ти могла піти заміж за такого... як би се сказати...

Пані Порицька раптом стала знов холодна, як бувала здебільшого, і в її байдужому тоні ледве можна було помітити нотки не то роздраження, не то образи.

— Я не хочу знати ніякої твоєї правди, я ніколи не думала, що ти дурна, і ти зовсім даремне добіраєш слів до такої думки, якої зовсім не варто вимовляти.

Вона одкусила нитку зубами і одвернулася від сестри, втягаючи нову нитку в голку проти світла.

Ольга нишком усміхнулася, але не зрадо, скоріше з жалем і змінила тему.

— А знаєш, ти вже щось занадто мале викроїла, ще, гляди, не налізе.

— Хіба? Та вони ж такі малесенькі... — холод знову зник з очей Порицької.

— Малесенькі то малесенькі, а як вдасться часом такий опецьок, як от мій остатній... ти тільки здумай — 15 фунтів важив!

Пані Ольга мала звичай, говорячи про своїх дітей, не називати їх на ймення, тільки «мій перший, мій остатній, моє середнє», і се чомусь дуже не подобалось її сестрі — «наче про звірят», — подумала вона й тепер і пригадала собі того «остатнього». «Справді, опецьок... ніде правди діти, поганенька дитина... моє не таке буде!» — додала вона в думці і навіть думкою не засміялася з такої певності, а вголос промовила, наче жалуючи: — Навряд, щоб я могла таку заживну дитину мати, я старіша і слабша за тебе.

— Се дарма, коли батько здоровий, — потішала її Ольга і тут же не могла втриматись, щоб у думці не порівняти свого чоловіка до пана Порицького: «Ніколи б я не могла любити такого чоловіка, як той губань Порицький, чисто якесь «м'яса-ло»... бідна Настуня!» — і Ольга так жалібно глянула на сестру, що та аж стурбувалась.

— Чого ти так на мене дивишся?

Ольга не одразу придумала, що сказати.

— Я... думаю, що, либонь, ти боїшся тепер за себе.

— Боюся? За себе? Ах, справді, може, й є чого боятись, але якось я не думала досі про се... А воно справді боятись-таки є чого. В 40 літ перша дитина...

Ольга збагнула, що зовсім не до речі повернула розмову.

— Та ні, ні, Настуню, Бог з тобою, се я так, здуру. Чого-таки тобі боятись? Людина ти здорова...

— Не так-то вже...

— Ну, там часом щось трошки, так яка ж інтелігентна жінка буває ідеально здорова. Ми з тобою роду довговічного...

— Хоч і подагричного... — докінчила Порицька.

— Ну, ну, нема чого лиху славу на наш рід наволікати. Ти от краще скажи, чого се ти передо мною таїлася? Мені й не в думці, чого се ти так реформовані сукні полюбила, аж воно он що! Ні, ти таки недобра, — не сказати своїй єдиній сестрі! Я навіть не сподівалась від тебе.

Порицька і червоніла, і втішно всміхалась, гамуючи сестру.

— Даремно ти ображаєшся, Олюнько. Бачиш... я навмисне не сховала від тебе сеї сорочечки, що шию, аби ти догадалась. Я хтіла, щоб ти знала, а тільки ніяково чомусь було просто сказати.

— От іще інститутщина! «Ніяково!» — засміялась Ольга.

— Нехай собі «інститутщина», я инакше не можу. І знаєш що, Олюню, я тебе дуже-дуже прошу, не кажи про се нікому, чуєш, нікому.

— Навіщо такі секрети? Все одно хутко всі завважать.

Порицька поправила у кріслі і натягла на себе шаль, що спустилась була з плеч.

— Поки там ще завважать, а ти таки мовчи. Ні, справді, без жартів, мені було б дуже прикро, якби ти...

Порицька так стурбувалась, аж обличчя плямистою краскою вкрилось. Ольга погамувала її рукою.

— Гаразд, гаразд, мовчатиму, коли так хочеш, мені все одно, хоча й не розумію твоєї примхи. Людина поступова не повинна б соромитись таких речей, се пережиток варварства. Речі натуральні не можуть бути «нечистими», і значить...

Тепер уже Порицька сміялась, дивлячись на сестру.

— Яка ти смішна, Олюнько! Кому се ти проповідуєш? Не вже мені, «педагожиці», як ти кажеш, треба ще доводити такі «істини»?

— То-то бо й є! — докинула сестра. — Сама тямиш, що смішно, а тим часом...

Порицька споважніла.

— Ні, знаєш, Ольго, щодо мене, то се не смішно, така — як би сказати — здержливість, чи що... Я так довго сього ждала... вже й ждати була перестала... і ніхто вже не сподівається... і здумай собі, в разі якого нещастя...

— Ну, ще що вигадай! яке там нещастя!
— ...або й просто помилки... бувають же й помилки...
— Хіба ти непевна? — почала було Ольга, але сестра не дала докінчити.

— При найбільшій певності все ж можливі помилки. А тоді мені було б і так гірко, а якби ще всі знали і... сміялися...

Ольга щиро обурилася.

— Який би таки нелюд сміявся? що се ти кажеш, Насте?

Порицька журливо похитала головою.

— Чого там «нелюд?» Люде, Олюньцю, люде сміятимуться, звичайні нормальні люде... Оті самі, що сміються з старих дівок, з одурених чоловіків, з покинутих коханок... Ти не знайома з такими людьми?

Ольга мовчала, їй зворушив сестрин журливий тон. «Справді, бідна Настуся на собі вивідала отих “звичайних нормальних” людей, дівуючи до 30-го року... А скільки було шептів та поговорів на її весіллі про те, як і чому вона “піймала” Порицького... І все то були “добрі знайомі”...»

Порицька завважила знов на собі вболіваючий погляд сестрин, і щось їй защеміло на серці, згадалось щось давне, десять літ як забуте. Так було дивилась на неї мати в ті хвилини, коли вона надівала нову сукню, збираючись на вечорниці, де вона мала бути найстаршою з усіх дівчат... І як бувало тоді, так і тепер вона шукала оборони від такого погляду, видобуваючи з себе слова, все одно які, аби не мовчання.

— От ти смієшся (Ольга тим часом зовсім не сміялась), а воно таки в тім щось є, щоб не казати про себе. Як я була в Зарічинцях учителькою, то завважила, що селянки дуже не люблять розказувати, коли саме вони сподіваються дитини, і до остатнього намагаються, щоб ніхто не бачив їх мук і не чув крику. «Скільки людей знатиме, за стількох мусить відболіти породілля», — пояснила мені се одна баба-повитуха. І якось мені се так у голову вковалося...

— Ха-ха-ха! от так «педагожиця»! замість нести освіту в народ, сама від нього навчилася бабських забобонів!

Порицька була рада, що одвернула сестрині думки на інший бік, і навмисно перечилася з Ольгою.

— Нехай собі й бабські, але чи забобони, то зовсім невідомо. Коли вірити в гіпноз, то може ж бути, що кожен, хто подумав: «От як тій бідній жінці буде трудно!» — може й справді «надати» їй більшого болю в відповідний момент.

Ольга сміялась і махала на неї руками:

— Ну, ну, ну, ти так з своїм «гіпнозом» до того дійдеш, що ще й «уроки» почнеш боятися або «пристріту».

— А що ж ти думаєш, може, й «уроки» та «пристріт» не такі забобони, як звикли думати середні інтелігенти, може, люде справжньої науки...

— ...Як ми з тобою! — перебила Ольга і затулила сестрі рукою губу. — Мовчи вже краще, людино справжньої науки, бо он, я бачу, твій педагог простує вулицею. Ось нехай-но він почує твої міркування про «уроки», «пристріт» і подібні їм науково встановлені факти, то буде тобі лекція, що й не переслухаєш.

В сінях уже чутно було шаркання калозами, і незабаром увійшов Порицький, правою рукою обтираючи одвільжені вуси, а лівою тулячи під пахвою якусь грубу книжку, загорнену в папір і перев'язану шнурком. Надійшовши до жінок, він спершу подав руку Ользі, потім нахилився і поцілував Настю в чоло холодними вогкими губами. Настя вся стиснулася під тим поцілунком. Десять літ терпить вона сі великі, мокрі, холодні губи і все не може звикнути! Щось закипіло і звилось і навколо серця, аж дух заперло, але Настя погамувала його: «Як мені не сором! се ж батько мого перепелятка!» І вона вже без великого примусу глянула лагідно на чоловіка і приязно сказала:

— Добридень. А що се в тебе за книжка? Нова, здається?

Порицький помалу розв'язав книжку, звинув у каблучку шнурочок, сховав його в кишеню, розгорнув папір, розправив його і почепив на гак з паперами, прибитий до стіни, і тоді тільки відповів жінці:

— Авжеж, се нова книжка. Се я тобі дарунок купив.

— Спасибі. Дай же подивитись.

Порицький урочисто простяг їй книжку. На окладинці стояло великими літерами: «Мать и дитя».¹⁹⁰

Порицька злегка зашарілася і знов промовила:

— Спасибі. — Потім додала: — Я дуже хотіла мати сю книжку.

Ольга заглянула на заголовок.

— Ет, знаю я сю книжку. Теж «студіювала», ще як свого першого сподівалася. Багато зайвого, а то й такого, що всякий дурень знає, тільки поважним тоном розписано. Тепер і в руки не беру.

УТОПІЯ

Дівчина з чорними смутними очима, жертва спадку по занадто великодушних родичах.

Артист — самовбивець (з мирних анархістів), що жив на кошт праці інших, аби творити, і творчість зрадила його.

Учений, що винаходить нові дива, щоб улегшити життя своїй любій хворій чорноокій дівчині. Він оптиміст-філософ і шанує «силу слабких», їх «пасивне двигання прогресу».

Родина: дві жінки і «їх дитина».

Дівчина і її «батько» (учитель).

Чоловік і жінка, що кохаються і нізачо не хочать жити вкупі, спробувавши того раз. Діти їх теж живуть окреме. Всі вони любляться.

— Я бачу, ти дивуєшся, та й мені трохи дивно з тебе, так наче ми зовсім чужі й незнайомі. Але ж ні, ми таки знаємо [в] одно одна одну, тільки я краще знаю тебе, ніж ти мене: я бачила тебе у мріях про минуле, — а сі мрії завжди певніші себе, — ти ж бачила мене у мріях про те прийдешнє, що завжди загорнене у ясний срібно-блакитний та мало прозорий серпанок. Але тепер ми зострілись віч-на-віч, якась сила одслонила той серпанок перед тобою і зблизила минуле до мене, не будемо ж дивитись одна на одну з подивом недовір'я — друзі мрій завжди рідні собі, хоч би віки ділили ті мрії одна від одної. Дай мені руку! бачиш, рух сей пережив віки — і поживімо вкупі хоч одну годину, сестро моя, в людскости, може, тоді ми порозуміємось краще, може, хоч відгадаємо серцем одна в одній і в наших різних поколіннях те, чого розумом збагнути не можемо.

Я подала їй руку, й з того часу ми стали рідні перед самими собою і любо стало нам говорити одна до одної: «сестро»!

І хоч знову той мало прозорий серпанок заслонить передо мною прийдешне, хоч, може, сумнів примусить мене зректися і забути те, що я бачила там, я, може, забуду все, але сеї дівчини з чорними лагідними очима, — такими лагідними, аж не вірилось, що вони не блакітні, — я не забуду повік. Я не відречуся ніколи, що я держала в своїй руці її вузьеньку білу рученьку, ніжну і холоднувату, як пелюсток з рожі, що я бачила, як тінь від її темного волосся спадала на її широке і високе чоло і глибшала між чорними бровами. Я ж пам'ятаю її хибку походу, — вона ходила наче у воді і рада була спинитись якнайшвидче, — я пам'ятаю її втомлені повільні рухи. Тільки вії у неї рухались часом швидко, мов хотіла змахнути якусь болісну думку з-перед очей та уста її барви зів'ялого маку раптово тремтіли часом (але на мить одну) немов від стриманого болю, — після того вона закривала очі, зітхала, потім тихо всміхалась, і знов дивились мені в душу її великі чорні очі, очі мучениці. Як же можу я зректися її?

INTERVIEW^I

Я своє «інтерв'ю» почну-таки з опису самого себе. Властиве, так роблять всі «інтерв'юїсти», що з себе починають, собою кінчають, та не ким іншим і наповняють свої interviews, але вони роблять се скрито, «межи стрічок», а я от зроблю відкрито, так, може, буде оригінальніше, а вже напевне буде чесніше.

Отже, дозвольте рекомендуватись. Я—естет. І то не в теорії тільки, а в житті. На доказ сього мушу зробити невеличкий екскурс автобіографічний. Зовсім недавно знав я одну панночку, себто знаю я її і тепер, але тоді я її любив, а тепер не люблю. Не люблю рішучо і безповоротно і то саме через те, що я естет всіма фібрами своєї істоти. Панночка була (і єсть) гарна, ідеальної вроди (се я признаю й тепер), ідеальної доброти, має душу живу і навіть іскру Божу, я в значній мірі завдячую їй свою славу незвичайно чуткого interview-їста—маю щирість признатися в тому! Її іскра Божа, правда, не творча, дехто називає таку іскру прозаїчним терміном «нюх», а я назову се (нехай хоч із вдячності) «дар». Отже, має вона дар пізнавати прийдешніх знаменитостів у «починаючих» письменниках. Між іншим, ви не думайте, що «починаючий» се справді той, хто тільки що починає писати, ні, «починаючим» можна бути і в 20 літ, а на 21 раптом стати «нашим відомим», я навіть знав і такий курьоз, що автор був перше «нашим відомим», а потім спустився до «починаючого» (alias^{II} «подаючого надії»). Не вірите? Далєбі, правда. Але се так, між іншим. Так отож кажу,

^I Інтерв'ю (англ.).

^{II} Інакше (лат.).

панночка моя—ох, колись, і ще недавно, чого б я не дав за се «моя»! а тепер се тільки холодний *façon de parler!*¹—панночка моя була для мене, я б сказав, музою, та interview-ерам музи не належиться, ну, то вже не знаю, Егерією,¹⁹¹ чи як там хочете. Вона любить тих «починаючих» (кажу ж вам, добрість ідеальна!), завжді у неї на столі тоненькі книжечки віршів у ясних обложках з «дерзаючими» заголовками, і коли вона стріне мене з такою книжечкою в руках і на привітання скаже, показавши пальчиком на ймення автора: «Слухайте, сього вам варто побачити», то я без найменших сперечок вихожу від неї, сідаю в трамвай і мчу розшукувати прийдешню знаменитість, поки її інший не «відкрив».

¹ Спосіб висловлення (фр.).

ТУРЧИН І ВІРМЕНОЧКА

I. Вдома. II. Авантурник. III. Невільниця. IV. Край розкоші— край неволі. V. Пізнання і самопізнання.

Брат— безідейність, дух авантури, воля без мети, одвага без змісту, ризик для ризику, безладдя і пристрасть, вкупі з тим ніжність і мрійність, упертість і безхарактерність, кондотьєрська¹⁹² грубість манер і звичок і поштивість «сина чесного роду»— в ґрунті натури.

«...ЧИСТЕ РІВНЕ ПЛЕСО МОРЯ...»

...Чисте рівне плесо моря, дрібно переткане тонкими, довгастими скалочками текучого срібла... Вода стала ще тихшою, скалочки змінилися в дрібнесеньку луску, далі й вони розгладилися і в тій наче шкляній поверхні відбилися, злегка хвилюючись, темно-зелені, безлюдні, поважні укриті буйним рунном лісів, де-не-де перерваним рудими глинястими кручами.

ЕКБАЛЬ-ГАНЕМ

Екбаль-ганем¹⁹³ лежить на ліжку в подружній кімнаті. Отак одягнена одсвятно, як завжди, серед білого дня — лежить. Чорне, блискуче, трохи жорстке волосся вибилося з-під химерно-штучної зачіски і спадає безладними пасмами на щоки, як у простої феллахині,¹⁹⁴ хороші очі втратили агатовий полиск і стали подібні до зерен з дешевих чіток, стертих занадто богомільною рукою, ніс — і так вже трохи величенький — припух, позбувся товстої пудри, став смуглявим і червонястим, ніжні уста сквасніли й згіркли... Екбаль-ганем знов плакала... Ох, і що його робити, щоб не плакати?! Се ж лихо, се ж погибель — тиї сльози! Адже після них наче написано на обличчі: «Ся жінка має тридцять літ». Тридцять літ! То ж то старість!.. Звісно, Аллах справедливий, але нащо потрібно його справедливости, щоб ті розпустні біляві франки здавались молодими часом і понад 40 літ, а бідна арабка хіба чудом задержить красу до тридцяти, як от задержала вона, Екбаль. Може б, те чудо ще кілька років протривало, коли б... коли б не стала на дорозі франка! Ой тиї франки! Либонь, їх створено на кару людям, як сарану, як гусінь, як скорпіонів. І кожна франка ще й на тім світі, по смерті, сподівається жити та красувати (яких гарних святих жінок показують у школах арабочкам католицькі черниці!), а найчесніша мусульманка хіба має ту надію?.. Однак же були святі жінки-мусульманки: Хадіґа, Фатьма, Зейнаб... де вони тепер? Адже гурії¹⁹⁵ то не вони, а де ж вони? Чи варто ж бути святою?..

Екбаль-ганем вжахнулась. Які се думки їй в голову лізуть? Хіба жінка може розважати про такі речі? І не треба думати

багато, від сього будуть зморшки на лобі. Вже й так доводиться волосся нижче спускати на лоб, ніж би слід, — ще ж добре, що тепер на се мода!

Глибоко зітхнувши, з тихим тоненьким стогоном, Екбаль-ганем підвелася з ліжка, пішла до столика туалетного і сіла перед свічадом. Найперше ухопила пушок з пудрою і швидко-швидко забілила носа. Потім почала спокійніше розмальовувати все обличчя, поки воно набуло бажаної подібності до гіпсової маски, з різкими рисами брів, з чорними обідками навколо очей, з кривавими рубцями замість уст. Далі взялася до зачіски. Занадто буйне африканське волосся нелегко було покорити паризькому шаблону, придатному більше до штучних мертвих «постішів»,¹⁹⁶ ніж до справжнього живого волосся, однак мусіла скоритись Африка перед Європою. Екбаль-ганем таки досягла того, що, ззаду подивившись, можна було взяти її коли не за паріжанку, то все ж за якусь «франку», хоч би колоніяльну.

Але то тривало довго. Вже спущені матово-жовті жалюзі в кімнаті попрорізувались жовтогарячими смужками від низького сонця, далі ті смужки зарожевіли і поширшали, наче розцвіли, а ще трохи — і запалали, мов від близької пожежі. Се вже починався єгипетський захід. Там сонце уміє вдавати переможця в остатній час перед неминучою поразкою, і так гордо та весело, без найменшої тіні вечірнього суму, сипле барвисті дари на небо, на пустиню, на велику ріку і на кожну дрібную-дрібницю своєї улюбленої країни, що навіть за одну хвилину перед навалом темряви якомсь не йметься віри її неминучості.

Екбаль-ганем рідко бачить захід сонця у всій його красі, а відколи живе тут, на купелях, то й ніколи не бачить. Вона ж тут живе, як у в'язниці, не в звичайному, призвоїтому гаремі, як годиться поштивій мусульманці, а таки в справжній в'язниці, без садка, без піддашків з точеними ґратками, звідки можна чудово споглядати на вулицю, без родичок і приятельок, що, бувало, так охоче додержують їй товариства і дома, й у гостях, і на проходах. Тут і йти нема куди, хоч би й було

з ким, — нема ні кладовища порядного з могилами кривних (найпризвоїтіше ж ходити на кладовище, а не сновигати вулицями без мети!), нема крамів, окрім бакалійних та з усяким мотлохом, куди ходять тільки слуги та франки, а жінці родовитого арабського бея сором і поріг переступити; в гості Екбаль-ганем не може ходити, бо прийшлося би й собі гостей приймати і відкрити перед ними всю злиденність життя свого тутешнього, — адже вона живе у дворичі, де уміщається пансіон для хворих чужинців, а се ж все одно, що locanda!¹ — се ж крайня ганьба для порядної ганем жити попри локанді.

Коли-не-коли бувають весілля, заручини, похорони, і то більше не тут, а в Каїрі, їздити туди трудно, шкода кидати своєї маленької Зейнаб, а не тягати ж за собою таке немовлятко межі люде, щоб ще хто наврочив.

Згадавши про Зейнаб, Екбаль-ганем затрівожилась, схопилась, відхилила трохи надвірні двері (так що ледве чи й долоня просунулася б), ляснула двічі в долоні і гукнула тонким, го-стрим, трошечки рипучим голосом:

— Е! Сальтане! — і зараз же оступилась від дверей.

Знадвору вступила стара негритьянка в яро-зеленій вовняній сімаррі,¹⁹⁷ надітій без сорочки, у срібних грубих, як кайдани, обручах на босих ногах, з непокритою, розпатланою, дрібно-кучерявою головою, тільки перев'язана над чолом, наче стрічкою, вузько зложеною жовтогарячою хусткою з червоними берегами; з шиї на розхрістані чорні груди звисало важке глиняне намисто різних яскравих кольорів. Здавалося, що вона не йшла, а неначе точилася, така дрібна й легка була у неї похода, і дивно відбивала тая похода при її низенькій, надзвичайно тілистій постаті. Неначе велика зелена опука з розгону впала і не своєю силою закотилася до хати.

— Де ти поділа Зейнаб? — одразу дражливо крикнула до неї Екбаль.

— Там, — спокійно і недбало кинула Сальтане, махнувши рукою собі через плече.

¹ Готель, трактир (італ.).

— Де се «там»? що се за «там»? Ти її надворі покинула з Саїдом? Я тобі казала, щоб ти не сміла! щоб ти не сміла! їй небезпечно бути надворі! ти ж тямиш? ти ж розумієш! А ти все-таки «там», «там»!

— Ти ж, ганем, ще не знаєш, де саме Зейнаб, а вже кричиш, — сказала Сальтане так само спокійно чудним, якимсь пташиним голосом, що нагадував «людську» балачку папуги.

— Ну, то де, де? кажи ж, де! — і з нетерплячки Екбаль сіпнула її за зелений рукав.

— Звісно, де — у гладкої сет, там їй чаю дають, вона любить. Гладка сет казала, що сама її принесе додому.

— А, у гладкої, — вже й собі спокійно протягла Екбаль, — се нічого, можна. А «фірузи»¹ на Зейнаб є?

— Авжеж є і фірузи, і серце, і ключ, і все, що треба, як же інакше?

— Ну, то йди собі, — недбало кинула Екбаль і вернулась до свічада, але негритянка не пішла з хати, тільки раптом сіла долі напочіпки там, де стояла, і швиденько, несподівано промовила своєю пташиною гуторкою:

— А тая вже вбірається, і дитину свою нарядила у такі білі-білесенькі «дантелі»,¹⁹⁸ як «інгліз-бебі» носять. Ти, ганем, конче повинна такі дантелі нашій Зейнаб справити, бо то ж не подоба, щоб ліва дочка у бея була краще від правої вбрана. І черевички треба їй білі. Ні, знаєш, ти краще справ їй з золотого сап'яну, то вже тая на такі не спроможеться.

Екбаль-ганем пильно вдивлялася в свічадо, але нічого в ньому не бачила; очі їй знову заходили слізьми, і вона боялася, коли б сльози знов не зруйнували їй так трудно відбудованої краси. Вона мовчала, щоб слідом за словом не прорвався плач. Важко дишучи, вона будувала греблю мовчання. Коли се чутким вухом піймала один гук з надвірного гомону, і сльози одразу спинились і висохли, не викотившись, їй почулося якесь італьянське слово. Екбаль-ганем кивнула мовчки негритянці, щоб тая відхилила трохи надвірні

¹ Бірюза, що вважається талісманом проти «уроків». — Л. У.

двері, і стала наслухати. Але в одхилені двері влетів дитячий щебет:

Barbarino, fino, fino,
mangia porco, beve vino!¹

Потім якесь пацання чимсь плесковатим, наче хто ху-
стя прав. То малі «ізраеліти», що приїхали недавно на купе-
лі з Александрії, дражнили старого берберіна-воротаря, а він
«учив» їх, скинувши з себе пантофлю та потягаючи грубою пі-
дошвою малюків по плечах, кого встигав досягти.

Екбаль-ганем була й забула, що в дворі ще хто може говори-
ти по-італьянськи, крім «тієї».

— Ах, як мені обридли тії чортенята! Яке то нещастя мати
в сусідстві локанду!

— А я ж тобі казала, ганем, — докинула Сальтане.

— Ай, мовчи ти! — визвірилась Екбаль.

— Саїда, ганем! — озвалось щось під дверима жіночим го-
лосом, ніжно-улестливо, і розточилося в благословеннях
«прекрасній ганем і тому дневі, що дає її бачити її найнижчій
служі».

— Мін (хто)? — різко перебила Екбаль потік благословен-
них слів.

— Порох з-під стіп твоїх, порох з-під стіп твоїх, — відпо-
вів лестивий голос, і в двері просунулось обличчя, трохи
не таке чорне, як у Сальтане, молодше, з блакитною зорею
на чолі, нацяткованою голкою просто на шкірі, з таким же
півмісяцем на підборідді, з двома золотими сережками з од-
ного боку — одна в уху, друга в ніздрі, — сполученими тоне-
сеньким ланцюжком. Від солодкої усмішки сережка в ніздрі
тремтіла, сіпала ланцюжок і другу сережку, і дрібнесенькі
світляні блиски грали як леліточки по темній бронзовій пра-
вій щоці, а ліва темніла під напівспущеним чорним креповим
покривалом.

¹ Барбаріно, хитрий, хитрий, їж свинину, пий вино! (італ.)

— Чого тобі треба? — суворо спитала Екбаль.

— Мені треба, прекрасна ганем, щоб ти була ще кращою, а щоб твоя найнижча слуга не ображала божих очей своїми злиднями.

Промовляючи тее, жінка вступила в кімнату, тягнучи за собою по помості довгий вузький кінець чорного крепу, як ящуриний хвіст. І вся її постать нагадувала ящурку — тонка, гнучка, з меткими і разом полохливими рухами. Здавалося спочатку, що вона прийшла з порожніми руками, але, вступивши в кімнату, вона миттю добула чи з-під покривала, чи з якихсь таємних сховів просторої фалдистої чорної сімарри кругле пуделочко з ясного лубка і простягла його на долоні до Екбаль-ганем.

— От, сонце моє, ганем моя вродлива, оце тривкі білила! Хоч тричі вмийся після них, — не злиняють! Хоч які поцілунки ширі — їх не зітруть! Вічні, моя ганем, вічні!

Екбаль-ганем узяла пуделко, відкрила, придивилась, підставивши під червону смужку світла, понюхала білила і вернула перекупці, коротко мовивши:

— Не треба.

— І певне, що не треба! — несподівано палко підхопила перекупка. — Пробач смітині з-під твого порога! Я ж і сама бачу, що ти й так біліша від лілеї. Але я маю ще й інші речі, помічні речі, — вона знизила голос аж до шепту, — маю до діточок, маю й від діточок, як до чиеї потреби...

Екбаль суворо насупила брови: — Що?

— Слухай-но, — озвалась Сальтане до перекупки, — йди-но ти собі звідси, бо як прийде бей, то будеш ти знати, він таких, як ти, не любить.

Але в очах Екбаль-ганем при слові «бей» щось блиснуло, блиснуло і погасло, а уста зложилися у штучно-байдужу презирливу усмішку.

— Ну, коли ти така розумна, — звернулась вона до перекупки, — то в тебе, либонь, і привороту можна купити.

— А можна, можна, перло пророкова! От тільки сьогодні не взяла — проклята моя голова за таку пам'ять!

— Та мені й не треба, — лицемірно мовила Екбаль і навіть позіхнула трошки при тому, — мені вже скоріш відвороті потрібен, — і знов посміхнулася штучно-презирливо.

Перекупка вхопила Екбаль за руку вище ліктя і зашепотіла:

— Завтра принесу! завтра принесу! і привороту і відвороту, всього, всього принесу.

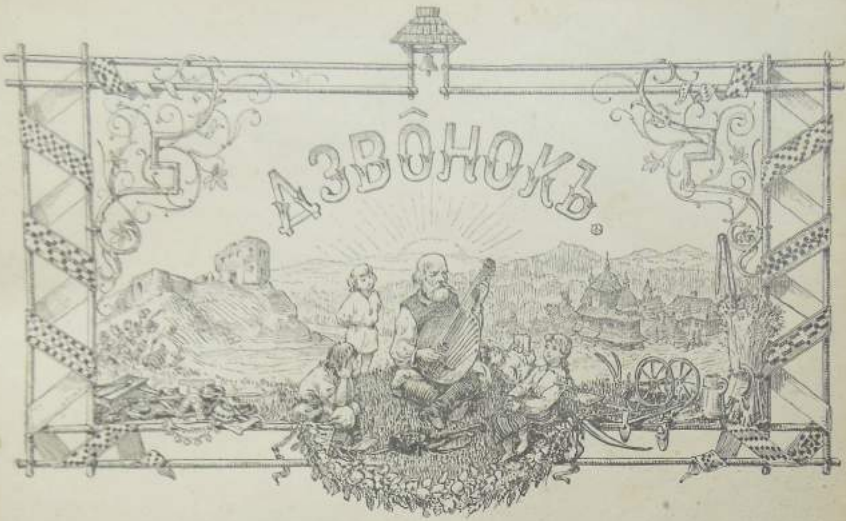
Тим часом Сальтане, щось почувши знадвору, стрепенулася, скочила до дверей, обернулася до шпарки перше вухом, потім оком, по-пташиному, і крикнула:

— Бей іде!

Екбаль миттю вихопила свою руку від перекупки, а тая безгучно і прудко, ще більше по-ящуриному вимкнулася з кімнати у двір і там, побачивши бея, що йшов не з вулиці, а з глибини того ж таки двора, швиденько скрунула в браму і щезла за рогом вулиці.

1. Лариса Косач. Друга половина літа 1897 р.
Чукурлар, Крим.

ПИСЬМО ИЛЮСТРОВАНЕ ДЛЯ ДѢТЕЙ И МОЛОДЕЖИ.
Выходить 1. и 15. кожного мѣсяца.

Ч. 14.

У Львовѣ 15. (27.) Липца 1890.

Р. I

Передплата выносить:
рѣчно 4 згр., піврѣчно 2 згр., чвертьрѣчно 1 згр.

Адреса:
„Дзвінокъ“, Львівъ улица Чарнецкого 26.

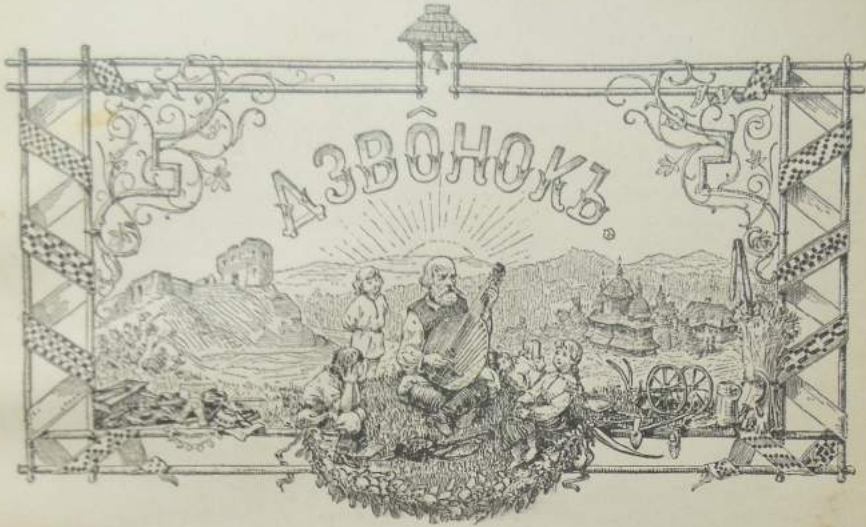
Образъ стародавнього Галича.

Тодяний Галич, — великій, багатий,
Обіймавъ простѣръ на пать годищ холу, —
Вбіравъ са въ красній, золотій шату;
Багатствомъ тхали зъ горы ажъ до споду,
Сіали церкви й золотій палати
И твердъ крѣпость князівського роду,
Водилирва двѣрь озолочений; —
При вѣкъ грижали вѣчеви збори: —
Храброи дружины полкъ уоружений!
Подшпиривъ сильно ажъ Угорскій горы!
Стобѣ Ослямысла золотонований
Повишавъ раду пресвѣтлыхъ бояръ!
Переговори и яра и брати,
И всякъ домашній тиховиривъ сваръ!
Бого торговлю, вѣбми густѣ хвары,
Виршили куницъ зъ усавихъ сторони,
Переповняли багатствомъ базари,
И несли вѣсту золотій полѣтъ.
До сго князичъ привѣздали святи
Водѣ царѣвъ мюжицхъ и несли покѣницъ;
Посли дани и римскій злати

Гостили часто середь его стѣнь!
Твердыи зельзомъ покрытій рыцарѣ
Своиъ заслона и вѣрогавѣ страхъ!
Розположили супостатѣвъ хвары
Били султандѣвъ въ далекихъ земляхъ!
— Земля столица — щитъ лежи мѣстами,
Сивъ прекрасно ажъ поранна зора,
Подшпиривъ сильныхъ князѣвъ ранешми,
Владѣвъ водѣ Сава землями до моря;
Красный и теплий, ажъ нога сукманна,
Величавъ, красивъ — и грѣвъ своего паня! —
Нинѣ — сукманна здерта! сивъ лати!
Ажѣ тѣо було тяжко вѣдгадати!!
Въ тѣмъ урочищи янушомъ хвалы
Стопть ще панѣв дорогій забытокъ:
Нѣбми спиваний двѣл тодѣннихъ свитокъ,
Щѣбъ сго потоний племена читали.
Стопть ще церковъ: — Рождественскій храмъ,
Котрон стѣны зъ твердой окови,
Золотій верницъ, кадѣлѣви боки
Давно вже въ позицѣ красѣтѣ сивъ...

Липецъ Могилницкій.

2. Титульна сторінка журналу «Дзвінок» (1890).
У цьому числі видання вперше надруковано
оповідання Лесі Українки «Метелик».

ПИСЬМО ИЛЮСТРОВАНЕ ДЛЯ ДѢТЕЙ И МОЛОДЕЖИ.

Выходить 1. и 15. каждого мѣсяца.

Ч. 23.

У Львовѣ 1. (13.) Грудня 1891.

Р. II.

Передлата выносить:
рѣчно 4 згр., піврѣчно 2 згр., четвертьрѣчно 1 згр.

Адреса:
„Дзвінокъ“, Львѣвъ улица Чарнецкого 26.

ДУБЪ И ЛОЗИНА.

(Байка.)

Стоялъ высокій Дубъ середъ долины
И гордоито всюды поглядывъ.
Связавъ ся вѣкъ зъ товенькою Лозиною
И такъ вѣ разъ сказавъ:
„Якъ хиверна ты, невѣстная Лозина!
Тыой бытъко Верболозъ змурвѣвъ,
Невначе ты бѣу не рѣдкая дитина,
На свѣтъ тебе тутъ посадивъ.
Захоче вѣтеръ буйный розходитися,
Якъ гайдамакъ у вражюму селѣ,
Не знаешь ты, де зъ-перелазу дѣтисъ,
Кладешъ покляны до землѣ;
А шо-жь, якъ часомъ на долину
Сердита буря навѣявъ?
Рване тебе зъ кориню, якъ шкряву,
Ажъ курана у гору полетитъ.
Отъ я — не ти... я Дубъ, се иныне дѣло:
Не тѣлько вѣтра не боюся,
Я зъ бурюю звагати ся буду смѣло,
Нехай якъ хоче дѣе, не поклянюся.“
И гордый Дубъ вода свѣтху захитавъ ся.

На се Лозина такъ осмѣлилась сказать:
„Поважный Дубе пашь! великій ты удавъ ся,
На шо-жь маленькихъ зневажать?
Не всякъ одинакова судилась въ свѣтъ доля;
Тому шумѣть, тому поклонъ битъ:
На все, на все съ Божою волю.
Усемъ подѣ Богомъ треба житъ“...
И добавалкался... Надѣ вечеръ и сказало:
„Страшенна буря сразу зареалла...
Дубъ стрепенеуся, загувъ, ажъ листе розгѣталось,
Лозина бѣшенка на землю прилагалъ;
Грѣвъ гуркотѣвъ, опаша розсипавъ ся,
Невначе страшный судъ наставъ;
Змагавъ ся доуго Дубъ, стогнавъ, не подававъ ся,
А далѣ затрѣшавъ, зломивъ ся и — улавъ...
Пробѣгло лпшецко, у степъ затуркотѣло
И асне сонечко долину освѣтило;
Лозинючка заплакала стонѣтъ,
А Дубъ позваный лежать.“

Хто ведичевъ ся и другыхъ зневажалъ,
Нехай про Дуба клячочку читалъ,
На умъ собѣ кладѣ, —
Наука въ лѣсъ не занедѣ.

Л. Гринько

3. Титульна сторінка журналу «Дзвінокъ» (1891), на сторінках якого побачило світ оповідання Лесі Українки «Біда навчить».

Виходить 1 і 15 з.
кожного місяця
і коштує за рік:
4 гульдени,
в Росію 8 рублів

НАРОД

Редакція
і Адміністрація
ул. Сокола 1.
(Oesterreich, Gall-
zien, Lemberg, ul.
Sokola 1.)

руско-українська радикальна часопись.

Дійсні здобутки політики

„НОВОГО КУРСУ“

I.

„Новий курс“ — се у нас тепер „злоба дня“, а посол світиня професор Ол. Барвінський — се „герой нашого часу“. Бувало, за давних добрих часів — бодай не верталися — як тільки почав балакати Русин з Русинем про політику, то бесіда мусіла конечно зійти на „Йор“ і „йори“: так тепер знов ні одна політична розмова між Русинами не може обійтися без того, щоб не зговорилося про Барвінського. І то таки про саму особу Барвінського говорить ся більше як про вартість і наслідки его політики, бо у нас, Рутенці, такий звичай, що вартість політики оцінює ся після фірми, після того, хто „політику робить“, а не після сі змісту і напрямку.

Тож коли свого часу пос. Романчук заінагурував політику „нового ери“, то тисячі „патріотів“ з провінції надсміли ему за те безчестені „адреси довіри“¹⁾ з своїми підписами. Тепер же, коли Барвінський пішов консеквентно наперед по дорозі витягненій Романчуком, то ті самі патріоти не тільки не шлють Барвінському адресів довіри, але протинно виступають протів него і називають его лицем запроданцем, зрадником, панским лакеєм і пр. і пр. — хотия добре знають, що „новий курс“ се рідна дігніна „нової ери“. Щож, не дивниця, бо до Романчука мали люди „звучаніє“, а про Барвінського дивно говорить.

¹⁾ Котрі були вичтані яко постійна рубрика в „Дні“ і наводжували спробованим „Дні“ многого труду.

Найбільше розширений погляд, що личі користи, аванси, посади, мамопа, страх перед секатурою та перед утратою кусника хліба — отсе основні, провідні мотиви політики „нового курсу“. Барвінського уважають загально за парісровича, хотия шанують его трудницьє та рухливєсть і респектують его великий вплив в висних сферах. Відповідно до того, деякі благозраумні люди придержують ся тої практики, що в очи клявуть ся Барвінському низьєво а поза очи „нищать“ его завязго — після неслоничі: „чєши дідька з рідка“. Про прахильників і сторонників Барвінського висказують ся „злобні язика“ ще гірше як про самого патязка. Після домінуючого погляду, суть се по часті циничні карієровичі а по часті стерероризовані покарадуники, а деяких найбільших політичних товаришів Барвінського ставить дубльчича опінія під одну мірку з Микитом Хрувєм, а навіть ще о стілько низше, о скілько Хрувє-посол стоїть на драбині суспільній више від Хрувє-виборця. Зрєнтою всіх поклонників „нового курсу“ мучить нечєста совєсть, а се показує в тім, що всяка розмова про нашу політику є для них немєла і дразнина і вони сі старанно омїнають.

Так бодай говорять „злобні язика“, що то найсильніше вшпанають на публичну опінію. Однак серед нашої публицы суть ще инчі люди, суть „цирї добрягя“ з мильким серцем а музикальним ухом, котрі нелюблять дїссонансів а бажають гармонїї; вони люблять все лагодити опраудувати, ідеалїзувати, бо боять ся поглянути нагїй дїйсности в очи... Отже ті добратї тепер в правдївнїм кловетї. Їм не може в голонї помєститися, яким чином мїг „такий чєсний і розумний чоловік, такий цирїрий і дьль-

4. Титульна сторінка журналу «Народ» (1895).

У цьому числі видання вперше надруковано твір
Лесі Українки «Волинські образки. I. Школа».

~~17539~~

СКЛАДКА

Альманахъ

НА СПОМЫНЪ

Владымыра Степановича

АЛЕКСАНДРОВА.

РОКУ БОЖОГО 1895-го.

Спорудывъ К. А. Билиловський.

ХАРЬКІВЪ.

Друкарня Адольфа Дарре. Московська, 19.
1896.

5. На сторінках альманаху «Складка» (1896) уперше надруковано легенду Лесі Українки «Щастя».

ВСЕУКРАЇНСЬКА АКАДЕМІЯ НАУК
КОМІСІЯ НОВІТНЬОГО УКРАЇНСЬКОГО ПИСЬМЕНСТВА

ЛІТЕРАТУРА

ЗБІРНИК ПЕРШИЙ

ЗА РЕДАКЦІЄЮ
АКАД. С. ЄФРЕМОВА, М. ЗЕРОВА,
П. ФИЛИПОВИЧА

КИЇВ • 1928

6. Титульна сторінка київського збірника історико-філологічного відділу ВУАН «Література» (1928), який виходив за редакції акад. С. Єфремова, М. Зерова, П. Филиповича. Тут уперше було опубліковано з подачі Ол. Тулуба «невідомий твір» Лесі Українки «Пізно».

7. Леся Українка. Твори. За заг. редакцією Б. Якубського.
Київ: Книгоспілка, 1929. Т. X. 299 с. У виданні представлено прозову спадщину Лесі Українки.

XII

Дорога мамо!

Подумайте тільки, як я прожинула сей час:
 "Що там два місяці в страшній мушкетерській, в са-
 марській Фуберній, де, окрім двох мушкетерів,
 ні душі нема"... так писала Софія до матері,
 вернувшись з села в місто.

Все смеркано, в хаті робіться що раз
 темніше, а Софія сиділа + ретельно писала.
 В місті їй було трохи вистраше, вона мо-
 гла вибрати час до писання. Так, — було вист-
 раше, але чи краще? В місті все драматич-
 но їй спогадками, на що не подивитися —
 такій їй фальш відсорне!... Тепер баронесса
 має гостей, Софія знає усіх тих гостей, і
 вони їй добре знають... знали хоча б! А
 тепер? О, які вони всі люди, нічого не
 люди!

Софія сиділа замислена, з ^{любимим} ~~любимим~~ ^{любимим} ~~любимим~~ ру-
 ку з пером над листом та сумно задри-
 -вувшиє

Чи він кинув Товаришів і побів за
собого? Чи зрадо? Чи вони йшли самі
і кожен свій проводарем Товаришів? Чи вони
мають до брами входу? Коли ж
мастак їм з'явився, що з проводарем
там вони не вернулись від брами назад, то як вони
рів погонити зрадливого? Чи може їм
першим одним був укрі за собого зброю
Товариша свого і не смів підняти вою-
ючому? Чи може аще який-небудь був
споконвіку безграбовий і сміливий і
страшний у своїй сміливості безграб-
ний, як сам хвост? Що може спитати
кого? Що вивалить відрацуня людей
з fila смілої повороти?...

30 IV 1945.

~~Вони ідуць, ідуць і страшно~~
~~дубиють на мах. Що аще прасяє до~~
зрива самодіть, укрі собі не пан. І вдало
спрокутати його Товаришів, бо він віддалав
звідкіль
зв'язав керу і хвост, і він мав, що він
проводарем і хвост, але він не може повести
їх назад, як би раптом своїм, бо він збрив
Товариша його за рахунок погонити його і аще
вони, страшний тільки їм, що ідуць поперед його. Вони
укрі погонити! —

Ти, казаче горнований,
 кого в тебе шукає курий?
 - Вранці дівка підлоїли,
 шукає мери під кроїли.
 Козя фея споділася і пилікала в долоні:
 - А ну радити ще блузду! - цукала
 та коза, невдоволено сподіючи свого
 блузду, ділаючи од сміху і зовсім
 забувши про мету того міражера.
 Дівка ~~споділася блузду і почала~~
~~маділафу на себе. Но було нещастко,~~
 бо фукава Говарі Даринній сорочка
 завважала дівчані влізла в вузенькі
 рукавиці пампичаї одскрипала.
 Козя почала та помаділафу. Від сміху
 і того воблузієній дівка та поладилася
 в Граву і дівчані сміх розкофився
 по вогоню смолодому саду.

Дівка над мамі яфось колосно
 сплеснув у долоні і скрикнув:
 - Матко судова!

Дівка ~~посиділа~~ і за-
 німилася з перемією.
 Над майблиторого срушено сфачла

Там добварило крас Галафа ~~като~~ 80
~~росса: що до судку~~
~~настає~~. Там вивнув на Кар-
ковського.

— Сидкай, локанку, та вше був *
сам із догасфу, до я... *

Там, не договаривши, передов
царку околомові і вийшов з некарни ^{у діючий, перед Галиком}
В сімній горба, думався до млаті,
дала широкую дорогу парові.

Поки там з гасфами діюмов, до білого
двору, мартодеа була вше Галик. Вона
зараз ще знайшла в дивочанку курфі
своєй дівчаї і ефалатоза ^{зарано а} ~~своєго~~ в Гримане,
директори на рудкай Ганку, що вона ввинула
директор, ^{чи мав а процесу при Галик до млаті}
Габрафи знов від сусідки з рудк. Поруч з
кесо сфале не милок млаті роу, фо погра-
матіи дусфа на дочкай, фо перемінфудоган
мерси собого.

— Там, лавуць, Галик дорожні засфявкани дава-
Галиць, сфя Емфо мовлові, — казала висока,
Пенурна Александра Цуадка до млаті ^{нема}
Фрегучица.

Помилка.

(Думки арештованого)

... А тепер я тут, в сій кайданській
смерці, в сій заграбованій заміжній
келіжці і маю как думати несправно
внати, але я у думі. Одвину я впроду-
мажу фідель і певне через те мої
дереві думам фари вафки, сирі,
незграбаччі, немов мерехтати, як
пересаме ^{рамірри}... Колиб уже
швидко ~~вечер~~^{вечер} ти про... та, ти,
і вечер тебе почаво, бо знов по-
чнути мені задирати в душу
ті блуді, криваві о'брази, знов
будуть мусити кимими докори-
ми і знов я буду виправдуватися
перед ними, доважачись за те
кудре безцenne слово „помилка“,
а вони все будуть стояти передо

15. Автограф незавершеного оповідання Лесі Українки
«Помилка. Думки арештованого».

„Очі“

До подружжя померлого лівого
приїждив наші краєць ліва, з „поше-
дом св. Волод“. Жінка, взагалі ревнива
(саріфо-ревнива), не ревнує свого чоло-
віка до сєї приїждної, бо чоловік з
приїждного все свариться, а жа на право
видіє прагні погляди і навіть перед
світлого не криє свої „акфукації“ до тал.
Жофи найдма видіє жу доміваучерез
заострени: відносини до господаря,
але — жоді саме їд обид непереможно
жаме сфротафув, щоб „доказати
суперечку“, „виповісти правду в вічі“
і ф. м., се власне велика любов
„у злодійській формі“. Жінка догаду-
ється (і зникає з доми без вісти,
щоб лишити чоловіка вмирати).
Закохани борються з собою, щоб не
скорисфати з сєї жертви, але вве

КОМЕНТАРІ ТА ПРИМІТКИ

ПРОЗА

Така єї доля (Образок з життя)

Вперше надруковано в журналі «Зоря»¹ 1889 р.: Леся Українка. Така єї доля. (Образокъ зъ житя). Зоря. Письмо літературно-наукове для рускихъ родинъ. 1889. № 2. 15. (27.) сьчня. С. 24–25.

Автограф твору не знайдено.

Датується орієнтовно 1888 р.

Подається за першодруком.

У першодрукові твору відтворено морфологічні варіанти тодішньої літературної мови («тільки», «жите»), лексичні діалектизми («єї», «него», «пійду», «весілем»), фонетичні варіанти живої народної мови («люде», «втікла», «безчесте»), унормовані зразки тодішнього наддніпрянського варіанту літературної мови («богатирь», «матір»).

На підставі інших публікацій у журналі «Зоря» і на основі листа О. П. Косач можна відстежити приблизну дату написання твору. На сторінках «Зорі» (1888. № 24. С. 405) надруковано поезію Лесі Українки «Прощальна пісня Марії Стюарт (Сонет)» — «Що я тепер, о Боже?». У цьому самому числі редакція запрошує передплатити журнал на наступний, 1889 р., зазначаючи серед авторів видання і Лесею Українку, а також сповіщає про одержання від неї

¹ «Зоря» — літературно-науковий і громадсько-культурний ілюстрований журнал, що виходив у Львові упродовж 1880–1897 рр. двічі на місяць з підзаголовком «Письмо літературно-наукове для рускихъ родинъ». Видавався етимологічним правописом. Засновник, видавець (упродовж 1880–1885 рр.) і редактор, який утримував видання власним коштом, Омелян Партицький — професор учительської семінарії, автор шкільних підручників та мовознавчих, етнографічних, історичних праць, засновник кількох часописів. Навколо «Зорі» гуртувалися літературні, мистецькі й наукові сили Галичини та Наддніпрянщини. З січня 1885 р. часопис стає власністю Товариства імені Шевченка. З 1891 р. редакцію очолює Василь Лукич (Володимир Левицький). У 1897 р. журнал отримав назву «Літературно-науковий вістник» (до редколегії входили О. Борковський, М. Грушевський, О. Маковей та І. Франко).

рукопису «Така єї доля» (Зоря. 1888. № 24. С. 417). Саме у львівській «Зорі» були опубліковані ранні твори і переклади Лесі Українки, які згодом увійшли до збірок перекладів «Книги пісень» Г. Гейне (Львів, 1892) та поетичної збірки «На крилах пісень» (Львів, 1893). Олена Пчілка в листі до редактора «Зорі» О. Борковського від 27 грудня 1888 р. пише про видавничі справи, розпитуючи про Лесин переклад сонета Марії Стюарт, і просить надрукувати надіслані до редакції журналу твори у такій послідовності: свою новелу «Соловійовий спів», переклади Лесі Українки «Они мене дражили», «Чого так поблідли ті рожі ясні?», «Як я про свою говорив вам печаль...» з «Книги пісень» Г. Гейне і переклад твору І. Тургенева «Горобець» О. П. Косач-Кривинюк (Олесі Зірки). Далі пропонує опублікувати прозу і поезію Лесі Українки: «А потім, коли там прийде черга, поміщайте другий зшиток Лесі Українки—“Така єї доля” і вірш “Завітання” (Лист Олени Пчілки з Києва до редактора журналу Олександра Борковського у Львові про пересилку віршів Лесі Українки для публікації в журналі // Леся Українка. Документи і матеріали: 1871–1970. Київ: Наук. думка, 1971. С. 42). Твори саме в такій послідовності й з’явилися на сторінках «Зорі» в 1889 р.

І. Франко у «Нарисі історії українсько-руської літератури до 1890 р.» з-поміж трьох найактивніших авторів журналу за 1889 р. вирізняє Леся Українку: «Особливо численні поетичні причинки дали Сергій Павленко, Леся Українка та Василь Чайченко». (Франко І. Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р. Львів, 1910. С. 336). Натомість у статті «Леся Українка» він зосереджує увагу на ліричних і ліро-епічних творах, пояснюючи свідому неувагу до прозових проб письменниці: «Ми навмисно лишили на боці її прозові проби “Така її доля”, “Біда навчить”, “Жаль” і її переклади з Гейне і Віктора Гюґо. Не в новелях її сила, а переклади, хоч деякі й дуже вдатні, не додадуть свіжих листків до її лаврового вінка. Її талант — ліричний, але не вузько суб’єктивний; їй удаються й епічні, і драматичні форми, але тільки тоді, коли вони являються тільки формами її могутньої лірики. Чиста епіка і чиста драма не входять, як нам здається, у обсяг її таланту» (Франко І. Літературно-науковий вістник. 1898. Т. 3. Кн. 7. С. 25). Про твір Лесі Українки в «Історії літератури руської» говорить О. Огоновський: «В сім творі добачаємо манеру оповідання Марка Вовчка» (Огоновський О. Історія літератури руської. Період новий. Проза. Ольга Косачева (Олена Пчілка) // Зоря, 1892. № 11. С. 235).

У вступній статті до видання творів Лесі Українки Б. Якубський зауважує, що в історико-стильовому аспекті «Така її доля» — «звичайне побутове оповідання в народницькому дусі, оповідання, що під ним міг би стояти й підпис Грінченка» (Якубський Б. *Леся Українка-белетрист // Леся Українка. Твори*. Київ: Книгоспілка, 1929. Т. X. С. IX). І. Качуровський означає першу прозову спробу Лесі Українки як таку, що «ще стоїть поза літературою. Але не треба забувати, що цей образок з життя Леся написала, коли їй було тільки сімнадцять років. Уже два роки пізніше вона пише оповідання «Жаль», яке читається з цікавістю» (Качуровський І. *Покірنا правді і красі (Леся Українка та її творчість) // Променисті сільвети*. Київ: Києво-Могилянська академія, 2008. С. 73–74).

¹ ...кума забіжить часом на попрядки... — попрядки або попрядки — давній український звичай, одна з основних форм спілкування сільської молоді в побутових умовах села. У будні дні після Миколая до Великого посту парубки й дівчата збирались групами у хаті самотньої вдови, «солдатки», бездітного подружжя чи дівчини на виданні, влаштовуючи вечорниці-попрядки, де праця (прядіння, шиття, ткацтво, вишивання) поєднувалась з відпочинком (пісні, розмови, жарти). Із пісень на попрядках були особливо поширені балади із розгорнутим сюжетом. Усі ці зібрання мали певні регіональні відмінності: на одних переважно розважались, на інших — більше працювали. На такі вечірні та святкові зібрання сходились і молодиці чи сусіди: повільна праця у довгі зимові вечори спонукала до розмов, пісень.

² ...веретена шпарко ходять... — веретено — ручне знаряддя для прядіння, тонка паличка з видовженими загостреними кінцями і потовщенням посередині.

³ ... Чи ти мене, моя мати, в барвінку купала... — уривок із родинно-побутової пісні, у якій дівчина своє гірке життя пояснює прокльонами матері. У пісні міфопоетичний образ-символ долі втілює найдавніші уявлення українців про природжену долю. За П. Івановим, «доля людини є даром її матері. Досить навіть побіжного знайомства з народними піснями, щоб одразу побачити, що в них мати виводиться дарувальницею Долі, в них часто виражається думка, що від матері залежало дати чи не дати своїм дітям красу, щастя, Долю» (Іванов П. В. *Народные рассказы о Доле // Українці: народні вірування, повір'я, демонологія / упор.,*

прим. та біогр. нариси А. П. Пономарьова, Т. В. Косміної, О. О. Буряк. Київ: Либідь, 1992. С. 344).

⁴ ...треба сплатити за безчесте... — звичаєво-правова процедура у формі компенсації передвесільних збитків. Якщо котрась зі сторін відмовлялася від шлюбу, повинна була компенсувати матеріальні й моральні збитки, завдані під час укладання шлюбної угоди між батьками (родинами) на заручинах, важливого обрядовому дійству юридичного характеру передвесільного етапу шлюбно-договірного процесу. Значення заручин полягало в остаточній згоді родів на подружнє життя молодої пари. Закріплювали шлюбну угоду (власне згоду на шлюб, зобов'язання обох сторін про внесок у господарство майбутньої сім'ї, витрати обох сторін на весілля, подарунки) могоричем, обрядовим частуванням, обміном дарами. Могорич (розпивання горілки) взагалі як правовий звичай в українській народній традиції виконував важливу функцію при укладанні домовленостей. Найбільше скарг після відмови від шлюбу припадало саме на відшкодування затрат на частування. У волосних судах позов «за безчестя» (зазвичай нареченого) часто розглядали і після сватання. За умов скорочення передвесільного циклу (розвідини — сватання — оглядини — заручини) сватання, окрім обрядово-символічної події, набувало основного юридичного статусу, оскільки тут укладалася шлюбна угода. Обряд сватання за своїм змістом мало чим відрізнявся від обряду заручин. У Полтавській губернії, на Поліссі «за безчестя» не сплачували, коли від шлюбу відмовлялися наступного дня після сватання. Саме тому взяти шлюб намагались якнайшвидше, щоб котрась зі сторін не відмовилась (Гримич М. Звичаєве цивільне право українців ХІХ — поч. ХХ ст. Київ: Арістей, 2006. 556 с.).

⁵ ...одведе руку від мички... — мичка — пучок конопель або льону, підготовлений для прядіння.

⁶ Дала мене мати далеко від себе... — уривок із родинно-побутової пісні «Мала мати дочку, дочку й одиночку». В основі сюжету — метаморфоза перетворення заміжньої доньки у зозулю, повернення її до свого роду, який за традицією представляє мати, рідше батько. Бажання доньки повернутися додому умотивоване важким життям з нелюбом, осудом свекрухи, знущанням чоловіка. Ф. Колесса вважав перетворення дочки в пташку обов'язковим змістовим компонентом в прадавній українській традиції.

⁷ Сивенькою зозулею у рік прилетіла... — багатозначний міфопоетичний орнітосимвол наших предків як вісниці смутку,

нещастя, яка часто уособлювала невтішну жінку. Образ зозулі популярний у народнопісенній творчості, особливо у піснях-баладах та ліричних піснях про нещасливе заміжжя.

⁸ ...я ще хотіла у Будища пійти — ймовірно, тут згадується село Будище (Будища) Ковельського повіту. Наприкінці XIX ст. воно мало 488 дес. землі, 20 дворів і 138 жителів (Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське полісся: краєзнавчий словник від найдавніших часів до 1914 року: у 2 т. Вінніпег, 1984–1986. Т. 1. Ін-т дослідів Волині, 1984. С. 148). І. Косач-Борисова згадувала про Колодяжненську садибу і сусіднє село Будищі: «Селянські садиби відділялись від нашого саду невисоким парканом. Продовження сільської вулиці (дорога до с. Будищі) ділила нашу садибу на дві частини — на одному боці стояв великий довгий будинок, де мешкали робітники з нашого господарства, а навколо просторого двору розміщені були сільськогосподарські будівлі... з другого — пасовище, поле й ліс» (Лариса Петрівна Косач-Квітка (Леся Українка). Біографічні матеріали. Спогади. Іконографія. Кн. II / автор проекту та відповідальний редактор Тамара Скрипка. Нью-Йорк — Київ: Темпора, 2015. С. 83). Варто назвати в цьому контексті ще один топонім. Будища — село біля Гадяча на Полтавщині, яке часто згадувалося в листуванні родини Косачів. Як відомо, Олена Пчілка мала намір купити земельну ділянку в с. Монастирські Будища (недалеко від Гадяча на Полтавщині). У листі до бабусі, Є. І. Драгоманової, датованому кінцем грудня 1888 р. — початком січня 1889 р. Леся Українка бідкається, що землю у селі заливає водою: «Шкода, що тую землю, що ми з мамою хотіли купити у Будищах, заливає вода, але я думаю, що може то нічого, бо певне не щороку так буває, а вже б я дуже хотіла, щоб мама її купила, уже б я рада там шоліта сидіти, хоч би там часом і вода мене заняла, то то вже нічого, я трохи плавать умію, то не втоплюся може... Чи не позрубували там білих дерев, що росли біля тої землі? Коли позрубували, то дуже шкода. Коли б уже тее купити, то я б сама приїхала строїти хату» (Леся Українка. Лист до Драгоманової Є. І. від кінця грудня 1888 — початку січня 1889 // Листи: 1876–1897 / упоряд. В. А. Прокіп (Савчук), передм. В. П. Агеевої Київ: Комора, 2016. С. 61). Письменниця знову згадує про Будища у листі, датованому кінцем грудня (поч. січня) 1889 р. до Є. І. Драгоманової: «А як там та «моя» земля в Будищах, що ми з мамою хотіли купити, може, її Псел зовсім уже затопив?» (Леся Українка. Лист до Драгоманової Є. І. від кінця грудня (поч. січня) 1889 // Листи: 1876–1897. С. 81).

Святий Вечер! (Образочки)

Вперше надруковано у журналі «Зоря» в 1889 р.: Леся Українка. Святий вечерь! (образочки) // Зоря. Письмо літературно-наукове для рускихъ родинъ. 1889. № 24. С. 410–411.

Автограф не знайдено.

Датується орієнтовно 1888 р.

Подається за першодруком.

Оповідання в журналі «Зоря» опубліковане в рубриці «Всячина». Правки і втручання в текст, які зроблені редакцією журналу, насамперед, пов'язані з тогочасними правописними принципами журналу: відірвана від дієслова частка —ся, використання знаків (ь, ъ) для м'якої і твердої вимови, знаків (ѣ, ѓ) для позначення літер і та ї: наприклад, «хочеть ся», «съмя» (сім'я), «радѣсне» (радісне), «сподѣваеть ся» (сподівається), «на столѣ» (на столі), «дѣжде» (діжде), «бѣле» (біле), «часомѣ» («часом»), «середѣ» («серед»), «торѣкъ» («торік») та ін.

В усіх наступних публікаціях твору Лесі Українки написання слів «Святий Вечер», «люде», «его», «бренишь», «пишнійше», «обличе», «якісь», «инші», «тільки», «вандрівникови», «огники», «шитем», «скільки», «зітхане», «на улицю» та інших було уніфіковано до правописних норм радянського часу. До слова «узвар» у першодрукові подається пояснення: «З сушених овочів» (Леся Українка. Святий вечерь! (образочки) // Зоря. Письмо літературно-наукове для рускихъ родинъ. 1889. Ч. 24. С. 410). Очевидно, що це уточнення надане редакцією «Зорі» своїм читачам з «підросійської України».

У передмові «Леся Українка-белетрист» до видання Лесі Українка. Твори / за заг. ред. Б. Якубського. Київ: Книгоспілка, 1929. Т. X. 299 с. Б. Якубський пише про цей твір: «З біографії авторки цих оповідань відомо, що вона змалку не знала релігійності. Отже оповідання «Святий вечер» є данина традиції тих часів, але й цю чужу для себе традицію Л. Українка використала у тій формі, яка була властива її світоглядові. Перший «образочок» — то «святий вечер» в заможній та щасливій сім'ї, другий — в багатій, але нещасної через хворобу людини, третій — «образочок» малого школяра, четвертий — що без нього не могла обійтись Л. Українка, а може власне для нього й написала перші три «образочки» — образ молоді бідної самотньої дівчини-швачки, робітниці, в якій теж є

«святий вечір», але без ялинки, без подарунків, без святкової вечери, — вечір одпочинку від тяжкої роботи» (Якубський Б. *Леся Українка-белетрист* // *Леся Українка. Твори / за заг. ред. Б. Якубського*. Київ: Книгоспілка, 1929. Т. X. С. IX). Очевидно, коли том, до якого увійшов твір, готувався до друку, такі акценти були необхідною умовою його включення до видання. Згодом, у 1953–1954 рр., републікуючи твори Лесі Українки за кордоном у видавничій спілці Ю. Тищенко й А. Білоуса у Нью-Йорку, упорядники цей абзац зі вступної статті Б. Якубського вилучили. Тож на IX сторінці передмови про твір залишився лише абзац: «Так само до старої літературної манери належить “святкове” оповідання “Святий вечір”. Воно має той самий підзаголовок — “образочки”, що й інші ранні реалістичні оповідання Л. Українки» (Якубський Б. *Леся Українка-белетрист* // *Леся Українка. Твори / за заг. ред. Б. Якубського*. Нью-Йорк, 1954. Т. X. С. IX).

Приблизну дату написання твору можна встановити на підставі листа Олени Пчілки до М. П. Косача від 30 жовтня 1889 р., у якому вона обговорює «літературні справи»: надіслані свої, Лесині і М. Славинського переклади до «Зорі», одержаний від Лесі Українки переклад поеми «Бідні люди» В. Гюго. Тут вона згадує і про намір відправити до «Зорі» образки «Святого вечора»: «Ще думаю послать, бо вже пора, ті три малюнки «Святого вечора» Лесі, що вона писала торік. Добре було б, якби ти написав свою картину (одну доволі) про святий вечір у моряка на морі, що ти був надумав собі — разом би було. Твій моряк міг би бути на Чорнім морі, міг би дещо пригадать з давнини; та ще добре, якби трапилась чи якась вещь, чи пісня, чи що, щоб нагадав св. веч. Врешті, не хотіла б тебе збивать. Може, на іншому морі ще ліпше: той, хто пише, завше луче може застосувать і дрібязки, і той «образний акорд». Зважай сам, которе море, і як, і що... Півтора або найбільше два аркушики поштових було б досить. А переписала б я сама» (*Леся Українка. Документи і матеріали: 1871–1970*. Київ: Наук. думка, 1971. С. 52). Через два тижні вона знову нагадує Михайлові: «То чому «Моряка» не шлеш? Я не посилаю Лесинога «Святого вечора» через те, що жду, щоб уже вкупі послать і Твоє. Присилай хутчій, я сама перепису. Тільки не пиши дуже довге». (Там само. С. 55). М. П. Косач нарешті закінчив свій образок, Олена Пчілка відредагувала його і надіслала до «Зорі». Оповідання Михайла Обачного під назвою «Різдво під Хрестом полудневім» було опубліковане раніше, аніж твір Лесі Українки — у Ч. 23 «Зорі» за 1889 р.

У родині Косачів особливу увагу приділяли відзначенню Різдва: любили слухати і виконувати колядки, прикрашали сімейну ялинку і ялинку для сільських дітей з пустощами, розвагами, пригощанням, розігрували «живі картини». І. Косач-Борисова, наймолодша сестра Лесі Українки, згадувала про особливе святкування Різдва у родині Косачів: «До Колодяжного з'їхалась родина, ждали й гостей, знайомих... Леся й Ольга улаштували «живі картини». Участь брала вся наявна молодь і діти. Дві картини були ілюстрацією до Дікенсових «Різдвяних оповідань», одна до «Гайдамаків» Шевченка, одна до «Фауста» Гете, а одна — алегоричні фігури нового (1893) року і старого (1892), що відходить. Леся була душею цієї імпрези. Вона не тільки «головний режисер», а під її керівництвом шились усі костюми, робились перуки, а багато дечого робила вона власноручно. Наприклад, мені, що виконувала роль нового року в виді Амура, — туніку, чудові прозорі крильця, сагайдак і стріли, сандали, обклеєні золотим папером, — все сама зробила... Освітлення, бенгальські вогні, декорації — то була робота Михайла, музика — справа тьоті Саші. Ольга, Оксана й Микола з захопленням допомагали старшим у роботі і виявляли чимало винахідливості» (Лариса Петрівна Косач-Квітка (Леся Українка). Біографічні матеріали. Спогади. Іконографія. Кн. II // автор проекту та відповідальний редактор Тамара Скрипка. Нью-Йорк — Київ: Темпора, 2015. С. 92–93). Про традиційне відзначання Різдва І. Косач-Борисова залишила ще такий спогад: «Леся і всі ми любили наші звичаї, тільки Лесі рідко траплялося саме на Різдво бути дома (в Колодяжному чи в Києві), де на свята щороку збиралася наша родина, бо на зиму Леся змушена була хворобою виїжджати десь у теплі країни... У Свят-вечір на вечері у нас варились традиційні страви: пісний борщ з грибками та рибою, пиріжки печені з капустою, з рисом і рибою. Вареників у нас не було звичаю цього вечора варити... Також обов'язково варили кутю й узвар з різної сушені. Кутю варили з пшениці, а не з ячменю, як то де в кого варять. До куті давали розтертого маку з медом» (Там само. С. 119–120).

У листі із Сан-Ремо до матері від 15 (28) грудня 1901 р. Леся Українка пише про різдвяну традицію італійців: «От який тут святий вечір і коляда. Замість куті тут був якийсь особливий пудинг (либонь, теж обрядовий), обложений букетами фіялок. Другого дня (1-й день Різдва) квіток було у нас сила! Всі fournisseurs понаносили квіток при своїх продуктах. Тут же все присилають з базару

сами продавці, а кухарка тільки ходить вибирати, так ото й прислали мясо з трояндами, молоко з геліотропом і т. д.» (Леся Українка. Лист до Косач О. П. (матері) від 15(28).XII.1901 // Листи: 1898–1902. Київ: Комора, 2016. С. 359). Часто перебуваючи на чужині, Леся Українка гостро відчувала потребу родинного кола: «Як то там у вас Різдво буде? Либонь з снігом-морозом і без квіток. А все ж воліла б я бути на Різдво в Києві» (Там само. С. 359). В іншому листі до матері з Хоні (лист від 20 грудня 1911 (2 січня 1912 р.)) Леся Українка переказує різдвяні віншування: «Ну бувай здорова, люба мамочко! Тут у нас уже попідвіконню колядують, тож можна вже сказати: «святий вечор, добрий вечор!» Всім, хто з тобою тепер, мое вітання» (Леся Українка. Лист до Косач О. П. (матері) від 20.XII.1911(2.I.1912) // Листи: 1903–1913. Київ: Комора, 2016. С. 565). Вітає з Різдвам і сестру О. П. Косач: «До речі, либонь уже час казати: святий вечор! Святкуйте здорові і мене згадайте» (Леся Українка. Лист до Косач О. П. (сестри) від 14(27).XII.1912 // Листи: 1903–1913. С. 627).

Метелик

Вперше надруковано у журналі «Дзвонік» у 1890 р.: Леся Українка. Метелик // Дзвонік: Письмо ілюстроване для дітей и молодежи. 1890. Р. I. Ч. 14. 15.(27.) Липця. С. 106.

Автограф не знайдено.

Датується за першодруком: «Волинь, 1889 р.».

Подається за першодруком.

У першодрукові наявні очевидні мовні правки, зроблені редакцією «Дзвінка» згідно з правописними принципами журналу: відірвана від дієслова частка -ся-, використання знаків (ь, ъ) для м'якої і твердої вимови, знаків (ъ, ђ) для позначення літер і та ї: наприклад, «здадо ся», «свѣтло» (світло), «лиликъ» (лилик), «сидѣвъ», «говѣркий» (говіркий), «вѣконця» (віконця), «тѣлько» (тільки), «довѣом вѣку» («довгім віку»), «звѣкував» («звікував»), «самотнѣй» (самотній) ін. Можна припускати, що редакція врахувала притаманне ранній прозі написання слів «безсиле», «темнійшого», «лямп», «сотворіне». У наступних виданнях творів усі лексичні діалектизми, фонетичні варіанти мови Лесі Українки унормовані за сучасним правописом.

Перебуваючи улітку 1889 р. в Одесі на лікуванні, Леся Українка довідується, що з 1 січня 1890 р. у Львові видаватиметься журнал українською мовою для дітей — «Дзвінок».¹ У березневому листі до М. Косача Леся Українка написала про свої творчі плани у віршованій гумористичній формі: «Але ж “козацька слава” / Теж чого небудь варт!.. / Коли ж на мене прийде / Годинонька така, / То мушу написати / Що-небудь для «Дзвінка» (Леся Українка. Лист до Косача М. П. від березня 1890 р. // Листи: 1876–1897. упоряд. В. А. Прокіп (Савчук), передм. В. П. Агеевої. Київ: Комора, 2016. С. 97). Згодом (лист від 30.XI(12.XII). 1893 р.) Леся Українка повідомляє братові: «... я виготовила Атта Троля до друку (переписала, виправила і т. п.), переписала твою Хмару, де-що з своїх дрібниць давніх ([М]етелика, то що) до Зорі» (Леся Українка. Лист до Косача М. П. від 30.XI(12.XII).1893 // Листи: 1876–1897. С. 232). Однак твір до «Зорі» так і не був надісланий.

Публікацією казки «Метелик» розпочалась історія творчої співпраці Лесі Українки з журналом «Дзвінок» — 1890 р. надруковано її поезію «Мамо, іде вже зима...» (№22), 1891 р. — вірш «Вишеньки» (№14), 1891 р. — оповідання «Біда навчить» (№23). Активно допомагати львівській редакції з виданням «Дзвінка» запропонували члени гуртка «Плеяда». Руське педагогічне товариство у Львові погодилося на співпрацю (молоді автори мали

¹ «Дзвінок» — (в підзаголовку — «письмо ілюстроване для дітей и молодежи»). «Дзвінок» — ілюстрований художньо-педагогічний журнал для дітей та молоді. Виходив упродовж 1890–1914 рр. у Львові двічі на місяць. Часопис друкувався за етимологічним, а з 1893 року — фонетичним правописом. У 1890–1892 рр. виходив за редакцією О. Барвінського та В. Шухевича. До спроб зреформувати видання долучається також Леся Українка. З 1893 р. журнал стає органом Руського (з 1912 р. — Українського) педагогічного товариства, що підпорядковувалося Науковому товариству імені Т. Шевченка. Його редакторами в наступні роки були В. Шухевич, В. Білецький, К. Малицька, Катря Гриневичева, Д. Лукіянович, І. Крип'якевич. Упродовж чверті століття журнал був чільним центром творення української дитячої літератури. Тут друкували свої оповідання, вірші, казки І. Нечуй-Левицький, М. Коцюбинський, Ганна Барвінок, Л. Глібов, Б. Грінченко, Олена Пчілка та ін., а також публікувалися твори світової літератури — Г.-К. Андерсена, братів Грімм, Ш. Перро, А. Міцкевича, Дж. Свіфта та ін. (у перекладах І. Франка, А. Кримського та ін.). Журнал пропонував читачам статті з історії, етнографії, природознавства, географії, загадки, акровірші, «задачі буквові» і «задачі рахункові», спрямовані на розвиток кмітливості й винахідливості дитини.

редагувати матеріали й надсилати їх до редакції «Дзвінка». Леся Українка пише до М. Коцюбинського (лист від 13(25).XII.1893 р.): «Ми одважилися прийняти на себе редагування українських творів, галицькі, як і перш, будуть у Львові редагуватись! Ми складаємо громадку старших і молодших письменників українських і маємо на меті підтримувати розвиток української літератури красної. Одним з розділів нашої діяльності і буде редагування Дзвінка. Отож тепера ми вже від себе запрошуємо до помочі нам тих людей, що досі так щиро помагали Дзвінкові своєю працею» (Леся Українка. Лист до Коцюбинського М. М. від 13(25).XII.1893 // Листи: 1876–1897. С. 240–241). Того самого дня Леся Українка пише й до матері: «... як би я хотіла, щоб Дзвінок став у наших руках кращим і цікавішим, ніж він був в остатніх числах» (Леся Українка. Лист до Косач О. П. (матері) від 13(25).XII.1893 // Листи: 1876–1897. С. 240). Вона вважає, що на його сторінках можна друкувати не лише короткі оповідання, а й більші за обсягом твори на історичні чи сучасні теми: «Дзвінок виходитиме в подвійному об'ємі. Дзвінок буде роцитаний на дітей від 7-ми до 15-ти літ, бо для дуже малих все одно ніхто не вмів писати, а вони все одно не вміють читати» (Там само). Окрім Лесі Українки, до київської редколегії увійшли М. Старицький, М. Лисенко та Л. Старицька-Черняхівська. Про цю роботу згадує Л. Старицька-Черняхівська: «Ми уложили вже кілька номерів з оповіданнями, з науковими розправами, з віршами і навіть з загадками і віршованими шарадами для менших дітей. Як зараз пам'ятаю, сі шаради Лесині були дуже влучні і веселі і ми самі з охотою розгадували їх. Але праця наша тривала не довго: вийшло якесь непорозумінне з львівською редакцією і ми залишили нашу працю. «Дзвінок» лишився при старій редакції і при старій програмі» (Старицька-Черняхівська Л. Хвилини життя Лесі Українки // Літературно-науковий вістник, 1913. Кн. X. С. 17). Але ініціатива «літературної громадки» оновити зміст і піднести рівень «Дзвінка» не вповні зреалізувалась. Про це Леся Українка пише О. Барвінському (лист від 1(13).III.1894 р.), вимагаючи пояснень, чому їх усунули від добору та редагування матеріалів, адже вони мали шляхетний намір «поставити Дзвінок вище ніж він досі стояв і подати дітям цікаве та користне читання», але «замість сподіваної і обіцяної Вами згоди, шановний п[ан] редактор Дзвонка (В. Шухевич. — Ред.) прислав нам гострого листа і дав нам до зрозуміння, що він зовсім не думає вважати нас своїми рівноправними співниками до редакції і що його

навіть дивує, звідки ми набрались таких претенсій» (Леся Українка. Лист до Барвінського О. Г. від 1(13).ІІІ.1894 // Листи: 1876–1897. С. 272–273).

Б. Якубський звертає увагу на «філософію» та «мораль» твору: «Дитяча казка “Метелик” варта того, щоб на ній спинитися; тут зустрінемо багато дечого властивого пізнішій белетристичній творчості Лесі Українки. <...> Дуже проста собі казочка. Але цікаво, яку-ж “філософію” з цієї ніби дитячої казочки подає автор. <...> І найбільш характерна для автора цієї казки сама її “мораль” наприкінці. — “Дурне створіння!” — мовив де-хто з товариства: — “Хто велів йому летіти на вогонь? І женуть його, так ні, таки лізе! Дурному дурна й смерть”, — типова мораль людей, що мають “здоровий розум”. Але автор їм на це відповідає: “А хіба розумніша була б його смерть, якби він навіки заснув у темному льоху? Те світло спалило його, але він рвався на простір. Він шукав світла» (Якубський Б. Леся Українка-белетрист // Леся Українка. Твори. Київ: Книгоспілка, 1929. Т. X. С. IX–X).

9 Бідний нічний сірий метелик... — нічний метелик або нічниця, совка тощо — умовна назва представників ряду лускокрилих, які літають у сутінках і темряві. За традиційною народною символікою, комаха пов’язана із потойбіччям, втілює відродження і воскресіння душі, безсмертя, перетворення. Саме про нічну пору літературної праці Леся Українка пише в листі до М. Павлика від 26.V(7.VI).1899 р.: «... можу займатись літературою тільки тоді, коли сама в хаті і то головно ввечері і вночі» (Леся Українка. Лист до Павлика М. І. від 26.V(7.VI).1899 // Листи: 1898–1902/упоряд. В. А. Прокіп (Савчук). Київ: Комора, 2017. С. 141).

10 ...лилик був неговіркий... — лилик — кажан (представник класу ссавців з ряду рукокрилих), спить у вузьких щілинах упродовж дня. Літні сідала кажана розташовані, як правило, в будинках або в дуплах дерев чи ущелинах. Лилики живуть невеликими колоніями або відособлено, упродовж зими перебувають у сплячці. Кажан — уособлення темряви, тиші, спокою, мовчання, апатії, безмовності душі, вдоволення бездіяльністю.

Весняні співи (Спогад)

Вперше надруковано у журналі «Зоря» в 1892 р.: Леся Українка. Весняні співи (Спогад) // Зоря. Ілюстроване літературно-наукове письмо для родин видаване Товариством імени Шевченка під редакцією Василя Лукича, 1892. Річн. 13. Ч. 1. С. 6–7.

Чистовий автограф твору зберігається у відділі рукописних фондів і текстології Інституту літератури НАН України в окремій папці (Леся Українка. Поезії оригінальні, перекладні і проза. 1888–1891. Автографи і рукописи невідомою рукою. Зошит у картонній оправі. 15 арк.) (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 746. С. 23–30).

Датується за автографом: «1-го грудня 1889 р. Волинь».

Подається за автографом.

Леся Українка надіслала рукопис твору до журналу «Зоря», і 1892 р. у ч. 1 оповідання було надруковано. В автографі помітні правки, зроблені, очевидно, за вимогою редакції «Зорі». Тож, за правописними принципами журналу, в першодруковій твору слово «мені» виправлено на «міні», «очей», «коней», «грошей» — відповідно — на «очий», «коний», «гроший»; «послав» — на «післав», «завжди» — на «завжди», «харківських» — на «харківських», «збираються» — на «збирають ся», «робить» — на «робити», «читать» на «читати», «єдналася» — на «єднала ся» та ін. Це саме стосується слів «зіма», «зімового» («зіма», «зімового»), «господарь» («господар»), а слова «сніг», «співи», «пісня» постали в тексті першодруку як «сьніг», «сьпіви», «пїсьня». У рядках пісні «Ой хоч же я убогая...» замість слова «візьмуть» надруковано «візьміть».

На позначення буквсполучення «йо» Леся Українка в автографі послуговується літерою «ё», використовуючи також і літеру «е» — там, де вживається «е». Характерною особливістю в автографі є паралельне вживання літер «ё» та «е» у словах «його» і «его». Очевидно, це пов'язано з тим, що форми присвійного та особового займенників збігаються у вимові. Леся Українка, вживаючи особовий займенник «він» у родовому відмінку, користується формою «його», натомість присвійний займенник на письмі (відповідно — й у вимові) відтворює інакше — «его» (наприклад, «его пісня»). В першодруковій ці варіанти уніфіковано й передано на письмі формою «його».

Твір написаний під враженнями від слобожанського краю та весняної природи під час перебування 18-річної Лесі Українки на

хуторі Косівщина Сумського повіту (тодішньої Харківської губернії), де на той час було 15 дворів і одна вулиця. Зараз Косівщина — передмістя Сум, розташоване в 3 км від м. Суми на лівому березі річки Сумки, притоки Псла. Тут Леся Українка лікувалась у народної цілительки Параски Богуш (1826–1907), яка у своїй практиці використовувала засоби народної медицини (гарячі солоні ванни та потогінні напої з припарками, виготовленими з лікарського різнотрав'я). Документальних свідчень про П. Богуш мало. Г. Коваленко називав її знаменитою «Сумською бабою» Харківської губернії, яка займалась лікуванням пранців і хронічних «худосочных» хвороб (Коваленко Г. О народной медицине в Переяславском уезде Полтавской губ. // Этнографическое обозрение, 1891. Кн. 9. № 2. С. 148). Спогади родичів П. Богуш та косівщинських старожилів про неї записав сумський краєзнавець Г. Петров, опублікувавши у 60–70-х рр. ХХ ст. на сторінках видання «Вперед» статті «Там, де бувала Леся Українка» та «Лікарка-чарівниця» (Петров Г. Щоденники. Нариси. Статті // Матеріали другої науково-практичної конференції дослідників «Петровські читання» / упоряд. Л. А. Покидченко. Суми, 2016. С. 86–87; С. 251–253). Про перебування Лесі Українки на слобідському хуторі згадується в праці В. Іваненка та І. Єрмолаєвої (Іваненко В. Г., Єрмолаєва І. В. Леся Українка і народна лікарка Параска Богуш // Народна творчість та етнографія, 1988. № 4. Липень-серпень. С. 37–41).

У листі з Колодяжного до своєї бабусі і хрещеної матері Є. І. Драгоманової, датованому кінцем грудня 1888 року — початком січня 1889 р., Леся Українка висловлює сумніви щодо поїздки на слобідський хутір, хоча й наводить переконливі аргументи сестри: «Ліля все нападаєця на мене, що я не хочу до баби Харківської їхать, але я ще не знаю чи й поїдемо ми коли-небудь до неї, щось нам не випадає час до того подоріжжя. Чи у вас із Полтавщини їздять до неї і яка чутка про неї там?» (Леся Українка. Листи: 1876–1897 / упоряд. В. А. Прокіп (Савчук), передм. В. П. Агеевої. Київ: Комора, 2016. С. 60). Про побут і лікування в П. Богуш у лютому 1895 р. Леся Українка пише в листі до А. С. Макарової, учительки з Гадяча, яка мешкала на квартирі у Є. І. Драгоманової і вела її кореспонденцію: «Не одважусь нав'язувати Вам мої ради, щоб потім не жалували на мене, тільки скажу Вам, що коли я була у Харковщині, в Сумському уїзді, у тієї баби, що то лічить людей гарячими ваннами, то у неї було не мало слабих, таких як Ваш брат, і вони дуже добре піддавались ліченню. Там навіть були люде з мокрим

лишаєм (lupus) або з чимсь подібним до нього і вилічувались так, що сливе сліду не зоставалось від тих страшних ран, що перше покривали все лице немов якою маскою. У неї лічитись не дорого, бо вона ціни не назначає, а всякий дає їй скільки може, живуть хворі на хуторах, у сільських хатах, без великих вигод, се правда, але все ж при догляді. Я платила хазяйці своїй рубля в день (за хату і все содержание, т. е. їду, ванни і пр.), але, здається, можна й дешевше. Лічить вона тільки літом, починаючи з Мая. <...> Одно, за що можу ручатись, що ся баба не мошениця, вона не вірить ні в які шептання, виливання і т. п., а лічення її дуже схоже до лічення гряз[е]вими ваннами в Криму, тільки що там ванни гріються на сонці, а в неї піч служить сонцем. Скука у неї дьявольська, але чого чоловік не витерпить, як знає, що се треба!» (Леся Українка. Лист до Макарової А. С. // *Листи: 1876–1897*. С. 330–331). Про офіційне визнання методів лікування цілительки Леся Українка зазначає: «... я знаю, що над нею була комісія і врешті їй дозволено лікарювати» (Там само. С. 331). Витримати процедури народної лікарки було важко. Про це йдеться у спогадах О. Косач-Кривинюк: «Пам'ятаю, як Леся розказувала про “бабу”, яка вона поважна, статечна та сувора й строга до своїх пацієнтів і як вони її бояться та слухаються; розказувала про різних бабиних пацієнтів і пацієнток не конче симпатичних і цікавих, що з'їхалися все чомусь більше з Московщини. Особливо сприкрилася й збридла Лесі й мамі якась уже зовсім старувата пані, що сильно “замолоджує”, не вважаючи на свою дуже непишну вроду, і все розказувала, який у неї молодий та гарний чоловік. В “Рукописі” Лазаревського (на ст. 21) невірно говориться, що мама повезла Лесю до проф. Грубе в Харкові “та по дорозі О. П. Косач, не дивлячись на весь свій матеріалізм, зважилась заїхати до Сум, показати дочку славній шептусі, бабі Парасці”. Про те, щоб поїхати до “сумської баби” довго говорилося в нашій родині» (Косач-Кривинюк О. *Леся Українка: Хронологія життя і творчості*. Репринт. вид. / вст. стаття М. Г. Жулинського. Луцьк: Волин. обл. друк., 2006. С. 103–104). У листі до М. П. Драгоманова від 10 (22) червня 1889 р. Олена Пчілка повідомляє: «Поездкой до бабы Параски я довольна; сущность ее лечения — теплые соленые ванны, “декохты”, т. е. потогонные напитки и припарки... Сама баба и все ее окружающие — так интересно, что я думаю написать о ней заметку для печати» (3 листа Олени Пчілки з Колодяжного до Михайла Драгоманова про поїздку з Лесею Українкою в Київ, Суми і Харків та передбачувану поїздку в Одесу //

Леся Українка. Документи і матеріали: 1871–1970. Київ: Наук. думка, 1971. С. 46). Далі в листі вона потверджує свій намір вирушити в Одесу: «Ну, баба бабой, а то таки и на лиман поедем, ведь и он очень помог Лесе (она после него смогла бросить костыль). Едем в Одессу послезавтра (т. е. Леся и я)» (Там само. С. 47). Аналізуючи результати лікування Лесі Українки на Сумщині, Олена Пчілка в листі до Є. І. Драгоманової від 12 (24) червня 1889 р. визнає його ефективність і висловлюється про помітне покращення стану доньки: «У бабы Леся пробыла без малого месяц, и я не жалею, что ездили с ней туда: баба лечит очень удачно, Леся у нее очень поправилась и пополнела, да и с ногой стало ей лучше, может настолько сгибать ногу, что сама надевает чулок и башмак на больную ногу, чего до поездки к бабе не могла делать. Однако бабино лечение нельзя долго выдержать — жара и сильнейшее потение делаются невыносимы! Баба сама говорила нам, когда мы уезжали: “Нехай одійде трохи, а послі знов приналяжете на соляні ванни та на припарки” (3 листа Олени Пчілки з Колодяжного до матері Єлизавети Драгоманової, в Гадач про лікування Лесі Українки в Сумах, про перебування в Харкові в гостях і намір їхати з Лесею до Одеси // Леся Українка. Документи і матеріали: 1871–1970. С. 49). Однак наприкінці жовтня (на початку листопада) 1889 р., перебуваючи вже на лікуванні в Одесі, Леся Українка скаржиться братові М. П. Косачу на погіршення стану здоров'я: «Сюди в Одесу я приехала на лихо, бо не тільки массаж не поміг, але, здається, пропало й те, що загорювала собі Лиманом, Косівщиною, повязками і всім лихом і бідую» (Леся Українка. Лист до Косача М. П. від кінця жовтня (поч. листопада) 1889 // Листи: 1876–1897. С. 71–72). На початку листопада 1889 р. Леся Українка з матір'ю повертається з Одеси до Колодяжного. Саме в той період і було написано оповідання «Весняні співи».

Аналізуючи поетичний хист Лесі Українки, І. Франко в 1898 р. зауважує: «...між 1888 і 1893 роками у неї йшло вагане, повставали песи такі слабі, як “Місячна легенда”, “Зоряне небо”, “Зоря”, “До мого фортепяну”, “В магазині квіток”, “Сон літньої ночі”, “На давній мотив”, а обік них такі сконцентровані, сильні і характерні, як “Пісня Вrioso”, “Rondeau”, “Cotra spem spero”, “Сльози-перли”» (Франко І. Леся Українка // Літературно-науковий вістник, 1898. Річн. І. Т. III. Кн. 7. С. 16). Згодом М. Драй-Хмара ранні проби пера Лесі Українки пояснює тим, що «вчилася у романтиків з народницькими симпатіями» (Драй-Хмара М. Леся Українка: життя

і творчість. Київ: Держ. вид-во України, 1926. С. 77–78). За Б. Якубським, «Весняні співи» — «п'яте оповідання наймолодшої пори творчості», де «ніби змагаються між собою дві поетичні манери: реалістично-побутова та романтично-психологічна, але та й та ще надто кволі і зв'язані міцно з старою манерою української художньої літератури, її народницьким етнографізмом» (Якубський Б. *Леся Українка-белетрист // Леся Українка. Твори. Київ: Книгоспілка, 1929. Т. X. С. X*). П. Одарченко зауважує, що «в цьому оповіданні знайдемо й описи природи, пейзажі в стилі Н. Левицького... Аналогічний малюнок літнього вечора маємо й в 1 редакції “Місячної легенди” (того самого року писано, що й “Весняні співи”): Темніла помалу доріженька бита, / Червона зоря погасала, / І куряви хмара отарою збита, / Мов дим від пожежі палала» (*Леся Українка. Вибрані оповідання / вступ. ст. та ред. П. Одарченка. Київ: Сайво, 1930. С. 15*).

Народні пісні, уривки з яких згадуються у творі, з голосу Лесі Українки згодом записав К. Квітка. Леся Українка впродовж життя цікавилася науковими дослідженнями з етнографії та фольклору. В листі до М. П. Драгоманова — від 6(18).XII.1890 р. запитує: «Ще мені цікаво, чи не бачили Ви нових етног[рафічних] журналів “Живая старина” та “Этнографическое обозрение”» (*Леся Українка. Лист до Драгоманова М. П. від 6(18).XII.1890 // Листи: 1876–1897. С. 105*). А пізніше, надсилаючи М. П. Драгоманову записи трьох народних пісень з мелодіями з Колодяжного (лист від 21.XII.1891(2.I.1892)), вона інформує про те, як записувала волинські пісні від «знайомої дівчини» В. Пиріг-Дмитрук: «Я взагалі маю щастя до етнографії, — не тільки не стрічаю недовір'я собі або охоти, а навпаки, — сама інший раз мушу покладати кінець етнографічним студіям. Досить того, що за чотири місяці маю півтора ста обрядових пісень зібраних! Певна річ і що не все там цікаве і нове, але ж мене дуже займають оригінальні мотиви сих пісень...» (*Леся Українка. Лист до Драгоманова М. П. від 21.XII.1891(2.I.1892) // Листи: 1876–1897. С. 166–167*). Далі вона звіряється дядькові: «Я таки не можу не дивитись на народну поезію “літературним” поглядом, і може через те, я так люблю наші ліричні пісні. <...> мені завжді здається, що коли де можна добачити вдачу народа, то скоріше в ліричних піснях, та “коломийках” <...>, ніж в баладах та піснях історичних» (*Там само. С. 169*). Результатом її етнографічних пошуків та впорядкування фольклорних зразків стали такі праці: «Купала на Волині» (1894), «Колодяженські пісні з рукописного зошита в записах

Лесі Українки та Ольги Косач»; матеріали 1901 року з карпатських сіл Довгополе та Буркут; підготовлений Лесею Українкою і Климентом Квіткою «Збірник українських пісень з нотами. Гармонізація Б. Яновського» (1902), «Дитячі гри, пісні й казки з Ковельщини, Луччини, Звягельщини на Волині. Зібрала Л. Косач. Голос записав К. Квітка» (1903), «Народні мелодії. З голосу Лесі Українки списав і упорядив Климент Квітка. ч. I–II (1917–1918)», опубліковані у Львові Ф. Колесою в 1846 р. «Народні пісні до танцю (із нотами) з голосу Івана Франка та Лариси Косач — списав К. Квітка». У 1908 році Леся Українка і К. Квітка за підтримки О. Сластіона стали організаторами експедиції Ф. Колесси на Наддніпрянську Україну, зорієнтованої на збереження кобзарського та лірницького репертуару.

11 ...хуторяне збираються «на колодки» — буденні вечірні зібрання сільської молоді або громади на дерев'яних колодах, складених біля якого-небудь обійстя або городу на вигоні. «Колодки» тісно пов'язані з таким явищем народної традиції, як «вулиця», яка розпочиналася орієнтовно від Великодня і тривала аж до осені. «На колодках» збиралась і «стара» громада.

12 Гей! та виріє я в наймах, в неволі... — рядки з чумацької пісні «Гей, гей, гей! Ой хто лиха не знає...», у якій сирота-злидар скаржить на долю, адже йому доводиться пасти чужі воли (Чубинський П. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной Императорским Русским Географическим Обществом // Юго-Западный отдел. Матеріали и исследования, собранные д. чл. П. П. Чубинским. 1872–1878. Т. 5.: Песни любовныя, семейныя, бытовья и шуточныя, изд. под наблюдением д. чл. Н. И. Костомарова. С.-Петербург: Тип. Майкова, 1874. С. 1060).

13 ...збиралась молодь на «вулицю» — це дозвілля дівочих і парубочих громад, яке супроводжували розмови, пісні, жарти, ігри, танці.

14 Єсть у полі дві зірниці... — рядки з народної пісні «Єсть на небі дві зірниці...» (Пісні історичні, козацькі, рекрутські. Місце запису: Колодажне Ковельського повіту. Народні мелодії. З голосу Лесі Українки. Записав і упорядив Климент Квітка. Київ, 1917. Ч. 1. С. 86).

15 Ані роду, ні родини... — рядки з української народної пісні (зафіксована в записі М. Максимовича: Устань нене до мене! Максимович М. Малороссійскія песни. Книга вторая. Москва: В Типографіи Августа Семена, 1827. С. 53).

16 Ой хоч же я убогая... — рядки з пісні «Та туман яром, туман яром...» (Пісні ліричні і побутові. Народні мелодії. З голосу Лесі Українки. Записав і упорядив Климент Квітка. Київ, 1918. Ч. 2. С. 160).

17 Ой дай же нам, Боже, та на рушничку стати!.. — рядки з пісні «З'їздив я коника, з'їздив я другого...» (Пісні ліричні і побутові. Народні мелодії. З голосу Лесі Українки. Записав і упорядив Климент Квітка. Київ, 1918. Ч. 2. С. 170–171).

18 Сидить голуб на дубочку, голубка на вишні... — рядки одного з варіантів народної пісні. Під назвою «Сидить голуб на березі, голубка на вишні...» уміщена в збірнику: Максимович М. Малоросійскія песни. Книга вторая. Москва. В типографіи Августа Семена, при Императорской Медико-Хирург. Академии, 1827. С. 119. Побутує у варіанті «Ой, у полі вітер віє...».

19 Порадь мене, дівчинонько, як рідная мати... — рядки з народної пісні «Тече річка невеличка з вишневого саду...» (Чубинский П. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной Императорским Русским Географическим Обществом // Юго-Западный отдел. Матеріали и изсєдованія, собранные д. чл. П. П. Чубинским. 1872–1878. Т. 5.: Песни любовныя, семейныя, бытовыя и шуточныя, изд. Под наблюдением д. чл. Н. И. Костомарова. С.-Петербург: Тип. Майкова, 1874. С. 164).

20 Набирали некрутоньків в неділеньку вранці... — рядки з української рекрутської пісні. Відомі кілька пісень, де наявні такі рядки («Ай у неділеньку вранці, ой забрали новобранців...», «А в неділю пораненьку всі дзвони задзвеніли, вже некрутів половили...» (Чубинский П. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной Императорским Русским Географическим Обществом // Юго-Западный отдел. Матеріали и изсєдованія, собранные д. чл. П. П. Чубинским. 1872–1878. Т. 5.: Песни любовныя, семейныя, бытовыя и шуточныя, изд. Под наблюдением д. чл. Н. И. Костомарова. С.-Петербург: Тип. Майкова, 1874. С. 987; С. 997).

21 Ой не спиться, не лежиться, і сон мене не бере!.. — рядки з народної пісні «Ой не спиться й не лежиться...» (Чубинский П. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной Императорским Русским Географическим Обществом // Юго-Западный отдел. Матеріали и изсєдованія, собранные д. чл. П. П. Чубинским. 1872–1878. Т. 5.: Песни любовныя, семейныя, бытовыя и шуточныя, изд. Под наблюдением д. чл. Н. И. Костомарова. С.-Петербург: Тип. Майкова, 1874. С. 248–249).

22 Світи, світи, місяченьку, і ти, ясна зоря! ... — інваріант рядків «Зійди, місяць, зійди ясний, / Зійди, ясна зоря!» з народної пісні «Ой не спитьсья, не лежитьсья...».

Біда навчить

Вперше надруковано у журналі «Дзвінок» 1891 р.: Леся Українка. Бѣда навчить. Дзвонокъ. Письмо илюстроване для дѣтей и молодежи. 1891. Р. II. Ч. 23. I(13) грудня. С. 186–187.

Автограф не знайдено.

Датуються за першодруком: «Волинь, 1890 р.».

Подається за першодруком.

У першодрукові наявні не властиві Лесі Українці особливості в написанні слів, які, напевно, були зроблені редакцією «Дзвінка» — згідно з правописними принципами журналу: відірвана від дієслова частка -ся, використання знаків (ь, ъ) для м'якої і твердої вимови, знаків (ѣ, ђ) для позначення літер і та і: наприклад, «бити ся», «своѣмъ» («своїм»), «въку» («віку»), «бувъ» («був»), «мерщѣй» («мерщій»), «бѣйка» («бійка»), «самъ» («сам»), «довѣлъ» («доволі»), бѣда («біда») та ін.

Твір передруковувався у виданнях: Леся Українка. Твори // за заг. ред. Б. Якубського. Київ: Книгоспілка, 1929. Т. X. 299 с.; Леся Українка. Твори: В 5 томах. Київ: Держлітвидав України, 1952. Т. III. 802 с.; Леся Українка. Збір. творів: У 12 томах. Київ: Наук. думка, 1976. Т. 7. 568 с. Його публікація на сторінках цих видань здійснювалася за тогочасними правописними нормами — без урахування особливостей авторського варіанту передавання живої народної мови (написання слів «тільки», «іншого», «скільки», «его», «ему» змінено на «тільки», «іншого», «скільки», «його», «йому» тощо).

Ймовірно, твір був написаний під впливом сімейних обставин, потреби дидактичної літератури для дітей. Влітку 1890 р. Леся Українка залишилась в Колодяжному, коли О. П. Косач поїхала до Гадяча: опікувалась сестрами й братом Миколою, займалась господарством, про що з гумором повідомляє матері: «... у нас республіка настояща під моею президенцією. Ми тепер усе варимо та смажимо і, мушу сказати, що мені се діло починає обридати, а ми тепер вступаємо в малиновий період...» (Леся Українка. Листи:

1876–1897 / упоряд. В. А. Прокіп (Савчук), передм. В. П. Агеевої. Київ: Комора, 2016. С. 103). Далі Леся Українка інформує матір і про проблеми з молодшими з Косачів: «Уксус з Кохом були недавно трошки слабі; ну, папа звісно зараз узяв їх в лабет (найперше витер уксусом, закутав і т. д.), і тепер вони здоровісінькі, негрять і тигрять “як не може бути”» (Там само).

Про твір згадує Олена Пчілка у листі до професора Львівського університету О. Огоновського (лист від 13(25) лютого 1892 р.). Подаючи відомості про життєвий і творчий шлях Лесі Українки, вона повідомляє своєму адресатові, що в «Дзвінку» опубліковані «дві казочки, “Метелик” і “Лихо не мовчить” та скільки поезій» (3 листа Олени Пчілки з Колодяжного до професора Львівського університету Омеляна Огоновського з відомостями про життєвий і творчий шлях Лесі Українки // Леся Українка. Документи і матеріали: 1871–1970. Київ: Наук. думка, 1971. С. 86).

Оповідання «Біда навчить» має усі жанрові ознаки літературної казки: вимисел, динамічність, послідовність сюжету, дидактична основа і мораль-напучування, магічне число сім (саме стільки разів горобчик звертається до різних птахів, які стають втіленням підступності й байдужості, з проханням навчити розуму). Окрім того, експресивність діалогів, конфлікти між персонажами сприймаються як боротьба добра і зла, ідеалізація головного персонажа наприкінці твору.

У листуванні з Ф. Волховським Леся Українка з'ясовує доцільність вибору жанру казки для публіцистики — ця проблема постала з приводу написаної ним агітаційної брошури для розповсюдження серед селянства «Сказание о несправедливом царе и как он в разум вошел и какой совет людям дал» (Москва, 1902). У листі до нього з Сан-Ремо (лист від 16(29).XI.1902 р.) Леся Українка вказує на негативні конотації образу горобця у фольклорі: «Ви взяли за основу до Вашого оповідання українську казку «про голого царя», тільки, що там в нар[одній] казці, ніяких старців і ходоків-горобців (горобець не дуже добру славу має в українській фантастиці) нема» (Леся Українка. Лист до Волховського Ф. В. від 16(29).XI.1902 // Листи: 1898–1902. С. 493). В іншому листі до своєї адресата вона не погоджується з думкою про підкореність людини обставинам: «На цілій Вашій казці знати подих детермінізму, власне та ідея, що причини і їх наслідки панують над волею окремої людини і що людина, навіть з найліпшими замірами, нічого проти сили обставин не може — і тут раптом діло

кінчається (як і починається) якимсь *Deus ex machina*»¹ (Леся Українка. Лист до Волховського від Ф. В. 21.XI(4.XII).1902 // Листи: 1898–1902. С. 496).

Горобець, за народною традицією, йменується чортом, чортючим насінням, вважається птахом, проклятим Богом. За переказами, саме згряя горобців своїм цвіріньканням видала місцезнаходження Ісуса в саду, а не Юда. За іншою легендою, Господь прокляв горобців і не дозволив відлітати у теплі краї через те, що під час його розп'яття вони кричали «Живий! Живий!», спровокувавши цим додаткові катування (Булашев Г. Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях: космогонічні українські народні погляди та вірування / пер. Ю. Буряка. Київ: Довіра, 1992. С. 358). Горобець у приказках, фразеологізмах, жартівливих піснях утілює такі риси характеру і поведінки людини, як легковажність, лінощі, недоумкуватість, безтурботність.

Чашка

Вперше надруковано у виданні: Леся Українка. Чашка // Леся Українка. Неопубліковані твори / з рукоп. підгот. до друку Марія Деркач. Львів: Вільна Україна, 1947. С. 105–107.

Чистовий недатований автограф (Леся Українка. «Чашка». Оповідання. [1890]. Автограф. 4 арк.) зберігається у відділі рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 844).

Датується кінцем 80-х — початком 90-х рр. XIX ст.

Автограф написаний чорнилом, є декілька дописок-уточнень, зроблених письменницею, закреслене слово у реченні: «...то була філігранна срібна галузка, немов лавровий вінок, над нею рубінова [злотиста] зоря з золотим промінем...» (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 844. Арк. 2).

Подається за автографом.

Оповідання «Чашка» надруковано у виданнях: Леся Українка. Твори: В 5 томах. Київ: Держлітвидав України, 1952. Т. III. 802 с. і Леся Українка. Збір. творів: У 12 томах. Київ: Наук. думка, 1976. Т. 7. 568 с. Однак упорядниками не збережено характерні для мови Лесі Українки морфологічні і словотвірні варіанти написання

¹ Несподіваний порятунок (нім.).

слів («скільки», «тільки», «сьогодні», «візитів», «прийомів», «вбіраючись», «іменіни», «завжди», «магазин», «сентиментально», «вітринах», «скринечку», «позбирати», «его», «ему», «чі»). У цьому виданні вони враховані.

М. Деркач, упорядниці неопублікованих творів Лесі Українки та авторка передмови й коментаря до них, опрацювала частину родинного архіву Косачів. О. Косач-Кривинюк, відправляючи архів Лесі Українки до Львова, у листі від 16 вересня 1943 р. повідомляє: «Шановна й Дорога пані Маріє, не дивуйтеся нічому варварському і незугарному в тому, як я зложила і запакувала два свої дорогоцінні мішки. Річ у тому, що після двох днів страшної втоми і хвилювання мені довелося зовсім несподівано і спішно, як на пожар, їх пакувати. <...> Здаю ті свої скарби на Ваші руки, книжки одразу до Лесиного архіву, рукописи поки що десь сховайте, а як я приїду (ще не трачу зовсім надії на це), то разом з Вами якось їх розберемо і тоді вже на постійно кудись влаштуємо» (*Листи Ольги Косач-Кривинюк до Марії Деркач / публ. і вступ. стаття «Подвиг сестри Лесі Українки» М. Вальо // Дзвін, 1995. № 5. С. 149*). Восени 1943 р. О. Косач-Кривинюк із сестрою Ізидорою переїхала до Львова, а навесні 1944 р. вони емігрували до Праги. У Львові О. Косач-Кривинюк продовжила працювати над «Хронологією життя і творчості» Лесі Українки, використовуючи виписки з «Рукопису» Г. Лазаревського, який опрацьовував архів М. П. Драгоманова в Українському науковому інституті у Варшаві, скопіював чимало листів Лесі Українки і до неї, зробив відповідний коментар. Перед еміграцією О. Косач-Кривинюк налагодила зв'язки з «Українським видавництвом» у Варшаві, яке запланувало опублікувати зібрані нею недруковані твори Лесі Українки з передмовою М. Деркач, а також кілька підготовлених збірників з «Молодої України» (1908–1914) Олени Пчілки. Однак ці видання не з'явилися друком, натомість завдяки М. Деркач було опубліковано збірник «Леся Українка. Неопубліковані твори. Львів: Вільна Україна, 1947» (ім'я О. Косач-Кривинюк через її політичну еміграцію не вказано). У передмові до збірника М. Деркач наголошує на потребі нових видань творів Лесі Українки: «У 1937 році було зібрано бібліографію творів, що не увійшли до вищезгаданого видання, а 1941 року планували видати їх окремою збіркою. Війна порушила ці плани і давно запланований збірник значно поповнився новими, недрукованими досі творами Лесі Українки. Твори ці вибрані з архіву

поетеси, який у 1944 р. передали її родичі філіалові бібліотеки Академії наук (колишнього Наукового товариства ім. Шевченка) у Львові» (Леся Українка. Неопубліковані твори / з рукоп. підгот. до друку Марія Деркач. Львів: Вільна Україна, 1947. С. 5). М. Деркач відзначає: «З прозових творів Лесі Українки до нашої збірки увійшли три речі, друковані вже раніше: “Лелія” (1891), “Щастя” (1895) і “Мгновение” (1905) та дві недруковані: “Чашка” і “Сліпець” (1902). “Чашка” — це одне з ранніх оповідань, писаних під час домашніх літературних конкурсів на задане слово» (Там само. С. 16). Вона висловлює думку щодо датування твору: «Рукопис зберігся в архіві Лесі Українки на 8 стр. паперу, зложеного у форму листа. Рукопис без дати — а письмо вказує на 1880-ті роки» (Леся Українка. Неопубліковані твори / з рукоп. підгот. до друку Марія Деркач. Львів: Вільна Україна. 1947. С. 139).

Очевидно, оповідання було написане для самодіяльного конкурсу «Літературної громадки» або «Плеяди» в кінці 80-х років XIX ст. Л. Старицька-Черняхівська згадувала про такі домашні літературні конкурси: «Давалося одно слово, напр. “Навіщо”, “Нема”, “Понеділок” і всі присутні повинні були написати на сю тему оповідання, п’єсу, або вірш. Давався визначений час. <...> Кожен притулявся де міг з олівцем, з пером, з кавалком паперу. В хаті ставало тихо, як в усі, чутно було тільки як дихали «автори». Подавалися речі без підписів, жюри вичитувало їх вголос і присуджувало першу премію красшому творові <...> Були ще інші забавки літературного характеру, наприклад: один з присутніх починав оповідання і в самому цікавому місці переривав його і кидав хустку своєму сусідові — той мусів провадити далі, і довівши своє оповідання до самого несподіваного моменту знов переривав його кидаючи хустку третьому, залишаючи його виплутуватись з сеї плутанини і т. д.» (Старицька-Черняхівська Л. Хвилини життя Лесі Українки. Літературно-науковий вістник. 1913. Річн. XVI. Т. LXIV. Кн. X. С. 18).

Лелія (Казка для дітей)

Вперше надруковано в журналі «Ілюстрована бібліотека для молодъжи, мѣщанъ и селянъ»¹ в 1891 р.: *Леся Українка. Лелія. (Казка для дѣтей)*. Ілюстрована бібліотека для молодъжи, мѣщанъ и селянъ, 1891. Рочникъ VII. Кн. 2. С. 18–23; Кн. 3. С. 34–40)

Автограф не знайдено.

Датується орієнтовно 1890 р.

Подається за першодруком.

За життя авторки твір не передруковувався. У виданні творів *Леся Українка. Твори / за заг. ред. Б. Якубського*. Київ: Книгоспілка, 1929. Т. X. «Лелія» не опублікована. Натомість твір побачив світ у виданні *Леся Українка. Твори: В 5 томах*. Київ: Держлітвидав України, 1952. Т. III. С. 487–496. У новішому в часі виданні творів письменниці *Леся Українка. Збір. тв.: У 12 томах*. Київ: Наук. думка, 1976. Т. 7. 568 с. він подається з незначними скороченнями і змінами, незважаючи на уточнення в примітках, що текст публікується за першодруком (*Леся Українка. Збір. творів: У 12 томах*. Київ: Наук. думка, 1976. Т. 7. С. 537). Наприклад, у реченні «...як палає смужка блакитного місячного світла аж додолу» наявний пропуск слова «місячного»; замість слова «синочка» надруковано «синка» («...свого слабого синка»), пропущено повтор «так горяче»; замість фраз «про тих маленьких діток» надруковано: «...про тих маленьких діточок»; «в очицях слізеньки заблисли» — «в очах слізеньки заблисли»; окрім того, наявний у тексті пропуск речення: «От як вона хутко шие!».

Історія написання твору постає на підставі спогадів О. Косач-Кривинюк і непрямих вказівок у листах *Лесі Українки*. Навесні 1888 р. *Леся Українка* перебувала у Варшаві: «В квітні чи травні *Леся* з матір'ю їздила з Колодяжного на кілька день до Варшави, щоб порадитися з лікарями про хвору ногу. Проф. Краєвський радив операцію, інші лікарі вважали, що для недокрівної, кволої

¹ «Ілюстрована бібліотека для молодъжи, мѣщанъ и селянъ» — під таким заголовком з січня 1890 р. починає виходити щомісячний дитячий журнал «Бібліотеки для молодіжи» у Чернівцях, що видавався товариством «Руська бесіда». Головним редактором був О. Попович. Побачили світ 130 чисел видання, у яких були вміщені поезії, оповідання Ю. Федьковича, С. Воробкевича, Є. Ярошинської та інших авторів.

Лесі операція небезпечна. Призначили купелі влітку. Поки що казали носити “апарат”. У Варшаві Леся зацікавилася жіночою школою мистецьких ремесел і мріяла вступити до неї, але хвороба перешкоджала» (Косач-Кривинюк О. Леся Українка. Хронологія життя і творчості. Луцьк: Волин. обл. друк., 2006. С. 68). Враження від перебування у Варшаві сприяли появі казки «Лелія». Текст був написаний і надісланий у Чернівці, ймовірно, ще 1890 р. У листі до М. Косача від 18.V.1890 р. письменниця сповіщає про свою співпрацю з часописом: «... я тепер сотруднік “Бук[овини]”, “Бібліот[еки] для молодіжі”» (Леся Українка. Лист до Косача М. П. від 18.V.1890 // Листи: 1876–1897 / упоряд. В. А. Прокіп (Савчук), передм. В. П. Агеевої. Київ: Комора, 2016. С. 100). Майже одночасно з «Лелією» з-під пера Лесі Українки з’явилася поезія «В великому місті в розкішну теплицю...», що під заголовком «Квіти» вперше була надрукована в газеті «Буковина» у 1891 р. (№ 7. С. 6).

Джерела написання твору — фольклорна традиція, часто уживаний образ лілеї у творчості Т. Шевченка, зразки європейської літературної казки (Г.-К. Андерсен). З приводу обізнаності Лесі Українки з творчістю данського письменника О. П. Косач згадувала: «Діти з великою охотою читали Кулішеві твори, оповідання Марка Вовчка, “Пана Твардовського” Гулака-Артемовського знали напам’ять. Великим вкладом до лектури дітей були Андерсенові казки в перекладі Старицького і сербські пісні в його ж перекладі, що дуже полюбила Леся. Тії пісні про “віли” (русалки) привели до того, що Леся сама себе називала “вілою”» (Пчілка Олена. Із спогадів матері. У 20-ті роковини смерті Лесі Українки. Нова хата. 1933. Ч. 7–8. Лип.–серп. С. 3). У листі до професора Львівського університету О. Огоновського від 13(25) лютого 1892 р., подаючи відомості про життєвий і творчий шлях Лесі Українки, вона вказала, що «чимала казка» «Лелія» написана «міреною прозою» (Леся Українка. Документи і матеріали: 1871–1970. Київ: Наук. думка, 1971. С. 86). За спостереженнями А. Музички, «в Лесі взагалі дуже багато спогадів, зв’язаних із квітками й то лісовими та польовими, ненависть до штучних квітів, туга за пролісками, хоч у місті може вона дістати троянди й інші квітки («В магазині квіток»)» (Музичка А. Леся Українка: її життя, громадська діяльність і поетична творчість / передм. М. Куліша. Харків: Держвидав України, 1925. С. 3). М. Драй-Хмара, аналізуючи поезії Лесі Українки, зауважив: «Квітки мають символічне значіння: лелія біла — то квітка чистої та любі надії, червона рожа — то квітка кохання та

розкоши» (Драй-Хмара М. *Леся Українка: життя і творчість*. Київ: Держ. вид-во України, 1926. С. 121).

23 ...вони зветься ельфи — у скандинавській міфології земні духи з надприродними здібностями, що нібито живуть у повітрі, землі, горах і ін., яким вклонялися і приносили дари, зображувалися у вигляді маленьких людей із крилами метелика.

24 Лелія — поширений квітковий символ у міфології, християнській символіці, геральдиці, образотворчому мистецтві; завжди асоціюється з водою, втілює жіночі хтонічні божества, символ дівочих чар, чистоти і цноти, надії, оберіг від хвороб.

25 ...рожеві чи пасасті — пасатий — перістий, рябий, плямистий, смугастий.

26 А в тому саду чисто метяно... — рядки з веснянки «А в тому саду чисто метяно...», записаної Лесею Українкою та опублікованої у виданні: *Народні мелодії. З голосу Лесі Українки. Записав і упорядив Климент Квітка*. Київ, 1917. Ч. I. С. 7 (увійшла до розділу «Веснянки, весняні гри і танки»).

Жаль (Оповідання)

Вперше надруковано у журналі «Зоря» в 1894 р.: Жаль. Оповідання Лесі Українки. *Зоря*. Ілюстроване літературно наукове письмо для родин. Р. XV. 1894. № 9. 1[13] мая. С. 193–199; № 10. 15[27] мая. С. 217–222; № 11. 1[13] червня. С. 241–245; № 12. 15[27] червня. С. 265–270.

У відділі рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України зберігається автограф «Леся Українка. [“Жаль”]. Оповідання [1890]. Автограф. 75 арк.» (Іл. Ф. 2. Од. зб. 826)

Датується орієнтовно 1890 роком на підставі листування.

Подається за першодруком, звіренням за автографом.

У львівському журналі «Зоря» твір публікувався за рукописом Лесі Українки (Леся Українка. [“Жаль”]. Оповідання [1890]. Автограф. 75 арк.» (Іл. Ф. 2. Од. зб. 826)). На останній сторінці автографа вгорі авторкою зроблена помітка «До оповідання “Жаль”» (закреслено простим олівцем), а після тексту зліва вниз синім олівцем кимось позначена дата «21/10 93» (ймовірно, дата отримання рукопису редакцією журналу «Зоря»). Справа внизу — підпис «Леся

Українка.» (закреслено чорним чорнилом). Автограф не має початку, а нумерація починається з третього аркуша від слів, які не увійшли до першодруку (вони закреслені чорним чорнилом горизонтальними лініями):

«— Та що ти все: “Пізно, пізно! Не поспіє на вечер! — обізвалась Надя: — Іще сто раз поспіє, не бійся! А як і ні, то не така вже велика біда... Мов би то без твоєї канапки, то й сісти ні на чому буде”.

“Ет, як би ти вже не втручалась! ато ще й вона просторікує! Тобі звісно щó — байдуже!” — одмовила гнівно Софія» (Іл. Ф. 2. Од. зб. 826. Арк. 3). Найбільш імовірно, що закреслення належать самій авторці, оскільки в наступному абзаці, який починається словами «А я б на твоєму місці уже б мовчала, — обізвалась Надя...», вони також наявні (тут закреслено: «...на завдаток, на покритте. От тепер через ту дурницю мусимо мерзнути» (Іл. Ф. 2. Од. зб. 826. Арк. 3)).

Такі авторські правки переконують у клопіткій роботі над текстом, яка спрямована на лаконізм вислову, на увиразнення тих чи тих моментів, епізодів твору, а також свідчить про намагання підлаштувати текст твору до вимог львівського видання. Багато викреслень наявні й у абзаці, що починається словами: «Хтозна, до чого дійшла б тая розмова у двох сестер, якби не надійшла мати з кухні. При їй, видно, вони не почували себе так вільно, як при батькові. Вгляdivши матір, Надя замовкла, не змінивши, однак, зухвалого виразу лица. Софія, ображена, закусила губку і зсунула темні брови; та розмова надто роздражнила її, і вона боялась, як би її не напала мігрень. “От уже було б гарно! розхоруватись перед самим вечором”, — подумала вона і для розваги встала, підійшла до вікна і почала виглядати, чи не йде Павлусь від столяра» (закреслені рядки подано тут і далі курсивом) (Іл. Ф. 2. Од. зб. 826 Арк. 3 (зворот)). З подібним скороченням тексту стикаємося й у наступних абзацах: замість частини речення зі словами автора («...питала вона его ще в прихожій: — Готова? принесуть? швидко?») подається лише пряма мова персонажа. В абзаці «Та пожди, пожди! не даєш і слова сказати! Мамо, дайте мені, на милість Бога, їсти! — говорив, роздягаючись, молодий хлопець» закреслено фразу «Просто ледве дійшов до дому, так їсти хочеться!», яка тут «перевантажує» текст. Таких закреслень та авторських правок в тексті рукопису багато, особливо це стосується двох перших розділів твору.

Наприклад:

«— Та стій-бо, зараз розкажу. Я прийшов, — хазяїна не було вдома, я спитався у якогось робітника за канапку, той сказав, що не знає нічого...

— Ну, а ти з тим і пішов?! — перебила Софія.

— Та ні. Пойди! Я сів і почав дожидати хазяїна. Лихо його знає, куди він подівся, я зовсім зголоднів, дожидаючи.

— Ну? та й що? Господи, як ти нудно розказуєш!

— Та чого там нудно? От, нарешті, прийшов хазяїн, я зараз і спитав у нього, чи готова канапка. Він мені сказав, що забувсь, про яку я канапку говорю...» (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 826. Арк. 4);

«— Що ж там я мав питать, він же сказав: «принесуть», ну, то чого ж! Почав би я там ще розпитуватися. Я вже й так був голодний. Мамо, нема ще юшки?» (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 826. Арк. 4);

«— Та чого ж ти, справді, Софійко, в таку безнадійність вдаєшся? А може, й не одурять? Чого ж там дурити? Як би не мала бути готова, то так би й сказали, — розважала дочку пані Турковська» (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 826. Арк. 4 (зворот)).

Частина тексту, наявного в першодруці, від слів «До чого то дівчині в тринадцять...» до слів «... бавити гостей: повагом собі походжає по сальону або сяде й поведе якусь поважну розмову з одним гостем, а за інших забуде» в автографі відсутня (бракує сьомого та восьмого аркушів).

Авторка викреслює в тексті такий абзац (похилими вертикальними лініями — майже нахрест):

«Поміж тим рухом тільки Надя походжає тихо та мовчки. Вона ще досі трохи гнівається.

— Ти б, Надю, пішла забавила Катрусю Гнатовську. Вона ж нудиться, сидячи сама! Так же не гречно. Іди, забав її, — каже пані Турковська.

— От, іще я буду з десятилітніми бавитись! — одповіла Надя з прикрістю, одначе мусіла йти бавити малу гостю. «І чого приперлися на вечер з дитиною!» — думала вона» (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 826. Арк. 9).

В автографі, окрім авторських виправлень, наявні й численні редакторські втручання, які стосуються написання слів та їх використання (наприклад, слово «посаг» редакція «Зорі» замінила словом «віно», «вокзал» — на «двірець», «кредітори» — на «вірители», «діаманти» — на «бріліанти» тощо). Подекуди складно з'ясувати, кому належать ті чи ті правки, хоча частіше «перо»

редактора (почерк, нахил літер, натиск пера і колір чорнила) відрізняється. Так само виразно іноді з-під виправленої літери проступають літери, що належать перу авторки. Написання Лесею Українкою по-різному одних і тих самих слів укотре потверджує тривалу роботу не лише над створенням оповідання, а й свідчить про його тривале в часі впорядкування й переписування. З цього погляду впадає в око написання слова «сьогодня» (в багатьох місцях авторка вживає саме такий варіант графічного відтворення, хоч іноді маємо і інший — «сьогодні», який зазнав редакторського втручання). Зважаючи на те, що таке вживання («сьогодня») притаманно й для інших творів письменниці, а також орієнтуючись на кількісну перевагу його використання в оповіданні, послуговуємося у виданні саме ним. Подібна ситуація спостерігається і щодо слова «аристократичний» та його форм і похідних від нього — вони зазнали виправлень (у першодруці маємо в тексті «аристократичний», «аристократи»). Натомість у автографі стикаємося з поодиноким вживанням варіанту «аристократичний» (літеру «і» в другому складі в автографі виправлено чорним чорнилом на «и») (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 826. Арк. 9 (зворот)). Зазнало правок і слово «курзал» з його формами (таким чином іменник набув жіночого роду — «курсаля»). Редакторське втручання, очевидно, ґрунтувалося на тому, що Леся Українка паралельно вживає і слово «салья». У цьому виданні використання названих слів подається за автографом, незважаючи на виправлення в тексті, оскільки зміна роду іменника вимагає і змін у межах словосполучень і речень, а звідси — втрати в цілісній мовній картині творчого світу письменниці. Збережено й характерне для авторки вживання слова «господарь», хоча кінцева літера «ь» у цьому слові не увійшла до першодруку та до жодного з наступних видань твору, а також притаманні мові Лесі Українки слова «тільки», «міськї», «блакітна», «інших», «модістка», «тиї», «приемністю», «сальон», «найблизша» та ін. Окремо варто говорити про слова з подвоєнням літер у словах іншомовного походження, які в автографі зазнали виправлень (закреслення однієї з двох літер): «аккорд», «баронесса», «класу», «аллея», «несессер» тощо (подекуди редакторське «перо» оминало те чи те з цих слів й вони залишалися невиправленими, оскільки у творі деякі з них вживаються часто). По-різному в автографі фіксується подовження приголосних у словах «обличчя», «волосся», «весілля», «убрання», «одружіння», «освідчення», «шиття» та ін. Прикметно, що на перших

аркушах рукопису в рамках перших розділів твору вживається одна літера: «обличче», «волосе», «весіле» тощо (угорі друга літера дописана, очевидно, пізніше, коли текст вичитувався й готувався до друку) (Там само. Арк. 9–10). Надалі, тобто десь від розділу V, авторка послуговується лише такими правописними параметрами: «обличчя», «волосся», «убрання», «шиття» (замість останньої літери «я» в автографі маємо виправлення чиеюсь рукою — на «є»; саме ці правки були, напевне, остаточними для редакції «Зорі», яка надрукувала їх так: «обличче», «волоссе», «одруженне», «поводінне», «осьвідченне», але «весілля»). Незважаючи на те, що Леся Українка вживає в автографі слово «шлюб» та похідні від нього, не пропонуючи інших варіантів, в першодруку воно було замінено іншим — «слюб» («слюбний»). Натомість у першодруку збережено авторський варіант написання слова «компаньонка», у наступних публікаціях твору — «компаньйонка».

У посмертних виданнях творів Лесі Українки, незважаючи на те, що упорядники орієнтувалися на різні джерела — на автограф (Леся Українка. Твори: В 5 томах. Київ: Держлітвидав України, 1952. Т. III. С. 784) та на першодрук (Леся Українка. Збір. творів: У 12 томах. К.: Наук. думка, 1976. Т. 7. С. 541), текст оповідання з погляду відтворення мови письменниці зазнав уніфікації.

У першодрукові та в інших наступних виданнях твору трапляються пропуски окремих слів. Зокрема, в реченні «Часами вона зводила погляд затуманений, повний туги-нудьги, дивилась безтямно у просторінь, потім знов спускала погляд і все ходила, ходила...» пропущено слова «дивилась безтямно у просторінь», які наявні в автографі (Іл. Ф. 2. Од. зб. 826. Арк. 46).

Про тривалу й уважну роботу над текстом твору свідчать і автографи VI і VII розділів іншої редакції твору з написом «До по[вісті] «Жаль» (Іл. Ф. 2. Од. зб. 827) та план IV — XII розділів (Іл. Ф. 2. Од. зб. 828).

Оповідання «Жаль» має «свою цікаву історію» створення. Про неї згадує Б. Якубський у «Примітках» до X тому видання Лесі Українки. Твори / за заг. ред. Б. Якубського. Київ: Книгоспілка, 1929. Т. X. 299 с.: «Мати Л. Українки, О. П. Косач (Олена Пчілка), розповіла, що в дитячі роки Лесі, коли Косачі жили в Києві і підтримували найближчі стосунки з родиною Старицьких, обидві родини старалися повернути дітей на літературний шлях і заохочували їх до літературних спроб. Старші і молодь часто збиралися,

провадилися розмови на літературні теми, О. Пчілка та М. Старицький читали свої нові твори, а також, між іншим, була в звичай така літературна гра: давалася яка-небудь літературна тема і всі — дорослі і діти — зараз же тут протягом двох-трьох годин повинні були написати оповідання на задану тему. Найчастіше теми бралися випадкові, з предметів, що оточували товариство. В кімнаті, де збирались, серед меблів стояла канапка. Одного разу хтось запропонував тему чергового оповідання — “Канапка”. Тему було прийнято і всі присутні написали по оповіданню. Написала й Л. Українка, і так захопилася цією темою, що потім продовжила й розширила її, наслідком цього з’явилася ціла повість. У повісті та “канапка” грала надто малу роль і, друкуючи повість у часопису “Зоря”, Леся Українка дала їй назву “Жаль” (Якубський Б. Примітки // Леся Українка. Твори / за заг. ред. Б. Якубського. Київ: Книгоспілка, 1929. Т. X. С. 293). М. Косач відгукнувся своїм твором, який згодом отримав назву «На огнище прогресу» та в 1891 р. був опублікований на сторінках журналу «Зоря» (№11. С. 205–206; №12. С. 227–230). О. Косач-Кривинюк у своїх «Споминах і увагах до 1889 року» уточнює, що в тому хатньому «конкурсі» спочатку фігурувало слово «кушетка», а не «канапка» (Косач-Кривинюк О. Спомини і уваги до 1889 року // Спогади про Леся Українку. Т. 1 / автор проекту та відповідальний редактор Тамара Скрипка. Нью-Йорк — Київ: Темпора, 2016. С. 90).

У вересні 1889 р. Леся Українка пише до М. Косача, що вона збирається їхати в Одесу й має намір завершити роботу над уже розпочатими творами: «Я було думала тут зайнятись добре і скінчить нарешті той нещасливий “Жаль”, аж вийшло так, що він і досі лежить нескінчений...» (Леся Українка. Лист до Косача М. П. від вересня 1889 // Листи: 1876–1897 / упоряд. В. А. Прокип (Савчук), передм. В. П. Агеевої. Київ: Комора, 2016. С. 69). Окрім того, додає: «От тобі, Міша, що ражу: пиши-но ти улити, бо твоя “кушетка” проймає навіки серце, ревізмом пойняте» (Там само. С. 70).

В іншому листі до М. Косача від 26–28.XI(8–10.XII).1989 р., адресованому з Одеси, Леся Українка повідомляє про роботу над текстом, зокрема внесенням правок у вже «скінчену» уліту («роблю їй, як мама каже, вігризку»): «Пришлю її вам, хоч і здається мені, що вона для збірника трохи довгувата» (Леся Українка. Лист до Косача М. П. від 26–28.XI(8–10.XII).1989 // Листи: 1876–1897. С. 74). Згадує вона про «Жаль» і в листі до М. Драгоманова від

24.XII(5.I).1889 р.: «...треба переписати одну свою повість до тих пор, поки поїду в Київ» (Леся Українка. Лист до Драгоманова М. П. від 24.XII(5.I).1889 // Листи: 1876–1897. С. 82–83). Тож можна припускати, що на початок 1890 р. твір був завершений, але потребував переписування. На цьому авторка наголошує в листі до М. Косача від 18 травня 1890 р.: «Моя бідна “la grande Oulita” тепер може і на миші переведеться непереписана, коли не знайдеться спасенної душі, щоб переписала, бо не хутко дочекається вона чести мого власноручного переписування... Тут і ще біда — від якоїсь, невідомої мені, причини мій почерк ще гірше, ніж був, зробився!!!» (Леся Українка. Лист до Косача М. П. від 18 травня 1890 // Листи: 1876–1897. С. 100–101). Очевидно, тоді ж Леся Українка шукала можливість опублікувати твір. Виїжджаючи з матір'ю О. П. Косач на операцію до Відня, вони на короткий час (між 18 та 24 січня 1891 р.) зупинилися у Львові, де молода авторка й познайомилася з М. Павликом. Тоді й могла залишити свій рукопис твору для прочитання та публікації його в якомусь зі львівських видань.

Перебуваючи у Відні, вона листується з М. Павликом, який виявляє ініціативу познайомити її й Олену Пчілку з новою повістю О. Кобилянської «Льорелай» (первісна назва повісті «Царівна»). Вона просить його надіслати твір, нагадуючи про ідею видання майбутнього жіночого альманаху «Другий вінок», куди міг би увійти цей твір. Водночас в листі від [19.II]3.III. 1891 р. Леся Українка з прикрістю говорить про долю власних творів в цілому та «Жалю» зокрема: «Що ж до моєї повісті, то, далекі, не знаю, як з нею буде, бо не розумію, як маю думати про відносини “Зорі” до мене: “Зоря” має чимало моїх віршів і дещо з прози, але нічого не друкує, хоч і назад не завертає, і не каже, що їй моє писання непридатне, отже не знаю, як з нею бути» (Леся Українка. Лист до Павлика М. П. від [19.II]3.III.1891 // Листи: 1876–1897. С. 120).

М. Павлик прочитав повість Лесі Українки, висловивши власне ставлення до твору. Відповідаючи йому з Євпаторії в листі від 10(22).VI.1891 р., вона зазначає: «Пригадала собі те, що Ви написали про повість “Жаль”, добре, що з Вас такий одвертий критик, бо з такими людьми тільки й можна як слід говорити. Але я не у всьому з Вами згоджуюсь: мені здається, що тема не єсть так далека для автора, як Ви думаєте, бо таких людей, як героїня повісті, він знає чимало і бачить дуже з близька, а тільки може Ви не сподівались такої теми і для Вас вона є досить далека або просто нецікава. Що залежить до виконання, то певне що воно далеко не

бездоганне, але ще там мусить чимало поправитися. На самих ліричних віршах вже не втриматись! — тісно робиться (хоч се не значить, ніби їх зовсім покинути маю, — того певне ніколи не буде. Ще от що: рідну дитину та ще й першу не так-то легко забити, як здається, а надто ще й те, що автор не зовсім розчарувався в своїй нещасливій хоч і дурній Софії» (Леся Українка. Лист до Павлика М. І. від 10(22).VI.1891 // Листи: 1876–1897. С. 133).

Через кілька тижнів Леся Українка повідомляє матері, що повернулася до твору «Жаль», написавши «вставний розділ, а також щодо того, де варто було б його публікувати (лист Лесі Українки до О. П. Косач від 30 червня — 3 липня (12–15 липня) 1891 р.): «Про улітні справи я подумала і зважила так, порадившись з Мішею, що “Жаль” таки належить більше до жіночого збірника, він створений для нього...» (Леся Українка. Лист до Косач О. П. (матері) від 30 червня — 3 липня (12–15 липня) 1891 // Листи: 1876–1897. С. 137). І далі в цьому листі вона говорить про ідею І. Франка щодо «видання жіночого збірника окремими випусками», а також про цілком полярну критику свого твору М. Павликом та І. Франком («один зовсім на смерть осудив, а другий не прибере місця де посадити!»: «...хто зна, як і судити тепер, хіба треба взяти середину, як завжді в таких випадках. Чому кажеш, аби я нічого не писала, а давала чомусь лад? адже окрім “Жалю” у мене нема нічого до влагодження, а ёго я завтра влагоджу» (Там само. С. 138). Пропозицію М. Павлика надіслати твір М. Драгоманову Леся Українка в листі від 16(28).VII.1891 р. відхиляє: «Посилати «Жалю» до дядька не варт, бо то дуже зтяжна справа, — нехай вже тоді вилає, як у друку побачить» (Українка Леся. Лист до Павлика М. І. від 16(28).VII.1891 // Листи: 1876–1897. С. 148). Розмову про публікацію твору повів І. Франко з Оленою Пчілкою, викладаючи в листі від 30 вересня 1891 р., поряд з інформацією про видання «невеличкої жіночої часописі», пропозицію надрукувати твір Лесі Українки у «Літературно-науковій бібліотеці»: «Друге діло, про котре я хотів поговорити з Вами, — се новела Лесі Українки, котра знаходиться у мене. Що Ви думаете з нею робити? Я чув, що Ви призначили її для другого тому альманаху. Та коли-то ще той альманах буде друкований, чи не можна би змінити сю постанову, щоби така гарна річ не лежала у рукописі. Я прочитав сю новелу, і вона мені дуже сподобалася, так що коли би була на те Ваша і Лариси Петрівни воля, то я радо опублікував би її в найближчій книжечці своєї «Літературно-наукової бібліотеки». Я готов розпочати

друк, як тільки одержу Ваш дозвіл» (Франко І. Лист до Олени Пчілки від 30 вересня 1891 р. Франко І. Збір. творів: У 50 т. Київ: Наук. думка, 1986. Т. 49. С. 299). Напевне, позиція Олени Пчілки про те, що твір «більше підходить до жіночого видання, аніж до друку осіб-но» (Л. Ф. 3. Од. зб. 1612. С. 264), також стала на перешкоді його виходу у світ.

Водночас, обговорюючи спільні творчі задуми та їхню реалізацію в журналі «Дзвінок» («у тих галичан бувають часом якісь надзвичайні погляди на самі звичайні речі»), в листі до М. Драгоманова від 3(15).ІІІ.1892 р. Леся Українка таки згадує і про свій твір: «Здається, мені і моїм писанням сужено таки по світі блукати чимало, от і тепер одна моя повість скінчена ще два роки тому назад, блукає по світі галицькому, то блукає, то вилежується цілими місяцями на одному місці. Зовсім так, як сам автор!» (Леся Українка. Лист до Драгоманова М. П. від 3(15).ІІІ.1892 // Листи: 1876–1897. С. 171–172). Ймовірно, оповідання тоді так і залишилося в домі І. Франка.

У вересневому листі до О. Маковея за 1893 р. Леся Українка, яка тоді перебувала в Колодяжному, просить його «вволити <...> просьбу»: «Підіть, будьте ласкаві, до пані Франкової і візьміть у неї моє оповідання “Жаль” та віддайте його до “Зорі” і запитайте, чи прийме вона його до друку, а коли прийме, то як хутко воно може бути надрукованим. Згляньтесь над долею сього нещасного оповідання, що вже третій рік світла-сонця не бачить, лежачи в схові в господі пані Франкової, визвольте його з темниці. Я Вам за те вельми вдячна буду. <...> З поводу сієї повісти “Жаль” розкажу Вам, яку критику викликала на себе, ще не будши в друку. Павлик радив мені нищити сю повість, бо вона, мовляв він, не придасть нічого до моєї слави, а ще може й пошкодить; Франко ж казав, що се найкраща моя річ і що гріх було б не пустити її в світ» (Леся Українка. Лист до Маковея О. С. від вересня 1893 // Листи: 1876–1897. С. 214–215).

О. Маковей виконав прохання письменниці, та з'ясувалося, що твір не має закінчення. Надсилаючи йому кінцівку оповідання, в листі від 25.ІХ(7.Х).1893 р. Леся Українка зазначає: «...прийшлось довгенько пошукати, поки знайшла я той “Жаль”, він був засунутий між стародавні папери. Кінчик сей посилаю тепер. Я не знаю, чому Ви пишете, що пошлете “Жаль”? Чи то його треба відсилати до Станіславова? Як що так, то Ви не відсилайте, а тільки будьте ласкаві занести до львівської редакції (десь же там вона мусить бути), а вже нехай звідти пересилає той, до кого ті справи

належать. Попросіть тільки в редакції, щоб мені дали відповідь напр[иклад] в переписці редакції, чи буде се оповідання прийняте і коли може воно бути надруковане. Може бути, що йому прийшлось би в “Зорі” чекати своєї черги ще років зо три, в такому разі я б воліла вже дати йому яке інше призначення» (Леся Українка. Лист до Маковея О. С. від 25.IX(7.X).1893 // Листи: 1876–1897. С. 216). Тож авторська помітка на останній сторінці рукопису вгорі «До оповідання “Жаль”», що закреслена простим олівцем, а після тексту зліва внизу синім олівцем кимось позначена дата «21/10 93» (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 826. Арк. 80), переконує: основні правки в рукопис вносилися саме на цьому етапі підготовки оповідання до друку. Далі в цьому самому листі Леся Українка писала: «Я думаю, що Ви повірите мені, коли скажу, що тепер — по трьох чи чотирьох роках — я інакше б написала свій “Жаль”, але ж поправляти давно написану і скінчену річ дуже трудно, бо вже ніяк не можна погодити тодішньої течії думки з теперешньою. Через те я викидаю геть ті речі, які здаються мені ні-до-чого, а які ще до чого небудь судні, ті друкую, поправивши хиба стиль і мову. Я признаю, що в “Жалю” багато є недотепного і “зеленого”, але поправити не можу, раз через те, що не маю оповідання в руках, а друге через висше наведену причину. Мені дуже подобається вираз Віктора Гюго “*corriger un oeuvre par un autre*”, от же може колись напишу щось кращого, ніж “Жаль”, і тим його поправлю. Я думаю, що то нічого не шкодить, коли галичане побачать в моему оповіданні далекий для себе світ — чим більше світа побачити, тим краще» (Леся Українка. Лист до Маковея О. С. від 25.IX(7.X).1893 // Листи: 1876–1897. С. 216–217).

Згодом, опрацьовуючи епістолярій Лесі Українки та О. Маковея, В. Сімович¹ у дослідженні «Листування Лесі Українки з Й. Маковеем» повернеться до осмислення твору та тієї культурної взаємодії між письменниками з Галичини й Наддніпрянщини, зокрема в плані мови. Він пише: «Насамперед листування дає

¹ Сімович Василь Іванович (1880–1944) — український мовознавець, літературознавець та громадський діяч. У 1913 р. в Чернівецькому університеті здобув ступінь доктора філософії. Професор української мови Українського Високого Педагогічного інституту імені М. Драгоманова в Празі. Автор праць «Короткий огляд української літератури», «Практична граматики української мови», «Осип Маковей», «Листування Лесі Українки з Й. Маковеем», «Українське шкільництво на Буковині» та багатьох інших.

змогу установити приблизно час написання найбільшого Лесиного оповідання “Жаль”, надрукованого в “Зорі” 1894 р., за редакції Маковея, в 4 числах <...>, між 13 травнем і 27 червнем. Генезу написання “Жалю” (первісно “Канапка”) ми знаємо з оповідання Олени Пчілки. У виданнях зазначають звичайно рік появи цього оповідання друком (1894). Тим часом із листування (лист II та III) виходить, що “Жаль” від яких трьох років лежав у пані Франкової у Львові. Певне, Леся Українка, ідучи 1891 р. до Відня на операцію, залишила його у Франків...» (Сімович В. Листування Лесі Українки з Й. Маковеем // Сімович В. Праці. У 2 т. Т. 2: Літературознавство. Культура / упор. Л. Ткач, О. Івасюк та ін. Чернівці: Книги — XXI, 2005. С. 416). Далі В. Сімович подає факти, що постають із уже цитованих листів Лесі Українки, але по-особливому акцентує на тому, що вона «не згодилася на пораду Маковееву, щоб щось у ньому виправляти» (Там само. С. 417). Отож навіть на прикладі цього твору можна простежити ті непрості взаємини та суперечки, які їх породжували, вони великою мірою стосувалися літературної мови. «Велика мовна війна», як її називає В. Сімович, «започаткована пуриністичними статтями Грінченка в “Правді”», припадає якраз на початок 90-х років XIX ст. Причетність до публікації цього твору Лесі Українки О. Маковея («такого рухливого письменника») важлива з огляду на те, що він, хоч «у війні цій участі не брав, але усе ж бажав собі, щоб українська літературна мова була одна для всіх наших земель»: «...в його рецензіях на твори наддніпрянських письменників проскакують деякі його завваги щодо їх мови: його дратували деякі їх слова, льокалізми чи польонізми, деякі наголоси і т. д.» (Там само. С. 417–418). Оповідання «Жаль» дає вагомі підстави говорити про такі неспіввідності, а саме чимала кількість виправлень в рукопису, прагнення наблизити такими мовними змінами в тексті до читача західноукраїнського. Звертаючи увагу на особливості цієї мовної дискусії 1891–1892 рр. та на позицію в ній О. Маковея, викладену в його статті «Нема грошей», Леся Українка в листі до нього від 31.X(12.XI).1893 р. наголошує: «Я не зовсім розумію, що Ви хотіли сказати в своїй замітці, пишучи, що нам би треба порадитись про те, “абисьмо вже раз всі однаково писали”. Яка то може бути така література, де б усі письменці писали однаково? Чи не краще тоді було б, як би вже був один великий письменець, з одним великим пером, з одним великим шматком паперу... Вибачайте, коли се вийшло неначе яка присмішка <...>» (Леся Українка. Лист до Маковея О. С. від 31.X(12.

XI).1893 // *Листи: 1876–1897. С. 227–228*). Згадує про це й у листі до матері від 11(23).I.1894 р.: «Листа Мак[овея] я отримала, се правда, що вони чудні люди, ті лиси, і то всі, часом щось такого видумає, що трудно й розібрати, чого він власне добивається. Буду йому на днях відповідати, то напишу про мову так, як ти пишеш, бо я зовсім з тобою згідна. Я взагалі не знаю, чого вони так уже ламають копья за ту мову, так наче се саме найстрашніше питання у нас» (*Леся Українка. Лист до Косач О. П. (матері) від 11(23).I.1894 // Листи: 1876–1897. С. 255*). Питання мовної суперечки, насамперед, стосувалися роботи над журналом «Дзвінок» (результатом стала відмова гальцьких видавців провадити редакцію в Києві), але вони хронологічно вписані в період підготовки до публікації оповідання Лесі Українки «Жаль» і великою мірою оголюють гострі проблеми українського культурного середовища. Відповідаючи через кілька днів О. Маковееві (лист від 16(28).I.1894 р.), вона наголошує: «Я не знаю, як там у Вас говорять такі речі, краще я не буду Вам сього казати ні по Вашому, ні по нашому. Я тільки думаю, що зовсім нема чого ставити питання про перемогу того чи іншого діалекта, адже літературна мова мусить витворюватись з усіх діалектів, без жадного насильства, сварки й колотнечі. Я не такий завзятий лінгвіст, щоб так уже “преломляти копье” за мову. Маю надію, що мене зрозуміють усі добрі люде і в Галичині і на Україні» (*Леся Українка. Лист до Маковеев О. С. від 16(28).I.1894 // Листи: 1876–1897. С. 258*).

Окремо варто говорити про жанр твору. Авторка надала йому жанрове означення «оповідання», але іноді сама послуговується іншою жанровою характеристикою, називаючи твір «повістю». Так само сприймався «Жаль» і сучасниками Лесі Українки (І. Франко в цитованому тут листі до Олени Пчілки назвав його навіть «новелою»). З огляду на певну «розхитаність» та неусталеність у тогочасному літературному процесі використання тих чи тих жанрових означень, невиробленість виразних параметрів у ситуації появи великої кількості творів, які «розмивали» традиційні рамки не лише в плані стильовому, а й жанровому, можна акцентувати на повноцінній вписаності прози Лесі Українки в рамки того невидимого дискурсивного поля, притаманного українській прозі в цілому. «Перемикаючи» в аналізі твору наголос з «канапки» на «жаль», Б. Якубський дуже добре вловлює притаманний саме жанру повісті «випробувальний» шлях персонажів (перехід через випробування — необхідна умова жанру, але

тут вони мають ще один вимір—дія зовнішня і дія внутрішня). Абстрактне поняття «жаль» стає тією призмою, крізь яку навіть притаманна авторці іронія набуває ролі «заднього плану», знеціючись остаточно. Натомість «жаль» набуває в різних контекстах—від самого початку й до кінцівки твору—побільшеного «фактурного» елементу. Б. Якубський означив це дещо по-іншому, але своєрідним «ключем» для нього стала саме назва твору та обраний авторкою жанр: «Шкода, що не залишилося оповідання під назвою “Канапка”»; цей заголовок було дано оповіданню на зібранні “літературної громади”, де письменниця його й написала; цікаво було б з’ясувати, як з оповідання, написаного “на замовлення”, виріс найбільший прозовий твір Лесі Українки. Зараз можна тільки сказати, що та “канапка” у повісті має малу ролю другорядного технічного “мотиву”, який швидко зник з неї, а замість нього з’явився правдивий “мотив” усієї повісті, отой “жаль”, що його терпить Софія» (Якубський Б. *Леся Українка-белетрист // Леся Українка. Твори / за заг. ред. Б. Якубського. Київ: Книгоспілка, 1929. Т. X. С. XII*). У своїй передмові до тому прози Лесі Українки він чи не найбільше місця відводить оповіданню «Жаль», поділяючи його на дві умовні частини («У другій половині повісти, з того часу, як Софія стала за компаньонку в баронеси, розвиток дальших ситуацій повісти йде не через події, а через послідовне ускладнення становища її героїні, через послідовне заглиблення її психологічних переживань» (Там само. С. XV)), виокремлюючи кінцівку твору, де вже можна бачити, як авторка, «майбутній драматург, обирає за свої теми, за свої сюжети глибоко драматичні життєві ситуації»: «Ледве чи можна вважати за конечно потрібний той кінець, який надала Леся Українка своїй повісті, власне—вбивство баронеси. Письменник-реаліст напевно б такого кінця уникнув. Вбивство людини, найбільший в житті людському злочин, психологічно не вмотивований в повісті ні дріб’язковою уїдливістю баронеси, ні, що є головне, вдачею самої героїні повісти. <...> Леся Українка, як ми вже бачили, вживши багато сильних художньо-емоційних засобів у розвиткові повісти, наприкінці змальовує Софіїн злочин, як ніби “останню краплю”, що переповнила вщерть терпіння героїні. Для нас важно, що повість кінчено вбивством, що маємо наприкінці повісти один з традиційних драматичних кінців романтичного твору» (Там само. С. XVI). «Повість “Жаль” є вираз молодого романтичного стилю Лесі Українки»,— резюмує Б. Якубський.

27 Ой жалю мій, жалю!..— слова, які обрала Леся Українка за епіграф до твору, взято з народної пісні «Косили ми сіно, наста-ла негода...», де є рядки: «Ой жалю, мій жалю, великий печалю,/ Що ж я й наробила — сама ж я й не знаю». Пісня записана у Право-бережній Україні.

28 Сінелька (синелька)— оздоблювальний кольоровий шнур з оксамитовим ворсом. Основа синельки складається з кручених бавовняних ниток, які міцно утримують ворс.

29 Настрембичувать (настрембичувати)— у значенні підноси-ти (волосся, зачіску).

30 Куафюра— пишна жіноча зачіска.

31 Заметня— метушня.

32 Sophie вродлива, зграбна, навіть едукована...— едукована— освічена, вихована.

33 Саме— малесенька подушечка-мішечок для наповнення ароматами або сумочка-мішечок з вишивкою, призначена для зберігання носових хустинок або гребінців.

34 Джоконда— опера італійського композитора Амількаре Понкіеллі (1834–1886). Це найбільш відома його опера, написана за сюжетом В. Гюґо та вперше представлена в 1876 р. в театрі «Ла Скала».

35 Знакомитий— відомий, знаменитий.

36 Заспокійтесь, немає чого так надто десперувати...— десперувати— впадати у відчай, побиватися.

37 Несессер (в перекл. з фр.— необхідний)— сумка або футляр, в якій вміщаються предмети гігієни, необхідні в подорожі.

38 Курація— лікування хворого та догляд за ним.

39 Курзал— курортне приміщення, призначене для відпо-чинку.

40 «Норма» («Norma») — опера італійського композитора Він-ченцо Белліні (1801–1835), написана в 1831 р. та тоді ж уперше по-ставлена в театрі «Ла Скала» (автор лібрето Феліче Романі).

41 «Casta diva» — каватина Норми з однойменної опери.

42 «Figaro» («Le Figaro») — французька газета, заснована в 1826 році. З 1866 року вона стала щоденним часописом. Назва газети пов'язана з героєм п'єс П'єра Бомарше — Фіґаро, а слова з п'єси «Ве-сілля Фіґаро» стали девізом часопису («Де немає свободи критики, там жодна похвала не може бути приємною»).

43 «Revue des deux mondes» — французький журнал, який ви-ходив друком у Парижі впродовж 1829–1944 років та мав виразне

літературно-мистецьке спрямування. З виданням співпрацювало багато тогочасних письменників, з-поміж яких — В. Гюго, Жорж Санд, О. де Бальзак, А. Дюма, Г. Гейне та ін.

44 Еміль Золя (1840–1902) — французький письменник та громадський діяч, автор багатьох романів, які набули широкого розголосу в культурно-мистецькому середовищі наприкінці XIX ст. Його творчість пов'язують з натуралізмом в європейському письменстві цього періоду.

45 «*Les aventures des trois parisiennes*» — «Пригоди трьох молодих парижанок» (1880) — роман французького журналіста, письменника й історика Луї-Марі Ернеста Доде (1837–1921), старшого брата французького письменника Альфонса Доде. Паралельна назва «*Les aventures des trois parisiens*» («Пригоди трьох молодих парижан»), яка використовується у творі, на протипагу назві «*Les aventures des trois parisiennes*», напевне, спрямована на іронічне обігрування назв популярних у тому часі серед жіноцтва любовних романів.

46 Зембріх — Марчелла Зембріх — сценічний псевдонім Марцеліни Коханської (1858–1935), польської співачки (колоратурне сопрано), яка навчалася у Львівській та Віденській консерваторіях, а згодом виступала в Дрездені, Лондоні, Парижі, в Америці.

47 «Тангойзер» — («Тангойзер і змагання юнаків у Вартбурзі») — романтична опера в трьох діях німецького композитора Ріхарда Вагнера (1813–1883), вперше поставлена в Сексонській державній опері Дрездена в 1845 р.

48 Сара Бернар — Сара Бернар (1844–1923), французька драматична акторка, актриса кіно, мисткиня в найширшому значенні слова (захоплювалася скульптурою, живописом та літературою). Сучасники називали її «Божественною Сарою». Упродовж 80–90-х рр. XIX ст. здійснила чимало гастрольних турів, побувавши в Америці та в багатьох країнах Європи, а також у Австралії. Для неї спеціально писали свої п'єси Віктор'єн Сарду та Едмон Ростан. У листі до матері від 5(17).ІІ.1898 р. Леся Українка згадує «Різдвяну казку» Сари (Розін) Бернар, яку переклав С. Мержинський (у 1897 р. опублікована в щоденній київській газеті «Жизнь и искусство» (№ 356)).

49 Шлярка — оборка у швейному виробі.

50 Лиштва — спосіб вишивки на подолах сорочок, обшивках рукавів, спідниць тощо, коли орнамент з обидвох сторін має однаковий вигляд.

⁵¹ Руркуватися, руркувати (від слова рурка — рулон, трубка) — формувати тканину при пошитті так, аби утворювалися пишні складки.

⁵² Група Адоніса й Венери — невелика скульптурна композиція з образами античних персонажів Адоніса і Венери. До них зверталися багато мистців у різні часи. У багатих салонах кінця ХІХ ст. були модними колекції з подібними композиціями. Така група могла відбивати відомий сюжет зваблення Венерою Адоніса, коли він готується до полювання. Він ліг в основу поеми В. Шекспіра, а ще раніше до цього сюжету звертався Овідій у своїх «Метаморфозах».

⁵³ ...ви стали собі дозволяти страшенні імпертиненції... — імпертиненція — зухвалість, нахабність.

Пізно

Вперше надруковано у виданні «Література. Збірник історично-філологічного відділу» в 1928 р. з подачі Ол. Тулуба:¹ Леся Українка. Пізно // Література. Збірник історично-філологічного відділу Збірник перший. № 82 / за ред. акад. С. Єфремова, М. Зерова, П. Филиповича. Київ, 1928. С. 187–188.

Чистовий недатований автограф твору (Леся Українка. Пізно. Автограф. Б/д. 4 с.) зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського в Києві (Ф. 1. Од. зб. 8906).

Датується орієнтовно 1893 р.

Подається за автографом.

¹ Тулуб Олександр Олександрович — (1866–1938) — український правник та історик, випускник Київського університету Св. Володимира. У 20-х рр., поряд із основною діяльністю (читав лекції з політекономії та законодавства, був мировим суддею), брав участь у роботі Комісії для складання словника живої української мови, Постійної комісії для вивчення звичаєвого права та Комісії для складання Біографічного словника діячів України. Був репресований. О. О. Тулуб — автор таких праць: Тулуб О. О. Словник псевдонімів українських письменників: Матеріали. Київ: Друкарня Української Академії Наук, 1928. 34 с.; Тулуб О. О. Словник псевдонімів українських письменників // Записки історично-філологічного відділу. Кн. ХVІ (1928). У Києві: З друкарні Української Академії Наук, 1928; Тулуб О. О. Київ та його давнина у творах народних. Київ: Унісерв, 2011. 242 с.

Автограф написаний чорнилом чорного кольору, має авторські виправлення і скорочення: «[Вже пізно]. Дзигар ударив раз і замовк...»; «...жінки, що сиділа [біля] за столом»; «навряд чи догадався б, що вона [горда] пишна красуня...»; «[Та й] Сама жінка давно вже привикла...»; «...не могла вона привикнути до того [способу] тону з яким її чоловік [багато молодший від неї, показує] говорив перед гостями...»; «Нема що й казати, що се [протрималось] тревало не довго»; «[Був навіть такий час, коли.] Одного разу жінка...» (закреслені слова і фрази подаються у квадратних дужках. — Ред.).

У передслові «Невідомий твір Лесі Українки “Пізно”», яким О. Тулуб супроводжує публікацію, зазначається: «В 90-х роках минулого століття серед Київської студентської молоді склався гурток “Літературна Громада”, що збирався в родинях відомих українських письменників та діячів, як Микола Лисенко, Михайло Старицький, Олена Пчілка.

На зборах «Літературної Громади» читалися нові твори Лесі Українки, Л. Старицької та інших, переклади з різних мов, вироблювалися плани майбутніх праць і т. и. В вільні часи іноді гралися так званим «конкурсом», що складався з того, що замовлялася для всіх присутніх яка-небудь тема, на яку всі повинні були на протязі ½ години, або й більше, тут-же зараз написати прозою або віршами свій твір, після чого твір читався і робився той або інший присуд.

Серед паперів небіжчика І. М. Стешенка, що переховуються при УАН, є невеличкий прозовий твір Лесі Українки, написаний на такому конкурсі, під час зборів у них же в родині приблизно 1894–95 р., досі ніде не друкований. От цей твір, писаний рукою Лесі Українки на 2 чвертках білого паперу чорним атраментом, без поправок і закреслень» (Тулуб О. *Невідомий твір Лесі Українки «Пізно» // Література. Збірник історично-філологічного відділу № 82. Збірник перший / за ред. акад. С. Єфремова, М. Зерова, П. Филіповича. Київ, 1928. С. 187*). Незначні «поправки й закреслення» в автографі все ж є, до того ж, датування твору умовне, якщо зважати, що «Плеяда» активно працювала на початку 90-х рр., а І. Стешенко долучився до неї в 1892 р. Про це згадає автор передслова до першодруку О. Тулуб. Їхнє знайомство з І. Стешенком датується 1892 р., ще під час навчання в університеті Св. Володимира: «Було се так. Повернувши до Києва після літніх вакацій, я, тоді вже “старий студент” (2 курсу), в кінці вересня місяця якось випадково

на коритарі в університеті розбалакався з новим студентом, одягнутим в нову форму з свіжим синім комірчиком, мимоволі зупинившись в юрбі на ньому, бо він розмовляв чистою українською мовою і по російському зовсім не відповідав. <...> Він якось одразу привабив мене до себе своїм симпатичним обличчям і своєю поважною розмовою, і якось випадково за дальшими розмовами з ним ми разом вийшли на вулицю... <...> Між іншим в розмовах зі мною І. М. розповів мені, що ще в гімназії він переклав на рос. мову “Метаморфози” Овідія Назона, за що одержав якусь премію від Філологічного Т-ва, що сам пише вірші українські, що володіє французькою та німецькою мовами і, що під впливом свого приятеля земського лікаря О. Кривка, великого українського патріота, в старших класах гімназії зробився свідомим Українцем, а до того був русифікований школою російською і писав тільки по-російському» (Тулуб О. Іван Стещенко 1873–1918. (Спомини і матеріали) // Україна, 1929. Кн. 12. С. 97). О. Тулуб розповів І. Стещенкові про зібрання «літературної громади», той зацікавився і попросив ввести його у це коло: «Пообіцявши перебалакати про це в громаді, я порадив йому до суботи перекласти якусь цікаву річ, щоб на перших же зборах виступити з своїм літературним твором, на що І. М. охоче погодився. <...> Тоді ж на вечірці І. М. вперше виступив з своїм віршованим перекладом поеми — “Старий Рибалка” (Франсуа Коппе. — Ред.) і з того дня фактично вступив до членів цієї громадки молоді, і на все життя зберігши найкращі відносини зо всіма ними. У нас з І. М. одразу якось склалися найтісніші приятельські відносини і я у нього частенько був студентом», — згадував О. Тулуб (Там само. С. 98). У листах Лесі Українки до різних адресатів раз у раз з’являється прізвище І. Стещенка, який присвятив своє життя педагогічній, громадській, науково-публіцистичній праці: був одним із активних діячів УСДРП і ТУП, Товариства Нестора-Літописця, секретарем Українського наукового товариства в Києві. У 1913 р. він організував у Києві вихід педагогічного двотижневика «Сяйво», очоливши його редакцію, засновником Товариства Шкільної Освіти, був Генеральним секретарем освіти уряду УНР, здійснюючи українізацію шкільництва. О. Тулуб, працюючи в ВУАН, розпочав роботу над дослідженням життєписів діячів української культури: В. Антоновича, П. Грабовського, М. Костомарова, О. Лазаревського, В. Самійленка, К. Михальчука, І. Стещенка. Саме тоді в архіві І. Стещенка він знайшов автограф твору Лесі Українки.

Про діяльність «Плеяди» є багато спогадів. Олена Пчілка згадує в «Автобіографії»: «...був такий звичай. Бралось яке-небудь окреме слово чи загального змісту, чи який термін (наприклад, слово “мета”, “пізно”, “зустріч” і т. ін.). На це слово треба було написати коротеньке, але змістовне оповідання на протязі часу, що призначено на ці зібрання. Траплялося іноді, що автор розпросторював своє оповідання понад цей час і з того виходив окремий твір, що потім друковано було з якимось заголовком. Зібрання ці відбувалися по черзі в наших домівках: у Лисенків, Старицьких, Косачів, Кониського» (Пчілка Олена. *З «Автобіографії» // Спогади про Леся Українку*. Т. I / автор проекту та відповідальний редактор Тамара Скрипка. Нью-Йорк — Київ: Темпора, 2016. С. 37). Можливо, прочитавши своє оповідання на зібранні, Леся Українка переписала його для публікації. У цей час вона ще так і не побачила видрукованим своє велике оповідання «Жаль», але вже виробила для себе бачення «жіночої» теми в українській літературі. У листі до М. Драгоманова від квітня — травня 1893 р. вона висловлюється про почуту від нього ідею Н. Кобринської видавати жіночий журнал: «З Вашою думкою про жіночий журнал я згідна. По нашій думці власне не мав би то бути виключно жіночий журнал, тай взагалі зовсім не такий, яким хоче, чи хотіла зробити п. Кобр[инська]. Як на мене, то я не розумію, що нового можна ще видумати в теорії до квестії жіночої і що можна такого сказати нескучного про неї. Не скучно хіба, коли описуються факти з жіночого життя і розбирається жіноча психологія, у гарній формі та ще й з таланом, і то сепаратизм сей трохи смішноватий.

Я писала про се п. Кобр[инській] і вона певне прийняла се за велику герезію, бо щось нічого вже не пише до нас від того часу. Очевидно ми порозумітись не можемо. Вона задавала мені нап[риклад], такі теми “Жінка українка і її діяльність на полі національного відродження”, а я не розумію, як би се й приступитись до такої надзвичайної теми. Задавались мені і ще чудніші теми, та вже нема що про них і споминати!» (Леся Українка. *Лист до Драгоманова М. П. від квітня — травня 1893 // Листи: 1876–1897 / упоряд. В. А. Прокіп (Савчук), передм. В. П. Агеевої*. Київ: Комора, 2016. С. 197). Твір, який могла тоді запропонувати Леся Українка, виповідав спротив нав’язаній Н. Кобринською темі, з одного боку, а з другого, він вписується в рамки тієї «великої мовної війни», яка частково відлунює в листуванні Лесі Українки й О. Маковея того самого 1893 р. (детальніше про це в коментарі до оповідання «Жаль»). Це

потверджує і мова твору—Леся Українка тут не зорієнтована на мовну політику якогось конкретного видання.

«Коротке оповідання “Пізно” — то блискучий психологічний етюд, емоційно надзвичайно сильний, разом дуже стислий. <...> Цей твір ніби з’являється якимсь зародком майбутніх двох віршованих і більших драматичних творів — “Айша й Мохамед” та “Йоганна жінка Хусова”» — зазначає в передмові до тому прози Лесі Українки Б. Якубський (Якубський Б. Леся Українка-белетрист // Леся Українка. Твори / за заг. ред. Б. Якубського. Київ: Книгоспілка, 1929. Т. X. С. XVII–XVIII).

54 ...надумала урядити у себе журфікси — прийом гостей у наперед визначені дні тижня.

55 Се було в ті часи, коли моя пані була Аспазією — Аспазія — образ високоінтелектуальної жінки. Обурена підневільним становищем жінок в Афінах, володіючи ораторськими здібностями, Аспазія, дружина Перикла, збирала жіночі гуртки, на яких переконувала жінок здобувати освіту і незалежне становище. Жінка підкорювала чоловіче товариство не лише інтелектуальними беседами, а й красою.

56 ...які-небудь книжки читати, окрім романів Гур’а — Гур — літературний псевдонім французької письменниці Габрієлі Мартель де Жанвіль (1849–1932), авторки «жіночих» романів. Про цю письменницю Леся Українка згадує і в оповіданні «Над морем».

57 ...а врешті, прочитай Капітал Маркса — основна праця Карла Маркса (1818–1883), німецького філософа, у якій викладена система поглядів на історію людства та розвиток суспільства.

Одинак (Оповідання)

Уперше надруковано в журналі «Радянський Львів» у 1947 р.: Леся Українка. Одинак. Оповідання // Радянський Львів: Літературно-мистецький і громадсько-політичний журнал Львівської організації Спілки письменників України. 1947. № 4 (квітень). С. 19–34.

Чистовий недатований автограф (Леся Українка. Одинак. Незакінчене оповідання. 16 арк.) зберігається у відділі рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 832).

Датується січнем 1894 р. на підставі листа Лесі Українки до Олени Пчілки від 28.І(9.ІІ).1894 р.

Подається за автографом.

«Рукопис оповідання чистовий, переписаний пером на папері великого формату (35×22) формату без скреслень і поправок. На такому папері переписувала Леся Українка свої вірші, які пересилали до друку до галицьких журналів в 1893–1894 р.р. Це оповідання відноситься саме до цих років», — так охарактеризувала рукопис у передмові до першодруку М. Деркач (Деркач М. Леся Українка. Одинок. Оповідання // Радянський Львів... С. 19). Автограф супроводжується машинописною копією твору (всього 26 аркушів). Окрім того, в архіві письменниці зберігаються список — недатований початок V частини «Одинок», переписаний рукою К. Квітки (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 834), і чорновий автограф — Леся Українка. [«Одинок»] План VI—XII розділів (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 833). Останній з автографів дає підстави вважати твір незавершеним (чистовий недатований автограф (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 832) включає лише шість розділів, а за авторським задумом їх мало бути дванадцять). Але своїми композиційними та сюжетно-твірними складниками текст незавершеного твору «Одинок» може сприйматися як цілість, тому оповідання включено у виданні до цього корпусу текстів. До того ж, лист до Олени Пчілки, який дає підстави для точного датування твору, переконує в тому, що роботу над ним таки було завершено.

Чистовий автограф твору закінчується словами: «Тут награвсь за ніч в тісної баби, — говорить хтось з кутка» (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 832. Арк. 16 (зворот)). В автографі є кілька мовно-стилістичних авторських виправлень чорнилом, зроблених при переписуванні. Так, у реченні «Ходила ж оце я до пана, питала, чи то тебе можуть прийняти, що ти одинок...» слово «прийняти» виправлено на «взети». В іншому — «Корній не йшов вулицею, він пішов позагороддям...» — слово «пішов» виправлено на «подавсь». В реченні «Прощайте, мамо! — раптом сказав він хрипло, круто одвернувся, немов одіхнув сам себе...» замість останніх трьох слів вписано «одірвався». Є в автографі ряд поміток олівцем: окремі слова і словосполучення підкреслені, а на полях відповідно поставлений знак питання, «фетфобель» виправлено простим олівцем на «фельдфобель» тощо.

У першодруці спостерігається тенденція до змін у написанні слів. Вона продиктована, очевидно, орфографічними

нормами радянського часу, яким притаманна поширена в той час тенденція до уніфікації авторського мовлення (наприклад, заміна питома авторського «тільки» на «тільки», «збіратись» — на «збиратися», «инший» — на «інший», «іначе» — на «іначе» тощо). Ще більше таких орфографічних «втручань» спостерігається у наступних виданнях цього твору (замість вживаного Лесею Українкою «семня», яке збережено в першодруці, вже написано «сім'я», відповідно: «у коршмі» — «у корчмі», «проклонами» — «прокльонами», «зраня» — «зрання», «вирадьте» — «вирядьте», «похожаю» — «походжаю», «стинувся» — «стенувся», «нігде» — «ніде», «люде» — «люди», «розбірання» — «розбирання», «нешеслива» — «нешаслива», «в трівозі» — «в тривозі», «проважати» — «проводжати», «мглою» — «млою», «іначе» — «іначе» та ін.). Варто зауважити, що публікація оповідання у виданні Леся Українка. Твори: В 5 томах. Київ: Держлітвидав України, 1952. Т. III. 802 с. зазнала менших змін у плані орфографічних втручань (на відміну від публікації у новішому в часі виданні Леся Українка. Зібр. творів: У 12 томах. Київ: Наук. думка, 1976. Т. 7. 568 с.): збережено написання слів «нігде», «помагай-бі!» (у виданні 1976 р. вже наявні інші варіанти написання — «ніде», «помагайбі!» тощо).

Репліку фельдфебеля «Заходіте, заходіте! нечево розговаривать!» (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 832. Арк. 16 (зворот)) у названих виданнях передано відповідно до правописних норм російської мови: «Заходите, заходите! нечево разговаривать!». Натомість у першодруковій твору ця фраза представлена інакше: «Заходьте, заходьте! Нічого разговаривать!» (Леся Українка. Одинок. Оповідання // Радянський Львів: 1947. № 4 (квітень). С. 33).

В автографі оповідання «Одинок» спостерігається паралельне вживання двох форм слів, похідних від «москаль», «москва» (один варіант має в корені слова -о-, другий варіант — -а-: «піду в маскалі», «масковська муштра» та ін. Такий вибір письменниці можна вважати вмотивованим, зважаючи на ситуацію початку 90-х років XIX та ту «мовну суперечку», яка відбита в листуванні Лесі Українки з О. Маковеєм. Там, де представлено авторське мовлення (мова «офіційного» мовця), використовується в корені слова -о- («Пан військовий, що сидить, теж “присутствує”, оглядає того хлопця таким поглядом, немов хоче сказати: “А лепський би москалик вийшов з нього!”»; «На вокзалі в невеличкому волинському місті зібралось багато сірого люду, найбільше маячать короткі

жовті кожушки та подекуди москальські сірі шинелі, — се вирушають новобранці з сього міста»), натомість -а- демонструє виразну маркувальну функцію та ставлення мовця до власного становища: «А що зо мною? піду в маскалі...»; «То що з того? Ти підеш в маскалі, а вітчим з синами що схотять, те й робитимуть»; «Така вже, відай, моя натура. Та все одно, — заходь не заходь, а як заберуть у маскалі, то ніяк вже буде й заходити, знайдуться гинчі, що пристараються й без мене». У першодруковій твору це авторське розрізнення не враховано, натомість використано лише один варіант з -о- в корені слова.

В автографі тексту оповідання також наявне паралельне вживання різних варіантів у написанні слів «нешеслива» і «нешаслива». Перший варіант авторка використовує для передачі мовлення матері, а другий — Варки (вони представляють у творі різні покоління, відповідно — кожна з них відповідає власне ставлення до ключової події у творі, а також по-своєму формулює власну позицію).

Увага до таких особливостей мови письменниці виконує роль реабілітаційного фактора в контексті цілісної рецепції творчості Лесі Українки.

Маємо чимало підстав вважати, що в основі оповідання — враження письменниці від перебування в Луцьку в 1890–1891 рр. Сестра письменниці Ольга так згадувала про цей час: «Доводилося тої осені пережити Лесі тяжкі, болючі враження через сусідство «Воїнського присутствія», що містилося в тій самій кам'яниці, де й ми жили, лише в другому кінці. Під [час] рекрутського призову на вулиці коло того «Присутствія» збиралися юрби рекрутів і їх родичів та відбувалися тяжкі сцени, лунало не раз таке голосіння, такі розпачливі ридання, що хтілося забігти кудись далеко з нашого дому, щоб того не чути й не бачити» (Косач-Кривинюк О. *Перебування Лесі Українки в Луцьку // Спогади про Лесю Українку*. Т. 1 / автор проекту та відповідальний редактор Тамара Скрипка. Нью-Йорк — Київ: Темпора, 2016. С. 141).

Оповідання «Одинак» — твір, який мав тривалий у часі шлях до читача.

Очевидно, що налаштованість до реалізації нового творчого задуму з'явилася в Лесі Українки влітку 1893 р. Своєрідним підтвердженням такого припущення слугує лист до М. Павлика від 17(29).VIII.1893 р., в якому вона пише: «Добрі люди казали мені, що в Вашій часописі знов прийнята беллетристика, се мене тішить

і я починаю собі де що думати. Тепер я літую і нічого не роблю, а в осени може пригадаюся Вам» (Леся Українка. Лист до Павлика від 17(29).VIII.1893 // *Листи: 1876–1897 / уряд. В. А. Прокіп (Савчук), передм. В. П. Агеевої. Київ: Комора, 2016. С. 211*). А в листі до І. Франка від 11(23).X.1893 р., дякуючи йому за допомогу у виданні її першої поетичної книжки «На крилах пісень», вона вже говорить про роботу над «більшим оповіданням». Відповідаючи на пропозицію І. Франка, звернену до Олени Пчілки, про надсилання матеріалів до майбутнього нового журналу «Житє і Слово», Леся Українка пише: «Що до якого оповідання або віршів, то сього не можу Вам тепер обіцяти, бо готового нічого не маю такого, щоб придалось до Вашого журналу, а писати вмисне ніколи, бо я зайнята тепер одним більшим оповіданням, мушу його хутко скінчити, бо воно призначене для одного збірника, що хутко має друкуватися» (Леся Українка. Лист до І. Франка від 11(23).X.1893 // *Листи: 1876–1897. С. 222*). Ймовірно цим «більшим оповіданням» був твір «Одинак», який вона мала намір опублікувати у збірнику «Плеяди». Про зібрання «Плеяди», виступи та читання художніх творів Леся Українка коротко переповідає в листі до Олени Пчілки від 24.X(5.XI).1893 р., зазначаючи наприкінці: «...пишу Одинака, і набрала на себе роботи стільки, що на всю зиму стане» (Леся Українка. Лист до Косач О. П. (матері) від 24.X(5.XI).1893 // *Листи: 1876–1897. С. 226*). Плеядівський збірник так і не побачив світ. Можливо, проблеми з реалізацією цього видавничого задуму, поряд з іншими життєвими обставинами письменниці, змусили відкласти роботу над твором. До того ж, вона в цей час активно включається в планування, упорядкування та збір матеріалів до журналу «Дзвінок». У новорічному листі до М. Драгоманова від 5(17).I.1894 р. констатує: «Помагаю складати Дзвінок, щоб не був він сей рік таким поганим як торік, читаю книжки, пишу свою повість та вірші в прозі і вірші в віршах, врешті переписую власноручне власні і невласні писання» (Леся Українка. Лист до Драгоманова М. П. від 5(17).I.1894 // *Листи: 1876–1897. С. 250*). Але, як переконує цей лист, непоява плеядівського збірника полягала не лише в проблемах цензурного характеру, а дещо глибших: «Плеяда наша готує збірник свій і окрім того брошурки для народа по історії укр[аїнській], я б хотіла, щоб вони друкувались при Поступі, але здається се не вийде, бо у нас не всі однієї мислі, є в нас ще й такі голови, що їх треба немало освічувати, поки вони зовсім світлими стануть, — се прикро, але се так, і я мушу Вам се сказати. Я буду прикладати

всеї сили і снаги, щоб добитися того ладу і толку в товаристві, який би я хотіла там бачити» (Там само. С. 251).

Уже 28.I(9.II).1894 р. Леся Українка повідомляє матері: «Я сими днями кінчила “Одинака” (як його назвуть, я й сама не знаю!). Здається, вийшов не погано, тільки все таки я його буду не мало поправлять. Напиши, коли ти думаєш приїхати в Київ; як що не хутко, то я пошлю тобі ті глави Одинака, що ти ще не читала, — я не хочу друковать його без твого перегляду. А перші глави почну переписувать. Тепер хоч уже ніхто не гризтиме моєї голови! Вони думають, що се так легко повість написать, — спробували б сами!..» (Леся Українка. Лист до Косач О. П. (матері) від 28.I(9.II).1894 р. // Листи: 1876–1897. С. 266). У примітці до листа Олені Пчілці вона написала, що свого «Одинака» «читала при маленькому зборі і він справив дуже добре враження, надто Людя і Слав[инський] наговорили <...> дуже милих річей» (Там само. С. 266). Проте, що завершила роботу над твором, також повідомляє і М. Драгоманову: «Я власне сими днями скінчила одну свою повість. Кінчала її несамовито (я сливе завжди коли що кінчаю, то несамовито), сиділа над нею до 4-ї а то й 5-ї год. ночі — бо в день нема часу і настрою — врешті скінчила, прочитала в товаристві, удостоїлась похвали і серйозної критики, і потім сказала: “нинѣ отпускаша йому”... І справді як би таким способом написати зо три оповідання підряд, то можна б ad patres¹ одправитись. Отож я вчора цілий день не то спала, не то чула, а сьогодні вже “находься в здавом уме и твердой памяти”, сідаю за листи» (Леся Українка. Лист до Драгоманова М. П. від 28.I(9.II).1894 // Листи: 1876–1897. С. 266). Можна припускати, що Леся Українка активно взялася за переписування оповідання начисто, але, переписавши перших шість розділів, через якісь причини не завершила (ймовірною причиною могла бути та, що плеядівський збірник не вдавалося підготувати до видання, а до львівських часописів вона не хотіла подавати своє оповідання через видавничу «епопею» з «Жалем», який ось-ось мав з'явитися друком на сторінках журналу «Зоря»). Якщо зважати на той факт, що автограф оповідання «Одинак» (саме згадані розділи) опинилися в руках О. Маковея, то якісь спроби ознайомити зі своїм твором редакторів видань вона все ж робила (як зазначає в передслові до першодруку «Одинака» М. Деркач, у 1940 р. дружина О. Маковея передала до рукописного відділу Львівського

¹ До праотців (лат.).

філіалу бібліотеки АН УРСР автограф твору Лесі Українки (Держкач М. *Леся Українка. Одинок. Оповідання* // *Радянський Львів: Літературно-мистецький і громадсько-політичний журнал Львівської організації Спілки письменників України*. 1947. № 4 (квітень). С. 19). Таким виданням, якому вона могла запропонувати своє оповідання, ймовірно, був журнал «Зоря» (саме через О. Маковея туди потрапив її твір «Жаль»). Іншим виданням, до якого в авторки «Одинок» міг з'явитися інтерес, був «Літературно-науковий вістник», який зорганізувався в 1898 р. на базі двотижневика «Зоря» й до якого О. Маковей мав безпосередній стосунок.

Як засвідчує корпус епістолярію Лесі Українки, намір кудись подати оповідання «Одинок» у неї таки з'являється знову — влітку 1899 р., надсилаючи на прохання О. Кобилянської до майбутньої збірки творів українських письменників (її планував видати в Німеччині Л. Якововський) оповідання «Голосні струни», 9(21). VII.1899 р., вона зазначає: «Я знаю, що для п. Якововського були б більш пожадані повісти з народнього життя, у мене хоч і є одна така повість, та одно, що її ще треба причепурить, а друге — вона задовга, а третє (і головне) я зовсім не в стані віддати нашого волинського народного стилю по німецьки, виходить якось смішно, певно для сього треба знати німецькі діалекти, тоді можна б вибрати якийсь відповідний, а літературний не вистачає (Леся Українка. *Лист до О. Кобилянської* // *Листи 1898–1902*. С. 149–150).

Те, що в архіві письменниці зберігається недатований список тексту — початок V частини «Одинок», переписаний рукою К. Квітки (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 834), свідчить і про пізніші наміри видати свій твір (це могло бути навіть у 1901 р. чи дещо згодом, коли вони почали жити разом).

Складно сьогодні сказати, чому оповідання «Одинок» так і не було опубліковане за життя Лесі Українки. Упорядники видання *Леся Українка. Твори: В 5 томах*. Київ: Держлітвидав України, 1952. Т. III. 802 с., готуючи «Примітки» до тому, де вміщено прозові твори, висловили припущення: «Очевидно повість не пішла до друку в зв'язку з тим, що останні розділи не могли бути пропущені царською цензурою» (Леся Українка. *Твори: В 5 томах*. Київ: Держлітвидав України, 1952. Т. III. С. 786). Запропонований погляд на цю проблему небезпідставний, тим більше, що Леся Українка таки передала текст твору для публікації саме до львівських видань, урешті — саме у Львові (хоч і набагато пізніше й не повністю) він побачив світ.

Як і щодо жанрової ідентифікації інших великих за обсягом творів (наприклад, оповідання «Жаль»), у оцінці твору «Одинак» стикаємося з подібною проблемою — використанням різних жанрових дефініцій, незважаючи на обраний авторкою жанр. У підході до оповідання «Одинак» не може існувати розбіжностей уже хоча б через те, що твір не відповідає вповні жанровим параметрам повісті (жоден з персонажів твору так не проходить через випробування, незважаючи на їхню «запрограмованість» — як на початку твору, так і в плані окреслених авторкою розділів VI—XII).

58 ...тож її одинак завтра на призви стає... — призивається до військової служби.

59 Семня — сім'я.

60 Крупи́ник — українська страва, юшка з крупами. Готувалася на м'ясній юшці або воді, туди додавали будь-яку крупу, іноді кілька картоплин, заправляли підсмаженою цибулею, а також додавали для смаку коріння петрушки моркви тощо.

61 Вона ху́тенько накинула серм'ягу... (семиряга) — свита із серм'яги, полотна домашнього виготовлення.

62 То все були люде, що прийшли проважати своїх хлопців «у присутствіє» — у «воїнське присутствіє», тобто до місця, де відбувався рекрутський призов. Про сусідство з таким «воїнським присутствієм» у Луцьку згадує сестра Лесі Українки О. Косач-Кривинюк (див.: Косач-Кривинюк О. *Перебування Лесі Українки в Луцьку // Спогади про Лесю Українку*. Т. 1 / автор проекту та відповідальний редактор Тамара Скрипка. Нью-Йорк — Київ: Темпора, 2016. С. 141).

63 Посі́яли, поорали, нікому збірати... — народна пісня записана на Волині (в селі Колодяжному Ковельського повіту) К. Квіткою. Подаючи текст та ноти до твору, він коментує їх, покликаючись на працю М. Драгоманова «Політичні пісні українського народу» (Леся Українка. *Зібр. тв.: У 12 т.* Київ: Наук. думка, 1977. Т. 9. С. 266). Сучасний дослідник В. Давидюк, детально проаналізувавши текст пісні в оповіданні «Одинак» (робить акцент на слові «свеї» та ймовірній заміні слів «в цара» й «у свого пана» в другій наведеній строфі пісні: «Чи ми в Бога заслужили, чи в свеї громади, / Що нас, хлопців молодейких, забито в кайдани?»), з'ясовує, по-перше, що пісня «не солдатська, вона рекрутська», а по-друге, її текст міг бути «підправлений»: «Якщо ж текст справді

підправлений, то що саме змусило авторку піти на такий крок: цензурна пересторога (нарікання на царя), чи та обставина, що в панові, який бере участь у наборі, як і в багатьох інших моментах, легко вбачаються деякі автобіографічні деталі?» (Давидюк В. Фольклорно-етнографічний інтертекст оповідання Лесі Українки «Одинак» // Волинь філологічна: текст і контекст. Універсум Лесі Українки. Зб. наук. праць. Луцьк, 2016. Вип. 22. С. 56).

⁶⁴ Відтанцювавши «крутяха» з дівками... — український народний танець, який побутує на Волині. «Між горбами кривий шлях, затанцюємо крутях!» — таким вигуком супроводиться набір жвавих танцювальних рухів, які колами, вигинами, заплутаними (кривими) лініями мовби відтворюють стежку в болотистій місцевості цього краю.

⁶⁵ Коло гаю похожаю, в гаю не буваю... — народна пісня, записана Лесею Українкою. Увійшла до розділу «Народні пісні до танцю» в її рукописній збірці, яку вона підготувала в 1904 р. Опублікована у виданні: *Леся Українка. Збір. тв.: У 12 т.* Київ: Наук. думка, 1977. Т. 9. С. 126.

⁶⁶ Погоріли болота, zostалися купи... — народна пісня, записана Лесею Українкою. Увійшла до розділу «Колодяженські пісні з рукописного зошита» й опублікована у виданні: *Леся Українка. Збір. тв.: У 12 т.* Київ: Наук. думка, 1977. Т. 9. С. 77–78.

⁶⁷ Тут награємось за ніч в тісної баби... — гра, в якій ті, що сидять на краях лавки, тиснуть на тих, які сидять посередині, намагаючись витіснити їх і зайняти їхнє місце.

Притча про чотири перстені

Вперше надруковано у журналі «Жите і Слово»¹ в 1894 р.: *Леся Українка. Притча про чотири перстені // Жите і Слово. Вістник літератури, історії і фольклору. Видає Ольга Франко. Львів: З друкарні Інститута Стравропійського під зарядом І. Пухира, 1894. Т. II. Кн. 6. С. 426–427.*

¹ «Жите і Слово» — літературно-художній, громадсько-політичний журнал, який виходив у Львові з 1894 р. один раз на два місяці (а з 1896 р. — щомісяця) за редакцією І. Франка і О. Франко з підзаголовком «Вістник літератури, історії і фольклору» і розділами «Белетристика», «Статті наукові та етнографічні», «Критика і бібліографія», «Хроніка». Часто тут друкувалися й переклади з європейських мов, рецензії на художні твори.

Автограф не знайдено.
Датується орієнтовно 1894 р.
Подається за першодруком.

За життя авторки твір не передруковувався, а також не увійшов до жодного з видань творів Лесі Українки.

У першодрукові твір подано двома мовами — українською (текст оповідача) і російською (виступ промовця-єврея).

Створення притчі пов'язане з періодом активного спілкування Лесі Українки з М. Драгомановим. Перебуваючи «над лиманом Дністровим біля міста Акермана у французькій колонії в Шабі», вона роздумує над проблемами освіти і освіченості, критичного і філософського мислення, роллю тогочасних часописів у формуванні суспільної думки. Вимушено перебуваючи «на одшибі», все бачила вона «немов у перспективі»: «різні громадські рухи, спори, толки, антагонізми та симпатії» видавалися «бурями в склянці води». Про це Леся Українка звіряється М. Драгоманову в листі від 22.VIII(3 IX.)1891 р. На її думку, молоде покоління звертає «всю свою розумову силу на рішення філософських питань, не маючи ніякого філософського виховання», потрапляє у вир суперечок «о безсмертті душі», «о причині причин», відкидаючи при цьому порівняльний метод, прихильником якого був і М. Драгоманов. Потужний вплив зударного зіставлення різних поглядів підтверджує прикладом, історією з власного життя, яку переповідає у листі до дядька: «Колись у мене в гостях було дві молодих дівчини дуже релігійних і один молодий хлопець зовсім не релігійний], і одного разу вступили вони в дуже завзятий теологічний спор, при тому, як звичайне, ніхто нікого на свою сторону не склонив, а тільки роздрочилися всі троє до крайності, бо всі троє, спорячи, не добирали виразів. Я до того спору не втручалася, бо він мені не подобався, коли ж потім мої люде заспокоїлись і зайшла у нас спокійна розмова про різні обряди та звичаї релігійні], то я почала порівнювати (наскільки тямала) наші обряди з чужими, наші вірування з «поганськими», — а при тому помагала мені Ваша брошурка <...> Дедали вони вже самі почали факти наводити і самі себе запевняти, що справді наші всі релігійні] звичаї та поняття не з неба впали; дедали бесідниці дійшли самі до такого «вольнодумства», про яке ще за три години і згадувати не хотіли... Подібні до сього приклади мені не раз потім траплялось бачити» (Леся Українка. Лист до Драгоманова М. П. від

22.VIII(3 IX.)1891 // *Листи: 1876–1897 / упоряд. В. А. Прокіп (Савчук), передм. В. П. Азеевої. Київ: Комора, 2016. С. 154.*

Наприкінці 1893 року І. Франко, готуючи видання нового журналу «Житє і Слово», запрошує до співпраці і Леся Українку. Підшукати нових дописувачів до часопису і про свій намір опублікувати в одному з томів тексти купальських обрядових пісень, зібрані у Ковельському та Звягельському повітах Волинської губернії, Леся Українка сповіщає І. Франка у листі від 11(23).X.1893 р. (Леся Українка. *Лист до Франка І. Я. від 11(23).X.1893 // Листи: 1876–1897. С. 221*). У 1894 р. ці матеріали були опубліковані у першому томі «Житя і Слова» (Кн. 2 і Кн. 3). Про нове Франкове видання вона пише М. П. Косачу в листі від 30.XI.(12. XIII).1893 р.: «Журнал Фр[анка] зватиметься «Житє і Слово», сировий матеріал етн[ографічний] там приймається, — я послала туди купальські пісні з мотивами, — приймається там і беллетристика і критика, я маю надію, що може хоч там прокинеться критика на що небудь похоча. З перекладів там будуть тільки вірші, здається. Мама послала туди переклади з Гюго свої» (Леся Українка. *Лист до Косача М. П. від 30.XI(12.XIII).1893 // Листи: 1876–1897. С. 235*).

Від червня 1894 р. до серпня 1895 р. Леся Українка перебувала в Болгарії в М. Драгоманова. Її зацікавлення цього періоду — історія релігії. Вона студіює наукові розвідки «Рай і поступ», «Заздрі боги», «Неволя веры в теперешней России» М. Драгоманова. За його ж порадою переклала популярні на той час у Європі статті французького реформіста, богослова, професора Моріса Верна: «Біблія або Старий завіт» (переклад з'явився на сторінках «Народу» в 1894 р., а згодом 1903 р. у Львові окремим виданням з передмовою М. Драгоманова), «Євангеліє» (в «Житі і слові» за 1895 р., а 1905 р. у Львові окремим виданням), «Історія і релігія жидів» (у «Житі і слові» за 1895 р.), розпочала роботу над «Священною історією» Моріса Верна. Пишучи з Софії до М. Драгоманова, який тоді перебував за кордоном, Леся Українка (лист від 10.IX.1894 р.) згадує і про надіслану притчу: «Посилаю обіцяну жидівську притчу, поганенько написана, але ж вона і не була гарна» (Леся Українка. *Лист до Драгоманова М. П. від 10.X.1894 // Листи: 1876–1897. С. 313*). І. Франко, повідомляючи М. Драгоманову про текстове наповнення «Житя і слова», зовсім не згадує твір Лесі Українки. Даючи детальний звіт про Книгу VI, пише: «Кн. VI вже зачала друкувати. Прошу о Хартії, а також, коли ласка, о деякі рецензії або звістки з наукового поля. Для VI кн. призначив я деякі

інтересні річи: Дневник Навроцького, Листи Федьковича до Кобилянського, віршовану драму про збурене пекла Христом, апокріф про боротьбу Христа з дияволом. В відділі Із уст народа піде низка «Мітів і вірувань», кілька варіантів пісень про Кошута, пару легенд, казок і новелл. Даю також драму про збурене пекла Христом» (Франко до Драгоманова. Лист від 18/9[18]94. Листування Івана Франка та Михайла Драгоманова. Львів: ВЦ ЛНУ ім. Івана Франка, 2006. С. 511). Обговорюючи у листуванні питання розміщення перекладу Лесі Українки «Євангелія» Моріса Верна і готовність М. Павлика відступити його для «Життя і слова», ні І. Франко, ні М. Драгоманов також не згадують притчу Лесі Українки. Можна зробити висновок, що часопис потерпав від нестачі матеріалів, а значить і активних співробітників: «Статю Верна я готов печатати в Ж. і Сл., тим більше, що й попередня стаття до Народу не зовсім таки надавалась, а тепер надіюсь, що Народ не буде терпіти на брак статей. А у мене до Ж. і Сл. доси дуже мало є готового. Остап [Терлецький] перероблює свою працю про 1848 рік. Кримський замовк зовсім, — от Вам і всі мої співробітники. Для 1 н-ру маю етнографічну статейку Зубрицького. Прийдеться давати більше матеріалу сирого (із старих рукописів, казок, новел і т. і.). Прошу Вас поспішитись з дальшою главою Хартій, — те, що Ви прислали, пішло все в VI кн., котра вийде на днях» (Франко до Драгоманова. Лист від [18]94 // Листування Івана Франка та Михайла Драгоманова. С. 517). У наступному листі від 10/XI.1894 р. І. Франко знову скаржиться на брак матеріалів: «Дивний народ! Коли нема такого видання, де б могли свобідно висказувати свої думки, всі жалують ся, що треба б такого видання, а як воно є, то ніхто й не гавкне до него» (Франко до Драгоманова. Лист від 10 / XI. [18]94 // Листування Івана Франка та Михайла Драгоманова. С. 519).

Твір Лесі Українки залишився поза увагою критики. Хоча Л. Василевський у рецензії на 6-ту кн. «Життя і слова» все ж висловлюється про нього: «Після подальшої повісті І. Франка «Основи суспільності», вміщено завершення перекладу «Пісні про Роланда», зробленого В. Щуратом і стаття Г. Паріса про цю поему. Далі знаходимо, невідомо для чого написане російською мовою оповідання з відомої притчі про перстені» (Tydzień: Dodatek literacki «Kurjera Lwowskiego». 1894. N. 50. S. 400). А. Кримський, пишучи рецензію на «Життя і Слово» за 1894 р. (Кн. 2-3), твір Лесі Українки не згадує, а з-поміж публікацій виокремлює «Едіпа-царя» Софокла у перекладі І. Франка, переклад В. Щурата «Пісні про

Роланда» у супроводі дослідження Гастона Парі, вирізняє етнографічні матеріали: «Колядку про дівчину-воячку» Олени Пчілки і «Купала на Волині» Лесі Українки (Кримський А. Рец.: Житє і Слово. Вістник літератури, історії і фольклору. 1894. Кн. 2–3 // Этногр. обозрение. 1894. Кн. 22. № 3. С. 185–188).

У творі Лесі Українки відчитується мандрівний сюжет: історія Мельхіседека про три перстені (три релігії: християнську, іудейську й іслам) з «Декамерона» (1353) Дж. Бокаччо, казка Натана про три каблучки як заклик до релігійної толерантності у п'єсі Г.-Е. Лессінга «Натан Мудрий» (1779), історія трьох скриньок (золотої, срібної й олов'яної) як прихованої мудрості у «Венеційському купцеві» (1600) В. Шекспіра.

Щастя (Легенда)

Вперше надруковано в альманасі «Складка»¹ у 1896 р. (Л. У. [Леся Українка]. Щастя (легенда) // Складка. Альманахъ. На споминъ Владымыра Степановыча Александрова. Року Божого 1895-го. Спорудывъ К. А. Билиловскый. Харьковъ: Друкарня Адольфа Дарре, 1896. С. 64–68) за підписом у кінці твору справа «В. Чайченко», а нижче зліва — ініціали «Л. У.».

Автограф твору не зберігся.

Датується орієнтовно 1894 р.

Подається за першодруком.

Орієнтовне датування твору 1895 роком на підставі цензурного дозволу на друкування альманаху «Складка», яке пропонують упорядники дотеперішніх видань, де його опубліковано, можна піддати сумніву, оскільки у цей час оповідання, ймовірно, вже перебувало в цензурному комітеті (саме 9 січня 1895 р. у Петербурзі отримано дозвіл на видання альманаху (Мороз М. О. Літопис

¹ «Складка» — літературно-художній альманах (Харків, 1887, 1893, 1896; Петербург, 1897). Перші два видання редагував В. Александров, наступні — К. Білиловський (Літературознавча енциклопедія. У 2 томах / автор-укладач Ковалів Ю. І. Київ: Академія, 2007. Т. 2. С. 404). Окремо згадується тут про третій випуск альманаху: «Трете видання присвячувалося пам'яті В. Александрова, містило різножанрові твори В. Александрова, К. Білиловського, М. Кропивницького, В. Чайченка, Людмили Старицької, Л. У. (криптонім Лесі Українки), В. Самійленка, М. Вороного, М. Кононенка та ін., а також ноти М. Лисенка до вірша "Моя могила" В. Александрова» (Там само).

життя і творчості Лесі Українки. Київ: Наук. думка, 1992. С. 148)) Таку думку щодо датування висловлювали й упорядники видання *Леся Українка. Твори: В 5 томах*. Київ: Держлітвидав України, 1952. Т. 3. 802 с. Подаючи все ж таки 1895 р. як дату створення оповідання, водночас зазначають: «Однак оповідання написано, мабуть, ще раніше» (*Леся Українка. Твори: В 5 томах*. Київ: Держлітвидав України, 1952. Т. III. С. 785). Натомість упорядники новішого в часі видання *Леся Українка. Збір. тв.: У 12 томах*. Київ: Наук. думка, 1976. Т. 7. 568 с. подібного сумніву не висловлюють, вказуючи 1895 р.

Вагомим доказом того, що твір написано до 1895 р., слугують події та факти з життя Лесі Українки. Улітку вона перебуває в Болгарії в дядька М. Драгоманова. Коли він від'їжджає на лікування до Парижа, вона відправляється на відпочинок у болгарське село Владая («...Владая походить на Парнас, з різними Гіпокренами і Кастальськими потоками», — пише вона М. Драгоманову (*Леся Українка. Лист до Драгоманова М. П. від [7]19.VII.1894 // Листи: 1876–1897 / упоряд. В. А. Прокіп (Савчук), передм. В. П. Агеевої*. Київ: Комора, 2016. С. 293). *Леся Українка* має намір багато тут писати («Я все броджу і роздивляюсь на околиці і через те до вчорашнього вечора пера в руках не держала, дарма, що обіцяла багато писати у Владая. Ну, та я ще стримаю свою обіцянку, нехай лиш трохи одійду після Софії, — от нещасні люде ті що в ній zostалися» (*Там само*. С. 293–294)). Її налаштованість до роботи, піднесеність, якою пройняті листи із Владая, спонукають думати, що саме тоді вона могла написати цей твір. Окрім того, там вона багато читає та з'ясовує чимало питань, пов'язаних із євангельськими темами, оскільки береться за переклад твору М. Верна «Священна історія». З листа до М. Павлика від 1(13).VIII.1894 р. можна зробити висновок, що вона надсилала йому готовий переклад частинами, а також те, що їй там добре писалося: «Об однім я жалую, що не приїхала сюди раніше, але вже що — не вернеш! У всякім разі я завжді буду уважати за дуже щасливий час мою подоріж сюди, я знаю, що вона не минула для мене безслідно» (*Леся Українка. Лист до Павлика М. І. від 1(13).VIII.1894 // Леся Українка. Листи: 1876–1897*. С. 298). У листі до цього самого адресата від 20 серпня 1894 р. *Леся Українка* згадує про переклад «Біблії для дітей» М. Верна — задум, який обговорювала з М. Драгомановим, а також про інші творчі перспективи: «Про Верна для дітей ми з дядьком вже говорили, — гаразд, я його перекладатиму. Говорили ми з ним чимало і про

всякі інші ветхо- і ново-завітні релігійні речі; есть, бачте, у мене великий план... “впрочем ничего, ничего молчаніе”... Мені ще для сього треба читати й читати, вчитись та вчитись, а там — побачимо. Колиб тільки я зробила все те, що хотіла! Аже ж я лінтяйка і недбайло, як сливе всі ми укр[аїнці]. Але чекайте, може й з нас будуть люде. Тепер тут, у Владаї, я більш того що байдикую або Ренана читаю, тут писати не випадає, бо все треба то над водою сидіти, то в воду йти, то по горах блукати, а там дивись то втомишся, то світла, паперу, чі ще чого бракує, та отак час і марнується. Але я завжді так провожу літо і се може мене найбільш на світі держить, принаймні дає великий запас на зиму, що завжді для мене тяжка» (Леся Українка. Лист до Павлика М. І. від 20.VIII.1894 // Леся Українка. Листи: 1876–1897. С. 303). У листі до М. Драгоманова, писаному майже в цей самий час (лист від 16[28].VIII.1894 р.), вона уточнює, що працює («...я пишу, тільки уночі...») (Леся Українка. Лист до Драгоманова М. П. від 16[28].VIII.1894 // Леся Українка. Листи: 1876–1897. С. 300). Тож, незважаючи на багато інших подій, якими характеризується цей період (повернення до Софії, приїзд додому М. Драгоманова з Парижа, постійне листування з родиною), для Лесі Українки це був час активної творчої роботи. На початку вересня 1894 р. вона надсилає М. Драгоманову «обіцяну жидівську притчу» («Притчу про чотири перстені» (лист від 10.IX.1894)), вже з січня 1895 р. І. Франко починає публікувати на сторінках «Жите і Слова» її переклад твору М. Верна «Євангеліє». Легенда «Щастя» за своїми тематичними й жанро-стильовими параметрами вписується в цей творчий період. Те, що на початку січня 1895 р. Леся Українка могла написати твір, спростовують рядки з січневого листа до бабусі Є. І. Драгоманової: «У нас тепер все досить гаразд, бо дядькові трошки лучче, а то тижнів два тому назад він було простудився. Коли він слабій гірше, то всі в домі сами не свої, і тоді якось ні писать, ні робить нічого не хочеться...» (Леся Українка. Лист до Драгоманової Є. І. від початку січня 1895 р. (н. ст.) // Леся Українка. Листи: 1876–1897. С. 321–322).

У листі до А. С. Макарової від 11.I.1895 р. Леся Українка не випадково повертається думками в ці наповнені активною працею місяці, згадуючи важливі для неї топоси, зіставляючи той період з реаліями початку 1895 р.: «Тепер що ж Вам інтересного найперше написати? Скажу Вам, що певне на світі таки нема того, що люди щастям звать (се впрочім не дуже ново!)[.] От як я тут, здається й могла щасливою бутъ, так не виходить. Як я подивлюся

на дядькове здоров'я, то й думати про щастя не хочеться» (Леся Українка. Лист до Макарової А. С. від 11.І.1895 // Леся Українка. Листи: 1876–1897. С. 322). Розповідає вона й про Болгарію — країну, яку відкриває в цей час для себе: «От сторона! Тай взагалі тутешня сторона не дуже мені до сподоби, дикости ще багато, коли б Ви знали, які тут речі робляться в “высших сферах” (та і в низших теж!) куди там середні віка! І люде в цій Софії чудні, збор з усього світа, як зберуться до наших гості, то одразу на чотирьох мовах говорять. Сама Софія має вид звичайного, сказать би нашого губерньського міста, тільки що княжеський дворець замість губерньського дому, та міністерства замість усяких “присутствій”. <...> Ще ж ми з Радою були у самій настоящій Болгарії (тут не настояща!) у Філіпполі¹, се дуже гарний город, в турецькому стилі побудований, з мечетями та мінаретами і люде там такі восточні, болгаре, турки, греки, цигане, таке все чудне, вулички тісні, турецькі доми без вікон на вулицю, через що всі вулиці здаються сліпими, турецькі базари завалені виноградом та всякому садовиною. А кругом гори родопські та балканські, надзвичайно гарні. І от чудно, річка в Філіпполі, Марица, так похожа на Псьол, що я аж пожалувала, чом з нами дядька нема, щоб він на неї подивився. Коли б мені, їдучи додому попасти на Дунай та поїхати через Балкани, та вже не знаю чі се випадє» (Там само. С. 322–323). Тож саме влітку 1894 р., як перекоує лист, Леся Українка багато роздумувала про щастя в контексті багатьох життєвих проблем і проблем буття людства в цілому. Спонукали до цих роздумів і переклади з М. Верна, над якими тоді працювала.

Точних відомостей про те, як твір потрапив на сторінки третього випуску альманаху «Складка» немає, однак таких шляхів може бути чимало. Якщо зважати на помилку в кінці публікації «В. Чайченко» (псевдонім Б. Грінченка), то саме він міг передати рукопис твору до упорядників, тому в час підготовки до видання твір асоціювався з його іменем (до того ж, у цьому випуску альманаху публікувалися його поетичні твори). Показово, що на вихід у світ альманаху «Складка» зреагувала тодішня критика. На сторінках журналу «Киевская старина» з'явилася рецензія М. Кононенка, в якій він детально проаналізував твори, що увійшли до видання: «В “Складке” приняты участие 16 украинских писателей и, кроме того, в конце сборника приложены ноты “Моя

¹ Сучасне місто Пловдив у Болгарії.

могила”, вирши Александрова, спів М. Лисенко» (Кононенко М. Складка(.) Альманах[з] На споминъ Владымыра Степановыча Александрова. Року Божого 1896-20. Спорудывъ К. А. Билиловскый. Харьковъ. 271 стр, цена 1 р. 25 коп. // Киевская старина. 1896. Т. 53. Кн. 6. С. 110). Критик дає оцінку не лише творам, але й оформленню альманаху, відзначаючи недоліки: «Внешний вид сборника довольно изящный, отпечатан на хорошей бумаге, шрифтом чистым и не сбитым, но корректура продержана плохо. Опечаток можно найти сколько угодно и не только в середине текста, но даже в заглавиях. Но это все относится к внешней стороне “Складки”, что же касается ее литературного достоинства, то... нужно сказать правду, и с этой стороны производит она не особо отрадное впечатление» (Там само). М. Кононенко вирізняє прозу Л. Старицької, а саме її оповідання «Навіщо» і «Три друга» («Рассказы эти очень небольшие, но написаны художественно и талантливо. Содержание их философско-фантастическое, и это, собственно говоря, не рассказы, а стихотворения в прозе, которые читаются с большим удовольствием и оставляют по себе прекрасное впечатление» (Там само. С. 112), і твір Лесі Українки: «В заключение упомяну о легенде “Щастя”. Это небольшой рассказ, написанный, как доподлинно мне известно, Л[есе]й Укр[аинко]й, но напечатан за подписью, “Василь Чайченко”. Впрочем на противоположной стороне страницы сохранились и инициалы “Л. У.” Очевидно, что произошло это по недосмотру редактора “Складки”, и недосмотру крупному, так как рассказ вышел за двумя подписями, тогда как один из авторов даже не знал о его существовании» (Там само).

На сторінках журналу «Зоря» у рубриці «Оповідки і критичні замітки» з-під пера його редактора В. Лукича також з'являється рецензія на третій випуск альманаху «Складка», який, за його словами, «значно обкромлений цензурою». Автор називає імена письменників, чиї твори увійшли до видання. Виокремлює також твір Лесі Українки, але навіть не згадує при цьому про друкарський казус щодо його авторства: «Вельми поетична також легенда Лесі Українки під заг[оловком] “Щасте”...» (Лукич В. Складка // Зоря. 1896. Річн. XVII. № 16. 15(27) серпня. С. 317). Окрім того, він зауважує: «Збірка відбита на добірнім папері, з вінетками, презентує ся дуже гарно. Тільки коректа...» (Там само). Оцінювати без наявності автографа твору Лесі Українки певні зміни й редакційне втручання в текст складно, однак окремі недогляди потрапляють

у поле зору. Наприклад, у реченні «Злий дух вернувся у підземну країну і ждав», яке з'являється двічі у творі, замість «у підземну країну» надруковано: «у підземну країну». Зважаючи, що у творі це словосполучення авторка використовує багато разів, таке одноразове написання можна розцінювати як технічну помилку (в наступних публікаціях твору упорядники це врахували). Щодо похідних від слова «Бог» у тексті першодруку опубліковано також по-різному («божа мрія» і «Божа мрія»), хоча автографи Лесі Українки потверджують використання авторкою лише великої літери (у виданнях *Леся Українка. Твори: В 5 томах. Київ: Держлітвидав України, 1952. Т. 3. 802 с. та Леся Українка. Зібр. тв.: У 12 томах. Київ: Наук. думка, 1976. Т. 7. 568 с.* вказане слово написано з малої літери). Так само у названих виданнях спостерігається заміна у слові «заблецало» на унормовану орфографічну форму «заблищало», незважаючи на те, що саме таке написання властиве письменниці. У цьому виданні вказані моменти враховано.

Волинські образки

I.

Школа

Вперше надруковано в журналі «Народ»¹ в 1895 р.: *Леся Українка. Волинські образки. I. Школа // Народ. Русько-українська радикальна часопись. 1895. Р. VI. № 3 і 4. 1 і 15 февраля. С. 34–37.*

Автограф твору не знайдено.

Датується орієнтовно січнем 1895 р.

Подається за першодруком.

¹ «Народ» — двотижневий громадсько-політичний і науково-популярний журнал, заснований 1 січня 1890 р. Виходив за редакцією М. Павлика та І. Франка спочатку в Коломиї, а з 1892 р. — у Львові. На його сторінках публікувалися твори П. Грабовського, В. Стефаніка, Н. Кобринської, Леся Мартовича та ін. У 1891 р. там було надруковано переклад Лесі Українки «Сірома» («Бідні люди») В. Гюго. У цілому художній літературі в часописі відводилося мало місця, а згодом видання надавало перевагу публіцистичним працям. З 1892 р. журнал стає офіційним суспільно-політичним органом радикальної партії, а в серпні 1895 р. припиняє своє існування через недугу редактора М. Павлика і смерть М. Драгоманова, «головної підпори» «Народу».

Історію написання нарисів можна простежити на підставі листування. Про свій намір написати про становище шкіл Леся Українка повідомляє М. П. Драгоманову в листі від 10(22).XII.1892 р.: «...і про школи напишу, конечно напишу, тільки, може, трошки на свій лад» (Леся Українка. Лист до Драгоманова М. П. від 10(22).XII.1892 // Листи: 1876–1897 / упоряд. В. А. Прокіп (Савчук), передм. В. П. Агеевої. Київ: Комора, 2016. С. 187). У листі до М. Павлика від 11(23).I.1895 р. вона сповіщає: «На сім тижні пришлю я Вам напевне одну свою роботку «Волинські образки», коли вона Вам не влад буде, то дайте її в Жите і Слово, хоч я й не думаю, що б вона туди пасувала» (Там само. С. 325). У листі до М. Павлика від 21.I(3.II).1895 Леся Українка розкриває задум написати цикл нарисів під назвою «Волинські образки» для журналу «Народ» і разом з листом надсилає перший під назвою «Школа»: «Се справжні образки з натури, сливе дописи, тільки що мені не подобається форма кореспонденційна, то я собі їх писатиму в напів беллетристичній формі, так мені самій цікавіше...» (Леся Українка. Лист до Павлика М. І. від 21.I(3.II).1895 // Листи: 1876–1897. С. 326). М. Павлик сповістив про одержання нарисів: «Високоповажний друже! Ваш І образок із Волинської губернії получив і прочитав давно — добре, буду радо друкувати в «Народі», як тільки він виходитиме <...>. Якби «Народ» не виходив, то, звісно, Ваші образки поміщу деінде...» (Леся Українка. Публікації. Статті. Дослідження / упоряд. О. Ф. Ставицький. Київ: Дніпро, 1984. С. 83.). З літа 1894 р. Леся Українка проживала в Болгарії. Очевидно, нарис написано у Софії або Владіі — як спогад про перебування письменниці у середині квітня 1891 р. у селі Піддубці (за 20 кілометрів від Луцька) в подружки М. Биковської. В листі до М. Павлика від 30.IV.(12.V).1895 Леся Українка обіцяла надіслати ще один образок: «Хутко надішлю Вам ще один образок» (Леся Українка. Лист до Павлика М. І. від 30.IV.(12.V).1895 // Листи: 1876–1897. С. 353) Однак інших творів до цього циклу написано не було.

Леся Українка в цей період цікавиться проблемами школи: творча дружба з народною вчителькою з Гадяча А. Макаровою, Б. Грінченком, який подарував письменниці свою книгу «На безпросветном пути. Брошура про українську школу» (1906) з дарчим написом, приятелювання з педагогами Ш. Читадзе та С. Хундадзе. У січні 1907 р. відбулось засідання шкільно-лекційної комісії «Просвіти» в Києві, на якій було прийнято ряд постанов. Було вирішено звернутись до уряду з проханням дозволити

заснувати в Києві народну школу з українською мовою викладання, влаштувати в найближчому часі лекції для народу на історичні теми та кілька рефератів для більш широкої публіки. Леся Українка як членкиня комісії згодилася прочитати два реферати на такі теми: «Роль юрби в сучасній белетристиці» і «Народницький театр на Заході і в нас» (З шкільно-лекційної комісії тов[ариства]. «Просвіта». Рада. 1907. №. 1. С. 3).

68 ...Довго збиралась я одвідати мою товаришку... — подруга Лесі Українки, Биковська (в одруженні Беляєва) Марія Михайлівна (1871–1930-ті рр.). Її батько, нотаріус Луцького окружного суду, родом з Чернігівщини. Був приятелем П. А. Косача (разом навчалися на юридичному факультеті Київського університету), в Луцьку вони мешкали по сусідству. М. Биковська закінчила Кременецьке духовне жіноче училище, з 18 років учительувала в селах Волинської губернії. У 1890 р. Марія перейшла на посаду вчительки села Піддубці Луцького повіту Волинської губернії (тепер Луцький район Волинської області), куди з відвідинами до подруги у середині квітня 1891 р. після повернення з Відня приїхала Леся Українка. М. Биковська займалася літературною діяльністю. Друкувала переклади віршів і власні твори під псевдонімом Марусі Козачки. Так, у листі до брата Михайла від 26–28. XI(8–10. XII). 1889 Леся Українка пропонує надіслати йому «Манін переклад “Дзвонаря” Короленкового», оскільки, на думку Олени Пчілки, існувала можливість видати «ті переклади з Короленка, які вже єсть» (Леся Українка Лист до Косача М. П. від 26–28. XI(8–10. XII). 1889 // Листи: 1876–1897 / упоряд. В. А. Прокіп (Савчук), передм. В. П. Агеевої. Київ: Комора, 2016. С. 76). Під час перебування у Києві М. Биковська брала участь у роботі «Плеяди». З листування Лесі Українки з сестрою Ольгою та її чоловіком М. Кривинюком відомо про перебування М. Биковської на Далекому Сході — в Усурійському краї (Росія) та Маньчжурії (Китай), де вона супроводжувала свого чоловіка П. Беляєва, офіцера 3-го Якутського полку, який разом з іншими російськими офіцерами був відправлений на Далекий Схід. У листі від 5(17). X. 1900 р. до сестри О. П. Косач Леся Українка пише: «Приїхала Маня з уссурійського краю. Массу розповідає...» (Леся Українка. Лист до Косач О. П. (сестри) від 5(17). X. 1900 // Листи: 1898–1902. / упоряд. В. А. Прокіп (Савчук). Київ: Комора, 2017. С. 209), в іншому листі від 3(16). III. 1902 р. повідомляє: «Отримала листа від Мані з Китая, живеться їй не зле, просить

мене в гості...» (*Леся Українка. Лист до Косач О. П. (сестри) від 3(16). III.1902 // Листи: 1898–1902. С. 414*). Після повернення з Китаю М. Биковська була поруч з Лесею Українкою у Тифлісі, коли вона отримала звістку про смерть брата М. Косача. Розлучившись із чоловіком, мешкала в різних містах, найбільше часу — в Кременці на Поділлі. Померла у 30-х рр. ХХ ст. в Югославії (Огнева О. *Китайські поштівки в епістолярії Лесі Українки. Україна — Китай. Київ: Ін-т сходознавства ім. А. Ю. Кримського, 2017. С. 152–155*). Літературознавець С. Забужко першим висловив припущення, що прототипом сільської учительки у творі є М. Биківська, але помилився в назві села, де вчителювала подруга Лесі Українки (Забужко С. І. *Це було в селі Несвіч // Літературна Україна. 1963. 6 серпня*). Про вчителювання М. Биковської в с. Піддубці Луцького повіту писала краєзнавець Наталія Пушкар (Пушкар Н. *Образок з натури // Леся Українка. Волинські сюжети. Історико-краєзнавчі нариси. Луцьк: Волинські старожитності, 2012. С. 56–62*).

⁶⁹ Церковно-приходська школа — церковно-приходські школи при церквах та монастирях, які діяли ще при братствах від часів середньовіччя. Їхніми фундаторами були українські князі, шляхта, міщани та духовенство. За реформою 1804 р., парафіяльні школи створювалися в селах і містечках, призначалися для нижчих станів з метою здобуття там елементарних знань, навчання велося російською мовою. Утримання шкіл покладалося або на самих селян, або на поміщиків та церкву. Сільські священники загалом не відзначалися високим рівнем добробуту, проте частину прибутків віддавали на забезпечення шкіл. В однокласних школах (дворічних) вивчали Закон Божий, церковний спів, письмо, арифметику, читання. Підручники та книжки для шкіл надсилали безкоштовно. Оскільки початкова освіта в середині ХІХ ст. підпорядковувалася міністерству державних маєтностей, міністерству внутрішніх справ, Святійшому Синоду, то діяла заборона на підручники, в яких обсяг знань був дещо ширший, аніж в офіційних виданнях. Такі школи часто відкривались з метою русифікації: національні інтереси, мова, культура неросійських народів ігнорувалася. У статті «Дещо про освіту в Україні» (1897 р.) П. Грабовський, гостро критикуючи діяльність шкіл для народу, писав: «... міністерська школа має задачу прищепити перші початки освіти серед простого, убогого люду і виповнює ту поважну задачу, як здужа; школа церковно-приходська цілком далека від цілей справді просвітних, а навпаки,

застоює безпросвітну темноту і неуцтво... Така школа на Україні дуже лиха із боку щиро національного, бо не навчить нічому путньому, крім дикої нестерпучості...» (Грабовський П. Дещо про освіту в Україні. Твори: В 2 т. Київ: Дніпро, 1964. Т. 2. С. 212).

70 ...од'їхати й верству... — давня назва східнослов'янської міри відстані (1,06 км), використовувалась до запровадження метричної системи.

71 ...діло стало за Законом Божим... — Закон Божий — навчальний предмет, за яким викладалися основні позиції християнства, його історія, особливості богослужіння, етичні норми тощо. Вважалося, що жоден предмет не може так позитивно впливати на дитячу душу, як Закон Божий.

72 ...он в якій каменіці живе... — цивільна будівля мурованої архітектури XVI–XVII ст. в Україні, була подібна до європейських кам'яних будинків, зазвичай з кількома поверхами і оздобленням.

73 ...на мене вдарило холодною вільгостю... — те саме, що вогкістю.

74 ...вони часом тільки в Пилипівку починають уперше збиратись... — Різдвяний піст, який розпочинається 28 листопада, після дня пам'яті святого апостола Пилипа, і закінчується в ніч перед Різдвом 6 січня (триває 40 днів).

75 ...за стіною моєї хати — холодня... — приміщення для арештованих при поліційних відділках, волосних судах, холодня могла бути і в школі.

76 ...«бібліотека для читенія вне классов»... — книги для позакласного читання.

77 «Житіє св. Симеона Столпника»... «Житіє св. Григорія»... «Житіє преподобнаго...» — житіє — біографія святого (єпископа, патріарха, монаха, світської особи, канонізованого християнською церквою) від народження і до смерті: ранне чернецтво, аскеза, чудеса. Інтерес до культури святих виник у добу Середньовіччя та Бароко, був важливим елементом релігійного світосприйняття.

78 Краткій катехізіс — катехізіс — жанр християнської літератури. Догматично-символічна книга церкви, у якій сформульовано і викладено основи християнської віри, узяті з Біблії, коротко і доступно пояснено основні її догмати і — відповідно до конфесії — подано особливості віровизнання. Короткий катехізіс був написаний в XVI ст. єзуїтом Петром Канізієм, засновником протестантської церкви Мартіном Лютером у 1529 р.

у вигляді запитань і відповідей на них, хоча твори зі структурними ознаками катехізиса з'являлися значно раніше. Однією з перших навчальних книг для школи Києво-Печерської Лаври був «Катехізис» Петра Могили, православна символічна книга в українській інтерпретації, що отримала соборне схвалення у Яссах у 1642 р., у якій уточнено основні засади і догмати православної віри.

79 ...«Родное Слово» Ушинського... — популярний навчальний посібник (1864 р.) для початкової освіти К. Ушинського (1824–1871 рр.), теоретика і практика російської педагогіки XIX ст. Книгу педагог написав за кордоном, оскільки зазнав утисків і гонінь у Росії через запровадження нових методик початкового навчання. Царський уряд усіляко обмежував розповсюдження книги, незважаючи на її читацький попит. Однак «Родное Слово» — підручник «русского языка», основного предмета шкільної освіти і фактора виховання особистості: окрім оповідань, віршів, пісень, байок і казок у книзі для третього класу були розміщені уривки з творів багатьох російських письменників.

80 ...читанки Паульсона... — підручники для читання і вправ з російської мови Йосипа Паульсона (1825–1898) — російського педагога другої половини XIX ст., автора праць з педагогіки, методики початкової освіти і навчання.

81 ...скільки виданніє «Посредника»... — просвітницьке книжкове видавництво (редактор В. Чертков, меценат К. Сибіряков), засноване в 1884 р. з ініціативи Л. Толстого. Існувало до 1935 р. (як результат — 37 книг релігійно-філософського, соціально-політичного, моралізаторського змісту, розтиражована література про сільське господарство, домоводство, переклади російською мовою зарубіжних письменників, які здобули популярність серед сільської інтелігенції).

82 ...«изъятія из школьных библиотек» — шкільні бібліотеки у період політичної реакції 70–80-х рр. XIX ст. зазнавали цензури інспекторів: чимало підручників знаменитих авторів (Й. Паульсона, К. Ушинського) вилучались через заборону царського уряду як такі, що не відповідали вимогам «Министерства народного просвещения».

83 ...одобренные Комитетом Грамотности — приватні просвітницькі організації (Московський комітет виник при Імператорському московському товаристві сільського господарства, Санкт-Петербурзький — при Вільному економічному товаристві),

засновані у середині XIX ст., які сприяли початковій народній освіті: надавали матеріальну допомогу школам, вели активну роботу з видавництва і розповсюдження друкованої продукції для впровадження грамотності. Комітети були також в Харкові й Києві. При комітетах діяли комісії — бібліотечна, видавнича, недільних шкіл тощо. У 1895 р. комітети скасували, столичні організації стали частиною «Министерства народного просвещения».

⁸⁴ ...давній кляштор католицький (церква теж колись належала до нього)... — католицький монастир. У кінці XIX ст. у селі Піддубці Луцького повіту Піддубецької волості «було 33 доми і 427 жителів, мурована в бароковому стилі церква з 18 ст., млин, початкова школа». Тепер — церква Святої Покрови, взірець барокової архітектури на Волині. У середині XVI ст. луцькі монахи заснували у селі монашеський скит, збудували дерев'яний храм Різдва Пресвятої Богородиці. Після Берестейської унії 1596 р. храм перейшов до уніатів: на місці дерев'яної православної церкви видатний архітектор П. Гіжицький, автор костелу отців Бернардинів в Луцьку, Ліцеального костелу Св. Ігнатія Лойоли у Кременці, побудував мурований храм Різдва Божої Матері й монастирські будівлі. Церква уціліла під час Другої світової війни (Троневиц П. З історії Покровської церкви в Піддубцях // Волинська ікона: дослідження та реставрація / Наук. зб. Луцьк. 2009. Випуск 16. С.148–151.).

⁸⁵ ...образи й ангели були винесені з церкви, коли вона з уніатської обернута була в православну... — уніатська церква (Українська греко-католицька церква). У результаті самодержавно-синодального Акту «возз'єднання» 1839 р., однієї із широкомасштабних акцій російського царату, спрямованої на денационалізацію та русифікацію, більшість парафій греко-уніатів Правобережжя трансформувалися в структурні одиниці Російської православної церкви. Хоча місію ліквідації унії розпочала ще Катерина II — упродовж 1794–1796 рр. уніати втратили понад 2300 церков, ієрархію «католиків східного обряду».

⁸⁶ Батюшка — о. Іоанн Берегович, священник села Піддубці Луцького повіту (Волынские епархиальные ведомости. 1893. № 29. С. 799).

«Місто смутку» (Сілуети)

Вперше надруковано у виданні: Леся Українка. Твори / за заг. ред. Б. Якубського. Київ: Книгоспілка, 1929. Т. X. С. 108–114.

Чорновий завершений автограф (Леся Українка. «Місто смутку». (Сілуети). Колодяжне, 8.IX.1896. Автограф чорновий. 7 арк.) зберігається у відділі рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (ІЛ. Ф. 2, Од. зб. 21).

Датується «8.IX.1896 Колодяжне» за автографом.

Подається за автографом.

У чорновому завершеному автографі після слів «Се невеликий дарунок, але його робили королевські руки» закреслено речення: «Я завжди ласкава до таких молодих дівчат, як ви» (ІЛ. Ф. 2, Од. зб. 21. Арк. 2 (зворот)-3), а в реченні «Чим же гірша моя королева від інших, що не тільки вірять самі, а й других силують вірити в свою короновану гідність» замість його другої частини надписано: «коронованих особ» (Там само. Арк. 3). У реченні «Ви ходите в окулярах, — відповів він просто, дивлячись на моє рінсе-пез, що я наложила, дивлячись на гімнастику» закреслено його підрядну частину (Там само. Арк. 6). А в іншому — «Таке студентство можна сховати в кишеню, — сказала я, сміючись, і справді сховала рінсе-пез» — авторка викреслила слово «сміючись» (Там само).

Автограф має в кількох місцях тексту авторські вставки, позначені «зірочками-хрестиками» (вони написані на вільній від тексту частині сторінки): «А ось чується мені уривчастий жіночий голос: «Се... се... о, ви не знаєте! Правда ж, до чистої мети треба йти чистою дорогою? А коли хто йде брудною?.. О, ви не знаєте! Ви думаєте, я божевільна? Ага, мій чоловік, ви питаєте? Мій чоловік гандляр... він знається на гандлю, о, знається... ні, ви цього не розумієте»... Тонка, похожа на хибку тінь, жінка іронічно усміхається, а широко розкриті очі швидко бігають з смертельною тривогою...» (Там само. Арк. 2); «Я чую на своїй щоці поцілуй ідіотки. «Ах ви ж моя любя!» — гукає вона і з веселим голосним сміхом подає мені свою забавку: пилку хліба. «Нате, будете гратись, от так, як я, се дуже весело!» (Там само. Арк. 3). В автографі наявні вставки — надписані над рядком фрази й речення: «...Скажіть, що я не пам'ятаю зла, а тільки требую свого права» (Там само. Арк. 3). У реченні, де є рядки «...я і не думала відходити геть, за скільки днів я вже привикла до мешканців «сумного міста», до того ж сей не раз стрівався зо мною в парку, і я бачила, як він годинами стояв оддалік і дивився смутним і добрим поглядом на дітей, що грали в крокет; діти його не боялись, бо він був «спокійний»», наявна вставка-уточнення: «смутним і добрим поглядом» (Там само.

Арк. 5). Останнє речення цього нарису «Я хочу сказати слово сьому самому вченому тебанцеві» також закреслено рукою Лесі Українки (Там само. Арк. 7).

Твір увійшов до видання: *Леся Українка. Твори: В 5 томах. Київ: Держлітвидав України, 1952. Т. III. 802 с.* У примітках його упорядники зазначають, що текст твору «друкується за чистовим автографом», покликаючись водночас на названий чорновий завершений автограф (Л. Ф. 2, Од. зб. 21) (*Леся Українка. Твори: В 5 томах. Київ: Держлітвидав України, 1952. Т. III. С. 786*). Незважаючи на цю вказівку, у публікації твору не вповні відтворено за автографом особливості мови письменниці (як виняток — збережено написання слів «сим», «сьому» та «королевські»). У виданні *Леся Українка. Збір. творів: У 12 томах. Київ: Наук. думка, 1976. Т. 7. 568 с.*, де твір, як зазначають упорядники, також подається за автографом, вже й слово «королевські» замінено на «королівські». Натомість у першодруці певною мірою особливості авторської мови збережено («жалости», «цікавости», «галлюцінаціями», «искри», «бренить», «тривога», «инших»), хоча притаманне Лесі Українці написання таких слів, як «електричне», «композиторка», «очи», «величностю», «християнства», «сілуети», «люде», «гімнастика», «інквізитори», «профессор», «аккомпаніментом», «завжді», «цінічний», «псіхіатрії», «інтенсивність», «експансивна», «цітати», «профілактика», «чі», і в цьому виданні проігноровано. Тож тут указані особливості вживання слів враховуються.

Історія створення нарису «Місто смутку» пов'язана з перебуванням Лесі Українки влітку 1896 р. у містечку Творки під Варшавою, куди вона приїхала на запрошення дядька О. Драгоманова,¹

¹ Драгоманов Олександр Петрович (1859?, м. Гадяч Полтавської губ. — 1917?, м. Петроград) — наймолодший брат Ольги Драгоманової-Косач, дядько Лесі Українки. Освіту здобув у Другій київській гімназії та Харківському університеті. Після його закінчення служив лікарем у Харкові. 7 квітня 1896 р. захистив докторат з психіатрії. У 1897 р. робив спробу отримати посаду професора медицини Одеського університету. У 1891 р. О. Драгоманов разом із Дж. Працьким, Е. Пшиходським, І. Шабашниковим (першим директором), А. Любарським, Е. Стейфеном і В. Кноффом стали засновниками психіатричного шпиталю у Творках, який тоді називався «Warszawska Lecznica dla Obłąkanych». З червня 1897 р. служив старшим ординатором психіатричної лікарні у Варшаві. У Варшавському університеті проводив заняття з фізіології нервової системи в лабораторії Ф. Наврицького.

який працював у Творках головним лікарем психіатричного санаторію («Warszawska Lecznica dla Obłąkanych»). У листі Л. Драгоманової-Шишманової від 22.VII (3.VIII).1896 р. Леся Українка пише: «Моя [е]динственная старшая кузина! Коли ти подумаєш по сих листах, що у мене в голові «не всі дома», то нема нічого дивного, бо я тільки недавно вернулась із сумашедшого дома, куди їздила в гості до дяді Саші» (Леся Українка. Лист до Драгоманової-Шишманової Л. М. від 22.VII (3.VIII).1896 // Листи: 1876–1897 / упоряд. В. А. Прокіп (Савчук); передм. В. П. Агеевої. Київ: Комора, 2016. С. 403). Вона також розповідає про родинну ситуацію, стан матері та її переживання, пов'язані зі смертю М. Драгоманова: «Слава Богу, тепер у неї якось трохи луччі нерви стали, а то зимою часто трудно бувало їй і нам з нею, — дорого обійшовся той рік... Не диво теж, що я пишу частіш других, так і слід, бо раз я з Вами краще знакома, а друге частіше всіх тепер держу перо в руках (держу його часом по цілих ночах, хоч се і не значить, щоб воно так уже багато написало)» (Там само). Незважаючи на це, серпень

Був постійним співробітником журналу «Архив психиатрии», який виходив у Петербурзі. У 1905 р. служив старшим лікарем 64-го піхотного запасного батальйону в Бресті, а з червня 1911 р. працював у варшавській лікарні Св. Іоанна на посаді старшого лікаря, а згодом директора. Виступав також експертом у судових закладах. Живучи у Варшаві, був близький до української громади. Помер у Петербурзі, куди його було відкликано з початком Першої світової війни (Довідник біографій // Спогади про Леся Українку. Т. 1 / автор проекту та відповідальний редактор Тамара Скрипка. Київ: Темпора, 2016. С. 336–337). Про те, що авторитет О. Драгоманова багато важив для Лесі Українки, свідчить її лист до матері О. П. Косач від 29.VI(11.VII).1898 р. Вона просить, аби разом зі своєю п'єсою, яку мають намір поставити в Гадячі, Олена Пчілка привезла і «Блакитну троянду»: «Діло в тім, що тут приїхав дядя Саша (днів три тому назад) і думає пробує тут до 20-го іюля (сам приїхав). Він тут стрівається з компанією гадяцьких “любителей” і хоче подати їм ідею, щоб поставили твою Світову Річ, отож дуже просить мене, щоб я написала тобі і попросила, аби ти привезла з собою п'єсу, — хочеться йому поставити її, навіть сам збирається грать. <...> Привези теж которий там примірник моєї драми, хочу дядькові показати, а то він уже обіжається, що я “ховаю”, тільки не хочу в голос по чернівці читати, бо взагалі не люблю її читати і навіть вважаю, що то мені “вредно”, сам же дядько нехай прочитає, мені цікаво, як вона йому здається. Одному психіатрові, п. Чернях[івському], вона сподобалась, побачимо, що другий скаже» (Леся Українка. Лист до Косач О. П. (матері) від 29.VI(11.VII).1898 // Листи: 1898–1902 / упоряд. Прокіп (Савчук) В. А. Київ: Комора, 2017. С. 61).

все ж, напевне, виявився продуктивним у творчому плані. У листі до матері з Колодяжного (лист від 1(13).IX.1896 р.) вона повідомляє: «Драму свою я кончила, тепер виправляю. Другу роботу ще ні» (Леся Українка. Лист до Косач О. П. (матері) від 1(13).IX.1896 // Листи: 1876–1897. С. 406). Очевидно, що по завершенні роботи над драмою «Блакитна троянда», Леся Українка зразу ж повернулася до роботи над текстом прозового твору. Вже у листі до Л. Драгоманової-Шишманової вона оповідає про власні стани, пов'язані з роздумами над своїм твором («Перечитувала я вчора в сотий раз свою драму і медитувала над нею до пізньої препізньої ночі...»), про сон, який їй після цього приснився («Тим часом се може служити доказом того, чим заняті мої мислі»), і власні рефлексії: «Зарилась і я тепер в папіри мало що не так як Ваня — розумій, що се гіпербола! — ото ж і сни мої і мислі тепер дуже односторонні. Часом мої мислі заводять мене у такий лабіринт, з якого міг би мене вивести тільки один чоловік, але його вже нема, і сеє нема я чую тепер більш, ніж коли. Часто так у ночі сидиш серед того хаосу думок і думаєш: о, хоч би галлюцинація з'явилась! Я б їй повірила так, як перше люди вірили в дива... І чого се люде так бояться гал[л]юцинацій і божевілля? а я часто доброго дала б за них...» (Леся Українка. Лист до Драгоманової-Шишманової Л. М. від 20.IX(2.X).1896 // Листи: 1876–1897. С. 414).

Упорядковуючи до друку цей твір уперше, Б. Якубський подає інформацію про те, як він був віднайдений та за яких умов написаний: «Рукопис цього твору переховується в Гадяцькому музеї ім. М. П. Драгоманова. Подав до цього тому творів Лесі Українки цей твір Петро Одарченко. Дата написання 1896 рік, рік написання драми “Блакитна троянда”. Для опису психічної хвороби головної героїні драми Любові Леся Українка користувалася не тільки з літературних джерел, а й з своїх власних вражень та спостереження над життям душевно хворих під час одвідин психіатричного шпиталю в Творках під Варшавою влітку 1896 року» (Якубський Б. Примітки // Леся Українка. Твори / за заг. ред. Б. Якубського. Київ: Книгоспілка, 1929. Т. X. С. 294–295). Крім того, дослідник наводить «примітку» Олени Пчілки до «Міста смутку», надану нею Б. Якубському 26 квітня 1929 р.: «Як показує дата, сей рукопис належить до літа 1896 року. Того літа наша сім'я проживала на Волині. Леся Українка, вернувшись з Болгарії, з Софії, пробувала теж укупі з нами, в селі Колодяжному, близько міста Ковеля, в нашому маєтку. Брат мій, Олександр Петрович

Драгоманов, служив того року в Польщі, що була тоді під владою Росії, а саме займав він місце головного лікаря у психіатричній санаторії в містечку Творках, під Варшавою. Брат не раз запрошував нас до себе в гостину, тим більше, що Ковель досить близько від Варшави і поїхати тоді до Варшави було зовсім легко. Я й зважила поїхати, разом з дочками, одвідати брата й його сім'ю.

Околиця м. Творки й санаторії дуже убога й непригодна: ріденькі переліски — і пісок, пісок... Однак, видно було, що адміністратори санаторії хотіли надати їй таку подобу, щоб вона якомога менше нагадувала звичайні оселі для хворих: лише один будинок, де містились адміністрація й лікарський персонал, аптеки тощо, був досить великий, а все наше забудовання — то були маленькі, окремі будиночки, оточені деревами й квітниками. Хворі жили в тих будиночках, неначе зовсім вільно, без нагляду, неначе десь на селі, тільки ради сільської околиці. Їх можна було навідувати зовсім вільно, як і вони зовсім вільно розмовляли з ким хотіли.

Леся й не цуралася розмов з тими сердешними людьми. Власне зміст подаваного рукопису “Місто смутку” і єсть зазначення тих розмов і взагалі враженнів тієї Творківської колонії. Се не єсть ніякий оповідальний твір, а просто побіжні замітки, нотатки. Можливо, Леся Українка думала, що ті нотатки здадуться їй колись для якогось її писання, яко “людські документи”, але ні в одному її творі не видно, щоб їй здалися оті знахідки.

В Творках ми пробули всього скільки день, бо враження Творківської оселі були таки досить смутні... О. Пчілка (Там само. С. 295–296).

Б. Якубський, уперше оприлюднюючи текст твору, зазначає: «Незакінчений твір “Місто смутку” цікавий тільки тим, що крім літературної аналізи творів Лесі Українки показує в біографічному епізоді її життя джерела “психологізму” письменниці, показує, як цікавилася Леся Українка людською психологією, навіть і ненормальною. В ті роки цікавість до ненормальної психології людського зв'язку з психологічною течією в художній літературі дуже загострилася. Макс Нордау, в своїй роботі “Entartung” (“Виродження”), що її певно знала Леся Українка, бо перший російський переклад вийшов 1894 року (а може й прочитала його Леся Українка в німецькому оригіналі), — доводив, що Толстой, Ібсен, Ніцше, Вайлд, Бодлер, Маярме, Верлен, навіть Золя — всі були “звироднілі”. Така постать, як Міріам у драматичній поемі Лесі

Українки “Одержима”, певна річ, була ненормальна. На жаль, “Місто смутку” залишилося незакінченим фрагментом, якимсь матеріалом для художнього твору» (Якубський Б. *Леся Українка-белетрист // Леся Українка. Твори / за заг. ред. Б. Якубського. Київ: Книгоспілка, 1929. Т. X. С. VIII*).

Робота Лесі Українки над творами, датованими кінцем XIX—початком XX ст., відбувалася в контексті побільшеної уваги до проблем спадковості, зокрема спадкового божевілля, а також особистої спонуки—уваги до її власної недуги (туберкульозу). Водночас порушення у творі цієї теми може вважатися й певним закономірним у тому часі письменницьким кроком. Наприкінці XIX ст. спостерігається розширення можливостей натуралістичного роману внаслідок уваги письменників до дегенеративної спадковості, а звідси—пошук нового трактування поняття «виродження», яке перетворюється у своєрідну модель «інтерпретації світу» крізь призму девіації (тобто відхилення від усталеної норми). Така модель «інтерпретації світу» реалізується завдяки залученню оповідних моделей, які включають досягнення тогочасної біології, медицини, зокрема й психіатрії. Відома праця М. Нордау «Entartung» («Виродження»), переклад якої російською мовою двічі з’явився лише впродовж 1894 р. (Нордау М. *Вырождение / пер. с нем. В. Генкена. Киев, 1894; Нордау М. Вырождение / пер. с нем. Р. Сементковского. СПб., 1894*), такій побільшеній увазі до себе завдячувала книзі Ч. Ломброзо «Геній та божевілля» (1864).

Про «Місто смутку» в контексті розмови про «інстинктивно безпомилкове чуття» Лесі Українки «на те, що здорове, а що хворобливе (чи навіть тільки “напівхвороба”)» говорить О. Забужко: «...можна з певністю стверджувати, що духовно Леся Українка являє собою таки одну з “найздоровіших” постатей в українській культурній історії (властиво, саме це й спостеріг першим І. Франко, тим-то й поставив її за творчий приклад “м’яким та рознервованим” сучасникам-чоловікам...)» (Забужко О. *Notre Dame d’Ukraine: Леся Українка в конфлікті міфологій. Київ: Факт, 2007. С. 73–74*). Називаючи драму «Блакитна троянда», якою, на думку дослідниці, авторка «заплатила данину модній “ібсенівській” проблематиці, О. Забужко вписує в цей ряд і «Місто смутку»—«нарис явно документальний, написаний “з природи”: співрозмовник оповідачки, що рекомендується їй “професором нової психіатрії”, за всіма ознаками шизофренік, і такої точної клінічної картини, як подає авторка, нефахівцеві самотужки вигадати

було б годі, — проте для нас у контексті нашої теми куди цікавіша нашкіцована на початку галерея жіночих бліц-портретів. Серед них є “молода поетеса <...> з чудовими синіми очима, де так ясно блищать і зливаються в один промінь талан і божевілля” та “божевільна композиторка”, підозріло схожа на Софію Дорошенко з “Valse mélancholique” О. Кобилянської, — твору, який натоді вже був написаний, але ще не з’явився друком (“у неї лице подібне до візантійської ікони, очі дивляться поважно і суворо в одну точку, вона грає «Grande Polonaise» — у героїні О. Кобилянської “змарніле лице з великими смутними очима”, і грає вона, в день свого вселення до Марти з Анютою-Ганнусею, так само Шопена — етюд “ор. 21 чи 24”: так, під звуки Шопена, й увійшла в українську культуру *femina melancholica*, і знадобилося ще ціле століття, щоб ця культура її розгледіла, — тепер уже при допомозі тих оптичних лінз, які були “наплавлені” в міжчассі західною критикою, де тема “вікторіанського” жіночого божевілля давно вийшла за межі суто академічного обігу й стала всебічно розробленим культурним сюжетом). Божевілля поетеси й композиторки з “Міста смутку”, надто в порівнянні з “професоровим”, зраджує скоріше культурну, ніж власне медичну “етіологію” (виникає навіть сумнів, чи панна Косач справді розмовляла з тими хворими жінками, чи “дядя Саша” тільки дозволив їй бути присутньою, приміром, на загальному обході), — і на цьому тема “митця як девіанта” для Лесі Українки й закінчується, — по-справжньому, властиво, так і не почавшись. Від середини 1890-х і до кінця своїх днів вона незмінно керуватиметься тією настановою, що творчість і хвороба ні у творчому процесі, ні на терені самого твору жодним чином не перетинаються і не мають із собою нічого до діла) (Там само. С. 74–75).

87 *Verkehrte Welt* — світ навиворіт (нім.). П. Давід, звертаючись до питання «германського» поняття світу й проаналізувавши позиції дослідників, вважає, що германським етимом тут є складене слово, пов’язане зі значущим елементом «людина» (від лат. *vir*) і значущим елементом «вік». Крім того, він залучає до цього контексту старонімецьке *Weltalter*, «вік(и) всесвіту». Розклавши на складники, він трактує його як «вік віку людини»: «Таким чином, на противагу космологічному поняттю всесвіту, яке означає все те, в чому я є лише мізерною часткою, в германському етимоні наявна попередня схильність до феноменологічного

розуміння: те, всередині чого людська істота проживає своє життя, відповідно до потрібної визначеності: космологічної, антропологічної та онтологічної» (Давід П. Welt. *Європейський словник філософій. Лексикон неперекладностей / під керівництвом Б. Кассена та К. Сігова*. Київ: Дух і Літера, 2013. Т. 3. С. 41–42). У творі Лесі Українки поняття «*verkehrte Welt*» «санкціонує» вихід людини поза межі певної визначеності. Алюзія з Данте потверджує цю зміну позицій, адже Світ для нього постає певною сферою, а шлях між Пеклом і Раєм — постійне балансування між «сходженням» донизу й початком «підйому» вгору.

88 «*Grande Polonaise*» — «Великий полонез» — назва музичного твору польського композитора Фредерика Шопена (1810–1849).

89 ... сумний і здивований голос Генія християнства... — образ Генія християнства можна пов'язувати з відомим твором початку XIX ст., який належить перу Ф.-Р. де Шатобріана «Геній християнства» («*Génie du christianisme*», 1802), де письменник виказує, за Н. Берковським, «власне, надто особисте християнство»: «Він прагне відродити минуле, а перебуває в теперішньому» (Берковський Н. *Лекції и статті по зарубешній літературе*. СПб: Азбука-классика, 2002. С. 221). П.-С. Балланш назвав Шатобріана «Орфеєм нових днів». На це звертає увагу В. Єрмоленко, зорієнтовуючи увагу на згаданий твір та перекладаючи його назву як «Дух християнства»: «Франсуа-Рене де Шатобріан був, можливо, найвідомішим і найвпливовішим письменником французького романтизму. Він був одним із перших, хто ввів моду на повернення до Середньовіччя, до релігії та католицизму: його “Дух християнства” був потужним трактатом, який вплинув на багатьох молодих людей епохи. Поряд із Байроном Шатобріан створив образи героя епохи: його “Рене”, певною мірою альтер его його самого, є героєм у пошуку себе та вічності, із прагненням до далекого, але він завжди стоїть ніби на краю прірви і ризикує наступної ж миті в неї впасти» (Єрмоленко В. *Плинні ідеології. Ідеї та політика в Європі XIX — XX століть*. Київ: Дух і Літера, 2018. С. 45–46). На думку дослідника, «шлях, який проходить Шатобріан — від переконаного консерватизму, що прагне зберегти традицію та минуле, до значно ліберальнішого мислення, зверненого до майбутнього, є характерним для багатьох фігур епохи»: «Саме це відбувається з метафорою палінгенесії: дивною, майже містичною, думкою про те, що смерть є тільки шляхом до відновлення та нового народження, і що відкинуті і знехтувані є, насправді,

новими спасителями» (Там само. С. 50). Тема палінгенесії «як нового народження, проходження через смерть та народження-крізь-смерть» простежується і в «Місті смутку» Лесі Українки, перебуваючи водночас у значно ширшому полі інтертекстуальних зв'язків.

90 Данте — Данте Аліґ'єрі (1265–1321) — італійський поет доби Відродження, автор «Божественної комедії».

91 *Nella citta dolente* — перший рядок Пісні третьої «Пекла» в «Божественній комедії» Данте. Через ворота пекла можна пройти в Місто смутку. Ф. Нембріні в коментарях до «Пекла» звертає увагу, що «якщо би пекла не існувало, не існувало б і свободи»: «...можливості справді опинитися в пеклі, можливості назавжди сказати Богу “ні!”, не могло не існувати. Інакше увесь світ був би просто фарсом: якщо все так чи інакше добре, якщо незалежно від твоїх вчинків ти врятований, то де ж твоя свобода? Де істинна драма свободи, яка покликана прийняти рішення, в часі й назавжди, кому належати, чію сторону обрати?» (Нембрини Ф. Данте, поет желания. Ад. Коментарии к «Божественной комедии» / пер. с итал. Київ: Дух і літера, 2016. С. 122). З цими словами пов'язується назва твору Лесі Українки. На зламі ХІХ—ХХ ст. з'являється побільшена увага до образів і символіки Дантового твору.

92 ...не показуйте сього тутешнім лікарям — се такі обскуранти! — обскурант (в перекладі з латинської — такий, що «затемнює») — той, хто вороже ставиться до науки й освіти. Кожен історико-культурний період у розвитку людства характеризується присутністю в ньому прихильників обскурантизму.

93 ...різні форми і стадії *Folie raisonnée* — про форми і стадії «розсудливого божевілля» писав Ж. Фальєр. У 1866 р. він виступив з доповіддю в Медико-психологічному товаристві щодо «обґрунтованого божевілля чи морального божевілля» (манія без марення, моральне божевілля і божевілля вчинків), розглядаючи проблему в розрізі чотирьох аспектів (психологічного, клінічного, адміністративного й медико-правового). Уже у ХХ ст. М. Фуко повертається до позицій Ж. Фальєр, акцентуючи увагу на поняттях «стану» та «норми», а також меж, що розділяють розумне від нерозумного (для нього важливі «природні» випадки порушення цих меж, досвід трансґресії, людське тіло, яке набуває статусу своєїрідної реальності). Він вважає, що «стан» у тому значенні, в якому вживав його Ж. Фальєр, є дискримінантом — той, хто є носієм певного «стану», не є нормальним, «стан» з його

«абсолютною, тотальною етіологічною наповненістю» здатен спровокувати що завгодно, в будь-який момент і в будь-якому порядку. «Стан» — це своєрідна загальна недостатність координуючих інстанцій індивіда. Загальне порушення балансу спонук і гальмувань, нерегулярне і непередбачене відпускання того, що повинно гальмуватися, інтегруватися і контролюватися, відсутність динамічної єдності, — ось які характеристики «стану» (Фуко М. *Ненормальныє: Курс лекцій, прочитанних в Коллеж де Франс в 1974–1975 учебном году / пер. с фр. А. В. Шестакова*. СПб: Наука, 2005. С. 371–372).

94 *Mania erotica* (еротоманія) — афективний стан психіки й поведінки, позначений збудливістю та розумовою й руховою активністю, що спричинений еротичною пристрастю.

95 *Платонічність* — те, що ґрунтується на духовному потягу, позбавленому чуттєвості.

96 *Форми: латеральна і експансивна* — латеральній формі притаманне надання переваг чомусь одному, на протигагу іншому (наприклад, раціональному, аналітичному на протигагу ірраціональному, емоційному тощо), а також характерна асиметричність, неповна ідентичність (коли йдеться про узгодженість частин тіла); експансивній формі психічного стану — перебільшення в оцінці власного «я», поривчастість, нестримність, бурхливість у вияві почуттів.

97 *Етіологія* — теоретичний розділ медицини, що вивчає причини виникнення хвороб; дослідження причиново-наслідкових зв'язків сутності якогось явища або події з філософського погляду.

98 *Паліативи* — ліки чи якісь інші засоби, здатні полегшити стан хворого, але не вилікувати його.

99 *Вода Лети* — вода забуття. Душа того, хто випив воду з підземної річки Лети в царстві Аїда, забувала все, що бачила й пережила на землі.

100 *Самонавіяння* (самонавіювання, автосугестія) — вплив людини на саму себе за допомогою слів, думок, уявлень, відчуттів та певних образів.

101 *Stroph.* — строфант, сильнодіючий настій, виготовлений з насіння строфанту (*Strophantus*), який вживають як лікувальний засіб при серцевих хворобах. Про строфант згадується і в драмі Лесі Українки «Блакитна троянда». Ним лікується Орест, а Любов Гощинська, випивши побільшену дозу строфанту, гине.

102 С. Сіан. (*ars., phosph.*)—ціанід калію, калієва сіль синильної кислоти. Ціаністий калій—смертельна отрута.

103 І загався мені безумний король Лір, як він просить своїх провожатих: «Дайте мені поговорити з сим Тебанським філософом...»— Король Лір—головний персонаж однойменної трагедії Вільяма Шекспіра, написаної в 1605–1606 рр. Розмову короля Ліра з тебанським філософом Шекспір подає в третій дії п'єси: «ГЛОСТЕР. Ідіть зі мною. В службі нестерпимо—/коритися тяжким наказам дочок ваших. /Хоч прирекли: на засув двері взяти—/нехай ця тиранічна ніч захопить вас,—/я вийти зважився—вас відшукати/і привести, де і огонь, і харч готовий. /ЛІР. Вперед з оцим філософом поговорю. /Що за причина грому? /КЕНТ. Добродію, прийміть запросини, в домівлю йдіть. /ЛІР. Промовлю раз до вченого фіванця. /Що ти вивчаєш? /ЕДГАР. Як запобігти демонові та вбивати гаддя. /ЛІР. Дозволь спитати слово—особисто. /КЕНТ (до ГЛОСТЕРА). Знов домагайтесь, хай іде, мій /пане, бо змисли в нього почали шаліти» (Шекспір В. Король Лір / пер. Василь Барка. Штутгарт—Нью-Йорк—Оттава: На горі, 1969. С. 91). Останнє речення в автографі тексту твору Лесі Українки «Місто смутку» («Я хочу сказати слово сьому самому вченому тебанцеві» (ІЛ. Ф 2, Од. зб. 21. Арк. 7)) закреслено через те, що контекст передбачав продовження. Ймовірно, авторка вирішила до нього не повертатися, тому й здійснила такий крок.

Голосні струни (Нарис)

Уперше надруковано у віденському журналі «*Rutenische Revue*» («Український огляд») в 1903 (№ 9, 10) під заголовком «*Das Lied ohne Worte*» («Пісня без слів») з уточненням в кінці публікації: «Переклала О. Кобилянська». Українською мовою твір уперше з'явився друком у виданні: *Леся Українка. Твори / за заг. ред. Б. Якубського*. Київ: Книгоспілка, 1929. Т. X. С. 115–128.

Автограф твору (Леся Українка. «Голосні струни». Нарис (без кінця). [1897]. Автограф (цензурний примірник). 18 арк.) зберігається у відділі рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (ІЛ Ф. 2. Од. зб. 823).

Датується 1897 р.

Подається за автографом.

На першій сторінці автографа над заголовком червоним чорнилом позначка цензора «Позв. ценз. Киев, 5 апрел. 900 г.», а нижче — надпис чорнилом червоного кольору: «NB. Позв. при умови применения к тексту правил правописания русского языка». Між заголовком і епіграфом до твору чиеюь рукою написано: «Премірован на літературном конкурсе 1897 г.» (ІЛ Ф. 2. Од. зб. 823). Автограф твору не має кінця, текст уривається на словах: «... залунала перша фраза».

Окрім того, у відділі рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України зберігається чорновий автограф (*Леся Українка. Голосні струни. Нарис. Перші 2 аркуші. [1897]. Автограф чорновий. 2 арк.*) (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 824). Його первісна назва «Єдиний скарб» закреслена авторкою і замінена остаточною — «Голосні струни». Текст уривається на словах: «Там стояло піаніно з бюстом Шопена, етажерка...». Після слова «Шопена» й коми угорі простим олівцем дописано: «Бетг.[овена]» (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 824. Арк. 2 (зворот)). У відділі рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України також зберігається автограф Олени Пчілки: *Леся Українка. Голосні струни. Нарис. [1897]. Копія рукою Ол[ени] Пчілки. 22 арк. (зшиті)* (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 845).

Між текстами чорнового (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 824) і чистового (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 823) автографів Лесі Українки є певні розбіжності. У чистовому автографі знято слова й фрази, наявні в чорновому автографі: «...очі сині, чудові [немов благаючі вічно когось]...», «Здається, що дівчина, чуючи його, кожний раз [...іще гірше згинає свою недолугу постать] немов хотіла окритися від немилосердних людських поглядів...», «...тільки знов злегка [зашарілась] зчервонілась»; «...хутко вийшла з гімназії [й поступила в музичну школу], щось через півроку»; «здається, [в гімназії] екзамену побоялась»; «Вона, здається, страх [самолюбна] уразлива!»; «пройшла через [садок] палісадник...»; «...щоб ти мені не ходила пішки з [консерваторії] своєї школи...»; «взяв у Насті з рук тяжкого портфеля з [написом Musique] нотами...»; «В кімнаті стояло п'яніно [з бюстом Шопена, етажерка], над ним була полиця з бюстами Шопена та Бетховена...» (тут і далі такі зміни в тексті подаються у квадратних дужках. — Ред.). У тексті чистового автографа наявні закреслення: «Сей романс, — думала тепер Настя, — був для мене тим, чим був для Паоло й Франчески роман про [Трістана і Ізольду] Ланчелота і Джіневру» (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 823. С. 17);

«Дівчина, що сиділа при фортеп'яно, була молода, струнка, чорнява, з поважним і [трохи смутним] енергічним виразом на блідому обличчі...» (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 823. С. 19).

За життя Лесі Українки нарис не передруковувався. Твір увійшов до видання: *Леся Українка. Твори / за заг. ред. Б. Якубського*. Київ: Книгоспілка, 1929. Т. X. 299 с. Готуючи твір до друку, Б. Якубський як редактор і упорядник в примітках зазначив: «Голосні струни. Оповідання. Написано 1897 року. Друкується вперше з рукопису. Кінець рукопису загубився. Даємо зауваження до кінця цього оповідання матери Лесі Українки, Олени Пчілки» (Якубський Б. Примітки // *Леся Українка. Твори / за заг. ред. Б. Якубського*. Київ: Книгоспілка, 1929. Т. X. С. 296). Під час переписування Олена Пчілка відредагувала текст доньки: скоротила окремі речення, додала нові слова, змінила порядок слів, пунктуацію, що і було враховано Б. Якубським у виданні твору. Речення «Вона була горбата, сього слова досить» Олена Пчілка замінила на інше: «Обличчя їй було спотворене: вона мала на обличчі велику родиму пляму, темно-червону, що займала більшу половину щоки, та зачіпала трохи й скроню. Тая вада була немов якесь каліцтво» (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 845. С. 1). Запропонована нею зміна в тексті при публікації твору не була врахована. Редагуючи твір, Олена Пчілка здійснила певні корективи — уточнення, заміну слів, скорочення речень: «...носила, власне, носила на собі оця [недолуга] дівчина...»: «...чі на тую русу косу хвилясту, напіврозплетену, чі... [ні, лишім се тяжке слово]!»; «... очі надавали дивний вираз обличчю, [поневолі здійсненому вгору]». Замінено слова у фразах: «— Так... [втомилась] — відповіла Настя уривчасто», «На кінці стояв невиразно начерканий початок [прізвища] фамілії»; «Він ніколи не [вдається] звертається»; «Що ж, може, коли б я розказала йому свої муки, [вилити перед ним свою тугу], він би знайшов...»; «...тільки ж я [хутчій] скоріш простягну руку за [проханим] жебраним хлібом, ніж за [проханим] жебраним словом кохання. [Проханий] Жебраний хліб, кажуть, руку пече...»; «Павло жваво розказував, [спогадував різні дотепи, підспівував різні пісні та раз у раз] споминав Олесю...». Наприкінці рукописної копії Олена Пчілка подала інформацію щодо історії написання «Голосних струн», а також відтворила з пам'яті втрачене закінчення оповідання після слів «... залунала перша фраза» (*Леся Українка. Твори / за заг. ред. Б. Якубського*. Київ: Книгоспілка, 1929. Т. X. С. 128).

У виданні подаємо кінцівку твору за автографом Олени Пчілки (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 845). Публікуючи твір уперше, Б. Якубський також орієнтується на позицію Олени Пчілки: «На сих словах обривається рукопис Лесі Українки. Оповідання “Голосні струни” було закінчене й подавалося в 1897 році на конкурс, оповіщений київським “Літературно-артист. Обществом” для невеличких оповіданнів. З усіх творів, поданих на конкурс, українських і російських, літературне Жюрі “О-ва” признало найкращим — оповідання “Голосні струни”; сей премійований твір мав друкуватися в літературному збірнику Т-ва, (2-му), але збірник той у світ не вийшов, та й саме “Общество” незабаром було закрито. Рукописи було повернено авторам.

До інших видавництв Леся Українка цього оповідання не посилала; тепер у виданню Книгоспілки, “Голосні струни” з’являються в світ — уперше. На жаль, самий кінець рукопису затратився; але єсть люде, — між ними шановна Людмила Старицька-Черняхівська, велика приятелька Лесіна, — що добре знають се оповідання. Що ж до мене, то я не раз перечитувавши “Голосні струни” перед відісланням їх на конкурс, пам’ятаю навіть деякі особні речення в оповіданні. Отже, самий кінець “Голосних струн”, від того місця, де обривається затрачений Лесин рукопис, був такий:

“Іде довгий опис Настиного грання. Струни голосять дедалі вправніше, усю тугу, увесь великий затаєний жаль бідної дівчини. Грання кінчається тужливим акордом, останнім стоґном знебулого серця. Дівчина спустила руки на коліна і сиділа похилившись.

Павло, що давно залишив писання, слухаючи тієї музики, тепер устав і підійшов до сестри.

— Настусю! — озвався він, що се ти таке грала? Щось страшне!.. Настуся мовчала.

— Якого композитора ся річ? — намогався Павло.

— Ніякого... відповіла наостанку Настуся, — се мое...

— Твоя імпровізація?.. перепитав Павло.

— Моя... зітхнула дівчина.

Павло сів поруч Насті, пригорнув її до себе і мовчки гладив їй плечі. Почувши ту мовчазну ласку братнього співчуття, Настуся не здолала більше стримувати своїх сліз, свого великого жалю, і схиливши голову братові на груди, тяжко заплакала.

— Настусю моя!.. сестричко... люба моя!.. — тихо шептав Павло; слъози й йому не давали говорити більше...

Так сиділи вони, обнявшись, і в тих рідних обіймах мішалися їх сльози, розмовляли їх серця”.

Такий був кінець оповідання “Голосні струни”.

Олена Пчілка»

(Леся Українка. *Голосні струни* // Твори. Київ: Книгоспілка, 1929. Т. X. С. 128).

Українською мовою твір удруге опублікований у виданні: Леся Українка. Твори: В 5 томах. Київ: Держлітвидав України. 1952. Т. 3. 802 с. Однак упорядники не вповні відтворили особливості мови Лесі Українки (змінено написання слів «оригінальності», «університетських», «запиляна», «окроме», «мійський», «бренить», «иншого», «знайомости», «вечор», «по-діллетантському», «вечер», «жартовливий», «прибіраючи» та ін.), незважаючи на вказівку в примітках, що твір «друкується за автографом» (Леся Українка. Твори: В 5 томах. Київ: Держлітвидав України. 1952. Т. 3. С. 787). Окрім того, в примітках дається покликання, що твір надруковано «у т. X. «Творів» Лесі Українки, вид. «Книгоспілка», 1929 р., стор. 115–127, за рукописною копією Олени Пчілки» (Леся Українка. Твори: В 5 томах. Київ: Держлітвидав України. 1952. Т. 3. С. 787), але кінцівка твору тут так і не була надрукована. У тексті, що увійшов до видання Леся Українка. *Зібр. творів: У 12 томах*. Київ: Наук. думка, 1976. Т. 7. 568 с. так само зігноровано мовно-стильові особливості твору Лесі Українки.

Історія створення нарису пов'язана з оголошеним восени 1896 р. конкурсом Київського літературно-артистичного товариства. До об'єднання з-понад 150 артистів, художників, літераторів, науковців, яке діяло упродовж 1895–1905 рр., невдовзі після його заснування долучилася і Леся Українка. Задля творчого спілкування і взаємодопомоги учасниками влаштовувались літературно-музичні вечори, літературно-драматичні концерти, читання рефератів, творчі конкурси, художні виставки. Товариство припинило своє існування у вересні 1905 р.

Про намір взяти участь у конкурсі Леся Українка пише в листі до Л. М. Драгоманової від 7(19).XII.1896: «...визначений конкурс літературний і здійснено і рішено в принципі питання про подачу укр[аїнських] творів, а на днях уже вибрано журі для рос[ійських] і укр[аїнських] творів, і тее журі: Науменко, Старицький і Ковалевський. Далєбі, я сього ніяк не сподівалась! Тепер, не вважаючи ні на що, писатиму оповідання на конкурс, хоч напевне провалюсь» (Леся Українка. *Лист до Драгоманової Л. М. від 7(19).XII.1896* //

Листи: 1876–1897 / упоряд. В. А. Прокіп (Савчук) ; передм. В. П. Агеевої. Київ: Комора, 2016. С. 422). У результаті конкурсу журі визнало найкращим оповідання під заголовком «Струни» з девізом «Gutta cavat lapidem» і преміювало авторку золотим жетоном. У цей час письменниця перебувала на лікуванні у Ялті. 22 жовтня 1897 р. вона одержала телеграму, в якій конкурсна комісія Київського літературно-артистичного товариства привітала її з народженням. З цього приводу Леся Українка листі до матері від 23.X(4.XI).1987 р. пише: «До того ж мені треба одержати варту мого писательського стану. Ся фраза есть непосредный skutok тієї телеграми, яку я вчора отримала з Літ[ературно-артистичного] товар[иства] після прочитання моїх “Струн”: —“у кумушки с похвал вскружилась голова!” Подякуй від мене Лисенків, Старицьких і товариство за сей милий мені вираз уваги далекому, в горах загубленому авторові» (Леся Українка. Лист до Косач О. П. (матері) від 23.X(4.XI).1987 // Листи: 1876–1897. С. 463).

Премійовані твори запланували надрукувати у збірнику літературно-артистичного товариства, але для творів українською мовою був необхідний окремий дозвіл цензурного комітету. З приводу публікації творів українською мовою до 1905 р. писав Ю. Тищенко (Сірій): «...якщо видавець або письменник хотів щось видати, то наперед мусив послати рукопис у двох примірниках до цензурного комітету; коли ж твір був писаний по-українськи, то його передавали до Головного управління у справах друку до Петербурга. Надійшовши туди, рукопис лежав багато місяців, а то й цілі роки, доки цензор змилостивиться прочитати його. Здебільшого на твір накладали заборону. Тільки маленький відсоток після цензури щасливо проскакував до друку» (Тищенко (Сірій) Ю. Олена Пчілка // 3 моїх зустрічей. Спогади / упоряд. О. І. Сидоренко, Н. М. Сидоренко ; передм. М. А. Шудрі. Київ: Дослідн. центр історії української преси, 1997. С. 40). У документі від 29 березня 1900 р. Головного управління у справах друку в Перербурзі до київського окремого цензора для іноземної цензури йдеться про дозвіл друкувати три твори «на малоросийском наречии под заглавиями: 1) “Голосни струны. Соч[инение] Леси Украинки”, 2) “Артишоки. Рассказ. Соч[инение] Олены Пчилки” и 3) “Остання нич” за умови «применения к тексту помянутых произведений правил правописания русского языка» (Леся Українка. Документи і матеріали. Київ: Наук. думка. 1971. С. 146–147). Рукопис був повернутий Лесі Українці, яка очевидно не планувала перекладати його російською.

Історія публікації нарису у берлінському виданні розпочинається зі знайомства Лесі Українки з німецьким письменником Л. Якобовським (1868–1900), редактором журналу «Die Gesellschaft», яке відбулось за сприяння О. Кобилянської. 1 червня 1899 р. він відвідав Лесю Українку в Берліні в лікарні, запросив до участі у збірнику творів українських авторів німецькою мовою, куди мали увійти твори І. Франка, О. Кобилянської, Олени Пчілки та інших авторів і який з допомогою О. Кобилянської та О. Маковея він готував до друку. О. Кобилянська повідомляє О. Маковею: «...се було дуже, дуже добре, що я звела тих людей до купи. Він писав, що пережив з нею дуже красну годину і що говорили про всяку всячину» (Кобилянська О. Лист до Осипа Маковея від 15 червня 1899 р. // Твори: В 5 томах. Київ: Держлітвидав України 1963. Т. 5. С. 411). Для збірника Леся Українка здійснила автопереклад нарису, а О. Кобилянську попросила відредагувати твір. Про це згадується в її листі до М. Павлика від 26.V(7.VI).1899 р.: «Я <...> попрошу її зредагувати один мій німецький переклад мого оповідання для німецького берлінського видання українських оповідань, куди мене люде, дякуючи тій же Кобилянській, запрошують...» (Леся Українка. Лист до Павлика М. І. від 26.V(7.VI).1899 // Листи: 1898–1902 / упоряд. В. А. Прокіп (Савчук). Київ: Комора, 2017. С. 143). У листі до О. Кобилянської від 9(21).VII.1899 р. вона просить про редагування твору: «Нарешті все те скінчилось і я здорова, тож вчора викінчила я свій переклад, оце перепишу і пошлю Вам, а Ви, з ласки Вашої, зредагуйте його. Певне моя німечина здасться Вам дикою, але в наш вік шаблєнів часом цікаво щось оригінального побачити, — певне ж Ви ще такої німечини не бачили. До всього я ще не маю тут ні словника і, нічогісінько. Я все таки переклала сама, бо, як бачите, воно все таки писання чимало, а я знаю, що Ви дуже зайняті. Може таки з поправкою менше буде клопоту, ніж було б з перекладом.

Оповідання се (скоріш нарис) не було ще нігде друковане, було тільки подаване на конкурс Київського літературного товариства і отримало премію, товариство збиралось видати його, та ялось досі не збиралось. Врешті, я й радніша, що воно вийде по німецьки, чому се так, розкажу Вам при побаченні, — es hat seine Gründe. Я знаю, що для п. Якобовського були б більше пожадані повісти з народнього життя, у мене хоч і є одна така повість, та одно, що її ще треба причепурить, а друге — вона задовга, а третє (і головне) я зовсім не в стані віддати нашого волинського народнього

стилю по німецьки, виходить якось смішно <...> Врешті се (перекладене) оповіданнячко типічніше для мене, бо воно наскрізь ліричне, його б можна поємою в прозі назвати, а я ж власне лірик par excellence» (Леся Українка. Лист до Кобилянської О. Ю. від 9(21).VII.1899 // *Листи*: 1898–1902. С. 149–150).

Збірник німецькою мовою не був видрукований через передчасну смерть Л. Якововського у 1900 р. У листі до О. Кобилянської від 14–21.XII.1900(26.XII.1900–2.I.1901) р. схвильована звісткою про смерть Л. Якововського Леся Українка пише: «Дуже оце Ви мені смутну новину написали про Якововського! І чого так людині раптом умерти?! Чі не маєте яких там матерьялів про нього, щоб могли мені прислати, треба буде щось написати про нього до “Жизни”, однаково я мала писати про його стосунок до нім[ецької] модерни, але тепер слід би до того приступити gründlicher. Шкода чоловіка, бо талановитий був і симпатичний і не час би ще йому вмирати. Як довідається що про долю того нещасливого збірника укр[аїнських] новель у Дрездені, то будьте ласкаві, напишіть мені — чі він коли вийде? Господи!» (Леся Українка. Лист до Кобилянської О. Ю. від 14–21.XII.1900(26.XII.1900–2.I.1901) // *Листи*: 1898–1902. С. 221).

104 Стеккеті — Лоренцо Стеккеті, псевдонім італійського поета Оліндо Гверріні (1845–1916), який був прихильником веризму. Поетичні збірки письменника «Postuma», «Посмертні вірші», «Нова полеміка» користувалися популярністю упродовж 70–80-х рр. XIX ст. Вірші Л. Стеккеті перекладала Олена Пчілка.

105 ... полиця з бюстами Шопена... — Фридерик Шопен (1810–1849), польський піаніст французького походження, представник романтичної школи. Улюблений композитор Лесі Українки, сонати, етюдів й ноктюрнів якого вона натхненно виконувала. «Соната сі-бемоль мінор», третя частина якої «March funebre» (відомий як «Похоронний марш») посідала окреме місце в її репертуарі. Неодноразово у листах до різних адресатів Леся Українка згадувала твори відомого піаніста. У листі до матері О. П. Косач від 17.II(1.III).1890 р. просить дозволу купити три фортепіанні п'єси Шопена, які хоче вивчити, з-поміж творів Бетховена, Россіні, Серова, Гайдна, Мендельсона (Леся Українка. Лист до Косач О. П. (матері) від 17.II(1.III).1890 // *Листи*: 1876–1897 / упоряд. В. А. Прокіп (Савчук) ; передм. В. П. Агеевої. Київ: Комора, 2016. С. 91). У листі до О. Кобилянської від 9(21).VII.1899 р. пише: «Я буду Вам грати

Шумана і Шопена, яких Ви, здається, дуже любите, окрім того, українських пісень масу у власній транскрипції, вільній від контрапункту і всякої теорії» (Леся Українка. Лист до Кобилянської О. Ю. від 9(21).VII.1899 // Листи: 1898–1902 / упоряд. В. А. Прокіп (Савчук). Київ: Комора, 2017. С. 150–151). У листі до О. Кобилянської вона ділиться враженнями від почутої гри творів Шопена у виконанні петербурзької піаністки А. Єсипової, згадує гру одного із найкращих піаністів того часу німця А. Рейзенауера: «Шопена, на мою думку, піаністка Єсипова не гірше, а може й краще — грає, але щодо класиків, то Reis[enauer] справжня сила!» (Леся Українка. Лист до Кобилянської О. Ю. від 18–22.I(30.I–3.II).1900 // Листи: 1898–1902. С. 182).

106 ... і Бетховена... — німецький композитор Людвіг ван Бетховен (1770–1827). Його творами захоплювалася Леся Українка. У листі до матері від початку (середини) лютого 1890 р. вона пише: «Sonate pathétique» («Патетична соната» — Ред.) есть, лежить передо мною на столі» (Леся Українка. Лист до Косач О. П. (матері) від початку (середини) лютого 1890 р. // Листи: 1876–1897 / упоряд. В. А. Прокіп (Савчук) ; передм. В. П. Азеевої. Київ: Комора, 2016. С. 86). У листі до матері від 17.II(1.III).1890 р. просить дозволу купити ноти «Аделаїди» Бетховена (Леся Українка. Лист до Косач О. П. (матері) від 17.II(1.III).1890 // Листи: 1876–1897. С. 91).

107 ...романс Шумана «Ich grolle nicht»... — романс німецького композитора Роберта Шумана (1810–1856) «Я не гніваюсь» входить до вокальної лірики циклу «Любов поета». Із 65 поезій юнацького циклу Г. Гейне «Ліричне інтермецо» Р. Шуман вибрав 16, присвячених історії безнадійного кохання молодого поета, і створив своєрідні музичні портрети психологічних станів. Відомо, що композитор навіть надіслав Г. Гейне дарчий екземпляр «Кола пісень» на його вірші і супровідний лист: «Хотілося б, щоб моя музика до Ваших пісень сподобалася Вам. Якщо б мої сили були такі ж, як гаряча любов, з якою я створював, я сподівався б на краще...» (Шуман Р. Письма. В 2 т. / пер. с нем. А. А. Штейнберг ; ред. перевод Н. А. Темчиной ; вст. ст., комм. Д. В. Житомирского. М.: Музыка, 1970. Т. 1. (1817–1840) С. 545). 18-й вірш Г. Гейне «Ich grolle nicht» (його переклала Леся Українка як поезію «Не жаль мені») увійшов до збірки перекладів «Книги пісень» (Львів, 1892), здійснених Лесею Українкою та Максимом Ставицьким (М. Славинським).

108 ...чим був для Паоло й Франчески роман про Ланчелота і Джіневеру... — італійська легенда 13 ст. про кохання Паоло і Франчески,

збережена в Дантовій “Божественній Комедії”. Паоло кохався з жінкою свого рідного брата, за що той обох їх убив. На початку свого кохання вони зачитувалися середньовічною легендою з циклу лицарів Круглого Стола про кохання королеви Джіневри, жінки короля Артура, з лицарем Ланчелотом» (Леся Українка. Твори / за заг. ред. Б. Якубського. Київ: Книгоспілка, 1929. Т. X. С. 121).

109 «Досить спогадів!»—Настя взяла Надсона...—Семен Надсон (1862–1887), поет єврейського походження, що жив у Росії, улюблений поет покоління 80–90-х років XIX ст. Переклад його вірша «Про любов твою, друже, я марив не раз...»—структурний компонент психологічної драми «Блакитна троянда» Лесі Українки (поезію читає Орест Михайлович Груїч, молодий поет). У вірші-присвяті «Домівка Надсона у Ялті»—враження Лесі Українки від першого перебування у Ялті (20–22 серпня 1890 р.) і побаченого будинку поета. У списку творів, пропонованих Лесею Українкою «плеядівцям» для перекладу,—вірші С. Надсона: «Сірокомлі, Копніцької, Надсона, Некрасова—вірші» (Леся Українка. Лист до Косача М. П. від 26–28.XI(8–10.XII).1889 // Листи: 1876–1897. С. 91).

Ein Brief ins Weite

Уперше надруковано в Німеччині в дрезденському журналі «Die Gesellschaft» (1900. Жовтень. Зошит I. С. 43–45) з підзаголовком «Skizze von Lessja Ukrainka». У перекладі І. Гузар українською мовою твір з назвою «Лист у далечінь» уперше опубліковано в 1970 р. в газеті «Літературна Україна» (№ 90. 13 листопада. С. 3) з подачі М. Мороза та з його передмовою «Нарис Лесі Українки». У виданні Леся Українка. Збір. творів: У 12 томах. Київ: Наук. думка, 1976. Т. 7. С. 154–158 твір опубліковано німецькою мовою, після нього подано переклад, здійснений Я. Погребенник.

Автограф твору не зберігся.

Датується орієнтовно 1897–1898 рр.

Подається за публікацією у виданні Леся Українка. Збір. творів: У 12 томах. Київ: Наук. думка, 1976. Т. 7. С. 154–158.

Незважаючи на те, що твір уперше опублікований українською мовою в перекладі І. Гузар, її переклад не увійшов до найповнішого 12-томного видання творів Лесі Українки (Леся Українка. Збір. творів: У 12 томах. Київ: Наук. думка, 1976. Т. 7. 568 с.). Причини

незалучення вже існуючого перекладу можуть бути різні. Насамперед, та, що в ньому не вповні відбито стильові нюанси прози Лесі Українки. Але є ще одна — не менш вагома — з огляду на історико-культурну ситуацію початку 70-х рр. XX ст., коли активно розгорнулася нова хвиля репресій проти української інтелігенції. І. Гузар (Гузар Ірина Юліанівна (1905–2008)) — літературознавець, доктор філологічних наук, у 1973 році була звільнена з посади професора Львівського університету під час кампанії в боротьбі з українським націоналізмом. Вона була активною дослідницею українсько-німецьких культурних зв'язків, знавцем німецької літератури і філософії, перекладачкою. Багато її праць, зокрема тих, які написані польською, німецькою мовами наприкінці 20-х рр. XX ст., так і залишилися неопублікованими. Після звільнення з роботи у Львівському університеті змушена була виїхати працювати в Таджикистан, а пізніше змогла перебратися до Торонто. Тож зрозуміло, що коли велася робота над виданням творів Лесі Українки, упорядники не залучили текст перекладачки-«буржуазної націоналістки», вказавши лише в коментарі про його існування. Переклад твору Лесі Українки «Ein Brief ins Blau» («Лист у далечінь»), здійснений І. Гузар, сьогодні сприймається як важливий історико-культурний факт, який дає можливість простежити шлях твору до українського читача. Тому подаємо його в цьому виданні:

«Лист у далечінь»

Цей лист, напевно, ніколи не доведеться Вам читати, а навіть якби це трапилось, в чому я ніяк не можу бути впевнена, то в усякому разі Ви не могли б знати, від кого цей лист і до кого він звернений. На що може такий лист придатися? Насправді, це й сама я не знаю та якраз тепер не маю охоти сушити собі над тим голову. Для такої поведінки існує французький вислів: “це сильніше за мене”. Отже, “це сильніше за мене!” є якраз бажання післати Вам листа у невідому далечінь.

Не знаю Вашого імені, та, ймовірно, ніколи його не дізнаюся. Ми зустрілися під час одної морської плавби – для мене це була подорож на чужину, для Вас – повернення додому; дорога все-таки була та сама, ми були зовсім як ті дві хвили, що пливають деякий час разом, потім навинеться яка-небудь перешкода, корабель, камінь: хвили розлучаються назавжди, бо вони ніколи більше не

пробують віднайти себе знову, ніщо їх до цього не спонукає. Так діється з нами.

Я рада б знати, чи Ви ще пригадуєте собі нашу першу та останню зустріч? Бозна чому, я цього не можу ніколи забути, хоча безліч таких випадкових дорожніх знайомств були з того часу мною зовсім забуті. Часто уявляю собі Вашу постать; голова завжди трохи схилена наперед, ваш серйозний погляд очей, ваш голос, чистий, але негучний, може трохи глухий. Ваша постать рухається перед моїми замкненими очима у далекій перспективі, а все-таки вона з'являється мені завжди милою, витонченою та рельєфною, подібною до тих фотогравюр, що неначе виконані гравірувальною голкою; так бачимо через бінокль, але коли ми його тримаємо навпаки. Я собі сама цього пояснити не можу, чому я Вас завжди бачу в той спосіб, але інакше я собі Вас уявити не можу.

Я пригадую дуже докладно, як Ви вперше наближалися до мене. Ви помітили, що я лиш з великим зусиллям утримувала рівновагу і, зрештою, я мала вже впасти, бо корабель надто сильно гойдався! Ви запропонували мені тоді свою допомогу, і ось так ми ходили руку в руку ціле пополудне, також увечері.

До речі, немає нічого незвичайного в тому, що людині, якій паморочиться голова, подаємо руку... Тільки-но Ви подали мені свою руку, я мала враження, неначе ми разом проходжувалися вже неодноразово. Мене ні трішки не дивувало, що Ви на цій хисткій палубі так чудово вміли балансувати, що Ваше рам'я мені було кращою підпорою, ніж залізні рами сходів, мені здавалось, неначе я це давно знала. Ви жодного разу не дозволили мені самій іти, а коли я захитувалася, Ви гляділи на мене тривожно й говорили з тихим докором: "Прошу Вас, держіться міцніше мого рамена!" А коли ми підходили до лави, на якій я залишалась сидіти, то Ви віддалялися, або ж таки залишалися стояти при мені, як вважали за краще, і ми розмовляли.

Ви взагалі поводитися зовсім просто, цілком свobodно, без тієї банальної, вимушеної чемності, яка мужчинам звичайно властива у взаєминах із жінками і яка мені майже ненависна. Вам і на думку не спало, що могло би бути нечемністю, коли, замість розмовляти зі мною, Ви ходили туди сюди й туди вздовж палуби зі схрещеними позад себе руками. Я часто помічала, що Ви поглинені думками, а може, також турботами, а я Вам у цьому ніколи не заважала своїми розмовами.

Деколи, кожного разу несподівано, Ви зупинялися біля мене з якимсь питанням або зауваженням, і одразу зав'язувалась розмова. Я ці бесіди добре пам'ятаю, але не хочу їх тут відтворювати, нудно повторювати те, що було раз висловлене: те мені здається, мов диктант.

Так, я пригадую собі нашу останню, довгу розмову, коли я стояла, спершись на борт, і поглядала вниз на темне, хаотичне море та говорила про те, що мені здавалось так само темним та хаотичним, як те море. Ми говорили про велику проблему, про “велику фатальність”... Ви говорили завжди серйозно, жодного разу я не примітила з Вашого боку навіть найменшої охоти поглузувати з мене, Ви не вдавалися також до жодних вульгарних дотепів, як це ведеться на збіговиську кумась за чашкою чаю. Скоріше все було схоже на конференцію. Ви дискутували завжди спокійно, а я відчувала, як мої очі горять, моє обличчя палає. Я схилилася так низько за борт, що солоні бризки вдарили мені в обличчя, а свіжий нічний вітер проникав мою літню сукню та змушував мене тремтіти. Це Ви скоро запримітили, і я знову побачила у Ваших очах ласкаву дбайливість; Ви одразу припинили наш діалог, та як швидко, просто! Ви тільки сказали: “Ви змучені, Ви замерзли, краще я Вас проведу до Вашої каюти. Дайте мені руку і, на милість бога, тримайтеся міцно”.

Там внизу, на порозі каюти, на прощання ми подали одне одному руки. Тоді мені так дуже хотілось Вам сказати: “Дякую, мій друже!” Але я вимовила лише перше слово, і це було все. Ви побігли швидко і квалливо сходами нагору і зникли в темряві. Ми вже більш ніколи не обмінялися словом.

Наступного ранку я Вас побачила ще раз, як Ви стояли у найвіддаленішому кутку пароплава. Ви, однак, мене не бачили і нова зустріч не відбулася.

Коли ми прибули до пристані, де Ви мали намір сходити, я хотіла Вас знайти, щоб Вам сказати прощальне слово, але Ви загубилися в натовпі, і я не змогла Вас розгледіти.

З того часу ми вже ніколи більше не побачились і, гадаю, ніколи не побачимось. Так, може, краще.

Іншого разу ми могли б себе віднайти у зовсім іншій настрої, і ця друга зустріч могла б нам тільки поспувати добре враження від першої. Може, Ви того вечора, коли зі мною розмовляли, були в особливому настрої, як це лише рідко з Вами буває. Та і я могла б Вам іншим разом також цілком другою здатися, нудною і ледве

гідною уваги. Тоді ми могли б тільки жаліти, що випадок нас звів знову до купи?!

Нехай буде й так; теоретично я це припускаю. І все-таки, коли я Вас згадую та Вашу постать бачу в далекій перспективі, тоді так дуже хочеться мені сказати Вам: “Дякую, мій друже!” – і мені насправді жаль, що Ви не можете цього почути!»

Публікуючи український переклад твору, М. Мороз висловлює припущення про дату його створення: «Нарис “Лист в далечінь” написаний Лесею Українкою не раніше 1897 року. Важко сказати, чи написаний він українською мовою й перекладений пізніше, чи написаний одразу німецькою мовою. <...> Очевидно, що нарис “Лист в далечінь” був пересланий Л. Якововському після повернення Лесі Українки з Берліна. В листах Л. Якововського до О. Кобилянської і в листах Лесі Українки є згадки про обмін листами між Лесею Українкою і Л. Якововським» (Мороз М. Нарис Лесі Українки // Літературна Україна. № 90. 13 листопада. С. 3). Упорядники видання *Лесея Українка. Збір. творів: У 12 томах. Київ: Наук. думка, 1976. Т. 7. 568 с.* висловлюють іншу думку: «Датується орієнтовно не раніше 1898 р.» (*Лесея Українка. Збір. творів: У 12 томах. Т. 7. С. 546*). Очевидно, точної відповіді дошукатися складно з огляду на багато чинників. Найбільш імовірно, що твір писався тоді, коли Лесея Українка перебувала на лікуванні в Криму. Наприкінці липня 1897 р. вона знайомиться з С. Мержинським¹. Про це повідомляє в листі до матері від 21.VII(2.VIII).1897, описуючи водночас море та власні враження від побаченого й відсутнього: «Сії дні море було так розбушувалось <...>, що тільки сьогодні встановилось, а то треба було на бережку лежати і ждати, поки піна од хвилі набіжить і обмие, а в одкрите море не можна було плисти, бо хвиля могла-б розбити. <...> Я все радію, що я не в Ялті, а за Ялтою, бо от напр[иклад] мій новий знайомий панич Мержинський (направлений до мене Тучапським) все плаче, що і моря йому не видно і порохи його засипають і москити заїдають

¹ Мержинський — Мержинський Сергій Костянтинович (1870–1901) — член соціал-демократичної партії та громадський діяч. Після завершення навчання у Київському університеті імені Св. Володимира оселився у Мінську. Близький приятель Лесі Українки, з яким її звела доля в Ялті, куди кожен з них приїхав на лікування. С. Мержинський помер у Мінську 3(15) березня на руках у Лесі Українки.

і купання брудне і т. п.» (Леся Українка. Лист до Косач О. П. (матері) від 21.VII(2.VIII).1897 // Листи: 1876–1897 / упоряд. Прокіп (Савчук) В. А. ; передм. Агеевої В. П. Київ: Комора, 2016. С. 450–451). Саме на період перебування Лесі Українки в Криму припадає період реалізації задуму оповідання «Над морем» (див. коментар до твору в цьому виданні). Але обставини життя, які слугували спонукою до написання, в неї змінилися аж наприкінці літа — на початку вересня 1897 р., коли в тому самому помешканні оселилася «слухачка московських фершальських курсів». До того часу, коли до Лесі Українки приїхали родичі, а потім після їхнього від'їзду, вона десять днів мешкала сама. У листі до Л. М. Драгоманової від 5(17).VIII.1897 р. звіряється: «У мене тепер “ідіосинкразія” до дощу, туману і вільгости. Єсть у мене один замір... та здається ще рано говорити про нього. Не кажи гоп, поки не вискочиш» (Леся Українка. Лист до Драгоманової Л. М. від 5(17).VIII.1897 // Листи: 1876–1897. С. 451–452). А сестрі Ользі, описуючи їхній родинний побут («...гуляємо, їздимо човном, їздимо в екіпажі, розмовляємо, споримось, дивимось на море, купаємось etc. — ледве часу стає»), повідомляє: «З 15 Авг[уста] почнеться у мене сезон писання, бо тоді знов буду сама» (Леся Українка. Лист до Косач О. П. (сестри) від серпня 1897 р. // Листи: 1876–1897. С. 453). Перебуваючи в Криму, Леся Українка отримує звістку про одруження Нестора Гамбарашвілі (Мороз М. О. Літопис життя та творчості Лесі Українки. Київ: Наук. думка, 1992. С. 195). У листі до матері від 23.X(4.XI).1897 р. вона згадує його ім'я та просить прислати кинжал з гравіруванням, який він їй подарував: «Дуже сумно мені те, що ти пишеш про Гамбарова... Привітай його від мене, як побачиш, конечно, скажи, що я часто згадую його, а що я йому не пишу, то се певне його не дивує... Чхенкелі (чі як се пишеться?) справді бачив мене на пароході, — я проважала ту курсістку, що жила зо мною, — мені було приємно бачити коли не Київську, то хоч quasi-київську людину» (Леся Українка. Лист до Косач О. П. (матері) від 23.X(4.XI).1897 // Листи: 1876–1897. С. 464). І далі в листі Леся Українка уточнює: «Я все таки тут не абсолютно самотна, єсть дві-три людини, з якими я часом бачусь, і вони відносяться до мене симпатично, тільки звісно у кожно[го] з нас свій окромий шлях» (Там само). Тож тут, напевне, й можна констатувати «точку відліку» нового твору письменниці. Майже відразу після цієї новини вона отримує звістку про смерть М. В. Ковалевського, приятеля родини Косачів, і з Ялти надсилає через транспортну контору «Надежда» вінок зі словами «Нема

його, і мов людей не стало» для того, аби сестра Ольга віднесла його на могилу М. В. Ковалевського. Вже в самій назві твору— «Лист у далечінь»— сконцентровано цілий «вузол» рефлексій, що можуть слугувати відгомоном дуже різних життєвих моментів.

Стосовно реального втілення творчого задуму, то можна лише припускати, що Леся Українка писала твір спочатку українською мовою. Вона добре володіла німецькою, тож, перебуваючи в Берліні й зазнайомившись через посередництво О. Кобилянської з Л. Якобовським, могла разом із оповіданням «Голосні струни» передати йому згодом і текст «Ein Brief ins Weite» для публікації в німецькому часописі. Надсилаючи 9(21).VII.1899 р. О. Кобилянській «Голосні струни» для того, аби вона підготувала остаточний переклад твору, зредагувала його, Леся Українка зауважує: «Певне моя німечина здасться Вам дикою, але в наш вік шаблонів часом цікаво щось оригінального побачити, — певне ж Ви ще такої німечини не бачили» (Леся Українка. Лист до Кобилянської О. Ю. від 9(21).VII.1899 // *Листи: 1876–1897*. С. 149). Зважаючи на висловлювання Лесі Українки в цьому листі, О. Забужко стверджує, що для письменниці «німецька культура не була рідною <...>, але й цілком чужою, як ми не раз мали нагоду пересвідчитися, теж не була, і якщо вже вибудовувати “ієрархію” інокультурних на Лесю Українку впливів, то на перше місце доведеться поставити, либонь, таки “німеччину”» (Забужко О. *Notre Dame d’Ukraine: Леся Українка в конфлікті міфологій*. Київ: Факт, 2007. С. 547). І як важливий аргумент О. Забужко називає «Ein Brief ins Weite»: «...“хтось білий” міг писати цією мовою не лише статті, а й художні твори, як “Ein Brief ins Weite” — образок у популярному сецесійному жанрі “листа незнайомцеві”, вщерть перейнятий тонким, розлитим еротизмом випадкової подорожньої зустрічі: найімовірніше, безіменний адресат “листа” <...> був таки реальною особою <...>, і “Ein Brief ins Weite” став прямим “мовним відлунням” живої бесіди на пароплаві. У кожному разі, нема сумніву, що німецька була для Лесі Українки також і “мовою чуття”, і то до такої міри, що вона навіть перекладала німецькою власні вірші (“To be or not to be?”) — а це вже абсолютний максимум письменницької інтимності в стосунку до будь-якої мови» (Там само. С. 547–548).

Над морем (Оповідання)

Вперше надруковано у журналі «Літературно-науковий вістник» за 1901 р. (Річн. IV. Т. XIII. Кн. 1. С. 18–33; Річн. IV. Т. XIII. Кн. 2. С. 151–168) під назвою «Над морем. Оповідане Лесі Українки».

Автограф оповідання зберігається в архіві І. Франка у відділі рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (ІЛ. Ф. 3. Од. зб. 1862. С. 267–391).

Датується «19. XI. 1898. Київ» за автографом.

Подається за автографом.

Документ, який зберігається в архіві І. Франка, включає 14 сторінок рукопису — чистовий автограф Лесі Українки, а далі (від слів: «...“хорошіє господа”, папаша — генерал, мамаша — професорська дочка...») — авторизована машинописна копія. У кінці твору стоїть підпис Лесі Українки, в тексті машинопису є декілька авторських виправлень чорнилом та вписані рукою авторки іноземні вислови. І. Франко, готуючи оповідання до друку, викреслив на першій сторінці автографа надпис Лесі Українки «До редакції Літературно-наукового вістника» та підзаголовок «Оповідання», вписавши натомість: «Оповідане Лесі Українки».

У тексті першодруку допущені окремі друкарські помилки, перекручення слів та пропуски в тексті. Наприклад, у автографі було: «Він стояв межі двома іншими портретами...», надруковано: «...межі двома пишними портретами»; «закрутити голову сьому серцеїду» — під час друку слово «сьому» пропущено. Наприклад, замість слова «одкривалась» у першодруковій використовується «відчинялись» (окрім заміни лексеми, зроблено помилку і в граматичному узгодженні слів у реченні); замість «хтів» — «хотів»; замість «свічадо» — «зеркало»; замість «Настасья Ільїнішна» — «Настася Ілінішна» тощо. У першодруковій дієслова на -ся пишуться окремо.

Згодом твір було передруковано за тестом першодруку у виданнях Леся Українка. Твори. Київ: Дзвін, 1911. Кн. I. 218 с.; Леся Українка. Твори / за заг. ред. Б. Якубського. Київ: Книгоспілка, 1929. Т. X. 299 с. та інших пізніших у часі виданнях радянського періоду: Леся Українка. Твори: В 5 томах. Київ: Держлітвидав України, 1952. Т. III. 802 с.; Леся Українка. Зібр. тв.: У 12 томах. Київ: Наук. думка, 1976. Т. 7. 568 с.

Зіставляючи публікації тексту твору в цих виданнях з автографом, можна спостерегти чимало змін, які стосуються напи-

сання тих чи тих слів. Це свідчить про очевидне прагнення упорядників уніфікувати орфографічні нюанси, пристосувати їх до вимог конкретного часу, а також і до редакційної політики видавництва. Наприклад, якщо в першодруковій зберігалися такі варіанти написання слів, як «тільки», «мійські», «завжди», «мусіла», «люде», «блакитний», «Михайловни», «Боже», «бреніти», «ратувати» тощо, то в наступних публікаціях тексту твору мова узгоджується з існуючими тоді правописними нормами. Таким чином, можна констатувати втрату питомо авторського колориту та нівеляцію тих завдань, які ставить перед собою автор, оскільки мова твору часто допомагає в реалізації цілісної авторської концепції. У цьому виданні здійснено спробу відновити власне авторський текст, який ставить перед дослідником чимало викликів, з-поміж яких — різні форми у вживанні того самого слова, варіанти звертань тощо.

В автографі паралельно вживається різне написання слів «кипарис» і «кіпаріс» та похідні від них. Зважаючи на виразно зартикульований у оповіданні мовний чинник, що виявляє себе на різних рівнях (невидиме протистояння імперського, що уособлює російське, і національного, яке у творі представляє оповідачка: «Або, як у нас кажуть: “Шкода мову псувати!” — зірвалось у мене. — Что вы?» (Л. Ф. З. Од. зб. 1862. С. 381). Тому в тексті такі паралельні форми можуть існувати, особливо ж у тих випадках, коли вони певною мірою маркують ці позиції. Наприклад, вживання двох паралельних форм звертання «Алла Михайловна» та «Алло Михайловно» відіграють ще й роль «перемикача» позицій у рамках колізії, коли оповідачка налаштована приймати свою візаві в цілому, з її дивацтвами й незрозумілістю («Алла Михайловна»), та в цілком іншій ситуації, коли протистояння як таке неможливе, бо хвороба головної героїні загострюється (тоді й відбувається «вмикання» іншого варіанту — «Алло Михайловно»). Своєрідним доказом слугують рядки з тексту: «...чула, що у мене був “темний погляд”, повний непримиримого, фатального антагонізму...» (Л. Ф. З. Од. зб. 1862. С. 381).

Передісторія написання твору постає з листування Лесі Українки. Перебуваючи на лікуванні в Ялті, вона адресує з Чукурлара лист до сестри О. Косач, де розповідає про свій тамтешній побут: «Тепер я живу не сама, найшла собі компанію, слухачку московських фершальських курсів, — так буде дешевше, а невігоди поки що нема, т. е. нема через те, що моя товаришка (розумій се слово

в практичному значінні) мало буває дома, от сьогодні поїхала з Горним Клубом на Байдари, а то раз у раз ходить в Ялту, часом по двічі на день. Вона нічого-собі дівчина, та все таки зовсім чужа, а я не люблю, як хтось чужий стремить по всяк час у мене перед очима. Житиму так тільки до 17-го Сент[ября], що найдалі до 1-го Окт[ября], а там, — коли зостанусь на далі, — житиму сама де небудь в Ялті, бо вже “сезон” скінчиться і ціни будуть людяніші...» (Леся Українка. Лист до Косач О. П. (сестри) від 30.VIII(11.IX).1897 // Листи: 1876–1897 / упоряд. В. А. Прокіп (Савчук) ; передм. В. П. Агеевої. Київ: Комора, 2016. С. 455). Далі в цьому листі вона знову повертається до розповіді про свою сусідку: «Добре бути такою нагурою, як моя “товаришка”, їй всього 20 л[іт], але вона вже зложила собі певні категоричні мірки і рамки і вірить в них, без критики. Се навіть часом мене дражнить. Напр[иклад] у неї в голові неможливий сумбур що до “областных вопросов”, вона зовсім не в стані розрізнити поняття “шовінізм і нац[іональне] самопізнання”, “автономія і сепаратизм”, “політична солідарність і централізм”, гірше всього, що вона не розуміє сього на завжді і що такий незломний “гвіздок” є, здається, в головах більшости росіян з “центральных губерній”. <...> Ся панночка сама родом з Орла...» (Там само. С. 456). У листі до матері Леся Українка, описуючи особливості перебування в Криму, поряд із характеристикою погодних умов («В день тут тепло, часто громові бурі набігають, море таке чудо-гарне, як ніколи літом не бувало, дощ тут ніколи не йде цілий день, а більше в ночі, або ранком. Нема що казати, сторона ся, хоч людьми зневажена, та Богом не забута, коли б тільки не була така чужа...»), констатує дивну, на її погляд, ситуацію: «Тут в Чукурларі все Москва зібралась, кого не спитай: звідки ви? Зараз відповідь: “изъ Масквы”. Я досі не стріла нікого земляків. Що воно за знак?» (Леся Українка. Лист до Косач О. П. (матері) від 1(13)X.1897 // Листи: 1876–1897. С. 461). Очевидно, що спілкування з тими, хто її оточував у Ялті, з ким вона підтримувала спілкування, спонукали й до «внутрішніх» дискусій над багатьма проблемами, зокрема національними. Згадка про «товаришку» зринає і в іншому контексті — в листопадовому листі до Л. Драгоманової за 1897 р. вона пише: «Тепер маю написати про одне діло, наперед думаючи, що з сього нічого не вийде. Одна панна, курсистка-фельдшерця, просила мене спитати кого з живших в Женеві або Парижі, чи не можна б їй устроїтись за очі (à ргіогé, ще не приїзжаючи) в якій сімі руській чи французькій, себто, щоб вона (панна) могла

просто з Росії приїхати на готову квартиру і в відому їй по листах обстановку, щоб тільки та обстановка була сімейна, а не пансіонна і не готельна. Панна ся молода дівчина (20 л.), великороска, на курси попала здається більше згаряча ніж “по призванню”, виховання досить дворянського і має в натурі певну дозу російської “безалаберности”, впрочем добродушна, з добрими замірами; хоче — походити за границею в університет і “присмотр[е] ться к жизни”... Не бідна, але і далеко не щедра. Ми з нею місяць жили тут в одній хаті і вищесказане єсть результат моїх безпосередніх спостережень над нею» (Леся Українка. Лист до Драгоманової Л. М. від 6(18).XI.1897 // Листи: 1876–1897. С. 469). Ще одну цікаву деталь повідомляє Леся Українка в листі до А. Драгоманової: «... за стіною у мене була сусідка, що співала по вечорам циганські романси з аккомпаніментом гітари, а ранком сварилась з своєю служанкою так, що врешті я мусіла її “сократити”» (Леся Українка. Лист до Драгоманової Л. М. від 7(19).XI.1897 // Листи: 1876–1897. С. 471). Уже в цих листах простежуються «сюжетні» колізії майбутнього твору. Що ж до виникнення нових творчих задумів, то вони можуть бути пов'язані зі звісткою від І. Франка про «скасування» «Житє і Слова» та заснування нового видання — «Літературно-наукового вістника». У листі-відповіді І. Франкові від 7(19) грудня 1897 р. Леся Українка повідомляє: «Для початку я посилаю вірші: не здивуйте з їх монотонности», — адже я тут “на засланні”, а вкупі зо мною і моя муза!» (Леся Українка. Лист до Франка І. Я. від 7(19).XII.1897 // Листи: 1876–1897. С. 488). Те, що таке повідомлення могло стати певним поштовхом до створення нового прозового твору, засвідчують також слова з цього листа: «До “Зорі”, якою вона була в остатні роки, я не мала симпатії, отже, “так зостала я ошукана, немов птах над моря водами”... Тепер же я маю тільки подякувати за честь, яку зробили мені Ви і Ваша, чі то пак наша Редакція, запрошуючи мене до роботи, тай взятись до тієї роботи так завзято, як тільки дозволить мені мое зрадливе здоров'я» (Там само).

У цей період у листах до своїх адресатів Леся Українка подає виразні й промовисті картини зимових ялтинських пейзажів. Особливий акцент на цьому простежується і в листуванні на початку 1898 р. Олена Пчілка після перебування в Ялті в доньки повертається до Києва з новими Лесинами поезіями (про це Леся Українка повідомляє сестру О. Косач в листі від 10(22) січня 1898 р., принагідно згадуючи і про інші «писання»: «...“уліти” як уліти. Єсть у мене

і де які інші писання, та то все “не до громадської відомости”» (Леся Українка. Лист до Косач О. П. (сестри) від 10(22).І.1898 // Листи: 1898–1902 / упоряд. В. А. Прокіп (Савчук). Київ: Комора, 2017. С. 12). Особлива увага Лесі Українки до прози простежується в цей час, зокрема в плані стильової репрезентації побаченого. Вона пише до матері: «З твоїм виїздом виїхала від нас і погода: другий день без перестанку йде сніг, не снігодош, а таки сніг, як слід, аж кипариси погнулись під важким “навісом”, наче поліські сосни. Мені шкода, що ти не бачиш сього видовиська — се дуже оригінально. Не вважаючи на сніг, на дворі не холодно, бо вітру й морозу нема, якесь біле і м'яке повітря “неначе хто розспровадив у молоці пух і, заохолодивши його трохи на льоду, полив ним небо і землю” — так сказав-би Нечуй» (Леся Українка. Лист до Косач О. П. (матері) від 13(25).І.1898 // Листи: 1898–1902. С. 13). В іншому листі до матері описує початок снігової бурі на морі («...се була така грандіозна картина хаосу, що я певне ніколи її не забуду» (Леся Українка. Лист до Косач О. П. (матері) від 21.І (2.ІІ).1898 // Листи: 1898–1902. С. 16). «Днями не писала нічого з уліт, а завтра думаю знов почати, бо оце вправилася з листами нарешті» — звіряється вона матері на початку лютого 1898 р. (Леся Українка. Лист до Косач О. П. (матері) від 5(17) ІІ.1898 // Листи: 1898–1902. С. 21), а впродовж лютого-березня повідомляє адресатам про власний стан, пов'язаний з нападами хвороби, які не дають можливості зосередитися на літературній праці (слова «нерви», «істерія» згадуються в листах найчастіше).

Улітку Леся Українка перебуває на Полтавщині. Після трирічної перерви в листуванні знову пише до М. Павлика, обіцяючи надіслати до збірника на пошану М. Ковалевського власні спогади про нього. Вона повідомляє М. Павлику про стан здоров'я, який сприяє праці, тож «обставини складаються <...> до роботи добре» (Леся Українка. Лист до Павлика М. І. від 20.VII(1.VIII).1898 // Листи: 1898–1902. С. 65).

Першу згадку про роботу над оповіданням знаходимо у листі від 18(30).XI.1898 до Л. Драгоманової: «Пишу третій день “без просвітку”. Завтра мають читати моє оповідання в літерат[урно-му] обществі, а тим часом воно (оповідання) ще далеко не скінчене! буду писать, певне, і вночі» (Леся Українка. Лист до Драгоманової Л. М. від 18(30).XI.1898 // Листи: 1898–1902. С. 88). Прикметно, що автограф «Над морем» датований наступним днем — 19.ІІ.1898 р. Тож припущення про те, що в попередній період велася активна робота над текстом твору, є цілком обґрунтованими.

У серпні 1899 р. Леся Українка адресує листа В. Гнатюку (лист від 22.VIII(1.IX)) й, попри згадку про переклади з Г. Гейне, якими тоді займалася, говорить також про прозу: «З моєю прозою однаково треба пару місяців почекати, поки її виготовлю до друку. Будуть то не поезії в прозі, а таки щира проза — оповідання, одне з них посилаю тепер хутко до Вістника, одно ще нігде не друкувалось, а решта були де-не-де друковані, або ще тільки будуть дописані» (Леся Українка. Лист до Гнатюка В. М. від 22.VIII(1.IX).1898 // *Листи: 1898–1902*. С. 153–154). Очевидно, вона так і не надіслала тоді з Гадяча, де перебувала, свій твір, бо до сестри О. Косач у листі з Києва від 20.IX(2.X).1899 р. скаржиться про неможливість узятися за роботу через відсутність спеціального крісла: «Се дуже погано, бо роботи літературної все прибавляється, а робити її ніяк. Робота ось яка: два переклади, реферат і оповідання, крім того переписування давнішого» (Леся Українка. Лист до Косач О. П. (сестри) від 20.IX(2.X).1899 // *Листи: 1898–1902*. С. 157). Водночас у цей період Леся Українка багато працює. Лист до В. Гнатюка переконує в її надувазі до видання власних творів, зокрема перекладів: «Я вже мала нагоду писати Вам, ласкавий Добродію, що право останньої коректи я хотіла би мати завжді за собою <...>. Може сей мій принцип дуже невігідний, але ж я не сперекаюся з принципами шан[овної] Редакції, що теж може не завжді вигідні для її співробітників, і приймаю їх такими, як вони є, без критики» (Леся Українка. Лист до Гнатюка В. М. від 30.I(11.II).1900 // *Листи: 1898–1902*. С. 183–184). А ще — дає підстави вважати, що оповідання «Над морем» вона ще так і не подала до редакції «Літературно-наукового вістника». Можливо, певну роль зіграла справа з перекладами, а саме ситуація щодо «права останньої коректи» текстів. У тому, що оповідання вона вирішила передати в «інші руки», переконує лист Лесі Українки до матері від 21.II(4.III).1900 р. Їдучи в Дерпт (Тарту) через Петербург, вона зустрічається там з редактором журналу «Жизнь» В. Поссе й залишає йому для публікації на сторінках видання свої статті («одну про Аду Негрі і д'Анн[унціо]) зовсім напевне надрукують в Жизни в марті, або в апрілі, сам редактор мені казав, а друга, про буковинців, здається, теж буде прийнята, тільки не знаю, коли именно надрукують» (Леся Українка. Лист до Косач О. П. (матері) від 21.II(4.III).1900 // *Листи: 1898–1902*. С. 186)), одну з яких вже подала до друку редакторові «Иллюстрированного сборника Киевского литературно-художественного общества», тож вона просить

Олену Пчілку, аби здійснити своєрідний обмін: «Предложи, щоб він узяв на замінін що иншого, напр[иклад], “Над морем”, воно ж, до речі, було читане теж в товаристві...» (Там само. С. 186–187). Тож, незважаючи на те, що твір був викінчений раніше, він ще чекав свого видавця. Лист до О. Кобилянської від 14–21.ХІІ.1900 (26.ХІІ.1900–2.І.1901) р. з Києва переконує, що Леся Українка все-таки надіслала текст оповідання до Львова в редакцію «Літературно-наукового вістника». Вона запитує свою адресатку: «Чи там вже вийшло моє “Над морем”? Мало з’явиться у 1 ч. “Вісника”, писав Труш. Може, довідаєтесь, як воно там сподобалось кому з людей, то напишіть мені, воно все ж цікаво знати, треба признатись. Та й як Вам тепер воно здалось, коли самі прочитали, а не з мого голосу почули» (Леся Українка. Лист до Кобилянської О. Ю. від 14–21.ХІІ.1900 (26.ХІІ.1900–2.І.1901) // Листи: 1898–1902. С. 223). Незважаючи на активний листовний діалог між Лесею Українкою і О. Кобилянською в цей період (обговорюється не лише можливість приїзду Лесі Українки в Чернівці, а також і видавничі моменти — О. Кобилянська веде пошуки видавців повісті «Земля» і просить свою літературну товаришку посприяти в налагодженні стосунків з «Киевской стариной»), відгуків і рефлексій щодо оповідання немає.

Незважаючи на те, що в різних контекстах назва твору Лесі Українки зринала, він так і не здобув за життя авторки повноцінної уваги критики. Аналізуючи появу видання Лесі Українки. Твори. Книга перша. Київ: Дзвін, 1911. 217 с., Микола Євшан акцентує на «укладі <...> душі і серця» авторки, на «стремлінні до повноти, пластики та архітектоніки», тому, що «відпихає її від реалізму, від малювання дрібних фактів, від сучасного життя», ототожнюючи при цьому письменницю з її персонажем: «Вона, як сама каже про себе в оповіданні “Над морем”, лякалася все бруду, злиднів і всієї недолі людської, якій безпосередньо треба було дивитися в очі. І треба їй вірити. Не кождий може винести так по-геройськи бруталності дрібних життєвих фактів, отого “реалізму”...» (Євшан Микола. Леся Українка. Твори. Книга перша. Видавництво «Дзвін». Київ, 1911. 217 с. Євшан Микола. Критика. Літературознавство. Естетика / упоряд., передм. та прим. Н. Шумило. Київ: Основи, 1998. С. 562). Позиція оповідача для критика набуває важливості, оскільки допомагає надати ваги тим творчим втечам письменниці «до старовинної Палестини чи Єгипту», виправдати їх. Він уточнює: «Картини творчості Лесі Українки,

очевидно, зовсім реалістичні, так само весь дух тої творчості сучасний, “модерний”, — але для нашої громади треба того реалізму і сучасності вже в зверхній формі, вже в темах, які були би взяті з життя “бідного українського народу”, малювали фабричні відносини, нужду на селі, поневолення» (Там само). На певній відстороненості авторки від того, що «взято з життя», наголошує І. Стешенко, називаючи в цьому контексті й оповідання Лесі Українки «Над морем»: «З’являються в неї і сюжети далекі від громадського змісту, більш приватні або психольогічні» (Стешенко І. Поетична творчість Лесі Українки // Літературно-науковий вістник. 1913. Річн. XVI. Т. LXIV. С. 46). Для М. Зерова оповідання Лесі Українки (зокрема, позиція оповідачки) дає розуміння стану «гніту» від «переповнення уяви образами», «страху смерті». Цитуючи на potwierдження своєї позиції рядки з твору, він уточнює: «В її оповіданні “Над морем” знаходимо одну, вельми характерну в цьому розумінні заяву. Авторка пригадує свої враження з літнього життя в Криму» (Зеров М. Леся Українка. Критично-біографічний нарис // Українське письменство / уряд. М. Сулима. Київ: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2003. С. 391). Б. Якубський вважає, що «це оповідання є оповідання психологічне: в ньому різко підкреслено повну протилежність психології оповідачки й психології Алли Михайловни» (Якубський Б. Леся Українка-белетрист // Леся Українка. Твори. Київ: Книгоспілка, 1929. Т. X. С. XX). «Це твір дозрілої письменниці, імпресіоністична проза, яка трохи нагадує манеру Чехова й Коцюбинського. З обома щойнозгаданими письменниками ріднить Лесю Українку також викривальна тенденція оповідання, але ця викривальність ніколи не переходить у неї в штучно-надуману тенденційність. Найкраще в оповіданні — морські краєвиди, які облямовують і пронизують цей твір, кінцеві рядки оповідання “Над морем” належать до високохудожніх зразків пейзажної прози» — відзначив на початку 70-х рр. XX ст. І. Качуровський (Качуровський І. Покірні правді і красі (Леся Українка та її творчість) // Променисті силуети. Лекції, доповіді, статті, есеї, розвідки. Київ: Києво-Могилянська академія, 2008. С. 74). Чи не вперше від часу появи твору — уже на початку XXI ст. — оповідання «Над морем» відчитала О. Забужко, зацентрувавши увагу на його ключових позиціях: «В оповіданні 1898-го року “Над морем”, вартому спеціального розгляду як прецікаво розгорнута метафора російського fin de siècle, “Веселого Апокаліпсису”, явленого через хронотоп охопленого передсмертною

гарячкою розваг сухотницького курорту, оповідачка, яка попервах намагається тримати позицію безсторонньої спостерігачки за героїнею — московською великосвітською панянкою Аллою Михайлівною, несвідомо-трагічним продуктом свого середовища, — врешті приходиться до психологічної самоідентифікації з “протилежною стороною барикад” — із епізодичним та безслівним робітником-малярем, чий кинутий мимохідь на Аллу Михайлівну “темний погляд”, повний непримиримого, фатального антагонізму”, недвозначно несе в собі, як згодом класичне полотно С. Далі, “передчуття громадянської війни”, — в зоропластичній інтерпретації Лесі Українки це візія вовчого лісу, по якому до часу бігає, не підозрюючи про грядущу катастрофу, “червона шапочка” — однак, крім Лесино “кассандризму”, цей текст ховає на дні ще один, дотепер ніким не проявлений “секрет”: річ у тому, що дійсним alter ego авторки є не сама тільки позбавлена біографії безіменна оповідачка, котру Леся Українка наділяє виключно своїм внутрішнім “я”, але також і “червона шапочка” Алла Михайлівна, якій дістається “я” зовнішнє — це і туберкульоз, і, що значно важливіше, соціальне походження: то не в Алли Михайлівни, то в Лариси Петрівни “родителі — хороше господи” — воїстину так, — “папаша — генерал” — і справді, за імперською “Табеллю о рангах”, цивільний чин П. А. Косача “действительный статский советник” відповідав військовому званню генерал-майора, — “мамаша — професорська дочка” — щоправда, дід Лесі Українки по матері, П. Я. Драгоманов, служив не професоруючим, а практикуючим юристом, зате професорами-братами, психіатром та істориком, Олена Пчілка була обсаджена з обох сторін, а “професорська дочка” звучить, звісно ж, вимовніше за “професорську сестру”, — тобто “Над морем” є також і пряма рефлексія стихійної, “екзистенційної” демократки над своїм власним “великопанством” — імперськи-привілейованим суспільним статусом як таким: через відшарування, дослівно відчуження від себе-справжньої, себе-внутрішньої — “зовнішньої” Алли Михайлівни як чистої “функції статусу”, поза яким вона ніхто, відбувається відмежування від наданого цим статусом права рядити “інакшими, ніж я”, — саме цього виразу вживає Алла Михайлівна, “від нудоти” пожираючи час і увагу оповідачки з тією ж невинною безтурботністю, що й працю своєї покоївки, — та ще й погорджувати ними при тому...» (Забужко О. *Une princesse Lointaine*: Леся Українка як культурно-інтерпретаційна проблема (розділ з книги)

// Гендер і культура. Зб. статей / упоряд. В. Агеева, С. Оксамитна. Київ: Факт, 2001. С. 11–12).

У листах Лесі Українки назва оповідання «Над морем» згадується в контексті історії публікації брошури Ш. Дикштейна «Хто з чого жие»¹, до перекладу та видання якої була безпосередньо причетна письменниця. Перебуваючи в Чернівцях, Леся Українка просить І. Франка надіслати їй відбитку цієї праці, але з конспіраційною метою радить назвати її за назвою оповідання: «... нехай “Хто з чого жие” зветься відбиткою “Над морем[”]» (Леся Українка. Лист до Франка І. Я. від 7(20).ІХ.1901 // Листи: 1898–1902. С. 320). З’ясовуючи ситуацію з брошурою, вона називає її «відбиткою “Над морем”» і в листах до М. Кривинюка, датованих 23.ІХ(6.Х).1901, 4(17).Х.1901 та 11(24).Х.1901 р.

110 ...голос Алли Михайлівни, що виводив з притиском на ферматах... — (фермата від італ. — затримка, зупинка) — знак музичної нотації, що вказує виконавцеві збільшити на свій розсуд її тривалість.

111 Курзал (з нім. *Kursaal*) — курортне приміщення, призначене для відпочинку.

112 Байдак — великий човен, придатний для річкової та морської плавби.

113 Амазонка — жіночий одяг спеціального крою, призначений для їзди верхи.

114 Фаетон — легкий чотириколісний екіпаж з відкидним верхом.

115 Кузіна (кузина) — двоюрідна сестра.

116 ...немов вони кудись женуться несамовито чи корчаться в танці св. Вітта... — хворобливий стан людини, якій притаманні конвульсивні мимовільні рухи, зовні схожі на екстатичний танець. Названий на честь святого мученика Віта, який зцілив римського імператора від недуги, але відмовився молитися римським богам. За відмову був кинутий на поталу левам, які його навіть не зачепили. Віта покарали, кинувши в казан з киплячою олією, а його ім'я пов'язували в можливість зцілитися, якщо протанцювати

¹ Брошура Ш. Дикштейна «Хто з чого жие» в українському перекладі вперше опублікована у львівській суспільно-політичній газеті Української соціал-демократичної партії «Воля», яку редагував М. Ганкевич (1901. №13–19). Окремою книжкою за підписом «С. Д.» видано у Львові у 1902 р.

в день іменин Віта перед його статуєю. Танцем святого Віта часто називають хорею — захворювання нервової системи, якому притаманні мимовільні рухи-посмикування, що нагадують танець. У листі до М. Павлика від 30.XI(12.XII).1898 р. Леся Українка повідомляє: «Як мое здоров[ь]я? Було б нічого собі, як би не та дурна істерія, хорей, слабість серця, чі біс її зна, як вона зветься» (Леся Українка. Лист до Павлика М. І. від 30.XI(12.XII).1898 // Листи: 1898–1902 / упоряд. В. А. Прокін (Савчук). Київ: Комора, 2017. С. 89).

117 «*Demivierges*» («Напівдів») — роман французького письменника Марселя Прево (1862–1941), опублікований у 1894 р. Через рік після виходу у світ роман було перекладено й російською мовою. Твір зазнав скандальної слави, оскільки зачіпав проблеми сексуального життя молодих паризьких жінок. У 1898 р. автор на основі твору написав п'єсу.

118 «*Contes jaunes*» — книга «*Les Contes jaunes*» («Жовті казки») (1796) належить перу французького письменника Анн Франсуа-Жоакім Фревіля (1749–1832).

119 «*Pour lire au bain*» — «*Pour lire au bain*» («Для читання у ванній») (1884) — роман французького письменника-парнасця Катутла Мендеса (1841–1909), надрукований у 1888 р. Доньки Катутла Мендеса зображені на знаменитій однойменній картині Огюста Ренуара 1888 р.

120 Були і руські «Рассказы» Лейкіна... — Лейкін Микола Олександрович (1841–1906) — російський письменник, журналіст і видавець. Автор оповідань та фейлетонів про петербурзьке купецтво та чиновництво. Однією з відомих книг, що витримала понад 20 прижиттєвих перевидань, стала гумористично-сатирична оповідь про подорож Європою петербурзької купецької пари Іванових «Наші за кордоном» (1890). У цілому творчий доробок письменника — понад півтори сотні книг і брошур, які становлять пласт тогочасної масової літератури.

121 ...романи Ясинського... — Ясинський Ієронім Ієронімович (1850–1931) — російський письменник і журналіст. У 1888–1889 рр. у Петербурзі було опубліковано зібрання його романів у 3 томах. З-поміж творів 80–90-х рр. ХХ ст. важливе місце в його доробку посідають такі, як «Бунт Івана Івановича», «Старий сад», «Нечиста сила» та ін. Його повість «Старий сад» з'явилася під псевдонімом Максим Белінський у 1883 р. в березневному числі журналу «Отечественные записки». У 1884 р. він бере активну участь у роботі київського літературного гуртка «Новые

романтики», однієї з перших передсимволістських груп. Великий вплив на нього мали праці Ф. Ніцше. Р. Нікологі пише, що в повісті «Старий сад» «відбилися дві тенденції, притаманні творчості Ясинського: натуралістична і переддекадентська»: «Естетизація наративу про виродження передбачає тут настрій, який така оповідна схема отримує в епоху *fin de siècle*. Головний герой повісті, Александр Уствольський, — останній нащадок давнього поміщицького роду. Розчарувавшись у житті й страждаючи від смертельної хвороби (як і належить персонажу його епохи, він хворий на сухоти), повертається в рідне село Козловку. Старовинна родинна садиба, де він оселяється, давно стоїть пустою і занепала так, що нагадує Уствольському “цвинтар”...» (Нікологі Р. Виродження. Литература и психиатрия в русской культуре конца XIX века / пер. с нем. Н. Ставрогиной. Москва: Новое литературное обозрение, 2016. С. 262–263). Твори І. Ясинського могли належати до лектури Лесі Українки, оскільки ім'я автора вона використовує у своєму оповіданні, вказуючи при цьому й на жанрову характеристику доробку письменника.

122 Гур — літературний псевдонім французької письменниці Габрієлі Мартель де Жанвіль (1849–1932), авторки жіночих романів. Про неї є згадка і в оповіданні Лесі Українки «Пізно».

123 Тургенєв — Іван Сергійович Тургенєв (1818–1883) — російський письменник, зорієнтований на західноєвропейський літературний процес XIX ст. Його прозі притаманний виразний ліризм, який вирізняє його персонажів з-поміж інших (тип «тургенєвської героїні»). У листі до М. П. Драгоманова у травні 1888 р. Леся Українка писала: «Що до перекладів Тургенєва, про які Ви мені писали, то я б дуже хотіла мати який небудь з їх, найлучче коли б “Записки Охотника”; я маю тепер усі твори Тург[енєва] (мама недавно подарувала мені); читаю знов усе, дещо уперше читаю, дещо вдруге. Ліля наша теж гризе його, і я тому рада, бо вона багато глупості читає, а Тург[енєв] може її одіб'є від того» (Леся Українка. Лист до Драгоманова М. П. від червня 1888 // Листи: 1876–1897 / упоряд. В. А. Прокіп (Савчук) ; передм. В. П. Агеєвої. Київ: Комора, 2016. С. 57).

124 Пушкін — Олександр Сергійович Пушкін (1799–1837) — російський поет-романтик. У прозі зреалізувався як письменник-реаліст.

125 «Бежин луг» — оповідання І. Тургенєва зі збірки «Записки мисливця», яка публікувалася на сторінках журналу

«Современник» протягом 1847–1851 рр., а в 1852 р. побачила світ окремих виданням.

126 Счастливые годы, веселые дни, / Как вешня воды, умчались они... — рядки з популярного романсу, обрані І. Тургеневим за епіграф до роману «Весняні води» (1871).

127 Се все з Кузнецького моста... — Кузнецький міст — вулиця в центрі Москви. Наприкінці XIX ст. славилася модними магазинами та ательє, була одним із важливих торгових центрів старого міста.

Мгновение

Вперше надруковано у журналі «Южныя записки»¹ в 1905 р.: Леся Українка. Мгновение // Южныя записки. Ежедневный журнал. 1905. № 4. 23 Января. С. 22–25.

Автограф не знайдено.

Датується орієнтовно кінцем 90-х — початком 1900-х років.

Подається за першодруком.

У першодрукові написання слів «мгновение», «религиозные», «мистические», «большие», «тонкие» подається як «мгновение», «религиозные», «мистические», «большие», «тонкие». Слова релігійного змісту написані з великої літери («Мадонна», «распятый Сын», «Матерь Божія», «Спаситель»). Натомість у пізніших виданнях (Леся Українка. Твори: В 5 томах. Київ: Держлітвидав України. 1952. Т. III. 802 с.; Леся Українка. Збір. творів: У 12 томах. Київ: Наук. думка, 1976. Т. 7. 568 с.) — з малої. До видання Леся Українка. Твори / за заг. ред. Б. Якубського. Київ: Книгоспілка. 1929. Т. X. 299 с. твір не увійшов. Можна припускати, що його публікація могла порушити цілісну концепцію прозового тому, оскільки всі інші твори Лесі Українки, опубліковані в ньому, написані українською мовою.

В основі сюжету твору — враження від перебування Лесі Українки у Відні 1891 р. після відвідин собору Св. Стефана — готичного католицького костелу XIII–XV ст. заввишки 136,44 м, розташованого в центрі старого міста. У 1513 р. в соборі було встановлено

¹ «Южные записки» — літературний тижневик, який видавався в Одесі впродовж 1903–1905 рр. (редактори М. Славинський і Ф. Матушевський). На його сторінках публікувалися хроніка подій у Росії, новини науки, літератури, статті з доведення, сільського господарства і промисловості.

орган. Одна з особливостей собору — велика кількість скульптур і художніх полотен в інтер'єрі. Враження від архітектури старого міста Леся Українка висловлює М. Косачу у листі 1891 р.: «Ми живемо в старій дуже гарній частині міста, недал[ек]о від нас починається Burg (цісарські будови і парк), там же Burgtheater, недалеко Rathaus (Ратуша) Parlament, все чудові будинки в різних стилях, сила на них орнаментики і скульптури, так що якое аж чудно дивиться. І коли ті люде успіли стілько всього понаставляти! Так немов би ті статуї були якісь ляльки порцелянові і їх нічого не стоїть цілими десятками накупити. Що не дім, то зараз каріатиди, атланти, маски, генії і бог зна що! Та вже такого розкішного міста як Відень може і в світі нема. А громадські будови, концертіві салі, театри! яке то уряження, скілько скул[ь]птури, малярства, орнаментики всякої — страх!» (Леся Українка. Лист Косачу М. П. від кінця зими чи ранньої весни 1891 р. // Листи: 1876–1897 / упоряд. В. А. Прокіп (Савчук) ; передм. В. П. Агеева. Київ: Комора, 2016. С. 117). Згодом, у листі до Олени Пчілки від 22.III.1905 р. Леся Українка згадує: «“Мгновеніє” дійсно нав'яно тим моментом в Stephans' Kirche, ти, мамочко, вгадала. І ти знаєш сю дрібничку, тільки забула: се результат одного з наших “конкурсів”, що був скільки років тому в Зеленому Гаю. Отож, значить, з посміху люде бувають» (Леся Українка. Лист до Косач О. П. (матері) від 22.III(4.IV).1905 // Листи: 1903–1913 / упоряд. В. А. Прокіп (Савчук). Київ: Комора, 2018. С. 223).

Упорядники видання Леся Українка. Твори: В 5 томах. Київ: Держлітвидав України, 1952. Т. III. 802 с. припускають, що твір «дається орієнтовно 1898–1899 рр., бо саме в цих роках Леся Українка була в Зеленому Гаю» (Леся Українка. Твори: В 5 томах. Київ: Держлітвидав України, 1952. Т. III. С. 789). У Драгоманивській садибі в Гадячі, Леся Українка жила влітку 1898, 1899, 1902 і 1903 рр., де зазвичай улітку гостювало багато творчих людей. Про той період І. Косач-Борисова згадувала: «Декілька разів у Зеленому Гаю відбувались літературні «конкурси», в них брали участь всі, хто хотів (не конче письменники). Вибирали якоесь слово (то була назва твору), і кожен міг писати твір якого хоче літературного жанру, з якої хоче доби і т. ін., словом, давалася цілковита воля авторові, аби лиш зміст відповідав назві. На написання давалося кілька годин, а тоді всі твори (підписані незаними псевдонімами) читали вголос. Звичайно читала мама, оцінку творів робили всі присутні при читанні, крім мами, бо мама ж, читаючи, знала, кому

який твір належить. За найкращий твір була премія» (Косач-Борисова І. Зелений Гай (спогад) // Лариса Петрівна Косач-Квітка (Леся Українка). Біографічні матеріали. Спогади. Іконографія. Кн. II / автор проекту та відпов. редактор Тамара Скрипка. Київ: Темпора, 2015. С. 112).

Редагувати часопис «Южные записки» на початку 1904 р. до Одеси прибув М. Славинський. Леся Українку з ним об'єднувала робота над книгою перекладів Г. Гейне, яка побачила світ у 1892 р. у Львові. Восени 1904 р. Леся Українка дізнається, що М. Славинського забирають до війська й повідомляє йому про бажання очолити часопис. У листі до матері від 25.XI(8.XII).1904 р. пише: «Я подумала, подумала — та й смальнула телеграму Славинському, щоб рекомендував мене в редактори “Южных записок”!..» (Леся Українка. Лист до Косач О. П. (матері) від 25.XI(8.XII).1904 // Листи: 1903–1913. С. 207). Далі повідомляє й результат: «Оце отримала телеграфічну відповідь від Славинського: “Известие ваше сомнительно; пишу”. Се значить, він думає, що вже хтось знайшовся за редактора. Може... Ну нічого, пождем» (Там само. С. 208). У цьому самому листі Леся Українка обґрунтовує власний свідомий намір перебрати обов'язки редактора: «Мені досадно, щоб вважалось, ніби українців-літераторів “просто нема”, і досадно, щоб і такий, хоч не український, та все ж сприяючий і, поки-що, єдино-можливий орган зовсім уплив з наших рук. Нарешті, манить мене мрія хоч якийсь час пожити зовсім самостійно, при виразній і відповідальній роботі, роботі активній, як не як організаторській» (Там само. С. 207). Очевидно, саме в той час до редакції був надісланий твір. Про те, що журнал «Южные записки» опублікував його і розшукує авторку, щоб передати гонорар, Леся Українка пише в листі від 22.III.(4.IV).1905 р. до батьків з Тифліса: «Южн[ые] Зап[иски] мене уміляють своїм благородством — яка редакція сама шукає, куди послати гонорар, коли автор сам не домагається? Мушу їм ще послати що небудь “в поощреніе добродетели”» (Леся Українка. Лист до батьків від 22.III.(4.IV).1905 // Листи: 1903–1913. С. 223). Після від'їзду М. Славинського з Одеси редакцію «Южных записок» очолював Ф. Матушевський. За публікацію оповідання редакція сплатила письменниці авторський гонорар у сумі 9 карбованців.

128 Гретхен, подумал я... — Гретхен (Маргарита) — жіночий образ із трагедії Й.-В. Гете «Фауст». Так називала Леся Українка свою близьку подругу Маргариту Михайлівну Комарову-Сидоренко

(1870–1929), яка брала участь у роботі гуртка «Плеяда». Вона перекладала оповідання В. Короленка «Сон Макара» (надруковане у львівському журналі «Зоря»), статтю Д. Клеменсона «Дещо з життя Т. Г. Шевченка в Раїмі». Її перу належать переклади творів українських авторів російською мовою, які публікувались в одеських журналах «По морю и суше», «Южные записки»). Про Маргариту («Гретхен») Леся Українка писала у своїй «Подорожі до моря»: «Там друга в прихильній дівчині знайшла я». На її похорон Маргарита привезла вінок із написом: «Лесі від її Гретхен» (Лариса Петрівна Косач-Квітка (Леся Українка). Біографічні матеріали. Спогади. Іконографія. Кн. II / автор проекту та відповідальний редактор Тамара Скрипка. Нью-Йорк — Київ: Темпора, 2015. С. 497–498).

Сліпець (Нарис-pendant)

Датується за першодруком: «San Remo, 14.IV.1902».

Уперше надруковано у львівському журналі «Життя і знання» в 1938 р. (Леся Українка. Сліпець (Нарис-pendant) // Життя і знання: Ілюстрований популярно-науковий журнал-місячник. 1938. Рік XI. Ч. 10 (жовтень). С. 303–304).

Автограф не зберігся.

Датується за першодруком: «San Remo, 14. IV.1902».

Подається за першодруком.

Історія написання твору Лесі Українки пов'язана з нарисом О. Кобилянської «Сліпець», який з'явився з-під пера письменниці 17 березня 1902 р. У відділі рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України у фонді О. Кобилянської зберігається автограф під назвою «Коментар до “Сліпця”», датований «5.IV.1902», де подається вказівка про те, що твір написаний в «17 т. є. в понеділок» (Іл. Ф. 14. Од. зб. 92).

У супровідному слові Василя Сімовича до першодруку твору Лесі Українки «Сліпець» представлено коротко історію його появи й публікації: «Нарис, який тут подаємо, друкується **вперше**. Зберігся він між листами Ольги Кобилянської й первісно, міркую, для друку **не був призначений**. Його Леся Українка долучила до свого листа буковинській письменниці з дня 14. квітня 1902. р.» (Сімович В. Леся Українка. Сліпець (Нарис-pendant) // Життя

і знання: Ілюстрований популярно-науковий журнал-місячник. 1938. Рік XI. Ч. 10 (жовтень). С. 303). В. Сімович наголошує: «Нарис “Сліпець” це — pendant, щось наче додаток до нарису з таким самим наголовком О. Кобилянської. Написала Кобилянська його 17. березня 1902. р. в Чернівцях і з початком квітня післала рукопис його, wraz з іншим нарисом: “Через море” (написаним 19. березня 1902.), Лесі Українці, що пробувала тоді на лікуванні в Сан-Ремо в Італії. Післала на те, щоб Леся постаралася в Києві надрукувати їх у “Кіевск-ій Старин-і”. Обидва нариси Лесі Українці сподобалися (“не знаю, котрий більше” — пише вона), вона вволила волю приятельки, але з її заходів нічого не вийшло. Нариси появилися щойно в 1903. р. в “Літературно-Науковому Вістнику” у Львові, і то “Через море” в XX. т., ст. 4–7, а “Сліпець” у XXIV. т., ст. 109–110» (Там само).

У листі від 1(14).IV.1902 р. до О. Кобилянської, яка переживала дуже складний життєвий період, пов’язаний з хворобою матері та розладнаними взаєминами з О. Маковеем, Леся Українка висловлює розраду й розуміння: «Хоч ведмідь “Сліпця” не зрозумів, то ще не значить, аби й ніхто не міг зрозуміти. Хтось думає, що зрозумів, а як зрозумів, то видно з того нарису-pendant, що тут приложений до листа. Чи так? Хтось не міг утриматись, щоб того не написати і ліг і не встав, поки не написав» (Леся Українка. Лист до Кобилянської О. Ю. від 1(14).IV.1902 // Листи: 1898–1902 / упоряд. В. А. Прокіп (Савчук) ; передм. В. П. Агеевої. Київ: Комора, 2017. С. 434–435) (відомо, що «ведмедем» О. Кобилянська називала О. Маковея). Своєрідний діалог між двома «Сліпцями» має значно глибший підтекст, аніж лише те, що виразно проступає крізь сюжетну канву обидвох текстів.

«Коментар до “Сліпця”», який О. Кобилянська написала 5.IV.1902 р., також призначався для Лесі Українки (своєрідним доказом слугує пункт 2. в автографі «пояснення до “мев” (Іл. Ф. 14. Од. зб. 92), яке, без сумніву, стосується новели О. Кобилянської «Через море», а також того, що було близьким для обох, зокрема й творчості). За своїми художньо-стильовими характеристиками (тяжінням до ритмізації тексту та його відповідний запис, що композиційно нагадує строфи) «коментар» — не властивий для О. Кобилянської текст, ним вона прагнула мовби «зняти» приたまанну своєму нarisові напругу й трагізм («Я осліп», — так починає О. Кобилянська свій твір, а пишучи згодом до О. Маковея, констатує: «Часом в нас страшне тихо. І в тій великій тишині я

чую, як десь далеко kleпче смерть косу для нашої хати» (ІЛ. Ф. 14. Од. зб. 234. Арк. 1); «В п'ятницю, т. е. 16. від'їжджає Стефан вже зовсім до Відня. Наше гніздо починає розбиватись» (ІЛ. Ф. 14. Од. зб. 236)). У «Коментарі до "Сліпця"» О. Кобилянська пише: «А Ви товариші мої— не слухайте ніколи того, що Сліпець в "понеділок" виграє, бо в "понеділок" з его души ніколи нічого мудро не випливає. "Сліпець" (писаний 17. т. е. в понеділок)» (ІЛ. Ф. 14. Од. зб. 92). Леся Українка не могла не відчувати напускну іронію, за якою приховувався глибокий смуток. Її «нарис-pendant— це і розрада. Не випадково вона, надіславши текст О. Кобилянській у Чернівці, не робила якихось кроків, аби його опублікувати, незважаючи на те, що вела в цей час активне листування. По виході в Чернівцях збірки Лесі Українки «Відгуки» їхнє листування на нетривалий період вривається. Аж по приїзді з лікування в Київ, а потім на Полтавщину вона пише до О. Кобилянської, розповідаючи про побачене: «Отож хтось, як виїхав ще 20 мая (н. ст.) з Сан-Ремо, то тільки 20 юня (н. ст.) приїхав в Одесу; бо він одбіг у Швейцарію, як хтось знає (via Женева, Берн, Цюріх, Люцерн і потім вниз до Генуї пустився на море тай плыв 17 день. Набачив усякого дива, і снігові гори, і сині та зелені озера, і Рейнський водопад, і Неапольську затоку з Везувієм, і мертве місто Помпею (то щось єдине на світі, таки справді), і золотисто-рожеву Сіцилію, і святий Акрополь атенський— престол вічної краси, і білу Каненю, і безліч островів самоцвітних— цілий веселий світ, і Смірну— місто барвистих тканин, що виткані на взірць самої околиці, і фантастично-гарний Константинополь... а поміж усім тим море, море, і вічна пісня хвиль...» (Леся Українка. Лист до Кобилянської О. Ю. від 20.VI(3.VII).1902 // Листи: 1898–1902. С. 466). Вона також повідомляє про долю її творів— «Сліпця» та «Через море»: «Татко мені сказав, що чиїсь нариси Київська Старина не може умістити, бо під її програму не підходить (татко багато сперечавсь проти того, але нічого не вдіяв). Досі хтось мусів отримати нариси, бо татко мав їх відправити комусь в день мого виїзду. Дуже мені прикро, що так воно випало, але що вже з ними робити?» (Там само. С. 467). Нарис О. Кобилянської «Сліпець» опублікував журнал «Літературно-науковий вістник» в 1903 р. (Т. 24. Кн. 11. С. 109–110), а нарис-pendant Лесі Українки «Сліпець» з'явився друком через чверть століття по смерті його авторки.

Примара

Вперше надруковано у журналі «Червоний шлях»¹ у 1923 р.: Леся Українка. Примара // Червоний шлях: Громадсько-політичний і літературно-науковий місячник. 1923. № 2. Травень. С. 1–3.

Незавершений і недатований автограф (Леся Українка. Примара. Прозовий твір. 30.IV.1905. Автограф. 4 арк.) зберігається у відділі рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 837).

Датується «30. IV. 1905 р.» за автографом.

Подається за автографом.

Автограф написано чорним чорнилом, він має чимало закреслень, а окремі слова надписано вгорі: «...чи се не [круг] коло величезне...»; «...пливуть [без краю] так довго...»; «... і в'язи його тремтять, [немов невидиме] бо він знає, що жало зброї...»; «...от-от має вжалити його в шию, [як тільки він спиниться], і зараз очі його...»; «А хто не вернеться вперед [і буде дивитись назад], того зброя товариша...» (закреслені слова подано в квадратних дужках. — Ред.). Після слів «... вступив до брами жаху» — позначка #, яку Леся Українка використовує для вказівки на вставку в тексті «Хто пристає до зграї самохить...» #. На початку абзацу закреслено речення: «[Вони йдуть, йдуть і страшно дивитись на них]», а скісною лінією — такий фрагмент тексту: «...неминуха зброя товариша завжді близько і завжді готова вп'ястися в його шию. [Бо товариш теж не може ні спинитись, ні назад податись, товариш теж за спиною чує зброю, і в'язи його тремтять. О, якби знав він, що за ним

¹ «Червоний шлях» — громадсько-політичний і літературно-науковий місячник. Виходив у Харкові упродовж квітня 1923 р. — лютого 1936 р. Створюваний як партійно-радянське видання і зорієнтований на робітничо-селянську інтелігенцію із протидією органам національно свідомої еміграції у контексті літературного процесу того часу часопис сприяв розвитку національної культури. Журнал висвітлював творчість членів різноманітних літературних об'єднань «Плуг», «Гарт», «Ланка» (МАРС), «Авангард», неокласиків, футуристів, представників усіх течій і напрямів літератури, мистецтва, публіцистики, історії, економіки тощо. До редакції журналу у різний час належали: Г. Гринько, О. Шумський, М. Яловий, М. Хвильовий, В. Затонський (як редактори у різні роки), В. Коряк, І. Кулик, С. Пилипенко, М. Скрипник, П. Тичина, А. Хвиля (як співробітники журналу). У 1936 р. замість нього починає виходити «Літературний журнал».

іде чоловік без божевільних слів у безглузвих очах, він би став і не рушив з місця. Але ж як станеться таке чудо? Той не мав би тих слів, хто не чув би їх за собою, та кожний же йде не остатній, і як же йому не жалити стоячого, не топтати лежачого, коли він чує зброю за собою і не сміє глянути назад в очі товариша свого]. Хто знає, коли прийде остатній і які слова будуть в очах його?» (ЛЛ. Ф. 2. Од. зб. 837. Арк. 3). Речення «[А хто був перший, хто був головою сього змія-полоза? Хто повів за собою сю довгу зграю? І коли так сталось? Він, може, був щасливий, він, може, знав, куди й на що він іде...]» закреслено хвилястою лінією (Там само. Арк. 4). Натомість у останньому абзаці дописано: «Чи вони йшли самохить до брами жаху і [кожний з них був проводарем товариша свого, того, що йшов позаду?]; «[Чом вони не вернулись від брами назад, поки були ще проводарями?]» (Там само).

Слова з певним емоційним навантаженням, підкреслені Леся Українкою в автографі, в першодруку подані розрядкою. На першій сторінці першодруку зазначено: «Друкується з власного рукопису письменниці без змін» (Леся Українка. Примара // Червоний шлях. 1923. №2. Травень. С. 1). Однак тут видавці помилково надрукували в кінці публікації дату «30.VI.1905», хоча в автографі дата викінчення твору інша: «30.IV.1905». На це звернув увагу Б. Якубський у примітках до видання (Якубський Б. Примітки // Леся Українка. Твори. К.: Книгоспілка, 1929. Т. X. С. 296), проте в передмові також робить помилку, називаючи число — «13 квітня 1905 року» (Якубський Б. Леся Українка-белетрист // Леся Українка. Твори. С. XX). Зіставляючи текст першодруку з наступними публікаціями твору, можна спостерегти, що першодрук відтворює текст автографа, натомість у виданнях Леся Українка. Твори: В 5 томах. Київ: Держлітвидав України. 1952. Т. III. 802 с; Леся Українка. Збір. творів: У 12 томах. Київ: Наук. думка, 1976. Т. 7. 568 с. не вповні збережено мовностилістичні особливості ідіостилю письменниці (слова «з правіка», «люде», «тільки», «скільки», «завжди», «проводарь» подаються: «з правіку», «люди», «тільки», «скільки», «завжди», «проводар»).

Історію написання твору можна простежити за листуванням письменниці. Перебуваючи у Тифлісі, Леся Українка цікавиться подіями в Україні, адже 9 січня 1905 р. у Петербурзі відбулася Кривава неділя, що стала початком першої російської революції, зроста активність страйкового руху. У листі до матері від 6(19).II.1905 р. вона пише про те, що «в Тифлісі був теж один такий

«весняний» день, коли калюжі людської крові стояли на тротуарі до вечора»: «Не до спокійних тем при таких обставинах...» (Леся Українка. Лист до Косач О. П. (матері) від 6(19).ІІ.1905 // Листи: 1903–1913. Київ: Комора, 2018. С. 215). «Настрій громадський якийсь хаотичний тут, як, правда, і скрізь в Росії. Ми тут читаємо, крім тифліських, ще моск[овські], перерб[урзькі] і київські газети» (Там само. С. 217). Ймовірно, що криваві розправи у царській Росії справили враження на письменницю. Хоча в цей час вона активно працює над розпочатою восени 1904 р. «Приязню», закінчує драматичний етюд «Осілля казка». У час, коли вона писала «Примару», з-під її пера з'явився цикл «Пісні з кладовища» («Я на старім кладовищі лежала...», «На кладовищі ми про щастя говорили...»), датований «30/IV 1905».

Б. Якубський висловив припущення, що твір — «найміцніший художній відгук на ганебну російсько-японську війну 1904–5 років, що її розпочато було за порадою тодішнього міністра Плеве, щоб цим “очистити небо” від хмар революції, яка вже тоді загрозливо насувалася. <...> Вона використовує для художнього образу війни образ змія-полоза, що “правічний, подоланий, але не поконаний, виліз і тихо в’ється навколо землі, помалу стискає її, хоча чи задушити”. Кілька визначних соціальних ідей подано від Лесі Українки на тих трьох сторінках оповідання “Примара” (Якубський Б. Леся Українка-белетрист // Леся Українка. Твори. Київ: Книгоспілка, 1929. Т. X. С. XX). Далі Б. Якубський аналізує ці «ідеї» у творі, вказуючи на «психологію не індивідуальну, а колективну, психологію юрби», «філософську думку, що зі смертю кожної людини вмирає цілий світ, вмирає одне неповторне сприйняття того світу», «ідею інтернаціональну», «безглуздя не-свідомої «кругової поруки» та «ідею наприкінці оповідання: «хто був той один, що був головою потвори?» (Там само. С. XX–XXI). Дослідник зауважує: «Можна дивуватися, як на це оповідання досі не звернули уваги ні ті, що писали книжки про Лесю Українку, ні ті, що складали літературні хрестоматії часто-густо з третьорядного художньо-ідейного матеріалу. Початок японської війни, час, коли вже ясно було видно тим, хто мав очі, що надходить революція, породив у Лесі Українки такий сильний емоційно, ідейно втілений у цілком відповідну йому форму твір, що безперечно належить до шедеврів між творами, які мають за своє завдання в художній формі боротися проти колективного самовбивства — проти війни» (Там само. С. XXI–XXII).

Про історію публікації оповідання говорить М. Драй-Хмара: «В. Поліщук в “Червоному шляху” за 1923-й рік умістив п’ять Лесиних, здається, ще недрукованих творів, узятих ним в Катеринославі у Євг. Єфремова. Це—“Примара”, “Полярна ніч”, “Години праці”, “Ось уночі пробудились думки” й “Калина”. Б. Якубсько-му вдалося дістати від К. Квітки та С. Єфремова дві невеличких поезії—“Переспів” та “Дим” в рукописах, що ще невідомі нашому письменству» (Драй-Хмара М. *Леся Українка: життя і творчість*. Харків: Держ. вид-во України, 1926. С. 60). У тому самому числі журналу «Червоний шлях» (1923. №2), поряд з оповіданням «Примара» опубліковано вірші «Полярна ніч (фантазія)» і «Години праці». М. Драй-Хмара помилково вказує, що твори передав Євг. Єфремов. Насправді—Петро Єфремов, рідний брат С. Єфремова, який на той час був викладачем Катеринославського вищого інституту народної освіти, науковим співробітником науково-дослідної кафедри українознавства ВУАН. П. Єфремов товаришував з двома «Валеріанами»—Підмогильним і Поліщуком, був активним учасником «Гарту». Про це згадує у спогадах В. Чапленко (Чапленко В. *Мій учитель П. О. Єфремов // Український самостійник*. Мюнхен. 1960. Ч. 11. С. 12). Відомо, що 1923 р. О. Косач-Кривинюк їздила з Могилева у Катеринослав до П. Єфремова, щоб придбати автографи Лесі Українки, публіковані в журналі «Червоний шлях». «Найважливіше тут не принцип і не наше самолюбство,—писав К. Квітка О. Косач-Кривинюк 5 травня 1923 р. перед її поїздкою,—а те, щоб рукописів редакція «Черв[оного] шляху» не скрила по використанні, і в разі, якщо «Черв[оний] шлях» надрукує зі змінами чи пропусками для надання бажаної тенденції, щоб була потім змога надрукувати, як є, якби ти могла поїхати в Катеринослав, бо я ніколи не вмів твердо говорити і завжди пасував, а головне, що ти з Петром Єфремовим знайома» (Мірошніченко Л. *Косачі в Могилеві-Подільському // Подільські криниці: хрестоматія з л-ри рідного краю / упоряд. А. М. Подолінний*. Вінниця, 2001. Вип. 2. С. 16–17). О. Косач-Кривинюк повернула автографи, які тепер зберігаються в Інституті літератури ім. Т. Ш. Шевченка НАН України. У той самий час К. Квітка бере участь у підготовці видання творів Лесі Українки у семи томах (1923–1925 рр.) як редактор, упорядник і автор приміток. В епістолярній спадщині Олени Пчілки, К. Квітки і О. Косач-Кривинюк активно обговорюється видання творів. Тому в листі до Климента Квітки Олена Пчілка тривожиться долею рукописів: «Оце ж

Ліля, внаслідок Вашого листа, їде до Києва, й до Кат[еринослава]. Нехай їде, їй і без тієї справи з рукописами є всякого діла багато і там, і там. Даремно Ви думаєте, що то тільки Ви не вмієте “твердо” говорити і в рішучому разі “пасуєте”... Ви пишете, що довідавшись про штуку П[етра] Єфремова, не писали йому зараз—“з принципу, щоб не писати під гарячий час”... Знаєте, я думаю, що то ще не велика біда, коли ті Лесині вірші з’являться вперше в тому журналі, а потім у зібранню творів. Досадно, але ще нічого. А от, не дай Боже, як Редакція, чи нові автори “Валеріани”, так “перешерстять” Лесині вірші, що не можна буде встановить первісного тексту. А в їх тепер така мода: шматок—чужий, шматок—свій—і виходить поема! Врешті, я думаю, що коли писав Сергій Єфремов, або Меженко (хоч і від себе), то такої великої біди, може, не трапиться. Невідомо, чи обіцяла Рада “Ч[ервоного] Ш[ляху]” Петрові Єфремову вернути рукописи в стані можливо до надрукування вірного давнішого тексту Лесиною; а що як поети “Ч[ервоного] Ш[ляху]” даватимуть до друку не переписуючи, та ще й черкаючи просто на Лесиних оригіналах, то з друкарні вернеться—нікчемне ганчір’я. Але ні, я таки сподіваюсь, що внаслідок листів С[ергія] Єфремова й Меженка такого не станеться... Ми часто говоримо, гадаємо, чи Петро Єфр[емов] забрав тільки ті вірші, що Ви про їх пишете, чи все, що було в скрині в Полтаві?.. Ну, та вже Ліля побачить і, що можливо, врятує» (Листи так довго йдуть...: Знадоба архіву Лесі Українки в Слов’янській бібліотеці у Празі / упоряд., передм. та прим. С. Кочерги, післям. О. Сліпушко. Київ: Просвіта, 2003. С. 186–187). О. Косач-Кривинюк виїхала до Катеринослава ще й для того, щоб забрати приватний архів після пограбування махновцями їхнього будинку у 1920 р. Хоча бібліотека і приватний архів уціліли, залишена бібліотека розפורшилася.

129 ...дивовижні крила над шишаками...— шишак — захисний головний убір XIV–XVII ст. із заліза чи сталі у вигляді звуженої трубки з шишкою на вістрі, обладунок османської кінноти, польсько-литовської гусарії.

130 ...пролетіли білі китиці на ківерах...— ківер — військовий шкіряний убір європейської армії XVIII–XIX ст.

Приязнь (Оповідання з життя волинського Полісся)

Уперше надруковано у журналі «Кіевская старина» в 1905 р.: Леся Українка. Приязнь. (Оповідання з життя волинського полісся). Кіевская старина. Ежемесячный исторический журналъ. 1905. Год XXIV. Т. ХСІ. Октябрь. С. 11–72). Тоді ж було зроблено відбитку твору: Леся Українка. Приязнь [Приязнь]. Оповідання з життя Волинського Полісся. Київ: Тип. Имп. Уч-та св. Владимира Акціонер] О-ва Н. Т. Корчак-Новицького, 1905. 62 с. (Відбитка з журналу «Кіевская старина». 1905).

Чорновий автограф твору (Леся Українка. [«Приязнь»]. Поч.: «На призьбі, під хатою у Мартохи Балашихи...») [Оповідання з життя Волинського Полісся]. Автограф чорновий. Тифліс. 1.V.1905. 83 арк.) зберігається у відділі рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 838. Арк. 1–83). Чистовий автограф твору не знайдено. Водночас існує ще один чорновий недатований автограф незакінченого твору «Беруть у двір Євцю...», який зберігається у відділі рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 838. Арк. 84–90) в папці «Додатки» та за змістом і іменами персонажів пов'язаний із «Приязню». Він має численні закреслення й дописки, що засвідчують уважну роботу письменниці над текстом майбутнього твору, пошук нею сюжетних ходів і колізій. Цей автограф є своєрідним планом так і не зреалізованого задуму, до якого після продовження праці над «Приязню» письменниці вже не було сенсу повертатися.

Датується «1 мая. 1905 р. Тіфліс».

Подається за першодруком з урахуванням особливостей стилю й мови письменниці в наявному чорновому автографі.

За життя Лесі Українки твір було опубліковано за текстом першодруку у виданні: Леся Українка. Твори. Т. I. Київ: Дзвін, 1911. 218 с. Він також увійшов до відомого видання творів Лесі Українки: Леся Українка. Твори. За заг. ред. Б. Якубського. Київ: Книгоспілка, 1929. Т. X. 299 с. У «Примітках» до твору не вказано, за яким джерелом його надруковано. Публікацію «Приязні» в пізнішому виданні творів письменниці (Леся Українка. Твори: В 5 томах. Київ: Держлітвидав України, 1952. 802 с.) здійснено за варіантом тексту, що представлений видавництвом «Дзвін», до того ж, «з відновленням особливостей волинського діалекту в розмовах персонажів

твору за чорновим автографом №2/838» (Леся Українка. Твори: В 5 томах. Київ: Держлітвидав України, 1952. Т. III. С. 790). Натомість упорядники 12-томного видання творів Лесі Українки орієнтувалися на першопублікацію тексту твору в «Киевской старине» (Леся Українка. Збір. тв.: У 12 томах. Київ: Наук. думка, 1976. Т. 7. С. 551). Такі різні підходи упорядників видань у виборі остаточного варіанту, що мав би засвідчити прагнення якнайповнішого відтворення тексту в цілому та його мовно-стильових особливостей зокрема, постали як результат розбіжностей в тексті першодруку та в тексті чорнового автографа.

Уже перший експозиційний момент у чорновому автографі твору (Леся Українка. [«Приязнь»]. Поч.: «На призьбі, під хатою у Мартохи Балашихи...» [Оповідання з життя Волинського Полісся] Автограф чорновий. Тифліс. 1.V.1905. 83 арк.) — характеристика Дарки — викреслено рукою авторки і не включено до тексту першодруку:

«І хто б подумав, що з тієї “тонконогої”, “миршавої” Дарки виросте така хороша та справна дівка! Ну, тонконогою то й тепер її дражнять, як хто розсердиться, але ж тонкі ноги зовсім їй краси не уймають, бо й стан у неї тонкий та гнучкий, і вся вона струнка, як тополя. Тільки вже миршавою ніхто її навіть і зо злости не назове, бо хоч вона тонка, але висока, в плечах широка, міцна, звинна, а в руках така дужа, що не кожний хлопець її перетягне, як стануть часом силу міряти; вона й не худа тепер, тільки тіло на їй не пухке та не біле, як у міщанки, а тверде та бронзове, як личить молодій селянці-робітниці. І гарно їй з тим, — може, якби вона була пухка та біла, та ще сита й спокійна, як міщанка, то й не здавалась би гарною, бо яка ж там її врода: сиві очі, гладке темно-русе волосся, всі риси, як то пишеться в паспортях, “обыкновенные”. А проте подивіться на неї хоч у жнива чи на сіножаті, як вона певним та зручним рухом вимахує серпом або кидає сіно, мов не працює, а грається роботою, бронзове тіло лиснить на сонці, золотом одблискує, грубі темно-русі коси, заложені навколо голови, блищать над чолом, як мідяний вінець, у сивих очах то синє небо, то зелена сіножать відбивається, і міняться вони всіма барвами і всіма настроями гарячих жнив, палкої косовиці. Недарма не то хлопці, а й дівчата кажуть, що при Дарці кожна робота лехше йде. Та й не тільки робота. На голоці, по тяжкій роботі, вже не хто, як не Дарка, протанцює до світа, а на весіллі скоріш охрипне співаючи, а не змовкне поперед інших.

Малою не така була. Бувало, як тільки ото весна настане, та й трясє бідну Дарку “шіпля”» (Іл. Ф. 2. Од. зб. 838. Арк. 1–2).

Зіставлення наявних автографів переконує в тому, що на початку авторка ще не прокреслила виразно шляхи «руху» персонажів, звідси — багато правок і дописок на маргінесах аркушів, зрештою, відкидання того плану розвитку подій, який представлено в недатованому автографі «Беруть у двір Євцю...» (в чорновому автографі «Приязні» з кінця 4-го аркуша по арк. 10 текст написано простим олівцем, а правки зроблені чорним чорнилом, далі авторка знову користується чорнилом; це засвідчує, що вона поверталася до рукопису, а потім відкладала, щоби знову продовжувати роботу). Для Лесі Українки, на той час уже авторки й драматичних творів, була очевидною розтягненість експозиційних моментів та наступних епізодів, які не провокували гостроти конфлікту, не концентрували на ключовій колізії, тому вона усуває чимало епізодів, діалогів, тих чи тих характеристик персонажів. Наприклад, спочатку викреслює сцену, яка відбувається у Юзиній кімнаті (розділ I), але потім, очевидно, зваживши, таки залишає (текст закреслено похилою вертикальною лінією згори донизу, а зліва на маргінесі сторінки олівцем знизу догори зроблено запис великими літерами: «трэба» (Іл. Ф. 838. Од. зб. 838. Арк. 9 (зворот))). Натомість у закресленому тексті Леся Українка не переглядає розмову між Даркою і Юзею, яка передує щойно згаданій сцені, аби таки залишити її для публікації. Після слів «дедалі за риданням нічого не можна було розібрати з Юзиної мови» закреслено:

«— Годі-те, панно, годі, — потішала її і собі розжалена Дарка, — ну, то вже не треба, ну, то не йдїть до Ривки.

— І до тебе не пустять... а я не могу... я тебе люблю... — і Юзя суродожно обцепила Дарчину шию тонкими рученятами і заходилась плачем у неї на грудях» (Там само. Арк. 6 (зворот)).

Не увійшов до остаточного варіанту твору діалог, який авторка спочатку закреслила, але потім на маргінесі сторінки справа позначила вертикальним штрихпунктиром (після слів «...її блїде личко вкривалось нерівними рожевими плямами»):

«Мартосі стало смішно з панноччиних слів, аж навіть злість трохи одійшла.

— Що вона мені таке? Та же, відомо, дочка!

— Ну, то ви не повинні її бити, — напосідалась Юзя.

— А кого ж мені бити, коли так?

Юзя збилась, але тільки на хвилинку.

— Нікого не треба бити, — палко заявила вона» (Там само. Арк. 8).

Незакресленим залишився ще один епізод з Юзею, який не увійшов до першодруку (тут письменниця, можливо, вагалася, оскільки на полях зробила дві перекреслені навскіс повздовжні лінії):

«Дарчин крик покрився голосом Юзі, що впала додолу, трясучись і кидаючись, як непритомна, і лементуючи: “Ой, не бийте її, ой, не бийте, ой, я не можу, не можу, не можу... ой... ой... ой...”

З Юзею робилось щось таке страшне, що Мартоха мимоволі покинула і прут, і Дарку та кинулась до панночки.

— А Господи, панно! Та що вам такого? Дарко, води, хутчій!

Дарка метнулась по воду і за хвилину вже бризкала сама своїй товаришці в лице водою з бляшаної кварти.

Тим часом від панського двора надбігла покоївка» (Там само. Арк. 9) (курсивом тут позначено текст, що не увійшов до першодруку, хоч авторка його й не закреслила. — Ред.).

Водночас такі епізоди дають можливість простежити авторську позицію й великою мірою увиразнити те, що, за задумом Лесі Українки, виконувало б важливу інтенційну місію, натомість у результаті остаточної реалізації задуму втратило її, незважаючи на апріорі запрограмовану «кульмінаційність». Таких епізодів є чимало в автографі, а найвиразніший із них — це детально виписане вибудовування взаємин між Юзею і Зонею, відкривання Юзею в підслуханій розмові Зоні з Октусею «іншого» світу, не доступного для Юзі навіть в уяві (нововідкритого для неї дорослого світу), «перемикання» позицій з одного персонажа на іншого, яке відбувається одночасно, — Дарка й усе, що пов'язане з нею, відходять на другий план, натомість ці позиції завойовує Зоня (наприклад, у першодруку залишилася лише частина речення «До того часу, поки перейшли на “ти”, більше Зоня запобігала перед Юзею...», натомість його продовження закреслено: «...боялася, коли та “гнівалась” або сумувала, а тепер вона проганяла Юзин гнів і смуток вже не такими ніжними речами та сирітськими сльозами, що давніше, тепер вона вживала іншої зброї — сміху, жартів, лагідних, правда, а все ж...» (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 838. Арк. 51)). Усі наступні закреслення в V розділі пов'язані з розвитком цієї лінії взаємин — між Юзею та Зонею, які набувають ролі кульмінаційності, але не тієї, що постає очевидним результатом заданої детермінаційності в розвитку сюжету та вписана в рамки

реалістичного письма; ці взаємини й розмови натомість продовжують лінію Юзі і Дарки (невинний епізод приміряння одягу, перевдягання Дарки в Юзину спідничку та блузку, який відбувається після розмови про навчання Юзине та пізніший намір поїхати «за границю» чи стати «докторовою» стосуються насамперед, одного — їхньої майбутньої розлуки, здатної змінити життя обох дівчаток), несвідоме провокування того, що скоро відкриється перед ними — дорослого життя. Саме ці викреслені з тексту епізоди (як і ті, що вибудовують лінію Юзі і Зоні) слугують фактором розв'язки твору.

Обидві лінії — Юзі й Дарки, Юзі й Зоні — поєднані важливою деталлю — дівочим одягом, який символізує етапи переходу від дитинства до дорослості: спідничка, яка стає коротенькою (для Юзі й Дарки) та сукня коротка й сукня довга (дорости до довгої сукні означає увійти в інший етап — жіночості, про «довгу» сукню говорять Зоня з Октусею, ховаючись від Юзі зі своїми розмовами). Леся Українка викреслює в автографі всі ці епізоди, починаючи з того, де Дарка знову повертається до згадки про нездійсненну мрію — нову спідничку (після слів «...та так і не виплакала від матері нової спіднички того літа» закреслено материн аргумент: «Буде з тебе й старей, навчися-но перше робити», — дала вирок мати, і на тому скінчилося. Дарка раз пробувала упімнути-ся, що й вона ж робить, як не за готові гроші, то все одно “за відробіток”, але мати навіть не розсердилася, тільки легковажно здвигнула плечима: “Одчепися з такою роботою — на десетку заробиш, на двадцетку з’їси. А з відробітків в новому не находишся, хіба може батько справить”, — при тому Мартоха засміялася, а Семен посеред обіду встав і вийшов з хати і почав рубати дрова; рубав до самого вечора, мов найнявся» (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 838. Арк. 19 (зворот)). У цьому короткому діалозі (він, незважаючи на закреслення в чорновому автографі, таки увійшов до першодруку) сконцентрована багатопланова внутрішня дія, передана за допомогою мінімуму ресурсів — як подієвих, так і художньо-стильових. Показово, що Леся Українка викреслює з майбутнього твору також інший епізод, але пов’язаний він уже з Юзиною сукенкою: «Раз бабуня посадила її наглядати, як труть крохмаль з картоплі (якось всі звичайні наглядачі не мали часу на той раз, то Юзя сама взялась так щиро до роботи, що “навіки” сплямила сирію картоплею нову сукенку і “зачорнила” руки днів на три, а крохмалю таки вийшло далеко менше, ніж бабуня сподівалась» (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 838.

Арк. 20–21 (зворот)). І тут остання фраза концентрує в собі набагато більше, аніж видається на перший погляд — на відміну від Дарки, Юзя ще не готова вийти поза рамки власної інфантильності. На ній акцентується, коли дівчатка в розмові переходять у площину осягнення іншого виміру, співвідносного з дорослістю, — їхнім майбутнім (характерно, що жодна з них ще не говорить про заміжжя, натомість зачіпаються проблеми виходу в ширший світ за посередництва освіти). У цих викреслених авторкою діалогах Юзин інфантилізм простежується дуже виразно, саме він стає «провокатором» їхнього остаточного зближення, маркуючи точку відліку дорослості — ще не усвідомленої персонажами, але очевидної з позиції автора. Леся Українка скорочує розмову Юзі і Дарки, мовби «закільцьовуючи» її епізодом приміряння дівчатами одягу. Без цього розлогого діалогу він втрачає свою важливу функціональну роль у творі, набуваючи значення лише ще одного епізоду (чи не тому й сам епізод авторка прагне лаконізувати):

«От найліпше, як Дарка приходить сама крєвавник збирати, там, де щєпи, в новий садок. Туди не видко ні з будинку, ні з альтанок, там Юзя лягає в траву коло Дарки, помагає їй збирати крєвавник (та й щавель — вже не панам, а Мартосі на борщ), книжка лежить близенько — “на всякий випадок”, як би хто з старших надійшов, — але Юзя не вчиться, вони з Даркою балакають по ширости (тут і далі курсив використано для позначення тексту, який в автографі не викреслено, але в першодрукові він відсутній або ж змінений. — Ред.)

— І нащо ви-те, панно, стілько вучитесь? — питає було Дарка.

— Ну, бо кажуть мені.

— А нащо воно їм?

— Так, бо в нас всі діти учаться.

[— А що з того?

— Так, бо всі учаться] (тут і далі квадратні дужки використано для позначення тексту, який наявний у першодрукові, натомість у автографі — відсутній. — Ред.)

[Дарка сміялась: «А я ж не вчусь!» — «Так ти ж мужичка», — хтіла сказати Юзя, але якось ніколи вона не могла такого вимовити вголос. Вона тільки сказала: «У вас нема того звичаю, а в нас учаться всі».

— Нащо? — знов, допитувалась Дарка.

— Ну, так, щоб все знати] (тут і далі курсив і квадратні дужки використано для позначення тексту, який в автографі викреслено рукою авторки. — Ред.)

— А що з того?
— Як то що? — здивувалась Юзя, але відповіді не знайшла.
— А відомо, що́ вам з того? Ну, от ви-те вчитесь по-німецькому і по-хранцузькому, а нащо [воно] вам?
Юзя всміхнулась, [немов старша] як доросла до дитини.
— Як же нащо? А як я поїду за границю, — там же всі говорять або по-французьки, або по-німецьки, то я ж би нічого не розуміла там.
Дарка насупилась.
— Потрібно вам за границю їхати!.. Чом ви-те не хочете тут сидіти?
Тепер уже Юзя сміялась.
— Та ну, яка ти, Дарко! Хіба ж я кажу, що от я вже маю їхати? Я так тільки кажу — “якби”!
— Ну, то й не потрібно вчитись, — [напосідалась] обстоювала Дарка, — [як не поїдете, то нашо вчитись?] [то що вам з того приїде, як будете по-якомусь там, невідь-якому знати?].
[— Ну, так, на всякий случай.
— Ага, бо ви-те таки хочете їхати! — тут Дарка одвернулась від Юзі і почала рвати кривавник, вириваючи і траву, і всяке зілля з пересердя, навманя.
Юзя затурбувалась.
— Ай, їй Богу, Дарко! Ну! — і панночка почала трясти Дарку за плече, бажаючи обернути її до себе. — Ну! чого ж ти не дивишся? Ай, яка ти! Та я ж не хочу нікуди їхати і не поїду, хто ж тобі сказав?
— А Ви-те сами сказали, — відповіла Дарка трохи мняким голосом, але на сей раз в голосі чулися сльози.
— Ну, що ж я казала, що ж я казала, — виправдовувалась Юзя, — ти ж мені й розказати не дала]. То не тільки для заграниці, а й так, просто так, щоб знати, — казала Юз[я].
— А що вам з того приїде?)
— Ну... що?.. А нащо ж всі вчатьсь?
— Або я віда[ю]? — понуро відказала Дарка.
— Ну, от же й ваш Іван до школи ходить.
— Ба, хлопець! Хлопцям що гиншого! — Дарка оживилась, забула гніватись і повернулась до Юзі. — Хлопець менче у війську буде, коли вивчиться в школі, хлопець може на писаря вийти, на вчителя...
— І дівчина може на вчительку вийти! — перебила Юзя.

[Дарка була переконана:
 — Ну, хіба що так... То й ви-те хочете на вчительську вийти, — спитала Дарка Юзя вже без гніву, з цікавістю і з якоюсь пошаною.
 Юзя запишалась:
 — Не знаю, може на вчительську, а може на докторку.
 — Або то дивчета йдуть на докторів?
 — А чом же, йдуть.
 — То вас ота німка так вивчить?
 — Ну, куди їй! — засміялась Юзя. — То треба такі школи скінчити!
 — А де ж ті школи?
 — Та як які, єсть і в нашій стороні, єсть і за границею.
 Дарка знов насупилась.
 — Далеко? — спитала Дарка.
 — Та... в Києві... і дальше... єсть і за границею...
 Дарка знов мовчки рвала кревавник з травою.
 — Ти, Дарко! — покликнула Юзя вже трохи дразливо, — ну, яка ти чудна! Хоч би я й поїхала до шкіл, то ще ж не хутко, як ви-росту, а перше ж я вдома вчитимусь. А якби поїхала, то й знов би приїхала].
 — То ви-те були б вчителькою [в школі]?
 — Може, й була б, — нерішуче, без всякої певності промовила Юзя.
 — Ей, годі-те! Так вам хочеться говорити.
 — Ну, може, гувернанткою була б, — трохи певніше промовила Юзя.]¹
 [— А тут в нашій селі школи нема, Іван до Селища ходить.
 — Я б татка попросила, він би поставив школу.
 — А як пані не схотять?] То ви-те будете так, як ваша німка по панах служити [це речення змінено: “По чужих панах служили б, як ота ваша німка?”]. Та нащо вам того? Ви ж багаті!
 [— Ну, то я докторкою буду тут.
 — Тут панів нема. Тільки-но ви сами, а мужики вам щоб дадуть за лікарство?

¹ Підкреслені рядки відсутні в автографі, але тут очевидне редакторське втручання в авторський текст, оскільки Леся Українка дуже уважно ставилася в прозових текстах до повторів; подібне коментування (слова автора) характерне для багатьох діалогів у тексті першодруку, натомість у автографі воно мінімізоване.

— Мені не потрібно давати, я й так буду корувати!

— Та-а-а-к... — протягла Дарка, — а вам що з того прийде?

— Нічого, нащо мені, щоб приходило?

— Ви ж так тільки кажете!..

На сей раз Юзя нагнівалась.

— Ти мені не віриш? — і Юзя сязнула по французьку книжку.

Якийсь час обидві мовчали.

— Панно, — озвалася згодом Дарка тихенько, — а татко схо-
тять, щоб ви-те були тут докторкою.

— Не знаю! — кинула Юзя, не одриваючись від книжки.

— А може пан не схотять та й не будете по панах служити? Де
ви-те будете тоді? До чужей школи підете чи будете, як ваша німка?
Таж ви-те багаті, нащо вам того?]

— Ай, одчепися, я не знаю[!], де я буду й чим я буду! Може й нічим
не буду!

Юзя нагнулась над книжкою, і губи її почали тремтіти.

— То нащо ж тоді вчитися[, як так]? — сливе пошепки
спитала Дарка[, скоса дивлячись на Юзю і щипаючи якусь
травинку].

Юзя раптом кинула книжку, впала в траву і заплакала
безгучно.

Дарка збентежилась.

— Панно, панно, чого ви-те, чого? Або ж я що? Та я ж нічого!

— Чого ти мене мучиш? — озвалась Юзя крізь сльози, — ну,
не схотять, ну, не дозволять!.. Ну, я й сама не знаю... нічого не по-
зволяють... Хіба я знаю, нащо вчитись? Вчусь, бо так кажуть...
бо мушу... Я й за границю не хочу... Обридло мені все! і німка,
і книжки!.. все!.. все... [А ти ще допитуєшся... Що я тобі скажу?]

(ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 838. Арк. 23–26).

Далі в автографі подається епізод, який відсутній у пер-
шодруковій, хоч Леся Українка його не закреслила, лише означа-
ла на маргінесах аркуша простим олівцем ймовірно закреслення
нечіткими перехресними лініями. Цей епізод є продовженням
попереднього:

— То й я вам збридла? — спитала Дарка і похнюпилась. Юзя не від-
повіла. Тоді Дарка встала і мовила смутно:

— Я піду додому.

Юзя схопилась, обняла Дарку, обцепила міцно і залилась новим ри-
данням у неї на плечі. У Дарки лице трохи затремтіло, але вона втри-
малась від плачу. Вона почала вмовляти Юзю розсудливо, мов стара.

— Які ви-те, панно, отак з нічого та й плачете! Є, чого, нема чого, а ви-те вже й плачете. [Я з вами по доброті, а ви невідь-що думаєте...] Годі-те, панно, ліпше допоможіть мені крєвавнику зберати, бо вже нерано, там досі гиндичета кричить.

Потроху Дарчин спокійний голос заспокоїв Юзю і дівчата трохи згодом мирно щипали крєвавник поруч, [розмовляючи про щось менше зачіпке, ніж учіння і його мету, але потроху розмова знов зачепила болючу струну.

— От ти все допитаєшся, нащо я вчусь, — почала Юзя, — а нащо ти на роботу ходиш?

— Бо, відомо, мушу! — скоріш зо сміхом, ніж дразливо відповіла Дарка.] (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 838. Арк. 26–26 (зворот)).

Відсутність у першодруку цього діалогу спричинила зміни в наступних реченнях першопублікації:

«Дарка сиділа ні в сих ні в тих і не знала, як одмінити розмову. Кинувшись у траву, Юзя ненароком покрила Дарчині ноги своєю широкою спідничкою. Дарця взяла в руки фалдочку тієї “маринарської” спіднички, синьої з білими стяжечками, і промовила, ніяково всміхаючись:

— То ви-те нову спідничку вбрали? Щось-бо я її ще не бачила... Коли-то вам її пошили?

— Вчора, — крізь білу хусточку озвалась Юзя.

Вона теж рада була одмінити розмову і теж не вміла того.

— Яке ж то хоронейке, — провадила далі Дарка, глядячи пальцем стяжечки, — безмаль дороге? — В голосі Дарчиному забреніла вже натуральна цікавість» (Леся Українка. Прьязнь. Київская старина. 1905. Т. 91. Кн. 1. С. 25).

Натомість у автографі Леся Українка увиразнює момент зближення, уникаючи слова «ненароком»:

«Юзя присунулась так близьенько до Дарки, аж торкнула своєю сукенкою босі Дарчині ноги. Дарка обернулась, подивилась, потім помацала ту синю, обшиту білими стяжечками “маринарську” спідничку, і промовила:

— То ви сьогодні нову спідничку вбрали? Яке ж то хоронейке! Безмаль дороге?

— Не знаю, ні, здається, дешеве, по два злоти чи що, мамця купувала, — легковажно відповіла Юзя.

— Ой, моя долею! То то ж вам ще не дороге?.. Коли-то я собі на таку зароблю? [Ей, де вже! Хоч би я собі таку справила, як Яринина, — по двадцетці локоть.

- А чом же тобі такої не справляють?
 — Хто ж мені справить?
 — Ну, твоя мати, чи там батько.
 — Бо не маю відки, де ж в мене гроші?
 — Ну, і в мене нема, а мені мамця справляє.
 Дарка посмутніла]» (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 838. Арк. 27–27 (зворот)).

«Реставруючи» окремі епізоди за автографом, можна простежити, як письменниця дещо зміщує вже окреслені позиції персонажів, переводячи їх у площину звичного, усталеного сприйняття (принаймні першодрук дає підстави так вважати). М. Драй-Хмара у праці «Леся Українка. Життя й творчість» (1926) не випадково оцінює твір таки з цих позицій: «Оповідання “Приязнь” з’явилося 1905 р. й одбиває гострі соціальні контрасти, що ними позначається той революційний період. Тут підкреслено різке розходження селянських інтересів з поміщицькими. Панна Юзя та селянська дівчина Дарка спочатку приятелювали, не зважаючи на неоднаковість соціального стану—про яку весь час нагадував Юзі її батько. Ні батько, ні гувернантка, ні старша прислуга не могли відвернути Юзі від мужички Дарки і розбити їх обопільну приязнь. Нарешті приїхала до панів Зоня, якась бідна сирота з шляхетського роду, панна з гонором та всякими забобонами. Вона то й роз’єднала старих товаришок. Зацікавивши Юзю панськими строями та всякими дрібницями, призвичаївши її до веселощів, танців, вона показала той бік панського життя, який міг привабити до себе Юзю. Непомітно приятелювання спадає, сходить на байдужість. Межи Даркою та Юзею виникають непорозуміння, і нарешті колишні подруги в день Юзиних іменин, коли панна роздавала селянам подарунки, зустріваються вже зовсім як чужі і незнайомі. Під кінець оповідання до очевидности стає ясным, що саме роз’єднало двох щирих приятельок. Це та соціально-економічна нерівність, що завжди викликає неминучий соціальний антагонізм...» (Драй-Хмара М. Леся Українка. Життя й творчість // Драй-Хмара М. Літературно-наукова спадщина. Київ: Наук. думка, 2002. С. 135).

Ще М. Зеров у праці «“Руфін і Прісцілла” (До історії задуму і виконання)» зауважив характерну для Лесі Українки рису, пов’язану з роботою над твором, коли їй доводилося викреслювати цілі діалоги, оскільки «діалогічне плетиво», яке захоплювало авторку, «не раз спотворювало риси її персонажів». Він коментує: «...Леся

Українка, видимо, спокусила на перших порах повнотою ілюстрування — вона занадто деталізує, дає забагато одноманітних прикладів. В дальшому редагуванні їй довелося все те повикидати»; «Остаточно підготовляючи текст для друку, Леся Українка пожертвувала цим діалогом...»; «Рукописні варіанти показують, чим доводилось жертвувати»; «В друкові треба було пожертвувати...» (Зеров М. «Руфін і Прісцилла» (До історії задуму і виконання) // Українське письменство / упоряд. М. Сулима. Київ: Вид-во Соломії Павличко «Основи». 2003. С. 866–868). Таким чином можна вважати такий авторський підхід важливою творчою прикметою, яка стосувалася творів різних жанрів, не лише драматургії.

Зіставлення чорнового автографа з першодруком свідчить про свідоме увиразнення певних місць у творі. Постає питання, чи вносила ці уточнення сама Леся Українка (особливо це стосується слів автора, які мовби покликані прокоментувати позицію персонажа та його психічний стан або пояснити розвиток дії: «...здумливо промовила Юзя, немов сама до себе, дивлячись у далечінь»; «...так само задумливо говорила панна, тільки звернувши погляд на Дарку...»; «...вона раптом зважливо підвелася і мовила веселим голосом...»; «...і спокійно промовила...»; «...нерішуче, без всякої певності промовила Юзя»; «Зима, завжди така тяжка для хоровитої Юзі, здалась далеко легшою того року, і весна немов скоріше наступила, ніж звичайно»; «Вихована на самоті, без дівчат-католичок, вона багато чого з дрібниць панянського маєвого культу довідувалася тільки тепер від Зоні»; «...Зоня заглянула їй в лице, Юзя спустила тремтячі вії»; «...неначе ніяково було дивитись на думливі, поважні вільхи, на малу водицю, що бігла з лісу в ставок, їй немов не хотілось зустрітись поглядом з блакитними очицями незабудок»; «Вона вже не хотіла чуда повороту до дитячої несвідомості, — ні, навпаки, вона прагнула...»; «У Юзі тепер багато приятельок, все завдяки тій добрій m-lle Lucie, що вміла підтримати знайомості і згуртувати товариство молодих сусідок, різних сільських панночок. Юзі справили на роковини...»; «Пошукай-но ще такої дівки!» тощо), адже в чорновому автографі подібні «коментарі»-уточнення відсутні, чи редакція «Киевской старины» вдалася до правок й незначної заміни речень, після яких певною мірою відчутно втрачалися мовно-стильові особливості прози Лесі Українки — навіть через зміни в тих чи тих синтаксичних конструкціях,

поряд зі зміною форм дієслів. Наведені приклади ілюструють такі зміни, заміни, доповнення. Про цю особливість у пізній прозі Лесі Українки ще в 1970 р. говорить І. Качуровський, зіставляючи оповідання з її «ранніми напівдитячими творами» з життя селянства. Він наголошує, що авторка, «як і в драмі, <...> переступає усталену традицію і йде власним шляхом»: «Насамперед вона відмовляється від такого традиційного технічного засобу, як авторська ремарка, вона не пояснює читачеві вчинків свого героя чи героїні. Читач має сам зрозуміти психічний стан героя» (Качуровський І. Покірنا правді і красі (Леся Українка та її творчість) // Променисті сільвети: Лекції, доповіді, статті, есе, розвідки. Київ: Києво-Могилянська академія, 2008. С. 75). Аналізуючи феномен Лесі Українки в цілому, О. Забужко в контексті розмови про процес творчості та «підкорення матеріалу», говорить і про її роботу над власним текстом: «Надзвичайно показово, що робота Лесі Українки над рукописами завжди йшла по лінії скорочення, мінімізації, нещадного обтинання зайвини, усування всякої надмірності, “дорогих прошв і стрічок”, — це не “малювання”, це швидше “креслення” (шкіцування) словами, не малярство, а графіка, в дусі того, що потім Е. Гемінгвей назве “теорією айсберга”: заганяння всього “недоказаного” у трюми підтекстів, завжди у Лесі Українки “перевантажені”, <...> (її герої завжди знають більше, ніж кажуть!)» (Забужко О. *Notre Dame d'Ukraine: Українка в конфлікті міфологій*. Київ: Факт, 2007. С. 459).

Водночас у першодруковій наявні й діалоги, яких немає в чорновому автографі. Після фрази — слів Зоні «— Ой, панно Юзечко, прошу подивитися, що вона зліпила! Якесь чепірадро!.. нащо ти переводиш зілля, хто тобі дозволив? — звернулась вона до Дарки вже без сміху» — розмова між трьома дівчатами продовжується:

«— Та нічого... нехай... — прожебоніла Юзя і, почервонівши до болю, схилилась, немов пишучи.

— Чи то панна Юзечка дозволила їй?

Юзя промовчала. Зате Дарка обізвалась.

— А що там дозволяти? Або то мало того зела на городі? Чи ж я не збирала розхіднику так, як і ви? ще й більше!

— Ну, ну, мовчи-но ти! Роздерла губу від уха до уха! То казала: «Не маю часу», — а тепер стала собі та й стоїть, а робота нехай почекає! Я цьоці поскаржуся!

— Не вельми я боюся вашої цюці! — одрізала Дарка, проте кинула недоплетеного вінка на стіл і вибігла геть» (Лєся Українка. Приязнь. Київська старина. 1905. Т. 91. Кн. 1. С. 40).

Підставою говорити про якісь редакційні втручання «Київської старини» слугують листи О. Кобилянської, повість якої «Ніоба» була видрукувана на сторінках цього журналу в тому самому 1905 р. Приміром, в листі до В. Гнатюка від 18 лютого 1905 р. О. Кобилянська повідомляє, що має намір передати йому повість «Ніоба», але зауважує, що «перед надрукуванням новели зробила би я ще поправки, бо, на жаль, в новелі єсть стільки грубих і впрост неможливих друкарських похибок, ба навіть через те незрозумілих речень, що годі вдруге з тим всім новелу друкувати» (Кобилянська О. Лист до Володимира Гнатюка від 18 лютого 1905 р. // Твори: В 5 томах. Київ: Держлітвидав України, 1963. Т. 5. С. 568). Про друкарські «похибки» в опублікованій повісті «Ніоба» вона згадує і в листах до інших своїх адресатів. У листі до Х. Алчевської від 30 вересня 1905 р. О. Кобилянська скаржиться: «Чи читаєте мою новелу в “Київській старині” — “Ніобу”? Роблю Вас уважною, що там така безліч друкарських похибок, що аж “плакати” хочеться» (Кобилянська О. Лист до Христі Алчевської від 30 вересня 1905 р. // Твори: В 5 томах. Київ: Держлітвидав України, 1963. Т. 5. С. 581). Натомість немає жодних свідчень Лєсі Українки щодо помилок чи редакційних втручань у текст «Приязні». Можна припускати, що її знайомість з редактором журналу В. Науменком давала можливість висловити зауваження в приватному спілкуванні. З листа Лєсі Українки до О. Кобилянської від 15(18).XI.1905 р. відомо, що вона брала участь у «залагодженні справи» щодо гонорару за опубліковану повість «Ніоба»: «...Наум[енко] каже, що вже вислав гонорар до Черновець» (Лєся Українка. Лист до Кобилянської О. Ю. від 15(18).XI.1905 // Листи: 1903–1913 / уряд. В. А. Прокіп (Савчук). Київ: Комора, 2018. С. 252).

Щодо інших «знятих» авторкою епізодів твору, то вони стосуються вже згадуваної сцени приміряння Юзиної спіднички та розмові, що їй передують. Після Дарчиної згадки про «відробляння довгу», вона каже: [«Та вже там хоць як хотять, а я собі спідницю справляю, доки я маю в лахманах та в хвартухах ходити: — і Дарка неприязно подивилась на свій “хвартух”, білу домоткану спідничину з грубого полотна, натикану рядків у три виляняною червоною “балхвою” (заполоччю). — А може ліпше каптана

справити? — перебила сама себе Дарка, — чи таки спідницю? як ви-те гадаєте, панно?

— То справ і спідницю і каптана, — рішила Юзя, не надумуючись.

— Е, які ви-те хитрі! — засміялась Дарка, — чого б я й хтіла! Коли ж не можна] (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 838. Арк. 28). Дарка перекоонує Юзю, що мати не може їй справити нову одіж: [«Юзя таки тим не переконалась.

— Вона сами повинна на те заробляти, а не ви, ви ще малиї.

Дарка вступилась за матір.

— Або ж мати не заробляють? Або ж мати дурно сидеть? Ви-те ніби не знаєте!

— Ну, то нехай їй батько помагає, а він чом на роботу не ходить? — допоминалась Юзя.

— Ей, дайте спокій, панно, — сказала Дарка так, що Юзя більше вже не намагалась. — Та що там говорити, — провадила Дарка, — вже як є, так і буде, ані я батька на роботу не пошлю, ані мені мати всіх грошей на убрання не дадуть, то вже треба якось міркувати. Хоч би мені сподницю добру справити! таки сподницю, бо каптан дорожчий.

— Таку, як моя, — питала Юзя.

— Ба, коб же то!] коли ж дорогá! по два злоти локоть — то ж то сумá!

[— Та може не по два, я напевне не знаю, може по 25 коп., — сказала Юзя.

— А то ж по кілько, по нашому?

— Ну, сороківка й грошей десять, — переклала Юзя.

— Сороківка грошей десять локоть, а кілько ж то треба на цілу спідницю, — міркувала Дарка.

— Та то можна виміряти, — запевнила Юзя і заходилась міряти рукою свою спідничку вздовш, — ну от тут мені 4 чверті виходить, то се може як раз локоть.

— Ей, безмаль більше. Та ще жілотва й комір.

— Ну, нехай 1 ½ локті.

— А в скілько пілок? — перебила Дарка те міряння з нетерплячки] (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 838. Арк. 28 (зворот)-29).

— Якось воно так порізано, [що я не розберу.

— Ти можеш пошити в три, ще дешевше, — радила Юзя, настроївшись на практичний лад.

— То може не рясне буде, — вагалась Дарка.

— Ну, то ший уже в 4.

— Коли ж дорого!

— Та може ж не так і дорого, — потішала Юзя, — стій, скільки се вийде: 4 пілки по півтора локтя, а локоть по 25 коп.

— А може ж по два злоти? — перебила Дарка.

— Ну, рахуймо так, мовби 4, — зважила Юзя.

І дівчата заходились рахувати, Юзя олівцем на зшитку з словами, а Дарка по пальцях. Дарка хутко покинула, бо ніяк не доходила ладу з тими ½ локтями та злотами. Вона вже радила й Юзі покинути, але та махнула на неї рукою, щоб не заважала, і поринула в своїй викладках. Досить довгий час минув, поки вона сказала Дарці:

— Ну, от, виходить, що як в 4 пілки, то буде 1½ рублі коштувати, і то коли по 25 к., а коли по 2 злоти, то 1,80 к.

— А кільки то на злоти?.. та все одно... мало не два рублі. Ну, два рублі без сороківки.

— Ой, мені темнейко, як же то дорого! Вже то мені не носити такої спідниці! — і Дарка зажурилась, а Юзя знов почала медитувати.

— Слухай! — скрикнула раптом Юзя, аж Дарка тіпнула, — та ж ми все на локті рахували, а мамця завжді на аршини купує. Локоть же менший від аршина, то певне ж і дешевший.

— А правда! — весело згодилась Дарка, — чи воно ж багато дешевше?

— Ну, то вже не знаю... Все ж таки дешевше.

— Е, шо ж, як ви-те не знаєте... Та ще то ми так рахували, як на вас, то на мене більше треба.

— Ну нехай, — зважила Юзя. — Ет, скільки ти там вища!

— Не знаю... в нас так шують, щоб ясно, та й може й не вища, давай поміряємось] (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 838. Арк. 29 (зворот)-30 (зворот)).

Леся Українка викреслює ці епізоди розмови, залишаючи лише кілька речень. Упорядники видання Леся Українка. Збір. творів: У 12 томах. Київ: Наук. думка, 1976. Т. 7. 568 с. розцінюють такий авторський крок однозначно: «В сцені приміряння Юзиної спіднички опущені детальні підрахунки вартості тканини на спідничку, що виявляли компетентність Юзі у господарських справах, а це не відповідало уже виписаному образу панночки» (Леся Українка. Збір. творів: У 12 томах. Київ: Наук. думка, 1976. Т. 7. С. 550). Натомість наведені епізоди на цьому етапі взаємин Дарки і Юзі допомагають показати їхню природність, дитячу безпосередність, як і в попередніх закреслених авторкою епізодах про здобування освіти. Не увійшов до першодруку й наступний закреслений авторкою епізод:

«— Ой, яке ж кусе[, та яке ж тісне]! як ви-те в такому ходите? Дивіться, геть ґали видко! — [зареготалась Дарка.] [Дарка почала крутитись і підсакувати, приспівуючи:

Ти, козаче чорновусий,
чого в тебе жупан кусий?
— Вправді дівки підпоїли,
жупан мені підкроїли.

Юзя теж сміялася і плескала в долоні.
— Ану, надінь ще блузку! — гукала їй Юзя, швиденько скидаючи свою блузку, лягаючи од сміху і зовсім забувши про мету того міряння.

Дарка саме почала надягати блузку, коли то було нелехко, бо рукава товстої Дарчиної сорочки заважали дівчині влізти в вузьенькі рукавця панниної одежинки.

Юзя почала їй помагати. Від сміху і того вовтузіння дівчатка попадали в траву і дзвінкий сміх розкотився по всьому молодому садку]» (Іл. Ф. 2. Од. зб. 838. Арк. 30 (зворот)-31).

Закреслені частини тексту показують, з одного боку, їхню ще дитинячу безпосередність, а з другого — Дарчину раціональність, зваженість. Прагнення Юзі «вписатися» в розмову про матеріальні речі постає своєрідним доланням пританного їй інфантилізму, що вповні виявляється згодом у взаєминах Юзі і Зоні. Але цей процес є для Юзі надто складним. Леся Українка здійснює своєрідний «перехід» за допомогою включення в текст роздумів Юзі над собою, своїм вчинком щодо Дарки, але згодом таки сама викреслює з тексту ці моменти: «І Юзя почала зраджувати в душі своїй Дарці для Зоні, [але зраджувалася і мучилася тим, бо її душа була з тих, що не створені для зради. Даремне, роздумуючи вночі про те, чи гаразд то, чи негаразд, що вона “одбилася” від Дарки, Юзя намагалася вмовити себе, що вона ж “нічого не обіцяла Дарці”; їй пригадувались їхні спільні страждання, спільні сльози й забави, а найбільше та остатня розмова про те, чи поїде Юзя за границю, разом з тим їй мучило серце якесь невиразне почуття...]» (Іл. Ф. 2. Од. зб. 838. Арк. 38 (зворот)). Леся Українка також викреслює роздуми, які стосуються Зоні, особливо ж, коли Зоня нехтує Юзиним товариством, спілкуючись з Октусею, приховує від Юзі «секрети»: [«Отже, й Зоня знає, а тільки не хоче казати Юзі, бо Юзі “ще рано”] (Там само. Арк. 51 (зворот)); [«Підслухати того, що говорять

на самоті межі собою Зоня з Октусею, Юзя не хотіла. Ні, вона хотіла, тільки боролася, змагалася до остатнього проти того бажання. Вона знала, що Зоня не пробачить їй такого підступного способу пізнання «секретів», а хоч Зоня пробачить, то вона сама собі не пробачить»] (Там само. Арк. 53). «Секрети», які прагне пізнати Юзя, стають у творі ще одним кульмінаційним моментом, але їхня «кульмінаційність» втрачається через те, що авторка цими епізодами знехтувала, закресливши їх у автографі, незважаючи на те, що вони допомагають передати сум'яття Юзі, її непевне становище. Після слів «Такі погані, такі бридкі ті слова, тая пісня, теї все...» закреслено: [«...і так просто, так грубо все... а проте й тепер вона головного не знає, то все не те... не може бути, щоб все тільки так та й годі... ні, ще й инше щось є... Як би довідатись? від кого? Може, від мами? Ні, маму про таке неможливо запитатись, ні, ні, ні, ні! Від Зоні. Таки від Зоні! Нехай вже все скаже»] (Там само. Арк. 55 (зворот)). Після слів «Сльози мовби не з очей ішли, а з глибшого якогось джерела» закреслено: [«Що то має ще з нею бути? Он тая казала: “Може сукня моя до паненки доростити?” Що то значить? Чи то й в 15 літ можна стати такою, як “тая” і як Зоня? Від чого ж то залежить? Що ж то має статись?.. Чого вони шепотіли й зглядалися? Чом не сказали просто? Може то щось страшне чи погане? Певне погане! І то воно зо всіма буває, хто не стає дорослим?»] (Там само. Арк. 56). Закреслення наявне в тексті й після слів «Юзі то здалося “знаком з неба”, початком чуда»: [«Вона глянула на себе, на свій стан. Отже й хутко буде 15 літ, а в неї жодної “фігури” нема, се їй бабуня нераз каже і кравчині: “зовсім як дитина, і неподібно, що вже слухна панянка, що от-от буде панною на виданні”. Зоня мало чим старшою на літа була, як приїхала, а в неї вже була “фігура”, як у дорослої... Юзя до того не допустить, буде молитись, щоб не бути дорослою, буде в тісне одягатись, щоб не рости, адже кажуть, що в китайських жінок ноги не більшають через тісні черевички, може так і фігура... Сукню довгу надіне, всі ж панни в 16 літ надівають, — а дорослою не буде, не хоче. Пречиста Діва не допустить і зробить так, що Юзя все тее забуде. Станеться чудо, напевне станеться!»] (Там само. Арк. 56 (зворот)). Закреслені епізоди важливі в тексті з огляду на те, що Дарка й до взаємин із Зонею прикладає слово «зрада». У першодруковій цей невеличкий абзац, який починається словами «Невже я зраджу її так, як я зрадила Дарку?..», збережено, зате Зонині аргументи щодо прирівнювання «приятельки» до «кавалера» після того, як Юзя їй вчинила «сцену», авторка

«знімає»: [«Адже подумай, панна панні і кавалер кавалерові руки не поцілує, а панні кавалер поцілує, та навіть і просто тільки стисне, то не так, як ми межі собою.

— А як? — затаївши дух, спитала Юзя.

Зоня показала різні способи “кавалерського” стискання рук і розказала, що власне кождий з тих способів виражає і сімволізує. Розказуючи, вона] (слово «вона» закреслено, натомість надписано вгорі рукою авторки «Зоня» — саме цим словом у першодруці й починається абзац: «Зоня лягла коло Юзі, поклатла її голову собі на плече...»; але в автографі авторка подає цю сцену інакше: «...поклала її голову собі на груди...») (Там само. Арк. 57 (зворот)-58). Леся Українка закреслює й наступний абзац — продовження розмови Зоні з Юзею — після слів, якими завершується попередній абзац, «... аж дихати заважає»:

[«Раптом Зоня замовкла, щільніше пригорнувши Юзю.

— Ну що ж, що ж далі? — шепотіла Юзя, притулившись устами до Зониних губ, що дихали палом, — чим же все кінчається? На що ж те все? Чи то ж добре, не бридко, не гріх?

— Я не можу сказати, Юзечко, бо я... я сама ще того добре не знаю, то тільки замужні зовсім знають, а я ж панна і порядна... Не знаю, Юзечко.

Юзя розчаровано одвернулася і визволилася від Зониних обіймів.

— Пора вже спати.

— Ну, то добраніч! — Зоня сіла і нахилилася поцілувати Юзю.

Юзя обняла її за шию і прошепотіла:

— А ти можеш поцілувати так... так... ну так, як кавалер?..

Чутно було, як Зоня в темряві посміхнулася.

— Не знаю, може не зовсім так, бо в кавалера вуси, зрештою... — і Зоня приникла Юзі до уст довгим і гострим поцілунком. У Юзі голова запаморочилась, мов від легкого чаду...] (Там само. Арк. 58). Очевидно, авторка цей епізод викреслила з тексту не одразу, оскільки початок наступного абзацу має виправлення, яке стосується Юзі, а потім Юзі і Зоні (замість «Заснула Юзя вже тоді...» з'явилося: «Заснули вони вже тоді...»). Авторський акцент саме на образі Юзі дуже виразний, оскільки далі Леся Українка подає характеристику Юзиного стану наступного ранку. Але частину цих епізодів авторка закреслює, зокрема й той, яким у творі завершується розділ V — розмова Юзі з бабусею (незважаючи на авторську волю в автографі, він таки ввійшов до першодруку). У розділі VI Леся Українка скорочує окремі місця в тексті: «Для чого ще було

те потрібно, їй не казали, та вона й так догадалась: [і щоб зробити добру “партію” і щоб бути відповідною “панею дому і дамою з товариства”]. Юзя тепер вже багато чого догадувалась сама...» (Там само. Арк. 63 (зворот)). У цьому розлогіму абзаці наявне ще одне скорочення тексту, хоча в автографі речення подається повним, а також авторське закреслення: «Та що може знати панна, коли вона не знає по французьки і не може читати ні Прево, ні Жіна, ні Марні, ні навіть Дрози! [Чи варто було й знати таке просте, негарне, буденне? Стискання рук якихсь пітнявих “кавалерів” á la Фелікс... брррр... поцілунки з під задимлених дешевим тютюном стрижених вусів... Юзі тепер зовсім нетрудно було не думати про те, а коли й згадувала, то спокійно, для контрасту з новим своїм знанням. Вона знала тепер, як і про що розмовляють малесенькі пантофельки маркіз з елегантними лякованими узуттями віконтів під довгими білосніжними обрусами, за розкішними столами на великопанських учтах; вона знала, що думає і відчуває граф, коли довга стрічка з пеньюару баронесси, немов ненароком майне і торкнеться до його склоненої шиї, і що робиться знов з тією баронессою, коли запашний графський вус лоскоче їй рожеве вушко в вихрі вальса... І Юзя вже розуміла, на що се, вона знала, що се само собі мета, бо се гарно, поетично, ніжно, надто коли завинене в коронки та скроплене тонкими пахощами, хоч трохи страшно, бо часом кінчається так, як не повинно кінчатись, і доводить до того, до чого не слід би доводити, але то вже нещасні випадки, і Юзя щиро жалувала таких “бідних” героїнь.] Правда, і в сій науці ще залишався якийсь таємний куточок, завішений напівпрозорим серпанком, він вабив, але вже не лякав [Юзю], [бо невже ж такий чудовий серпанок може вкривати бридкі та страшні річі? Ні, просто до тієї таємниці треба дорости, як до довгої сукні. Ох,] Коли б тільки швидче пізнати те життя, описане в книжках. Хоч би вже тиї 16 літ кінчались! (Там само. Арк. 64–65).

У тексті автографа наявні різні авторські вставки слів, окремих фраз, а також незначні закреслення, покликані надати йому виразності. У розділі VII вони стосуються ситуацій, пов’язаних з Даркою та її родиною. На позір складається враження, що всі вказані закреслення в тексті спрямовані на «зрівноваження» колізій — Леся Українка відчувала, напевне, що задана лінія Дарки і Юзі (виразно «зовнішня») «губиться» за побільшею авторською увагою до внутрішнього світу Юзі, її переживань і відкривань світу. Спроба такого «зрівноваження» письменниці не зовсім добре вдавалася. Це можна простежити на

прикладі подачі в тексті автографа тих місць, що пов'язані з родиною Мартохи та образом «головатої» Гапки—її найменшої і улюбленої дитини: [«Мартоха справді заборонила дітям клясти Гапку, щоб часом котра “в таку годину” не сказало та щоб дитині з того щось злого не протрапилось.】 Для Гапки сувора мати немов одмінила свою “тверду” волю, пестила її, мазала так, що Пріська та Улянка аж зненавиділи за те “головату”. [Діти не розуміли, чому мати корить “ядухою” батька, нераз ущипливо звиває Улянку “здихлем”, Дарку “тонконогою”, Івана “злистюком”, а сюю малу не дає навіть “головатою” назвати. Таки власне за недолузість найбільше її любить. Досі вона найбільше любила тих дітей, що здорові були, Ярину та Пріську, досі здорові були і найподібніші до матері, а тепер от і Прісьці нераз над міру попадає, сьогодні от (правда, вперше) мати навіть здоров'ям її докорила. Може тим воно так, що досі всі а слабші діти вдавалися в батька, а здорові в матір. Ярина та Пріська такі крижисті, клугловиді та бистрі, як і Мартоха, а решта трое тонкі, довгообразі та поважні, як Семен, тільки що не ядушливі та не ліниві, як він, хоч про Улянку й того не можна було сказати, бо вона “до лежні гнула” у кожну хоч трохи внаднішу хвилину, як і батько»] (Там само. Арк. 70–71). Окремі закреслені авторкою місця, присвячені Гапці та ставленні Мартохи до неї, а також її взаємин із Семеном, все ж увійшли до опублікованого варіанту твору. Але закреслені рядки щодо Семенового «гонору» (після слів «...сей “гонор” у нього таки міцно держався»: [«...бо може тільки “гонором” таким і жива була тепер душа сього зломленого чоловіка»] (Там само. Арк. 72 (зворот))) були полишені поза основним текстом, незважаючи на те, що концентрують у собі драматизм персонажа. Так само, як і слова автора, взяті в дужки в автографі, вони допомагають розкрити характер Мартохи (після слів «...тільки Дарка ніколи не думала, що вибаглива мати коли небудь се скаже, та ще при всіх»: [«(У Мартохи се, очевидячки, вирвалось мимоволі. І вона вже немов пожалувала за свою надмірну щирість»)»] (Там само. Арк. 73 (зворот)-74). Наведені приклади переконують у тому, що Леся Українка все ж свідомо позбувається авторської ремарки, обриваючи окремі фрази й речення, уникаючи таким чином пояснень того чи того вчинку свого персонажа.

Окремої уваги заслуговують епізоди твору, які відтворюють події на току та панській оборі (вони суттєво різняться в автографі (Там само. Арк. 76–77) й першодруковій завдяки змінам у синтаксичних конструкціях та використанні лексичних засобів, що

творюють стильове тло твору). Тому, зважаючи на велику кількість авторських змін (наприклад, на арк. 77), «вклинення» іншого тексту в міжрядкові інтервали (ймовірно, правки авторка здійснювала пізніше — на це вказує колір чорнила) та увиразнена подача цих картин у автографі, набутисть ними динаміки, у цьому виданні варто все ж орієнтуватися на текст першодруку, зважаючи водночас на ті місця в тексті, що залишилися без виправлень. Наприклад, у автографі речення, яке починається словами «На панській оборі зібралось багато людей...», завершується рядком «...і вона вже не важила більше потикатись» (Там само. Арк. 75 (зворот)). Натомість у першодруці воно повніше передає атмосферу й настрій присутніх — головню завдяки використанню порівнянь і метафор: «...і вона вже не зважилась більше потикатись [у натовп, а пішла в куток межи хлівом і стайнею, де малеча танцювала, дрібно кружляючи, мов ті маленькі блакитні й червонясті метелички, що в горячу пору жнив низько в'ються понад стернею, прудко-прудко]» (Леся Українка. Прыязнь. Київська старина. 1905. Кн. 91. С. 62) (у квадратні дужки взято рядки, яких немає в автографі. — Ред.). Характерно, що таке притаманне мові Лесі Українки слово «метелички» подається за текстом першодруку й у майже всіх наступних публікаціях твору, за винятком видання Леся Українка. Твори: В 5 томах. Київ: Держлітвидав України, 1952. Т. III. 802 с., де наявний варіант «метелики» (Леся Українка. Твори: В 5 томах. Т. III. С. 670). Подібних суперечливих епізодів, які різняться з текстом першодруку, в розділі VII є кілька, але в першодруці вони постають такими, що позначені динамічністю завдяки використанню художніх засобів та лаконізацією епізодів, де наявна дія (наприклад, в описі танцю). Можливо, при переписуванні тексту Леся Українка, уникаючи певних повторів чи недоречностей, змінювала щось, уточнювала. Показовим прикладом слугує один із завершальних епізодів твору, коли Марися з Юзею роздають дівчатам стрічки: «Дорослі сами нахилились і цілували панну в руку, декотрі ще примовляли: “Дзінькую паннунці”, — а малих матірки або старші сестри наштовхували, наказуючи: “Поцілуй панну в руцю, [дурна!] Малі цілували.” Тільки “дурна” Грипа не вклонилась і не поцілувала руки, кинула синеньку стрічку додолу і сказала: “Не хочу, дай красну!” Але “красної” Юзя не дала і, не звернувши уваги на Грипу, пішла далі ділити по черзі» (цей текст авторка подає в кінці зі значком #, вказуючи місце вставки в самому тексті #) (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 838.

Арк. 83 (зворот)). Тут маємо очевидний повтор слова «дурна», який при переписуванні Леся Українка могла спостерегти, вносячи й інші зміни в текст (наприклад, передостаннє цитоване речення в першодруковій починається інакше: «З дорослих тільки “дурна” Грипа не вклонилась...») (Леся Українка. Приязнь. Кієвская старина. 1905. Кн. 91. С. 71).

У тексті чорнового автографа наявний епізод, який у першодруку розроблений детальніше, постаючи у формі полілогу. На зміни, які Леся Українка, ймовірно, планувала внести в нього, вказують дужки та повздовжня хвиляста лінія: «Після панночок в'явилися паничі, але ті не пішли на самий рундук, а спинилися в дверях і почали поверх паняньських голов і плечей роздивлятися на дівчат, хто в рінсе-пез, хто так, прижмурившись; паничі переморгувались межи собою, але ніякої критики вголос не вимовляли, може, з уваги на панночок. Зате панни щебетали, ні на кого не вважаючи, що спадало на думку. (І про те, як то погано, що всі дівчата в хустках, а не в віночках (“чи то тільки в поезіях селянки бувають завітчані?” — питала одна); і про те, що на Поліссі дуже “шпетно” одягаються, навіть біле убрання негарне, бо з грубого полотна і страх “неформенно” пошиті з тими вузькими рукавами та величезними виложистими комірами, що зовсім “як хомути на шиях”; і про те, що на Поліссі дуже “ординарні” обличчя у селян, навіть у молодих дівчат, і що то таки дуже неприємно мешкати в такому негарному краю.)» (Іл. Ф. 2. Од. зб. 838. Арк. 80 (зворот)-81). У першодруку вказаний полілог набуває значення ще однієї «вузлової» точки твору — позиції панночок (дочки посесора, «елегантки», чорнявої граб'янки, варшав'янки Ванди), а також Бронька, який долучається до розмови, дають можливість побачити картину не з погляду автора-обсерватора, а зсередини. Тож Леся Українка використовує тут різні «плани» в подачі матеріалу.

І. Нечуй-Левицький у розлогій праці «Сьогочасна часописна мова на Україні» говорить про «Приязнь» Лесі Українки в контексті згадки про заснування «Товариства для перекладання чужомовних чужоземських авторів на українську мову»: «Цю справу доконешне треба одкласти надалі: ще не час. З оповістки видно, що д. Леся Українка теж записана між спілниками нового товариства. Леся Українка повинна почати с переклада свого оповідання “Приязнь” на українську чисту мову, котрою вона писала

ще недавнечко, або принаймні обчистить його од польських слів та ясніше написати декотрі фрази, в котрих ніхто не постереже тями в словах» (Нечуй-Левицький І. Сьогочасна часописна мова на Україні // Україна: Науковий та літературно-публіцистичний щомісячний журнал. 1907. Рік перший. Т. 1. № 3. Мартъ. С. 289). Він дошукується відповіді на питання, «як д. Леся Українка в такий недовгий час встигла переродить свою українську мову на польсько-галицьку»: «...цього я ні на який спосіб не зможу постерегти. Це в неї трапилось може через те, що жінки загалом більше прийнятливі на вдачу (восприимчивы), більше перейнятливі, ніж чоловіки. Але... тут я бачу уявки тенденцію й постерегаю змову задалегідню» (Там само). І. Нечуй-Левицький наводить чимало прикладів форм тих слів, що вживаються в «галицькому письменстві», згадуючи твір Лесі Українки також і в іншому контексті — розглядає його на противагу повісті М. Чернявського, до якого виявляє цілком інше ставлення: «Випадком трапилось так, що я прочитав “Приязнь” Лесі Українки, зараз заходився читать повість д. Чернявського “Весняна повідь” в “Київські Старині” (1906 р. 1-й 2 книж.). Міні чомусь здалося, що я вернувся з чужої якоїсь ніби словінської або словацької сторони додому, в рідний край і почув свою рідну мову» (Там само. С. 291). Закидає він Лесі Українці, а поряд з нею, і С. Єфремову, «манерність» як «потяг до величності в мові»: «Дуже кидається ввічі така сама манерність і в Лесі Українки в її оповіданні “Приязнь” в масі польських та галицьких слів та в уживанні таких слів, як от: “лівиця лівицю держала, а правицею хлопець хтів піймати Дарку” (Київ. Ст. 1905, октябрь бік 63). Ця “лівиця й правиця”, складяна Кулішем по формі ц.-славянських слів — десница и шуйца, а не по законах української мови...» (Там само. С. 298).

Використання окремих слів та їхніх форм у чорновому автографі та першодруку подекуди різняться. Ще більша відмінність у уживанні лексики та її орфографічної реалізації спостерігається, якщо зіставити першодрук і наступні публікації твору, зокрема у виданнях радянського часу. Якщо у виданні Леся Українка. Твори / за заг. ред. Б. Якубського. Київ: Книгоспілка, 1929. Т. X. 299 с. ще збережено варіант «тільки», то надалі у наступних публікаціях твору вживається «тільки». Наприклад, в автографі маємо «втїкла», в першодруку — «утїкла», в інших виданнях твору — «утекла» (відповідно: «хранцюзьку» — «хранцюзску» — «хранцюзьку»). Щодо слова «французька», яке поєднується

у словосполученні з іменником «книжка», то його написання в автографі різниться — залежно від того, у чиему мовленні авторка його вживає (щодо іншого — «французка», то воно використовується на означення гувернантки, яка вчить Юзю цієї мови). У першодруку відтворено слово «хорóнейке» («Яке ж то хорóнейке...»), що наявне в автографі, натомість у інших виданнях воно змінено на «хорошейке». У «Словарі української мови» Б. Грінченко подає значення слова «хорóство» у значенні «пригожесьть», вказуючи Новоград-Волинський повіт як ареал його вживання; Дарка, використовуючи слово «хорóнейке» в оцінці якості тканини, вважає її «пригожою». Упорядники пізніших видань (Леся Українка. Твори: В 5 томах. Київ: Держлітвидав України, 1952. Т. III. 802 с.; Леся Українка. Збір. творів: У 12 томах. Київ: Наук. думка, 1976. Т. 7. 568 с.) використовують слово «хорошейке», нехтуючи наголосом, який наявний у автографі, орієнтуючись, напевне, на його вживаність (наприклад, слово «хорошейко» є також у назві народної пісні «Ой як було хорошейко...», записаної від Лесі Українки («Ой як було хорошейко...» // Народні мелодії. З голосу Лесі Українки / записав і упорядив Климент Квітка. Київ, 1917. С. 134)). Так само в автографі зустрічається слово «кусе» («Ой, яке ж кусе...»), що в першодруку набуває форми «куце», як, зрештою, і в усіх наступних виданнях твору. Слово «кусий» Леся Українка вживає в автографі двічі, вдруге, коли наводить рядки пісні «Ти, козаче чорновусий, чого в тебе жупан кусий?...». Відомо, що слово «куций» прийшло на зміну «кусий» (від «кус», «кусати») і мало значення «відкушений», а потім і взагалі «короткий», «укорочений», тобто «куций» (Матвієнко А. Під «лінгвістичним мікроскопом» // Пластовий шлях. 1976. Ч. 3(50). С. 35). Зміни в написанні стосуються також слова «час» та його форм — вони, зокрема, пов'язані з відтворенням авторкою мовлення Дарки (форма слова «чес» — «чесу»). У виданні Леся Українка. Твори: В 5 томах. Київ: Держлітвидав України, 1952. Т. III. 802 с., незважаючи на зміну в написанні слова в першодруку та у виданні Леся Українка. Твори / за заг. ред. Б. Якубського. Київ: Книгоспілка, 1929. Т. X. 299 с. (там вживається «часу»), зустрічаємо той варіант, який наявний у автографі, — «чесу». Натомість у найповнішому на сьогодні виданні творів письменниці Леся Українка. Збір. творів: У 12 томах. Київ: Наук. думка, 1976. Т. 7. 568 с. знехтувано авторським варіантом («чес», «чесу»), а вжито унормовану форму — «часу». Такі зміни (вони, зокрема, стосуються граматичних

форм слів) у тексті твору непоодинокі. Наприклад: «завжди» — «завжди», «мігрени» — «мігрени», «рішучо» — «рішуче», «найубожша» — «найубожча», «мусіла» — «мусила», «вечер» — «вечір», «куда» — «куди», «твої» — «твої», «волости» — «волості», «рішинець» — «рішенець», «кулішу» — «кулешу», «призирливо» — «презирливо», «другеї такеї» — «другої такої», «тітул» — «титул», «збірати» — «збирати», «окроме» — «окремо», «старей» — «старої», «ключниця» — «ключниця», «оконома» — «економа», «зненави́женим» — «зненавидженим», «пересиживала» — «пересиджувала», «кожний раз» — «кожен раз», «красіла» — «красніла», «інакше» — «інакше», «десетку» — «десятку», «казети» — «газети», «вапни» — «вапна», «вісить» — «висить», «проворніща» — «проворніша», «в мищині» — «в мисчині», «люде» — «люди», «додоми» — «додому», «зара по вбіді» — «зараз по обіді» та інші. Спостерігається й заміна слів, значення яких не завжди відповідне наявному в автографі слову: «ваганнів» (родовий відмінок множини — «вагань») — «клопотів», «пробубоніла» — «прожебоніла», «домашнього шиття» — «домашнього виробу», «корувати» — «хорувати», «поволі» — «помалу», «кокоть» — «кучкудан», «нездорова» — «хворя», «слуги» — «челядь», «одна з одною» — «межи собою», «подруга» — «товаришка», «упімнутися» — «довести», «неформено» — «неформено» та інші. Леся Українка вживає кілька разів у тексті слово «холера», замінюючи його (надписано вгорі над закресленням у звертанні «холеро») на варіант слова «очмана» — «очmano». У цьому виданні в усіх названих випадках вживання слів дотримано волі автора.

Твір має непросту історію написання та шляху до читача. Про намір Лесі Українки працювати над новим твором свідчить її лист до О. Кобилянської від 14(27).VIII.1904 р., в якому вона говорить, що «хтось розпочав уже писанину всяку» та принагідно згадує про літературний конкурс, пропонуючи й О. Кобилянській узяти в ньому участь: «Хтось хоче написати на конкурс “Київської Старини” оповідання (термін конкурсу 1 октября ст. ст.) — може і хтось написав би? Чи хтось біднесенький ще не може тепер? А потім хтось хоче і драму написати на конкурс Карпенка-Карого» (Леся Українка. Лист до Кобилянської О. Ю. від 14(27).VIII.1904 // *Листи*: 1903–1913. С. 186). Вона налаштована до роботи, оскільки знову має намір їхати на Кавказ, а для поїздки потрібні кошти: «Як не виграє конкурсів, то все зможе щось за ті твори заробити, коли

вони не вийдуть зовсім кепські, бо десь їх можна буде пристроїти до журналу і на сцену. Ну, ще побачим, як там буде, а тим часом хтось мусить добре насталити перо і працювати так, що аж ну!» (Там само). Про те, що Леся Українка не мала точної інформації щодо кінцевого терміну конкурсу свідчить її лист з Зеленого Гаю до сестри О. Косач від 6(19).ІХ.1904 р.: «Думали були ми з мамою зостатись тут до 15-го сент[ября], бо я хотіла писати повість, спішуючись на конкурс до 1-го окт[ября], тим часом почало робитись холодно і дуже вже непривітно при нашому малолюдстві, а про конкурс я довідалась, що термін його 1-го ноября, то, значить, я ще маю час писати, а тут все одно ж до ноября не досиділа б. Отож ми рушаємо звідси позавтраму (8-го сент[ября]) в Київ» (Леся Українка. Лист до Косач О. П. (сестри) від 6(19).ІХ.1904 // Листи: 1903–1913. С. 190). Те, що вона готується активно працювати, перебуваючи в Грузії, засвідчують наступні епізоди згаданого листа до сестри: «Та ще треба буде мені підготувати всякі виписки, книжки і т. д. для роботи на сю зиму, бо слід мені зібратись сей рік не так скоропалительно, як торік, інакше знов будуть всякі невигоди й задержки в роботі. Та може я сю зиму і не в Тифлісі буду, а в малому місті недалеко від Горі (рідне місто Гамбарова, коли знаєш), то там може і бібліотеки не буде, отже варто забезпечити себе з літературного боку» (Там само. С. 191). Незважаючи на клопоти, пов'язані з від'їздом до Тбілісі, Леся Українка пише звідти до сестри, що їй вдалося влаштуватися цього року так, що може «вже тільки писанням та подібними справами займатись»: «Почуваюся я тепер зовсім добре, маленька осіння розклейка, що було напала в Києві, зовсім минула» (Там само. С. 201). Також вона пише до О. Кобилянської, повідомляючи в листі від 9(22).ХІ.1904 р. про те, що не встигла подати свій твір на конкурс: «Хтось був перед виїздом цілий місяць у Києві дуже зайнятий, а не так роботою, як біганиною і візитами, і так не раз було, що цілий день і роботи жадної не зробив і таки не мав часу “вгору глянути”, як то кажуть. Ще на кінці були роковини смерті брата і хтось був дуже-дуже бідний і не міг нічого писати. Через те все хтось спізнився до терміну і нічого не подав на конкурс “Кіевск[ой] Старини”. Чи хтось подав? Хтось (білий) буде вже так кінчати своє оповідання, може без конкурсу надрукують та комусь хоч так щось небагато дадуть. І ще хтось має деяку роботу в росс[ійським] видавництві, досить нудну, але вже мусить її скінчити, бо там обіцяв, ну, і таки щось заробити хоче, бо тут йому таки досить дорого жити»

(*Леся Українка. Лист до Кобилянської О. Ю. від 9(22).XI.1904 // Листи: 1903–1913. С. 202*). Надсилаючи І. Франкові до друку в «Літературно-науковому вістнику» поезії «Напис в руїні» та «Ізраїль в Єгипті», Леся Українка 15(28).XI.1904 р. згадує і про ті твори, які варто «до ума довести»: «...якось час так розбитий то роботою, то — плянами, що раз річ уже написана, якось про неї не думається, щоб її до ума довести та послати межі люди, а зараз хочеться до чогось нового взятись» (*Леся Українка. Лист до Франка І.Я. від 15(28).XI.1904 // Листи: 1903–1913. С. 204*).

Перше число “Киевской старины” за 1905 р. (Т. 88. №1–3) відкривалося повідомленням: “Результаты конкурса, объявленного редакцией “Киевская старина” в 1904-м году, и объявление о новом конкурсе на 1905-й год” (Палієнко М. Г. “Кієвська старина” (1882–1906). Хронологічний покажчик змісту журналу. Київ: Темпора, 2005. С. 453). Твір Лесі Українки участі в конкурсі не брав. 6(19) лютого 1905 р. вона пише до матері О. П. Косач: “Оповідання, почате в осени для конкурсу (між іншим, я тепер рада, що не взяла участі в такому чудному конкурсі, де почерк, а не талан автора здобуває премію), все ще не скінчене, бо мислі зайняті не такими спокійними темами під впливом щоденних перемін “весни” і “зіми”. В Тифлісі був теж один такий “весняний день”, коли калюжі людської крові стояли на тротуарах до вечора. Не до спокійних тем при таких обставинах... (*Леся Українка. Лист до Косач О. П. (матері) від 6(19).II.1905 // Листи: 1903–1913. С. 215*). Відгомін суспільних подій 1905 р. добре відчувався і в Тифлісі. Відповідь щодо того, чому Леся Українка називає оголошене літературне змагання «чудним конкурсом» подається в примітці до листа: «На конкурс, оголошений 1904 року редакцією часопису “Киевская старина” було подано 26 літературних творів, вибрано лише 3. Серед відзначених — повісті В. Винниченка “Голота”, М. Коцюбинського “Під мінаретами” та М. Чернявського “Vae victis!..”. Можливо, ідеться про те, що журі конкурсу відхиляло деякі твори через їх недосконалу форму подання (наприклад, почерк автора)» (*Леся Українка. Листи: 1903–1913. С. 215*). Відповідь дає й лист О. Кобилянської до В. Гнатюка від 4 грудня 1905 р., хоча повість «Ніоба», яку О. Кобилянська за порадою літературної подруги все ж подала на конкурс, до переліку творів-переможців не належить: «Може, пригадуєте собі, що зразу було оповідання під девізою “Excelsior” усунене комісією через “нерозбірливість почерку”».

Та зараз же по розділі конкурсних премій одержала я письмо від одного члена тієї ж комісії, що редакція “Київської старини” ухвалила друкувати “Ніобу”, що і справді вчинила» (Кобилянська О. Лист до Володимира Гнатюка від 4 зрудня 1905 р. // Твори. В 5 т. Т. 5. С. 557–558). Усі твори-переможці в такій самій послідовності побачили світ на сторінках «Киевской старини» в 1905 р., услід за ними було видрукувано «Ніобу», а потім — оповідання Лесі Українки «Приязнь». Можна припускати, що публікація повісті В. Винниченка «Голота» стала важливою спонукою для Лесі Українки завершити роботу над власним твором. У листі до С. Єфремова від 22.III(4.IV).1905 р. вона згадує В. Винниченка та його повість, а також звіряється у творчих намірах: «Вдаюся до Вас з проханням, застерігаючись, звичайне, що беру його назад, коли Вам невігідно буде або загайно вволити його. Діло в тім, що, захопившись творами д[обродія] Винниченка (надто останнім оповіданням “Голотою”, я замірилась написати про нього критичну розвідку, але не маю ще всіх потрібних для того матеріалів» (Лесь Українка. Лист до Єфремова С. О. від 22.III(4.IV).1905 // Листи: 1903–1913. С. 226). Саме тоді, знайомлячись із доробком В. Винниченка та працюючи над власним твором, Лесь Українка, очевидно, й викреслила початковий експозиційний епізод з «Приязні», який починається реченням «І хто б подумав, що з тієї “тонконогої”, “миршавої” Дарки виросте така хороша та справна дівка!» (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 838. Арк. 1). Якщо звернути увагу на дуже виразний авторський стильовий прийом — вибудовування дівочого образу, зокрема його портретних параметрів, за допомогою протиставлення тих чи тих характеристик, то певна суголосність із тими прийомами, які використовує В. Винниченко у своїй «Силі і красі», очевидна: «Ну, тонконогою то й тепер її дражнять, як хто розсердиться, але ж тонкі ноги зовсім їй краси не уймають, бо й стан у неї тонкий та гнучкий, і вся вона струнка, як тополя. Тільки вже миршавою ніхто її навіть і зо злости не назове, бо хоч вона тонка, але висока, в плечах широка, міцна, звинна, а в руках така дужа, що не кожний хлопець її перетягне, як стануть часом силу міряти; вона й не худа тепер, тільки тіло на їй не пухке та не біле, як у міщанки, а тверде та бронзове, як личить молодій селянці-робітниці. І гарно їй з тим, — може, якби вона була пухка та біла, та ще сита й спокійна, як міщанка, то й не здавалась би гарною, бо яка ж там її врода: сиві очі, гладке темно-русе волосся, всі риси, як то пишеться в паспорті, «обикновенные».

А проте подивіться на неї хоч у жнива чи на сіножаті, як вона певним та зручним рухом вимахує серпом або кидає сіно, мов не працює, а грається роботою, бронзове тіло лиснить на сонці, золотом одблискує, грубі темно-русі коси, заложені навколо голови, блищать над чолом, як мідяний вінець, у сивих очах то сине небо, то зелена сіножать відбивається, і міняться вони всіма барвами і всіма настроями гарячих жнив, палкої косовиці» (Там само. Арк. 1–2) (курсив наш. — Ред.). Окрім частих протиставлень з часткою «не», впадає у вічі вказівка на звичайність, буденність Дарчиних рис («...всі риси, як то пишеться в пашпортах, “обикновенные”» (Там само. Арк. 1 (зворот))). На такій самій буденності акцентував і В. Винниченко у своєму оповіданні, але щодо «краси» Мотрі він обрав позицію протиставлення не випадково — вона пов'язана з його виразним апелюванням до класиків українського письменства: «То була краса, що вихоується тільки на Україні, але не така, як малюють деякі з наших письменників. Не було в неї ні “губок, як пуп'янок, червоних, як добре намисто”, ні “підборіддя, як горішок”, ні “щок, як повная рожа”, і сама вона не “виліскувалась, як маківка на городі”. Чорна, без блиску, товста коса; невисокий, трохи випнутий лоб: ніс тонкий, рівний, з живими ніздрями; свіжі, наче дитячі губи, що якомсь мило загинались на кінцях; легка смага на матових, наче марморових щоках і великі, надзвичайно великі, з довгими віями, темно-сірі очі, з котрих, здавалось, дивлячись, наче лився якийсь тихий, мнякий, ласкавий світ, — то була й уся краса цієї дівчини» (Винниченко В. Сила і краса // Київская старина. 1902. Июль — Август. С. 229–230). У епізодні чорнового автографа Лесі Українки по-особливому акцентується на «красі» і «силі» — двох ключових позиціях Винниченкового твору. Тож, перечитуючи прозу В. Винниченка на етапі завершення роботи над «Призню», Леся Українка не могла не спостерегти цього зв'язку, який, імовірно, має радше типологічний характер.

До того ж оповідання «Сила і краса» у рік його публікації могло залишитися непрочитаним Лесею Українкою. Варто зважити: твір В. Винниченка з'являється у 1902 р. журналі «Киевская старина» тоді, коли вона змушена постійно перебувати в поїздах — після середземноморських травневих мандрів 1902 р. повертається до Києва, відвідує Гадяч і знову готується до подорожі в Італію. Навіть власні справи з редакцією «Киевской старины» тоді вона узгоджувала за посередництва П. А. Косача. Саме батька

вона просить, аби той посприяв публікації в часописі новел О. Кобилянської «Через море» і «Сліпець», а згодом повідомляє своїй адресатці в листі від 20.VI(3.VII).1902 р. про відмову журналу надрукувати ці твори. У листі до О. Кобилянської від 3(16).X.1902 р. Леся Українка запевняє, що «його (чорненького. — Ред.) “За готар” хутко буде надруковане у К[иївській] Старині» (Леся Українка. Лист до Кобилянської О. Ю. від 3(16).X.1902 // Листи: 1898–1902 / упоряд. В. А. Прокіп (Савчук). Київ: Комора, 2017. С. 469), а в листопадовому листі з Сан-Ремо запитує про долю твору: «Чи надрукований вже чийсь нарис в Кіевск[ой] Стар[ине]?» (Леся Українка. Лист до Кобилянської О. Ю. від 1(14).XI.1902 // Листи: 1898–1902. С. 482). Лист до О. Кобилянської від 17(30).XII.1902 р. із Сан-Ремо потверджує, що нових чисел журналу вона не мала з собою: «Я не знаю, чи К[иевская] Старина вже видрукувала чиесь “За готар”, — перед моїм виїздом обіцяли видрукувати в найближчій числі, але я тут К[иевской] Ст[арины] не бачу, а з дому мені про те не написали» (Леся Українка. Лист до Кобилянської О. Ю. від 17(30).XII.1902 // Листи: 1898–1902. С. 506). Зате в цьому листі Леся Українка повідомляє, що знає про нову статтю С. Єфремова, яка стосується творчості О. Кобилянської (має на увазі працю «В поисках новой красоты»). Усе, що згодом розгорнеться навколо неї, втягуючи у свій вир родину Косачів та інших їхніх сучасників, які намагалися відповісти С. Єфремову, напевне, так і не дало можливості тоді прочитати оповідання В. Винниченка «Сила і краса». Тож, пишучи згодом статтю про його твори, вона згадує насамперед повість «Голота», яка перемогла в конкурсі «Киевской старини». Б. Якубський не випадково наголошує на таких рядках у статті Лесі Українки «Винниченко»: «Хотя мы не принадлежим к присяжным критикам, но привыкли давать себе отчет в литературных впечатлениях и думаем, что г-ну Винниченко (а может быть и его читателям) представит некоторый интерес искреннее и сознательное выражение мнения о нем со стороны его старшего товарища по литературе, могущего, конечно, ошибаться больше, чем это свойственно заправским критикам, но зато неразрывно связавшего судьбу своей души с судьбой той категории литературы, к которой он принадлежит вместе с разбираемым автором и к которой, поэтому, он присматривается особенно пристально, особенно тревожно» (Леся Українка. Винниченко // Твори: У 12 томах / за заг. редакцією Б. Якубського. Київ: Книгоспілка, 1930. Т. XII. С. 235). Критик називає цю працю «найцікавішою статтею»,

підкреслюючи: «Вона вважала, що її творчість і Винниченка належить до одного літературного стилю» (Якубський Б. *Леся Українка як літературний критик* // Твори: У 12 томах / за заг. редакцією Б. Якубського. Київ: Книгоспілка, 1930. Т. XII. С. XXVII). Леся Українка, аналізуючи твір В. Винниченка «Сила і краса», зосереджується не так на «психології» головних персонажів, як на «зображенні цієї психології», на «трагічній дилемі вибору між красою і силою», але цілком оминає важливий експозиційний момент у творі — портрет Мотрі, який постає радше відкритою «апеляцією» до традиції творення українською літературою портретної характеристики персонажа.

Можна спостерегти й іншу причину вилучення авторкою на початку твору експозиційного епізоду з Даркою — Леся Українка в розділі VI таки подає у творі портрет Дарки — вже майже дорослої дівчини. Його характерною рисою, яка не може залишитися поза увагою, так само є надуживання часткою «не»: «Барва її лица не була й тепер рум'яною, зостався й досі легкий відтінок слоневої кости в смуглявім обличчі, щоки не були круглі, в очах не було дівочої легкодумної безжурности, обличчя здавалося вирізьбленим скупю на легкі ефекти рукою думливого артиста, що, творячи красу, зовсім не дбав про неї. Та й мало хто, дивлячись на сю дівчину, тямив, що вона гарна, і не було звичаю називати її так, а проте, хто раз придивився до неї, той потім пізнавав її скрізь, хоч і сам не знав, чим відбивають ті неблизкучі сиві очі від інших сивих очей, і вся оця просто русява, не білява й не руда, не безброва та й не чорнобрива, не велика й не мала дівчина одрізняється від тисячі інших таких “створіннів Божих”» (Л. Ф. 2. Од. зб. 838. Арк. 66). Тож у цьому випадку можна також припускати, що письменниця, поряд із В. Винниченком, включається у своєрідний «діалог» з українськими класиками, який провадила й у реальному житті, висловлюючи власні позиції щодо розвитку національної літератури, зокрема прози. Ще задовго до написання твору в листі до М. Драгоманова від квітня — травня 1893 р. Леся Українка пише, називаючи твори І. Нечуя-Левицького: «Правда Ваша, що в Зорі оскуденіє видно, коли ж там якось так запанувала Левицько-Чайченківська школа, що й протиснутись крізь неї трудно. Чи то ми ще стоїмо на такому низькому ступені розвитку літературного, що у нас іще пишуться і читаються такі речі, як На розпутті, Поміж ворогами etc. Чи ж довго ми стоятимемо на сьому ступені?» (Леся Українка. *Лист до Драгоманова М. П. від*

квітня — травня 1893 р. // Листи: 1876–1897 / упоряд. В. А. Прокіп (Савчук); передм. В. П. Агеевої. Київ: Комора, 2016. С. 197).

Загалом про цей період в житті Лесі Українки — зиму 1904–1905 рр. («неплідний для творчості») — та про роботу над «Приязню» вже по смерті письменниці згадував К. Квітка: «Зрештою, в такі безплідні періоди Леся іноді говорила, що то нічого не значить, що вона нічого не пише, — її думка працює, думає про образи, і за ті часи виносить в душі те, що потім зразу виливається. Хоча фізично почувалася там досить міцною, навіть могла робити далекі (10–12 верстов) проходки по околицях, мала добрий апетит, але мала часті головні болі, була дуже зажурена смертю коханого брата Михайла і взагалі настроєна була якось буденно і прозаїчно. Часом робила чорну письменницьку роботу, задля зарібку, чим томила. Отже, і одна річ, яку там написала, була прозаїчна — оповідання “Приязнь”. Стимулом до сього оповідання був не внутрішній пал душі, не творча жага. Тоді редакція “Киевской старины” врядила в себе постійний белетристичний відділ і, здається, вперше після падіння “Основи” об’явила, що белетристика буде оплачуватися гонораром. Але було відомо, що вона буде містити тільки реалістичні оповідання, переважно з життя нижчих класів. Отже, почасти, щоб робити все-таки українську роботу, замість тої чорної російської, яку тоді робила, а почати ж із зрозумілого бажання не сходити з літературного горизонту і продовжити обцення з читачем, зважила написати таке оповідання, яке підійшло б під фізіономію і вимоги журналу “Киевская старина”.

Спочатку видобула з свого архіву своє дуже раннє оповідання з життя волинського простолюдю, написане в примітивній сентиментальній манері, радилася, чи з нього можна що зробити чи переробити, і потім зважила, що не можна. Куди вона його діла, не знаю, певно, знищила. Відкинувши се оповідання, взялася писати “Приязнь”.

Отже, писателька, що мала тоді в своїй теці поеми “У пуші”, “Кассандра”, мусила, пристосовуючись до потреб громади, виготовляти їй щось інше і менше значне. Розуміється, оповідання вийшло дуже добрим, бо в такої письменниці, навіть без особливого творчого піднесення, в сей зрілий період життя, не могло вийти погано, або якби й вийшло, то вона б сього не послала, — але сьому оповіданню сама Леся не надавала ваги. Се було те, що “треба”» (Квітка К. На роковини смерті Лесі // Спогади про

Леся Українку / автор проекту та відповідальний редактор Тамара Скрипка. Нью-Йорк — Київ: Темпора, 2016. Т. 1. С. 234–235). Тільки у травні 1905 р. письменниця завершила роботу над твором.

У листі до О. Шимановської (осінь 1925 р.) Олена Пчілка згадувала про цей період життя і творчості Лесі Українки, який міг вплинути на вибір теми твору та його реалізацію: «По переїзді до Києва сім'я наша пробувала там зимою, а на літо приїздила або в Полтавщину, або на Волинь, тільки вже в інший куток, близько Ковеля. Місцевість там поліська, рівна, але непогана: був там ліс, великий садок — старий і молодий; мова селянська — гарна, з деякими особливостями поліського діалекту, але непопсована. Пізніше у творі своєму “Лісова пісня” та в оповіданню “Приязнь” Леся ввела багато слів, уживаних в тій місцевості, і вони додали розмаїтості Лесиній поетичній мові. Коли Леся пробувала у тім куточку Волині, то й там були приятельки її дитячих літ — діти сусідніх селян» (Пчілка О. Лист до Оксани Шимановської // Спогади про Леся Українку. Т. 1. С. 64). У своїх спогадах про Леся Українку Н. Косач, дружина молодшого брата письменниці М. Косача, відзначала: «Любила вона і всіх колодяжненців, як і вони її. Особливо приятелювала вона з Варварою Йосипівною Дмитрук, цією дуже шляхетною і доброю жінкою, що, родом із сусіднього Уховецька, вийшла заміж за Петра Дмитрука, що був лісником у Колодяжному» (Косач Н. Спогади про Леся Українку // Спогади про Леся Українку. Т. 1. С. 318). У «Коментарі» до «Спогадів...» Т. Скрипка уточнює, що Варвара Дмитрук (1872–1963) була покоївкою Лариси Косач, «народилася в Колодяжному, а не в Уховецьку, й була приятелькою Ольги, а не Лесі» (Там само. С. 319). Дослідниця Л. Кулінська у праці «Поетика Лесі Українки» стверджує, що «образ Дарки взятий з життя, в ньому втілені конкретні риси знайомої Лесі Українки з с. Колодяжного Варвари Дмитрук, але письменниця типізує образ» (Кулінська Л. П. Поетика Лесі Українки. Київ: Вид-во Київського ун-ту, 1967. С. 187). На стильові особливості твору звертає увагу Б. Якубський, називаючи його оповіданням «ніби на побутову тему»: «Воно мало бути реалістичне, бо було й написане після оголошення редакцією “Киевской Старини”, що вона оплачуватиме гонораром реалістичні оповідання з народнього побуту <...>. Але тут реалістично-побутова лише тема, а її розроблення цілком романтичне» (Якубський Б. Леся Українка-белетрист // Леся Українка. Твори. Київ: Книгоспілка, 1929. Т. X. С. XXII). Дослідник підкреслює: «Тут в останній раз

Л[еся] Українка свідомо й навмисне, на замовлення, для грошей, зрадила себе й спробувала поєднати вимоги реалістично-побутового стилю з вимогами того стилю, що його вона тоді вже для себе знайшла в “новоромантизмі” (Там само). І. Качуровський, аналізуючи прозу Лесі Українки, поряд із творами інших жанрів, виокремлює кілька важливих рис, які реалізовані в «Приязні»: письменниця відмовляється від авторської ремарки, не пояснюючи читачеві вчинків персонажа; послуговується «функціональною реалістичною деталізацією», що «відрізняє прозу Лесі Українки від побутового етнографізму» (Качуровський І. *Покірنا правді і красі (Леся Українка та її творчість)* // *Променисті силуети: Лекції, доповіді, статті, есе, розвідки*. Київ: Києво-Могилянська академія, 2008. С. 75). На його думку, оповідання «Приязнь», «якоюсь мірою перегукується з феєрією “Лісова пісня”»: В обох творах етнографізм служить мистецтву, а не мистецтво етнографії, як то було у попередніх прозаїків» (Там само). Про оповідання «Приязнь» як про «одне з найрадикальніших у демонстрації інверсійних гендерних ролей» пише В. Агеева: «Узвичаєні суспільні норми, стосунки між статями й між суспільними верствами висвітлюються через очуднення, яке досягається використанням дитячої точки зору на зображуване. Подруги, “гарно вихована”, покірна й залежна від усіх умовностей свого середовища панянка Юзя та горда, вольова й “нецивізована” селянка Дарка, протиставлені, зокрема, через їхні оцінки патріархальних уявлень про чоловічі й жіночі чесноти та цінності. Коли Юзя — уособлення традиційної фемінності — несамостійна, піддатлива чужим впливам, безпорадна у вирішенні будь-яких практичних питань, уся в поліні ілюзій, сформованих родинним вихованням, батьками (вплив авторитетного батька особливо наголошений), то Дарка претендує швидше на “чоловічий” статус» (Агеева В. *Поетеса зламу століть. Творчість Лесі Українки в постмодерній інтерпретації*. Київ: Либідь, 2001. С. 188–189). Обґрунтовуючи власну позицію, дослідниця зіставляє образ Дарки з образом Параски — героїні новели О. Кобилянської «Некультурна»: «У цій героїні Кобилянська, як і Леся Українка в “Приязні”, наголошує фізичну силу й витривалість жінки, яка у селянському патріархальному світі дає їй можливість почуватися незалежною» (Там само. С. 200).

131 ...та й чкурнула від матері поза городдям на пастовень... — пастовень — «природна криниця з джерельною, кришталево чистою і холодною водою — так званий Лесин кадуб — джерело, потік води якого пробивався крізь зрізаний чи зламаний вітром нижній стовбур дуба (кадуб). За спогадами сучасників, Леся любила сидіти біля цього джерела» (Косач Н. Спогади про Леся Українку // Спогади про Леся Українку / автор проекту і відповідальний редактор Тамара Скрипка. Нью-Йорк — Київ: Темпора, 2016. Т. 1. С. 319).

132 Кревавник — (кривавник) деревій — лікарська рослина, здатна спиняти кров (звідси — й назва). В перекладі з латинської назва рослини пов'язана з іменем міфічного героя Ахіллеса. Тисячолістник — ще одна назва цієї рослини, яка поширена в Україні.

133 ...романів Фрейтага... — Густав Фрейтаг (1816–1895) — німецький письменник, видавець, автор прозових і драматичних творів. Наприкінці 80-х рр. XIX ст. повне видання творів Г. Фрейтага з'явилося друком у 22 томах.

134 ...по два злоти локоть... — локоть (лікоть) — одиниця міри, що відповідає відстані від ліктьового суглоба до кінця витягнутого середнього пальця руки. У XIX ст. на території Європи використовувалися лікті різної довжини — за таблицею ліктів у міліметрах (лікоть австрійський, лікоть венеційський, лікоть берлінський та ін.). Використовувався як офіційна міра і як міра народно-побутова. У Галичині впродовж 1787–1857 рр. послуговувалися ліктем львівським (галицьким), він дорівнював 59,6 см. На території Російської імперії, до складу якої входила й територія України, паралельно побутовала ще одна міра — аршин (з XVIII ст. аршин дорівнював 28 дюймам, а це 71,12 см), яка була запозичена з Османської імперії. Тому персонажі Лесі Українки у творі користуються цими двома мірами й намагаються узгодити співвідношення між ними.

135 ...ще не скінчила тієї «літанії»... — «літанія» в перекладі означає «молитва», «прохання» — молитва в християнстві, в якій заклики до Бога чи Святого доповнюються власними проханнями. В католицькій церкві найчастіше в «літаніях» звертаються до Ісуса Христа й Діви Марії. «Літанії» можуть читатися й промовлятися в храмі під час богослужіння або індивідуально, в самотній молитві.

136 Ой ти, бабо, ой ти, стара відьмо... — рядки пісні-приповідки, які використовує Леся Українка у творі, записані нею в

«с. Колодяжне, коло Ковля» та належать до гри у «Відьми» (Народні мелодії. З голосу Лесі Українки / записав і упорядив Климент Квітка. Київ, 1917. С. 220).

137 ...грала для панночок старосвітські «вальчики»... — «вальчик», «валець» — вальс.

138 На ту «інтенцію» вона прочитувала довгі літанії та антифони... — антифони в перекладі з грецької — «ті, що звучать у відповідь» — діалогічний почерговий спів двох частин хору, що мовби відповідають один одному. Антифон — це ще й жанр літургійних піснеспівів, які виконуються в діалогічний спосіб.

139 Надходило Воже Сіаю, врочисте свято маєвого зілля й квіток... — Свято Тіла і Крові Христових, яке відзначається католицькою церквою в четвер на одинадцятий день після П'ятдесятниці або на шістдесятний день по Великодню. Урочисту процесію зі Святими Дарами очолюють священники, які несуть дароносицю, разом із парафіянами вони обходять навколо храму.

140 ...у нас розхіднику нема... — розхідник звичайний або розхідник плющовидний — багаторічна трав'яниста рослина. У народі розхідник називають «собача м'ята».

141 ...одійшла собі на «потереб» (поруб) і лягла там у холодку під куциком — Леся Українка сама дає в дужках пояснення слова «потереб» як поруб — місце, ділянка, де вирубано ліс.

142 ...має прикрасити заєтра саму найсвятішу святиню — «монстранцію» з св[ятими] дарами... — «монстрація» (від «показувати», «демонструвати») — різновид дароносиці в католицькій церкві, призначена для адорації (позалітургійного вшанування Святих Дарів, які освячені в ході Євхаристії — Святого Причастя).

143 ...таткові заграла мазура «На смерть Конарского»... — Шимон-Констант-Юзеф-Ігнаци Конарський (1808–1839 рр.) — військовий, революціонер, журналіст. Був учасником польського повстання 1830–1831 рр. Розстріляний за вироком російського суду. У визвольному русі залишив слід як незламна духом людина.

144 ...відмовляла «rózaniec» перед образом... — «розарій» — молитви, які промовляють, перебираючи вервицю (чотки). «Розарій» (вервиця, чотки) — шнурок із нанизаним на нього дерев'яним, кістяним, янтарним і т. ін. намистом чи вузликами для відліку прочитаних молитов або поклонів під час молитви. У перекладі з латинської означає «сад троянд», «розарій».

145 ...що може знати панна, коли вона не знає по-французьки і не може читати ні Прево, ні Жіна, ні Марні, ні навіть Дроза — у цьому

переліку прізвищ сьогодні можна виокремити, насамперед, перші два.

Прево — Антуан Франсуа Прево (1697–1763) — священник і французький письменник, автор «Причинок до історії чесноти», «Листів ментора до одного панича», «Історії молодого грекині», а також психологічного роману «Історія кавалера де Гріє і Манон Леско» (скорочена назва «Манон Леско») (1731), який зажив світової слави. У романі розповідається про пристрасне кохання юнака до аморальної жінки. Твір вважають певною мірою автобіографічним. У 1939 р. у Львові з'явився друком його український переклад під назвою «Історія невірної» (переклад здійснив М. Рудницький, а автором обкладинки був С. Гординський). У передмові до книжки М. Рудницький пише: «Прево в усіх своїх повістях змальовував більше свої зворушення та думки, ніж характери людей і суспільне середовище. Любов, що спекла його своїм полуменем один раз чи й більше, залишилася для нього таким спомином, що запаморочує і відбирає спромогу володіти собою. Таким огнем горить герой його “Манони”. Всі герої його повістей — це жертви такої лиховісної пристрасти. Вони безсумнівні попередники романтичної доби, коли люди — якщо брати за підставу героїв літератури — занепадали на кохання так само масово, як ми тепер занепадаємо на “еспанку”» (Рудницький М. Автор незабутньої «Манони» // Отець Прево. Історія невірної. *Manon Lescaut* / переклад і передмова М. Рудницького. Львів: Бібліотека «Діла», 1939. Ч. 39. С. 9). Прикметно, що на початку в передмові М. Рудницький зауважує: «Прізвище автора цієї книжки може декому нагадати автора “Півдівіць”...» (Там само. С. 5). Його заувага важлива з огляду на те, що через понад три десятиліття упорядники 12-томного видання творів Лесі Українки у примітках до твору називають таки Ежена Марселя Прево (1862–1941) — французького письменника-романіста та його твір «*Les demi-vierges*» (1894), який був перекладений російською мовою в 1898 р. й користувався величезною популярністю в тогочасних читачів (Лесь Українка. Збір. творів: У 12 томах. Київ: Наук. думка, 1976. Т. 7. С. 551). Твори якого Прево французькою читала Юзя, з'ясувати складно, хоча музичне втілення образів роману А. Ф. Прево «Манон Леско», здійснене Ж. Масне (опери «Манон», 1884 та «Портрет Манон», 1894) і Дж. Пуччіні (опера «Манон Леско», 1893), по-новому наприкінці XIX ст. привернуло увагу й до твору письменника.

Літературний псевдонім Гур французької письменниці Габріелі Мартель де Жанвіль (1849–1932), авторки «жіночих» романів, згадується й у творі Лесі Українки «Над морем».

146 ...на ньому витинали «крутях»... — український народний танець, який побутує на Волині. Згадується і в оповіданні Лесі Українки «Одинок» (див. прим. до твору).

147 ...раптом музики врзали «гречки»... — український народний танець, який належить до «сюжетних» танців. Словесний супровід танцю представлений у збірці «Народні мелодії. З голосу Лесі Українки. Записав і упорядив Климент Квітка» (розділ «Пісні до танцю». З Колодяжного, Ковельського пов[іту]):

Ой посіяв козак гречку
на дубові, на вершечку.
Сам п'ю, сам гуляю,
сам стелюся, сам лягаю.

Схватилася шура-бура,
Козакові гречку здула.
Сам п'ю, сам гуляю,
сам стелюся, сам лягаю.

(Народні мелодії. З голосу Лесі Українки / записав і упорядив Климент Квітка. Київ, 1917. С. 198)

148 У Міцкевича про вінки — «z róż, lilii i tymianki»... — згадується балада польського поета А. Міцкевича (1798–1855) «Dudarz», у якій він цитує тріолети Томаша Зана (1796–1855), де наявний цей рядок.

149 І таки страх неформемно пошите... — неформемно пошите, тобто неправильно.

150 ...як я бачила раз у театрі «Wesele na Mazowszu» — то зовсім що іншого, ніж тут... — «Wesele na Mazowszu» — імовірно, тут згадується драма «Wesele», що належить перу польського драматурга С. Виспянського (1869–1907), хоча продовження назви «...на Mazowszu» спонукає вважати, що одна з учасниць розмови у творі говорить про побачену виставу «на Mazowszu». У чорновому автографі Лесі Українки цей епізод лише окреслено, тому звирити назву за цим джерелом неможливо. Драма написана в 1901 р. і вважається знаковим твором періоду модернізму. В основі твору — реальна подія — одруження поета Луціана Риделя з селянкою

Ядвігою. П'еса була поставлена того самого 1901 р. на сцені Краківського міського театру.

Розмова

Вперше надруковано у журналі «Літературно-науковий вістник» у 1908 р.: Леся Українка. Розмова. Літературно-науковий вістник. 1908. Річн. XI. Т. XLII. Кн. VI. С. 420–437.

Чорновий завершений автограф (Леся Українка. [«Розмова»]. Поч.: «Велике, фатальне кохання — це Самум...». Проза. Ялта. 20.І.1908. Автограф олівцем. 27 арк.) зберігається у відділі рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 839).

Датується «1908 р. 20. І. Ялта» за автографом.

Подається за автографом.

Автограф написаний синім олівцем, характеризується численними авторськими дописками і закресленнями, скороченнями реплік у діалогах, що свідчить про роботу Лесі Українки над вдосконаленням твору, проведеною в лютому — квітні 1908 р. Наприклад: «...це Самум, що [засипає] заносить піском...» (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 839. Арк. 1); «...поет, [держачи] схиливши буйно-кучеряву голову...» (Там само); «...забув про географію, пишучи сее... [здається, Сахара нігде не граничить з морем і на їй нема дюн]» (Там само. Арк. 1 [зворот]); «Я в геогр[афії] ще менше тямлю, ніж ви, [і не думала боронити порушених прав географії супроти вашої поезії]» (Там само); «Поет почервонів [потім поблід] і кинув рукопис на софу» (Там само); «— [Дитино моя]! Хлопче мій! — голос актрисин був, навпаки, ніжний і добрий, хоч трошки насмішкуватий. — [Не будьте занадто дитиною і]» (Там само. Арк. 2); «...ви глядите мене, [ховаєте свої молодощі в душній кімнаті хворої], приносите мені невідплатні жертви...»; «...на мене дивились, «були в захваті» [від мене, порівнювали і знаходили незрівняною], казали, що я — «зоря»» (Там само. Арк. 2); «Вам було б нудно від моєї тодішньої «гармоничности»! [Вона знов засміялась так, як він не любив]. Он можете взяти альбом, [он там внизу на етажерці] — там є багато моїх «молодих» портретів» (Там само. Арк. 3); «...взяв її тонку бліду руку, [вкриту рельєфними жилками], ще марнішу, ніж її обличчя...»; «...вам не до лица нещирість, [хоч би навіть «блаженна»] Ви ж добре знаєте...»; «— Я нічого не знаю про

безповоротність, — сказав поет, [ухиляючись від простої відповіді], ховаючи погляд» (Там само. Арк. 4); «— Хіба ви мені [як писателеві] «тему» [розказуєте] викладаєте»; «...поетове обличчя мало дуже мучений вираз [мов на тортурах]»; «Ну, от і не смійся з вами! [Поет, а ще думає, що тільки «неподілена любов»]. Невже ви думаєте...» (Там само. Арк. 6); «...визволитись від тої літератури, викресати з нього [і запалити нею щось інше], і що я се могла б...» (Там само. Арк. 7); «...я рідко бачив людину менше жадібну до грошей, ніж ви. [Все ваші товариші могли б посвідчити. — Ну, ну, лишім моїх товаришів і те, що вони могли б, але напевне не схотіли б і посвідчити]»; «Настало мовчання. [Вона лежала з закритими очима]. Поет механічно перегортав листочки...» (Там само. Арк. 8); «Ну, звісно, [собі завжді більше віриш] на себе впевняєшся більше» (Там само. Арк. 9); «— Се зрозуміло, — [рішучо] важливо заявив поет» (Там само. Арк. 10) (закреслені в автографі слова, словосполучення і речення тут і далі взято в квадратні дужки).

Після слів «— А чому ж би ні? Сподіваюсь, не будете мене вчити нехтування “словами”» закреслено:

[«— Та й крім того, я в літературі і сама не знаюся.

— Се справді “інша річ”, — саркастично вкинув поет.

Актриса глянула на нього пильно.

— Як я бачу, ви тепер не без жельця.

— Простіть, — сказав поет покірливо і засоромлено.

Нічого, я ще й не таке заслуговую»] (Там само. Арк. 11).

Також закреслено діалог після слів «... він не встояв би проти дрібних родинних злиднів»:

[«— Я бачила в житті не один такий приклад. Та й справді, але се потім. Ну, хоч би те: де б я мала грати, пішовши заміж і застрягнувши в тому місті? На аматорських виставах? Пожалься, Боже!

— Так... Се справді... — промимрив поет.

— Ото ж то! Або може б мала проситися до заїзних аматорських товариств, хоч на один вечер пограти?.. Е, про це зайво й говорити...»] (Там само. Арк. 13).

В автографі наявні й інші закреслення, зокрема в таких фрагментах тексту: «Адже в мущин то звичай — попри великій, мовляли ви, фатальній любові мати ще з десяток, коли не більше, меншеньких, нефатальних. [Ще може воно частіше так буває у жінок, а мущини здебільшого мають «розмаїтішу» натуру: одна мила — поетичний спогад, друга — прозаїчна конечність, третя — для розривки... ну, і так далі, хоч і без кінця]» (Там само. Арк. 19);

«— Як собі хочете... [досить того, що мені судилося бути «поетичним спогадом»]» (Там само); в діалозі після слів «— Вам дивно?»:

[«— Мені здається, се натурально, що я хтіла побачити як склалось його родинне життя.

— Не знаю. Зрештою, я не про те думав.

— Ви дивуетесь, що я одважилась з'явитись перед його шлюбною дружиною? Поет аж з місця зірвався.

— Як вам не сором таке говорити? Вона покивала на нього рукою.

— Сядьте, мій хлопче і не бентежтесь. З вами часом буває трудно розмовляти]» (Там само); в авторській мові та в мові персонажів: «Однак ми говорили про нові п'єси, а більше про мої ролі [Тут знов, до речі, прийшлись оповідання про всякі овації мені в різних містах]» (Там само. Арк. 23); «— Про се не варто говорити, — мовила тихо, — се сюди не йде... він не такий... [занадто вже він «чесний трудовник» і «зразковий семянин». Правда се дивно, що я покохала такого? А може й не дивно... Може дивно було б якби я покохала іншого... — Ви так думаете? — з гіркостю запитав поет]» (Там само. Арк. 24); «То перше було щось не то каюття, не то гордощі, не то надія, а се вже нічого не стало... [І на його не жаль мені вже було, жаль тільки його самого, а втім і то не знаю, чи жаль. От так зовсім нічого не було]» (Там само. Арк. 24).

Першодрук має чимало розбіжностей з текстом чорнового автографа: скорочено діалоги, зроблено стилістичні та кілька смислових уточнень («рішучо мовила» виправлено на «зважливо мовила»; «так прийнято» — «такий звичай», «вона стихла» — «вона вгамувалась»; «терплячий» — «терпеливий», «очі розширились» — «очі поширшали», «вміють консервувати» — «вміють задержувати», «при сучасних умовах» — «при сучасних обставинах», «не годився» — «не зугарен», «на се пішов» — «на таке пристав», «кутки витирає» — «кутки підпирає», «ви забуваєтеся!» — «ви що собі думаете!», «около» — «товариство», «приемне» — «миле», «на менш вигідних умовах» — «на лихіші умови», «каприз» — «примха», «холодний піт» — «циганський піт», «глядачів» — «публіки», «великодушні» — «жалісливі» тощо). «Збігають з гори» виправлено на «збігли з гори», «змінити границі» на «змінивши границі». Не увійшов до першодруку і фрагмент тексту, що не закреслений авторкою в автографі: «— Та вже все одно, я вам мушу се розказати, — сказала вона з якимось одчаєм... [я вже раз описала се для вас, потім порвала, бо в мене на папері все

виходить так роблено, фальшиво, а потім знов хотіла написати та от і тепер кружляю, кружляю, а все вертаюсь до того самого, дарма що...].» Наявні в першодруку пропуски окремих речень, які не закреслені в автографі: «Отож, поїхала я на Сібір. [Се я ратувала те, що здавалось мені дорожчим над усе, навіть над мое кохання]; «Я знаю ваш репертуар [не тільки з вашої гри, а й з власного читання. Справді там] трапляються щонайменше...»; «Бувши зовсім мертвою, вдавати якусь пародію на живу людину, [ніякого в тім глузду не було]».

Написанням слів з емоційним підтекстом, які Леся Українка подає в автографі в лапках, у першодруці знехтувано: наприклад, «дизгармонії», «порваних струн», «розбитих арф», «кращою», «гармоничности», «молодих», «хвалебні», «перелітна птаха», «перельотами», «пристроюватися». Більшість слів, які авторка в автографі підкреслила, в першодруці подано розрядкою, хоча окремі підкреслені слова залишилися поза увагою редакторів. У першодруці іменники середнього роду («убрання», «оповідання», «обличчя», «дихання», «безсмертя») мають змінене закінчення: «убранне», «оповіданне», «обличче», «диханне», «безсмерте»; так само різниться написання слів з літерою г (в автографі — «газета», «газетяр», «географія», «некролог»; натомість у першодруці — «газета», «газетяр», «географія», «некрольог») й написання слова «Сибір» (в автографі «Сібір»). Але в автографі наявне й не однако-ве написання Лесею Українкою однокореневих слів «істерику» та «істерічний». Очевидно, варто зважати на те, що вони належать до різних морфологічних груп та вписані у дещо відмінні стилістичні контексти («...але публіка і критика прощали мені все — за істерику» — пов'язується з лексикою «критиків»; «Коли слідом за мною вся жіноча половина глядачів корчилась в істерічній нападі, то се звалося моїм «тріумфом», і сибірські багатчі дарували мені соболі й самоцвіти» — співвідносна з лексичним полем внутрішнього театрального існування). Це саме стосується слова «актриса», яке в тексті автографа вживається часто, за винятком використання у словосполученні: «край ніг хворої “одставної актриси”». В автографі наявний ще один випадок написання слова «актриса», де воно творить певне контекстуальне тло, поряд зі словами «артистів», «поетів», «безсмертя» тощо.

Історія написання твору постає з листування Лесі Українки. У листі з Ялти до матері О. П. Косач від 3(16).II.1908 р. Леся Українка повідомляє про написане оповідання і пошук назви: «Замість

викінчування речей, що давно пора викінчити, написала якесь оповідання, що й досі йому назви не доберу, а тепер воно лежить, бо нам обом (Лесі Українці та її чоловікові К. Квітці. — Ред.) переписувати трудно» (Лєся Українка. Лист до Косач О. П. (матері) від 3(16).ІІ.1908 р. // Листи: 1903–1913 / уряд. В. А. Прокіп (Савчук). Київ: Комора, 2016. С. 369).

Ще за життя Лесі Українки на публікацію твору відгукнувся С. Єфремов. Аналізуючи прозові твори «Над морем», «Приязнь», «Розмова», він наголошує на темі самотності: «Самотня “відставлена актриса” (“Розмова”), що заплатила своїм талантом за ту самотність. Скрізь бачимо самотніх і скрізь вони більш або менш тяжкими психічними, а то й фізичними муками покутують ту свою гірку самотність» (Єфремов С. Поезія самотності. [Лєся Українка. Твори. Т. 1. Київ. Дзвін.] / Рада. 1912. Ч. 146. 27(10) червня (юня). С. 3). З-поміж творів останнього періоду життя Лесі Українки А. Ніковський вирізняє «написаний прозою діалог “Розмова”»: «Сі три останні твори—“Розмова”, “Над морем” і “Приязнь”... маємо в них сучасне житте, або близьке до українського або навіть український побут (“Приязнь”), але і в них позначилися ті характерні риси творчости Лесі Українки, що їх так виразно знати в творах драматичних» (Ніковський А. Екзотичність сюжета і драматизм у творах Лесі Українки // Літературно-науковий вістник. 1913. Річн. XVI. Т. LXIV. Кн. X. С. 57). І. Стешенко говорить про твір як такий, що належить до пласту «далеких від громадського змісту, більш приватних або психологічних» творів Лесі Українки, в якому «розказується історія невлучного кохання одної актриси». (Стешенко І. Поетична творчість Лесі Українки // Літературно-науковий вістник. 1913. Річн. XVI. Т. LXIV. Кн. X. С. 46). Натомість М. Драй-Хмара звертає увагу на драматичний складник твору: «В прозовому діялозі “Розмова” змалювано таке саме трагічне кохання, що, не давши щастя людині, вбиває святе святих її душі—її талант. <...> Зазнавши власного великого нещастя, вона втратила згоду з самою собою, з своїм хистом» (Драй-Хмара М. Лєся Українка: життя і творчість. Київ: Держ. вид-во України. 1926, С. 124). Б. Якубський визначає суголосність теми оповідання з темою драматичних творів Лесі Українки «Айша й Мохамед», «Йоганна, жінка Хусова» та пізніших—«Камінного Господаря» та «Оргії», а важливими компонентами творчості цього періоду вважає «драматизм і рефлексію» (Якубський Б. Лєся Українка-белетрист // Лєся Українка. Твори. Київ:

Книгоспілка. 1929. Т. X. С. XXVIII). М. Зеров розглядає твір у контексті проблеми творчих імпульсів авторки, в результаті яких постала й «Лісова пісня»: «Ці настирливі й постійні, вічно чарівні образи не тільки малювалися в уяві Лесі Українки, але й говорили, промовляли до неї; її уява взагалі була насичена звуками, а її пам'ять міцно ті звуки тримала. Оповідання “Розмова”, що все цілком приснилося їй, не розвіялося, як передранішній сон, навпаки, набрало чіткості, виразності й легко зафіксувалося на папері» (Зеров М. *Леся Українка. Критично-біографічний нарис // Українське письменство*. Київ: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2003. С. 403). Окрім того, М. Зеров говорить про твір Лесі Українки в контексті інших, зокрема оповідання «Над морем»: «“Розмова” — не що інше, як напівзамасковані драматичні етюди, скоріш діалоги...» (Там само. С. 396). А. Музичка появу твору пов'язує з увагою Лесі Українки до тем подружнього життя, взаємин у родині: «Опісля взаємна допомога стала темою її оповідання “Розмова”, вона є драмою в житті героїні... Дуже багато рис актриси нагадує нам саму Лесю, й тому, може, не без причини написала вона оповідання саме тоді, коли вона зажила новим життям, коли життя вимагало від Лесі піднімати такі питання. У цілому оповіданні, як і в інших творах, з того часу маємо мотив давньої любові. Цей мотив є теж підставою діалогу “Айша та Мохамед”, що його написала Леся швидко після згаданого оповідання 1908 р., він є й у поемі “Ізольда Білорука”» (Музичка А. *Леся Українка: її життя, громад. діяльність і поет. творчість / передм. М. Куліша*. [Б. м.]: Харків: Держвидав України. 1925. С. 81–82).

151 ...це Самум... — самум — пекучий вітер. Поривчастий, спекотний, сухий короткотривалий вітер з піском, що фіксується від квітня до вересня у пустелях Північної Африки, Аравійського півострова й прилеглих районів і спричиняє підвищення температури повітря понад 50° за Цельсієм.

152 Не всі тії сади цвітуть, що весною розвиваються... — рядки з української народної пісні «Ой у полі три криниченьки...».

153 Лукулловський бенкет — відомий вислів про розкішний обід, назва походить від імені римського аристократа, полководця Луція Ліцинія Лукулла (117 до н.е. — 56 до н.е.), який прославився влаштуванням пишних, вишуканих бенкетів.

Враги

Вперше надруковано у виданні: *Леся Українка. Враги // Збір. творів: У 12 томах. Київ: Наук. думка, 1976. Т. 7. С. 275–277.*

Чорновий недатований автограф твору (*Леся Українка. Переклад з [] російською мовою. «Враги». Оповідання. Б/д. Чорновий автограф, частина олівцем. 4 арк.*) зберігається у відділі рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 912).

Датується орієнтовно кінцем 1900-х років.

Подається за автографом.

Напис на папці автографа «Переклад з [] російською мовою» (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 912) свідчить про певний сумнів у оригінальності твору Лесі Українки. Автограф написаний чорнилом (дві перших сторінки), а далі — олівцем. Він має незначні мовностилістичні виправлення. Закреслено фразу «— Смешного я здесь ничего не вижу», натомість надписано: «— Если вы находите это смешным...»; «...и она хотела уйти, [по видимому] искренно возмущенная...» (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 912. С. 3) (тут і далі в квадратних дужках закреслені фрази. — Ред.); «...ведь бессмысленно [быть все таки твоей женой] оставаться вместе...», «— Неправда, [я никогда не говорил этой фразы] ты нагло извращаешь мои слова, как всегда» (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 912. С. 4). У першодруку ці авторські виправлення враховані. В автографі такі іменники середнього роду на означення абстрактних понять, як «предложеніє», «положеніє», «сумашествія», а також «комедія» вжито з літерою «і». Поряд з цим, авторка послуговується в автографі також літерою «ѣ», що цілком вписано в правописні норми тогочасних російськомовних видань, які виходили тоді в «підросійській Україні». Ймовірно, вона мала намір опублікувати твір в одному з них.

Твір міг писатися тоді, коли письменниця роздумувала над сімейними проблемами, аналізувала становище сестри О. П. Косач, яка важко переживала арешт та ув'язнення майбутнього чоловіка М. Кривинюка, розмірковувала над родинними стосунками М. Комарової і М. Сидоренка, асистента, згодом професора Одеського університету. У листі від 16 (28).ХІ.1897 р. з Ялти до О. П. Косач Леся Українка пише про труднощі сімейних стосунків: «Трагічна річ сі «молоді подружжя»: les deux forcats unis par la même cha[i]ne (це два каторжники, скуті одним ланцюгом (фр.) — Ред.) ...Холод приймає, як подумаю про те... Краще вже бути вічно одинокою, та

тішитись хоч тією думкою, що нікому світ не зв'язаний моїми руками. Тільки я скажу тобі, що каяття не єсть fatalité кожного подружжя. Попроси коли небудь у Ради той лист, що дядько писав їй з Парижа в 30 літні роковини його шлюбу з Л[юдмилою] М[ихайлівною]; спитай теж коли небудь Л[юдмилу] М[ихайлівну], як би вона розпорядила своїм життям, коли б їй його вернули назад, вона певне скаже тобі те, що сказала мені, і ти побачиш, що можна носити спільні кайдани, і важкі кайдани, і все таки бути не двома каторжниками, а двома друзями» (Леся Українка. Лист до Косач О. П. (сестри) від 16 (28).XI.1897 р. // Листи: 1876–1897 / упоряд. В. А. Прокіп (Савчук) ; передм. В. П. Агеевої. Київ: Комора, 2016. С. 483). Взаємини і проблеми подружнього життя осмислюються письменницею у багатьох творах — як у драмах («Блакитна троянда», «Бояриня», «Руфін і Прісцилла»), так і в оповіданнях («Помилка (Думки арештованого)», «Розмова»).

НЕЗАВЕРШЕНІ ПРОЗОВІ ТВОРИ. ФРАГМЕНТИ. ПЛАНИ

Чот[ирі] каз[ки] зел[еного] ш[уму]

Вперше надруковано у виданні: Леся Українка. Твори: В 5 томах. Київ: Держлітвидав України, 1952. Т. III. С. 729–730 (в розділі «Незакінчені прозові твори, плани та конспекти»).

Чистовий незавершений недатований автограф (запис зроблено чорним чорнилом на сторінках записної книжки Лесі Українки) зберігається у відділі рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (Ф. 2. Од. зб. 842. С. 13–19). Також там зберігається список твору, здійснений О. П. Косач-Кривинюк: З Лесиної записної книжечки, давнішої з двох, що є в її архіві. Чот[ирі] каз[ки] зел[еного] ш[уму]. План ненаписаної казки. 2 арк. Запис зроблено чорнилом фіолетового кольору на жовтуватому папері, табельованому на 12 окремих граф (запитання російською мовою щодо вказівки про членство у ВКП(б) чи ВЛКСМ свідчать, що переписувався текст незавершеного твору Лесі Українки вже в радянський час).

Датується орієнтовно 1889 р.

Подається за автографом.

В автографі є закреслення рукою Лесі Українки — після слів «Океан, буря. Переселенці.»: «Історія переселенця-русина. Поворіт його додому». У першодруку ці рядки подаються в тексті

з поміткою «закр[еслено]» (Леся Українка. Твори: В 5 томах. Київ: Держлітвидав України, 1952. Т. III. С. 730). У кінці твору в автографі Лесею Українкою зроблено запис: «Поговорка: Чи ти була на тій долині, де правду ділили? (Як хто чому не вірить)». (Ф. 2. Од. зб. 842. С. 19). У першодруку вони збережені й подаються вкінці. Так само в першодруку збережено написання слів «войни», «война» та в реченні «Там йому роблять різні штуки снігова челядь» форма дієслова «робити» подається як «роблять» (саме в такому варіанті граматичного узгодження, коли «снігова челядь» сприймається як множинний іменник в поєднанні з прикметником). Натомість у виданні Леся Українка. Збір. творів: У 12 томах. Київ: Наук. думка, 1976. Т. 7. 568 с. їх вживання відповідає унормованим правописним формам (представлено граматичною формою «робить»). В обидвох названих виданнях слово «брехмане» (у значенні «брахмани») вживається як «брамани», а велику літеру в словах «Перші колоністи, Індепенденти...» замінено на малу. Якщо Леся Українка мала на увазі імена хоч і узагальнених, але казкових персонажів — учасників «розмови», то вживання великої літери тут певною мірою виправдане, незважаючи на те, що імена-характеристики інших учасників цієї «розмови» («аболіціоністи, плутократи-експлуататори») подаються з малої літери. Враховуючи те, що твір так і не було завершено, складно передбачити подальшу реалізацію сюжетних колізій та роль у них певного персонажа, тому в цьому виданні такі авторські особливості максимально збережені. Це стосується також назви твору, яку в автографі подано скорочено. Повну назву відтворено за листом Лесі Українки до М. П. Косача, датованим кінцем жовтня — початком листопада 1889 р.

Водночас, зважаючи на датування твору в згаданому листі до брата, варто брати до уваги й факти, що могли безпосередньо впливати на формування письменницького задуму. Влітку 1888 р. Леся Українка лікувалася на Хаджибейському лимані, розташованому недалеко від Одеси. Узимку, на початку 1889 р., вона згадує про перебування там та пов'язані з ним події у листі до бабусі Є.І Драгоманової: «Я вибравшись із Лиману жила неділь зо дві з мамою в Одесі і дивилась там на усіх тих людей. Потім ми їздили на пароході по морі, це мені найлучче всего сподобалось, бо тоді був день гарний, море тихе і красиве, до то ж і морська болізн менє на той раз не брала. Я б хотіла і дальше куди небудь поїхати, та може на той рік і поїду» (Леся Українка. Лист до

Драгоманової Є. І. від кінця грудня 1888—початку січня 1889 // Листи: 1876–1897 / упоряд. В. А. Прокіп (Савчук) ; передм. В. П. Агеевої. Київ: Комора, 2016. С. 60–61). У листі до матері О. П. Косач вона звертає увагу на погоду, описуючи враження від побачених природних явищ: «Тут спекота страшенна, по 30° буває в 7 г. вечера! дощ ніразу не йшов з того часу як я тут. По вечерам, після страшно гарячих днів, на небі спалахують зірничі, немов тії блискавки; вчора я годин зо дві стояла і дивилась на їх. Вдень тут курява страшенна і земля, розпикаючись на сонці, дуже білою видається, од цього всего мені стали трохи боліть очі, неприємно це, але щож робить, на те ж і тут сиджу, щоб було гаряче» (Леся Українка. Лист до Косач О. П. (матері) від 26.VI(8.VII).1889 // Листи: 1876–1897. С. 63). У цьому самому листі вона зауважує: «Листи я завжди увечері пишу, бо в день трудно зібратись, якось не йде. Уліти також на вечір одкладаються. <...> Про улітячі справи напишу докладніш в іншому листі» (Там само. С. 64). У наступному листі до матері Леся Українка повертається до теми «уліт»: «Уліти з слідуючим листом пришлю конечно» (Леся Українка. Лист до Косач О. П. (матері) від 6(18).VII.1889 // Листи: 1876–1897. С. 68). Очевидно, вона говорить про поетичні твори. Але якщо зважати на те, що в цей період Леся Українка працювала над оповіданням «Жаль», то, можливо, задум написати щось цілком інше в рамках того чи того прозового жанру вже визрів. До такої думки схиляє її вересневий лист 1889 р. з Колодяжного до М. Косача— вона сповіщала брата, що розпочала писати, поряд з іншою літературною роботою, одну казку для дитячого журналу. Леся Українка прагне пришвидшити працю перед своєю наступною поїздкою в Одесу: «Збираюсь потроху в Одессу. Думаю, що до Октябрю виїду. Не конечно мені хочеться їхать, але таки поїду. Я б хотіла тепер хоч де-як: уліти скінчити, щоб не возитись із ними в Одесі. Я було думала тут зайнятись добре і скінчить нарешті той нещасливий “Жаль”, аж вийшло так, що він і досі лежить нескінчений, а замість його я розпочала ще дві нових уліти: “Les pauvres gens” і одну казку для дитячого журналу, що ми бачили в Одесі. Ну, та дасть Біг, доулічу все благополучно» (Леся Українка. Лист до Косача М. П. від вересня 1889 // Листи: 1876–1897. С. 69). У наступному листі до М. П. Косача в жовтні 1889 р. Леся Українка згадує про свою казку в контексті «писань для народу»: «Я сама про писання для народу дуже і дуже подумувала, хоч з мене толку може й небагато, бо я щось не можу збитись з беллетристичного шляху,

а не знаю чи беллетристичні праці будуть куди небудь судні. Ще далеко раніш твого листу, ще в Кол[одяжному], я почала писати казку для дітей, зветься “Чотири казки зеленого шуму”, казку сю я хотіла послати в Галичину в дитячий журнал, як що вдасться мені добре ця проба, то писатиму більш, як що ні, то значить — “кебети не маю!”... Кінчить сіі казки, я, за різними справами не мала часу, але певне хутко скінчу» (Леся Українка. Лист до Косача М. П. від кінця жовтня (поч. листопада) 1889 // Листи: 1876–1897. С. 71). Очевидно, що продовжити роботу над казкою Лесі Українці завадила активна робота над оповіданням «Жаль», яке вона мала намір переписати до кінця 1889 р. (лист до М. П. Драгоманова від 24.XII(5.1).1889), а також її участь у задуманих перекладацьких проектах (лист до М. П. Косача від 26–28.XI(8–10.XII).1889), за реалізацію яких береться в той час. У травні 1890 р. Леся Українка, надсилаючи уривок з ранньої редакції поезії «Contra spem spero!», повідомляє М. П. Косачу з Колодяжного дещо іронічно, що «таки й зовсім ледача стала»: «...пишу маленькі віршики для власної втіхи і розривки, а роботи — жаднісенької! перекладу — нікотро-го. Лусіє так на 15 стрічках і стала. Казки для галичан не написані. А мої нечисленні “теми” — гай, гай, що з ними бідними сиротами буде?» (Леся Українка. Лист до Косача М. П. від 18.V.1890 // Листи: 1876–1897. С. 100). Як переконує цей лист, твір Лесі Українки так і залишився недописаним уже тоді — ще на початку етапі реалізації творчого задуму.

154 Самум — з арабської перекладається як спекотний вітер, який відзначається поривчастістю й короткотривалістю і найчастіше зустрічається в пустелях Північної Африки й Аравійського півострова. Самум приносить багато піску й відчутне підвищення температури повітря, триває в період травня — вересня.

155 Брахмани (брахмани) — жерці в індуїзмі. Слово «брахман» в перекладі з санскриту означає «зростаючий розум»

156 Буддисти (буддисти) — ті, хто сповідує буддизм — релігійно-філософське вчення про духовне пробудження, що виникло близько VI ст. до н. е. в Стародавній Індії.

157 Легенда Сакія-Муні — Сак'я Муні або Шак'ямуні (в перекладі з санскриту — мудрець, відлюдник із роду Сак'я) — в індійській міфології останній земний Будда, що проповідує драхму. Російський поет Д. Мережковський у 1885 р. написав одну зі своїх найвідоміших поезій «Сакья Муни» («По горам, среди ущелий

темных...») з підзаголовком «Буддийское предание», яка могла бути відома Лесі Українці. У 1886 р. у Москві у серії «Научно-популярная Библиотека» побачила світ книга Шюре «Сакія Муни. Древній мудрець» (Легенди о Буддѣ), в анотації до якої зазначалося: «Предлагаемая книга о Сакія-Муни, конечно, может быть доступна только для образованнаго до извѣстной степени читателя, при томъ знакомаго съ Индійской мифологіей и историей Индіи. На русскомъ языкѣ есть книга о Буддѣ Ольденберга, изд. Солдатенкова, къ которой желающыя и могут обратиться. Издаваемая нами книга есть нечто иное, какъ поэма въ прозѣ, построенная на подлинных легендахъ о Буддѣ и его ученіи. Усилие автора было направлено на то, чтобы уяснить генезисъ личности Будды, возстановить внутреннюю драму въ душѣ Сакія-Муни, что ему очень удалось. Нельзя того же сказать о последнѣй части книжки, гдѣ излагается ученіе Будды — она оставляетъ многого желать» (Шюрэ. Сакія-Муни. Древний мудрец (Легенды о Будде). Москва: Тип. И. Н. Кушнерева и К., 1886. С. 2).

158 **Індивідуалісти** (в перекладі з англ. — незалежні, самостійні) — радикальне релігійно-політичне угруповання пуритан, що брали участь у англійській буржуазній революції XVII ст. Вони виступали за повну автономію, відкидаючи церкву, яка пов'язана з діяльністю держави.

159 **Абolicіоністи** — так називали тих, хто обстоював ідею скасування рабства.

[Жаль. План IV — XII розділів]

Вперше надруковано у виданні: Леся Українка. Збір. творів: У 12 т. Київ: Наук. думка, 1976. Т. 7. С. 293–294.

Автограф твору «Жаль. План IV — XII розділів» зберігається у відділі рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 828).

Датується орієнтовно початком 1889 р. на підставі листа Лесі Українки до М. Косача, написаного у вересні 1889 р.

Подається за першодруком, звіреним за автографом.

Автограф без дати, має деякі закреслення: з плану VI розділу знято після слів «за границею» таке речення «Жаль. Міста, по

¹ Весільної подорожі (фр.).

котрих проїзжа[ла] під час *voyage de noces*¹. Антіпатія до бар[онеси]. Дрібні клопоти. Нудота» (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 828. Арк. 1). Закреслені і останні слова: «Візит пана». З плану XI розділу викреслено його початок: «В селі, в степах. Нудота страшенна. Дом у бар[онесси] багатий. Заздрість. Як мене всяка стара кокетка має поневірять. Швачка. Нужденна натура!» (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 828. Арк. 1 (зворот)).

У вересні 1889 р. Леся Українка пише до М. Косача, що має намір завершити роботу над уже розпочатими творами: «Я було думала тут зайнятись добре і скінчить нарешті той нещасливий “Жаль”, аж вийшло так, що він і досі лежить нескінчений...» (Леся Українка. Лист до Косача М. П. від вересня 1889 // Листи: 1876–1897 / упоряд. В. А. Прокіп (Савчук) ; передм. В. П. Агеевої. Київ: Комора, 2016. С. 69).

Уже те, що «план» починається з четвертого розділу, перекоонує в тому, що попередні три розділи вже були готові, коли письменниця повернулася до реалізації власного задуму. Своєрідним доказом слугує автограф твору (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 826), в якому аркуші 3–23 відрізняються від наступних (зокрема від аркуша 24) більш поживклим папером та якістю чорного чорнила.

[Жаль. VI—VII розділи]

Уперше надруковано у виданні: Леся Українка. Зібр. творів.: У 12 т. Київ: Наук. думка, 1976. Т. 7. С. 281–292.

У відділі рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка України НАН України зберігається автограф твору, на першій сторінці якого вгорі є авторська помітка: «До пове[істі] «Жаль» (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 827).

Датується липнем 1891 р. на підставі листа Лесі Українки до матері О. П. Косач від 30 червня—3 липня (12–15 липня) 1891 р.

Подається за першодруком, звіреним за автографом.

В автографі частина тексту після слів «— Ну, ми зараз вам викладемо:» перекреслена навскісними вертикальними лініями: «... позаторік, одночасне князь позичив у мене 5 тис.,— почав один кред[ітор].

— Два роки тому назад у мене позичив 3 ½ тис., а потім через п'ять місяців ще дві.

— У мене, [-] перебив третій, [-] торік в маю узяв...» (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 827. С. 8).

У листі до матері від 30 червня-3 липня (12–15 липня) 1891 р. Леся Українка пише: «...та ще написала вставну главу до «Жалю», до завтра докінчу другу главу вставну і пришлю тобі вкупі з “Народом”» (Леся Українка. Лист до Косач О. П. (матері) від 30 червня – 3 липня (12–15 липня) 1891 // Листи: 1876–1897 / упоряд. В. А. Прокіп (Савчук); передм. В. П. Агеевої. Київ: Комора, 2016. С. 137).

Наявність тексту, як і закреслення в ньому, свідчать про те, що Леся Українка поверталася до роботи над оповіданням «Жаль», удосконалюючи його і прагнучи виписати той чи той епізод опукліше, увиразнити характери персонажів. Та, ймовірно, такі авторські кроки, пов'язані з образом Софії, лише обтяжували розвиток дії в рамках сюжетної колізії, тому й не були включені письменницею до остаточного варіанту твору. Це саме стосується й образу княгині Карабазі, який у перших розділах оповідання «Жаль» в цілому представлений побіжно, натомість у останніх розділах в остаточному варіанті твору йому відводиться «підсилювальна» функція.

Зіставивши текст оповідання «Жаль» та вставні розділи, можна переконатися, як раціонально й виважено письменниця вибудовувала сюжетний «каркас» твору, зважаючи на те, що влітку 1891 р. вона вже мала написаним його повністю. Не випадково в листуванні з'являється означення жанру «повість» — очевидно, Леся Українка мала намір поширити окремі моменти твору. Наприклад, те, що представлено в автографі [Жаль. VI—VII розділи] (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 827), а саме у розділі VI (Софія «у своєму будуарі на рожевій канапці, приїзд княгині Карабазі, підготовка до траурної церемонії, власне похорони князя), в оповіданні «Жаль» передано одним невеликим абзацом наприкінці розділу IV: «Похорони князя були тихі, не дуже бучні. В світі мало говорили про його смерть, далеко більш говорилось про несподівану руїну його маєтку: “Ce pauvre comte s'était donec ruiné!”^I — говорили одні. “Хто б міг сподіватись?” — казали другі. “Ainsi va le monde!”^{II} — додавали інші, а врешті хутко се ні для кого не було більш цікавим» (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 826. Арк. 27 (зворот)). А вже розділ V починається реченням, в якому суттєво зміщуються акценти — за рахунок «випадання» з уваги характерної деталі, що стосується образу канапки, яка відіграє функціональну роль у зав'язці

^I Отже, цей бідний граф розорився (фр.).

^{II} Такий світ (фр.).

твору, на початку розвитку дії та в його кульмінаційній частині. «Рожева канапка» втрачає найважливішу прикмету, незважаючи на те, що така деталь, здавалося б, могла надати контрасту епізодові («Софія сиділа на канапці в чорній жалобній сукні. Вираз її обличчя не зовсім відповідав сумтковому убранню, — на лиці скоріш дивуване видко було, аніж смуток. “Що ж буде далі?” — говорив її погляд» (Там само)). Натомість у вставному розділі VI ця сама сцена позбавлена очікуваного контрасту — навіть за рахунок наявності згаданої характеристики: «Софія сиділа у своєму будуарі на рожевій канапці. Вона була сумтна — ні, не так сумтна, як здивована, стурбована і знеохочена. Безпомічний погляд; якась дитяча турбота і безвладно опущені руки, все те надавало Софії вид покинутої дитини. “Що ж се таке? Так хутко все скінчилось? Що ж тепер почати?” — здавалось питав її погляд» (Л. Ф. 2. Од. зб. 827. С. 1) (підкр. наше. — Ред.). Власне, розділ V остаточного варіанту оповідання «Жаль» включає, окрім змісту частини вже згаданого розділу VI (важливий епізод — прихід кредиторів), повністю зміст розділу VII вставної частини (княгиня Карабазі, яка ігнорує Софію; відвідання баронеси; арешт майна; друге відвідання баронеси й рішення їхати в село до родини). В остаточному варіанті окремі епізоди відсутні, а наявні — подаються сконденсовано (суттєво відрізняється авторський підхід до образу баронеси — у розділі VII вставної частини образ виглядає згладженим, менш суперечливим). Очевидно, Леся Українка, спробувавши дещо змінити у творі, все ж зневірилася в такій можливості. Чи не тому в листі до О. Маковея від 25.IX(7.X).1893 р. пише: «Я думаю, що Ви повірите мені, коли скажу, що тепер — по трьох чи чотирьох роках — я інакше б написала свій “Жаль”, але ж поправляти давно написану і скінчену річ дуже трудно, бо вже ніяк не можна погодити тодішньої течії думки з теперешньою. Через те я викидаю геть ті речі, які здаються мені ні-до-чого, а які ще до чого небудь судні, ті друкую, поправивши хіба стиль і мову. Я признаю, що в “Жалю” багато є недотепного і “зеленого”, але поправити не можу, раз через те, що не маю оповідання в руках, а друге через висше наведену причину» (Леся Українка. Лист до Маковея О. С. від 25.IX(7.X).1893 // Листи: 1876–1897. С. 216–217).

У першодруку допущено певні неточності лексичного і граматичного характеру. У реченні «Софія так давно вже не говорила ні з ким про свої справи та жалі, що тепер при першій нагоді не могла втриматись і розповіла все, що прийшлося їй дізнати за

сей прикрий час» замість слова «дізнати» вжито «дізнатись» (Леся Українка. Збір. творів: У 12 т. Київ: Наук. думка, 1976. Т. 7. С. 289); а в репліці «Та... трудно ж так одразу залишити і господу, і все... при тім же я жду листа від татка з остатньою радою, як мені бути надалі» слово «господу» замінено на «посаду» (Там само). Окрім того, в першодруку написання деяких слів відрізняється (в автографі маємо: «прійом», «візит», «Рубецька», «аристократічного», «тільки», «сальон», «звідсі» тощо).

160 Вона докладно навчала Софію про всі жалобні конвенанси... — конвенанси — етикет, правила поведінки.

[Одинак. План VI—XII розділів]

Вперше надруковано в журналі «Радянський Львів» у 1947 р.: Леся Українка. Одинак. Оповідання // Радянський Львів: Літературно-мистецький і громадсько-політичний журнал Львівської організації Спілки письменників України. 1947. № 4 (квітень). С. 19–34.

Чорновий недатований автограф (Леся Українка. [«Одинак»] План VI—XII розділів) зберігається у відділі рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 833).

Датується орієнтовно 1893 р.

Подається за автографом.

Саме автограф Леся Українка. [«Одинак»] План VI—XII розділів (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 833) дає підстави вважати оповідання «Одинак» незавершеним (чистовий недатований автограф (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 832) включає лише шість розділів, а за авторським задумом, як переконує «План VI—XII розділів», їх мало бути дванадцять).

В автографі є окремі виправлення. Так, закреслено: «VII. У матері». Натомість вписано: «VII. Муштра. Поступав в денщики на село». У VIII розділі після слів: «Денщицька доля» викреслено: «Веселі сцени».

Про те, що робота над текстом оповідання «Одинак» активізувалася саме в 1893 р., свідчить лист Лесі Українки до матері від 24.X(5.XI).1893 р. Попри багато інших літературних новин та подій, які вона згадує, наприкінці листа наголошує: «...пишу Одинака, і набрала на себе роботи стільки, що на всю зиму стане» (Леся Українка. Лист до Косач О. П. (матері) від 24.X(5.XI).1893 //

Листи: 1876–1897 / упоряд. В. А. Прокіп (Савчук) ; передм. В. П. Агеевої. Київ: Комора, 2016. С. 226). Урешті, в тому, що написаний текст датується саме 1893 р., переконує дата завершення твору в цілому — січень 1894 р. (до такої думки схиляє лист Лесі Українки до Олени Пчілки від 28.I(9.II).1894 р. (детальніше про це в коментарі до оповідання «Одинок»)).

Очевидно, план слугував певним орієнтиром в подальшій роботі, давав можливість вибудувати колізії та сюжетні ходи таким чином, аби вони виглядали вмотивованими. Про це свідчать і зміни в текст плану, які вносить письменниця згодом, уже під час активної реалізації творчого задуму (підставою для подібних висновків може бути якість чорнила).

«<...> от вона, тая жадана рівність...»

Уперше надруковано у виданні: Леся Українка. Твори: В 5 томах. Київ: Держлітвидав України, 1952. Т. III. С. 730–731 (в розділі «Незакінчені прозові твори, плани та конспекти»).

Чистовий незавершений недатований автограф (Леся Українка. []. «...от вона тая жадана рівність!.. Уривок невідомого прозового твору». [Не пізніше середини 90-х рр.]. Автограф. 2 арк.) зберігається у відділі рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (Ф. 2. Од. зб. 843. 2 арк.).

Датується орієнтовно початком 90-х рр. XIX ст.

Подається за автографом.

Чистовий незавершений недатований автограф становить запис, зроблений чорним чорнилом на двох аркушах, які списані згори донизу повністю.

Відмінності в тексті першодруку, в зіставленні з автографом, незначні (вони переважно стосуються написання слів: у першодруці «рівності» замість «рівности», «блакитно-злотистим» замість «блакітно-злотистим», «рятувати» замість «ратувати», «інші» замість «инші», «тільки» замість «тілько» тощо). Щодо наступних видань, де публікувався текст уривку, то таких змін у написанні слів, на противагу першодрукові, побільшало (наприклад, якщо в першодруку збережено написання слова «крів'ю», то у виданні Леся Українка. Збір. творів: У 12 томах. Київ: Наук. думка, 1976. Т. 7. 568 с. маємо «кров'ю»).

Формат аркушів, їхня якість та особливості почерку Лесі Українки спонукають вважати, що уривок написано орієнтовно на початку 90-х рр. XIX ст. У примітках до першодруку упорядники висловили думку, що уривок незавершеного твору варто «віднести до періоду ранньої творчості Лесі Українки, не пізніше середини 90-х рр.» (Лесь Українка. Твори: В 5 томах. Київ: Держлітвидав України, 1952. Т. III. С. 796). Такого погляду дотримуються й упорядники пізнішого в часі 12-томного видання творів Лесі Українки (Лесь Українка. Збір. творів: У 12 томах. Київ: Наук. думка, 1976. Т. 7. С. 554). Окрім зовнішніх параметрів тексту, варто звернути увагу на зміст уривку, який так само дає підстави датувати його початком 90-х рр. У 1892 р. Лесь Українка провадить роботу, пов'язану з підготовкою до друку її першої поетичної збірки «На крилах пісень», яка з'явилася вже наступного — 1893 р. У листі до І. Франка від 14(26).V.1893 р. вона дуже детально («по нумерах», тобто за пунктами) виповідає технічні й орфографічні побажання до поетичних текстів, перечитуючи їх та впорядковуючи. Саме 1892 роком датується поезія Лесі Українки «Досвітні огні». Те, що вона могла роздумувати над текстом цього твору вже тоді, прагнучи допрацювати його чи внести якісь інші правки, засвідчує друге видання збірки «На крилах пісень» (1904), в якому авторка вилучає з тексту цього твору третю і сьому строфи. Саме сьома строфа, якою в першодруку закінчувався вірш «Досвітні огні», перегукується з текстом уривку: «З віконечок ллеться стяга та просвітла, / Одрадість у серці розквітла, / Огні золотії мигтять, / Одважним промінням зорять, / Мов кличуть: до праці! до світла!» (Лесь Українка. Збір. творів: У 12 томах. Київ: Наук. думка, 1975. Т. 1. С. 398).

У листі до подружжя Драгоманових від 18.VIII.1892 р. Лесь Українка роздумує: «Як будуть іти осінні дощі, то я сподіваюсь написати чимало такого, що вже давно збираюсь» (Лесь Українка. Лист до подружжя Драгоманових від 18.VIII.1892 // Листи: 1876–1897 / упоряд. В. А. Прокіп (Савчук) ; передм. В. П. Агеевої. Київ: Комора, 2016. С. 181). В іншому листі до М. Драгоманова від 10(22).XII.1892 р. вона згадує про роботу над розпочатими творами: «У мене, як завжди, багато напочатих работ і одна другу перебиває, але я навіть се люблю. Я все роблю замахы на всякі повісті і драми на громадські теми; але — біда моя! — я бачу, що я ще молода-дурна (Helas!¹ Сі два слова часто вживають у нас як синоніми!), бо часто мене

¹ На жаль (фр.).

займають такі думки, що не мають нічого спільного ні з громадськими справами, ні з патріотичними думками, а проте я забуваю про економію часу і паперу і мушу записувати їх, бо вони кажуть, що хочать жити на світі» (Леся Українка. Лист до Драгоманова М. П. від 10(22).XII.1892 / Листи: 1876–1897. С. 189). Пишучи до Л. Драгоманової 10(22).I.1893 р., Леся Українка роздумує: «Чи справді я живу робочим життям? Часом мені здається, що я роблю, скільки можу, а часом думаю, що і половини того не роблю, скільки б могла і повинна робити; та певне остатня ся думка вірніша. Якось так сталось, що я мусіла статись кабінетною людиною, а кабінетна робота загожує мені тільки наполовину. Та вже нічого робити, — хто живе половинчастим життям, то така і його робота мусить бути. Однак дишу сю тему, вона якась водяна і скільки її не товчи, то нічого нового не вийде» (Леся Українка. Лист до Драгоманової Л. М. від 10(22).I.1893 // Листи: 1876–1897. С. 191–192). Через місяць у листі до М. Драгоманова від 11(23).II.1893 р. Леся Українка якраз і говорить про різні думки, які записує, називаючи це знову «товченням води в ступі»: «Був якийсь час, що я ні до чого не бралась, а тільки записувала різні більш-менш невиразні *pensées*¹, а таку роботу можна без образи порівняти з товченням води в ступі» (Леся Українка. Лист до Драгоманова М. П. від 11(23).II.1893 // Листи: 1876–1897. С. 194). Ймовірно, саме в такі творчі періоди вона мала намір повернутися до продовження роботи над розпочатим твором. «Просто для думок великий і планів тьма, мені навіть се до сподоби...», — написала вона до родини Драгоманових навесні 1893 р. (Леся Українка. Лист до родини Драгоманових від весни 1893 // Листи: 1876–1897. С. 199).

161 Унтер (унтерофіцер) — у Російській імперії цим словом могли називати молодшого унтерофіцера і старшого унтерофіцера.

162 Поступає в денщики... — денщики — це солдати, яких «прикріплювали» до офіцера, вони перебували в його безпосередньому розпорядженні.

163 Гауптвахта — приміщення для заарештованих військово-службовців. Сидіти на гауптвахті — перебувати під арештом.

164 ...Андрея справляють — у ніч на 13 грудня (Андріївська ніч) дівчата проводять обряд ворожіння, а парубкам дозволяється бешкетувати.

¹ Думки (фр.)

З людської намови

Вперше надруковано у виданні *Леся Українка. З людської намови. Леся Українка. Твори в 5 томах*. Київ: Держлітвидав України, 1952. Т. III. С. 736–740 у розділі «Незакінчені прозові твори, плани та конспекти».

Незавершений недатований автограф (*Леся Українка. З людської намови. Незакінчений прозовий твір*. [Датується останніми роками життя]. Автограф. 12 арк.) зберігається у відділі рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 829). До нього долучено й машинописну копію твору (6 арк.) (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 829).

Датується орієнтовно 1904 р.

Подається за автографом.

В автографі наявні незначні правки (закреслення): «— До твоєї волі. А [дядина] [казала] Петро казав, що в неділю заручини будуть», (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 829. С. 12); «— Що ж тепера? Я ж кажу: до твоєї волі. Тільки що правда, то [правда] то не гріх» (Там само. С. 13). У папці (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 829) уміщений і машинописний варіант твору, де закреслення в тексті зроблено чорнилом фіолетового кольору.

Незважаючи на те що упорядники першодруку були зорієнтовані на автограф твору, вони не врахували особливостей мови Лесі Українки, зокрема це стосується написання окремих слів («осени», «виразне», «добіраючись», «гочи», «памнятати», «виберати» подаються за правописними нормами радянського часу).

У коментарі до першодруку висловлюється припущення, що «за почерком і папером цей твір слід віднести до останніх років життя Лесі Українки» (*Леся Українка. Твори в 5 томах*. Київ: Держлітвидав України, 1952. Т. III. С. 796). Упорядники видання *Леся Українка. Збір. творів: У 12 томах*. Київ: Наук. думка, 1976. Т. 7. 568 с. вважають, що твір «датується орієнтовно за почерком і папером другою половиною 900-х років» (Там само. С. 556).

У листі до О. Кобилянської від 14(27).VIII.1904 р. Леся Українка повідомляє про оголошений редакцією журналу «Киевская старина» конкур на найкращий прозовий твір українською мовою та запрошує до участі авторку з Буковини (*Леся Українка. Лист до Кобилянської О. Ю. від 14(27).VIII.1904 // Листи: 1903–1913 / упоряд. В. А. Прокіп (Савчук)*. Київ: Комора, 2018. С. 186). Те, що твір мав

статі «конкурсним» і передував написанню повісті «Приязнь», яка була написана Лесею Українкою, але участі в ньому не брала, потверджує ім'я головної героїні Дарки.

165 Ой сосна, сосна тонка виросла, гей!.. — рядки з пісні «Ой сосна, сосна тонка виросла, гей!» (Народні мелодії. З голосу Лесі Українки / записав і упорядкував Климент Квітка. Київ, 1918. Ч. 2. С. 132–133. Розділ «Пісні ліричні і побутові»).

166 Адже запоїни вже були?.. — запоїни — важливий складник передвесільного обряду. Це частування, яке влаштовував наречений для батьків та родичів нареченої після заручин, під час запоїн домовлялися про шлюб і посаг.

167 То таке «ніби», що за нього безчестя сплатим, як не підеш... — див. примітку до оповідання «Така єї доля».

«Беруть у двір Євцю...» (План оповідання)

Уперше надруковано у виданні: Леся Українка. Твори: В 5 томах. Київ: Держлітвидав України, 1952. Т. III. С. 731–736.

Чорновий недатований автограф «Беруть у двір Євцю...» зберігається у відділі рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (Л. Ф. 2. Од. зб. 838. Арк. 84–90) в папці «Додатки». Автограф має численні закреслення та дописки.

Датується орієнтовно кінцем 1904 р.

Подається за автографом.

Очевидно, що «Беруть у двір Євцю...» — план первісної редакції повісті «Приязнь», написаний на тому етапі, коли Леся Українка розпочала роботу над нею й постала перед проблемою подальшого «руху» в розвитку дії твору. Саме викреслені з тексту «Приязні» епізоди щодо освіти й перспективи подальшого Юзино майбутнього життя, які з'ясовуються в дитячій розмові з Даркою, пов'язуються з подіями в житті Юзі в так і не дописаному варіанті «Беруть у двір Євцю...» (в чорновому автографі «Приязні» з кінця 4-го й до 10-го аркуша текст написано простим олівцем, а правки зроблені чорним чорнилом, далі авторка знову користується чорнилом; це переконує в тому, що вона неодноразово поверталася до рукопису, а потім відкладала, щоби знову продовжити роботу над твором). Леся Українка викреслює з остаточного чорнового тексту «Приязні» й колізії, які стосуються поведінки Зоні

(в автографі «Беруть у двір Євцю...» дівчина має інше ім'я—Євця). Напевне, письменниця не бачила подальшого розвитку характерів своїх персонажів, зокрема Євці (Зоні), оскільки надалі в повісті (після від'їзду дівчини додому) немає про неї жодної згадки.

Помилка (Думки арештованого)

Вперше надруковано у виданні: Леся Українка. Помилка // Леся Українка. Твори / за заг. ред. Б. Якубського. Київ: Книгоспілка, 1929. Т. X. С. 242–264.

Незавершений недатований автограф (Леся Українка. Помилка. (Думки арештованого). Проза. [1906]. Автограф. 30 арк.) зберігається у відділі рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 836).

Датується орієнтовно 1905 р.

Подається за автографом.

Автограф має виправлення: «Коли б уже швидче [вечоріло] стемніло...» (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 836. Арк. 1); «Я [широ] просто пробував удачі...» (Там само. Арк. 2); «Адже всі [живі], кого я бачу...» (Там само. Арк. 5); «Заголовок ніякого не треба, я не вмю їх видумувати, [а просто так, ну, як листи пишуть] і завжді видумую не до ладу» (Там само. Арк. 15); «Потім [тою самою рукою] ти зняла шапочку і обтясла сніг...» (Там само. Арк. 16); «Тут я вперше звів [погляд] очі» (Там само. Арк. 18); «І знов я не пам'ятаю, що я сказав і як то сталося, що ти вже [сиділа на канапці] стояла, а я сидів і тулив твою руку собі до уст...» (Там само. Арк. 20); «...якось воно вийшло чудно [мов не до речі]... правда ж» (Там само. Арк. 21); «...чверть століття мине, поки я [інших господарств] осягну...» (Там само. Арк. 26); «Невже-таки хатній комфорт вищий від [любові] усього?» (Там само. Арк. 26); «... ми помагаємо існувати тому ладу [квартирними грішми] своєю платою за стіл і хату...» (Там само. Арк. 30); «Я [може] не настільки сильний, щоб [створити партію] бути літературним [лідером] ватажком напряду, але самостійність мого пера не дає мені бути рядовим в літературі, писати в рамках чужої програми, покорятись чужим, у всякім разі не моєю думкою [виробленим] збудованим, планам» (Там само. Арк. 31); «...приймала часом несімпатичні форми дрібного егоїзму і навіть жорстокості) [до людства, і невражливості на чуже горе], що він того не вартий...» (Там само. Арк. 33); «...і все-таки жив у правдивій

[моральній та навіть не раз і фізичній] правдивій кормизі...» (Там само. Арк. 33); «... сказав би: «Я пізнав тебе [прекрасна] маско!» Я [вкладав, роздавав] уділяв своїм героям по часточках свое серце...» (Там само. Арк. 47); «... ти дозволила собі [трохи вподобати] толерувати сю манеру...» (Там само. Арк. 48); «Я знаю, що він убогий і хворий [а мусить при тому лекціями заробляти на хліб, партія не може накидати на нього ще й сю безплатну роботу] і тяжко заробляє на хліб, але думаю, що йому не буде кривди...» (Там само. Арк. 54); «Ти мовчки потакнула головою. Далі спитала: — А що ж ти хочеш робити замість редагування?» [«Я хотів би, щоб ти мені се сказала»]; (Там само. Арк. 55) (закреслені слова і фрази подано у квадратних дужках. — Ред.). Авторка закреслила й окремі речення. В абзаці «Не вважаючи на твій...» після слів «Я поспробував «помогти» тобі...» закреслено: «— Та вже ж інакше не можна... Та й треба ж мені знати... коли ви мене не любите» (Там само. Арк. 19).

Першодрук поданий із врахуванням виправлень, зроблених Лесею Українкою у процесі редагування рукопису, хоча підкреслені нею слова надруковано розрядкою (в автографі — підкреслено). У першодруку частини тексту, за автографом, відокремлені крапками (в автографі використані також «зірочки»). Водночас упорядники, публікуючи твір уперше, знехтували написанням таких слів, як «кредітори», «наелектризована», «розсентиментальний», «муеззін», «тривіальности», «сентиментальности», «сістематичности», «шкодіти», «несімпатичні», «публіцистики», «рукопись», «беллетрист», «стілістичними» та ін. Не враховано це й у виданні *Леся Українка. Твори: В 5 томах. Київ: Держлітвидав України. 1952. Т. III. 802 с.* Упорядники зауважили, що «твір, як видно з автографа, писався з невеличкою перервою двома заходами. В кінці поставлена риска, що свідчить про закінчення твору» (*Леся Українка. Твори: В 5 томах. Київ: Держлітвидав України. 1952. Т. 3. С. 792*). Не дотримано авторське написання названих слів і у виданні *Леся Українка. Збір. творів: У 12 томах. Київ: Наук. думка, 1976. Т. 7. 568 с.*, хоча особливості індивідуального стилю письменниці тут збережено.

У листі до О. Кобилянської від 26.II.–3.III(11–16.III).1906 р. Леся Українка сповіщає про те, що працює над декількома творами: «І чи хтось знає, що хтось має 5 непочатих поем і 3 нескінчені повістки і ніяк ладу їм не дійде» (*Леся Українка. Лист до Кобилянської О. Ю. від 26.II.–3.III(11–16.III).1906 // Листи: 1903–1913 / упоряд. В. А. Прокіп (Савчук). Київ: Комора, 2018. С. 274*). Припущення, що

з-поміж прозових творів Леся Українка називає й «Помилку», висловлено в примітках до епістолярію письменниці (Там само).

Психологія митця і його творчості — основна проблема у творі. У листі до І. Франка від 31.XII.1902–13.I.1903 р. Леся Українка наголошує на дилемі між творчим поривом і обов'язком митця: «І я часто думала про ті “скручені голови”, і про ті дописи, і про ту полеміку. <...> Думала і тоді, коли мені самій дорікали дехто з товаришів, що я за всякою поезією одбиваюся од реальної, корисної роботи. <...> І я не одну “голову скрутила”, думаючи, що сповняю громадську повинність, віддаючи свій час і свою дуже обмежену силу на “корисну” і нікому, навіть мені самій, не видну працю: я й досі не знаю, чи добре то я, чи зле робила. <...> Одного разу я цілий вечір просперечалася з Трушем і Ганкевичем за Вас. Вони говорили про Вашу “універсальність” і раділи, що у нас є такий талант — белетристичний, науковий, поетичний, публіцистичний, практичний і т. д., все в одній особі. Я ж нарікала, що наше життя вимагає від одної особи стількох цнот заразом і рівняла долю всякого писателя (живого, звісно, а не “мирного”) з долею Mädchen für alles, причому “могутий вместили да вмести” і скільки б не містив, ніхто йому не скаже: “Годі, відпочинь, я тебе перейму!” Згадала знов Ваш опис вистави господарської, всякі entrefilets, а поруч з тим “скручені голови”; роздратувалася крайнє, а мої бесідники корили мене літератським аристократизмом» (Леся Українка. Лист до Франка І. Я. від 31.XII.1902–13.I.1903 / Листи: 1903–1913. С. 519–520). Уже в листі до А. Кримського вона висловлює готовність працювати для потреб громадськості: «Тут у нас проектується аж три українські газети (йдеться про газету “Громадське слово”, заборонену ще до виходу, “Працю”, яка не вийшла через арешт редактора-видавця, і 5 номерів газети “Хлібороб”. — Ред.), то я, може, до котроїсь запряжуся, тоді вже кінець волі! Хоч з мене такий журналіст, “як за денежку пістоль”, та на безлюдді й Хома дворянин, до того ж менш почуватиму свій “паразитизм”, мовляв Ваш Лаговський, бо візьму на свою долю, либонь, найчорнішу роботу в мужицько-пролетарській українській газеті, лишивши білу роботу чистої ідеології в двох “інтелігентних органах” не-поетам. Такої газети, до якої я хочу пристати, давно вже виразно просять “голоси з народу”, навіть гроші той народ хотів на те давати, значить, моя робота там вже, безперечно, “паразитською” не буде...» (Леся Українка. Лист до Кримського А. Ю. від 3(16).XI.1905 // Листи: 1903–1913. С. 239). Про це вона пише і Ф. Волховському,

зокрема в листі від 16(29).XI.1902 р. зазначає: «Трудна се річ — утилітарна белетристика: вона б мусіла бути більш артистичною, ніж всяка інша, а проте здебільшого вона буває зовсім не артистичною і — на тім провалюється!» (Леся Українка. Лист до Волховського Ф. В. від 16(29).XI.1902 // Листи: 1898–1902 / упоряд. В. А. Про́кіп (Савчук). Київ: Комора, 2017. С. 493). В іншому листі до нього від 26.XII.1902 р. — 8.I.1903 р. відверто зізнається: «Я, властиве, не маю таланту не тільки до переробок, але й до писання на дані від когось іншого теми; принаймні досі найгірші мої поеми і т. п. власне були ті, де я була не самостійна в самій темі, а близько держалась якоїсь готової фабули, — се не я сама, а й сторонні люди признають» (Леся Українка. Лист до Волховського Ф. В. від 26.XII.1902 р. — 8.I.1903 // Листи: 1898–1902. С. 512).

Б. Якубський вказує на художню цінність твору: «Не зважаючи на незакінченість оповідання, воно є одне з тих між недрукованих досі оповідань Лесі Українки, а правдивіш і між усіма її оповіданнями, що дає багатий та зовсім новий матеріал для розуміння психології творчості його автора» (Якубський Б. Примітки. Леся Українка. Твори / за заг. ред. Б. Якубського. Київ: Книгоспілка, 1929. Т. X. С. 297). Він виокремив оригінальну епістолярну форму оповідання і виведену письменницею «гене́зу літературного стилю, властивого прозовій — а значить і всій — творчості Лесі Українки, що вона сама його називала як стиль “новоромантичний”»: «...в цьому оповіданні виразно пізнати можна дві сполучені лінії того стилю — громадсько-психологічну та індивідуально-психологічну (застережемо себе від фальшивого розуміння нашої думки: ми навмисне вживаємо слово лінії, а не комплекси, підкреслюючи тим словом, що в усякій художній творчості ті дві лінії, коли вони наявні, з’єднуються в один соціально-психологічний комплекс тих чи тих мотивів)» (Якубський Б. Леся Українка-белетрист // Леся Українка. Твори / за заг. ред. Б. Якубського. Київ: Книгоспілка, 1929. Т. X. С. XXV).

Серед найближчого політичного та громадського середовища Лесі Українки можна упізнати прототипів героїв «Помилки». П. Тучапський, який мав літературні здібності, але виконував різноманітну революційну роботу, вів активну журналістську діяльність і В. Крижанівська-Тучапська, його дружина, активна діячка підпілля. Обое належали до перших київських соціал-демократів 90-х рр. XIX ст. Їй у вологодське заслання Леся Українка писала листи від С. Мержинського, які він надиктовував,

повідомляла про тяжкий стан, а потім про його смерть. Подружжя Тучапських не склалося, вони розлучилися на початку 1900-х рр. (Діба А. *Сподвижники: Леся Українка у колі соціал-демократів*. Київ: Основні цінності, 2003. 173 с.). У листі до вже згаданого Ф. Волховського від 4(17).ІІІ.1903 р. вона згадує про арешт її знайомих з кола соціал-демократів — Г. Гарматія і М. Ганкевича: «У Гарматія і Ганкевича нічого компромітуючого не знайдено при обisku, однак слідство й арешт не спинено. Ще маленький деталь: Гарматія покликано в суд, як свідка, а там уже, як він прийшов, сказано йому, що се “помилка”, що він ожалуваний, а не свідок, і тут же арештовано» (Леся Українка. *Лист Волховського Ф. В. від 4(17).ІІІ.1903 // Листи: 1903–1913 / упоряд. В. А. Прокіп (Савчук)*. Київ: Комора, 2018. С. 58).

168 Ой не шуми буйним листом... — уривок з української народної пісні. Спогад про те, що Леся Українка познайомила друзів-галичан з цією пісню, а також з іншими пісненими зразками волинського краю, залишив В. Сімович: «Зі свого боку Леся Українка співала поліських та інших українських у нас не знаних пісень, і Міцик (Харжевський) навчив нас із її голосу такої пісні: «Ой не шуми буйним листом, / Зелений катране, / Тяжко-важко на серденьку, / Як вечір настане...» (Сімович В. *Леся Українка на Буковині (Спомин) // Спогади про Лесю Українку*. Київ: Дніпро. 1971. С. 203).

169 Як не хочеш, моя мила... — уривок з української народної пісні.

170 ...на поклик муеззіна... — муедзин — служник при мечеті у мусульман, який з мінарету в певний час закликає до молитви.

171 Не всі тії сади цвітуть, що весною розвиваються... — уривок з української пісні «Ой у полі три криниченьки...».

172 Та сам би я й по водицю ходив... — уривок з народної пісні до танцю «Коли б мені ступка та жорна...» (Народні мелодії. З голосу Лесі Українки / записав і упорядкував Климент Квітка. — Київ, 1918. Ч. 2. С. 192).

173 ...резоньорство... — тип мислення, схильність до довгих непродуктивних розмислів, повчальних промов.

174 ...душа Рахметова... — персонаж роману «Что делать?», автором якого є Микола Гаврилович Чернишевський (1828–1889).

175 ...зздрю, тим письменцям і поетам, що мали своїх «еґерій» — еґерія — натхненниця, муза. У давньоримській міфології лісова

німфа-віщунка, дружина римського царя Нуми Помпілія, його порадиця у справах організації релігійного життя у Римі.

176 ...Міллє казав про свою жінку — Джон Стюарт Міл (1806–1873), філософ, економіст, публіцист, представник англійського лібералізму у посвяті до книги «Про свободу» називає свою дружину Гаррієт Гарді Тейлор-Міл «джерелом натхнення» і, почасти, автором усього найкращого, що він написав, її «величне відчуття істини й правди було <...> найсильнішим заохоченням, а схвалення було <...> найбільшою винагородою» (Міл Дж. Стюарт. Про свободу. Роздуми про представницьке врядування. Поневолення жінок / пер. з англ. Київ: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2001. С. 9).

177 ...як брати Гонкури... — французькі письменники Едмон Луї Антуан (1822–1896) і Жюль Альфред (1830–1870) Гонкури, літературний тандем письменників-романістів.

178 ...щось палкіше, ніж Ада Негрі... — італійська письменниця (1870–1945), творчістю якої цікавилася Леся Українка: переклала вірш «Васіо morto» («Смутної провесни, серед травиці...»), написала ґрунтовну розвідку про її творче кредо «Два напрямлення в новейшій італіянській літературі (Ада Негри и д'Аннунцио)».

179 ...щось сильніше, ніж Герцен... — Олександр Іванович Герцен (1812–1870), російський письменник, публіцист.

180 ... видно, я той літератор, що «не сам пером владає, а перо ним владає», мовляє Михайловський... — Михайловський Михайло Костянтинович (1842–1904) — російський публіцист, соціолог, літературний критик. Був редактором журналів «Отечественные записки» і «Русское богатство». Співпрацював з багатьма виданнями того часу. Обстоював позицію особистої відповідальності людини перед народом за власні вчинки й дії. По його смерті в рубриці «Хроніка і бібліографія» під заголовком «Некрольоги» «Літературно-науковий вістник» за підписом І. Франка опублікував згадку про померлого, представивши його біографію: «Рівночасно з розпочином російсько-японської війни понесла російська література велику втрату через смерть визначного критика й соціолоґа Миколи Константиновича Михайловського. <...> Коли в р. 1885 “Отеч. Зап.” були урядом закриті, Михайловский якийсь час працював у “Сѣверном Вѣстникѣ”, а від 1890 р. разом з В. Короленком стояв на чолі журналу “Русское богатство”. <...> все таки треба віддати честь непохитности його характеру, що зберіг свою чистоту в тисячних важких пригодах сучасного російського життя, а також треба високо поставити його змагане — дошукувати

ся скрізь у історії і сучасності не лише об'єктивної правди, але надто служити й суб'єктивній правді—почуттю справедливості» (Франко І. Некрольоги // Літературно-науковий вістник. 1904. Річн. VII. Т. XXV. Кн. III (за марець). С. 187–188). М. Михайловський виступав у літературі під псевдонімом Посторонний. Леся Українка згадує його ім'я в листі від 9(21).XII.1900 р. до редактора журналу «Жизнь» В. О. Поссе та в її листі до матері О. П. Косач (лист від 14(27).I.1903 р. Один з персонажів твору, про якого говорить оповідач, має ім'я Недостатний, що певною мірою перегукується з псевдонімом М. Михайловського.

«Очі»

Уперше надруковано у виданні: Леся Українка. «Очі» // Леся Українка. Твори: В 5 томах. Київ: Держлітвидав України. 1952. Т. 3. С. 744.

Недатований чистовий автограф (Леся Українка. «Очі». План прозового твору. [Після 1906 р.]. Автограф. 2 арк.) зберігається у відділі рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (ІЛ. Ф 2. Од. зб. 835).

Датується орієнтовно 1906 р.

Подається за автографом.

У листі до О. Кобилянської від 26.II.—3.III.1906 р. Леся Українка, розповідаючи про свою творчу працю, ймовірно має на увазі незавершені твори «З людської намови», «Ненатуральна мати», «Очі», можливо, також «Розмова»: «Чи хтось знає, що хтось досі не бачив Збірника на честь Когось? І чи хтось знає, що хтось досі не викінчив “Кассандри”? І чи хтось знає, що хтось має 5 напочатих поем і 3 нескінчені повістки і ніяк ладу їм не дійде?» (Леся Українка. Листи: 1903–1913 / упоряд. В. А. Прокіп (Савчук). Київ: Комора, 2018. С. 274–275).

«А все-таки прийди!» (Утопічна фантазія)

Вперше надруковано у виданні: Леся Українка. «А все таки прийди!» (Утопічна фантазія) // Твори / за заг. ред. Б. Якубського. Київ: Книгоспілка. 1929. Т. X. С. 234–239.

Незавершений і недатований автограф (Леся Українка. «А все-таки прийди!» «(Утопічна фантазія)». Без кінця. Проза. [1906].

Автограф. 8 арк.) зберігається у відділі рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України (ІЛ Ф. 2. Од. зб. 821).

Датується 1906 р.

Подається за автографом.

Текст у автографі має такі структурні частини: вступ і два фрагменти. Третій фрагмент лише озаглавлено — «Фрагмент третій», він так і залишився ненаписаним. Текст має такі авторські правки (закреслення): «...натрапила я на [крамницю] магазин антикварний» (ІЛ Ф. 2. Од. зб. 821. С. 1) (закреслені слова та фрагменти тексту тут і далі подаються в квадратних дужках, а вписані авторкою слова — курсивом. — Ред.); «[Задивившись на книжку, я стояла, аж поки] Тим часом меткий крамарь-антикварій завважив мене...» (Там само. С. 3); «...я ріснула зайти [на запросини] в крамницю...» (Там само. С. 4). Після слів «...зручно еднаючи ті компліменти до купи», закреслено такий абзац: «— О, се книжка не аби-яка, тільки треба справдешнього знавця, щоб міг її оцінити. Я бачу, що сіньйора не тутешня, в Італії сіньйори не так виховуються... я завжді пізнаю чужинок, вони для мене жадані гості, я, власне, для них тільки й держу такий коштовний товар. Коштовний — по змісту, по змісту, cara lei^I, а гроші я все беру дуже малі... Ох малі, signora benedetta^{II}, такі вже тепер часи...» (Там само. С. 4–5). Наявні в тексті й інші закреслення: «... Як то було [звичайне в середньовіч[них]] в звичаю у давніх письменників» (Там само. С. 7); «...невидний одразу [дедалі виступає все ясніше], потім виявляється і вже...» (Там само. С. 9); «...були колись [близькими родичами] нерозлучними друзями...» (Там само. С. 10); «...почина послухання [новий круг молитов] від першого зерна» (Там само. С. 11); «...бо тая сторона [має дивну прикмету] — плавуча виспа серед вічного океану...» (Там само. С. 12); «...за тих він більше відповідає перед Вічним Судиею, ніж необачний батько за свого недолугого сина. Плоть винна проти смертної плоті, Дух може завинити тільки проти Безсмертного Духа [Святого], а се ж і є та вина, що не проститься вовіки...» (Там само. С. 14).

Ще один недатований чорновий автограф цього твору (Леся Українка. Утопії [«А все-таки прийди!», Утопічна фантазія.

^I Моя дорога (італ.).

^{II} Вельмишановна сеньйора (італ.).

Початок прозового твору. [1906] Автограф олівцем. 1 арк.), написаний олівцем, зберігається у відділі рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України (ІЛ Ф. 2. Од. зб. 822). Це початок твору «А все-таки прийди!», який уривається на фразі «Знічев'я спинилась я перед вікном тії крамниці і так само знічев'я хтіла відійти собі геть, коли...» (ІЛ Ф. 2. Од. зб. 822). Опис антикварної крамниці тут подається дещо по-іншому: «Обтріпані, вилинялі церковні орнати, дзигарі в стилі рококо, рум'яні амури з одбитими носами, по-дикарськи розмальовані мадонни та всякі недотепні імітації класичних моделів, добре відомі в Італії під іронічною назвою “antiquità moderne”» (Там само).

Твір увійшов до видання: *Леся Українка. Твори: В 5 томах.* Київ: Держлітвидав України, 1952. Т. III. 802 с. Упорядники зазначають, що текст «друкується за автографом», покликаючись на незавершений і недатований автограф (ІЛ Ф. 2. Од. зб. 821) (*Леся Українка. Твори: В 5 томах.* Київ: Держлітвидав України. 1952. Т. III. С. 796). Однак у виданні не було враховано фонетичних особливостей мови Лесі Українки, які представлені в автографі: «класічних», «антикварських», «стіль», «магазін», «вітрини», «мусів» тощо. З огляду на тогочасну антирелігійну пропаганду слова «Бог», «Дух», «Вічним Судією», «Святого Духа», «Безсмертного Духа» подані з малої літери, хоча в автографі авторка по-слуговується великими літерами. У виданні *Леся Українка. Збір. творів: У 12 томах.* Київ: Наук. думка, 1976. Т. 7. 568 с., незважаючи на вказівку, що текст твору подається за автографом, маємо той самий варіант тексту, який опублікований у вже згаданому виданні *Леся Українка. Твори: В 5 томах.* Київ: Держлітвидав України. 1952. Т. III. 802 с.

З погляду відтворення мовно-стильових особливостей прози Лесі Українки найбільший інтерес становить першодрук, у якому авторська мова певною мірою збережена (потвержує це наявність таких слів, як «дословно», «крамарь», «вибачности», «тілько», «забрєнів», «ніяковости», «мусів»), однак написання слів «сіньяора», «наївности», «ріскнула», «класічних», «антикварських», «стіль», «магазін», «вітрини», «мусів» змінено.

Історія створення «утопічної фантазії» не відома. У 1902 р., лікуючись в Італії, Леся Українка перебувала проїздом в Генуї, місті, яке згадується в «утопічній фантазії»: коли із Сан-Ремо прямувала до Швейцарії, і коли з Генуї морем поверталася до Одеси.

Про це докладно написала у листі від 29.VI.(12.V).1902 р. до батька, П. А. Косача. Також про місто вона згадує у листах.

Очевидно, твір писався у той час, коли Леся Українка студіювала матеріали про утопічну літературу — упродовж лютого — березня 1906 р. вона працювала над статтею «“Утопія” в беллетристическом смысле», яка стала першим варіантом праці «Утопія в беллетристиці» (надрукована у листопаді в журналі «Нова громада» в 1906 р.). У ній письменниця високо поціновує і зараховує до новіших літературних утопій філософське есе «Оливне гілля» М. Метерлінка, яке переклала у першій половині 1906 р.

Б. Якубський, уперше публікуючи твір у виданні *Леся Українка. Твори / за заг. ред. Б. Якубського*. Київ: Книгоспілка. 1929. Т. X. 299 с., у примітках зауважує: «Дати написання цього твору немає, але є причини віднести й цю “утопічну фантазію” до 1906 року (Див. Леся Українка. Твори. т. XII. Додатки. Поезія за назвою: До «Утопії» («Не хутко те буде... Чи й буде чи ні?») (Якубський Б. Примітки // *Леся Українка. Твори / за заг. ред. Б. Якубського*. Київ: Книгоспілка, 1929. Т. X. С. 297).

181 ...по тісних стародавніх вулицях «препишної» Генуї — Генуя — портове місто на півночі Італії з давньою античною історією, пов'язане з морськими подорожами та торгівлею.

182 ...церковні орнати — орнати або казули — літургійні елементи одягу католицького або лютеранського священника.

183 ...бронзовий дзигар в стилі рококо — рококо — стиль в архітектурі і мистецтві, що виник у Франції на початку XVIII ст. Його характерними ознаками були витонченість, велика кількість декоративних елементів, орнаментальність, наявність міфологічних мотивів.

184 ...порцелянові аморетки — порцелянові статуетки амурів.

185 ...там було намальовано бич і свічач — батіг, канчук і світило. За словником Б. Грінченка, це: 1) маленький залізний підсвічник для воскової свічі біля ікони; 2) в курній поліській хаті — чотирикутна дерев'яна труба, яка опускалася з даху в хату, внизу під нею була підвішена залізна решітка, на якій ввечері запалювали лучину для освітлення (Грінченко Б. *Словарь української мови: В 4 томах*. Київ: Наук. думка. 1996. Т. IV. С. 109).

186 ...на давніх потайних манускриптах — «палімпсестах»... — палімпсест — старовинний пергаментний рукопис, з якого стерто попередній текст і написано новий.

187 ...в тихому, білому рефекторії—рефекторій — трапезний будинок в католицьких монастирях, де зазвичай була і кафедра для читання молитовних книг.

188 ...тая сторона — плавуча виспа — виспа — острів, суходіл невеликого розміру посеред водойми.

Спогади тітки Люсі

Вперше надруковано у виданні: Леся Українка. Публікації, статті, дослідження. Вип. II. Київ: Вид-во АН УРСР. 1956. С. 149–150.

Чорновий незавершений недатований автограф (Леся Українка. Спогади тітки Люсі. Незакінчений прозовий твір. [Б/д]. Автограф. 2 арк.) зберігається у відділі рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (ІЛ Ф 2. Од. зб. 840).

Датується орієнтовно серединою — другою половиною 1900-х років.

Подається за першодруком, звіреним за автографом.

Автограф написано олівцем, первісний заголовок твору — «Люся». У тексті наявні закреслення: «[Тепер] Тітка Люся вже віддавна не дитина...»; «Своїх діток вона не має, але [чужим] хоч не своїм, та любим охоче оповідає...»; «...ще як була вона дитиною, не все [там бувало таке] їй і тоді жилося так ясно і люблю...»; «...приймала часом і дитяча душа тяжкі й незабутні образи та кривду [хіба вже як що дуже розтрівожить серце], але Люся не любить розказувати про те»; «І в найкращу весну, — каже вона, [бувають чорні хмари], — трапляються холодна сльота та заморозки...»; «...мамині сукні школярські, таткові зошити шкільні, моя [така, що хіба нашого котика] сорочечка, пошита до хресту, малесенька...» (ІЛ. Ф 2. Од. зб. 840. С. 1); «А дещо було таке, що я [бачила колись], знала, та вже призабула...»; «[Прибігло] Збіглося товариство, почали ділитись...» (Там само. С. 2) (закреслені слова і фрази подаються тут у квадратних дужках. — Ред.) В архіві зберігається машинописний варіант тексту (ІЛ. Ф 2. Од. зб. 840). Усі закреслені слова тут написано синім чорнилом.

Твір Леся Українка, ймовірно, писала для «Молодої України», щомісячного додатку до часопису «Рідний край», яким опікувалася Олена Пчілка. У 1908 р. редакція тижневика перенеслася до Києва, тоді був заснований до нього додаток «Молода Україна» — «часопис для дітей старшого й меншого віку», який був єдиним українським дитячим виданням в підросійській Україні.

При співпраці А. Кащенко, Н. Кибальчич, Олександра Олесь, Лесі Українки, М. Жука, Х. Майстренка та інших авторів вийшло 64 номери журналу. У першому числі видання Олена Пчілка від імені редакції запрошувала: «Будемо розмовляти, — розмовляти по українському. Довго ми ждали сього. Всі діточки мають свою часопись: французи — французьку, німці — німецьку, отак і інші; тільки в нас не було своїх кубельців для українського слова. Тепер вони єсть. Просимо-ж не цуратися нас, бо не подоба цуратися свого рідного слова. Воно любе, як матрина ласка! Можна-ж навчитися і по иншому, по якому схотіти, — “що знати, за плечима не носити”, — а таки й своєю мовою не слід гордувати! <...> тішимося тим, що нам довелось говорити из українськими дітьми, українським словом, в українській часописі. Бажаємо, щоб те слово знайшло щирий привіт!» (Пчілка О. [Од редакції] // Молода Україна. 1908. №1. С. 2). З цього приводу Ю. Тищенко-Сірий у своїх спогадах про Олену Пчілку писав: «Дитяча література мене цікавила завжди. Надавав я їй колосального значення не тільки як педагог, а й як громадянин. Я був і залишаюся свідомим того, що коли ми з дитинства не виховуватимемо своїх дітей у національному дусі, то наша справа загине. Бачив я на кожному кроці, що діти навіть свідомих українців читають переважно (коли не винятково) російські дитячі журнали. Тож і поява дитячого видання, та ще за редакцією жінки, яка виховала й дала Україні Лесю Українку, мене надзвичайно радувала. Мені здавалось, що це саме те, чого нам найбільше бракує, особливо коли на Україні ще нема наших шкіл» (Тищенко (Сірий) Ю. З моїх зустрічей // Спогади. Олена Пчілка / упоряд. О. І. Сидоренко, Н. М. Сидоренко; передм. М. А. Шудрі. Київ: Дослідн. центр історії української преси. 1997. С. 91).

Ненатуральна мати

Уперше надруковано у виданні: Леся Українка. Ненатуральна мати // Леся Українка. Твори: В 5 томах. Київ: Держлітвидав України, 1952. Т. III. С. 745–750.

Незавершений чорновий недатований автограф (Леся Українка. Ненатуральна мати. Незакінчений прозовий твір. [Останні роки життя]. Автограф олівцем. 13 арк.) зберігається у відділі рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (Л. Ф. 2. Од зб. 831).

Датується орієнтовно кінцем 1900-х — початком 1910-х рр.
Подається за автографом.

Автограф написаний олівцем, має ряд авторських виправлень, дописок, окрім того, в папці зберігається машинописна копія оповідання, у якій правки зроблені чорнилом фіолетового і синього кольору: «[Часом] Раз вона одвела руки з шитвом...» (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 831. С. 1); «... схопила за руку і [нахилилась] зашепотіла радісно і неймовірно...» (Там само. С. 2); «...подумала вона й тепер і пригадала собі того «останнього» [що то про нього мова була]» (Там само. С. 5); «...і Ольга [несподівано] так жалібно глянула на сестру...» (Там само. С. 11); «В [42 роки] 40 літ перша дитина...» (Там само. С. 11); «...не сказати своїй єдиній сестрі [таїтись від своєї єдиної родини]» (Там само. С. 13); «...а воно [трудно витравити з себе забобони] таки в тім щось є, щоб не казати про себе» (Там само. С. 19); «Теж «студювала», ще як свого першого сподівалася. [Багато зайвого, а то й такого, що всякий дурень знає, тільки поважним тоном розписано]. Тепер і в руки не беру» (Там само. С. 25) (закреслені слова тут подано в квадратних дужках. — Ред.). В автографі прізвище героїні спочатку було Зарицька, але змінено письменницею на Порицька (на сторінці 6 так і залишилося невиправленим (Там само. С. 6).

У примітках до першодруку висловлюється припущення: «Дати в автографі немає. Орієнтовно за папером і почерком твір слід віднести до останніх років життя Лесі Українки» (Леся Українка. Твори: В 5 томах. Київ: Держлітвидав України. 1952. Т. III. С. 797).

У першодруку не враховано особливості ідіостилю Лесі Українки: зігноровано написання слів «гімназісткою», «педагожицею», «незагожений», «інстинкт», «інакше», «даремне», «добіраеш», «інститутщина», «інтелігенти», «люде», «тільки». Замість приманних Лесі Українці підкреслень у першодруку упорядники послуговуються розрядкою.

189 ...ходила у фребелівки... — Київський Фребелівський інститут. Вищий педагогічний заклад, названий за прізвищем німецького теоретика і практика дошкільного виховання Ф. Фребеля, з підготовки виховательок дітей шкільного віку. Діяв упродовж 1907–1920 рр. У творі подається як певне загальне поняття, вжите в множині.

190 На окладинці стояло великими літерами: «Мать и дитя» — популярне видання російського лікаря В. Жука про гігієну вагітної жінки і немовляти. Від 1880 р. перевидавалась 8 разів.

Утопія

Уперше надруковано у виданні: Леся Українка. Твори / за заг. ред. Б. Якубського. Київ: Книгоспілка, 1929. Т. X. С. 232–233.

Чорновий незавершений недатований автограф, написаний простим олівцем на сторінках у лінійку (Леся Українка. Утопія. Опис дійових осіб і початок прозового твору. Б/д. 2 арк.), зберігається у відділі рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 841).

Датується орієнтовно кінцем 1900-х рр.

Подається за автографом.

У тексті наявні авторські виправлення. У реченні «Але ж ні, ми таки знаємо одно одну одну, тільки я краще знаю тебе, ніж ти мене: я бачила тебе у мріях про минуле, — а сі мрії завжди певніші себе, — ти ж бачила мене у мріях про те прийдешне, що завжди загорнене у ясний срібно-блакитний та мало прозорий серпанок [от, як у срібний газ]» викреслено порівняння «от, як у срібний газ», а натомість вписано прикметник «срібно-блакитний» (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 841. Арк. 1 (зворот)). У наступному реченні також вписано рядок: «якась сила одслонила той серпанок перед тобою і зблизила минуле до мене» (Там само). Наявні в тексті й інші правки, пов'язані з використанням прикметників (наприклад, у словосполученнях «вузеньку білу рученьку», «на її широке і високе чоло» вписано: «білу», «широке») (Там само. Арк. 2 (зворот)). У реченні, яке починається словами «Але ж ні, ми таки знаємо одно одну одну, тільки я краще знаю тебе, ніж ти мене...», слово «одно», очевидно, вживається як прислівник «[в]одно» в значенні прислівника «щораз(у)». Натомість у першодруку воно пропущено, а в згадуваному вже реченні «Але тепер ми зустрілись віч-на-віч, якась сила одслонила той серпанок перед тобою і [] минуле до [], не будемо ж дивитись одна на одну з подивом недовір'я — друзі мрій завжди рідні собі, хоч би віки ділили ті мрії одна від одної» — купюри замість слів «зблизила», «мене» (Леся Українка. Твори / за заг. ред. Б. Якубського. Київ: Книгоспілка, 1929. Т. X. С. 232). У прикінцевій виносці до твору на це є вказівка: «Слово “дивні” розібрано

здогадливо. Квадратові дужки на ст. 232—нерозібрані слова» (Там само. С. 233).

У тексті першодруку змінено написання таких слів, як «пасивне» (на пасивне), «срібно-блакитний» (на «срібно-блакитний»), «людськості» (на «людськості»), «завжди» (на «завжди»). У новішому в часі виданні (Леся Українка. Збір. творів: У 12 томах. Київ: Наук. думка, 1976. Т. 7. 568 с.) таких змін ще більше: вживається «зустрілись» замість «зострілись», «якнайшвидше» замість «якнайшвидче», «тільки» замість «тільки», «інших» замість «инших» тощо.

У примітках до першодруку Б. Якубський подає лаконічний коментар до тексту незавершеного твору, припускаючи, що він «відноситься до 1906 року»: «Невеличкий уривок з якогось невикінченого наміру суто “психологічного” оповідання. Зберігся між рукописами й становить чотири сторінки звичайного “поштового” листка, написаний олівцем. Початок цього уривку є, очевидно, якийсь “конспект” утопійного сюжету. Далі йде мабуть фрагмент оповідання одної з “двох жінок”» (Якубський Б. Примітки // Леся Українка. Твори. Київ: Книгоспілка, 1929. Т. X. С. 296–297). У передмові «Леся Українка-белетрист» Б. Якубський пропонує ширший погляд на незавершений твір Лесі Українки: «1906 рік дав з белетристичної творчості четверо оповідань. Двоє з них важко аналізувати, бо вони не закінчені. Перше — то фрагмент майбутнього оповідання під заголовком “Утопія”, який ледве може дати можливість гадати, що мала Леся Українка з нього зробити. Очевидно, оцей листок паперу малого поштового формату, дрібно записаний олівцем, є плян якогось твору на утопічну тему. Те, що маємо зараз, дозволяє висловити думку, що “Утопія” мала, очевидно, подати картину нових родинних форм. Маємо: “родина: дві жінки і “їх дитина”. Дівчина і її — два батьки”. Чоловік і жінка, що кохаються. Ледве накреслені постаті артиста-самовбивці та вченого-філософа не дають ще змоги що небудь про них казати. Та розмова, що її провадить одна дівчина до одної в тій фрагментарній формі, яку тільки й маємо, не показує ще нічого утопічного, швидче скидається на спробу якогось оригінального романтичного задуму» (Якубський Б. Леся Українка-белетрист // Леся Українка. Твори / за заг. ред. Б. Якубського. Київ: Книгоспілка, 1929. Т. X. С. XXII–XXIII). Ймовірно, саме слово «Утопія», винесене в назву майбутнього твору, спонукало Б. Якубського розглядати твір у контексті «утопічної фантазії» «А все-таки прийди!».

яка написана в окреслений дослідником період. Водночас образи твору, його настрої спонукають вважати, що задум твору з'явився у період перерви в листуванні Лесі Українки з О. Кобилянською. Улітку 1906 р. вона планувала приїхати в Чернівці, навіть домовилася про можливість мешкати в домі С. Смаль-Стоцького. Поїздки довелося перенести на осінь, але й тоді обставини завадили Лесі Українці це зробити. До того ж 4(17) вересня 1906 р. помирає матір О. Кобилянської. У листі від 25.IX(8.X).1906 р. Леся Українка висловлює співчуття й повідомляє: «Хтось до когось все дуже хоче приїхати і не тратить надії, що таки приїде за місяць або за два, хоча обставини і не дуже сприяють» (Леся Українка. Лист до Кобилянської О. Ю. від 25.IX(8.X).1906 // Листи: 1903–1913 / упоряд. В. А. Прокіп (Савчук). Київ: Комора, 2018. С. 290). Вона вказує в листі на ці обставини, сподівається, що вони розв'яжуться, додаючи: «...тоді хтось доконче вибереться на Буковину, бо таки дуже хоче! Коли б уже скоріш побачити когось чорненького на очі!» (Там само. С. 291). До 11(24).II.1911 р. Леся Українка не писала до О. Кобилянської (принаймні корпус відомих на сьогодні листів у цьому переконує). Надсилаючи звістку з Гелуану, вона запитує й звіряється водночас: «Напишіть, чи не буде Вам прикро тепера мати від мене листа. Коли ні, то напишу. Тепер же скажу, що я про Вас не забувала ніколи, часто думала про Вас і часто хотіла писати, але...» (Леся Українка. Лист до Кобилянської О. Ю. від 11(24).II.1911 // Листи: 1903–1913. С. 508). Очевидно, що твір задумувався саме в цей період їхнього «мовчання», але так і залишився недописаним. Настрій твору, як окремі лише штрихпунктирно окреслені тут колізії, повертають до років їхнього спільного з О. Кобилянською пошуку внутрішньої рівноваги й життєвих оперть, які — вже крізь призму прожитого часу — набувають характеру «утопії».

Interview

Уперше надруковано у виданні: Леся Українка. Твори. Київ: Книгоспілка, 1929. Т. X. С. 240–241.

Чорновий недатований автограф незавершеного твору (Леся Українка. Interview. Незакінчене оповідання. Б/д. [Відноситься до останніх років життя]. Автограф олівцем. 4 арк.) зберігається у відділі рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 830).

Датується орієнтовно кінцем 1900-х рр — початком 1910-х рр.
Подається за автографом.

Текст написаний простим олівцем та має кілька незначних авторських правок. Авторські втручання в текст наявні у фразах: «...так роблять всі «інтерв'юїсти», що з себе починають, собою кінчають, та не ким іншим і наповняють свої interviews...» (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 830. Арк. 1); «Зовсім недавно знав я одну панночку...» (Там само. Арк. 1 (зворот)); «...а тепер се тільки холодний façon de parler! — панночка моя була для мене [чимсь], я б сказав, музою...» (Там само. Арк. 2 (зворот)); «...і на привітання скаже, показавши пальчиком на ймення автора...» (Там само) (закреслені слова і фрази тут подано у квадратних дужках, дописаний текст — курсивом. — Ред.).

У першодруку збережено написання назви «Interview» (так само вона подається й у виданні: *Леся Українка. Твори: В 5 томах. Київ: Держлітвидав України, 1952. Т. 3. С. 744*), натомість у 12-томному виданні творів (*Леся Українка. Збір. творів: У 12 т. Київ: Наук. думка, 1976. Т. 7. С. 340*) написання назви вже узгоджено з правописними нормами англійської мови: «Interview». Їх дотримано й у цьому виданні.

У першодруку наявний підзаголовок з означенням жанру: «(Утопічна фантазія)», хоча в автографі його немає (відсутній він і в наступних виданнях, де вміщено текст незавершеного твору). Ймовірно, упорядники в першодруку допустили технічну помилку, зважаючи на те, що жанрове уточнення «(Утопічна фантазія)» притаманне іншому незавершеному твору Лесі Українки «А все-таки прийди!». Але О. Косач-Кривинюк також вказує на таке жанрове означення. Вона стверджує, що «Interview (Утопічна фантазія). (Проз. уривок)» Леся Українка написала в 1906 р., і коментує її лист до О. Кобилянської від 26.II — 3.III(11–16.III).1906 р., де згадується про «5 непочатих поем і 3 нескінчені повістки», та подає, підсумовуючи 1906 рік, і цей текст у переліку, поряд із «Утопіями» («1. Утопія (Прозаїчний уривок). 2. А все таки прийди! (Проз. уривок)») (Косач-Кривинюк О. *Леся Українка. Хронологія життя і творчості. Репринтне видання. Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2006. С. 784*). У примітці до згаданого листа В. Прохпів (Савчук) висловлює думку, що тут Леся Українка згадує інші свої твори, які вимагали завершення, — «Помилка», «А все-таки прийди!», «Очі», автографи яких не датовано (*Леся Українка. Лист*

до Кобилянської О. Ю. від 26.II–3.III(11–16.III).1906 // Листи: 1903–1913 / упоряд. В. А. Прокіп (Савчук). Київ: Комора, 2018. С. 274).

Б. Якубський, упорядник видання, де текст твору надруковано вперше (Леся Українка. Твори / за заг. ред. Б. Якубського. Київ: Книгоспілка, 1929. Т. X. С. 240–241), подає текст твору шістнадцятим у томі, зазначаючи при цьому: «Рукопис дати не має. Біографічні дані дозволяють його умовно віднести до 1906 року» (Якубський Б. Примітки // Леся Українка. Твори / за заг. ред. Б. Якубського. Київ: Книгоспілка, 1929. Т. X. С. 297). Очевидно, Б. Якубський мав на увазі позицію О. Косач-Кривинюк щодо датування. На цьому він наголошує і в передмові «Леся Українка-белетрист», припускаючи, що «невеличка річ “Interview”, мабуть того ж року, як і “А все таки прийди” та “Утопія”, — була, очевидно, тільки розпочата» (Якубський Б. Леся Українка-белетрист // Леся Українка. Твори / за заг. ред. Б. Якубського. С. XXIII). Відсутність у автографі підзаголовка з вказівкою на жанр «утопічної фантазії» також спонукає розглядати текст окремішньо, дошуковуючись інших вагомих підстав для його датування. Натомість упорядники пізнішого в часі видання (Леся Українка. Збір. творів: У 12 т. Київ: Наук. думка, 1976. Т. 7. 568 с.) вважають, що твір «датується орієнтовно кінцем 900-х років» (Леся Українка. Збір. творів: У 12 т. Київ: Наук. думка, 1976. Т. 7. С. 557). Упорядники архіву Лесі Українки пропонують орієнтовну вказівку: «Відноситься до останніх років життя» (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 830). Складно сьогодні дошукатися точної відповіді щодо датування твору Лесі Українки, але якість паперу та особливості почерку авторки дають підстави вважати, що твір писався наприкінці 1900-х рр. — на початку 1910-х рр.

У розлозі листі до матері О. П. Косач від 20.XII.1911 р. Леся Українка порушує багато питань, пов'язаних із власною творчістю. Коментуючи думки Олени Пчілки про драму «Лісова пісня», вона водночас зачіпає проблему публікації творів, взаємин автора з видавцями й часописами тощо. Окрім цього, в згаданому листі Леся Українка говорить про «“старих” поетів», гумореску «Музині химери» та «починаючих» письменників. Тут закумульовані ключові позиції незавершеного твору, в якому вони мали б «прокреслюватися». Так само, як і в тексті (там згадуються «починаючий» і «наш відомий»), у листі простежується виразна іронія щодо пропонування своїх творів і надсилання їх до видань тому письменникові, який уже не «починаючий» автор, а «людина вже відома добре». Леся Українка згадує «Рідний край»

і запрошення Олени Пчілки до співпраці, «Українську Хату», «Літературно-науковий вістник», редакція якого переїхала зі Львова до Києва: «Що ти мене “не просиш”, то се зовсім натурально, але що й нікого — то вже даремне, бо не кожне ж одважується непрошене пертись до хати. От, напр[иклад], “Укр[аїнська] Хата” мене не просила і я тільки через те до неї не пишу, бо звідки ж я знаю, що мене хотіли б там бачити. Се ж тільки “починаючим” випадає “пробувати щастя[”] хоч і не проханим, бо інакше ніхто не довідається про їх існування, а з руки людини вже відомої добре — се було б накиданням. Я, принаймні, і від Гр[ушевсько-го] виразних запросин ждала, як він перенісся у Київ, дарма, що вже бувала у нього нераз “по тім боці”. Без запросин хожу тільки до родичів і приятелів, а більш ні до кого (хіба що з церемонним “візитом” чи “по ділу”). Думаю, що так і багато хто робить» (Леся Українка. Лист до Косач О. П. (матері) від 20.XII.1911 // Листи: 1903–1913. С. 564).

Б. Якубський, аналізуючи незавершений твір, не випадково акцентує саме на цьому іронічному чиннику, вважаючи його «сатирою»: «Сатира на інтерв’ера, що сам від себе подає інтерв’ю, переходить у сатиру на тих панночок, які за свій “дар” вважають “пізнавати прийдешніх знаменитостів у “починаючих письменників”. У письменників-романтиків сатира завжди спрямована проти всього заяложеного, утертого, тривіального: на тлі романтичного ідеалу все це особливо гостро випирає. Але крім того можна зауважити, що в Лесі Українці, в її вдачі, був певний нахил до сатири. Те листування письменниці, що досі відоме, показує, як вона добре вміла знайти риси тривіального, утертого в багатьох царинах людського побуту й того літературного оточення, що до нього стояла вона близько. Ті віршові речі Лесі Українки, що друкувалися 1906 року в сатирично-гумористичному тижневику “Шершень”, який виходив у світ тільки в той час, коли під час революційних подій не було царської цензури, показують, яке гостре жало мало її перо. “Interview” дає можливість інтерв’єрові характеризувати свою вдачу; він ззиває себе естетом — “і то не в теорії, а в житті”, і на доказ цього дозволяє собі зробити невеличкий екскурс біографічний, — як-раз про одну з тих панночок, що їх він добре знав. Хоч та панночка “була і єсть гарна, ідеальної вроди, ідеальної доброти”, але інтерв’єр її “рішучо і безповоротно” перестав кохати саме за цей її “дар” чи “нюх” — знаходити таланти. Є в цьому незакінченому оповіданні

одна думка, дуже характерна і для Лесі Українки, і для тодішнього українського, як зараз кажуть, “літературного побуту”. Оця згадка, що “починаючим” можна бути і в двадцять років, а на двадцять першому раптом стати “нашим відомим” і навіть навпаки — раніш бути “нашим відомим”, а потім “спуститися” до “починаючого” (alias “подаючого надії”) — цього всього зазнала на собі Леся Українка та й не одна вона з українських письменників. Не помилилось, коли висловимо догадку, що в цьому незакінченому interview Леся Українка мала на увазі типових панночок свого літературного оточення, до яких ставилася дуже сатирично» (Якубський Б. *Леся Українка-белетрист // Леся Українка. Твори. Т. X. С. XXIII-XXIV*).

191 ...панночка моя була для мене, я б сказав, музою, та interview-ерам музи не належиться, ну, то вже не знаю, Егерією... — Егерія — в давньоримській міфології німфа-віщунка. Після смерті чоловіка — римського царя Нуми Помпілія, що здійснив релігійні та правові реформи, на які Егерія його надихала, — вона оселилася в гаю богині Діани, але своїм плачем заважала богослужінню. Через це Діана перетворила Егерію в джерело. Її ім'я згадується в багатьох художніх творах. Російський поет А. Майков у 1844 р. написав поезію «Нимфа Эгерия», епіграфом до якої обрав рядки з «Божественної комедії» Данте («Пекло», Пісня III). Це ім'я згодом згадує Т. Шевченко в поемі «Невольник»: «...Моя зоре досвітняя, / Єдина думо / Пречистая!.. Ти витаєш... / Як у того Нуми / Тая німфа Егерія, / Так ти, моя зоре, / Просієш надо мною, / Ніби заговориш, / Усміхнешся...» (Шевченко Т. *Невольник // Збір. творів: У 6 т. Київ: Наук. думка, 2003. С. 286*). Для Лесі Українки її ім'я асоціюється з музою, що надихає.

Турчин і Вірменочка

Уперше надруковано у виданні: Леся Українка. *Збір. творів: У 12 томах. Київ: Наук. думка, 1976. Т. 7. 568 с.*

Недатований автограф (Леся Українка. Турчин і Вірменочка. Початок плану повісті. Б/д. 1 арк.), написаний простим олівцем на папері сіруватого кольору, зберігається у відділі рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 875). До нього додається машинописна копія, зроблена, можливо, О. П. Косач-Кривинюк значно пізніше (папір так

само сіруватого кольору, хоч іншого гатунку, на ньому вгорі є напис чорнилом фіолетового кольору та незначні правки в тексті, зроблені чорнилом синього кольору).

Датується орієнтовно кінцем 1900-х рр.

Подається за автографом.

У першодруку «початку плану повісті» наявні втручання в авторські варіанти написання слів: замість «Авантурник» — «Авантюрник» («авантури» — «авантюри»), замість «манер» — «манер», замість «ріск для рїску» — «риск для риску». Щодо великої літери в назві майбутнього твору, то тут виникають сумніви, чи в цьому випадку Леся Українка дотримується притаманної їй традиції писати назви представників різних національностей з великої літери, чи цей жіночий персонаж задумувався безіменним (до такої думки схиляють вказівки: «Авантурник», «Невільниця»).

192 ...кондотьєрська грубість манер і звичок... — кондотьєр (в перекладі з італійської — плата за найм) — в Італії XIV—XV ст. ватажок найманих військових загонів, найманий вояк, готовий служити тому, хто більше платить.

«...Чисте рівне плесо моря...»

Вперше надруковано у виданні: Леся Українка. Публікації, статті / ред. О. К. Бабишкін. Київ: АН УРСР, 1956. Т. 2: Публіцистика, прозові твори, листи, дослідження. С. 151.

Чистовий недатований автограф незавершеного твору (Леся Українка. VII. Чисте, рівне плесо моря... [1911]. Леся Українка. [З подорожньої книжки]. С. 32–33), написаний олівцем, є в записній книжці «для видатків», яка була у Лесі Українки під час поїздки до Єгипту 1911 р., та зберігається у відділі рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 653). Уривок записаний між віршами: «Хто не жив посеред бурі...» та «Хто вам сказав, що я слабка...». Також там зберігається список незавершеного твору, здійснений рукою О. П. Косач-Кривинюк з названої записної книжки (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 846. 2 арк.).

Датується 1911 р. (на підставі записної книжки «для видатків», куди увійшли поетичні твори, поряд з різними рахунками, адресами тощо).

Подається за автографом.

У першодруку уривку твору спостерігаються неточності в написанні слів (наприклад, «скляній» замість «шкляній», «кругами», а треба: «кручами»), тому в цьому виданні це враховано. Дотримано й авторської пунктуації.

Недатований автограф незавершеного твору належить до останнього періоду творчості Лесі Українки. Лютий 1911 р. вона зустрічала в Гелуані — єгипетському місті, розташованому на березі Нілу неподалік від стародавніх руїн Мемфіса. У листі до сестри О. П. Косач від 18.II(3.III).1911 р. вона розповідає про своє перебування в Єгипті, про стан здоров'я, а також про подорож, яку пережила: «Я думаю, що ти вже досі щось отримала, і знаєш мою “одиссею” з блуканням по морю etc. Ja, das war Etwas!.. Як я згадаю ту безпричальну гонку в шкаралущі італіянській по розлютованому морю, то готова вірити в “чудо”... властиве, лехше було не доїхати зовсім, ніж “доїхати благополучно”. Тим часом, все ж доїхала і тепер навіть поправитись уже встигла. Хоча ти й вірно вгадала, що скажена негода в Європі одбилася й на Африці, але все таки тут “можна жити”. Здебільшого воно таки тепло, тільки приблизно раз на тиждень зривається шалений вітер з порохом, з піском, не то щоб справжній хамсін, бо не жовтий і не гарячий, а видно його брат, у всякім разі тоді приходиться сидіти в хаті і капризувати...» (Леся Українка. Лист до Косач О. П. (сестри) від 18.II(3.III).1911 // Листи: 1903–1913 / упоряд. В. А. Прохпін (Савчук). Київ: Комора, 2018. С. 512–513). Відповідаючи на лист Н. Кибальчич, Леся Українка 1(14).III.1911 р. також пише про цю саму ситуацію: («...чоловік мій з розпачу вже родині моїй телеграми посилав, радячись, що робити зо мною, як і куди мене везти (йому не давали одпуску, сестрі-лікарці теж не дали, а він боявся, щоб я їхала сама)»): «Скінчилось таки тим, що я поїхала сама, нізачо не схотівши наймати жадних провозатих (тай де в нас гроші на такі роскоші?), і була потім дуже рада, що ніхто через мене не те[рп]ів того лиха, що терпіла я на морі. Їхала я якраз в період великих штормів на Чорному морі, що кінчались подекуди й катастрофами. А я ще була на маленькому італіянському пароході, правда дуже дешевому, але за те уряженому по літньому (зовсім без грубок), і жити там можна було тільки під трьома ковдрами тай то ще убравшись в найтеплішу одежу, яка лише була. Отак я їхала тиждень до Цареграду, а вже аж там дісталася на ліпший пароход і в добрі умови. Ну, мені той переїзд пішов на користь, бо... знічевья я хоч 5 віршів написала залякклою від морозу рукою

в книжечці для записування видатків <...> І дивіться, яка непо-
добна буває людська натура: поки жилося літерально по-собачо-
му — в холоді, в голоді (бо не дуже-то можна їсти під час бурі!), то
я писала, можна сказати, *par force*, — тепер же, в теплі та в добрі,
хоч мене на кілочок повісьте, — нічого не хочеться робити, і як
що й роблю, то тільки “з патріотичного обов’язку”» (Леся Україн-
ка. Лист до Кибальчич Н. К. від 1(14).ІІІ.1911 // Леся Українка. Листи:
1903–1913. С. 516–517). Леся Українка згадує в цьому листі про 5 пое-
зій з циклу «З подорожньої книжки» («Pontos Acheinos» (Непривіт-
не море»), «У тумані», «На стоянці», «Мрії в бурю», «Земля! земля!»),
що були написані нею по дорозі в Єгипет упродовж 15–21 січня
(28 січня — 3 лютого) 1911 р., а також вірш «Епілог», що з’явився
з-під пера, напевне, вже по приїзді Лесі Українки в Гелуан.

Екбаль-г’анем

Вперше надруковано у журналі «Літературно-науковий вістник»
у 1913 р.: Леся Українка. Екбаль-г’анем // Літературно-науковий
вістник. 1913. Річн. XVI. Т. LXIV. Кн. X. Жовтень-грудень. С. 4–9.

Чорновий незавершений автограф (Леся Українка. «Екбаль-г’анем».
Незакінчена повість. [V–VI.1913]. Автограф олівцем. 10 арк.)
написаний простим олівцем (С. 12–16 — олівцем фіолетового кольо-
ру) зберігається у відділі рукописних фондів і текстології Інститу-
ту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 825).

Датується орієнтовано травнем-червнем 1913 р.

Подається за першодруком, звіренням за автографом.

Автограф має авторські правки: «...з чорними [перснями] обідка-
ми навколо очей...» (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 825. С. 5); «...паризькому шабло-
нові [вигаданому] придатному більше...» (Там само. С. 5); «...якось
не [віриться] йметься віри її неминучості» (Там само. С. 7); «Зда-
валося, що вона не йшла, а неначе точилася [на коліщатках]»; «...
спокійно і недбало кинула Сальтане, [показавши] махнувши ру-
кою собі через плече» (Там само. С. 10) (закреслені слова подано
курсивом у квадратних дужках. — Ред.).

На першій сторінці першодруку внизу від редакції є комен-
тар: «Останні сторінки, написані Лесею Українкою в кінці мая
і початку червня 1913 р. Се мала бути повість з арабського жит-
тя; в ній Леся Українка хотіла дати нам образ, становище і психо-
льогію арабської жінки, яка вже прилучена трохи до зовнішньої

європейської культури, але мусить жити ще в оточенні східного життя. Повість писала Леся Українка для «Вістника», але не скінчила її. Над сією повістю, що торкається далекого східного життя, витають передсмертні думки нашої незабутньої письменниці:

Се вже починався єгипетський захід. Там сонце уміє вдавати переможця в остатній час перед неминучою поразкою, і так гордо та весело, без найменшої тіни вечірнього суму, сипле барвисті дари на небо, на пустиню, на велику ріку і на кожну дрібную-дрібницю своєї улюбленої країни, що навіть за одну хвилину перед навалом темряви якось не йметься віри її неминучості.

Сі сторінки — се остатній промінь перед “навалом темряви”» (Редакція. Останні сторінки... Літературно-науковий вістник. 1913. Річн. XVI. Т. LXIV. Кн. X. С. 4).

Першодрук має незначні розбіжності з автографом, зокрема щодо написання слів, наприклад: льоканда замість локанда, італійське замість італьянське, частка ся з дієсловами надрукована окремо (підвела ся).

Незавершена повість — один з останніх творів Лесі Українки, що пов'язаний з перебуванням письменниці на африканському континенті. Північною Африкою вона здійснила кілька подорожей: взимку 1909–1910 рр., 1911–1912 рр., 1912–1913 рр. Уперше Леся Українка приїхала до Гелуану біля Каїру у середині грудня 1909 р. У листі до Олени Пчілки від 21 грудня 1909 р. з захопленням написала: «Бачили ми великі піраміди і великого сфінкса — се справді щось єдине на цілім світі! Ніякі картини, фотографії і т. п. не можуть дати справжнього поняття про душу сих камінних істот. <...> Не розчарував мене Єгипет, а ще більше причарував, і тепер тільки я зрозуміла його до кінця геніальний хист, як побувала в Каїрському музею» (Леся Українка. Лист до Косач О. П. (матері) від 21.XII.1909 (3.I.1910) // Листи: 1903–1913 / упоряд. В. А. Прокіп (Савчук). Київ: Комора, 2018. С. 455–456). Натомість у листі до Г. Комарової від 9 [22].III.1913 р. скаржиться на неможливість інтенсивної праці: «... тут заважає трохи й дурний курортний спосіб життя: треба-ж яко мога більше на дворі сидіти, а на дворі, де тільки є вигідний для мене куток, то він як-раз і для інших вигідний, а в компанії яке вже там писання, зараз розпитування, теревені всякі, приходять араби з усяким крамом, торг, навколо галас... А тут тобі якісь мавпи танцюють на паркані під дудку, або якась бербер інка “танець живота” танцює (бачити його не могу),

або старець-дервіш головою мотає, душу з тебе вимотує (хотячи власне вимотати “бакшиш — п’ятака”) і отакі “орієнтальні вражіння” снують доти, поки не плюнеш, кинеш перо і починаєш якісь дурниці базікати з кимсь із сусідів. З одчаю я почала вчити-ся іспанської мови, самоучитель звісно...» (Леся Українка. Лист до Комарової Г. М. від 9[22].ІІІ.1913 // Листи: 1903–1913. С. 666). До О. Кобилянської (лист від 20.IV.(3.V).1913 р.) вона пише: «Сеж у Єгипті жнива починаються, а в нас оце через два дні люде вийдуть на поле качати крашанки по молодих рунах збіжжя на Св[ятого] Юрія... <...> Сеї зими хтось увесь час пролежав та просидів у своєму пансіоні, як добре вихована арабська дама в гаремі, не зложив навіть візити Великому Сфінксові та пірамідам (тільки бачив раз-у-раз ті піраміди з своєї веранди), не був і в музею, де такі прекрасні чорнобриві дами з золотим обличчям перебувають в товаристві загадково-радісних рожевих сфінксів» (Леся Українка. Лист до Кобилянської О. Ю. від 20.IV(3.V).1913 // Листи: 1903–1913. С. 671).

Перебуваючи навесні 1913 р. на лікуванні в Гелуані, Леся Українка сповіщає О. Кобилянську (лист від 8(21).ІІІ.1913 р.) про свій намір написати новелу і дитяче оповідання на єгипетські теми, «але не стародавні, а теперішні»: «Закінчу те, що мушу кінчити і вдамся до легшої, прозової роботи (коли взагалі зможу робити), хоча мої критики і не славлять моєї прози, та все ж воно, буде “корисне”, а я так мало корисного написала в моному житті. <...> Заінтересувало мене життя, а радше психологія тутешнього мусульманського гаремного жіноцтва (сього року я мала нагоду його пізнати ближче) і тутешніх “дітей вулиці”, що зростають зовсім-таки “під голим небом” і напрочуд уміють дати собі раду. Але і се не буду писати тепер, нехай уже дома» (Леся Українка. Лист до Кобилянської О. Ю. від 8(21).ІІІ.1913 // Листи: 1903–1913. С. 663). Але лише після повернення у Кутаїсі Леся Українка розпочинає роботу над твором: «Я от почала вже нове оповідання писати, — пишу, правда, помалу, в інтервалах між підвисненням т° (значить, ранками) і то тоді, коли Кл[ьоні] нема дома, бо я йому не признаюся, що працюю, він думає, що то мені вадить; але спокійне, прозове писання, я думаю, шкоди мені не зробить, до віршів же поки що не беруся — того то вже сама боюся, бо мала добрий досвід — от і обіцяного п[ану] Петр[уненко]ві етюда ще не починала. Як напишу оповідання, то й зарібок буде, бо воно вже “вперед прийняте”, казала Людя, а то ще за свого Мартіана щось “дополучу” як видрукують...» (Леся Українка. Лист до Косач О. П. (матері) від

29.V.(11.VI).1913 // *Листи: 1903–1913. С. 678*). Вже в листі до М. В. Кривинюка від 7(20).VI.1913 р. Леся Українка звиряється: «Я, правда, почала писати нове оповідання для В[істника], але яка то робота, коли тільки останні 3 дні маю t° нижче 37,5, а то була мало не щодня 38,3 по півдоби, а другі пів-доби голова тріщала? Тай усякі інші симптоми моєї поетичної хвороби так розгулялись, що зовсім вибивали з “творчого” настрою... Ну, та от сьогодні наче вже краще стало, то буду писати» (*Леся Українка. Лист до Кривинюка М. В. від 7(20).VI.1913 // Листи: 1903–1913. С. 680*). Але твір так і залишився недописаним.

I. Качуровський акцентує на вписаності твору в європейський літературний контекст: «Оповідання Лесі Українки “Екбаль-ганем” дослідники вважають фрагментом якоїсь запланованої повісті. Написане воно 1913 р., незадовго до смерті письменниці. Можливо, це справді уривок, проте він являє собою закінчене ціле і не потребує для свого розшифрування якихось додаткових матеріалів. Сюжет оповідання “Екбаль-ганем” — екзотичний, дія відбувається в Єгипті. Але екзотика обмежується лише місцем дії. Це, властиво, психологічна новеля, в якій письменниця користується технічними засобами сучасної світової літератури. Вона дає зрозуміти речі, не називаючи їх. Творів такого рівня можна знайти чимало в англословних чи іспаномовних авторів повоєнних років. Коли я читав новелю “Екбаль-ганем”, мені здавалося, що це переклад когось із знаних мені західних письменників нашої доби. Але ж ні! Це оригінальний твір Лесі Українки...» (Качуровський I. *Покірна правді і красі (Леся Українка та її творчість) // Качуровський I. Променисті силуети. Київ: Києво-Могилянська академія, 2008. С. 74*).

193 Екбаль-ганем — означає фортуна, процвітання, сила, а «ганем» — успішний, той, що процвітає.

194 ...як у простой феллахині... — жінки селянина-араба (феллаха) у країнах Близького Сходу; феллах з арабської означає орач, землероб, місцевий сільський житель.

195 Адже гурії то не вони... — гурії — за мусульманськими джерелами, це образи райських дів, дружини праведників у раю; істоти різних кольорів, створені з шафрану, мускусу, амбри, з прозорою шкірою й тілом, вкриті дорогоцінностями, а на грудях мають написи з іменем Аллаха та свого чоловіка; символи містичної любові і містичних насолод.

196 ...більше до штучних мертвих «постішів», ніж до справжнього живого волосся... — постіш — штучне волосся.

197 ...в яро-зеленій вовняній сімаррі... — сімарра — довгий жіночий одяг.

198 ... білі-білесенькі «дантелі»... — мереживо.

Літературно-художнє видання

ЛЕСЯ УКРАЇНКА

Повне академічне зібрання творів

У чотирнадцяти томах

Том 6

ХУДОЖНЯ ПРОЗА

Редакторка тому Віра Агеева
Випускова редакторка Олександра Сауляк
Коректура Віктор Іщенко, Вероніка Вишневецька
Художня концепція Ростислав Лужецький
Дизайн обкладинки Віталіна Лопухіна
Дизайн макета Микола Ковальчук
Верстка Ірина Осадчук

Волинський національний університет імені Лесі Українки

Адреса: просп. Волі, 13, Луцьк, 43025, Україна

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 7197 від 24.11.2020 р.

Родина шрифтів «Literata» (OFL).

Формат 60×90^{1/8}. Ум. друк. арк. 40.

Підписано до друку 18.01.2021.

Зам. №77 від 18.01.2021.

Наклад 1500 прим.

Надруковано ТОВ «Типографія “Від А до Я”»

Адреса: вул. Вишняківська, 7-А, кв. 63, Київ, 02140, Україна

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 1844 від 11.06.2004 р.

Видано на замовлення Державної установи

«Український інститут книги»

Українка Л.

- У45** Повне академічне зібрання творів: у 14 томах.
Том 6. Художня проза / ред. В. Агеева; передм. О. Полухович;
упоряд., комент. С. Кирилюк, В. Сірук. —
Луцьк: Волинський національний університет
імені Лесі Українки, 2021. — 624 с., 16 с. іл.

ISBN 978-966-600-731-8

ISBN 978-966-600-721-9 (Т. 6)

До повного академічного зібрання творів Лесі Українки в 14 томах увійшли всі знайдені на сьогодні тексти письменниці. Відновлено фрагменти й матеріали, вилучені цензурою в попередніх виданнях. Додано розлогі текстологічні, історико-літературні та реальні коментарі.

Том 6 об'єднав прозові твори Лесі Українки, написані на зламі століть. Серед представлених текстів — понад два десятки оповідань і нарисів, а також фрагменти і плани незавершених творів.

УДК 821.161.2'05-3

AY